DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

THOMAS WALKER ARNOLD

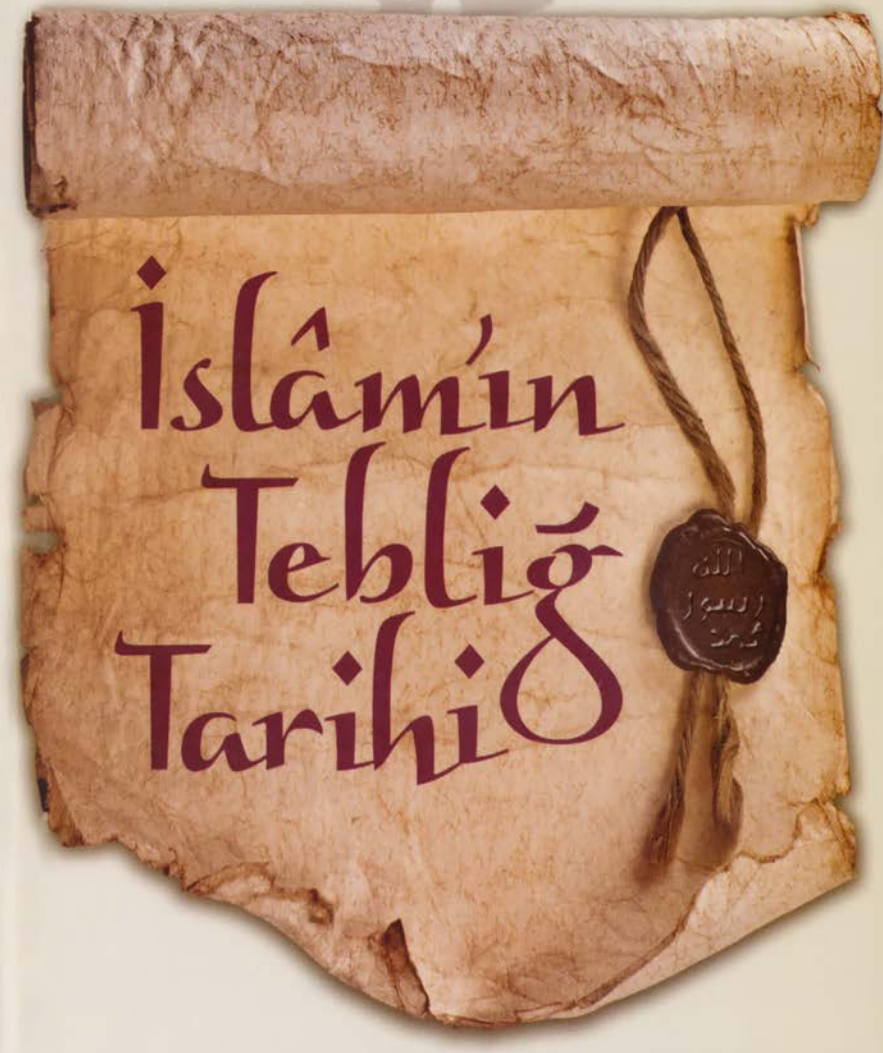

inkılab

İnkılâb Yayınları: 82
Araştırma Dizisi: 45
ISBN 978-605-9555-01-2
İkinci Baskı

ADI
İslâm'ın Tebliğ Tarihi

YAZAN
Thomas Walker Arnold

ORİJİNAL ADI
The Preaching of Islam
A History of the Propagation of the Muslim Faith
(Londra, Constable & Company Ltd. 1913)

ÇEVİRENLER
Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat

KAPAK
Semih Taneri

BASKI VE CİLT
Erkam Yay. San. ve Tic. A.Ş., İstanbul
Ekim 2016 / Muharrem 1438

İnkılâb Basım Yayım Organizasyon ve Tic. Ltd. Şti.
Fevzipaşa Cad. Şehitkubilay Sok. No: 6/A-B Fatih, İstanbul
Tel-Faks: (0212) 524 44 99
www.inkilab.com.tr
inkilab@inkilab.com.tr

İSLÂM'IN TEBLİĞ TARİHİ

Thomas Walker Arnold

TERCÜME
Bekir Yıldırım
Cenker İlhan Polat

inkılâb

Thomas Walker Arnold (1864-1930)

İslâm medeniyeti ve sanat tarihi üzerine yayınları bulunan İngiliz müsteşrik Arnold, 19 Nisan 1864'te doğdu. Lise öğrenimini Cambridge'te Magdalene College'de gördü. 1888-1898 yılları arasında Hindistan'da Aligarh'ta Mohammedan Anglo-Oriental College'de felsefe öğretmenliği yaptı. 1898-1904 yıllarında Lahor'da Government College'de felsefe profesörü olarak ders verdi. [Arnold, bu okulda hocalığını yaptığı Muhammed İkbal'in yetişme çağında üzerinde kalıcı tesirler bırakan iki şahsiyetten biridir]. 1904'te İngiltere'ye dönerek 1909'a kadar India Office'te yardımcı kütüphanecilik yaptı. 1909-1920 yılları arasında İngiltere'de Hindistan'dan gelen öğrencilere öğretim danışmanı olarak çalıştı. *Encyclopaedia of Islam*'ın birinci baskısının ilk İngiliz editörü de olan Arnold, 1921'de Londra Üniversitesi'nde Arap ve İslâm araştırmaları profesörlüğüne getirildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı. Aynı yıl kendisine "Sir" ünvanı verildi.

Eserleri:

1. ***The Preaching of Islam*** (Londra 1896, ilavelerle gözden geçirilmiş baskısı 1913). [Yeni çevirisini sunduğumuz bu kitap, yayınlandığı tarihten hemen sonra Urduca'ya (Agra 1898), Farsça'ya (Tahran 1354-1357), Arapça'ya (Kahire 1947) ve Osmanlıca'ya (İstanbul 1343) tercüme edilmiştir. Halil Hâlid'in Osmanlıca tercümesi *İntişar-ı İslâm Tarihi* adıyla Hasan Gündüzler tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır (Akçağ yayınları, Ankara 1971, 1982)]. **2.** ***The Caliphate-Exposition of the Political Theory and its History*** (Oxford 1924). **3.** ***The Islamic Faith*** (Londra 1928). **4.** ***Bâbû zikri'l-Mûtezile min Kitabi'l-Münye ve'l-Emel*** (Haydarâbâd 1316). **5.** ***Survivals of Sasanian and Manichaen Art in Persian Painting*** (Oxford 1924). **6.** ***Painting in Islam, A Study of the Place of Pictorial Art in Muslim Culture*** (Oxford 1928). **7.** ***The Islamic Book*** (Londra 1929). **8.** ***The Old and New Testaments in Muslim Religious Art*** (Londra 1932). **9.** ***Bihzâd and his Paintings in the Zafernâmah Manuscript*** (Londra 1930). Bunların dışında, Arnold'un müşterek yayınladığı pek çok kitabıyla muhtelif dergilerde makaleleri bulunmaktadır.

İçindekiler

Birinci Baskının Önsözü 11
İkinci Baskının Önsözü 15

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ

Misyonerliğe dayanan dinler. İslâm misyoner bir dindir; kapsamı. Kur'ân tebliği ve iknayı emreder. İnanmayanların din değiştirmeleri için şiddeti ve zorlamayı yasaklar. İşkencelerin değil, misyonerlik faaliyetlerinin tarihi ile ilgili bir eser 17

İKİNCİ BÖLÜM
İSLÂM'IN TEBLİĞCİSİ OLARAK HZ. MUHAMMED [S.A.V]

Müslüman tebliğcinin numunesi Hz. Muhammed. İslâm'a dâvet gayretleri ve Hicretten önce Mekke'de din değiştirenler. Din değiştirenlerin gördükleri eziyet ve sıkıntılar. Medine'ye hicret. Müslümanların Medine'deki durumu: Ümmet hayatının başlangıcı. İslâm'ın Araplara ve bütün dünyaya takdimi. İslâm'ın Kur'ân'da, İbrahim'e verilen ilk inanç ve evrensel bir din olarak beyan edilmesi. Siyasî bir organizasyonun kurucusu olarak Hz. Muhammed. İslâm'ın yayılışı ve Hicretin ardından Arapların dine döndürülmesi için harcanan çabalar. İslâm'ın idealleri ile İslâm-öncesi Arabistanın karşılaştırılması 29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂM'IN BATI ASYA HIRİSTİYANLARI ARASINDA YAYILMASI

Arap zaferleri ve Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslâm'ın yayılması. Hıristiyan Bedevilerin din değiştirmesi. Hıristiyan inancında kalanlara müsamaha gösterilmesi: Şehir nüfusları: Herakliyus'un, Hıristiyan mezheplerini uzlaştırma teşebbüsü. Arapların, Suriye ve Filistin'i fetihleri: Hz. Ömer'in Emri: Himaye karşılığı ve askerî savunma hizmeti yerine ödenen cizye. Müslüman idaresi altındaki Hıristiyanların yüksek mevkilere gelmeleri ve yeni kiliseler inşa etmeleri. Nastûrî Kilisesinin yeniden canlanması. İslâm'a geçişlerinin sebepleri. Bizans din adamları sınıfına karşı ayaklanma. Akılcı düşüncenin tesiri. İslâm medeniyetinin muhteşem yapısı. Hıristiyanların çektirdiği işkenceler. İrşad ve tebliğ gayretleri. İslâmlaştırma. Haçlı seferlerine katılanlardan din değiştirenlerin hikâyeleri. Ermeni ve Gürcü Kiliseleri 71

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂM'IN AFRİKA HIRİSTİYANLARI ARASINDA YAYILMASI

Mısır'ın fethi. Kıptîlerin, Arapları kurtarıcılar olarak coşkuyla karşılamaları. Müslüman hâkimiyetinde Kıptîler. Rahiplerin bozulmuşluğu ve halkı ihmallerinin İslâm'a girişlere yol açması. Nübye: Müslüman güçlerle ilişkiler. Hıristiyanlığın tedricî çöküşü. Habeşistan: Araplar Habeşistan kıyılarında. Ondördüncü asırdaki tebliğ faaliyetleri. Ahmed Gran'ın hâkimiyet alanı. İslâm'a dönüşler. İslâm'ın son yıllardaki ilerleme kaydedişi. Kuzey Afrika: Onsekizinci asırda Hıristiyanlığın Kuzey Afrika'daki durumu. Hıristiyanların din değiştirmeye zorlandıklarına dair iddialar ve bu iddiaların gerçeklerle bağdaşmaması. Hıristiyanların gördükleri müsamaha. Hıristiyan Kilisesinin tedricen ortadan kayboluşu 143

BEŞİNCİ BÖLÜM
İSLÂM'IN İSPANYA HIRİSTİYANLARI ARASINDA YAYILMASI

İslâm fethinden önce İspanya'da Hıristiyanlık: Yahudilerin ve kölelerin sefil durumu. İslâm'a ilk girenler. Hıristiyan din adamları-

nın bozulması. Arapların müsamahası ve medeniyetlerinin, Arapça okuyup Arap kıyafet ve davranış biçimlerini benimseyen Hıristiyanlar üzerindeki tesiri. Kurtuba'da kendilerini ölüme sürükleyen Hırıstiyanlar. Din değiştirmelerin boyutu 180

ALTINCI BÖLÜM
İSLÂM'IN TÜRKLERİN HÂKİMİYETİ ALTINDAKİ AVRUPA'DA YAYILMASI

Türklerin, idarede oldukları ilk iki asırda Hıristiyan tebalarıyla ilişkileri. II. Mehmed'in Rum Kilisesine gösterdiği müsamaha. Osmanlı idaresinin sağladığı menfaatler. Devşirme çocuklar ve cizye meselesi. Türklerin irşad ve tebliğ faaliyetleri. İslâm'ın yayılmasını kolaylaştıran şartlar. Rum Kilisesinin bozulması. Rum Kilisesini Protestanlaştırma çabalarının başarısızlığı. Rum din adamlarının baskısı. Osmanlıların ahlâkî üstünlüğü ve fetih ruhu. Hıristiyan esirlerin din değiştirmeleri. Arnavutluk'ta İslâm. Hıristiyanlığın tedricî çöküşü ve sebepleri. Sırbistan'da, Sırpların Türklerle ittifakı, Eski Sırbistan dışında asiller arasında din değiştirenler. Karadağ. Bosna'da Bogomiller. Bogomil aykırılığı ile İslâm inancı arasındaki benzer noktalar. Girit'te, dokuzuncu asırdaki din değiştirmeler. Venedik idaresinin baskısı, Türklerin fethi 198

YEDİNCİ BÖLÜM
İSLÂM'IN İRAN VE ORTA ASYA'DA YAYILMASI

Arapların fethi sırasında İran'ın dinî durumu. İslâm'ın, halkın bir çok kesimi tarafından hoş karşılanması. Eski inançları ile İslâm arasında benzerlik noktaları. Müsamaha. İslâm'ı kabuller. İsmaililer ve misyonerlik sistemi. Orta Asya ve Afganistan'da İslâm 274

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İSLÂM'IN MOĞOLLAR VE TATARLAR ARASINDA YAYILMASI

Moğol istilâsı. Moğolları çekmek için Budistler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki rekabet. Moğolların dini olarak Şamanizm. Moğollar arasında Budizm, Hıristiyanlık ve İslâm'ın yayılması. İslâm'ın önündeki engeller. Bazı Moğol hükümdarlarının Müslümanlara yaptığı zulümler. İslâm'a ilk girenler. İlk Müslü-

man Moğol hükümdarı Barak Han. İlhanlıların din değiştirmeleri. Çağatay Moğollarının din değiştirmesi. Altın Ordu devleti. Özbek Hanın Rusları din değiştirtmeye yönelik gayretlerinin başarısızlıkla neticelenmesi. Rusya'da İslâm'ın yayılması. Sibirya Tatarlarının İslâm'ı kabulleri 289

DOKUZUNCU BÖLÜM
İSLÂM'IN HİNDİSTAN'DA YAYILMASI

Müslüman nüfusun dağılımı. İslâm dâvetinde Müslüman idarecilerin rolü. Racputların ve diğerlerinin din değiştirmeleri. Müslüman dâvetçilerin Hindistan'daki faaliyetleri; Güney Hindistan'da ilk tebliğ faaliyetleri. Haydar Ali ve Tipu Sultan. Mapillar altında zoraki din değiştirmeler. Maldiv Adaları. Dekkan'da ilk Arap yerleşim yerleri, ferdî dâvet çalışmaları. Sind'de Arapların idaresi, müsamahaları. Hocelerin ve Buhraların din değiştirmesi. Bengal'de Müslüman idaresi, alt kastların büyük çoğunluğunun din değiştirmesi, son zamanlarda dinî canlanma. Hindistan'ın diğer bölgelerinde İslâm tebliğ faaliyetleri. Çağımızda dâvet çalışmaları. İslâm'ın ilerlemesini kolaylaştıran şartlar: Hindu kast sisteminin baskıcı tutumu, din büyüklerine tapılması vs. İslâm'ın Keşmir ve Tibet'te yayılması 332

ONUNCU BÖLÜM
İSLÂM'IN ÇİN'DE YAYILMASI

İslâm'ın Çin'de ilk fark edilişi. Çinlilerin, Araplarla karşılıklı ilişkileri. İslâm'ın Çin'e girişiyle ilgili menkıbeler. T'ang hanedanı hâkimiyetinde Müslümanlar. Moğol istilasının etkileri. Ming hanedanı hâkimiyetinde Müslümanlar. Çin Müslümanlarının hükümeti ile ilişkileri. Dinlerini yayma gayretleri 382

ONBİRİNCİ BÖLÜM
İSLÂM'IN AFRİKA'DA YAYILMASI

Kuzey Afrika Arapları. Berberilerin Müslüman oluşu. Abdullah b. Yasin'in misyonu. İslâm'ın Sudan'a girişi. Müslüman devletlerin yükselişi. Danfodio, Osman el-Emir Gani, Kadirî, Ticanî ve Senusî tarikatlarının tebliğ faaliyetleri. İslâm'ın Batı Sahilinde yayılması. Aşanti: Dahomey. İslâm'ın Doğu Sahilinde yayılması. ilk Müslü-

man yerleşim yerleri. Alman Doğu Afrika'sında XIX. yüzyıldaki yayılma. Galla. Somali. Ümit Burnu kolonisinde İslâm. Afrika'da İslâm tebliğ hareketleri ve metotları 404

ONİKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM'IN MALAY TAKIMADALARINDA YAYILMASI

Malay Takımadaları ile Arabistan ve Hindistan arasındaki ilk ilişkiler. Tebliğ faaliyetlerinin metotları. Sumatra'da İslâm. Malay Yarımadasında; Cava'da; Malaka'da; Borneo'da; Celebes'te; Filipin ve Sulu Adalarında; Papualar arasında. Müslüman dâvetçiler; tâcirler ve hacılar 466

SONUÇ

İslâm'da misyoner organizasyonun olmayışı. Fertlerin iştiyakı. Müslüman dâvetçiler ve başarılarını destekleyen âmiller: İslâm inancının sâdeliği, akılcılığı ve ibadet usulüne sahip oluşu. İslâm kılıçla yayılmamıştır. Müslüman hükümetlerin müsamahaları. Eski ve modern zamanlarda İslâm'ın ilerlemesine katkı sağlayan durumlar 521

EKLER

EK I: Haşimî'den, el-Kindî'ye İslâm'a Dâvet Mektubu 544

EK II: Müslümanlar ile Diğer Din Mensupları Arasındaki Münazaralara Ait Külliyat 553

EK III: İslâm Tebliğ Cemiyetleri 555

Bibliyografya 558

İndeks 577

Birinci Baskının Önsözü

BU YAZILARI büyük mahcubiyetle yayınlıyorum. Ele alınan konunun fevkalâde genişliği ve benim de çalışmalarımı elverişsiz şartlar altında tamamlamak zorunda kalışım, ümid ettiğim başarının derecesini azaltmaktadır. Daha sonra bu konuda yapacağım daha ayrıntılı çalışmaların, eserin şu hâli ile tamamlanamamış eksikliklerini[1] gidermemi mümkün hâle getirdiğinde, İslâm tarihinin ihmal edilmiş bu kısmına, hatırı sayılır derecede katkı sağlayacağı kanaatindeyim. Bu çerçevede, kitabı dikkate alma tenezzülünde bulunan ilim ehlinin eleştiri ve düzeltmeleri için en içten minnettarlık duygularımı belirtmek isterim. Bu zevata, St. Augustine'nin sözleriyle hitap ederim: "Kitabımı okuyup da «*söyleneni kesinlikle anlıyorum, fakat doğru değil*» diyen, bırakın gene kendi fikrini savunsun ve gücü varsa benimkini çürütsün. Eğer bunu hayırseverlik ve dürüstlükle yapıyor ve benim bilmemi sağlamaya çabalıyorsa, ben çalışmamın en bereketli meyvesini böylece almış olacağım."[2]

Bu kitapta ele alınan tarih dönemlerinin hiçbirisi üzerin-

---

1 Meselâ İslâm'ın Sicilya'da yayılması ve çok sayıdaki Müslüman velinin tebliğ faaliyetleri.

2 *De Trinitate,* c. I, s. 5. (Migne, c. XLII, s. 823).

de otorite veya uzman olduğumu iddia edemeyeceğim için ve atıfta bulunulan hâdiselerin çoğu tartışmalı konular olması dolayısıyla, başvurulan kaynaklara dair tam referanslar gösterdim. Bu konuda aşırıya gitmekle yapılan hatanın, eksik bırakmakla yapılacak olan hatadan ehven olduğunu düşündüm. Muğlak ve anlaşılmaz bir şekilde işaret edilen kitapların referanslarına ulaşmak için öylesine zahmet çektim ve o kadar çok vakit harcadım ki, başkalarını benzer sıkıntılar yaşamaktan kurtarmayı arzu ettim; sıradan bir okuyucuya bilgiçlik taslıyor gibi görünebilirken, bir ifadenin doğruluğunu teyid etmek isteyen ya da konunun herhangi bir kısmını daha ileriye götürme niyetinde olan bir araştırmacıyı sıkıntıdan kurtarmış olabilirim.

Bu kitapta Arapça kelimelerin yazılışında, 1894 yılında Cenevre'de düzenlenen Onuncu Müsteşrikler Kongresi'nin Transliterasyon Komitesi tarafından benimsenen imlâ kuralları uygulanmıştır.

Coğrafî isimler konusunda, bu kurallar bütünüyle tatbik edilmemiştir; yer isimlerinin başlarındaki *"el"* harf-i tarifini, kelimenin orijinal Arapça hâlinde olduğu hâlde, çoğu defa kullanmadım. Çünkü bu tür kullanım neredeyse onlar için zamanla anlaşılan bir durum oluşturmaktadır (meselâ Mekke, Medine gibi).

Giriş bölümünde izah edildiği gibi, bu eserin sadece misyonerlik faaliyetlerini konu aldığı, zulümlerin tarihi olmadığı[3] aşikâr olmakla beraber, kesinlikle tarafsız olmaya ve Osmanlıların başarılarını ve Konstantiniye'nin yıkılışını kayde-

3 Dolayısıyla, okuyucu Ermenistan ve Girit, daha doğrusu Türk imparatorluğunun hâkimiyeti devirlerindeki hiçbir kısmının son zamanlarının tarihi hakkında bir bilgi bulamayacaktır; bu dönem misyonerlik teşebbüsleri adına resmen verimsiz bir dönemdir.

den Hıristiyan tarihçinin[4] belirttiği ideale uymaya gayret gösterdim: "Bir tarihçinin vazifesi, kıskanmak, kin tutmak veya sevdiği bir tarafı tutmak olmamalıdır. Aynı zamanda birinin lehinde bir menfaat karşılığı abartıdan da kaçınmalıdır. Onun vazifesi sadece taraflar arasında cereyan eden olayları ve sarfedilen sözleri söylendiği şekliyle bahsederek geçmişi bize olduğu gibi aktarmaktan ibarettir."

Ekselansları Prenses Barberini; Ekselansları Prens Chigi; Kalküta Başpiskoposu pek saygıdeğer Dr. Paul Goethals; Allahabad Piskoposu saygıdeğer Peder Francis Pesci; Delhi, Cambridge misyonerlerinden saygıdeğer S.S. Allnutt; Londra Gordon Square'deki Dr. William Kütüphanesi yetkililerine, hususi kütüphanelerini istifademe sunmaları dolayısıyla şükranlarımı arz etmek istiyorum.

Sâbık Bengal hükümetinden James Kennedy cenablarına özellikle minnet borcumu belirtmek isterim. Âdeta, Horatius'un *Nonum prematur in annum*[5] düsturunun bir numunesi olan kitabıma nâzik alâkalarını hiçbir zaman kesmemişlerdir. Edindiğim bir hayli fazla malûmatı, zatı âlilerinin engin ilmine ve çok okumalarına borçluyum; zira aksi halde bu bilgilerden haberim olmayacaktı. Onun öğrenmeye olan derin iştiyakımı ve bana gösterdiği yardımsever anlayışa da az şey borçlu değilim. Ayrıca Kont Ugo Balzani'nin nezaketine karşı da bir şükran borcu altındayım. Şayet onun desteğini almasaydım bu eserin bazı bölümlerini yazabilmem mümkün olmayacaktı. Yine mütevvefa Prof. Robertson Smith'se, Kuzey Afrika Kilisesinin tarihi ve Müslüman idaresi altındaki Hıristiyanların durumuyla ilgili çalışmanın nasıl yürütülme-

4 Phrantzes, s. 5.

5 *Nonum prematur in annum,* Horace'ın meşhur bir sözü olup, "Dokuz yıl geride kalsın." şeklinde çevrilebilir. "Bir eseri yazdıktan sonra dokuz yıl beklet, metin olgunlaşsın" anlamında kullanılmıştır [Yay.]

si gerektiği konusunda getirdiği değerli teklifleri dolayısıyla minnettarım; tüm Sâmî bilginlerinin onu kaybetmekten dolayı duymuş oldukları derin teessüf, cömert yardımı ve teşvikini sadece burada teslim edebildiğim düşüncesiyle, benim için daha da önem kazanmıştır.

İlim ehli meslektaşım Sir Seyyid Ahmed Hân Bahâdır, (Hindistan Yıldızı nişanı sahibi ve Hukuk Doktoru); ilk dönem İslâm tarihiyle ilgili engin bilgisiyle cömertçe desteğini gördüğüm Şemsü'l-ulemâ Mevlevî Muhammed Şiblî Numânî ve eski talebem Mevlevî Bahâdır Ali M.A.'ye de teşekkür borcumu belirtmek istiyorum.

Son olarak, herkesten çok, sevgili karıma teşekkür etmem gerekiyor. Onun anlayış ve desteği olmasaydı, bu eser birbiriyle ilişkisiz bir malzeme yığını olmaktan öteye geçemezdi. Bu anlayış ve destek sayesinde çalışmalarımın semeresini almış oldum.

Aligarh, 1896

İkinci Baskının Önsözü

BU KİTAP, birkaç yıl önce yayınlanan ilk baskısının sık sık talep edilmesi dolayısıyla ve son on altı yıllık süre içinde biriken yeni malzemelerin gözden geçirilmesiyle tekrar baskıya hazırlanmıştır. Buna rağmen, geçen süre içinde konumuzla ilgili on farklı dilde yayınlanmış geniş literatürün hepsine vâkıf olduğumu iddia edemem. İslâm'a ve onunla alâkalı muhtelif çalışma alanlarına artan ilgi, 1906 yılından bu yana, bu eserin konusu ile benzeşen araştırmalara hasredilen beş derginin yayınlanmasından tahmin edilebilir. Bunlar yayına başladıkları tarih itibariyle şunlardır: *Revue du Monde Musulman* (Paris, 1906); *Der Islam* (Strasburg, 1910); *The Moslem World* (Londra, 1911); *Mir Islama* (St. Petersburg, 1912) ve *Die Welt des Islams* (Berlin, 1913). Hıristiyan misyonerlik cemiyetleri bile Müslüman misyonerlik faaliyetleri konusuna gittikçe artan bir oranda ilgi duyuyorlar ve netice itibarıyle bu konu, onların yayınlarında eskisinden çok daha fazla yer buluyor.

British Museum'un okuma salonunu saat 19.00'da[1] kapa-

1 Fen-Edebiyat veya Güzel Sanatlar öğrencisi, Güney Kensington'daki kütüphanelerini haftanın üç akşamı saat 22.00'ye kadar açık bulacaktır. Fakat mükemmelliği hedefleyen bu ülkedeki bir kütüphane, sadece gündüzleri boş vakti olan öğrencilerin istifadesine açıktır.

tan ve Cumartesi günleri hâricinde oraya ulaşmamı resmen imkânsız hâle getiren dar görüşlü zihniyet olmasaydı, bu ikinci baskı birkaç yıl daha erken tamamlanmış olacaktı. Bu sebeple, (Profesör Wensick'in nâzik yardımları sayesinde) Leiden Üniversitesi ve Utrecht Üniversitesi Kütüphanelerinden ve Paris École des Langues Orientales Vivantes Kütüphanesinden ödünç kitap vermekle çalışmalarımı kolaylaştıran herkese minnettarlığımı belirtmek isterim; Londra'da bulamadığım *Allgemeine Missions-Zeitschrift* ciltlerini tetkik etmemi sağlayan *The International Review of Missions*'un editörü Mr. J.A. Oldham'a ve bilhassa (India Office Library'den başka kitaplarla beraber) Leone Caetani, Principe di Teano tarafından kaleme alınan muazzam *Annali dell'Islam*'ı uzun süreyle incelememe müsaade eden Dr. F.W.'ya şükran borcum vardır. *Annali dell'Islam* ilk dönem İslâm tarihi için tahmin edilemeyecek kıymette bir eser olup, fakat yüksek fiyatı sebebiyle sıradan bir ilim adamının ulaşamayacağı değerdedir.

Kitabım ilk çıktığında inceleyip bazı değerli yönlendirmelerde bulunan ilim ehline de minnettarım. Özellikle Prof. Goldziher'in bu esere sistemli olarak ve anlayış göstererek ilgi duyması, ona devam etmemde teşvikkâr olmuştur; belirtir, minnetlerimi arz ederim.

Londra, 1913

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş

PROFESÖR MAX MÜLLER'İN Aralık 1873 yılında misyonerlik faaliyetlerinin tanıtımı münasebetiyle Westminster Manastırı'nda vermiş olduğu konferans sonrasında, dünyada en fazla bağlısı bulunan altı dinin, misyonerlik* anlayışına dayanan ve dayanmayan şeklinde ayırıma tâbi tutulabileceği, ilmî çevrelerce kabul gören bir tasnif olagelmiştir. Buna göre Budizm, Hıristiyanlık ve İslâmiyet ilk

---

* Latince *missio*'dan gelen *misyon* kelimesi "görev ve yetki", *misyoner* ise "görevli olan kişi" anlamına gelmektedir. Geniş anlamıyla, evrensel dinler ve özellikle Hıristiyanlık çerçevesinde dinin yayılması amacıyla yapılan faaliyetleri kapsar. İslâm geleneğinde dinin insanlara duyurulması ve tanıtılmasına "tebliğ" ve "dâvet", bu faaliyeti üstlenen kişiye de "tebliğci" denmektedir. Hıristiyanlık'taki misyon ve misyonerlikle İslâm'daki tebliğ ve dâvet anlayışı arasında büyük farklar vardır. İslâmî tebliğ ve dâvette yalnızca doğruların ilan edilip insanlara duyurulması hedeflenirken, misyonerlikte amaç sadece Hıristiyan inancının ifade edilip duyurulması değil, "ne yapıp edip insanların Hıristiyanlığa kazandırılması" faaliyeti, yani vaftiz edilip Hıristiyanlaştırılmasıdır. Diğer taraftan, kurtuluşun yalnızca kendisiyle sınırlı olduğunu iddia eden Budizm, Hinduizm ve Sihizm gibi evrensel eğilimli bütün dinler ile Yahudilik gibi bir yanıyla millî karakter taşıyan dinler de zaman zaman misyonerliğe yer vermektedir. [Geniş bilgi için bkz. TDV *İA,* "Misyonerlik" mad., İstanbul 2005, c. XXX, s. 193-198] (Yayıncı).

anlayışa sahip; Musevilik, Brahmanizm ve Zerdüştlük ise misyonerlik anlayışına dayanmamaktadır. Profesör Müller, "misyonerli din" tâbirini, "hakikatin yayılması ve inanmayan kimselerin dine kazandırılması gayretlerinin, dinin kurucusu ya da hemen ardından gelenler tarafından kutsal bir vazife mertebesine çıkardıkları dinler için kullanmaktadır. İnananların kalbinde yer bulan hakikate ulaşmış olma anlayış ve ruhu; fiilen, söz olarak ve amel bakımından aşikâr olana dek huzur bulamaz; sahip olduğu mesajı her bir insana ulaştırana ve kendi inandığı doğrunun insanlık ailesinin bütün fertleri tarafından kabul görmesine kadar da itminana ulaşmaz."[1]

Dinlerinin sunduğu gerçeklere büyük bir şevkle sarılmaları, Müslümanların, İslâm mesajını gittikleri her memlekete götürmelerine ve misyoner din diye tâbir ettiklerimizin arasında da kendi dinlerinin yer bulmasını haklı olarak talep etmelerine ilham kaynağı olmuştur. Bu misyonerlik anlayışının doğuş tarihi, tesir uyandıran dinamikleri ve faaliyet şekilleri, elimizdeki bu eserin ilerleyen sayfalarında bulunan muhtevayı oluşturmaktadır. Günümüz itibarıyle dünyanın her bölgesine dağılmış bulunan 200 milyon* Müslüman, dinlerinin on üç asır boyunca ortaya koymuş olduğu çalışmaların ispatı olarak karşımızda durmaktadır.

Bu dinin inanç esasları, ilk olarak yedinci asırda Arabistan yarımadasında bulunan insanlara tebliğ edilmiştir. Bu dâvetin sahibi olan peygamber, dağınık halde bulunan kavimleri kendi sancağı altında toplayarak bir millet hâline getirmiş ve neticede bu yeni millet olma coşkusuyla dolan, azim

1 Lyall, Sir Alfred C., "Missionary Religions", *Fortnightly Review,* July 1874.

* 1890'lı yıllar itibariyle (çev).

ve gayretle yanıp tutuşan ve yenilmez bir güç hâline gelen ordularıyla üç kıtaya söz geçirir duruma gelmişlerdir. Önlerinde ilk boyun eğenler Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika ve Fars devletleri olmuş, batıya doğru ilerleyerek İspanya ve doğuda ise Hint topluluklarına kadar ulaşan Peygamber sevdalıları, onun vefatından bir asır sonra; Roma İmparatorluğu'nun gücünün zirvesinde olduğu dönemdekinden daha büyük bir devletin sahibi hâline gelmişlerdir.

İlerleyen yıllarda bu büyük devlet parçalanıp, İslâm'ın siyasî gücü azalmış olsa da, manevî alandaki fetihler aralıksız devam etmiştir. Moğolların, Bağdat'ı yağmalayıp, ihtişamını kaybetmekte olan Abbasî devletini kan seylapları içinde boğduğu (m. 1258), Müslümanların Kastilya-Leon Kralı III. Fernando el-Santo tarafından Kurtuba'dan çıkartıldıkları (m. 1236) ve İslâm'ın İspanya'daki son kalesi durumunda olan Gırnata'nın haraç ödemeye mahkûm edildiği devirlerde bile İslâmiyet, Sumatra Adasında kendine sağlam bir zemin edinmiş ve Malay takımadalarında muzafferiyet ile ilerleme aşamasına gelmişti. Siyasî anlamda bozulmaların yaşandığı zaman dilimlerinde İslâm, manevî alandaki en büyük fetihlerinden bazılarını gerçekleştirmiştir. Şöyle ki; on birinci yüzyılda daha İslâm dini ile tanışmamış olan Selçuklular ve on üçüncü yüzyılda da Moğol istilâcılar, Müslümanlara büyük hezimetler yaşatmışlarsa da sonradan istilâ ettikleri topraklarda yaşayan insanların dinini kabul ederek İslâmiyet'i seçmişlerdir.

Aynı zamanda Müslümanlar, hiç bir güç kullanmaksızın inançlarını Orta Afrika, Çin ve Doğu Hint Adaları'nın içlerine kadar götürmeyi başarmışlardır.

Günümüz dünyasında, İslâm dini Fas'tan Zengibar'a, Sierra Leone'den Sibirya ve Çin'e ve Bosna'dan Yeni Gine'ye kadar uzanmaktadır. Tamamında İslâm dininin yaşandığı

diyarların dışında kalan Çin ve Rusya gibi kalabalık Müslüman topluluklara sahip olan ülkelerde, inançsız toplulukların ortasında İslâm'ı benimseyen bazı küçük Müslüman gruplar vardır. Ayrıca Litvanya'nın Kavno, Vilno ve Grodno[2] bölgelerinde ikamet eden ve Polonyaca konuşan Tatar asıllı Müslümanları; Flemenkçe konuşan Capetown[3] Müslümanlarını ve İslâm inancını batı Hint Adalarına, Britanya ve Surinam'a taşıyan Hint çiftçilerini de aynı gruba katmak mümkündür. Son yıllarda dahi İslâm dini, İngiltere, Kuzey Amerika, Avustralya ve Japonya'da bazı kimseler tarafından kabul görmektedir.

Bu dinin dünyanın bu kadar geniş bir bölümüne yayılmasının sosyal, siyasî ve dinî vb. muhtelif sebepleri vardır; ki bunların arasında, akıllara durgunluk veren bu sonucun meydana gelmesinde etkin rol oynayan en önemli faktörlerden biri, Müslüman dâvetçilerin, bizzat Hz.* Peygamber'in kendisinde gördükleri uygulamadan hareketle, dur durak bilmeksizin yeni dindaşlar edinme gayreti içinde bulunmalarıdır.

Dine dâvetin bir vazife olduğu anlayışı İslâm tarihinde sonradan meydana gelmiş bir hâdise değildir. Bilakis mü'minler, ta başından beri bu hususta vazifeli olarak addedilmişlerdir. Bu durumu, aşağıda nüzul sırasına göre verilen âyetlerden anlamak mümkündür:

"Rabbinin yoluna insanları hikmetle ve güzel öğütle dâvet et. Onlarla en güzel şekilde tartış." (16: 125)

"…Gerçek şu ki, öncekilerden sonra Kitab'a vâris kılınan-

2 Reclus, c. V., s. 433; Gasztowtt, s. 320 vd.

3 Ümit Burnu'ndaki eski Hollanda sömürgesi; bugün Güney Afrika Cumhuriyeti'nin önemli bir liman şehridir.

* Tercümede geçen hürmet ifadeleri [(Hz.), (s.a.v.)] tarafımızdan ilave edilmiştir [Yayıncı].

lar (Yahudilerle Hıristiyanlar) onun hakkındaki şüphe sebebiyle derin bir tedirginlik içindedirler." (42: 14)

"Onun için şimdi sen, aynı dine dâvet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru dur! Onların heveslerine uyma! Onlara de ki: 'Ben Allah'ın indirdiği her kitaba inandım. Aranızda adâletle hükmetmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız size aittir. Bizimle sizin aranızda bir münakaşa konusu yoktur. Allah bir gün hepimizi bir araya toplayacaktır ve hepimizin dönüşü ancak O'nadır." (42: 15)

Benzer emirler, Hz. Muhammed'in büyük bir ordunun başında ve gücünün zirvesinde olduğu Medine döneminde inen sûrelerde de bulunmaktadır:

"… Ehl-i kitaba ve Ehl-i kitap olmayanlara da sor: 'Sizler de Allah'a itaat edip O'na kulluğu kabul ettiniz mi? Kabul ederlerse, doğru yolu bulmuş olurlar. Reddedip yüz çevirirlerse, senin vazifen ancak tebliğ etmektir. Bundan sonra kullarının işlerini değerlendirecek olan Allah'ın kendisidir." (3: 20)

"…Böylece Allah sizin için işaretlerini ortaya koymaktadır. Ola ki, kurtuluşunuz için doğru yolu bu işaretler vasıtasıyla görürsünüz." (3:103)

"Sizden hayra dâvet eden, iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk mutlaka bulunsun. İşte bunu yapanlar kurtuluşa ereceklerdir…" (3: 104)

"Biz, her ümmet için belirli bir ibadet tarzı tayin ettik, onlar buna göre ibadet ederler. Onlar bu konuda seninle tartışmasınlar ve sen insanları Rabbine dâvet et! Şüphesiz sen, doğru bir yol üzeresin. Eğer seninle tartışmaya kalkışırlarsa de ki: 'Allah yaptıklarınızı çok iyi bilir…" (22: 67, 68)

Aşağıda meali verilen âyet, en son indirildiğinde ittifak

edilen sûreden alınmıştır:

"Eğer müşriklerden biri senden eman dilerse, ona eman ver! Ta ki, Allah'ın kelâmını dinlesin. Sonra onu güven içinde yerine ulaştır." (9: 6)

Kur'ân, kendi ifadesiyle "verdiği sözde durmayan," "Allah'ın âyetleri karşısında az bir kıymeti satın aldılar da insanları Allah yolundan çevirdiler," ve "bir mü'min hakkında ne bir yemin gözetirler ne de bir sözleşme," diye târif ettiği kâfirlere dair ise şöyle seslenmektedir:

"Fakat tövbe edip namazı kılar ve zekâtı verirlerse, dinde kardeşleriniz olurlar. Bilen kimseler için Biz bu hükümleri açıkladık." (9: 11)

Görüldüğü üzere en başından beri İslâmiyet, gerek teoride ve gerekse tatbikatta misyonerli din (tebliğ esası üzerine oturan din) olagelmiştir. Zira, Hz. Muhammed'in hayatında bu düstur misalleriyle görülmektedir. Hz. Peygamber'in bizzat kendisi, kâfirlerin gönüllerine girmeyi başarıp, inançlarını onlara kabul ettiren Müslüman davetçiler silsilesinin en başında bulunmaktadır. Dahası İslâmiyet'in tebliğ ruhunun delilleri, ne zâlimlerin zulmünde veya bağnaz kimselerin öfkesinde aranmalı, ne de bir elinde kılıç, bir elinde Kur'ân, efsanevî şahsiyete haiz Müslüman cengâverlerin[4] kahramanlıklarında aranmalıdır. Aksine, dinlerini dünyanın her tarafına taşıyan vaiz ve tâcirlerin sâkin ve iknâcı gayretlerinde aramak gerekmektedir. Bu tür huzur ve sükûnâ sahip vaaz ve ikna metodları, bazılarının bizi inandırmaya çalıştıkları

4 Müslüman fetihleriyle ilgili bu yanlış anlayış, savaşların, zâhirde inanmayanların dine döndürülmesi imasıyla, aslında onların memleketleri üzerine Müslüman hâkimiyetini yaymak için yapıldığı faraziyesinden doğmuştur. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam* adlı eserinde (s. 25) bu ayırımı çok iyi açıklamıştır.

gibi, sadece siyasî şartların zorbalığı ve şiddeti imkânsız kıldığı veya uygun görülmez duruma getirdiği zamanlarda benimsenmemiş, aşağıdaki âyet meallerinde de görüleceği gibi, bizzat Kur'ân tarafından sıkı sıkıya tembih edilmiştir.

"Onların dediklerine sabret ve onlardan güzellikle ayrıl! Refah ve bolluk içinde olup da yalanlayanları Bana bırak ve onlara biraz süre ver." (73 : 10-11)

"Bana düşen ancak Allah'ın sözünü tebliğ etmek ve O'nun hükümlerini size bildirmektir." (72: 23)

"İman edenlere, Allah'tan kötü günlerin geleceğini ummayanların hareketlerinden kaçınmalarını söyle. Ta ki, Allah bir topluluğun yaptıklarının cezasını versin." (45: 14)

"Müşrikler diyorlar ki: 'Eğer Allah dileseydi ne biz, ne de atalarımız ondan başkasına ibadet ederdik ve O'nun emri dışında bir şeyi de haram kılmazdık!' Onlardan öncekiler de böyle bahaneler ileri sürmüşlerdi. Buna karşılık peygamberlere apaçık bir şekilde tebliğden başka ne düşer?" (16: 35)

"…Buna rağmen yine yüz çevirirlerse, artık sana düşen görev, apaçık bir şekilde hakkın tebliğ edilmesinden başka bir şey değildir." (16: 82)

"Kitap ehliyle –onlardan zâlim olanlar hâriç– ancak en güzel üslûpla tartışın ve onlara deyin ki: 'Biz, bize indirilene de size indirilene de iman ettik. Bizim ilâhımız da sizin ilâhınız da birdir. Biz O'na teslim olduk." (29: 46)

"Yine de onlar yüz çevirirlerse, ey Nebi, Biz seni onlara bekçi olarak göndermedik. Sana düşen görev, sadece tebliğ etmektir." (42: 48)

"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde herkes mü'min olurdu. Öyleyse sen, insanları iman etmeye mecbur mu tutacaksın?" (10: 99)

"Biz seni bütün insanlara bir müjdeci ve uyarıcı olarak

gönderdik…" (34: 28)

Böyle hükümler sadece Mekke'de inen sûrelerle sınırlı değildir. Aşağıda meâlleri verilen âyetlerde de görüleceği üzere Medine'de inen sûrelerde de çokça bulunmaktadır:

"Dinde zorlama yoktur." (2: 256)

"Allah'a ve Rasûl'e itaat edin. Eğer itaatten yüz çevirirseniz, bilin ki, Rasûlümüzün apaçık tebliğden başka bir mesuliyeti yoktur." (64 : 12)

"De ki: 'Allah'a itaat edin, Rasûl'üne tâbi olun.' Eğer yüz çevirirseniz, bilin ki, Rasûl'ün uhdesine düşen, ancak kendisine yüklenen vazifedir. Size düşen de size yüklenen kendi vazifenizdir. Eğer ona itaat ederseniz, doğru yolu bulursunuz. Yoksa, Rasûl'ün vazifesi ancak emirleri apaçık bir şekilde ulaştırmaktır." (24: 54)

"De ki: 'Ey insanlar! Ben ancak sizi apaçık uyaran birisiyim." (22: 49)

"Biz seni şâhit, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Ta ki, ey insanlar, Allah'a ve Rasûlüne iman edesiniz, ona (Peygamber'e) yardım edesiniz, saygı gösteresiniz ve sabah akşam Allah'ı tesbih edesiniz." (48: 8-9)

"Her geçen gün onların hıyanetlerini haber alıyorsun. Onlardan çok azı bu işten müstesnadır. (Bu hâle düştükleri için onlardan her hainlik beklenir.) Yine de onları affet ve onların hareketlerini görmezden gel. Allah, ihsan edenleri sever." (5: 13)

İleride okuyacağınız sayfalarda, tarihte bu idealin nasıl gerçekleştirildiği ve bu çağrı faaliyetinin prensiplerinin İslâm dâvetçileri tarafından nasıl uygulandığı görülecektir. Öncelikle okuyucu şunu bilmelidir ki, bu eser İslâm'ın tebliğ tarihini ve yayılışını konu edinmektedir. Eserin amacı, İslâm tarihlerinin sayfaları arasına serpiştirilmiş zorla dini telkin

hâdiselerinin kronolojisini vermek değildir. Avrupalı yazarlar, misyonerlik tarihi alanına tam olarak girmeyen bu konuların üzerinde, unutulacağı endişesi ve ısrarıyla durmuş-lardır. Hıristiyan misyonerlik tarihinde, pek tabii olarak Şarlman'ın kılıç zoruyla yapmış olduğu vaftizlerden[5] ziyade, St. Liudger ve St. Willehad'ın putperest Saksonlar arasındaki çalışmalarından daha fazla bahsedilmesi umulacaktır. Danimarka'nın gerçek misyonerleri, kendi hâkimiyet bölgesindeki[6] paganların kökünü kazıyan Kral Cnut'dan ziyade St. Ansgar ve onun halefleri olmuşlardır. Rahip Gottfried ve Piskopos Christian, putperest Prusyalıları Hıristiyanlaştırmada daha az başarı sağlamış olsalar da, çalışmalarının netice alması için kılıç kullanan ve ateşle işkence yapan Brethren of the Sword (Kılıç Kardeşleri) ve başka Haçlı seferleri düzenleyen topluluklar ile kıyaslandıklarında, Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin daha gerçekçi temsilcileri olmuşlardır. Ordo Fratrum Militiæ Christi (Hıristiyan Milis Kardeşler Hareketi) adındaki topluluğun şövalyeleri, Hıristiyanlığı Letonya halkına zorla kabul ettirmeye çalışmışlarsa da, bu ülkedeki Hıristiyan dininin gerçek misyonerleri olarak bu silâhlı propagandacılar değil, Meinhard ve Theodoric adındaki keşişler gösterilebilir. Cizvit misyonerleri[7] tarafından zaman zaman başvurulan şiddet uygulamaları, St. Francis Xavier ve aynı anlayıştaki diğer misyonerlerin itibarını zedelemez. Aynı şekilde, 1699 yılında Amboyna adasının Racalarına, rahibin ziyareti sırasında çok sayıda putperesti vaftiz edilmek üzere

5 Enhardi Fuldensis Annales, (ö. 777). G.H. Pertz, *Monumenta Germaniæ Historica,* c. I, s. 349. (Bkz: s. 156-159).

6 *Breviarium Romanum,* I, 19.

7 Mathurin Veyssière de la Croze, *Histoire du Christianisme des Indes,* s. 529-531 (The Hague, 1724).

8 *Revue de l'Histoire des Religions,* c. XI, s. 89.

hazırlamaları konusunda talimat veren Valentyn havariliğe daha az lâyık değildir.[8]

Hıristiyan kilise tarihinde, misyonerlik faaliyeti dönemler hâlinde seyir değiştiriyor gibi görünür: Büyük bir şevk ve gayrete sahip havarilik yıllarını başıboşluk ve bıkkınlık yılları izlemiş; dini esasların vaaz edilmesinin yerini zulüm ve zoraki din değiştirme çalışmaları almış olabilir. İslâm tarihinde de muhtelif dönemlerde İslâm'ın yayılışında med-cezir misali durumlar olmuştur. Fakat inançlarını başkalarına aktarma gayreti her iki dinin de belirgin özelliği olması dolayısıyla, misyonerlik tarihinin ayrı bir ilim dalı olarak ele alınması yerinde olacaktır. Bu tür çalışma, dinî hayatın başka tezahürlerini hâriç tutarak değil, kendine ait özellikler üzerine yoğunlaşarak yapılmalıdır. Böylelikle, tarihte görülen dâvet faaliyetleriyle zulüm ve eziyet veren olayları, ister Hıristiyan dünyasında ve isterse İslâm dünyasında meydana gelmiş olsun, birbirinden ayrı olarak incelenebilmelidir. Gerçi her iki dinde de telkin ve tebliğ faaliyetleri ile zorbaca davranışlar bazen aynı zaman diliminde vukua gelebilmiştir. Zira her iki tarafta da örnekleri görüldüğü gibi, iki dinin de başkaları tarafından kabul edilmesi için hep zorbaca tavırlar olmuş değildir. Şimdi dikkatlerimizi tarihte yaşanmış şu olaylar üzerinde yoğunlaştıralım: Norveç'in güney bölgesinde Viken'in tamamına Hıristiyanlığı yayarken Kral Olaf Trygvesson, dinini kabul etmeyenleri ya kılıçtan geçirmiş ya da el ve ayaklarını kestirmiş veya sürgüne göndermiştir.[9] St. Louis'in misyonerlik faaliyetlerinin prensiplerine yönelik Hıristiyanlara tavsiyesi şöyleydi: "Her kim Hıristiyanlık şeriatı hak-

9 Konrad Maurer, Die Bekehrung des norwegishen Stammes zum Christenthume, c. I, s. 284, Münih 1855.

10 Jean Sire de Joinville, Histoire de Saint Louis, ed. N. de Wailly, s. 30.

kında ileri geri konuşulduğunu duyarsa, bu esasları kılıcıyla savunsun ve kılıcını kâfirin karnına var gücüyle saplasın."[10] Tabii bu iki misal gerçek Hıristiyanlığın metodu ve prensibi olarak kabul edilemez. İslâm dünyasına ait şu misallere bakalım. Emevi halifelerinin sonuncusu olan Mervan şöyle diyordu: "Mısır halkından her kim dinime girmez, benim gibi ibadet etmez ve inancıma uymazsa, onu kılıçtan geçirip çarmıha gerdiririm."[11] İslâm inancının barışçı yollardan kabul edilmesini temin eden Cava adası vaizi Mevlana İbrahim, Hindistan'da hizmet vermiş olan Hâce Muîniddîn el-Çistî ve sayısız diğer samimi zevat dururken, el-Mütevekkil, el-Hakim ve Tipu Sultan gibi kişileri İslâm'ın tebliğcileri olarak görmek asla kabul edilebilir bir durum değildir.

Eziyet ve zulüm sonunda dini kabul ettirme ile ikna metodları kullanılarak yapılan sükûnet içindeki dâvet arasında net bir ayırım yapılabilmesine rağmen, din değiştiren kişinin kararına etki eden saikleri tam olarak anlamak veya dâvetçinin, bu bölümün ilk paragrafında "gönülden gelen bir sevgi ve yüksek ideal" diye tâbir edilen hâdise ile şevke gelip gelmediğini anlamak o kadar da kolay değildir. Hem İslâmiyet'te hem de Hıristiyanlık'ta inandıkları dini, hayatlarının mefkûresi olarak gören samimi kişiler hep var olagelmiştir. Maneviyat ile ilgili meselelerdeki içe işleyen bu alâka, aziz tutulan doğruların iletilmesinde ve misyonerlik hareketlerinin dinamiklerini oluşturan ve kendilerince mükemmel sayılan inanç ve sistemlerin hayatlarına hâkim kılınmasında gösterilen gayrette ifade bulmuştur. Böylelikle isteklerine olumlu yönde karşılık vererek yeni dini benzer bir şevkle kabul eden kimseler de olmuştur. Diğer taraftan Hıristiyanlık gibi İslâm dini bünyesinde de dinî müesseseleri, sadece ken-

11 Severus, s. 191 (II, 21-22)

di siyasî çıkarlarına âlet eden birçok kimse çıkmış veya bu müesseseleri, ya tasvip edilmez ihtiyaçlar ya da bizzat zihin yorarak halletmeleri gereken problemlere uygun çözüm yolu bulan sosyal kuruluşlardan biri olarak kabul etmişlerdir. Bu düşüncedeki insanlara her iki dine de yeni girenler arasında rastlanabilmektedir. Böylelikle her iki dinin de mensuplarının sayısı artmış, fakat bu artış gerçek misyonerliği canlı tutan ve ruhlara iştiyak veren hâdiseyle alâkası olmayan sosyal, siyasî ve iktisadî sebepler ve metotlarla olmuştur. Dahası, misyonerliğe dair tarihî kayıtlarda, din değiştirmeye yol açan vak'aları tahlil çabası pek görülmemektedir. Özellikle İslâm'ın tebliğ tarihinde bu manada kayda değer bir kısırlık vardır. Dine yeni girenlerin kayıtları Kilise sicillerinde büyük yer tutarken, İslâm tarihinde bu tür sicillere oldukça az rastlanmaktadır. Dolayısıyla, İslâm'ın tebliğ faaliyetinin kısa tarihinde, ara sıra referanslar görülebilmekle beraber, din kabulünde belirleyici rol oynayan hâdisenin siyasî, sosyal, maddî veya tamamen manevî duygulardan kaynaklandığını anlamak her zaman mümkün olmamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İslâm'ın Tebliğcisi Olarak [Hz.] Muhammed'in Hayatı

BU BÖLÜMDE Hz. Muhammed[s.a.v]'in, zaten bir hayli mevcut bulunan biyografilerine bir yenisini ekleme gibi bir hedefimiz yoktur. Daha ziyade, onun hayatı sadece bir yönüyle incelemeye alınacaktır. Yani Hz. Peygamber'in, bize takdim edildiği üzere, yeni dinin müntesiplerine tebliğci ve elçi olan yönü araştırılacaktır. İslâm'ın esaslarını ilk beyan eden ve dâveti bizzat başlatan Hz. Peygamber'in hayatı, pek tabii olarak bize, bu dinin tebliğ faaliyetinin gerçek hususiyetini yansıtacaktır. Eğer Hz. Peygamber'in hayatı, sıradan bir mü'min için davranış ölçüsü olarak hizmet görüyorsa, İslâm'a dâvette de aynı şey geçerli olmalıdır. Bundan dolayı, bu modelden hareketle, izinden gidenleri şevke getirecek ruh ve benimseyecekleri umulan metotlar hakkında bir şeyler öğrenme ümidimiz olabilecektir. Zira İslâm'ın tebliğ ruhu, kendi tarihinde sonradan ortaya çıkan bir durum değildir. Bu ruh, daha başlangıçtan itibaren dinin içine nüfuz etmiştir. Müteakip yazıda bunun nasıl böyle olduğu ve Peygamber Hz. Muhammed'in İslâm tebliğcilerinin ne şekilde ideal örneği olduğu gösterilmek istenmektedir. Dolayısıyla maksat, Hz. Peygamber'in hayatının ilk yıllarını ve hangi

şartlar altında büyüdüğünü tanıma veya onu, bir devlet adamı ya da bir kumandan olarak değerlendirmenin ötesinde olup, dikkatimizi sadece onun tebliğci yönü çekecektir.

Hz. Muhammed, uzun süren endişe ve huzursuzluğun ardından, nihayetinde ilahi vazifesine inandırılınca, ilk çabası kendi ailesini yeni dinin hakikati hakkında ikna etmeye yönelik olmuştu. Onlardan bağlanmalarını istediği temel hakikatler; Allah'ın birliğine iman, putperestliğin aşağılanması, insanın yaratıcısının iradesine boyun eğmekle vazifeli olduğu anlayışıydı. Ona ilk inanan kişi, sâdık ve sevgili zevcesi Hatice olmuştu. Hatice, ticarî işlerini yürütme vekâletini verdiği bu fakir akrabasına on beş yıl önce, "Ey amcam oğlu! Bana yakınlığından, halkın arasındaki itibarından, asil ve güzel ahlâkından ve doğru sözlülüğünden dolayı seni beğendim." diyerek evlenme teklifinde bulunmuştu.[1] Hatice, sermaye vererek onu fakirlikten çekip çıkarmış, sahip olduğu sosyal mevkiine uygun surette yaşamasına fırsat tanımıştı. Fakat bunlar, Hatice'nin sadakat ve bağlılığı, kocasının yaşamakta olduğu zihnî endişelerini paylaşması, onu içtenlikle anlaması ve ona ümitsizlik anlarında cesaret vermesi yanında çok fazla bir anlam ifade etmez.

Yirmi beş yıllık evliliğin ardından, miladî 619 yılında vefatına kadar Hatice, kocasını, düşmanlarının eziyetlerine her mâruz kalışında, endişe ve şüphe ateşi içinde kıvrandığı zamanlarda sürekli ve gönüllü olarak anlayışla karşılar, teselli eder ve cesaret verirdi. "Böylece Hatice iman etti," der Hz. Muhammed'in biyografi yazarı, "ve kocasına Allah'tan gelenlerin doğruluğunu tasdik etti ve üstlendiği vazifede ona yardımcı oldu. Bu şekilde Rabbi, Peygamberinin üzerindeki yükü hafifletmeyi diledi. Zira o Peygamber, dâvetinin insanlar

1 İbn İshak, s. 120.

tarafından reddedildiğini işiterek kederlendiği her olayda Hatice'ye döner ve Rabbi de o suretle kendisini teselli ederdi. Çünkü Hatice, sürekli ona destek verir, mesuliyetini üzerine aldığı vazifeyi hafifletmeye çalışır, ona güvendiğini açık ve net olarak söyler ve halkın alaylarına karşı tahammülünü artırmaya çalışırdı.[2]

İlk iman edenler arasında evlatlığı Zeyd ve amcası Ebû Tâlib'in oğlu Ali ile can dostu Ebû Bekir vardı. Hz. Peygamber, Ebû Bekir hakkında sonraki yıllarda şunları söyleyecekti: "İmana dâvet ettiklerim arasında Ebû Bekir'den başka tereddüt, şaşkınlık ve kararsızlık yaşamayan kimse olmadı. Kendisine İslâm'dan bahsettiğimde hiç tereddüt ve şüphe göstermeden hemen dâvetimi kabul etti." Ebû Bekir, sağlam karakteri, zekâsı ve yeteneği sebebiyle çevresinde herkes tarafından hürmet gören varlıklı bir tüccardı. İslâm dinine girdikten sonra servetinin büyük bir kısmını, Hz. Muhammed'e iman etmeleri sebebiyle efendileri tarafından işkence gören Müslüman köleleri satın alarak kurtarmaya harcadı. Büyük ölçüde onun sözünü dinleyerek, dini kabul edenlerden ilk beş kişi mü'minler safına katılıyordu. Bunlar arasında, gelecekte İran'ın fatihi olarak anılacak Sa'd b. Ebî Vakkâs; hem Hz. Peygamber'in hem de hanımının akrabası olan Zübeyr b. Avvâm; sonraki yıllarda cengâverlikle şöhret bulan Talha; zengin bir tâcir olan Abdurrahman b. Avf ve Üçüncü Halife Osman. İşkenceye ilk mâruz kalan Osman olmuştu: Amcası onu tutup bağlamış ve "Yeni gelen bir dini atalarının dinine tercih mi ediyorsun? Yemin ederim, bu bağlandığın yeni dinden vazgeçmedikçe seni bırakmayacağım" demişti. Osman'ın cevabı ise kesindi: "Vallahi dinimden dönmem!" Amcası, onun bu kararlılığını ve bağlılığını görünce serbest bırakmıştı.

2 İbn İshak, s. 155.

Hz. Peygamber vazifesinin ilk üç yılında, özellikle köleler ve fakirler arasından katılımlarla, etrafında küçük bir topluluk oluşturmayı başarmıştı. Bu ferdî gayretlerin getirdiği başarıyla cesaretlenen Hz. Muhammed, daha etkin yollara baş vurmaya karar verdi ve açıktan dâvete başladı. Akrabasını bir araya topladı ve onları yeni dini kabul etmeye dâvet etti. Onlara şöyle hitab etti: "Hiçbir Arap, bu kavme benim size getirdiğimden daha hayırlı bir şey takdim etmemiştir. Size hem bu dünyada hem de gelecek dünyada mutluluk vaadediyorum. Bana bu vazifede kim yardımcı olacak?" Herkes susuyordu. Sadece Ali, çocuksu bir heyecanla: "Ey Allah'ın Peygamberi! Sana ben yardımcı olacağım." deyince, hazır bulunanlar alaylı gülüşlerle dağıldı.

Konuşmasının olumlu bir sonuç vermemesinden dolayı azmini yitirmeyen Hz. Peygamber, onlara başka vesilelerle ve defalarca dâvette bulundu. Ne var ki, çağrısı ve uyarıları sadece hakaret ve hafife alınmakla karşılık görüyordu.

Birçok kere Kureyşliler, Hz. Muhammed'in de içinde bulunduğu Hâşimoğulları kabilesinin reisi olan Ebû Tâlib'e, onu atalarının dinine karşı gelmekten vazgeçirmesi için baskıda bulunuyorlardı; aksi halde daha sert tedbirlere başvuracaklarını söylemekle tehdit ediyorlardı. Bu istekler doğrultusunda Ebû Tâlib, yeğenine kendisini ve ailesini tehlikeye atmaması için ricada bulunuyordu. Hz. Peygamber şöyle karşılık veriyordu: "Bir elime güneşi, bir elime ayı verseler Risaletten zerre kadar ayrılmam. Ya Allah bana bu peygamberlik vazifesini îfâya kuvvet verir, yahut bu uğurda canımı fedâ eder giderim." Ebû Tâlib duygulandı ve şöyle seslendi: "Sen işine bak oğlum, ben sağ oldukça onlar sana bir şey yapamaz! İstediğini söyle, dilediğin gibi konuş, senin kılına bile dokunamazlar!"

Kureyş, yeni dinin gelişmesini her geçen gün artmakta

olan hoşnutsuzluk ve düşmanlıkla izliyordu. Hz. Muhammed'i üstlenmiş olduğu bu vazifeden vazgeçirmek için tehditlere, hakaretlere, vaadlere, dünyevî şeref ve ikbâl teklifi gibi mümkün olan her yola başvuruyorlardı. Mâruz bırakıldığı bu şiddet uygulaması, amcası Hamza'yı onun yanına çeken dolaylı bir etken oluyordu ki Hamza'nın Müslüman olması çok büyük bir önemi haiz idi. Yeğenine revâ görülen hakaret ve kötülükler ve onun bunlara sabırla göğüs gerişi Hamza'ya anlatıldığında Hamza'nın şecaat dolu yüreği, yeğeni Hz. Muhammed'e teveccüh ettirmiş ve bir zamanların amansız düşmanı durumundan sâdık bir taraftarı hâline getirmişti. Müslümanların yaşadığı sıkıntı ve zorlukları görüp merhamet ve muhabbet hissi taşıyan yalnız Hamza değildi. Birçokları da, hiç şüphesiz, yeni dine karşı gizliden gizliye alâka duyuyor, fakat onun zafere ulaştığı güne kadar düşüncelerini açıklamıyorlardı.

Kureyş'in yeni dine karşı beslediği husumet, ihtida edenlerin sayısındaki artışı gördükçe şiddet kazanıyordu. Yeni telkin edilen dinin zafer kazanmasının; hem atalarından görüp sürdüregeldikleri inanç ve ibadetin ortadan kalkması, hem de zenginlik ve iktidarlarının kaynağı olan kutsal Kâbe'nin hizmetkârlığının kaptırılması demek olduğunu fark etmişlerdi. Hz. Muhammed, Hâşimoğulları ve reisi Ebû Tâlib'in himayesi altında güvende bulunuyordu. Her ne kadar Hâşimoğulları, yakınlarının getirmiş olduğu yeni inanç sistemine her hangi bir alâka duymuyorsa da, Araplara mahsus kuvvetli kabile hissi ile onu, hayatına kastedebilecek her türlü teşebbüse karşı koruyorlardı. Buna rağmen o sürekli hakaret ve tâcizlere mâruz bulunmaktaydı. Koruyucuları olmayan mü'min fakir ve köleler ise, acımasızca muamelelere katlanmak zorunda kalıyor, hapsediliyor ve dinlerinden vazgeçmeleri için ağır işkence görüyorlardı. Ebû Bekir'in, Hz. Pey-

gamber tarafından "Habeşistan'ın ilk meyvesi" adını verdiği Afrikalı köle olan Bilâl'i[3] azad etmesi bu zamana isabet ediyordu. Bilal'e, çıplak vaziyette yakıcı güneş altında kızgın kumlara sırt üstü yatırıp karnına büyük taşlar konularak günlerce işkence ediliyordu. Bu hâl üzereyken kendisine, ya Muhammed'den vazgeçip putlara tapması ya da ölünceye kadar orada kalacağı söylendiğinde verdiği cevap ise sadece, "Allah bir, Allah bir!" demek oluyordu. Katlanmak zorunda kaldıkları işkencelerden dolayı iki kişi ölmüştü. Bu sıkıntılı durum bir kaçının yılmasını sağlarken, yapılan işkenceler diğerlerinin aşk ve şevkini yeniden alevlendiriyordu. Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Muhammed'e tâbi olanlardan kimsenin cüret edemediği işi yapıyor ve gidip Kâbe dahilinde Kur'ân'dan âyetler okuma cesaretini gösteriyordu. Orada toplanan Kureyşliler üzerine hücum edip yumrukluyorlar, fakat onu vazgeçirmeleri bir hayli zor oluyordu. Ertesi gün aynı şekilde davranmaya hazır ve kararlı olarak arkadaşlarının yanına dönüyor; "Hayır! Bu kadarı yeter. Onlara sevmedikleri şeyleri duyurdun." diyerek onu bu teşebbüsünden vazgeçiriyorlardı.

Risalet vazifesinin dördüncü yılında Hz. Muhammed'in, ilk mü'minlerden Erkam'ın evinde sığınmaya başlamasına, muhtemelen Kureyş'in bu tehlikeli boyutlara varan muhalefeti sebep oluyordu. Hacıların ve yabancıların sıkça uğradığı dönemde merkezî bir konumda bulunan bu evde, kendisine meraklı sorularını yöneltmek üzere gelenlere, rahatlık içinde ve kimsenin müdahalesi olmaksızın İslâm'ın esaslarını tebliğ edebiliyordu. Hz. Muhammed'in bu evde kalışı, İslâm'ın Mekke'de yayılışında önemli bir devre işaret eder; öyle ki bir çok Müslüman, dine girişini Hz. Peygamber'in Erkam'ın evindeki tebliğlerine dayandırırdı.

3 İslâm dünyasında ilk *müezzin* olarak ün kazanmıştır.

Hz. Muhammed, arkadaşlarını başlarına gelen belâlardan koruyamayacağını görünce onlara Habeşistan'a hicret etmeleri tavsiyesinde bulunur. Tebliğ vazifesine başlamasının beşinci yılında (miladi 615), on bir erkek ve dört kadından meydana gelen müslüman muhacirler, ülkenin Hıristiyan kralı tarafından çok iyi bir karşılama gördükleri Habeşistan'a geçtiler. Onların aralarında, hidayete erdikten sonra sevdiklerinin düşmanca muamelesiyle karşılaşan ve böylelikle en ağır imtihanla yüzyüze gelen Mus'ab bin Ümeyr adında birisi de vardır. Onun İslâm'ı kabulü, Erkam'ın evinde dinledikleriyle olmuştu. Fakat o ihtida ettiğinin bilinmesini istemiyordu. Çünkü yakınları, özellikle kendisine özel bir sevgi besleyen annesi, onun yeni dine girmesine şiddetle karşı çıkıyordu. Gerçekten, durumu öğrendiklerinde onu yakalayıp hapsettiler. Fakat o, hapisten kurtularak Habeşistan'a kaçmayı başarmıştı.

Kureyşliler mü'minlere öylesine düşmanlık besliyorlardı ki, kaçanların Habeşistan'da bile peşlerine düştüler. Onların sınırdışı edilmelerini talep etmek üzere Krala elçi gönderildi. Fakat Kral, Müslümanların başlarından geçenleri bizzat kendilerinden dinledikten sonra, onları himayeden vazgeçmeyerek Mekke'den gelen elçilerin isteklerini geri çevirdi. Muhacir Müslümanların, Kralın dinleriyle ilgili sorularına verdikleri cevap şöyleydi: "Ey Hükümdar! Bizler cehalet karanlığına gömülmüştük. Putlara tapar, ölü hayvanın etini yer, menfur işlerle meşguldük. Akrabaya küser, görüşmezdik. Komşuluk hakkına riayet etmezdik. Güçlü olan zayıf olanı ezerdi, hakkını yerdi. Biz bu hâlde iken Allah bize aramızdan, soyu sopu belli, doğru sözlü, güvenilir ve temiz hayat yaşadığını bildiğimiz bir elçi gönderene kadar bu hal üzere kaldık. O bizi tek Allah'a ibadete dâvet ediyor. Atalarımızın O'nun yerine koyarak tapa geldikleri taş yığınlarını ve

putları terk etmemizi istiyor. Bize doğru sözlü olmamızı, verdiğimiz sözleri tutmamızı, ana babamıza ve komşularımıza karşı merhametli davranmamızı, haramdan kaçınmayı, kan dökmekten, cana kıymaktan, hırsızlıktan sakınmayı bildiriyor. Fuhuştan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadınlara iftira etmekten sakındırıyor. Bir Allah'a ibadet edip, O'na hiç bir sûretle şirk koşmamayı emrediyor. Namaza, zekâta, sadakaya ve oruca dâvet ediyor. Biz ona inandık ve Allah tarafından bize getirdiklerine tâbi olduk. Bundan dolayı halkımız bize düşman kesildi. Bizlere türlü türlü işkence ve ezâ yapmaya kalkıştılar. Bizi hak dinimizden çevirip yine puta tapmaya zorluyorlar. Bize zulmettiler, şiddet gösterdiler. Bizimle dinimiz arasına giriyor, Allah ile kulunu ayırmak istiyorlar. İşte biz de onlardan kaçarak sizin ülkenize sığındık. Adâletinize itimadımız bulunduğundan, düşmanlarımızın baskısından bizi kurtaracağınızı umuyoruz." Ricaları kabul edildi ve Kureyş'in gönderdiği elçi istediğini alamayarak geri döndü.[4] Bu sırada Mekke'de, Hz. Peygamber'i zenginlik ve makam vaatleriyle tebliğ işinden vazgeçirme çabalarına yenileri ekleniyorsa da, daima neticesiz kalıyordu.

Mekke'de, Habeşistan'a gönderilen elçinin getireceği cevap büyük umutlarla beklenirken, İslâmiyet yeni bir mühtedi kazanıyordu: Ömer b. Hattâb. Önceden Hz. Muhammed'in en amansız düşmanlarından biriydi ve azami inat ve bağnazlıkla ona karşı çıkıyordu. Müslümanların Ömer'i en tehlikeli düşman olarak görmeleri için her türlü gerekçeleri vardı. Oysa o, sonradan İslâm tarihinin ilk yıllarında en itibarlı şahsiyetlerden biri olarak göz kamaştırıcı bir konuma gelecekti. Bir gün, Hz. Peygamber'e hiddetten gözü dönmüş bir hâlde,

4 İbn İshak, s. 219-220. Taberî bu vazifeden bahsetmez ve Caetani (s. 278) buna binaen, onun daha sonradan uydurulduğunu ileri sürmektedir.

elde kılıç, onu öldürmek üzere yola koyuldu. Onu yolda gören akrabasından biri nereye gittiğini sordu. O da: "Şu dinimizi hakîr gören, Kureyş arasında bozgunculuk çıkaran, tanrılarımıza söven Muhammed'i temizlemeye!" cevabını verdi. Adam: "Niçin önce kendi ailenden olanları cezalandırıp düzeltmiyorsun?" Ömer: "Kimmiş bu ailemden olanlar?" Adam: "Enişten Saîd ve kız kardeşin Fatıma Müslüman oldular ve Muhammed'in peşinden gidiyorlar." Ömer derhal kız kardeşinin evine gitti. Onu, kocası ve onlara Kur'ân'dan bir sureyi ezbere okumayı öğreten Habbâb ile beraber olarak buldu. Ömer hışımla odaya girdi: "Duyduğum ses neydi?" "Bir şey değildi." dediler. Ömer: "Yalan! Sizi duydum. Muhammed'in dinine tâbi olmuşsunuz!" diyerek eniştesi Said'in yakasına yapıştı. Kız kardeşi Fatıma kalkıp kocasını müdafaa etmek istediyse de, Ömer'in tokadıyla yüzü kan içinde kaldı. Bunun üzerine kız kardeşi ve eniştesi: "Evet, Müslüman olduk, ne yapacaksan yap bakalım! Biz bir Allah'a ve O'nun Peygamberi'ne inandık!" diye haykırdılar. Ömer, kız kardeşini kanlar içinde görünce yaptığına pişman oldu, biraz durakladı ve okudukları şeyi görmek istedi. Biraz tereddütten sonra kız kardeşi okudukları Kur'ân'ın 20. sûresinin (Tâhâ) yazılı olduğu sahifeyi verdi. Ömer onu okuduğunda hayranlıkla, "Ne kadar güzel, ne kadar yüce!" dedi. Okudukça Kur'ân'ın tesiri kalbine işledi ve "Haydi, beni Muhammed'in yanına götürün, ona ihtida ettiğimi söyleyeyim" diye haykırdı.[5] Ömer'in ihtidası İslâm tarihinde bir dönüm noktasıdır: Artık Müslümanlar daha cesur davranabiliyorlardı. Hz. Muhammed, Erkam'ın evinden çıktı ve mü'minler ibadetlerini, Kâbe etrafında aleni olarak yapmaya başladılar. Bu hâl, Mekke'nin ileri gelenlerini endişeye sevk edecek bir sebep olarak görülebilir. Zira artık uğraşmaları gerekenler, sadece kıt kanaat geçin-

5 İbn İshâk, s. 225-226.

me mücadelesi veren, baskı altında tutulan ve herkesin hakîr gördüğü garibanlar takımı değildi; asıl bundan sonra mücadeleye tutuşacakları topluluk, nüfuzlu kimselerin katılımıyla gücünü her geçen gün artırıyor ve kuvvet sahibi bir yabancı hükümdar ile ittifak kurarak, mevcut yönetimin istikrarlı gidişini tehlikeye atıyordu.

Bu durum karşısında Kureyşliler, şehirlerindeki bu yeni hareketin daha fazla gelişmesini kontrol altına almak maksadıyla tedbirlerini artırma kararı aldılar. Akrabalık bağları sebebiyle Hz. Muhammed'i koruyan Hâşimoğulları'na ambargo koydular; kız alıp verilmeyecek, onlarla hiçbir sûrette alışveriş yapılmayacak ve bütün ticarî bağlantılar durdurulacaktı. Üç yıl süreyle, şehrin bir mahallesine hapsedilen Hâşimoğulları'nın bir başka tarafa gitmelerine müsaade edilmiyordu. Bu abluka sadece haram aylarda kaldırılıyordu. Zaten bu aylarda bütün Arabistan'da savaş yasaklanır ve ülkenin dinî merkezi durumundaki Kâbe'nin hacılar tarafından ziyaret edilebilmesi için ateşkes kararı alınırdı.

Hz. Muhammed hac zamanlarından istifadeyle, Mekke ve çevresindeki panayırlara gruplar halinde gelen farklı kabilelere dinini anlatırdı. Fakat bir başarı elde edemezdi, çünkü amcası Ebû Leheb peşini bırakmaz ve arkasından şöyle seslenirdi: "O, sizi babalarınızın dininden ayırıp kendi getirdiği uydurma inanca çekmeye çalışan bir sahtekârdır. Hemen ondan uzaklaşın ve söylediklerini dinlemeyin!" Bu durumda diğer insanlar Hz. Peygamber ile eğlenir ve şöyle söylerlerdi; "Seni en iyi tanıyanlar, halkın ve akrabaların olmalı. Öyleyse biz, niye sana inanıp peşinden gelelim?" Üç yılın sonunda Hz. Muhammed ve yakınlarının çektiği mahrumiyetler Kureyş'ten çok sayıda kimseyi merhamete getirmiş ve yasak kaldırılmıştı.

Aynı sene, yirmi beş yıl kendisine her bakımdan destekçi

olan sâdık hanımı Hatice'nin vefatı Hz. Muhammed'i keder ve hüzne boğdu. Kısa bir süre sonra da amcası Ebû Tâlib'in ölümü ise Hz. Muhammed'i, kendisine kol kanat gerip her türlü hakaret karşısında kendisine moral veren en güçlü korumasından mahrum bırakmıştı.

On yıl süreyle mesajını aktardığı kendi hemşehrileri tarafından reddedilip hakîr görülen ve çok az bir mesafe kateden Hz. Peygamber, kendisini daha candan dinleyen kimseleri ve onların arasında iman tohumlarının yeşerebileceği daha verimli topraklar bulabilmek maksadıyla araştırmaya başladı. Bu ümitle, Mekke'den yaklaşık 110 km. mesafede bulunan Taif'e gitti. Şehrin ileri gelenlerinin önünde, Allah'ın birliğine dair inancı ve Allah'ın rasûlü olarak aldığı bu dini tebliğ vazifesini açıkladı. Aynı zamanda, kendisine Mekke'de eziyet edenlere karşı himayelerini talep etti. Onun bu büyük dâveti, putperest Taif halkınca pek anlaşılmadığı gibi çaresiz durumu arasındaki nisbetsizlik, sadece onların alay ve hakaretlerini artırırken ona ezâ ve cefâ vererek insafsızca taşlayıp şehirlerinden kovdular.

Taif dönüşünde Hz. Muhammed'in ümitleri her zamankinden daha zayıflamıştı ve ruhundaki ıstırap, Nuh peygamberin söylediklerinin ağzından dökülmesine sebep oldu: "Ey Rabbim! Ben kavmimi gece-gündüz dâvet ettim. Fakat, dâvetim sadece onların benden kaçışlarını artırdı. Ne zaman onları Senin mağfiretine çağırdıysam, parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiseleriyle yüzlerini kapattılar, tutumlarında inat ettiler, kibirlendikçe kibirlendiler." (71: 5-7).

Âdeti üzere Hz. Muhammed, yılda bir gerçekleşen hac mevsiminde farklı Arap kabilelerinin çadırlarına gider ve onlara dinini anlatırdı. Kimileri tarafından ciddiye alınmaz, kimileri tarafından ise tahkir edilerek reddedilirdi. Fakat aradığı teselli hiç beklemediği bir bölgeden geldi. O zaman Yes-

rib diye bilinen Medine şehrinden gelen altı ya da yedi kişilik bir grupla görüştü. "Hangi kabiledensiniz?" diye sorduğunda, "Hazrec'deniz" cevabını aldı. "Yahudilerin dostu olanlar mı?" şeklindeki sorusuna "Evet" denilince: "Öyleyse biraz otursanız da sizlerle konuşsam." dediğinde ise aldığı cevap "Elbette" idi. Yanına oturdular. Onları Allah'a imana, İslâm'a dâvet etti, Müslümanlığı anlattı. Biraz da Kur'ân okudu. Böylece, kendilerine kitap ve hikmet verilen Yahudilerle beraber bulundukları hâlde putperestliğe davam eden bu insanların memleketinde Allah, İslâm adına hârika haller meydana getirmişti. Yahudiler bunların elinden nice şiddet ve sıkıntı çekmişti. Onlarla aralarında sürtüşme olduğu zaman Yahudiler, "Yakında bir peygamber zuhur edecek, gelmesi pek yaklaştı; biz ona tâbi olacağız, Âd ve İrem nasıl yok edildiyse, onun yardımıyla biz de sizi kılıçtan geçireceğiz." derlerdi. Ve şimdi Allah'ın elçisi onlarla konuşunca ve onları Allah'a imana dâvet edince, birbirlerine şöyle dediler: "Emin olun, bu Yahudilerin geleceğini söylediği peygamberdir; elimizi çabuk tutalım da ona ilk biz tâbi olalım." Böylece İslâm'ı kabul ettiler ve Hz. Peygamber'e şöyle dediler: "Halkımız uzun zamandır çok acımasız ve kanlı bir husumetle birbiriyle boğuşup duruyor; belki Allah, sen ve anlattıkların sayesinde onları bir araya getirip, aralarını telif eder. Bu sebeple, biz onlara bu dini anlatacağız." Böylece, iman dolu bir şekilde kendi diyarlarına geri döndüler.[6]

Hz. Muhammed'in vazifesindeki dönüm noktası olarak bilinen hâdisenin rivayetlere dayalı tafsilatı böyledir. O şimdi, atalarının bir şekilde onun getirdiklerini kabule şartlanmış bir halk ile tanışmıştı ve sonradan ortaya çıkacağı gibi, onların mevcut hâli bu dâva için elverişli vaziyetteydi.

6 İbn İshâk, s. 286-287.

Yesrib şehrinde, kendi topraklarından sürülüp gelen Yahudiler ikamet etmekteydi. Bunlar millî felâketlerinden sayılan, muhtemelen Roma İmparatoru Hadrianus (miladî 76-138) zamanında mâruz kaldıkları eziyet ve sıkıntılardan kaçıp gelmişlerdi. Göçebe hayatı yaşayan iki Arap kabilesi olan Evs ve Hazrec, bu topraklara geldiklerinde Yahudiler zaten uzun zamandır orada oturmaktaydılar. Bu iki kabilenin nüfusu arttıkça Yahudi yöneticiler üzerinde daha fazla tesire sahip olmuşlar ve nihayet, beşinci asrın sonuna doğru, şehrin yönetimi tamamen onların ellerine geçmişti. Bu sebeple Yesrib halkı, gelecek olan bir Mesih olduğu inanışına yabancı değildi ve netice olarak da Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğu iddiasını kabul etmeye, böyle bir inanışa tamamen yabancı olan putperest Mekkelilerden, özellikle Kureyş'ten daha yatkındı. Zira Kureyş, diğer kabilelere olan üstünlüğünü ve maddî imkânlarını, Kâbe'nin kutsal bir bölümünde tutulan ve memleket çapında büyük kabul edilen putların muhafızlığı görevinde bulunmaları ve kendilerine itibar kazandıran bu statüyü kaybedecekleri endişesiyle Peygamberlik kavramından hiç hoşlanmamışlardı.

Buna ilave olarak uzun zamandır devam etmekte olan kan davaları sebebiyle Evs ve Hazrec kabileleri arasında sürekli bir husumet vardı ve bu durum, Yesrib'i huzursuz bir diyar haline getirmişti. Şehir halkı bezginlik içinde bir hayat sürüyordu. Çatışma içindeki tarafları müşterek bir menfaat etrafında birbirine yakınlaştıracak her şeyin, şehrin menfaatine olacağı muhakkaktı. Aynen ortaçağ Kuzey İtalya'sındaki cumhuriyetlerin birbirlerine rakip durumdaki gruplar arasında güç dengesi tesis etmek ve mümkünse ticarî hayata ve genel refah seviyesine yıkıcı tesiri olan iç kargaşayı önlemesi için bir yabancıyı şehirlerindeki en önemli göreve getirmeyi tercih etmeleri gibi, Yesribliler de bir yabancının gel-

mesini yadırgamayacaklardı; dilerse o, şehirlerindeki otorite boşluğunu zorla ya da halkın rızası ile ele geçirme temayülünde olsun.

Tam aksine, Hz. Muhammed'in Medine'de sıcak bir karşılama görmesinin sebeplerinden birisi şöyle bir gerçeğe işaret eder: Şehirdeki daha aklı başında olanlar, İslâm'ın benimsenmesini toplumun içine düştüğü kargaşalara çâre olarak görüyorlardı. Onlara göre bu durum, İslâm'ın düzenli hayat disipliniyle ve bu dinin, âsi ruhlu insanların tutkularını, şahsî kaprislerden daha üstün olan bir makam tarafından emredilen kanunların disiplini altına almasıyla mümkün olacaktı.[7]

On yıllık çalışmasının pek fazla semere vermediği şehre, Hicretten sekiz yıl gibi kısa zaman sonra on bin kişilik mü'minler topluluğunun başında girmesi, yukarıda bahsi geçen bilgilerin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilecektir.

Hz. Muhammed, dine yeni giren Hazreçlilere Medine'ye birlikte gitmeyi teklif ettiğinde onlar, Evslilerle bir uzlaşma sağlanana kadar beklemenin daha uygun olacağını söyleyerek onu bu düşüncesinden vazgeçirdiler: "Rica ediyoruz, halkımızın yanına dönmemize müsaade et. Allah aramızda sulh ve selâmet halk ederse yine sana geliriz. Tekrar buluşma zamanımız önümüzdeki hac mevsimi olsun." diyerek memleketlerine geri döndüler ve hemşehrilerini imana dâvet ettiler; birçoğu inandı. Böylece Medine'de, neredeyse her evde Hz. Peygamber'den söz edilir oldu.

Bir dahaki hac mevsimi geldiğinde onu Hazrec'den ve ikisi Evs'ten olmak üzere on iki kişilik Yesrib heyeti, bir önceki yıl kararlaştırılan yerde onunla görüştüler ve bîat ettiler. Adını, gizlice buluştukları mevkiden alan bu ilk sözleşmeye

7 Caetani, c. I, s. 334-335.

Birinci Akabe Bîatı denir. Buna göre verilen söz şu şekildedir: "Tek Allah'tan başka kimseye secde etmeyeceğiz; hırsızlık yapmayacağız; zina etmeyecek ve çocuklarımızı öldürmeyeceğiz; iftiradan ve bühtandan uzak duracağız." Bu on iki kişi İslâm'ın tebliğcisi olarak Yesrib'e döndü. Zemin o kadar hazırdı ve onlar vazifelerini öyle bir şevkle yerine getiriyorlardı ki, yeni din evden eve ve kabileden kabileye hızla yayılıyordu.

Dönüşlerinde yanlarında Mus'ab b. Ümeyr de vardı. Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber, Mus'ab'ı Yesriblilerin yazılı talebi üzerine göndermişti. Genç Mus'ab İslâm'a ilk girenlerdendi ve Habeşistan'dan daha yeni dönmüştü; böylelikle çok tecrübe sahibi olmuş ve işkence okulunda görmüş olduğu şiddetli talim, ondaki arzu ve iştiyakı artırmakla kalmamış, zorluklara göğüs germeyi ve gerçek muhtevasını öğrenmeyi bile beklemeksizin İslâm'ı karalama noktasında peşin hükümlü olanlarla mücadele etmeyi de öğretmişti. Dolayısıyla Hz. Muhammed, dine yeni girenleri yönlendirme ve eğitme görevini ona gönül rahatlığıyla emanet edebilirdi. Ve yine ona, yeni ekilen dinî iştiyak ve bağlılık tohumlarını yeşertip semeresini alma işini tevdi edebilirdi. Mus'ab, Es'ad b. Zürâre'nin evinde ikamet etti. Mü'minleri, namaz kılmak ve Kur'ân okumak için bazen bu evde bazen de Zaferoğulları'na ait evde toplardı. Zaferoğulları'nın evi, bu aile ve Abdü'l-eşheloğulları müştereken ikamet ettikleri bir mahallede bulunuyordu.

Zaferoğulları kabilesinin başında bulunan Sa'd b. Mu'âz ile Üseyd b. Hudayr henüz müşrikti. Bir gün şöyle bir olay cereyan etti: Mus'ab, Zaferoğulları'nın evinde Es'ad ile beraber oturmuş yeni iman etmiş kimselere ders veriyordu. Sa'd b. Mu'âz, nerede olduklarını ve ne yaptıklarını öğrenmek maksadıyla gelmiş ve Üseyd b. Hudayr'a şöyle demişti: "Ara-

mızdaki zayıfları kandırmak maksadıyla evlerimizin içine giren bu adamları kov, gitsinler. Eğer Es'ad ile aramızda akrabalık olmasaydı, ben icaplarına bakar, seni bu zahmetten kurtarırdım." (Çünkü Es'ad, Sa'd'ın teyzeoğluydu). Bunun üzerine Üseyd b. Hudayr, mızrağını alıp hışımla içeri girerek Es'ad ve Mus'ab'ın üzerine yürümüş, "Burada ne yapıyorsunuz? Aklı ermeyenleri mi saptırıyorsunuz? Canınızı seviyorsanız, hemen defolun buradan!" diye bağırmıştı. Mus'ab sâkin bir şekilde: "Hele bir kere otur da dinle! İşine gelirse kabul edersin, işine gelmezse söylersin. Biz de seni işine gelmeyen şeyde zorlayacak değiliz." dedi. Üseyd bu makul söze uydu, mızrağını yere saplayıp oturdu ve dinlemeye başladı. Mus'ab, ona İslâm'ın inanç ve esaslarını anlattı ve Kur'ân'dan bazı âyetler okudu. Sonra da Üseyd'i dinlemek üzere yüzüne baktı. Üseyd, bütün dinlediklerinden memnundu. "Bu dine girmem için ne yapmam lazım?" diye sordu. Mus'ab ona, "Önce yıkanıp, üstünü başını temizlersin, sonra Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğuna şehadet getirir ve iki rekat namaz kılarsın!" dedi. Üseyd, denileni yapıp oracıkta şehadet getirdi ve sonra Mus'ab'a: "Benden sonra ikna edilecek bir adam daha var. Eğer o kanaat getirirse, bütün kavmi peşinden gelir. Onu hemen sana göndereyim." dedi. Kasdettiği kişi Sa'd b. Mu'âz'dı.

Bu sözleri söyleyerek yanlarından ayrıldı. Kısa bir süre sonra Sa'd b. Mu'âz, Es'ad'ın İslâm dâvetçilerine gösterdiği hâmilikten dolayı ateş püskürür vaziyette geldi. Mus'ab ondan yeni dini duymadan yargılayıp suçlamamasını rica etti. Dinlemeye râzı olan Sa'd, Mus'ab'ın söylediklerinden etkilendi ve kalbine itminan geldi; İslâm'ı kabul ederek Müslüman oldu. Gönlü iman şevkiyle dolu olarak kabilesinin yanına döndü, onlara şöyle seslendi. "Ey Abdü'l-eşheloğulları! Söyleyin ben sizin neyiniz oluyorum?" dedi. Onlar, "Sen bizim re-

isimizsin. Aramızdaki en akıllı ve en şerefli olansın." dediler. "Öyleyse, yemin ederim, Allah'a ve elçisi Muhammed'e iman etmediğiniz sürece hiçbirinizle konuşmayacağım." dedi. O gün akşam olmadan Abdü'l-eşhel oğulları içinde Müslüman olmayan erkek ve kadın kalmamıştı.[8]

Arz edilen dinin tebliğ edilişi öyle bir iştiyak ve samimiyetle yapılıyordu ki, şair Ebû Kays el-Eslet'in tesirinde kalarak uzak duran Evs kabilesinin bir kolu hâricinde, mü'minlerin sayısını artırmak üzere birkaç ferdini bu dine kaptırmayan tek bir Medineli Arap ailesi kalmamıştı.

Ertesi sene hac mevsimi geldiğinde, Yesrib'den Mekke'ye giden müşrik hemşehrilerinin yanı sıra, sayıca yetmiş üçe ulaşan mü'minler topluluğu da bulunuyordu. Onlar, Hz. Muhammed'i düşmanlarının öfkesinden kurtularak Yesrib'e iltica ya dâvetle vazifelendirilmiş ve ona peygamberleri ve liderleri olarak bağlılıklarını bildirmeye gelmişlerdi. Önceki iki hac döneminde Hz. Peygamber ile görüşmüş olan ilk Müslümanların hepsi de, kendilerine hocalık yapan Mus'ab'ın eşliğinde, böyle önemli bir hâdisede Mekke'ye dönmüşlerdi. Mus'ab ayağının tozuyla Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak Medine'deki çalışmalarını anlattı. Hz. Muhammed, elde edilen neticelerden son derece memnun oldu. Rivayetlere göre, Mus'ab'ın dönüşünü haber alan annesi ona şöyle bir haber göndermişti: "Ah âsi oğul! Annenin oturduğu şehre geliyorsun da önce onu ziyaret etmiyorsun!" Mus'ab da şöyle cevap verdi: "Evet, vallahi Allah'ın rasûlünden önce kimseyi ziyaret etmem." Böylece, Hz. Muhammed ile görüştükten sonra annesini görmeye gitti. O kendisini şu sözlerle karşıladı: "Demek sen hâlâ atalarının dini üzerine değilsin!" Mus'ab: "Ben Rabb'in gönderdiği peygambere ve hak din olan İslâm'a

8 İbn İshâk, s. 291 vd.

tâbi oldum." Annesi: "Önce Habeşistan memleketine ve şimdi de Yesrib'e yaptığın o perişan yolculuklarından oldukça memnunsun, öyle mi?" Annesinin tekrar kendisini hapsettirme düşüncesinde olduğunu anlayan Mus'ab gürledi: "Beni hapsetmeyi düşünürsen, bana ilk el süreni öldürürüm, bilmiş ol!" Annesi de: "O zaman defol buradan!" diye bağırdı. Ağlamaya başlayan annesini görünce duygulanan Mus'ab: "Ey anneciğim! Ne olursun, sana yaptığım şu nasihatimi dinle: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahadet et." dediyse de, annesi ısrarlıydı: "Şu parıldayan yıldızlara yemin olsun ki, senin dinine girerek elâleme rezil olmayacağım. Senden ve önem verdiğin şeylerden uzak duracağım ve var gücümle kendi dinime sarılacağım."

Şüphe uyandırmamak ve Kureyş'in düşmanlıklarına mâruz kalmamak için, önceki sene dine yeni girenlerle buluşmanın yapıldığı ilk yer olan Akabe'de gizli bir toplantı tertip edildi. Hz. Muhammed, amcası Abbas ile beraber geldi. Abbas, hâlâ müslüman olmadığı hâlde bu gizli toplantıya alınmıştı. Bu gizli celseyi açan Abbas, yeğenini mensup olduğu kabilenin en necip evlâdından biri olarak takdim edip getirdiği dini kabul etmemelerine rağmen, o zamana kadar ona kol kanat germiş olduklarını söyledi. Fakat artık yeğeninin Yesrib halkı arasında mülteci olarak bulunmak istediğini ve Yesriblilerin bu vazifeyi omuzlamadan önce çok iyi düşünmeleri gerektiğini, sözlerini tutma hususunda kararlı olmaları tavsiyesinde bulundu. Bunun üzerine Hazreç'lilerden Berâ b. Ma'rûr söz alarak, Allah'ın elçisini himaye hususundaki kararlarında sabit bulunduklarını söyledi ve Hz. Muhammed'e bu mevzuda ne arzu ettiğini bildirmesini rica etti.

Kur'ân'dan âyetler okuyarak konuşmasına başlayan Hz. Muhammed, onlardan tek Allah ve onun elçisi olan Peygam-

bere olan imanlarında samimi olmaları tavsiyesinde bulundu. Daha sonra onlardan kendisi ve arkadaşlarını, her türlü saldırı ve davranışlara karşı, tıpkı hanımlarını ve çocuklarını koruyormuşçasına savunmalarını istedi. O vakit Berâ b. Ma'rûr, onun elini tutarak şöyle seslendi, "Evet, seni bize Peygamber olarak gönderen ve senin vasıtanla bize gerçekleri bildiren Zat'a yemin olsun ki, kendi canımızı nasıl koruyorsak seni de öyle koruyacağız. Sana liderimiz sıfatıyla bîat ediyoruz. Bizler, zırhlarını atalarından miras almış muhterem oğulların, savaşçı çocuklarıyız." Böylece diğerlerinin tamamı sıra ile Hz. Muhammed'in elini tutup biat ettiklerini beyan ettiler.

Kureyş, bu gizli toplantılardan haberdar olur olmaz, mü'minler topluluğu üzerine tekrar eziyetlerle saldırıda bulunmaya başladı ve Hz. Muhammed, onlara Yesrib'e gitmelerini tavsiye etti. "Yesrib'e gidin; zira Rabb'iniz orada size kardeşler bahşetti. Orası sığınabileceğiniz bir yuvadır." Böylece sessiz sedasız bir şekilde, ikişer ikişer, üçer üçer Yesrib'e hicret ettiler ve orada samimi bir karşılama gördüler. Oradaki dindaşları onları ağırlamak ve ihtiyaçlarını karşılamak için birbirleriyle yarışıyorlardı. İki ay içerisinde, hapis ve esaretten kurtulamayanların dışında herkes Mekke'den ayrıldı. Muhacirlerin sayıları 150'ye yaklaşmaktaydı. Hicret sırasında, Hz. Muhammed'in "Rum'un ilk meyvesi" diye vasıflandırdığı Süheyb'in başından şöyle bir olay geçtiği rivayet edilir. (Rum asıllı bir köleyken efendisi tarafından serbest bırakılan Süheyb, başarıyla yürüttüğü ticarî faaliyetlerden yüklü miktarda servet elde etmişti.) Süheyb hicret etmek için ayrılmak üzere iken Mekkeliler ona şöyle söylediler: "Buraya muhtaç ve fakir olarak gelmiştin. Aramızda iken mal edindin ve şimdiki servetine kavuştun. Şimdi ise burada kazandıklarını alıp gidiyorsun. Buna asla müsaade etmeyiz!" Süheyb onla-

ra: "Şâyet malımdan vazgeçersem beni rahat bırakır mısınız?" dedi. Mekkeliler râzı oldular ve Süheyb bütün malını bırakarak Mekke'den ayrıldı. Bu hâdise Hz. Muhammed'e anlatıldığında: "Muhakkak ki Süheyb kârlı bir alış veriş yapmış." demiştir.

Hz. Muhammed, sâdık taraftarlarının şehirden hareketleri hakkında hiçbir şüphe uyandırmamak maksadıyla kendi hicretini, hayatına kasdetme plânlarının yapıldığı âna kadar geciktirmişti. Artık o da bir kurtuluş yolu bulup başarılı bir strateji izleyerek hicret etti.

Hz. Muhammed, o devirden sonra "*Medinetünnebi*=Peygamber şehri" adını alan Yesrib'e geldiğinde, ilk iş olarak mescid inşasına karar verdi. Bu mescid, hem ibadet mekânına kavuşmak hem de o zamana kadar içlerinden birinin evinde gerçekleştirdikleri toplantılarına yer bulmak maksadıyla yapılmıştı. Müslümanlar namaz kılarken önceleri yüzlerini Kudüs yönüne dönüyorlardı. Büyük bir ihtimalle Yahudileri kendi saflarına çekme ümidiyle böyle yapıyorlardı. Hz. Muhammed, Yahudilerin kutsal kitaplarına sık sık atıfta bulunmak gibi veya onlara tam bir ibadet serbestliği ve siyasî eşitlik tanımak gibi bir çok yollarla Yahudilerin gönlünü kazanmaya çalışıyordu. Onlar ise, bütün birleştirici çabalara alaycı ve küçümser bir tarzda karşılık verdiler. Kitap ehli olanları birbirleriyle uzlaştırma umutlarının tamamen neticesiz kalmasıyla ve Yahudilerin kendisini peygamber olarak kabul etmeyecekleri kesinlik kazanınca Hz. Muhammed, Müslümanlara namaz kılarken yüzlerini Mekke'deki Kâbe'ye çevirmeleri gerektiğini bildirirken o hususta nâzil olan âyeti okudu.[9]

9 "…Yüzünü Mescid-i Haram'a çevir! Artık hepiniz, nerede bulunursanız bulunun, namaz için yüzünüzü bu kıbleye çevirin…" (Bakara sûresi, 144). Ramazan orucunun farz kılınması da (Bakara, 179-184) hiç şüphesiz Ya-

Namazda yönelinecek kıblenin değişmesi, ilk bakışta görünenden daha derin bir öneme sahiptir. Gerçekten bu durum, İslâm'da ümmet hayatının bir başlangıcı olmuştu. Eski zamanlardan beri bütün Arap kabilelerinin hac mahalli olan Kâbe, bütün Müslümanların dinî merkezi olarak tesis edilmiş oldu. Eski Arapların Mekke'ye yaptığı hac seferinin İslâm dini tarafından (her Müslüman'ın ömründe en az bir kez yapması gereken bir vazife olarak) benimsenen farz ibadeti içine alınması da benzer bir öneme haiz bulunuyordu.

Bu ümmet hissiyatının özüne atıfta bulunan ve Arabistan halkına, kendi dilleri ile ve kendilerinden birinin ağzından bahşedilen bu ilahî nimetin farkına varmalarına vurgu yapan bir çok Kur'ân âyeti bulunmaktadır:

"Muhakkak biz onu Arapça Kur'ân yaptık; ta ki, anlayasınız." (43: 3).

"Böylece sana Arapça bir Kur'ân indirdik ki, şehirlerin anası (Mekke) ve çevresinde bulunanları uyarasın." (42: 7).

"Eğer Biz bu Kur'ân'ı yabancı bir dille indirseydik: 'Âyetlerinin açıklanması gerekmez miydi? Araplara acem dilinde hitap edilir mi?' diyeceklerdi." (41: 44).

"Biz, bu Kur'ân'da insanlara ders almaları için çeşitli misaller verdik. Bu, içinde hiçbir eğrilik bulunmayan Arapça bir Kur'ân'dır. Ta ki, insanlar kendilerini kötü sondan korusunlar" (39: 27-29).

"Bu, âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir. Bunu Rûhulemîn Arapça lisanı ile getirip senin kalbine indirdi ki, (insanları) uyaranlardan olasın." (26: 192-195).

"Biz bu kelâmı kolaylaştırarak senin dilinle indirdik ki, muttakîleri müjdeleyesin ve inatçıları korkutasın." (19: 97).

---

hudilerden ayrılan bir başka işarettir, Kefaret Günündeki oruç bu şekilde kaldırılmıştır.

Fakat İslâm'ın çağrısı sadece Arabistan için değildi; bütün dünya onda pay sahibi olmalıydı.[10] Tek bir ilâh olduğuna göre, bütün insanların dâvet edilmesi gereken tek din vardı. Bu evrensel olma iddiası, bütün insanlara ve milletlere hüküm ferma olmalı düşüncesi, Hz. Muhammed'in milâdî 688 (hicrî 6) yılında zamanının önemli hükümdarlarına gönderdiği belirtilen mektuplarında bulunmaktadır. Bu yılda İslâm'a dâvet mektupları İmparator Herakliyus'a, İran hükümdarına, Yemen ve Mısır valilerine ve Habeşistan kralına gönderildi. Herakliyus'a gönderilen mektubun muhtevasının şöyle olduğu rivayet edilir:

"Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla. Allah'ın kulu ve rasûlü Muhammed'den Rum kayseri Hirakl'e. Ben seni İslâm'a çağırıyorum. İslâm'ı kabul et, selâmet bulursun. Müslüman ol ki, Allah ecrini iki kat versin. Şayet yüz çevirirsen, bütün tebanın günahı senin üzerinedir. Ey ehl-i kitâb, hepiniz bizimle sizin aranızda müsavi ve âdil bir kelimeye gelin. Şöyle diyerek: Allah'tan başkasına tapmayalım. O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım, Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi Rabler (diye) tanımıyalım. Buna rağmen eğer yine yüz çevirirlerse (o hâlde) deyin ki, şâhid olun, biz muhakkak müslümanlarız." Her ne kadar bu dâvet, o zaman muhataplarına ne kadar garip görünmüş olsa bilse, sonraki yıllar onun boş bir heves ile yazılmamış olduğunu göstermiştir.[11] Bu mektuplar,

10 "Fakat Allah'ın mesajı sadece Araplarla sınırlı olmayıp bütün insanlık için geçerlidir. Hz. Muhammed, muhakkak O'nun Elçisi olarak bütün insanları itaate çağırmakla görevlendirilmişti. Bu husus İslâm fikir sisteminin bir cüzüdür." (Sachau, s. 293-294) Goldziher, *Vorlesungen über den Islam,* s. 25 ve Nöldeke, *VZKM*, c. XXI, s. 307-308

11 Bu mektupların sıhhati için bkz. Caetani, c. I, s. 725 vd. [Ayrıca bkz. Abidin Sönmez, *Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları,* 2. bsk., İnkılâb Basım Yayım 1990. (Yay.)]

Kur'ân'da sık sık yapılan evrensel kabul görme iddiasına daha açık ve kapsamlı bir ifade yüklemektedir.

"Bu (Kur'ân), bütün âlemler için bir nasihattir. Çok geçmeden bunu kendiniz anlayacaksınız." (38: 87-88).

"Bu bir öğüt ve apaçık okunabilen bir Kitap'tır; ta ki, diri olan herkesi uyarmış olsun ve inkâr edenlere karşı da bir delil olsun." (36: 69-70).

"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." (21: 107).

"Âlemler için bir uyarıcı olsun diye kuluna bu Furkan'ı indiren ne kadar mübarektir!" (25: 1).

"Biz seni bütün insanlara bir müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bilmezler." (34: 28).

"Müşriklerin hoşuna gitmese de Rasûl'ünü hidâyetle ve hak dinle gönderen O'dur; ta ki, onu bütün dinlere gâlip ve üstün kılsın." (61: 9).

Onu en derinden sarsan kederi esnasında, Mekke halkı ısrarla peygamberlerinin sözlerine kulak tıkıyor, dine yeni kazandırdığı kimseler vazgeçirilmek için işkenceye uğratılıyor, bazıları tâciz ve baskılardan kurtulmak maksadıyla yurtlarını terke zorlanıyorken, işte bu sırada Allah'ın vaadi iniyordu:

"Şüphesiz Rabbin, eziyet edildikten sonra hicret edip, ardından da sabrederek cihad edenlerin yardımcısıdır. Bütün bunlardan sonra Rabbin elbette çok bağışlayan, pek esirgeyendir." (16: 110)

"Biz o gün her ümmetin üzerine kendilerinden bir şâhit getireceğiz; seni de onların üzerine şâhit olarak getireceğiz. (Ve bu şâhitliği yapman için) Biz sana her şeyi apaçık beyan eden bu Kitab'ı indirdik. Bu Kitab Allah'a teslim olanlar için hidâyet kaynağı, rahmet ve aynı zamanda bir müjdedir." (16: 89).

Bütün insanlığın dâvetin muhatabı olduğu yönündeki ifadelerin bulunduğu bu âyetlerle[12] birlikte bu husus Hz. Peygamber'in sözlerinde daha belirgin bir şekilde görülmektedir: Bilâl'e ithafen kullanılan "Habeşistan'ın ilk meyvesi", yine aynı şekilde Süheyb için "Rum'un ilk meyvesi" ifadeleri bu vizyonu göstermektedir. İran asıllı ilk Müslüman olan Selman ise Medine'de yaşayan Hıristiyan bir köleydi ve İslâm'ı Hicretin ilk yılında kabul etmişti. Göründüğü gibi, daha tek bir fetih hareketini hayal etmenin çok uzak bir ihtimal olduğu zamanda bile Hz. Peygamber, İslâm'ın Araplarla sınırlı olmadığını açık ve net olarak göstermişti. Akabinde cereyan eden bütün topluluklara İslâm'ı anlatmak üzere elçi gönderme işi de, evrensel din olma iddiasına işaret etmektedir. "Allah'ın Rasûlü bütün arkadaşlarına 'Sabah erkenden hepiniz yanıma gelin.' dedi. Sabah namazından sonra, âdeti üzere bir müddet Allah'ı hamd ve niyaz ettikten sonra onlara dönerek bir kısmını bir istikamete, diğer kısmını da başka bir istikamete gönderdi ve şöyle dedi: 'Allah'ın kullarıyla olan münasebetlerinizde sâdık olun. Çünkü kendilerine tevdi edilen ve insanları ilgilendiren işlerde doğruluk göstermeyenlere Allah cennetin kapısını kapatır. Yayılın ve Meryem'in oğlu Mesih'in havarileri gibi olmayın. Onlar sadece yakınlarda bulunanlara gitmişler ve uzak diyarlarda yerleşmiş bulunanları

12 Bu âyetlerden dolayı İslâm'ın aslında evrensel bir din olarak tasarlandığını bazı kimselerin yalanlaması tuhaf görünmektedir. Bununla ilgili Sir William Muir şöyle demektedir: "İslâm'ın mirasının dünya olduğu sonradan akla gelen bir düşüncedir. Bu düşünceyle ilgili, birçok hadis bulunmasına rağmen, bizzat Muhammed tarafından müphem bir şekilde izah edilmiştir. Onun dünyası Arabistan idi ve onun için yeni idare takdir edilmişti. Başından sonuna kadar yapılan çağrı Araplaradır ve başka kimseye değildir … Evrensel bir itikadın tohumları atılmıştı; fakat onun gerçekten filiz vermesi, gayeden ziyade şartlardan dolayı olmuştu." (*The Caliphate,* s. 43-44). Caetani bu görüşün en son örneğidir.

ihmal etmişlerdi.' O zaman bu elçilerden her birisi, gönderildiği halkın dilini konuşmaya başlamıştı. Bu hâl Hz. Peygamber'e söylendiğinde o, 'Bu yaptıkları şey, onların Allah'a, O'nun kulları ile ilgili olarak borçlu bulundukları vazifelerin en büyüğüdür.' demişti."[13]

İslâm'ın evrenselliğinin ve bütün insanlar tarafından kabul edilmesi yönündeki talebi, önceki peygamberler tarafından eski kavimlere tebliğ edilen dinin, "*hatemennebi*=peygamberlerin sonuncusu" (33: 40) olarak târif edilen Hz. Muhammed tarafından bütün insanlığa ait olduğunun yeniden tebliğ edildiği gerçeğinde yatmaktadır.

"Başlangıçta bütün insanlar tek bir ümmetti. Sonra ihtilâfa düşüp fırkalara bölündüler. Eğer Rabbin önceden karar vermemiş olsaydı, ihtilâf ettikleri hakkında aralarında çoktan bir hüküm verilmiş olurdu." (10: 19).

"Onlara de ki: 'Ben peygamberlerin ilki değilim ki bu size tuhaf gelsin? Sizin başınıza ve benim başıma yarın ne geleceğini bilmem. Ben ancak bana vahyolunana uyuyorum. Ben apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değilim." (46: 9)

"Başlangıçta bütün insanlar aynı yol üzerinde idi. O zaman Allah, doğru yolda olanlar için müjdeci ve sapanlar için uyarıcı olarak nebîler gönderdi. Ve onlara, insanlar arasında hak hakkında ortaya çıkan ihtilâfları hükme bağlamak üzere hak olan Kitab'ı indirdi. (Bu ihtilâfların sebebi başlangıçta insanlara hakkın bildirilmemesi değildir.) Aksine, kendilerine hakkın ilmi verilmiş olanlar ihtilâf çıkardılar. Onlar apaçık hidâyetten sonra birbirlerine haksızlık etmek istedikleri için hak yoldan ayrılıp farklı yollar çıkardılar. Kim nebî-

13 İbn Sa'd, § 10. Bu rivayet gerçekten uydurma olabilir, fakat en azından İslâm'ın misyonerlik karakterinin ilk olarak gerçekleşmesiyle ilgili olması bakımından önem arzetmektedir.

lere iman ederse, Allah onlara, insanların hakkında ihtilâfa düştükleri hak yolu kendi izniyle gösterir. Allah dilediğine doğru yolu gösterir." (2: 213).

"Sonra da sana: 'Dosdoğru olan İbrahim'in yolunu takip et.' diye vahyettik. O hiçbir zaman müşriklerden olmadı." (16: 123).

"De ki: 'Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, dosdoğru bir dine, Hakk'a yönelen İbrahim'in dinine iletti. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi." (6: 161).

"Yahudiler: 'Yahudi olun ki, hidâyet bulasınız' diyorlar. Hıristiyanlar da: 'Hıristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız' diyorlar. Onlara de ki: 'Hayır, biz hepsini terk edip İbrahim'in dinine uyarız. İbrahim hiçbir zaman Allah'a şirk koşanlardan olmamıştır." (2: 135).

"De ki: 'Allah doğru söylemiştir. Siz de artık dosdoğru olarak İbrahim'in yolunu takip edin. O, Allah'a şirk koşanlardan değildi." (3: 95).

"Şüphesiz insanlar için kurulan ilk ibadetgâh, Mekke'de olandır. O hayırlıdır, bereketlidir ve aynı zamanda bütün dünya için hidâyet merkezi olarak kurulmuştur." (3: 96).

"Allah'a teslim olup da iyilik yapan ve bütün kalbiyle İbrahim'in yolunu takip eden kimseden daha üstün kim olabilir?" (4: 125).

"Ey iman edenler! Rükû ve secde edin ve hayırlı işler yapın. Umulur ki kurtulursunuz. Allah yolunda hakkıyla cihad edin. O sizi kendi işleri için seçmiş ve dini sizin için kolaylaştırmıştır. Şimdi atanız İbrahim'in yolunda sebat edin. Allah daha önce de isminizi 'Müslüman' koymuştur ve (Kur'ân'da da isminiz) aynıdır. Ta ki, Rasûl sizin üzerinize ve siz de bütün insanlar üzerine şâhit olasınız. Artık namazları ihya edin, zekâtı verin ve Allah'a sımsıkı sarılın. Mevlânız O'dur.

İşte O, ne güzel Mevlâ, ne güzel yardımcıdır!" (22: 77-78).

Şimdi Hz. Muhammed'in Medine'deki durumuna bakalım. Hicretten sonraki konumunu tam olarak takdir edebilmek için, o zaman ki Arap toplumunun, en azından yarımadanın bu bölümünü ilgilendirmesi sebebiyle, tipik yapısını hatırlamamız önemlidir. Bugünkü modern dünyada hükümet kavramıyla ilişkilendirebileceğimiz türden organize bir adlî ve idarî sistem yönünden tam bir boşluk yaşanmaktaydı. Her bir aşiret ve kabile ayrı ve birbirinden bağımsız bir birim durumundaydı; hatta bu bağımsızlık kabile fertlerine kadar uzanıyordu. Bunların her biri, reislerinin liderlik ve otoritesini kendi görüşlerini paylaşması durumunda tanıyordu; kabile halkının oy çokluğu ile almış olduğu kararlara bile itiraz hakkına sahip durumdaydı. Daha ilginç olanı ise, kabile reisliğinin el değiştirmesi de düzenli değildi. Fakat reis, genellikle kabilenin en zengin ve en güçlü ailesinin en yaşlısı ve şahsiyet olarak da sayılıp sevilen ehil kişi olurdu. Şayet böyle bir kabilenin nüfusu artmışsa birkaç şubeye ayrılır; her bir şube de varlığını ayrı ve müstakil olarak sürdürmeye devam ederdi. Ancak bu şubeler, müşterek müdafaa ya da savaş seferberliği gerektiren olağanüstü durumlarda birleşirlerdi. Hz. Muhammed'in Medine'de büyük ve her geçen gün sayıları artmakta olan mü'minler topluluğunun başına nasıl geçtiğini anlamamız ancak böyle mümkündür. Zira bu kalabalıklar Hz. Muhammed'i başları ve liderleri olarak görüyor ve başka bir otorite tanımıyorlardı. Bu tâbi oluşta, eski Yunan şehir devletleri ve benzer şekilde örgütlenmiş diğer topluluklarda muhtemel güvensizlik duygusu, meşrû otoritenin yetkilerinin tecavüze uğrama endişesi gibi tahrik uyandıracak durumların ortaya çıkması görülmemiştir. Hz. Muhammed, tıpkı herhangi bir başka bağımsız liderin kendi halkına uygulayacağı türden dünyevî bir otorite uygulamıştır. Tek

fark Müslüman toplulukta aile ve kan bağlarının yerini din kardeşliğinin almasıydı.

Böylelikle İslâm, en azından teoride bile olsa hep olageldiği gibi, dinî olmakla beraber siyasî diye bildiğimiz bir sistem olmuştur.

"Muhammed'in arzusu yeni bir din kurmaktı ve bunda da başarılı olmuştu; fakat aynı zamanda tamamen yeni ve kendine has bir yapıda siyasî sistem kurmuştu. Başlangıçta tek isteği, halkını Tek İlâh – Allah inancına kavuşturmaktı; fakat bunun yanında, yerlisi olduğu şehirde eski yönetim sistemini ortadan kaldırmış ve umuma ait işlerin önde gelen ailelerin paylaşımıyla yürütüldüğü kabile aristokrasisi yerine kendisinin Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak başında bulunduğu mutlak teokrasi monarşisini tesis etmiştir."

"Daha vefatından önce neredeyse Arabistan'ın tamamı kendisine itaat etmişti; daha önce hiçbir şekilde tek bir idareciye itaati görülmeyen Arabistan, birdenbire siyasî bir birlik sergilemekte, mutlak hükümdarın iradesi üzerine sadakat yemini etmektedir. Muhammed'in sözü sayesinde, sürekli olarak birbirleriyle kan davalı olan irili ufaklı yüzlerce kabileden tek bir millet çıkmıştı. Ortak bir baş emrinde ortak bir din oluşturma fikri, farklı kabileleri bir araya getirip bir siyasî yapı hâline getiriyor ve bu siyasî yapı kendine has özelliklerini şaşırtıcı bir hızla geliştiriyordu. Ancak bir tek yüce düşünce bu sonucu ortaya çıkarabilirdi ki, bu putperest Arabistan'ın millî hayatının prensibiydi. Kabile sistemi böylece, tam olarak ortadan kaldırılmasa bile (bu mümkün değildi) ilk defa din birliği düşüncesinin alt birimi hâline gelmişti. Yani önce din, sonra kabile duygusu geliyordu. Bu büyük görev başarıldı ve Muhammed vefat ettiği zaman Arabistan'ın daha büyük bir bölümünde Allah'ın emrettiği barış hüküm sürmüş ve öyle ki yağma ve intikama düşkünlüğüyle bi-

linen Arap kabileleri bu kabil bir emniyeti hiçbir zaman görmemişti. Bu uzlaşmayı temin eden İslâm diniydi."[14]

Ölüm olayında bile akrabalık ilişkisi bir kenara bırakılıyor, âhirete intikal etmiş arkadaşlarından kalan tüm varlığa din kardeşleri mirasçı oluyorlardı. Fakat Bedir savaşından sonra, Müslümanları tek vücut gibi yapacak bu tür sûni bağlara artık ihtiyaç kalmayınca, bu uygulama kaldırıldı; böyle bir uygulama sadece Müslümanların sayıca az ve İslâmî yardımlaşma anlayışının yeni olması durumunda gerekli oluyordu: Dahası Medine'de yaşadığı çok kısa bir zaman diliminin ardından, Müslümanların sayısının hızla artması Hz. Muhammed'in Bedir'den önce yapmış olduğu, komün sistemine benzer bu kardeşlik uygulamasının tatbikini imkânsız hâle getiriyordu.

Düşmanca tavırlarıyla bilinen Mekke'den gelen mültecilerden müteşekkil bağımsız bir siyasî yapının büyümesinin, neticede hasmâne tavırların patlak vermesine yol açacağı bekleniyordu. Hz. Muhammed'in biyografilerinde etraflıca anlatıldığı şekliyle çok iyi bilindiği gibi, Müslümanlar ve Kureyşliler arasında bir dizi küçük karşılaşma ve kanlı savaşlar olmuş, bunlar onun milâdî 630 yılında muzafferâne bir şekilde Mekke'ye girmesiyle son bulmuştu. Yine aynı siyer kitaplarında vefat tarihi olan m. 633 yılına kadar bir çok başka kavimle yaşadığı düşmanca ilişkilerden bahsedilir.

Bu seferlerin anlatılması elinizdeki eserin konusu dışındadır. Fakat şunu belirtmek önemlidir: "Bazılarının bizi inandırma çabası içinde olacağı gibi, kendisini silahlı müntesiplerin başında bulan Hz. Muhammed, bir tebliğci iken, birdenbire elde kılıç her rastladığını dinini kabule zorlayan bir

14 A. von Kremer (3), s. 309-310.

mutaassıp durumuna gelmemiştir."[15]

Avrupalı yazarlar tarafından sıkça iddia edildiği üzere Hz. Muhammed, Medine'ye hicret ettiği ve orada değişik bir hayata başladığı tarihten itibaren, yepyeni bir karaktere bürünmüş gösterilir. "O artık kendisine vahyedilen dinin gerçeklerini kabul etmeleri için insanları ikna etmekle görevli Allah'ın elçisi, uyarıcı ve tebliğci değil; daha ziyade kendini ve fikirlerini zorla kabul ettirmek için devlet idaresi dahil tüm imkânları kullanan cüretkâr bir bağnaz" olarak görünür.

Fakat Hz. Muhammed'in Medine'de tebliğ ve dâvet vazifesini bir tarafa bıraktığı, emrine âmâde durumundaki büyük bir orduya sahip olduktan sonra kâfirlere İslâm'ın mesajını ulaştırma işine son verdiği yönündeki düşünce yanlıştır. İbn Sa'd, Hz. Peygamber tarafından Arap kabile reislerine ve başka kimselere Medine'den yazılmış çok sayıda mektup olduğundan haber verir ve Medine'de yazılan bu İslâm'a dâvet mektupları arasında Arabistan sınırlarının ötesindeki hükümdarlara gönderilenler de vardır. İleriki sayfalarda Hz. Peygamber'in bazı arkadaşlarını kendi kabilelerinden henüz iman etmemiş olanlara dini anlatmaları için görevlendirdiğine dair bazı misaller vardır. Bu elçilerin bazılarının bir hayli başarısız olmaları, onların gerçek bir tebliğ çalışması yürüttükleri ve zorlamaya başvurmadıklarının işaretidir. Başarısızlıkla neticelenen bu görevlendirmelerden tipik örnek şu şekilde cereyan eder: Âmiroğulları kabilesinin reisi Ebû'l-Berâ, Hz. Muhammed'i Medine'de ziyaret edip, anlattıklarını

15 Muir bile, Kurayzaoğulları'nın katledilmesinden (hicrî 6) bahsettiği zaman bunu tasdik etmektedir: "[Hz.] Muhammed'in görünüşteki tuttuğu yol sadece siyasî idi, zira şimdiye kadar, insanları İslâm'a girmeye zorlamamış ve bu dini kabul etmediklerinden dolayı da cezalandırmamıştır." Muir (2), c. III, s. 282.

dinledi, fakat Müslüman olmadı; ancak kalbi yeni dine ısınmış gibi göründü ve Hz. Peygamber'den İslâm'ı tebliğ etmesi için Necd ahalisine birilerini göndermesini rica etti. Hz. Peygamber, çoğu Medine gençlerinden meydana gelen ve Kur'ân tilâvetinde dirayetli, geceleri toplu ders vermeye ve ibadet ettirmeye ehil kırk kişiden oluşan bir heyeti oraya gönderdi. Fakat oraya gidenler, Ebû'l-Berâ Âmir'in verdiği kesin temînata rağmen haince katledildiler. İçlerinden sadece üçü canlarını kurtarabildi.[16]

Ancak, Müslüman orduların başarıları, özellikle Medine civarındakiler olmak üzere, muhtelif kabilelerin fertlerini cezbediyor ve bunların sayıları her geçen gün artıyordu. Böylelikle Hz. Peygamber'in etrafındaki mü'minler halkası genişledikçe genişliyordu. Bu kabilelerden gelen elçilerin Hz. Peygamber'den gördükleri nâzik muamele, aralarındaki anlaşmazlıkları çözmedeki zekâsı, yerinde ve zamanında aldığı kararlarla bölgedeki siyasî durumu İslâm'ın lehine çevirmesi, isminin Yarımadanın tamamına yayılması, büyük ve cömert bir hükümdar olarak tanınmasına yol açmıştır.[17]

Medine'de Hz. Peygamber'in yanına gelip kardeşlerini İslâm'a dâvet etmek üzere bu dinin tebliğcisi olarak kendi yurduna dönen kabile fertleri misali az rastlanır bir durum değildi. Hicretin 5. yılında gerçekleşen benzeri bir dine girme hâdisesi şöyle vuku bulmuştur:

Sa'd b. Bekroğulları taifesi, adamlarından Dımâm b. Sa'lebe'yi Hz. Peygamber'e elçi olarak göndermişti. Gelip devesini mescidin kapısında çöktürdü ve ön ayağını bağladı. Daha sonra Hz. Peygamber'in ashabıyla birlikte oturdukları mescide girip: "Hanginiz Muhammed'dir?" diye sordu. Saha-

16 İbn İshâk, s. 648.

17 Muir (2), c. IV, s. 107-108. Ayrıca bkz: Caetani, c. I, s. 663.

besi: "İşte dayanmış oturan şu beyaz kimsedir." dediler. Hz. Peygamber: "Seni dinliyorum." buyurdu. "Ben sana bazı şeyler soracağım. Ama soracaklarım pek ağırdır. Gönlün benden incinmesin." dedi. "Aklına geleni sor." buyurdu. Dımâm: "Senin ve senden evvelkilerin Rabbi aşkına söyle, bütün halka seni Allah mı gönderdi?" "Evet!" buyurdu." "Allah aşkına söyle, bir gün bir gece içinde beş vakit namaz kılmayı sana Allah mı emretti?" dedi. "Evet!" buyurdu." "Allah aşkına söyle, senenin şu malûm ayında oruç tutmayı sana Allah mı emretti?" "Evet!" buyurdu." Yine: "Allah aşkına, şu malûm olan sadakayı zenginlerimizden alıp fukaramıza dağıtmayı sana Allah mı emretti?" dedi. Hz. Peygamber buna da "evet" deyince, adam: "Sen ne getirdin ise ben ona iman ettim. Bu emirlere uyar ve yasakladıklarından sakınırım. Ne bir ilave yapar ne de eksiltirim." dedi. Daha sonra dönüp çıktı, devesini çözdü ve halkına geri döndü. Onları bir araya topladıktan sonra, ilk söylediği söz şuydu: "Lat ve Uzza pis şeylerdir." Bunun üzerine dinleyenler: "Aman Dımâm! Dikkat et, cüzzama yakalanır ya da delirirsin!" diyerek telâşlanmışlar, o ise: "Yazıklar olsun size! Vallahi onlar size ne iyilik ne de bir kötülük yapabilirler. Zira Allah bir peygamber gönderdi ve ona bir kitap verdi ki, bu vasıtayla sizler sapıklıktan kurtulasınız. Şehadet ederim ki Allah'tan başka bir ilâh yoktur. Muhammed de onun kulu ve elçisidir. Size onun müjdelediği ve yasakladığı şeyleri getirdim." dedi. Daha akşam olmadan kabilesinden İslâm'ı kabul etmeyen tek bir kadın ve erkeğin kalmadığı rivayet edilir.[18]

Bunun gibi bir başka misyoner ise Medine ile Kızıl Deniz arasında ikamet eden Cuheyneoğulları kabilesinden Amr b.

18 İbn İshâk, s. 943-944. (Caetani, İbn İshak'ın bu rivayetini şüpheli kaynaklardan aldığını belirtir. c. I, s. 610).

Mürre'dir. İslâm'a girişi yine aynı yıl (hicrî 5) olan Mürre, ihtidasını şöyle anlatır: "Taptığımız bir putumuz vardı ki ben onun hizmetini görürdüm. Peygamberin zuhurunu işitince, putu parçalayıp hiç vakit kaybetmeden Muhammed'e gitmek üzere yola koyuldum. Orada İslâm'ı kabul ile onun hak olduğuna şehadet ettim; Muhammed'in helâl ve haram diye bildirdiklerine inandım." Arkasından şu mısraları dile getirdi: "Allah'ın hak olduğuna şehadet ederim/Ben taştan yapılmış tanrıları ilk terk eden kişiyim/Kuşağımı belime doladım/Dere tepe aşıp sana geldim/İnsanların en asîline ve kürsüsü bulutların üzerinde bulunan Rabbin peygamberine katılmaya geldim." Amr b. Mürre, Hz. Muhammed tarafından kabilesini irşad etmekle görevlendirildi. Çalışmaları o kadar başarılı bir netice verdi ki, bir kişi hâriç, kabilesinden iman etmeyen kimse kalmadı.[19]

Hicretin 6. yılında Hudeybiye anlaşması yapılınca Mekke halkı ile yakın temaslar kurulması mümkün olmuştu. Bu şehirden, aralarında büyük nüfuz sahipleri de olmak üzere pek çok kişi, vazifesinin ilk yıllarında Hz. Muhammed'in anlattıklarını dinleme fırsatı bulmuş ve Medine'ye gelerek İslâm inancını kabul etmişti.

Mekke müşrikleriyle devam edip gelen sürekli savaş hali, bu şehrin güneyindeki kabileleri, neredeyse, o zamana kadar bu yeni dinin etkisi dışında tutmuştu. Bu anlaşma güney Arabistan ile teması mümkün kılarken Devsoğulları kabilesinden küçük bir grup, Yemen'in kuzey sınırını teşkil eden dağlardan gelerek Medine'de Hz. Muhammed'e katılmıştı. Hz. Peygamber'in zuhurundan önce bile bu kabile mensuplarından bazıları, etraflarında hâkim konumda bulunan putperestlikten daha ulvî bir dinin esintilerine sahiptiler ve kim

19 İbn Sa'd, § 118.

olduğunu tam olarak bilmemekle beraber, dünyanın bir yaratıcısının olması gerektiğini iddia ediyorlardı. Hz. Muhammed bu yaratıcının elçisi olarak ileri çıkınca, bu kabile mensuplarından Tufel b. Amr, yaratıcının kim olduğunu öğrenmek maksadıyla Mekke'ye gelmişti.

Kureyşliler tarafından, Hz. Muhammed ile sohbet etmesi hâlinde tesiri altında kalabileceği uyarısına rağmen, bir gün Hz. Peygamber'i Kâbe'de ibadet hâlinde gözledikten sonra evine kadar takip etmişti. Hz. Muhammed ona İslâm'ın esaslarından etraflıca bahsetmiş ve Tufel, yeni dine büyük bir iştiyak besleyerek Mekke'den ayrılmıştı. Memleketine dönüşünde babasını ve hanımını yeni dini kabul etmeleri konusunda iknaya muvaffak olmuşsa da, kabilesindeki diğer insanların puta tapmaktan vazgeçmede isteksiz olduklarını görmüştü. Aldığı vazifedeki yetersiz başarısı sebebiyle cesaretini kaybederek Hz. Peygamber'e geri dönmüş ve ondan Devsoğulları kabilesine Allah'ın lânetini indirmesi için beddua etmesini istemişti. Fakat Hz. Muhammed, ona gayretlerinde sebat göstermesini tavsiyeyle: "Halkına geri dön ve onları yine dâvet et. Onlara yumuşak bir tarzda muamelede bulun." demiş ve aynı zamanda: "Allah'ım, Devsoğulları'nı doğru yola ilet." diye duada bulunmuştu. Tufel'in bu defaki irşadları o kadar büyük netice vermişti ki, hicretin 7. yılında kabilesinden İslâm inancını kabul etmiş olan yetmiş ila seksen arasında aile onunla beraber Medine'ye gelmişlerdi. Hz. Muhammed'in zaferle Mekke'ye girmesinden sonra ise Tufel, o zamana kadar kabilesince kutsal put kabul edilen ağaç kütüğünü ateşe vermişti.[20]

Hicretin 7. yılında on beş kabile daha Hz. Peygamber'e tâbi olmuştu. 8. yılda Mekke'nin fethiyle, İslâm nüfuz alanını

20 İbn İshâk, s. 22-254.

tescil ettirmişti. Daha önce mesafeli durarak, "Bırakın Muhammed ve akrabaları bu mücadeleyi versinler; eğer muzaffer olursa, o zaman onu gerçek bir peygamber olarak tanırız."[21] diyen Araplar, yeni dine sadakatlerini bildirmek için âdeta yarış hâlindeydiler. Mekke'nin düşmesinden sonra gelenlerin arasında, vazifesinin ilk yıllarında Hz. Muhammed'e en çok karşı çıkmış olanlardan bazıları da vardı. Bu kişiler, onun üstün sabrı ve affı sayesinde İslâm kardeşliğinde kendilerine yer edinmişlerdi. Ertesi yıl, Müslümanların almaya teşebbüs ettikleri, fakat başaramadıkları Taif şehrinin reislerinden olan Urve b. Mes'ûd'un şehadeti vukû bulmuştu. Kendisi o dönemde Yemen'de bulunmaktaydı ve muhasaranın kaldırılışından kısa bir süre sonra dönmüştü. Hz. Peygamber ile Hudeybiye'de bu olaydan iki yıl önce görüşmüş ve içinde ona karşı derin bir muhabbet ve hürmet hissi hâsıl olmuştu. Sonrasında Medine'ye gelerek mü'minler arasına katılmıştı. Dinî gayretinin şevkiyle Taif'e dönüp hemşehrilerini İslâm'a dâvet etme teklifinde bulunmuş, fakat Hz. Muhammed'in onu böyle tehlikeli bir işe tâlip olmaktan vazgeçirmeye çalışmasına rağmen, doğup büyüdüğü şehre geri dönmüş ve putperestliği aleni olarak karalamış ve halkını da kendisi gibi davranmaya çağırmıştı. Tebliğ yaptığı sırada, vücuduna isabet eden bir okla ölümcül bir yara almış ve kendisine şehitlik bahşeden Allah'a hamdederek son nefesini vermişti.

Daha başarılı bir irşad faaliyeti bu hâdiseden yaklaşık bir yıl sonra, Hz. Peygamber'e tâbi olanlardan bir başkası tarafından Yemen'de gerçekleştirilmişti. Bu hâdise ayrıntısıyla şöyle gerçekleşmişti: "Hz. Peygamber, Himyer melikleri Hâris, Mesruh ve Nuaym b. Abdi Külâl'e hitaben bir dâvet mektubu göndermişti. Mektubun metni şöyle kaydedilir: Allah'a

21 Caetani, c. II, s. 341.

ve Rasûlüne iman etmek suretiyle hepiniz İslâm'ı kabul ediniz. Şüphesiz ki eşi ortağı olmayan Allah, Musa'yı âyetleriyle göndermiştir. İsa'yı da kelamâtıyla halketmiştir. Yahudiler Uzeyr Allah'ın oğludur, dediler. Nasara da Allah üçün üçüncüsüdür, İsa Allah'ın oğludur dediler." Mektubu Ayyâş b. Ebî Rabîa el-Mahzumî ile göndermiş ve elçiye hareket tarzı hakkında şöyle talimatta bulunmuştu: "Şehirlerine eğer gece varırsan girme, sabahı bekle; sonra abdest al, iki rekat namaz kıl. Daha sonra da Allah'tan, seni orada iyi karşılamaları, başarı sağlaman ve her türlü kötülükten koruması için niyazda bulun. Mektubumu sağ eline al ve sağ elinle onların sağ ellerine teslim et. Onlar kabul edeceklerdir. Sonra onlara: 'Gerek Ehl-i kitaptan gerekse müşriklerden olan kâfirler, kendilerine apaçık kesin delil gelinceye kadar (inkârlarından) vazgeçecek değillerdi.' diye başlayan sûreyi (Beyyine, 98) sonuna kadar oku. Bitirdiğin zaman 'Muhammed inandı ve ben ilk inananlardanım' de. Bundan sonra sana gösterecekleri her türlü itiraza cevap vermeye muktedir olur ve sana okuyacakları her şaşalı kitap, kendi ışığını kaybedecektir. Sana yabancı dilde konuştuklarında 'Tercüme edin' de ve onlara 'Allah bana yeter; O'ndan indirilen Kitab'a inanıyorum ve ben aranızda adâletle hükmetmekle görevlendirildim; Allah sizin de bizim de ilâhımızdır; bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz sizedir; bizim ve sizin aranızda çekişme yoktur; Allah bizi bir araya getirecektir, dönüşümüz ancak O'nadır." diye hitap et. Eğer İslâm'ı kabul ederlerse, onlardan, önlerinde toplanıp dua ettikleri üç âsâyı iste; onların biri beyaz ve sarı benekleri olan karaçamdan, diğeri kamış gibi boğumlu ve üçüncüsü de siyah abanozdandır. Asâları dışarı çıkart ve çarşı yerinde yak." Ayyâş başından geçenleri şöyle anlatır: "Böylece Allah'ın Elçisi'nin benden istediklerini yapmak üzere yola koyuldum. Vardığımda, bütün halkın

bir şenlik için süslendiğini gördüm. Yanlarına yaklaştım; üç büyük perdenin asılı durduğu üç kapının bulunduğu yere kadar gittim. Perdeyi kaldırdım ve orta kapıdan girdim ve binanın avlusunda toplanmış insanlara rastladım. Kendimi, Allah'ın Peygamberi'nin elçisi olarak takdim ettim, Peygamberin bana daha önceden tenbih ettiği gibi yaptım; söylediklerimi dinlediler, aynen onun dediği gibi oldu."[22]

Hicretin dokuzuncu yılında Âmir b. Şa'şaaoğulları'nın bir kolu olan Kilâboğulları kabilesinden on üç kişilik bir heyet Hz. Peygamber'e geldiler. Adamlarından Dahhak b. Sufyân adında birisinin kendilerine gelip Kur'ân okuduğunu ve İslâm'ın esaslarını öğrettiğini, kabilelerinin yeni dine geçtiğini haber verdiler.[23] Aynı kabilenin bir başka şubesi olan Ru'as b. Kilâboğulları'nın ihtidasına ise, kendi içlerinden Amr b. Mâlik vesile olmuştu. Amr b. Mâlik, Medine'ye gelip İslâm'ı kabul etmiş ve daha sonra kabilesine dönerek kendisini örnek almalarına ikna etmişti.[24]

Aynı yıl daha az başarı ile neticelenen bir başka teşebbüs oldu: Hz. Peygamber ile yapmış olduğu görüşmeden sonra kabul ettiği yeni dini kabilesi halkına anlatmak için gayret gösteren Vâsile b. Eskâ bu çabasında muvaffak olamamıştı. En başta babası onu hakaret dolu sözlerle karşılamış: "Vallahi seninle bir daha tek kelime etmeyeceğim." diyerek reddetmişti. Anlattıklarına, kendisinin Medine'ye dönmesi için gerekli olan vasatı hazırlayan kız kardeşinden başka kimse inanmak istemiyordu.[25] Hicretin bu dokuzuncu senesine "heyetler yılı" denilmektedir. Böyle anılmasının sebebi, çok sayı-

22 İbn Sa'd, § 56.
23 *A.g.e.,* § 85.
24 *A.g.e.,* § 86.
25 *A.g.e.,* § 91.

daki Arap kabilesinin bağlılıklarını bildirmek için Hz. Peygamber'e heyetler göndermeleriydi. Arap toplumuna, İslâm kardeşliği şeklinde yeni bir sosyal nizamın esaslarının tanıtılması, kan kardeşliği temeline dayalı toplum dokusunu oluşturan eski kabile idealinin bağlayıcı gücünü zayıflatmaya başlamıştı. Bir şahsın eski dinini bırakıp yeni dine girmesi ve yeni topluma kabulü Arap hayatının en temel kurallarından birinin ihlâli oluyordu. İhtidaların çoğalması, kabile yapısında kuvvetli bir çözülmeyi beraberinde getirmiş ve onu, Müslümanların gerçekleştirmiş olduğu coşkulu ve birbirine kenetleyici millî hayat şekli karşısında zayıf bırakmıştı. Bu yönüyle Arap kabilelerini Hz. Peygamber'e tâbi kılan şey, sadece onun Arabistan'ın en kuvvetli askerî gücünün başı olması değil, aynı zamanda ötekileri zayıflatıp etkisiz kılan yeni sosyal hayat teorisinin bizzat temsilcisi olmasıydı.[26] Hz. Muhammed, ümmet birliği hissini, kişilerin birbirlerine karşı olan hak ve sorumluluk bilincini, zamanının keşmekeşlik içinde yaşayan toplumuna, Arapların ondan önce hiç yaşamadıkları şekliyle takdim etmişti.[27] Bu yolla, İslâm o zamana kadar birbiriyle sürekli kan davası güden kabileleri birleştiriyor ve bu birlik büyüdükçe, Arabistan'daki küçük grupların katılımı daha fazla oluyordu. Arap kabilelerin dine girişlerinde, Hz. Muhammed tarafından, teslimiyet göstermeleri şartıyla düşmanlarına karşı emniyet içinde olacakları vaadinden sürekli bahsedildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in vefat haberini alan Arap kabile reislerinden biri, "Ah Muhammed! O sağ oldukça huzur içinde ve düşmanlarımdan emin olarak yaşıyordum" diye ağlıyordu ki, bu feryadın bütün Arabistan'da yankı bulmuş olması gerektir.

26 Bkz. Sprenger, c. III, s. 350-351.

27 Caetani, c. II, s. 433.

Çok sayıdaki Arap kabilesinin İslâm dinine girmelerinin ne kadar sathî bir sûrette olduğunu, Hz. Peygamber'in vefat ettiği günün hemen akabinde gerçekleşen yaygın irtidad hareketlerinden anlamak mümkündür. Bunların İslâm'ı kabul edişleri, aşk ve iştiyak veya ruhî uyanmanın sonucu olmaktan daha çok, siyasî beklentiler ve dahası şiddet baskısı altında yapılmış pazarlıklar neticesinde gerçekleşmiş olarak görünmektedir. Veya bunlar, sonraki dönemde Arabistan genelinde akın akın İslâm'a giriş cereyanına kapılmış kimselerdir. İslâm'ın ilk yıllarında şevk ve hevesle dini kabul edenler, Mekke'nin düşmesinden sonra dine giren ihtiyatlı tutum ve hesaplar peşinde olanlarla kıyas bile edilemezler. Fakat bunların arasından dahi çok sayıda gerçek iştiyak duyarak gelenler olmalı ki, gördüğümüz gibi, bazılarının canları pahasına kardeşlerine tebliği ulaştırma gayreti içinde olan şahıslar çıkmış ve bunlar gerçek mü'minlerin safını artırmışlardır.

Bu insanlar Hz. Peygamber'in gerçek manevî vârisleri ve İslâm'ın gelecekteki tebliğcileri, yani Hz. Muhammed'in, Allah'ın kullarına tebliğ ettiklerinin gerçek emanetçileri olmuşlardır. Hz. Peygamberle sürekli irtibatlı oluşları ve ona bağlılıkları sayesinde bu insanlar, önceden bildiklerinden daha yüce ve daha medenî bir düşünce ve hissiyat üslûbu kazanmışlardır; her açıdan gerçekten değişip olgunlaşmışlardır. Daha sonraları devlet adamlığı ve kumandanlık yaptıkları yıllarda, İslâm fetihlerinin en zor anlarında sergiledikleri tavırlar, Hz. Muhammed'in vaazetiklerinin verimli toprağa ekildiğinin ve ortaya en üst kalitede bir insan topluluğu çıkardığının muhteşem ve reddedilemez ispatı olmuştur. Onlar ezbere bildikleri kutsal Kur'ân'ın hadimleri, Hz. Peygamber'in söz ve nasihatlarının hâtırasına kıskançlık derecesinde sâdık koruyucular ve Hz. Muhammed'in manevî mirasının emanetçileri olmuşlardır. Bu insanlar hürmete lâyık İs-

lâm neslini oluşturmuşlardır. Bu nesilden günü geldiğinde, İslâm toplumunun ilk hukukçuları, ilahiyatçıları ve hadis âlimleri neşet edecektir.[28]

Fakat bunlar gibi insanlar olmasaydı, böylesine çaplı bir hareket, kurucusunun ölümüyle aldığı şoku atlatmak şöyle dursun, dağılmaktan kurtulamazdı. Zira İslâm'ın, putperest Arabistan'da nasıl da farklı bir yeni hareket olduğu ve bu iki topluluğun ideallerinin birbirine nasıl da taban tabana zıt olduğu unutulmamalıdır.[29] Çünkü İslâm'ın Arap toplumuna girmesi sadece birkaç barbar ve insanlıkdışı uygulamanın ortadan kaldırılması değil, fakat önceden varolagelen inançların tamamen gözden geçirilmesi anlamına gelmiyordu.

Burada, yeni inanç ve hayat tarzının temsilcisi olarak ortaya çıkan Hz. Muhammed'in öğretisinin temel misyoner karakterinin en kati ispatını ele alıyoruz. Yeni bir siyasî yapının oluşturulması için şartlar ne kadar uygun olsa da, Hz. Muhammed, yaşadığı dönemdeki toplumu, dinî öğretilerini almaya hazır ve kalplerinin özlem duyduğu ama tanımlayamadıkları şeyleri sözlü olarak ifadeye dökecek sesi bekliyor durumda bulmadı elbette. Fakat sıkıntı da zaten Araplar –en azından Hz. Muhammed'in gayretlerinin ilk başta yöneltilmiş olduğu Orta Arabistan'da yaşayanlar– arasında bu beklenti ruhunun eksik olmasıdır. Onlar, bir mürşidin ve hele kendilerince anlaşılmayan "Rasûlullah=Allah'ın elçisi" ünvanı ile gelen birinin tebliğini kabule asla hazır değildiler.

Yine, İslâm'da bütün mü'minlerin eşit ve kardeş sayılması; Arap veya başka ırktan, hür veya köle, mü'minlerin ara-

---

28 Caetani, c. II, s. 429

29 Bu husus, aşağıdaki düşünceleri almış olduğum Prof. Ignaz Goldziher'in ilmî eserinden (*Muhammedanische Studien,* c. I.) başka bir yerde daha şümullü ve mükemmelce ortaya konmamıştır.

sında hiçbir ayırımın gözetilmemesi … bütün bunlar taleplerini atalarının belirlediği çerçevede şahsî arzularına dayandıran ve aynı şekilde ruhunun zevk duyduğu sonu gelmez kan dâvâlarını sürdüren Arabın gurur dolu kabile merkezli zihniyetine doğrudan doğruya ters gelen bir anlayıştı. Gerçekten de, Hz. Muhammed'in öğretisindeki temel prensipler, Arapların o zamana kadar çok değer verdiklerine karşı tam bir protesto mahiyetindeydi. Dine yeni giren Müslümanlara, o zamana kadar hakir görülen değer hükümleri fazilet diye öğretiliyordu.

Putperest Arap için, dostluk ve düşmanlık, faiziyle geri ödeme yolu aradığı bir borç gibiydi. Böylelikle kötülüğe kötülükle karşılık vermekten iftihar eder, bundan farklı şekilde davranana ise korkak nazarıyla bakardı.

> Kâmil insan sabah akşam hesap yapar,
> Dostu iyilik görür, düşmanı ondan kaçar.

Böyle söyleyen kimselere Hz. Peygamber şöyle derdi: "Kötülüğü en güzel şekilde sav. Biz, onların sana yakıştırdıklarını çok iyi biliyoruz. De ki: 'Rabbim! Şeytanların kışkırtmalarından sana sığınırım. Rabbim! Onların bana yaklaşmalarından da sana sığınırım." (23: 96). "Onlar affetsinler, bağışlasınlar. Allah'ın sizi bağışlamasını istemez misiniz? Allah bağışlayan ve merhamet edendir." (24: 22). "Onlar bollukta ve darlıkta infak ederler, öfkelerini yutarlar ve başkalarının kusurlarını affederler. Allah böyle sâlih kimseleri çok sever." (3:134).

Yeni ibadet şekli, Hz. Muhammed'in ilk tebliğde bulunduğu Araplar tarafından alayla karşılandı. Hz. Peygamber'in çağrısının en zor kısmı, insanları Allah'a karşı zühd hâlinde olmaya dâveti ve ibadeti yalnızca Allah'a has kılarak yapmalarını söylediğinde ortaya çıkıyordu. Bu mesele gerek Yahudilik ve gerekse Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslâmiyet'te de

üzerinde hassasiyetle durulan bir husustur. Fakat bu durum müşrik Araplar tarafından bilinmiyordu. Bu, "ben kendime yeterim" deme mantığı ve dinî ruh eksikliği, şiddetli ırk gururu ile birleşince Arapların, "Allah nazarındaki" diyen birisinin öğretilerini anlamaları için pek müsait olmadıkları anlamına geliyordu. Kural tanımadan yaşama arzularına İslâm'ın koymaya çalıştığı sınırlamalara artık tahammül edemiyorlardı. İçki, kadın ve müzik cahiliye devri Araplarının vazgeçilmezleri arasındaydı. Hz. Peygamber ise bunların herbirine ait emirlerin icrasında son derece müsamahasız ve tavizsiz idi.

Netice olarak İslâmiyet, en başından beri insanların gönlünü kazanmaya, eski inançlarını bırakıp kendi öğrettiklerini kabul etmeye ve mü'minlerin kardeşliği dairesine girmeleri için iknaya çalışan misyoner bir dindir. Eserin devamında da işleneceği üzere, başlangıcında böyle olduğu gibi günümüze kadar da böyle devam edegelmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslâm'ın Batı Asya Hıristiyanları Arasında Yayılması

MUHAMMED[S.A.V]'İN, Suriye üzerine göndermeyi planladığı ordu, vefatından sonra Arabistan'daki karışık durumu ileri sürerek karşı çıkan bazı Müslümanların itirazlarına rağmen, Ebû Bekir tarafından gönderildi. Ebû Bekir onların itirazlarını şu sözlerle susturdu: "Hz. Peygamber'in verdiği emri geri alamam. Medine vahşi hayvanların saldırısına uğrasa dahi, ordu Muhammed[s.a.v]'in arzuladıklarını yerine getirmelidir." Bu hareket, Arapların Suriye, İran ve Kuzey Afrika'yı sınırları içine aldıkları, eski İran devletini yerle bir ettikleri ve Roma İmparatorluğunu en kıymetli vilayetlerinden mahrum bıraktıkları seferlerin ilki idi. Bu askerî harekâtların tarihi kitabımızın konusu değilse de, Arapların askerî başarılarının ardından gelen İslâm dininin yayılması noktayı nazarından bakıldığında, böyle bir yayılmayı mümkün kılan şartların ne olduğunun anlaşılması önem taşımaktadır.

Büyük bir tarihçi[1] önümüze çıkan bu problemi şu sözlerle çok güzel ifade etmektedir: "Arapların ordularına her savaş-

1 Döllinger, s. 5-6

ta zafer getiren ve inanılmaz derecede kısa bir zaman içinde dünyanın gördüğü en büyük imparatorluğunu kurduran gerçek dinî gayret, yani ilk kez bütün sâfiyetiyle gelişme gösteren yeni dinin gücü müydü? Hakikaten böyle olduğuna dair deliller vardır. Hz. Peygamber'e bağlılıklarını ifade edenlerin ve onun öğrettiklerini hür irade ve kalbî kanaat ile kabul edenlerin sayısı pek az oluyorken, diğer taraftan Müslümanların safına sadece dıştan gelen baskılar ve dünyevî menfaat ümidiyle katılanların sayısı her zaman çok daha fazla oluyordu. "Allah'ın kılıcı" olarak bilinen Halid'in: "Allah bizi kalplerimizden ve saçlarımızdan tutarak Peygamberin peşinden gitmeye mecbur kıldı" sözleri, onun ve bir çok başka Kureyşlinin İslâm dinine geçmelerinde etken olan o zorlama ve ikna karışımı hâli çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Ortak milliyet kavramının gurur verici hissiyatı da büyük bir etkiye sahiptir –ki bu hissiyat o dönem Araplarında (belki de) başka her topluluk arasındakinden daha canlıydı ve yine bu hissiyat onların binlercesinin tercihlerini, yabancı öğreticiler önünde, kendi mensuplarından ve onun dininden yana kullanmalarında belirleyici olmuştur. Bunların yanısıra, yeni din için savaşarak bol miktarda ganimet elde etme ve kıt kanaat geçinmelerine ancak yeten verimsiz, taşlı çöllerini İran, Suriye ve Mısır gibi verimli ve bereketli ülkelerle değiştirme yönündeki kesin beklenti onlar üzerinde daha kuvvetli bir câzibe unsuru olmuştur."

Arap imparatorluğunun temellerinin atılmasını sağlayan bu baş döndürücü zaferler, kesinlikle İslâm'ın yayılması uğruna yapılan cihadın neticesi değildi. Fakat bu olayların akabinde Hıristiyan dünyada görülen çaplı gerileme sebebiyle, varılan bu sonuç, çoğu defa asıl maksatlarıymış gibi anlaşılmıştır. Böylelikle kılıç, Hıristiyan tarihçiler tarafından Müslümanların propaganda âleti olarak görülür hâle gelmiştir ve

kılıç gücüne atfedilen başarının sebebiyledir ki İslâm'ın gerçek tebliğ faaliyeti gözlerden uzak tutulmuştur. Fakat Bizans ve İran İmparatorluklarının sınırlarına dayanan Arap ordularını gayrete getiren bu ruh, gönülleri fethetmek maksadı güden bir iştiyak olmaktan uzak kaldı. Aksine, dinî hissiyatın, Arap ordularının yayılmacılarının vicdanında çok az yer bulmuş olduğu görünmektedir.[2] Arapların bu yayılışı, pek tabii olarak açlık ve yoksulluk sebebiyle kendi elverişsiz çöllerinden ayrılıp komşularının daha verimli arazilerini ele geçirmeye odaklanmış zinde ve enerji dolu insanların göçü olarak algılanmıştır.[3] Ama bu birleştirici hareketin temel sebebi, Medine'de kurulan dinî yönetim idi ve Hz. Muhammed'in kendisine bağlı ve öğrettiklerinin sâdık emanetçileri durumundaki arkadaşları tarafından meydana getirilen yeni devlet yapısı, sadece sözde bağlılık gösteren Arapların ilgisizliklerine rağmen İslâm'ı resmî din olarak canlı tutmasını sağlamıştır.[4] Bundan dolayıdır ki, İslâm'ın bu kadar hızlı bir şekilde yayılmasına yol açan sebepleri, orduların tarihî vakanâmelerinden ziyade fethedilen topraklarda yaşayan halklar arasında hüküm süren şartlarda aramak lazımdır.

Belli bir ırka dayalı bu göç hareketinin millî karakteri, fetih ordularının yolunun geçtiği uzak bölgelerde yaşayan Arap temsilcilerini, tabii olarak bu fetihleri yapan soydaşlarının yanına çekmiştir. Netice itibarıyla Hıristiyan bedevilerin çoğunun bu büyük hareketin akıntısına kapılmalarını ve asırlarca Hıristiyan inancını ikrar eden Arap kabilelerinin bu dini terk ederek İslâmiyet'i kabul etmelerini görmek şaşırtıcı gelmemeli. Bu kabilelerin arasında Filistin'in doğusu

2 Caetani, *Studi di Storia Orientale,* c. I, s. 365 (Milano, 1911).

3 Caetani, Arap zaferlerinin, büyük Sami göçlerinin sonuncusu olduğu görüşünü ustaca bir üslûbla yorumlamıştır. Caetani, c. II, s. 831-861.

4 Caetani, c. II, s. 455; c. V, s. 521.

ve Suriye'nin güneyindeki çölü hâkimiyetleri altında tutan ve "Cahiliyye devrinin efendileri ve İslâm'ın yıldızları"[5] denilen Gassanoğulları kabilesi de vardı. Rüstem kumandasındaki İran ordusunun büyük bir bozguna uğradığı Kadisiye (h. 14) savaşından sonra Fırat nehrinin her iki yakasında yaşayan Bedevi kabilelerindeki birçok Hıristiyan, Müslüman kumandana gelerek şöyle dediler: "İslâm'ı en başta kabul eden kabileler bizden daha akıllıymışlar. Şimdi Rüstem öldüğüne göre artık biz de yeni dini kabul edebiliriz."[6] Benzer bir şekilde görüldüğü gibi Suriye'nin kuzeyi alındıktan sonra bedevilerin büyük çoğunluğu kısa bir tereddütten sonra Hz. Peygamber'in peşinden gidenlerin saflarına katıldılar.[7] Hıristiyanlarla Müslüman Araplar arasında var olan dostane ilişkilerden dolayı, bu din değiştirmelerdeki belirleyici etkenin güç kullanma olmadığı hükmü çıkartılabilmektedir. Bizzat Hz. Muhammed bazı Hıristiyan kabilelerle anlaşmalara girmiş, onlara dinlerini serbestçe yaşayabileceklerine ve din adamlarına ise eski hak ve yetkilerini hiç bir engelle karşılaşmaksızın kullanabileceklerine dair teminat vermişti.[8] Benzer şekildeki dostane ilişkiler Müslümanları, eski ehl-i kitaptan olan halk ile birbirine bağlamıştı. Öyle ki onlardan bir çoğu, Müslümanları askerî seferlerinde desteklemek için gönüllülük göstermişlerdi. Bu gönüllü tutum, yeni yönetime sadakat ruhu içinde olmuş ve bu ruh, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Arabistan'ın tamamında patlak veren irtidat hareketlerinde de onların bu tür ayaklanmalara iştirak etmemelerine sebep olmuştur.[9] Bizans İmparatorluğu'nun

5 Mes'ûdî, c. IV, s. 238.
6 Muir, *Caliphati,* s. 121-122.
7 Caetani, c. III, s. 814 (§ 323).
8 *A.g.e.,* c. II, s. 260, 299, 351.
9 *A.g.e.*, c. II, s. 792-793; c. III, s. 253 (§ 8).

çöl sınırı güvenliğini sağlayan Hıristiyan Arapların, sınır muhafızlığı sebebiyle Herakliyus'un kendilerine ödemekte olduğu tahsisatı kesme kararı almasından dolayı, Müslüman ordunun yanında yer aldığı şeklinde bir iddia da vardır.[10]

Hicretin 13. yılında vukubulan Köprü savaşında mutlak bir mağlubiyet ile karşı karşıyayken, panik içindeki Araplar Fırat nehri ile İran kuvvetleri arasında sıkışıp kalmıştı. Böyle bir durumda Tayoğulları kabilesinin Hıristiyan reisi, Horatius'un yanına geçen, Spurius Lartius* gibi, ileriye atılıp Müslüman kumandan Müsennâ'ya, ancak düzenli bir şekilde geri çekilmeyi temin edebilecek yapıdaki sallardan oluşmuş köprüyü savunmasında destek verdi. Bu zor durumu aşmak için her taraftan yeni takviye birlikleri toplanmıştı. Bunlar arasında Bizans İmparatorluğu sınırları içinde ikamet eden Nemiroğulları adında Hıristiyan bir kabile de vardı. Ardından yapılan yapılan Buvâb muharebesinde (h. 13), savaşın kaderini kendi lehlerine çeviren nihai Arap saldırısından hemen önce, Müsennâ atını sürüp Hıristiyan reisin yanına giderek, "Seninle aynı kanı taşıyoruz; gel, ben hücum ederken sen de benimle ol!" dedi. İranlılar, planladıkları şiddetli saldırıyı yapamamış ve Müslümanların göz kamaştıran zaferlerine bir yenisi eklenmişti. Günün en kahramanca yapılan davranışlarından biri, çöldeki bir başka Hıristiyan kabilesine mensup bir genç tarafından gerçekleştirilmişti. Bu genç, tam Arap ordusu savaş nizamı alırken, yanında at yetiştiricisi bedevîlerden oluşan bir takım arkadaşlarıyla çıkagelmiş ve onların yanında savaşa katılmıştı. Çarpışmanın kızıştığı bir anda bu genç, İranlıların içlerine kadar hamle yapmış, ku-

10 Caetani, c. II, s. 1112-1115.

* Horatius Cocles, şehir Etrüskler tarafından kuşatılınca Tiber nehri üzerindeki köprüyü savunan efsanevî Roma kahramanı. Spurius Lartius ise bu savaşta onu yalnız bırakmayan bir kahraman.

mandanlarını öldürmüş ve onun süslerle donatılmış atına atlayarak Müslümanların tezahüratları arasında geri dönmüştü. Geri dönerken de muzaffer bir edâyla: "Ben, Tağliboğulları kabilesindenim. Düşman kumandanını öldürdüm!" diye haykırıyordu.[11]

Mezopotamya'nın Nemiroğulları ve Huzaaoğulları gibi başka kabileleri Müslüman olurken, bu gencin mensubu olmakla övündüğü kabile, Hıristiyan kalmayı tercih etmişti. Tağliboğulları, daha önce, hicretin 9. yılında Hz. Peygamber'e bir elçi heyeti göndermişti. Heyetin müşrik mensupları İslâm'a girerken Hıristiyanlarla da bir anlaşma yapılmıştı. Buna göre Hıristiyanlar, çocuklarını vaftiz etmemek şartıyla dinlerinde kalabileceklerdi. Hıristiyan Araplar İslâmiyet'e girme ya da cizye ödeme konusunda tercihte serbest bırakılmışlardı. Kesinlikle dinlerini terk etmeye zorlanmayacaklardı. Hz. Muhammed'in Araplara karşı alışılagelmiş müsamahakâr tutumun tam tersi bu durum, Tağliboğulları kabilesi mensubu Hıristiyan aileler tarafından, maddî gerekçeler dolayısıyla uygulandığı şeklinde yorumlanmıştır.[12] Oysa ki, Hıristiyanlığın bu kabile içerisindeki uzun süreli varlığı böyle bir durumun kesinlikle gözlemlenmediğine işaret eder. Halife Ömer, kendi dinlerinde kalmayı tercih eden bu kabileye her hangi bir baskı uygulanmasını yasaklamış, ibadetlerini yerine getirirken rahatsız edilmemelerini emretmiştir. Fakat onların da, aralarından İslâm'ı seçenlere karşı çıkmamalarını ve Müslüman olanların çocuklarını vaftiz etmemelerini şart koşmuştur.[13] Kendilerinden, gayrimüslim tebâya mecbur kılınan cizyenin[14] ödenmesi talebine, canları ve mal-

11 Muir, *Caliphati*, s. 90-94.

12 Caetani, c. II, s. 299; Wellhausen, c. IV, s. 156 (n. 5).

13 Taberî, s. 2482

14 Cizyenin, ulaşılabilen bütün tarihî malzemelerin mahirâne tertibi ve

larının korunması karşılığı istenen bu vergiyi ödemeyi haysiyet kırıcı olarak değerlendirmişler ve Halifeden, Müslümanların yaptığı türden bir katkı yapmaları konusunda müsaade ricasında bulunmuşlardır. Böylece, cizye yerine, Müslümanların tarla ya da sığır gibi mal varlıkları üzerinden ödedikleri belirli miktardaki zekâtın[15] iki katını ödemişlerdir.[16] Bilhassa Araplardan bazılarının Hıristiyan inancında kalması, Müslümanlar arasında rahatsızlığa sebep oluyordu. Tenuhoğulları kabilesinin büyük çoğunluğu, hicretin 12. yılında diğer Arap kabilelerinin Hâlid b. Velîd'e teslim oldukları zaman Müslüman olmuştu.[17] İçlerinden bazılarının, neredeyse bir buçuk asır boyunca kendi dinlerine sâdık kaldıkları görülmüştür. Hicrî 158-169 yıllarında hüküm süren halife el-Mehdi, bunlardan bazı zümrelerin Hıristiyan olarak Halep yakınlarında bir mahallede ikamet ettiklerini öğrenince, öfkelenerek İslâm'a gelmelerini emretmiş ve bunun üzerine beş bini Müslüman olmuş, sadece biri dinini değiştirmektense canını fedayı tercih etmiştir.[18] Fakat çoğunluk itibarıyla, Kuzey Arabistan'ın Hıristiyan Arap kabileleri arasında Hıristiyanlığın kayboluşuna dair tarihî kayıtlarda ayrıntı yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar çevrelerini kuşatan Müslü-

---

eleştirel incelemesinin yapıldığı kapsamlı bir araştırması için bkz. Caetani, c. V, s. 319 vd; Mısır'daki Müslüman hâkimiyetinin ilk yüzyılı için bkz. Bell, s. 167 vd. ve Becker, *Beitrage zur Geschicte Aegyptens unter dek Islam,* s. 81 vd.

15 Caetani, c. IV, s. 227. Bu rivayetin, Müslüman gibi muamele edilen Hıristiyan bir kabilenin mâli bozukluğunu izah etmek için daha sonraki bir devrin uydurması olduğuna inanır.

16 Arap tarihçilerin eserlerinde bu kabileye dair yer alan az sayıdaki yetersiz bilgiler Lammens tarafından hayranlık uyandıracak şekilde özetlenmiştir: Lammens, Le Chantre des Omiades. (*J.A.*, ix. sér., c. IV, s. 97-99, 438-459). Ayrıca bkz. Caetani, c. IV, s. 227 vd.

17 Caetani, c. II, s. 1180.

18 Barhebræus (3), s. 134-135.

man topluluklar içinde bir nevi sessiz sedasız kaybolup gitmişlerdir. Şayet Müslümanların yönetimleri altına ilk girdiklerinde zoraki din değiştirmeleri yönünde teşebbüsler olsaydı, Hıristiyanların, Abbasi halifeleri dönemine kadar Müslümanların arasında yaşamaları mümkün olamazdı.[19]

Hîre halkı da Hâlid b. Velîd'in, Müslüman olmaları yönündeki bütün ikna çabalarına benzer şekilde direndiler. Hîre'nin, Arabistan tarihinde parlak bir yeri vardı. İslâm'ın bu zorlu kahramanının fikrine göre, taşıdıkları Arap kanına atıfta bulunmak, bütün Arabistan'da Hz. Peygamber'in peşinden gidenlerin aralarına katılmaları için kâfi idi. Kuşatılmış durumdaki şehir halkı, şehrin şartlı olarak teslim edilmesi yönündeki anlaşmayı düzenlemek üzere Müslüman kumandana bir elçi gönderdiklerinde, Hâlid onlara, "Kimsiniz? Arap mı, acem mi?" diye soru yöneltmişti. O zaman heyetin sözcüsü durumundaki Adi, şöyle karşılık vermişti: "Hayır, biz saf kan Arabız, fakat aramızda sonradan Araplaştırılmış olanlar var." Hâlid: "Eğer dediğin gibi olsa, bize karşı çıkmaz ve dâvâmızdan yüz çevirmezdiniz." Adi: "Lisanımız saf Arap olduğumuzun delilidir." Halid: "Doğru konuşuyorsun. Şimdi şu üç şeyden birini seçmelisiniz: (1) Dinimizi kabül. Bu takdirde, ister memleketinizde kalın ister bir başka yere gidin, hak ve vazifeleriniz bizimkilerle aynı olur. (2) Cizye ödemeyi (3) veya savaşmayı seçersiniz. Allah'a yemin ederim ki, ben size ölümü, sizin hayata karşı duyduğunuz istekten daha çok arzulayan bir topluluk ile geldim." Adi: "Size cizye öderiz." Hâlid: "İmansızlık, hiçbir yolu olmayan uçsuz bucaksız bir çöldür. Yazıklar olsun o Araba ki, kendisine biri Arap, diğeri Arap olmayan iki rehber geldiği zaman, birincisini bırakır da, ikincisinin rehberliğini kabul eder." demiştir.[20]

19 Caetani, c. II, s. 828.
20 Taberî, c. I, s. 2041.

Dine yeni girenlerin eğitilmeleri için gereken şartlar yerine getirilmişti. Bütün kabileler büyük bir hızla yeni dine kazandırılırken, inanç ve ibadet yönüyle hataya düşmemeleri için lüzumlu tedbirlerin alınması gerekmekteydi. Bu çerçevede halife Ömer'in her memlekete Kur'ân'ı öğretmek ve yeni dinin hükümlerinin yerine getirilmesinde yardımcı olmakla görevlendirilen eğitimciler gönderdiğini görüyoruz. Bu yüce görevi yüklenmiş kimseler, yaşlı genç ayırımı yapmaksızın herkesin, özellikle Cuma ve Ramazan günleri düzenli olarak cemaate iştiraklerini temin etmeleri yönünde tâlimatlar da almışlardı. Dine yeni girenlere İslâm'ın öğretilmesi konusunda gösterilen hassasiyeti, Kûfe şehrinde bu görevin devlet hazinesi yöneticisinden daha az kıdemli birisine verilmemesinden açıkça anlıyoruz.[21]

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, Hicretin birinci asrındaki muzaffer Müslümanlar ve ardından gelen nesiller tarafından Hıristiyan Araplara karşı gösterilen müsamahadan şunu kesin olarak anlamamız mümkündür ki İslâm'ı kabul eden Hıristiyan kabileler, bunu kendi tercihleri ve hür iradeleri ile yapmışlardır.[22] İslâm'ın yaşandığı toplulukların içinde hayat süren günümüz Arap Hıristiyanları bu müsamahanın canlı şâhidi durumundadır; Layard, Ölü Deniz'in doğusunda bulunan el-Karak adlı bölgede, giyim-kuşam ve hayat tarzı olarak Müslüman Araplardan hiçbir farkı olmayan Hıristiyan Arapların yerleşim birimlerine rast geldiğinden bahsetmektedir.[23] Burckhardt, son asırda bile Hıristiyan olarak hayat süren Bedevi ailelerinin hâla mevcut

21 Mesûdî, c. IV, s. 256.

22 Caetani, c. V, s. 4.

23 Sir Henry Layard, *Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia,* c. I, s. 100, Londra 1887; R. Hartmann, "Die Herrschaft von al-Karak", *Der Islam,* c. II, s. 137.

olduğunu ve bunların sonuncularından yaşlı bir kadının 1750 yılında öldüğünü ve rahibe manastırının bahçesine gömüldüğünü, Sina Dağı'ndaki rahiplerden bizzat işittiğini söylemiştir.[24]

Kendilerini saf kan Araplar olarak vasıflandıran ve dördüncü asrın sonlarına doğru Hıristiyanlığı benimseyen meşhur Gassanoğulları kabilesine mensup Araplardan birçoğu, hâlâ Hıristiyan dinini muhafaza etmekteydiler. Bunlar, iki asır öncesinden Roma Kilisesinin hâkimiyeti altına girmeleri dolayısıyla ibadetlerinde Arap dilini kullanıyorlardı.[25]

Dikkatlerimizi bedevîlerden alıp, şehirlerde yaşayanların ve Arap olmayan toplulukların yeni dine karşı olan tavırlarına çevirecek olursak, Arapların topraklarına girmelerinden sonra hızlı bir din değiştirme olayının gerçekleşmediğini görürüz. Bizans İmparatorluğunun kuzey bölgelerindeki büyük şehirlerde yaşayan Hıristiyanların, çoğunluk itibarıyle atalarının dinine bağlı kaldıkları görülmüştür. Bugün bile kendi dinlerine bağlı olarak yaşayanların sayıları oldukça fazladır.

Onların, Müslüman idaresi altındayken içinde bulundukları durumu tam olarak takdir edebilmek ve nâdiren görülen din değiştirmeler konusundaki etkilenmeleri tahmin edebilmek için Arap orduları önünde gerileyen Bizans İmparatorluğunun Hıristiyan idaresi altındaki durumlarını kısaca gözden geçirmek yerinde olacaktır.

Yüz yıl öncesinde, Justinianus Roma İmparatorluğunun birliğini sağlamayı başarmıştı. Fakat onun ölümünden sonra imparatorluk hızla parçalanmıştı. Bu sırada, hükümet merkezi ve eyaletler arasında ortak millî duygu oluşturulmasına tam anlamıyla ihtiyaç bulunmaktaydı. Herakliyus, Suriye'yi

24 Burckhardt (2), s. 564.

25 W.G. Palgrave, *Essayson Eastern Questions*, s. 206-208, Londra 1872.

tekrar merkeze bağlamak için kısmen başarılı çabalar içinde bulunmuş, ne var ki benimsenen genel uzlaşmacı metotlar, bütünleştirici olmaktan ziyade ihtilâfları artırmıştı. Dinî ihtiraslar, millî duygunun yerini alacak tek mevcut alternatifti ve Herakliyus, barışı sağlama vasıtası olarak düşünülen dinî inancın sergilenmesi teklifinde bulunarak, çatışma içindeki hiziplerin anlaşmazlıklarına son vermeye ve farklı inançtaki kimseleri Ortodoks Kilisesine ve merkezî hükümete bağlamaya çalışmıştır. 451 yılında Kalkedon'da (Kadıköy) toplanan 4. Ekümenlik Konsili aldığı kararları şöyle formüle etmişti: "İttifakla bir ve aynı oğul, efendimiz İsa Mesih'in kâmilen Tanrılığını ve kâmilen insanlığını… iki tabiatın, birbirine karışmamış ve tahavvül etmemiş, ayrılmamış ve tecrit edilmemiş, her ikisi de bir şahısta bir araya gelmiştir…" Bu meclis Monofizitler [İsa'nın tek tabiata sahip olduğunu savunanlar] tarafından reddedilmiştir. Onlar, İsa'nın şahsında sadece tek tabiatın olduğuna kanaat ederlerdi; bütün ilahî ve beşerî vasıfların tümüne sahip olarak görünen mürekkep bir insan olduğunu söylerlerdi, fakat bu vasıfları taşıyan maddenin artık ikili değil, karma bir birlik olduğu iddiasına sahiptiler. Ortodoks kesim ile özellikle Mısır, Suriye ve Bizans İmparatorluğu dışında kalan memleketlerde gelişme gösteren Monofizitler arasındaki ihtilaf, Herakliyus'un Monofizit mezheple bir uzlaşma yolu aramaya çalıştığı sıralarda, neredeyse iki asırdır bütün sıcaklığıyla devam etmekteydi: Monoteletizm [Hz. İsa'nın ilâh ve insan olarak iki tabiatlı olduğunu kabul etmekle beraber sadece bir tek irade olduğu görüşü], bir taraftan tabiatların ikiliğini kabul ederken, diğer taraftan bu bir şahıstaki ikili faaliyetler dizisini reddederek İsa'nın gerçek hayatındaki kişilik birlikteliğini sağlama alıyordu; tek İsa ve Tanrının Oğlu insan olan ve yüce insan aracılığıyla yüceliği icra ediyordu, yani "Vücutbulmuş Kelime"de

tek bir irade vardı.[26]

Fakat Herakliyus, bir çok sözde barış havarisiyle aynı kaderi paylaşmıştı: Tartışmalar daha acımasızcasına tekrar kızışırken kendisi "dinsiz" damgasını yemiş ve her iki tarafın gazabını üzerine çekmişti.

Gerçekten de, uygulamaları neticesinde atmosfer öylesine gerilmişti ki, kendi zamanında alınan ve Roma İmparatorluğu sınırları içine katılan topraklarda yaşayan Ortodoks tebanın büyük çoğunluğunun bile, Arapları candan istedikleri yönünde inancın oluşmasını destekleyen kuvvetli gerekçeler meydana çıkarmıştır. İmparatora nefret derecesinde bir din aleyhtarı nazarıyla bakmışlar ve Monoteletik düşüncelerini kendilerine kabul ettirmek için zulümlere başvurabileceğinden korkmuşlardır.[27] Bu sebepledir ki, seve seve, hatta iştiyakla, kendilerine dinî müsamaha sözü veren yeni efendileri kabul etmişler ve kendilerini pek yakın görünen muhtemel tehlikeden kurtarmaları şartıyla da, ellerinde bulundurdukları dinî mevki ve hürriyetleri konusunda uzlaşmacı tavır sergilemişlerdir.

Büyük Mihail diye bilinen Antakya Yâkubî Patriği, on ikinci asrın ikinci yarısında yazdığı bir eserinde, dindaşlarının almış olduğu kararı takdirle karşılayabiliyordu ve Doğu kiliselerinin Müslümanların yönetiminde yaşadıkları beş

26 A. Dorner, *A System of Christian Doctrine,* c. III, s. 215-216, Londra 1885; J.C. Robertson, *History of the Christian Church,* c. II, s. 226, Londra 1875.

27 Bu tür korkuların tamamen yersiz olmadığı, İmparatorun 627 yılında Perslerin yenilmesinden sonra Suriye'de elde ettiği ilerleme sırasında Monofizit inanç sahiplerinin bir çoğuna karşı sergilemiş olduğu müsamahasız tutumundan anlaşılabilir. (Bkz. Michael the Elder, c. II, s. 412 ve Caetani, c. II, s. 1049). Bizans askerlerinin II. Constans zamanında (642-668) dindaşlarına yapmış oldukları zulümler için bkz., Michael the Elder, c. II, s. 443.

asırlık tecrübelerinin ardından bile Arapların topraklarına girmesinde "Allah'ın elini" görebilmekteydi. Herakliyus'un zulümlerini hikâye ettikten sonra şöyle yazmaktadır: "İşte Allah'ın intikamı böyle olur. O öyle bir Allah'tır ki her şeye kadirdir, fânilerin saltanatını ancak O isterse değiştirir; dilediğine verir ve dilediğinden alır; dilediğini aziz dilediğini zelil eder. O, Romalıların saltanatları sırasında kilise ve manastırlarımızı talan ettiklerini, azgınlıklarını ve bize acımasızca suçlu muamelesi yaptıklarını görmüştü. Bunun içindir ki O, güneyden İsmailoğullarını getirerek onları bizim kurtuluşumuza vesile kılmıştır. Gerçekte bazı kayıplarımız olmuşsa da bu, bizden alınıp Kalkedonlara verilen Katolik kiliselerinin, onların mülkiyetinde kalmasındandır; zira şehirler Araplara boyun eğdikleri zaman, onlar (Araplar) her bir zümrenin isim hakkını, mülkiyetini elinde tutan kiliseye vermişlerdir (ve o vakit büyük Emessa Kilisesi ve Harran Kilisesi bizden alınmıştı); yine de bizim, Romalıların zulüm ve azgınlıklarından, bize karşı besledikleri düşmanlık ve gaddarca muamelelerinden kurtulup şimdi huzur içinde yaşıyor olmamız az bir fayda değildir."[28]

Müslüman ordusu Ürdün vadisine varıp Ebû Ubeyde, Fihl'de çadırını kurduğunda, ülkede yaşayan Hıristiyanlar, Araplara yazdıkları mektupta şöyle diyorlardı: "Ey Müslümanlar! Biz sizleri Bizanslılara tercih ediyoruz; her ne kadar onlar dindaşlarımızsa da, siz bizim dinimize daha çok sahip çıkıyor, bize daha merhametli ve adâletli davranıyorsunuz. Sizin idareniz onlarınkinden çok daha iyi, zira onlar mallarımızı ve evlerimizi elimizden alıyorlardı."[29] Emessa halkı ka-

28 Michael the Elder, c. II, s. 412-413. Yaklaşık bir asır sonra Barhebræus benzer üslupla yazmıştır: *Chronicon Ecclesiasticum,* ed. J.B. Abbelloos ve Lamy, s. 474.

29 Ezdî, s. 97.

pılarını Herakliyus'un ordusuna kapatmış ve Müslümanlara, "sizin yönetiminizi ve adâletinizi, Rumların adâletsizliklerine ve baskılarına tercih ederiz" demişlerdi.[30]

Arapların, Romalıları bölgeden peyderpey attığı 633-639 yılları arasındaki seferler sırasında da Suriye'deki genel düşünce de bu istikamette idi. Ve Şam 637 yılında Araplarla anlaşma imzalayıp yağmalanmaktan kurtulmayı ve başka bazı müsait haklar elde etmeyi garanti altına alınca Suriye'deki diğer şehirler de süratle aynı şekilde davrandılar. Emessa, Arethusa, Hieropolis ve başka şehirler, Araplara cizye öder duruma geldikleri anlaşmaları imzaladılar. Kudüs Patriği bile benzer şartlar altında şehri teslim etti. Dinsiz tavırlar içindeki imparatorun estirdiği dinî baskıların dehşeti, Müslümanların müsade vaadini, Roma İmparatorluğu ve Hıristiyan hâkimiyetine bağlı kalmaktan daha câzip hâle getirmişti. İstilacı ordunun geçişi sebebiyle meydana gelen telaştan sonra, Arap askerlerinin lehinde âni ve büyük oranda bir yakınlık meydana gelmişti.[31]

Çünkü Müslümanların yiğitliği sayesinde çabucak ele geçirilen Bizans şehirlerinde, Monofizit ve Nasturi inancındaki halk kendilerine son derece müsamahayla muamele edildiğini gördüler. Bu, onların yüzlerce yıldır görmedikleri bir şeydi. Dinlerini serbestçe ve rahatsız edilmeden yaşayabiliyorlardı. Sadece karşı dinlerde olanlar arasında herhangi bir sürtüşme çıkmasın diye bazı kısıtlamalara gidiliyordu. Zira bazı dinî sembollerin uluorta gösterilmesi Müslüman hissiyatını rencide eder mahiyette olabiliyordu.[32] Müsama-

30 Belâzurî, s. 137.

31 Caetani, c. III, s. 813; c. V, s. 394.

32 Gottheil, *Dhimmîs and Moslems in Egypt* adlı kitabında, Müslüman yönetimlerin himayesinde bulunan milletlerin durumuna dair değerli bir belge derlemesi yapmıştır.

hanın bu boyutu –yedinci yüzyıl tarihinde son derece etkileyici bir durumdur– alınan şehirlerdeki can ve mal güvenliğinin sağlanması ve dinî inanca karşı gösterilen bu hoşgörü, teslim olmaları ve cizye ödemeleri karşılığında verilen haklar olarak anlaşılabilir.[33]

Bu mukavelenâmelerin gerçek ayrıntılarını, daha sonra yapılan ilavelerle çoğalan anlaşmalar arasından bulup çıkarmak pek de kolay olmamaktadır. Fakat ifade bakımından güvenilir olsun ya da olmasın, hicrî ikinci yüzyılda İslâm tarih geleneğini temsil etmesi bakımından kayda değer görünmektedirler, ki şu anda aksi yönde bir delil mevcut olmuş olsa bu gelenek pek tesis edilemezdi. Kudüs'ün halife Ömer b. Hattab'a teslimi sırasında ortaya konan şartlar[34] böyle bir anlaşmaya örnek olarak gösterilebilir:

"Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla! Bu, Allah'ın kulu ve mü'minlerin emîri Ömer tarafından İlya* halkına verilen emannâmedir. Emîrü'l-mü'minîn hasta olsun, sıhhatte bulunsun bütün halkın mal ve canlarının korunacağını garanti eder. Aynı zamanda ibadet yerlerine, haçlarına ve dinlerine dokunulmayacağını temin eder. Kiliseleri tahrip edilemeyeceği gibi mesken hâline de çevrilmeyecektir. Eskiden sahip oldukları haklar aynen muhafaza edilecektir. Ne mâlik oldukları şeylere halel gelecek ve ne de mezhepleri hususunda onlara bir baskı yapılacaktır. İçlerinden hiç kimse hiçbir şekilde zarar görmeyecektir."[35]

---

33 Belâzurî, s. 74.

34 Bu belgenin tetkiki için bkz. Caetani, c. III, s. 952 vd.

* İlya (Ælia), Beytülmakdis'in yani Kudüs'ün Roma dönemindeki adıydı. Hıristiyanlar, İlyas Peygamber'in ülkesi kabulüyle Kudüs'ü "İlya" adıyla anıyorlardı [Yayıncı].

35 Taberî, c. I, s. 2405.

Vergi zenginden beş dinar, orta halliden dört ve fakirlerden üç dinar olarak alınmaktaydı. Patrik ile beraber Ömer kutsal yerleri ziyaret etti ve anlatılanlara göre, onlar Doğuş Kilisesi'ndeyken Patrik, Ömer'e namazını orada kılmasını rica etmişti. Fakat Ömer ihtiyatlı davranarak bu teklifi geri çevirmişti. Orada namaz kılması durumunda, Müslümanların sonradan burayı kendi ibadethaneleri olarak görme ihtimalinden endişe ettiğini ifade etmişti.

Halife Ömer, bir başka dine mensup tebaya karşı beslediği merhamet duygusu ile paralel olarak, beytülmalden, cüzzamlı hasta Hıristiyanlara para ve gıda yardımı yapılmasını emretmiştir.[36] Kendinden sonra gelecek halifeye emanet bırakacağı vazifeyle ilgili vasiyetinde bile, zimmîleri (başka dinlere mensup himaye edilen kişiler) unutmamıştır: "Allah'ın ve Peygamber'in himayesinde bulunan zimmîleri ona emanet ediyorum. Onlarla yapılan ahdin tutulmasına ihtimam göstersin ve onlara taşıyamayacakları yük yüklenmesin."[37]

Bir kaç nesil sonra gelenler, Hıristiyanların dinlerini serbestçe yaşamalarını sınırlayan bazı düzenlemelerin halife Ömer'e ait olduğunu iddia etmişlerse de De Goeje[38] ve Caetani,[39] bunların daha sonraki bir dönemin uydurması olduğunu kesin olarak ispat etmişlerdir. Ancak, daha az müsamahakâr dönemlerin fıkıhçıları bu kuralları bir hakikatmiş gibi kabul ettiklerinden, Müslüman idare altındaki Hıristiyan Kiliselerinin durumuyla ilgili verilen hükümlere mesned teşkil etmişlerdir. Halife Ömer'e isnad edilen bu emirler şöyle devam etmektedir: "Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla! Bu

36 Belâzurî, s. 129.
37 İbn Sa'd, c. III, i, s. 246.
38 *Mémoire sur la conquête de la Syrie,* s. 143.
39 *Annali dell Islam,* c. III, s. 957.

mektup, –falanca ve falanca– şehrin Hıristiyanları tarafından Ömer b. Hattab'a arz olunur. Üzerimize yürüdüğünüz zaman, sizden kendimizin, gelecek neslimizin, mallarımızın ve dindaşlarımızın himayesini rica etmiştik; ve sizinle şöyle bir anlaşma yapmıştık ki ona göre şehrimizde veya civarında herhangi bir yeni manastır, kilise, inziva mekânları ve benzeri yerler dikmeyeceğiz.[40] Yıkılıp harabeye dönen bu tür binaları yeniden inşa etmeyeceğiz veya şehrin Müslüman mahallelerinde kalanları tamir etmeyeceğiz; Müslümanlardan gece veya gündüz kiliselerimize girmek isteyenlere engel olmayacağız. Yolcu ve seyyahlara kapıları ardına kadar açacağız; Müslüman seyyahları misafir kabul edip evimizde üç gece ağırlayacağız; kiliselerimizde veya evlerimizde casus barındırmayacağız; Müslümanların düşmanlarını gizlemeyeceğiz; çocuklarımıza Kur'ân öğretmeyeceğiz;[41] Hıristiyanlık propagandası yapmayacağız, kimseye dinî dâvette bulunmayacağız; yakınlarımızdan Müslümanlığı kabul etmek isteyenler bulunursa engel olmayacağız; Müslümanlara hürmet edeceğiz ve meclislerimize gelirlerse onları ayakta karşılayacağız; gerek elbise, fes, sarık ve çarıkta olsun gerekse saçların ortadan ikiye ayrılmasında olsun giyim-kuşamda onları taklit etmeyeceğiz; onların hitap ifadelerini ve soyadlarını

40 Bazı İslâm hukukçuları, bu kuralın, kiliselerin inşasının yasaklanmadığı köy ve mezralara kadar uzanmadığı fikrini savunmuşlardır (*el-Hidaye,* c. II s. 219)

41 "Kâfirlerin, Allah ve Peygamberin düşmanı olmaları sebebiyle, Kur'ân'ı sadece alaya almak maksadıyla okuyacakları endişesiyle Kur'ân'ın öğretilmesi konusunda ulema arasında farklı görüşler vardır: Mâlikî mezhebi bunu yasaklarken Ebu Hanife serbest bırakır; İmam Şafi ise bu konuda iki görüş beyan eder: Bir taraftan, İslâm'a meyledeceği düşüncesiyle okunmasına destek verirken, diğer taraftan, onu sadece alaya almak için okuyacağı sebebiyle yasaklar. Birbiriyle çelişen bu iki görüş telif edilmiş değildir." (M. Belin, s. 508).

kullanmayacağız;[42] eyerlere oturmayacağız ve kılıç kuşanmayacağız, silah edinmeyeceğiz ve üzerimizde taşımayacağız; yüzüklerimize Arap harflerini kazdırmayacağız; şarap satmayacağız; saçlarımızın alın kısmındakileri tıraş edeceğiz; nerede olursak olalım kendi kıyafet tarzımızı devam ettireceğiz; bellerimize kuşak saracağız; kiliselerimizin üzerinde haçı göstermeyeceğiz, Müslüman sokaklarında, çarşılarda üzerlerimizdeki haçları ve kutsal kitaplarımızı teşhir etmeyeceğiz;[43] kiliselerimizde çanları (nâqûs) hafif sesle çalacağız;[44] Müslüman birisinin bulunduğu sırada sesli ayin yapmayacağız; sokaklarda topluluk hâlinde yürüyerek hurma dalı veya tasvirlerimizi taşımayacağız; ölülerimizin defni esnasında yüksek sesle ilahi okumayacağız veya Müslüman sokaklarında ve çarşılarda yanar mum taşımayacağız; bir Müslümanın mülkiyetinde bulunmuş hiç bir köleyi almayacağız, ev sırlarını öğrenmeye çalışmayacağız; Müslümanlarla kavga etmeyeceğiz. Bütün bunlara uyacağımıza kendi adımıza ve din kardeşlerimiz adına söz veriyoruz ve buna karşılık sizden himaye bekliyoruz. Eğer bu saydıklarımızdan herhangi birini ihlâl edersek himayenizden düşeriz. O takdirde bize düşman ya da âsi muamelesi yapmakta serbestsiniz."[45]

Bu belgeden ilk olarak, hicrî beşinci yüzyıl ortalarında yaşayan İbn Hazm bahsetmiştir. Bu yazının şartları, bu devirden bir hayli zaman sonra ortaya çıkan müsamahasız uygulamaları temsil etmektedir. Belirtilen kurallar gerçekte, be-

42 Müslümanlara has hitap tarzları, vs.

43 Ebu Yusuf (s. 82) der ki, Hıristiyanların yılda bir sefer, şehrin dışında, camilerin olmadığı yerlerde haçlarıyla beraber toplanmalarına müsaade edilirdi, fakat sancak yasaklanırdı.

44 Nâqûs. Dışarıdan bir sopayla vurularak çalınan dikdörtgen şeklinde ağaçtan mamül küçük çan.

45 Gottheil, s. 382-384, bu belgenin muhtelif nüshalarını kaydetmektedir.

lirli bir düzen hâlinde olmayıp bazı taassup zihniyetinin ortaya çıkışında uygulanabileceğini ima eder şekildedir. Halbuki, Müslüman fetihlerinin ilk dönemlerinde Hıristiyanların dinî hayatlarıyla ilgili şikâyetlerinin çok az olduğu konusunda bir hayli delil mevcuttur. Önceki dinlerine bağlılıkları sebebiyle cizye ödemeye maruz kalışları kendi aralarında bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Cizye, ilk olarak Arap imparatorluğunun gayrimüslim tebası tarafından ödenen her türlü haracın adı olarak anlaşılmışsa da sonradan yeni idarecilerin karara bağlanan mâli sisteminde "baş vergisi" olarak kullanılmıştır.[46] Fakat Müslüman vatandaşlar için mecbur olan askerlikten kendilerini muaf tutan bu cizyeyi ödemek onlar için çok ağır bir yük olarak görünmüyordu. İslâm dinine geçiş elbette bazı maddî menfaatleri de beraberinde getiriyordu, fakat önceki dinini sadece cizyeden muaf tutulmak için terk eden birisi bu hareketiyle fazla bir şey kazanmıyordu; çünkü İslâm dinine geçtiğinde cizye yerine zekat ödemek zorunda kalıyordu ki bu zekat bütün taşınır ve taşınmazlara her yıl konan vergiydi.[47] Maddî kaygıların, birinci asrın sonuna doğru Arap yönetiminin, mü'minler topluluğuna kabul edilmelerinden sonra bile, cizye ödemeyi sürdürmeleri yönündeki kararı, din değiştirmek sûretiyle vergiden kurtulmayı düşünenler için maddî cazibeyi ortadan kaldırıyordu.[48] Diğer taraftan, devletin gelir artırma ihtiyacı içinde olduğu durumlarda, en başta nüfusun gayrimüslim kesiminin yeni

46 Arapların Bizanstan aldıkları yerlerde hâkim olan mâli sisteme dokunmadıklarını ve baş vergisi adı altında toplanan cizyenin, İslâm'ın ilk günlerindeki durumlardan habersiz sonraki fakihler tarafından uydurulduğunun izahını gösteren deliller vardır. (Caetani, c. IV, s. 610 § 231; c. V, s. 449; H. Lammens, Ziyâd İbn Ebihi. *Rivista degli Studi Orientali,* c. IV, s. 215)

47 Goldziher, c. I, s. 50-57, 427-430. Caetani, c. V, s. 311 vd.

48 Caetani, c. V, s. 424 (§ 752), 432. vd.

mâli baskılarla karşı karşıya bulunduğu unutulmamalıdır.

İlk dönemlerde kumandanlar tarafından tesbit edilen cizye miktarlarında belirli bir oran bulunmuyordu.[49] İslâm âlimlerinin önde gelenlerinden Ebû Hanife ve İmam Mâlik, bazı hükümlerin ayrıntılarında görüş birliği içinde değillerdi.[50] Hârun Reşid'in (m. 786-809) isteği üzerine Ebû Yusuf tarafından yazılan *Kitabü'l-Harâc* adlı eserden alınan müteakip bilgiler, Abbasi halifeliği dönemindeki yönetim işleyişinin genel kuralları olarak anlaşılabilir. Yılda, zengin olanlardan kırk sekiz, orta sınıftan yirmi dört ve tarlada çalışan çiftçi veya zenaatkâr gibi fakirlerden ise sadece on iki dirhem[51] alınırdı. Bu vergi arzu edilirse aynî olarak ödenebilirdi: Para yerine sığır, ticarî eşya, ev eşyası ve hatta iğne bile kabul edilirdi; fakat domuz, şarap veya ölmüş hayvan kabul edilmezdi. Vergi sadece gücü yeten erkeklere konulurdu, kadınlar ve çocuklar muaftı.[52] Zekata ve sadakaya muhtaç fakirler ile çalışamayacak durumda olan yaşlılar bilhassa muaf tutulurdu. Aynı şekilde, servet sahibi olmayan körler, topallar, müzmin hastalar ve deliler de istisna edilirdi. Aynı durum papazlar ve rahipler için de geçerliydi; sadakaya ve zekata muhtaç olmaları durumunda muaf iken, hâli vakti yerinde olup rahat hayat yaşayanları mükellef tutulurdu. Tahsildarlara, vergi toplarken özellikle yumuşak davranmaları tembihlenirdi; ödeme yapılmaması durumunda her türlü sert ve kaba davranıştan kaçınmaları emredilirdi.[53]

Bu vergi, sanki İslâm dinini kabul etmemeleri sebebiyle bir ceza imiş gibi düşünmeye sevk edebilecek bazı davranış-

49 Belâzurî, s. 124-125.

50 A. von Kremer (I), c. I, s. 60, 436.

51 Dirhem: Gümüş para. 1 dirhem yaklaşık 3.2 g.

52 Bell, s. xxv, 173.

53 Ebû Yusuf, s. 69-71.

lar gibi, Hıristiyanlardan alınmazdı. Fakat onlar da, dinleri sebebiyle orduda görev almaları engellenen diğer zimmî ve gayrimüslimler gibi Müslüman askerler tarafından güvenliklerinin sağlanması karşılığında benzer bir ödeme yaparlardı. Hire halkı kabul edilen tutarı bildirdiklerinde, bu cizyeyi "Müslümanlar ve onların liderleri, bizi gerek Müslümanlardan, gerekse başkalarından gelebilecek baskılara karşı korumaları" şartıyla ödediklerini açık ve net olarak ifade etmişlerdi.[54] Yine görüyoruz ki, Hâlid'in Hire civarındaki bazı kasabalar halkıyla yapmış olduğu anlaşmada şöyle yazmaktadır: "Eğer sizi korursak cizye hakkımızdır; eğer koruyamazsak bunu hak edemeyiz."[55] Bu şartın Müslümanlar tarafından ne kadar iyi anlaşıldığı, Halife Ömer zamanında gerçekleşen müteakip hâdiseden hükme bağlanabilir. İmparator Herakliyus, topraklarına giren İslâm ordularını geri püskürtmek için büyük bir ordu toplamıştı ve bu esnada Müslümanlar da bütün güçleriyle karşılarına çıkacak olan direnişe karşı gayretle çalışıyorlardı. Arap kumandan Ebû Ubeyde, İslâm topraklarına katılan Suriye şehirlerinin valilerine mektup yazarak şehirlerden toplamış oldukları bütün cizyenin iadesini emretmiş ve halka hitaben şöyle yazmıştı: "Büyük bir gücün bize doğru ilerlediği haberini aldığımız için sizden aldığımız parayı geri veriyoruz. Aramızdaki anlaşmaya göre sizleri korumamız gerekiyor, fakat şimdi bu bizim gücümüzü aşıyor. Bu sebeple sizden aldıklarımızı geri veriyoruz. Eğer gâlip gelirsek anlaşmamızın şartları gereği kendimizi sizi korumaya mecbur sayacağız." Bu emir doğrultusunda devlet hazinesinden yüklü miktarlarda ödemeler yapıldı. Hıristiyanlar, Müslümanların reisleri için dua etmişlerdi ve du-

54 Taberî, *Prima Series,* s. 2055.
55 *A.g.e.,* s. 2050.

alarında şöyle diyorlardı, "Allah size, bizi tekrar yönetmeyi nasip etsin ve sizi Romalılar üzerine muzaffer kılsın; sizin yerinizde onlar olsaydı, bize hiçbir şeyi geri vermezlerdi, bilakis elimizde kalanları da alırlardı."[56]

Yukarıda ifade edildiği gibi cizye, gücü kuvveti olan erkeklerden, Müslüman olmaları durumunda yapmaları gereken askerliğin yerine isteniyordu; herhangi bir Hıristiyanın İslâm ordusunda görev alması durumunda bu vergiyi ödemekten muaf tutulması ise son derece dikkat çekici bir hadisedir. Antakya çevresinde yaşayan Hıristiyan Cerâcime halkıyla kararlaştırılan durum da buna benziyordu. Yapılan andlaşmaya göre onlar Müslümanların yardımcıları, el-Lükâm dağında gözcüleri ve cephanecileri olacaklar, bunun karşılığında kendilerinden cizye alınmayacak ve Müslümanlarla birlikte savaştıklarında ganimetten pay alacaklardı.[57] Arapların muzaffer orduları hicretin 22. yılında kuzeye İran sınırlarına dayandığı zaman, bir sınır kabilesiyle benzer bir anlaşma yapılmıştı. Bu kabile askerî destek karşılığı olarak cizyeden muaf tutulmuştu.[58]

Benzer şekildeki cizyeden muaf tutulma hâdiselerine, Türklerin idaresi zamanındaki ordu ve donanmada askerlik yapan Hıristiyanların durumlarında da rastlıyoruz. Meselâ, Arnavut Hıristiyanlardan Megaris topluluğu bu vergiyi ödemekten muaf tutulmuşlar ve karşılığında onlardan, Korint Kıstak güzergâhındaki Cithaeron ve Geranea dağlarındaki geçitlerden geçecek askerleri korumaları istenmişti; yolları ve köprüleri tamir ederek Türk ordusunun öncü birliklerine rehberlik yapan Hıristiyanlar, benzer şekilde vergiden muaf

56 Ebû Yusuf, s. 81.
57 Belâzurî, s. 159.
58 Taberî, *Prima Series,* s. 2665.

tutulmuşlardı ve vergi alınmamak üzere kendilerine karşılıksız toprak verilmişti.[59] Hidra adasının Hıristiyan sâkinleri, Padişaha doğrudan vergi ödemek yerine, masraflarını kendilerinin karşıladığı güçlü kuvvetli 250 kişilik bir denizci birliğiyle Türk donanmasına destek verirlerdi.[60]

Armatoli[61] olarak bilinen ve 16-17. yüzyıllarda Türk ordusunda önemli bir kuvvet unsurunu oluşturan Güney Romanyalılar ve Scutari gölünün doğusundaki dağlarda yaşayan Arnavut Katoliklerinden oluşan bir topluluk, savaş sırasında silahlı destek vermek şartıyla vergiden muaf tutulmuşlardı.[62] Aynı anlayışla, İstanbul'un içme suyunu sağlayan kemerlerin bakımını yapan[63] ve şehirdeki cephaneliklerin hizmetinden sorumlu olan[64] Rum Hıristiyanlardan devlete yapmış oldukları hizmetin bedeli olarak, "baş vergisi" alınmıyordu. Diğer taraftan, Mısır'ın köylüleri Müslüman olmalarına rağmen, askerlikten muaf sayıldıklarında, Hıristiyanlar gibi bir vergi ödemeye mecbur tutulmuşlardı.[65]

Özellikle şehirlerde can ve mal güvenliği ve dinî düşünce serbestiyeti içinde yaşayan Hıristiyan topluluğu, halifeler devrinde gittikçe artan bir müreffeh hayatın hazzını yaşıyorlardı.

Muaviye, kendi döneminde (661-680) bir çok Hıristiyanı emrinde istihdam etmişti. Saltanat sarayının diğer mensupları da bu hususta onu örnek edinmişlerdi.[66] Hıristiyanların

59 Marsigli, c. I, s. 86.
60 Finlay, c. VI, s. 30, 33.
61 Lazăr, s. 56.
62 De la Jonquière, s. 14.
63 Thomas Smith, s. 324.
64 Dorostamus, s. 326.
65 De la Jonquière, s. 265.
66 Lammens, s. 13.

sarayda yüksek mevkilerde bulunmaları sık rastlanan bir durumdu. Mesela Hıristiyan bir Arap olan el-Ahtal saray şairiydi. Diğer taraftan Dımeşk'te St. John'un babası halife Abdülmelik'in (685-705) danışmanlığını yapıyordu. Emîrül mü'minîn sıfatıyla başta bulunan halife Mu'tasım'ın (833-842) hizmetinde de, çok yakın sırdaşı olan iki Hıristiyan kardeş vardı. Bunlardan Salmuye, şimdiki devlet bakanlığına benzer bir görevde bulunuyor ve altında onun imzası olmayan hiçbir devlet belgesi geçerli sayılmıyordu Kardeşi İbrahim ise, saray mührünü zimmetinde tutar, beytülmal yani devlet hazinesine bakardı. Halbuki böyle önemli vazifelerin bir Müslümana emanet edilmesi gerektiği düşünülür. Halifenin İbrahim'e olan dostluğu o derecedeydi ki, hastalandığında ziyaretine gitmiş; defnedileceği gün cenazesini sarayına getirterek orada Hıristiyan âyiniyle birlikte özel bir merasim düzenletmişti.[67]

Abdülmelik, Edessa'lı Hıristiyan bilgin Athanasius'u kardeşi Abdülaziz'e özel hoca olarak tayin etmişti. Athanasius, talebesi Mısır'a vali olduğu zaman onunla beraber gitmiş ve orada büyük servet edinmişti. Anlatılanlara göre 4000 kölesi, köyleri, evleri, bahçeleri "nehirde kum, onda para" denecek kadar çok sayıda altın ve gümüşü olmuştu. Oğullarının ise, askerlere maaşları verilirken her birinden birer dinar kestikleri rivayet edilmektedir. O zamanlar Mısır'da 30.000 asker olduğu hesap edilecek olursa, Athanasius'un ülkede geçirdiği yirmi bir yıl boyunca biriktirdiği servet hakkında bir kanaat oluşabilir.[68] Sekizinci asrın sonunda Ebû Nuh el-Anbârî adında bir Hıristiyan, Musul valisi Ebû Musa b.

67 İbn Ebî Usaybiye, c. I, s. 164.
68 Michael the Elder, c. II, s. 475.
69 Mâri b. Süleyman, s. 71.

Mus'ab'ın kâtipliğini yaptığı sırada, sahip olduğu nüfuzu dindaşlarının menfaatine kullanmıştı.[69]

Abbasi hükümdarı el-Mû'temid'in saltanatı sırasında (870-892) Anbar valisi olan Ömer b. Yusuf bir Hıristiyandı. Halife, bu makama muktedir bir Hıristiyan'ın bulunması hâlinde tayinin uygun olacağını; çünkü bu makama Yahudi, Müslüman veya bir Zerdüşt birinden ziyade bir Hıristiyan'ın getirilmesi için pek çok gerekçesi olduğunu söylemişti.[70] Kardeşi el-Mû'tezid'in yönetimi esnasında (892-902) imparatorluğun fiiliyattaki sultanı konumunda olan el-Muvaffak, ordunun yönetimini İsrail adında bir Hıristiyan'a emanet etmişti. Oğlu el-Mu'temid'in yardımcılarından birisi de Mâlik b. el-Velîd isminde bir Hıristiyandı. Daha sonraki dönemde, el-Muktedir'in (908-932) zamanında harbiye dairesinin başında bir Hıristiyan bulunuyordu.[71]

Güney İran ve Irak'ta hüküm süren Büveyhî hânedanlarından Adudüddevle'nin (949-982) vezirlerinden Nasr b. Hârûn bir Hıristiyandı.[72] Uzun süre, özellikle maliye bakanlığı olmak üzere idarî mevkiler Hıristiyan ve Persler tarafından dolduruluyordu;[73] çok daha sonraki zamanlara kadar Mısır'da da durum bundan ibaretti. Bir dönem neredeyse bu tür görevlerin tamamı Hıristiyanların tekelinde bulunuyordu.[74] Özellikle hekim olarak çalışan Hıristiyanlar, genellikle büyük servetler elde ediyorlar ve ileri gelen aileler arasında itibar sahibi oluyorlardı. Halife Harun Reşid'in hususi doktoru olan Cebrail de Nasturî Hıristiyanlarından olup, halifenin

70 *A.g.e.,* s. 84.
71 Hilâl eş-Şâbî, s. 95.
72 İbnü'l-Esîr, c. IX, s. 16.
73 Von Kremer (I), c. I, s. 167-168; Lammens, s. 11.
74 Renaudot, s. 430, 540.

hizmetinde bulunmasının karşılığında yılda 280.000 dirhem tahsisata ilave olarak, şahsî mülklerinden de yılda 800.000 dirhem kazancı vardı. Yine Hıristiyan olan ikinci bir hekimin de yılda 22.000 dirhem tahsisatı vardı.[75] Ticarette ve esnaflıkta Hıristiyanlar kayda değer miktarlarda bolluğa ulaşmışlardı: Gerçekten de çoğu kere servetleri bir çok insanı kıskandırdığından bazı aşırı mutaassıpların baskılarına maruz kalıyorlardı. Bunlardan başka, gayrimüslim topluluklar neredeyse mutlak bir otonom güç olarak rahat bir hayat sürüyorlardı. Çünkü hükümet dahili işlerinin idaresini onların kendi ellerine bırakmıştı. Ruhanî liderleri, cemaatlerine ait adlî vazifeleri yerine getirirlerdi.[76] Kilise ve manastırlarına çoğunlukla müdahale edilmiyordu, fakat büyük şehirlerde bazıları mescide çevriliyordu. Bu hâl, Müslümanların sayısının hızla arttığı, Hıristiyanların ise aynı oranda azaldığı bir dönemde olduğu için bu yönde alınan tedbirlere itiraz edilmezdi.

Yakın zamanlarda yapılan tarihî araştırmalar, "Dımeşk (Şam) şehrine doğu kapısından giren bir Müslüman kumandanın kılıç kullanarak geldiği, batı kapısından giren Hıristiyan kumandan ile tam şehrin orta yerinde karşılaştıkları ve valiyi teslim aldıkları, böylece şehirde bulunan kiliselerin Hıristiyanlarla Araplar arasında eşit olarak paylaştırıldığı söylentisinin" uydurma olduğunu göstermiştir. Bina topografyasının yanı sıra tarihî belgelerin benzer şekilde incelenmesi neticesinde St. John Kilisesinin, bazı Arap tarihçilerinin dediği şekilde hem Müslümanlar ve hem de Hıristiyanlar için müşterek ibadet mahalli olarak kullanılmış olamayacağı anlaşılmıştır.[77] Fakat bu tarihçilerin böyle bir anlaşmanın

75 Von Kremer (I), c. II, s. 180-181.
76 *A.g.e.,* s. 183.
77 Caetani, c. III, s. 350 vd., 387 vd.

neredeyse seksen sene devam ettiğine inanmaları, ilk başlarda Hıristiyanların dinlerini yaşamalarında tanınan serbestliğe işaret etmektedir.

Bu konuda fıkıh âlimlerinin görüşleri farklılık arz etmektedir. Daha ziyade hakkaniyet nazarından bakan Hanefilere göre, İslâm hududlarında kilise ve sinagogların inşa edilmesi caiz olmasa da önceden var olanlar, tahrip edilmiş veya yıkılmışlarsa tamir edilebilirler. Buna ilaveten Müslüman eserlerinden iz bulunmayan köylerde ve mezralarda yeni kiliseler ve sinagoglar inşa edilebilir. Daha az müsamahakâr olan Hanbeli görüşüne göre ise, ne yenileri yapılabilir ne de hasar gördüklerinde ve yıkıldıklarında tamirleri yapılabilir. Bazı fıkıhçılara göre, imtiyazlar, yapılan anlaşmalara göre farklılık arz edebilir. Güç kullanılarak alınan şehirlerde, zimmîler tarafından hiçbir yeni ibadet yeri yapılamaz. Fakat özel bir anlaşma yapılmışsa yeni kilise ve sinagogların inşasına izin verilirdi.[78] Ancak, Müslüman fıkıhçıların emek sarf ederek ortaya koydukları eserlerin bir çoğu gibi, bu tariflerin uygulamadaki gerçeklerle çok az alâkası olmuştur.[79] Âlimler, Müslümanların kurdukları şehirlerde zimmîlerin ibadet yeri inşa edemeyecekleri hususunda görüş birliği içinde olsalar da, mülkî idare, yeni başşehir yapılan Kahire'de Kıptîlerin kiliseler kurmasına müsaade etmiştir.[80] Başka şehirlerde de Hıristiyanların kilise ve manastır kurmalarına izin verilmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) hicrî birinci asrın sonunda bütün yeni yapılmış kiliselerin yıkım emrini vermiş

78 Gottheil, s. 360-361. Goldziher, "Zur Literatur des Ichtilaf al-madâhib", *ZDMG*, c. XXXVIII, s. 673-674.

79 İslâm hukuk nazariyesi literatürü için bkz. Snouck Hurgonje, *Mohammedanisches Recht in Theorie und Wirklichkeit.*

80 Gottheil, s. 363.

olması[81] ve bir asrı aşkın bir zaman sonra mutaasıp el-Mütevekkil'in (847-861) aynı emri yenilemek zorunda kalmış olması, yeni kiliselerin inşasına yasak getirmenin ne kadar az uygulandığını göstermektedir.[82] Yeni kiliselerin inşasıyla ilgili hem Müslüman hem de Hıristiyan tarihçiler tarafından bildirilen çok sayıda belge bulunmaktadır: Mesela Abdülmelik'in (685-705) idaresi zamanında Athanasius adında Edessa'lı zengin bir Hıristiyan, doğduğu şehirde güzel bir kilise inşa etmiş ve onu "Tanrı'nın Annesi"ne adamıştı. Ayrıca, Kral Abgar'a gönderilmiş olmakla meşhur İsa tasviri şerefine de bir vaftiz yeri ayırmıştı. Yine Mısır'ın muhtelif yerlerinde çok sayıda kilise ve manastır inşa etmişti ki bunlardan en ihtişamlı iki kilise Fustat'ta bulunmaktadır.[83] Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan'ın (Abdülmelik'in kardeşi) hizmetinde bulunan bazı Hıristiyan mabeyinciler, Müslümanlar tarafından kurulmasına rağmen Halvan şehrinde St. John adına bir kilise yapmak için izin almışlardı.[84] Miladî 711 yılında, Halife el-Velîd'in (705-715) emriyle Antakya'da bir Yakûbî kilisesi inşa edildi.[85] II. Yezid, saltanatının ilk yılında (m. 720), Antakya Yakûbî Patriği Mar Elias ve beraberindeki rahip ve keşişlerle beraber, yapılmasına önayak olduğu kiliseyi Tanrıya adamak maksadıyla Antakya'ya şâşâlı bir merasimle girmişti. Ertesi yıl Antakya bölgesindeki Sermada köyünde bir başka kiliseyi Tanrıya adamıştı ve onun karşılaştığı tek muhalefet, Kalkedon Konsili kararlarını kabul eden rakip bir Hıristiyan mezhebinden gelmişti.[86] Müteakip yöne-

81 *A.g.e.,* s. 358-359.

82 *Journal Asiatique,* IV. seri, c. XVIII (1851), s. 433, 450; Taberî, c. III, s. 1419.

83 Michael the Elder, c. II, s. 476. Renaudot, s. 189.

84 Eutychius, II, s. 41. Severus, "iki kilise olduğunu" ifade eder (s. 139).

85 Von Kremer (I), c. II, s. 175.

86 Michael the Elder, c. II, s. 490-491.

timde Arap ve Pers Irak'ının 724-738 yıllarında valiliğini yapan Halid el-Kasrî, Hıristiyan dininde kalmayı tercih eden annesinin ibadetine mahsus bir kilise yaptırdı.[87] 759 yılında Nisibis'te, Nasturi piskoposu Cyprian'ın 56.000 dinar harcadığı bir kilise inşaatı tamamlandı.[88] Eski Kahire'de bulunan eski bir Roma şatosundaki Ebû Sircah kilisesi de aynı yüzyıldan kalmadır.[89] el-Mehdi (775-785) devrinde, Bizans imparatorluğuna karşı yapılmış olan çok sayıdaki seferlerde esir düşen Hıristiyanlar için Bağdat'ta bir kilise yaptırılmıştı.[90] Aynı şehirde Harun er-Reşid (786-809) yönetiminde, halifeye teslim olup onun himayesine giren Semalu halkı tarafından başka bir kilise de yaptırıldı.[91] Aynı dönemde Basra'nın Nasturi Başpiskoposu Sergius kilise kurmak için izin almıştı. Halbuki Basra halife Ömer zamanında kurulmuştu.[92] Babil'de Danyal ve Zekeriya peygamberlerin kabirlerinin bulunduğu muhteşem bir kilise yapıldı.[93] el-Me'mûn (813-833) Mısır'a gittiğinde, yakınlarından iki kişiye Kahire civarındaki el-Mukattam tepesine kilise yapılmasına müsaade etti. Aynı halifenin izni ile Bukam adlı zengin bir Hıristiyan, Mısır'daki Burah'ta birkaç kilise kurdu.[94] Miladi 820 yılında ölen Nasturi Başpiskoposu Timotheus Tikrit'te bir kilise ile Bağdat'ta bir manastır yaptırdı.[95] Onuncu yüzyılda Fustat'ta

87 İbn Hallikân, c. I, s. 485.
88 Elias of Nisibis, s. 128.
89 A.J. Butler, *The Ancient Coptic Churches of Egypt,* c. I, s. 181, Oxford 1884.
90 Yâkût, c. II, s. 662.
91 *A.g.e.,* s. 670.
92 Mari b. Süleyman, s. 73.
93 Ishok of Romgla, s. 266.
94 Eutychius, II, s. 41.
95 Von Kremer (I), c. II, s. 175-176.

Ebu Sayfeyn adlı tezyinatlı bir Kıptî kilisesi kuruldu.[96] Mısır'daki yedinci Fatımî halifesi ez-Zâhir (1020-1035) yönetimi zamanında Cidde'de yeni bir kilise inşa edildi.[97] Abbasi halifesi el-Müstezî'nin saltanatı sırasında (1170-1180) da yeni kilise ve manastırlar yaptırıldı.[98] Ve 1187 yılında Fustat'ta "Saf Bâkire Hanımefendimize" adanmış bir kilise yaptırıldı.[99]

Gerçekten de Müslüman yönetimin oluşmasıyla Hıristiyan Kilisesinin gelişmesinin engellenmesi şöyle dursun, Nasturi tarihi, Müslümanların tebası olmalarından dolayı dinî hayatlarında kayda değer ilerleme gösterip bu durumlarından güç aldıklarını göstermektedir.[100] Bu mezhep mensuplarının büyük çoğunluğu Pers kisralarının hükümran olduğu bölgelerde bulunuyor ve bazen iltifat, bazen de baskı görüyorlardı. Pers-Bizans savaşlarında, Perslerin, Hıristiyan düşmanlarıyla yakın ilişkiler içinde oldukları şüphesi altında, bu topluluğun varlığını devam ettirmesi oldukça hassas bir süreç içine girmiş ve sert muamelelere mâruz kalmışlardı. Fakat halifelerin idaresi altında, memleketlerinde yaşamış oldukları emniyet, memleketlerini aşan gayretli misyonerlik faaliyetlerini yürütmelerine imkân vermişti. Çin ve Hindistan'a gönderilen misyonerlerin çalışmaları sayesinde bu iki ülke, sekizinci yüzyılda başpiskoposluk pâyesine lâyık görülmüştü. Aynı döneme rastlayan yıllarda Mısır'da önemli

96 Butler, *Ancient Coptic Churches of Egypt,* c. I, s. 76.

97 Renaudot, s. 399.

98 Ishok of Romgla, s. 333.

99 Ebû Sâlih, s. 92.

100 Onüçüncü asrın sonları ile ondördüncü asrın başlarında Doğu seyahatinde bulunan Ricoldus de Monte Crucis adında Floransalı bir Dominik keşiş, kendi yaşadığı döneme kadar Müslümanların idaresi altında yaşayan Nasturîlerin gördükleri müsamahadan bahseder. Laurent, s. 128.

yerler edinmişler, daha sonra Hıristiyanlığı Asya kıtasına yaymışlardı. Öyle ki on birinci asra gelindiğinde Tatarlar arasından bir çok insanı kendi dinlerine bağlamışlardı.[101]

Diğer Hıristiyan mezheplerinin aynı canlılığı göstermeyi başaramayışları, Müslümanlardan kaynaklanan bir durum değildi. Hepsi de Müslüman yönetimler tarafından benzer şekilde müsamaha görüyor, hatta birbirlerine karşı saldırılarına engel olunuyordu.[102] Beşinci asırda Barsauma adında bir Nasturî piskoposu, Ortodoks kilisesi mensuplarına karşı sert davranması için Pers kralını ikna etmişti; böyle yaparken Nestorius'u Perslerin dostu, mezhep görüşlerinin de onlarınkiyle çok uyuştuğunu delil olarak göstermişti. Bu katliam sırasında 7800 Ortodoks rahibi ve çok büyük sayıda da dindarın doğrandığı rivayet edilmektedir.[103] Ortodokslara karşı başka bir katliam, Herakliyus'un İran'ı istila etmesinden sonra II. Hüsrev tarafından yürütülmüştür. Bu olay, Ortodoksların daima Bizansa karşı meyilli olduklarını İran hükümdarına kabul ettiren bir Yâkubî'nin kışkırtmasıyla meydana gelmiştir.[104] Fakat İslâm'ın hürriyet esasları bu tür haksız davranışları yasaklamıştır. Dahası, bütün Hıristiyan tebayla âdil bir şekilde ilgilenmek onların büyük gayretlerinden olmuştur. Bu konuda örnek bir uygulama şöyledir: Mısır'ın Müslümanların eline geçmesinden sonra Yâkubîler, Bizans yetkililerinin sürülmesini fırsat bilerek Ortodoks kiliselerini gaspetmeye kalkışmışlardı. Fakat bu kiliseler daha sonra Müslümanlar tarafından gerçek sahiplerine geri veril-

101 J. Labourt, *De Timotheo I, Nestorianorum Patriarcha,* s. 37 vd.,

102 E. von Dobschütz, s. 390-391.

103 Michael the Elder, c. II, s. 439-440.

104 Makin, s. 12. J. Labourt, *Le Christianisme sous la dynestic sassanide,* s. 139 vd., Paris, 1904.

105 Renaudot, s. 169.

miştir.[105]

İslâm'ın ilk dönemlerinde Hıristiyan tebaya gösterilen bu hürriyetçi tavır göz önüne alındığında, din değiştirmede kılıç gücünün etkin olduğu yönündeki yaygın varsayımın pek de tatmin edici olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla kendimizi zorlamadan daha tesirli başka saikler aramak mecburiyetinde hissediyoruz. Ne yazık ki çok az ayrıntıya ulaşılabildiği için zan ve tahminlerimize başvuruyoruz.[106] İlahiyat konularında spekülasyon yapılmasına çok açık bir dönemde, zihnî eğilimleri sebebiyle İslâm'ı kabul etmeye hazır bazı düşünürler olmuş olabilir. Sekizinci yüzyılda yaşayan Şehrîgân ya da İran'daki toprak sahipleri böyleydi; onlar ismen Hıristiyandı fakat İsa'nın sıradan bir kişi ve peygamberlerden biri olduğuna inanırlardı.[107] Bunlar, kendilerini Ortodoksluk yoluna çekmek için büyük çaba gösteren Nasturî rahiplerine hayli zorluklar çıkarırlardı.[108] Fakat dinî düşünce ve davranışlarının Hıristiyan inancından çok İslâm'a yakın olması, bunların muhtemelen Pers devleti topraklarına giren Araplarla kurdukları temas sonucu İslâm dinine geçerek mühtedilerin sayılarını artıranlardan olmalarıydı.

Birçok Hıristiyan ilahiyatçı,[109] o dönemdeki Doğu Kilisesinin ahlâkî ve ruhî açıdan bozulmuş durumunun, çoğu kimseyi kalben uzaklaştırdığını ve kendilerine yepyeni bir şevk

106 Von Kremer şöyle diyor: "Yorulmak bilmeksizin çalışmaları sonucu siyasî ve askerî tarihimizle ilgili topladıkları malzemelere ulaşmamız dolayısıyla Arap tarihçilerine şükran borçluyuz. Böylelikle 12 asır öncesinin hâdiseleri, savaş hikâyeleri, destanlar, din ve mezhep savaşları ve resmî kayıtlar bize intikal etmiş oldu." Von Kremer (2), s. 1-2.

107 Marga'lı Thomas, c. II, s. 309 vd.

108 *A.g.e.,* c. II, s. 310, 324.

109 Karşılaştırma için bkz. *M'Clintoch&Strong's Cyclopædia*, "Mohammedanism", c. VI, s. 420; James Freeman Clarke, *Ten Great Religions,* böl. II, s. 75. Londra 1883.

içinde ulaşan İslâm inancında daha sağlam bir manevî hava aramaya sevkettiğini düşünmektedir.[110] Mesela, Dean Milman[111] şöyle demektedir: "İslâm'ın yayılmasına ilk başlarda maruz kalan bölgelerdeki Hıristiyan dünyasının hâli nasıldı? Mezhep mezhebe karşıydı, din adamları anlaşılması çok güç kelâmî konularda birbirlerine girmişlerdi. Ortodokslar, Nasturîler, Eutychianlar, Yâkubîler bitmez tükenmez bir husumetle birbirlerine zulmediyorlardı. Müşterek Hıristiyanlığın müdafaası için birleşecekleri yerde, bunlardan bir çoğu rakiplerini dinsizlerin boyunduruğu altında görmek isteyecek derecede birbirlerine diş biliyorlardı. Dinî alandaki ihtilâfları çok sert değerlendiriyorlardı. Ardı arkası kesilmeyen tartışmalar kim bilir ne kadar insanın imanını temelden sarsmıştır. Bezginlik ve şaşkınlık içinde olan binlerce kimse, bu sonsuz ve bertaraf edilemez zihin karışıklığından kaçarak, Muhammed'in peygamberlik vazifesini kabulle, basit ve makul bir Kutsî Vahdaniyet hakikatine sığınmıştı." Benzer bir şekilde Caetani, İslâm'ın Doğu Kiliselerine mensup Hıristiyanlar arasında yayılmasını, Helenistik anlayış tarafından Hıristiyanlığa mahirâne bir şekilde sokulan iman ve itikada gösterilen şiddetli bir tepki olarak görmektedir. "Zira net ve basit mefhumlardan hoşlanan Doğu için Helen kültürü, dinî noktayı nazardan bir talihsizlikti. Çünkü bu kültür, İsa'nın yüce ve basit öğretilerini, şüphe ve tereddütlerle dolu anlaşılmaz dogmalar içeren tüyler ürpertici bir itikadî anlayışa dönüştürmüştü. Bunlar derin bir ümitsizlik hissiyatı üreterek sona ermiş ve dinî inancı temelden sarsmıştır. Bu sarsılma öyle bir boyutta olmuştur ki sonunda, çölden birdenbire ortaya çıkan yeni vahyin haberlerinin zuhur etmesiyle, içteki fi-

110 Müslüman tarihçi, İmparator Herakliyus'un, "Dinleri, onlara iştiyak kazandıran yeni bir dindir." dediğini iddia eder.

111 *History of Latin Christianity,* c. II, s. 216-217.

kir ayrılıklarıyla parça parça olmuş, temel dogmaları sarsılmış ve bu tür şüpheler sebebiyle yılgın bir duruma düşmüş olan sahte anlayışlara dayandırılan Hıristiyanlığın, artık yeni dinin câzibesine karşı koyacak hâli yoktu. Üstelik bu yeni din tek bir hamleyle bütün şüpheleri silip atmış ve basit, anlaşılır, çürütülmesi mümkün olmayan doktrinlerin yanı sıra maddî imkânlar da sunmaktaydı. Doğu o zaman İsa'yı terk etmiş ve Arap Peygamberinin kollarına atılmıştı."[112]

Bu konuda Canon Taylor da şöyle demektedir:[113] "Reformdan geçmiş yeni Museviliğin Afrika ve Asya'da niçin bu kadar süratle yayıldığını anlamak kolaydır. Suriyeli ve Afrikalı ilahiyatçılar İsa dininin yerine, anlaşılması güç muğlak dogmalar koymuşlardı: Devrin ahlâksızlıklarıyla mücadele etmek için 'evlenmeme yemini'nin faziletini ve bakireliğin meleklere yaraşır sâfiyet olduğunu ileri sürüyorlardı; kutsallığa giden yol dünyadan el etek çekmeyle olurdu; yıkanmamak, ruhban kutsallığının belirginö zelliğiydi. Halk ise âdeta bir alay şehide, azize, meleklere tapan müşrikler gibiydi. Yüksek tabaka erkeksi davranışlardan uzaklaşmış ve bozulmuş, orta sınıf vergi altında ezilmiş,[114] kölelerin ise mevcut durumdan ve gelecekten ümidi kalmamıştı. Sanki Allah'ın süpürgesini kullanıyormuşçasına İslâm, bu bozulmuşluk ve hurafeler yığınını silip atmıştı. O (İslâm) boş kelâmî tartışmalara karşı bir kıyamdı; 'evlenmeme yemini'nin takvâ tacı olarak yüceltilmesine karşı iradeli bir karşı koyuştu. O temel din esaslarını gün yüzüne çıkarmıştı. Bunlar Allah'ın birliği ve azametiydi. O (Allah) Âdil ve

112 Caetani, c. II, s. 1045, 1046.

113 7 Ekim 1887'de Wolverhampton'da toplanan Kiliseler Kongresi'ne sunulan bir tebliğden.

114 Bizans İmparatorluğunun baskıcı mâli sistemi için bkz. Gfrörer, *Byzantinische Geschichten,* c. II, s. 337-339, 389-391, 450.

Rahim olandı. O, iradesine itaat, teslimiyet ve iman istiyordu. İslâm dini insanın sorumlu olduğunu, gelecek bir hayatın olduğunu, hesap gününün ve kötülük yapanlara şiddetli azabın olduğunu ilan etti. Namazı, zekâtı, orucu ve sadakayı vurguladı. Sahte fazilet gooterilerini, din adına yapılan sahtekârlıkları ve bönlükleri, sapkın ahlâkî duyguları ve anlaşılmaz sözlerle örülü teolojik tartışmaları silip attı. Edilgen hayat (ruhbaniyet) yerine etken hayatı ikame etti. Kölelere ümit, insanlığa kardeşlik duyguları aşıladı ve insan tabiatının temel hakikatlerini tasdik etti."

Dahası İslâmiyet, imparator ve sarayına Tanrının yeryüzündeki gölgesi nazarıyla bakıp, kralın kendisini sadece Hıristiyan âleminin sınırsız yetkilerle donatılmış yegane dünyevi hükümranı olarak değil, aynı zamanda Başpapaz[115] olarak değerlendiren Bizans ruhaniliğine[116] gösterilen tepkiyi temsil ediyordu. Jüstinyen'in yönetiminde sertleşen bu düzen, din adamları ve halk tabakası üzerinde ayırım yapmaksızın demir bir yumruk olarak zorbalığını icra etmişti. 532 yılında Konstantiniye'de kilise ve devlete karşı genişleyerek artan hoşnutsuzluk, Jüstinyen idaresi aleyhinde bir ayaklanma suretinde patlak vermişti. Bu ayaklanma ancak 35.000 kişinin katledilmesinden sonra bastırılabilmişti. "Yeşiller" adıyla anılan gayri memnunlar sınıfı, kralın baskılarına karşı meydanlarda açıkça ve şiddetli protestolarda bulunuyorlar ve: "Dünyadan adâlet kaybolmuş, artık bulunamıyor. Bizler ya Yahudi olacağız ya da Yunan putperestliğine geri döneceğiz."[117] diye haykırıyorlardı. Aradan geçen bir asırlık süre bile böylesine şiddet dolu ifadeye yol açan mem-

115 Gfrörer, *Byzantinische Geschichten,* c. II, s. 296-306, 337.
116 *A.g.e.,* c. II, s. 437.
117 *A.g.e.,* c. II, s. 442-444.

nuniyetsizlik gerekçelerinden hiçbirine çözüm getirmemişti. Fakat Bizans yönetiminin ağır ve güçlü eli 532 yılındaki gibi bir ayaklanmanın tekrarına engel olmuş ve memnuniyetsizleri gizlenmeye zorlamıştı. Buna rağmen bir istisna kabilinden 560 yılında Konstantiniye'de bazı muhalifler tespit edilerek cezalandırılmışlardır.[118] Ne var ki, imparatorluğun başkentten uzaklardaki sınırlarında yaşayan böylesi gayri memnunlar daha emniyet içinde bulunuyorlardı. Kilisenin kurallarına karşı çıkıp işkence görenler ve Bizans devlet-kilise uygulamasından memnun olmayan bazıları Doğu'ya iltica ediyorlardı. Buralarda ise yüz yıl öncesinden Hıristiyanlığı bir başka inanç ile değiştirmek isteyenlerin dindar çocukları Müslüman askerleri arzuyla karşılıyordu.

Dahası, özellikle şehirlerde ve nüfusun yoğun olduğu yerler başta olmak üzere halifelik imparatorluğunun tamamında genellikle Arap dilinin konuşulması ve takriben iki yüz yıllık süre içerisinde fethedilen memleketlerdeki toplulukların, hâkim ümmet hayatı içinde kaynaşmaları, şüphesiz himaye altındaki diğer din mensuplarının kültürleri ve dinî hayatlarında tamamlayıcı bir role sahip oluyordu. Hicrî ikinci asırdan beşinci asra kadar İslâm ilahiyat düşüncesini çok fazla etkileyen akılcılık cereyanı, Hıristiyan düşünürleri de etkilemiş ve o zamanların yaygın olan *"Credo quia impossibile"* (Mümkün olmadığı için inanıyorum) teolojisine ve bu anlayışın var olduğu dinden dönüşü mümkün kılmıştır. Hicrî dördüncü asırda yaşayan Müslüman bir yazarın, Kıptî bir Hıristiyan ile yaptığı konuşmayı bizler için kaleme alıp muhafaza etmesi, Doğu Kiliselerine mensup olanların o dönemde hangi genel anlayışta olduklarına bir misal teşkil etmektedir:

---

118 *Byzantinische Geschichten*, c. II, s. 445.

"Hıristiyanlığın gerçek olduğuna delilim şudur: Onun birbiriyle çelişen öğretileri ve birbirinin hükmünü yıkan emirleri tutarsız ve tezatlıklarıyla akıl ve mantığa ters gelmektedir. Hiçbir tefekkür tarzı onları kuvvetlendirmiyor ve hiçbir tartışma onları ispat etmiyor; ne kadar düşünüp incelersek inceleyelim, ne akıl ne de duyular onları desteklemede bize delil sağlamıyor. Bununla birlikte, birçok millet ile beraber bilgili ve sağlam hükümler çıkarabilen güçlü kralların Hıristiyanlık dinine bağlandıklarını gördüm. Buradan vardığım sonuç şudur: Eğer onlar bahsedilen bütün çelişkilerine rağmen onu kabul ediyorlarsa, bunun sebebi işaret ve mucize şeklinde elde ettikleri delillerin, kendilerini Hıristiyanlığa bağlanmaya mecbur kılmasındandır."[119]

Diğer taraftan, devrin akılcı eğilimlerinin etkisi altında Hıristiyanlıktan İslâm'a geçenlerin, Müslüman dinî anlayışının Mûtezile usulündeki takdiminde iki dinde de müşterekpek çok husus buldukları unutulmamalıdır. Öyle ki inanç esasları ve birçok ilahiyat meseleleri karşısında kültürlü kimselerin tavrı göz önüne alındığında, geçişler farz edildiği gibi zorlama ve şiddetle vukua gelmemiştir. Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği din hakkında çok az bilgiye sahip olanların bile açıkça anladığı esas hükümler yanında, Emevi halifelerinin idaresindeki Şam'da ve sonraki devirlerde Hıristiyan ve Müslüman ilahiyatçılar arasında gelişen yakın ve doğrudan ilişkiler neticesinde birçok ortak bakış açıları vardı. Bu yönüyle İslâm inanç esaslarının sistematik olarak uygulanmasının gelişiminde Bizans ilahiyatçılarının açık etkisinin olduğuna inanılmaktadır. Arap dilindeki en eski dinî kaidenin şekil ve tertibi, onun Şam'lı St. Yuhanna ve diğer Hıristiyan rahiplerin benzer yazılarıyla karşılaştırılmasını

119 Mes'ûdî, c. II, s. 387.

hatıra getirmektedir.[120] Tamamen zâhidâne bir hayata yönelik en eski Arap sufizmi (daha sonraki panteistik sufizmden ayrı tutulan şekliyle) büyük oranda Hıristiyan düşüncesinin tesiri altında temel bulmaktadır.[121] Böylesi bir tesire, özellikle bazı Mûtezile fırkalarında[122] rastlanır. Bu fırkalar, bütünüyle Bizans ilahiyatçılarının usûlüyle ilahi tabiatın mahiyeti üzerine faraziyelerle meşgul olurlardı: Kaderiyye ya da İslâm'ın hürriyetçileri, savundukları irade hürriyeti doktrinini muhtemelen doğrudan doğruya Hıristiyanlıktan almışlardır. Mürcie ise, ehl-i sünnet inancında olan Müslümanların genellikle kabul ettikleri görüşe aykırı olarak, ebedî cezanın inkârı konusunda Doğu Kilisesinin öğretileriyle paralellik arzeder.[123] Diğer taraftan, sahih dinî inanca sahip İslâm âlimlerinin, dinsizleri İslâm'a çekmelerindeki etkisi, "büyük İmam İbn Hanbel'in vefatı üzerine yirmi bin Hıristiyan, Yahudi ve Mecusinin, Müslüman oldukları"[124] şeklindeki ifadeyle resmen ve açıkça ortaya konmuş olmaktadır. Aynı mezhebin meşhur âlimlerinden olup devrinin en bilgili ve hürmet edilen vaizi ve en çok eser ortaya koyan müellifi olarak bilinen Ebûl-Ferec b. el-Cezvî (m. 1115-1201) de aynı sayıda insanın İslâm inancını kabul edişlerine vesile olduğunu iftiharla ifade etmektedir.[125]

Dahası, Müslüman askerlerinin geniş çaplı ve emsali gö-

120 Von Kremer (2), s. 8.

121 *A.g.e.,* (2), s. 54 ve (3), s. 32. Nicholson, s. 231.

122 Mûtezile kelâmcılarından el-Me'mûn'un hocası Muhammed b. el-Huzeyl'in üç binden fazla kimsenin hidayete ermesine vesile olduğu söylenir (Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtezâ, s. 26, 1, 7).

123 Von Kremer (2), s. 3, 7-8; C.H. Becker, "Christiche Polemik und islamische Dogmenbildung", *Zeitschrift für Assyriologie,* XXVI, 1912.

124 İbn Hallikân, c. I, s. 45.

125 Wüstenfeld, s. 103.

rülmez başarısı, İslâm idaresi altına giren Hıristiyan milletlerinin imanını sarsmış ve bunlar, bu zaferlerde Allah'ın eli olduğunu görmüşlerdir.[126] Dünyalık nimetlerin bolluğunu ilahi lütufla özdeşleştirmişler ve (kendi fikirlerince) savaş Tanrısının zaferi sadece sevdiği kullarına ihsân ettiğine inanmışlardı. Böylelikle Müslümanların bizatihi başarısı, dinlerinin sahihliği kanaatini vermiştir.

Bütün mü'minlerin kardeşliği şeklindeki İslâm ideali, bu dine karşı kuvvetli bir câzibe hâlini almıştı. Arap olarak doğmanın gururu, yöneten ırk olarak ellerinde bulundurdukları imtiyazları, muhtelif Arap kabilelerince hâlâ "yanaşma" olarak kabul ettikleri yeni mühtedilere vermek istememelerine rağmen, onlar (mühtediler) toplumda itibarlı bir konum elde etmişlerdi. Hicri birinci asrın sonuna doğru bu ideal, İslâm ilahiyatında gerçek yerini almış, en azından devletçe nazarî olarak tasdike kavuşmuştur.[127]

Fakat Hıristiyanların durumu her zaman ilk halifelerin idaresindeki kadar müsamahakâr olmaya devam etmemiştir. Gerçek mü'minlerin menfaatine olarak, gayrimüslim toplum (ya da zimmîler) üzerine bazen bıkkınlık veren şartlar konmuştu, ki bundan maksat mü'minlere sosyal üstünlük sağlamaktı. Bazı halifeler tarafından onların yönetim mevkilerinden uzak tutulmaları yönünde başarısız teşebbüsler olmuştur. Bu yöndeki kararlar, el-Mansur (754-775), el-Mütevekkil (847-861), el-Müktedir (908-932), Mısır'daki Fatımî halifelerinden el-Âmir (1101-1130) ve ondördüncü yüzyıldaki Memlük Sultanları tarafından alınmıştır.[128] Fakat zimmîle-

126 Michael the Elder, c. II, s. 412-413. Caetani, c. V, s. 508.

127 Goldziher, c. I, böl. 3 ve 4.

128 Bunlardan sonuncusu, Hıristiyanların, Kahire şehrini yakma teşebbüslerinin anlaşılması üzerine harekete geçmiştir. (De Guignes, c. IV, s.

ri yönetim mevkilerinden uzak tutma yönündeki bu kararların o kadar sık yenilenmesi, bu gibi sert tedbirlerin icraya konmasında bir devamlılık bulunmadığının işaretidir. Gerçekten de alınan bu kararların sebeplerini, gerek Hıristiyan yetkililerin[129] sert ve küstahça davranışlarından tahrike kapılan toplumsal kızgınlıkta, gerekse taassuba dayalı feveranların ortaya çıkmasında aramak yerinde olacaktır. Bu feveranlar, hükümetleri, İslâm idaresinin genel ruhuna ters olup neticede mümkün olabildiği kadar çabucak hükmü kaldırılan baskı tedbirleri almaya zorlamıştır.

Yerli Hıristiyan nüfusa yönelik daha sert muamelenin başlangıcı Hârun Reşid (786-809) devrine dayanmaktadır. Hârun Reşid, onların farklı kıyafet giymelerini emretmiş ve ellerinde bulundurdukları hükümet makamlarını Müslümanlara bırakmalarını istemişti. Bu farklı kıyafet giyme emri, Ömer'e atfedilen kurallardan hiç olmazsa birisinin ne kadar az dikkate alındığını göstermektedir ve sonuçta saf dinî hissiyatın hiçbir özelliği olmayıp tamamen dönemin siyasî şartlarının gereği olan benzer kurallardan ortaya çıkmıştır. İslâm idaresi altında yaşayan Hıristiyanların çekmiş oldukları sıkıntılar, genellikle Hıristiyan devletlerin Müslüman yöneticilere karşı besledikleri kötü niyetten ileri gelmiştir. Bahsi geçen bu olayda da, Bizans İmparatoru Nicephorus'un ihaneti, Hıristiyan adının Hârun er-Reşîd'in nazarında menfur görülmesine sebep olmuştur.[130] İslâm memleketlerinde Hıristiyanların gördükleri zulümlerin çoğu, yerli Hıristiyanların yabancı Hıristiyanlarla veya İslâm düşmanlarıyla işbirliği içerisinde çevirdikleri entrikalarda ya da Müslümanlara

204-205). Gottheil, s. 359. *Journal Asiatique,* IV. seri, c. XVIII (1851), s. 454, 455, 463, 484, 491.

129 Assemani, c. III, böl. 2, s. c; Renaudot, s. 432, 603, 607.

130 Muir, *The Caliphate*, s. 465.

karşı girişilen zalimâne ve gaddarca muameleler sebebiyle ortaya çıkan kötü izlenimde aranmalıdır. Ancak, hükmü altındaki Hıristiyanlara karşı şiddetli baskı tedbirlerinin alındığı Halife el-Mütevekkil (847-861) zamanında olduğu gibi meydana gelen bu tür zulümlerin çoğunun sorumlusu dinî taassuptur. el-Mütevekkil, önceki idareciler zamanında serbest hareket zemini bulan rasyonalist ve serbest-düşünce temayüllerine karşı toplumda yerleşen kuvvetli dinî tepkiden istifade etmişti. Daha üst tabakayla kıyaslandığında halkın çoğunluğunu teşkil eden[131] ve önceki iki idare zamanında çekmiş oldukları zorlukların intikamını almaya pek hırslı görünen fırkanın desteğini almayı başaran[132] el-Mütevekkil, onlara yaranmak için Mûtezileden olanları cezalandırmış, Kur'ân-ı Kerîm hakkında her türlü tefsir münakaşalarını yasaklamış ve ortaya attığı doktrinini dinî kurallara aykırı olarak ilan etmiştir; Ali'nin taraftarlarını hapse attırıp dövdürmüş, Hüseyin'in Kerbela'daki türbesini yıktırmış ve buraya yapılan ziyareti yasaklamıştı. Hıristiyanlar da diğer sistem aleyhtarlarının yaşadığı sıkıntıları paylaşmışlardı. Çünkü el-Mütevekkil, önceki idareciler zamanında Müslümanlarla zimmîlerin kıyafetlerinin ayrılması yönünde konulan kararları şiddetle yürürlüğe koymuş, o günden sonra Hıristiyanların hükümet dairelerinde istihdam edilmelerini yasaklamış, baş vergisini iki katına çıkarmış, Müslüman köle kullanmalarını ve Müslüman hamamlarında yıkanmalarını yasaklamış ve başka bazı sınırlamalarla onları tâciz etmişti.

Bu sıkıntılardan payını en çok alan Nasturî Kilisesi tarihçilerinin, bu yaşananları yeni ve el-Mütevekkilin şahsına has ve ölümüyle son bulan uygulamalar olarak değerlendirmele-

131 Von Kremer (3), s. 246.

132 Muir, *The Caliphate,* s. 508, 516-517.

ri dikkate şayandır.[133] Haleflerinden biri olan el-Muktedir (m. 908-932), geçen yarım asırlık sürenin uygulanmaz hâle getirdiği bu düzenlemeleri yenilemiştir.

Patlak veren başka taassup hareketleri kilise ve havraların[134] tahrip edilmelerine yol açmış, bu saldırıların dehşeti birçoklarının Hıristiyan Kilisesinden ayrılmasına sebep olmuştur.[135] Fakat bu tür baskılar İslâm'ın müsamaha ruhuna ve hadisler yoluyla Hz. Peygamber'e atfedilen öğretilere ters düşüyordu.[136] Mutaassıp fırkalar gayrimüslim nüfusun aşağılanmasına yönelik olan baskıcı tedbirlerin ısrarla uygulanmasına çalışıyor, fakat netice elde edemiyorlardı. "Ûlema (ilim adamları) olayları endişe ve teessüfle takip ederken, bu kötü gidişatı önlemeye muktedir emîr sahipleri ise olup bitene göz yumuyorlardı."[137] Gayrimüslimleri baskı altında tutmaya yönelik mutaassıp bir zümrenin koyduğu kurallar, elbette mülkî idarenin uygulamaları için bir ölçü olarak alınamaz. Bu hakikat ortadayken, bazı Müslüman hukukçuların yorumlarını değişmez bir uygulama gibi kabul eden yazarlar,

---

133 Mari b. Süleymân, s. 79 vd. Salibâ b. Yuhannâ, s. 71.

134 Gottheil, s. 364 vd.

135 Mari b. Süleymân, s. 114 (II, 14-16).

136 Bu hadis farklı şekillerde görünür, mesela, "Kim, kendisiyle andlaşma yapılan bir kimseye zulmeder ve ona gücü üzerinde yük yüklerse, ben o kimsenin hasmıyım." (Belâzurî, s 162). (Yahyâ b. Âdem, s. 54'te, "kıyamet gününe kadar" sözlerini ilave eder). "Cizyesini ödemiş ve bağlılığını tasrih etmiş olan bir zimmiye yanlış yapan her kim olursa olsun– düşman olarak beni bulur." (Goldhizer, *Jewish Encyclopedia,* c. VI, s. 655'te *Usdu'l-Gâbe*'den iktibasla nakletmektedir). Hıristiyan tarihçi el-Makin (s. 11) şöyle yazmaktadır: "Zimmiye eziyet eden, bana eziyet etmiş olur."

137 *Journal Asiatique,* IV. seri, c. XIX, s. 109 (Paris 1852). Bkz. R. Gottheil, "A Fetwa on the appointment of Dhimmis to office [Zimmîlerin memuriyetleri hakkında bir fetva]" *Zeitschrift für Assyriologie,* c. XXVI, s. 203 vd.

Hıristiyanların çektiği sıkıntıları abartılı bir şekilde tasvir etmişlerdir. Böylesi zorbalıkların patlak vermesinde, yüksek idarî mevkileri ellerinde tutan Hıristiyanların resmî hüviyetlerini kötüye kullanmalarının büyük payı görünmektedir. Bunlar, Müslümanlara yaptıkları baskılar sebebiyle kendilerine yönelik kayda değer bir husumet hissi uyandırmışlardır. Bu kişiler, sahip oldukları yüksek mevkilerden istifadeyle mü'minlerin haklarına tecavüzle mallarını gasbetmişler, onlara sert ve kaba muamelelerde bulunarak topraklarını ve paralarını ellerinden almışlar. Bu tür şikâyetler, el-Mansur (754-775), el-Mehdi (775-785), el-Me'mûn (813-833), el-Mütevekkil (847-861), el-Muktedir (908-932) ve onların birçok halefleri huzurunda arz edilmiştir.[138] Onların aynı zamanda yurtlarından kovulmuş Ümeyye ailesinin taraftarlarını yakalamaları için Abbasi hanedanının casusluğunu yapmaları da birçok Müslümanın nefretini çekmiştir.[139] Daha sonraları, Haçlı seferleri sırasında Haçlılarla vatana ihanet sayılacak yazışmalar yaptıkları yönünde suçlanmışlardı.[140] Dolayısıyla hiç bir şekilde dinî zulüm diye tarif edilemeyecek surette, kendileri aleyhinde sert tedbirler alınmasına sebebiyet vermişlerdi.

Fethedilen memleketlerdeki halkın durumunun zorlaşması hâlinde sıkıntılarından kurtulmak için *"La ilâhe illallah, Muhammedu'r-Rasûlullah* = Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed, O'nun elçisidir." sözlerini söylemenin cazibesi daha karşı konulmaz oluyordu. Devletin paraya ihtiyacı bulunduğu zaman –ki bu durum her geçen gün daha fazla oluyordu– teba durumundaki toplulukların vergi yükü ağır-

138 Belin, s. 435-440, 442, 448, 456, 459-461, 479-480.
139 *A.g.e.,* s. 435, dipnot 2.
140 *A.g.e.,* s. 478.

laştıkça ağırlaşıyordu. Durum böyle olunca gayrimüslimlerin durumu sürekli olarak dayanılmaz hâl alıyor ve İslâm dinine geçişler de aynı oranda artıyordu. Bu sonraki dönemin Hıristiyan tarihçilerinin yazdığı eserlerin sayfalarını dolduran hazin hikâyelerden de anlaşılacağı üzere, Kiliseler olumsuz şartların getirdiği sıkıntılara tahammül gösterecek çapta güçlü bir manevî vasıtalar geliştirememişti. Dolayısıyla bir Nasturî Kilisesi tarihçisinin ileri sürdüğü gibi, eziyet ve sıkıntılar kapıya dayandığı zaman gerçekleşen kopmaların sebebi, dinî vazifelerin yerine getirilmesindeki ihmalkârlık ve din adamlarının yaşayışlarındaki bozuklukta aranmalıdır.[141]

Hıristiyan nüfusun azalmasında etkili olan diğer sebepler de, esir suretiyle yakalanıp Müslümanların haremlerine getirilen çok sayıdaki Hıristiyan kadınlardan doğan çocukların, babalarının dini üzere yetiştirilmeleri ile esir olarak alınan Hıristiyanlara, hoşgörülü efendisi tarafından Müslüman olması hâlinde serbest bırakılabileceği teklifinin câzibesinde aranabilir. Fakat gayrimüslimleri zorla İslâm dinini kabul ettirmeye yönelik organize teşebbüslere veya Hıristiyanlığı ortadan kaldırmak için sistemli bir mezalime dair hiçbir kayda rastlamıyoruz. Halifeler bu iki yoldan birini yapmayı kararlaştırmış olsalardı, Ferdinand ve Isabella'nın Müslümanları İspanya'dan kovması veya XIV. Louis'nin Protestanlığı Fransa'da suç sayması ya da Yahudilerin 350 yıl İngiltere'den uzak tutulması kadar kolay bir şekilde Hıristiyanlığın kökünü kurutabilirlerdi. Asya'daki Doğu Kilisesinin kendi başına buyruk bir hâlde, Hıristiyan âleminin geri kalanıyla müşterek dinî faaliyet içinde olmayışı yüzünden, Hıristiyan

141 Mârî b. Süleymân (s. 115, II. 1-2) onuncu asrın sonlarına doğru yapılan eziyet ve zulümlerin ardından meydana gelen kopmalar için bu açıklamayı yapar.

dünyasınca aykırı kabul edilmişler ve kendilerine hiçbir şekilde yardım eli uzatılmaz olmuştu. Dolayısıyla bu Kiliselerin günümüze kadar fiilen varlıklarını sürdürebilmeleri, genel olarak Müslüman yönetimlerin bunlara göstermiş olduğu müsamahakâr tavrın en kuvvetli bir delilidir.[142]

İslâm fetihleri sırasında Batı Asya'daki Doğu Kilisesi mensubu 150.000 kadar Nasturî hayatını devam ettirmekteydi.[143] Şayet diğer kilise mensuplarının onları dinlerinden vazgeçirme çabaları olmamış olsaydı bugün sayıları daha çok olurdu. Roma Kilisesine katılan Keldanilerin sayısı 70.000'i bulmaktadır; 1898 yılında Nasturî Piskoposu Mar Jonan, yanında birkaç din adamı ve 15.000 Nasturiyle beraber Ortodoks Rus Kilisesine katıldı; çok sayıda Nasturî de Protestan oldu.[144] Antakya Yakubî Patriği, bu eski kilisenin yaklaşık 80.000'in üzerindeki bağlısının ruhanî reisliğini yaparken, Uniat Yâkubîlerinden 25.000 aile de Suriye Katolik Patriğine tâbiydi.[145] Rum Ortodoks Kilisesine mensup 28.836 aile Antakya Patrikliği ve 15.000 kadarı da Kudüs Patrikliğinin ruhanî idaresi altında bulunmaktadır.[146] Melkâîler ya da

142 Mısır'daki halifelerden el-Hâkim (m. 996-1020) her ne kadar bütün Yahudi ve Hıristiyanların Mısır'dan ayrılmasını ve Bizans sınırlarına göç etmelerini emretmişse de, onların af ve ricalarını kabul ederek kararından vazgeçmiştir (Makrizî, c. I, s. 91). Ancak, tıpkı Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) hâkimiyeti altındaki topraklarda mezhep birliğini sağlamak için 40.000 Şii'nin öldürülmesini emretmesi gibi, bu hükmünü icra etmesi veya Hıristiyanların imha edilmesiyle bu siyasî projeyi tamamlaması oldukça kolay olurdu. Fakat bu plandan vazgeçmesinde, büyük bir ihtimal ile Müslüman yöneticilerin Hıristiyan tebaya karşı benimsenen genel siyaset doğrultusunda hareket etmesinin payı vardır (Finlay, c. V, s. 29-30).

143 Silbernagl, s. 268.

144 *A.g.e.,* s. 354.

145 *A.g.e.,* s. 307, 360.

146 *A.g.e.,* s. 25-26.

Yunan-Katolikleri sayıca yaklaşık 130.000'i bulmaktadır.[147] 1182 yılından bu yana Roma Katolik Kilisesi ile birleşik bir hâlde bulunan Marunî Kilisesi 300.000 kişilik bir cemaate sahiptir.[148]

Tecrit hayatı yaşayan ve dağınık halde bulunan bu toplulukların bu kadar uzun süre hayatta kalabilmiş olmaları gerçekten hayrete mûcibtir.[149] Çünkü bunlar, Türklerin, Moğolların ve Haçlıların asırlarca at koşturduğu topraklarda,[150] savaşla gelen yıkımlara, veba salgını ve kıtlığa maruz kalmışlardır. Şu da unutulmamalıdır ki, Müslüman yöneticilerin koyduğu kanunlarla, sayılarındaki azalmayı telafiye yönelik misyonerlik çalışması yapmaları yasaklanmıştı –gerçi bunu önemsemiyorlardı. Zaten Nasturîler hâriç, Müslüman fetihleri öncesinde bile misyonerlik ruhunu kaybetmiş görünmekteydiler. Oysa bu ruhun kaybı hâlinde Hıristiyan Kilisesinin sağlıklı bir hayat sürdürmesi mümkün değildi, ki bu gerçeğin tarihte pek çok misaline rastlanmaktadır. Şöyle bir görüş de mevcuttur; ölçülü hayat idealinin Doğuda çok yaygın olması, Hıristiyanlıktaki tek eşlilik uygulaması yanında emniyette olmama hissiyle köle gibi hayat sürmeleri de Hıristiyan nüfusun artması önünde engel teşkil etmiş olabilir.[151]

İslâm dinine geçiş konusunun ayrıntıları hakkında çok az

147 Silbernagl, s. 335.

148 *A.g.e.*, s. 384.

149 Bkz. Von Kremer (1) c. II, s. 490-492.

150 Konstantiniye'nin 1204 yılında Haçlılar tarafından yağmalanması, Doğu Hıristiyanlarının Latinlerin elinden gördüğü muamele şekline bir misal olarak alınabilir. Barhebræus, Harran manastırının 1184 yılında Emessa Lordu Kont Goscelin tarafından sanki bir Müslüman Arap ya da Türk'ün yapacağı türden yağmalanıp talan edildiği konusunda şikâyette bulunmaktadır: Barhebræus (I), c. II, s. 506-508.

151 H. H. Milman, c. II, s. 218

bilgiye sahip bulunmaktayız. Ülkelerinin Araplar tarafından ilk defa alınması sırasında Hıristiyanların kitleler hâlinde İslâm'a geçtikleri anlaşılıyor. Mesela Irak'ta meydana gelen ilk din değiştirerek İslâm'a girenlerin boyutu hakkında, Ömer zamanında vergi gelirlerinin 100 ila 120 milyon dinar arasında olması bize bir fikir verebilir. Bu vergi geliri Abdülmelik zamanında, yani yaklaşık elli yıl sonra kırk milyona gerilemiştir: Gelirdeki bu düşüş büyük oranda savaşların ve isyanların yol açtığı felaketlere bağlanırken, esasında başlıca sebep, nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olması ve netice olarak artık cizyenin bunlardan alınamayışıydı.[152]

Aynı dönemde, çok sayıdaki Horasanlı Hıristiyanın dinlerini değiştirerek İslâm'a geçtikleri görülmüştür. Bu bilgiyi o dönemde vaizlik yapan Nasturî Patriği III. İshoyabh'ın, Rev-Ardeşir Piskoposu ve Pers Başpiskoposu Simeon'a hitaben yazdığı bir mektuptan öğreniyoruz. Elimizde hicretin birinci asrıyla ilgili çok az Hıristiyan belgesi mevcuttur. Dolayısıyla bu mektup, yeni dinin barışçı bir yolla yayıldığına dair çarpıcı bir şahadet niteliği taşımaktadır. Ayrıca son dönem tarihçileri tarafından çok az dikkate alınmasından dolayı kısmen de olsa burada iktibas etmeyi uygun buluyoruz: "Oğulların nerede? Ey oğulları elinden alınmış baba? Gözünde ne kılıç, ne ateş, ne de şiddet olan ve sadece mallarının yarı kısmının tutkusu ile câzibeye kapılan Merv'in o yüce halkı nerede? Akılsızlar gibi doğru yoldan sapıp tepe taklak imansızlık çukuruna gittiler. Sonsuz yıkıma ve bütün bütün yokluğa sürüklenirken sadece iki rahip (en azından ismen rahip) yanan ağaçtan koparılan kamgalar gibi yiyip bitirici küfür ateşinden kaçtılar. Yazık! Yazık! Hıristiyan adını taşıyan binlerce kişiden hakiki din için kanını akıtarak Tanrı'ya tek bir kur-

152 A. von Kremer (I), c. I, s. 172

ban bile verilmedi. Nerede Kirman ve bütün Pers'in mâbedleri? Onları yıkıp harabeye çeviren Şeytanın gelişi değil, dünya krallarının emirleri de değil, eyalet valilerinin emirleri hiç değil –fakat bir aşağılık küçük ifritin cılız nefesi, ki bu ifrit, ona bu vazifeyi veren o şeytanlar tarafından şeytanlık şerefine bile lâyık görülmüyordu, ne de kışkırtıcı şeytanın senin memlektinde gösterebileceği şeytanî hile gücüyle donatılmıştı. Fakat sadece bir baş hareketiyle senin Pers ülkenin bütün kiliselerini yerle bir etti … Ve Araplar, içinde bulunduğumuz bu zamanda Tanrı'nın dünya imparatorluğunu bahşettiği Araplar! Bak da gör, onlar şimdi aramızda bulunuyorlar. Onlar Hıristiyanlığa saldırmıyorlar; aksine dinimize, rahiplerimize ve azizlerimize hürmet gösteriyorlar, hem de kilise ve manastırlara bazı faydalarda bulunuyorlar. O halde Merv halkı niçin Araplar için kendi dinlerini terk etti? Hem de, Merv halkının kendi ifadelerine göre, Araplar dinlerini terke zorlamamış ve mallarının bir kısmını vermeleri hâlinde onları emniyet içinde ve iffetlerini muhafaza eder bir vaziyette tutmak için çile çekerken bu hâllerin yaşanması nedendir? Ebedî kurtuluş getiren dinden vazgeçmek için, bu gelip geçici dünyanın mallarının bir kısmına yapışıp kaldılar: O iman ki bunca millet onu ele geçirmek için büyük gayret gösterdi. Bugün bile onun için canlarını veriyorlar ve böylelikle ebedî hayatın mirasını kazanıyorlar. Fakat Merv halkına bakılırsa, mallarının bir kısmı –hatta daha azı– için onu değişmeye gönüllüler."[153] Ömer b. Abdülaziz'in (m. 717-720) hilâfeti dönemi çok çaplı ihtida hareketleriyle özellikle dikkat çekmektedir: Bu halife, İslâm'ın tebliğinde gayretli bir hareketi organize etmişti. Fethedilen yerlerin halkının İslâm'ı kabul etmeleri için teşvik edici her çareye baş vuruluyordu. Hatta hi-

153 Pers Prima, s. 330-331.

be olarak para bile dağıtılmıştı. Bir defasında İslâm'a girmeye ikna için Hıristiyan bir subaya 1000 dinar verdiği söylenir.[154] Valilerine, zimmet ehlini İslâm dinine dâvet konusunda talimat vermişti. Bu çerçevede Horasan valisi el-Cerrah b. Abdullah'ın 4000 kişinin Müslüman oluşuna vesile olduğu ifade edilmektedir.[155] Bizans İmparatoru III. Leo'ya, İslâm dinine dâvet için mektup gönderdiği dahi belirtilmektedir.[156] el-Cerrah b. Abdullah, hazinedeki açığı kapatmaya yönelik m. 700 yılında çıkartılan kararı da iptal etti. Bu karara göre, İslâm dinine giren kimse cizyeden muaf tutulmuyor, hâliyle ödemeye zorlanıyordu. Bundan sonra zimmî, yıllık cizyenin ödendiği gün veya vergisinin belirlendiği an bile İslâm'a girmiş olsa, bu cizyenin kendisine bırakılması gerekiyordu.[157] Vali, toprak sahibi Müslümanlardan alınan haraç vergisini kaldırdı; yerine çok daha hafif olan mahsül vergisi olan öşürü koydu. Bu tedbirler malî bakımdan rahatsızlık uyandırdıysa da, takva sahibi halifenin arzuladığı doğrultuda ziyadesiyle başarı getirdi ve çok sayıda insan Müslümanların safına geçmek için âdeta yarıştı.[158]

Ancak, bu tür dünyalık hesaplar, Hıristiyanların, Müslüman olmaları için işleyen tek etkileyici unsur değildi. Aynı dönemde yaşayan Şamlı St. John'ın dinî tartışmalara dair eserindeki iddiaları, gayretli Müslümanların, Hıristiyanlığın temellerini sarsma çabalarını ima etmektedir. Kullandığı üslup ve "Eğer *Saracen** sana sorarsa, …" – "Eğer *Saracen* der-

154 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 258.

155 *A.g.e.*, s. 285.

156 Mahbûb el-Menbicî, s. 358 (II, 2-3)

157 İbn Sa'd, Tabakât, c. V, s. 262.

158 August Müller, c. I, s. 440.

* *Saracen:* Araplar, şarklılar. Haçlı seferleri zamanında Hıristiyanların Müslüman veya Araplara verdiği ad (*serısın* diye telaffuz edilir).

se, … o zaman ona şöyle cevap ver" şeklindeki ibarelerin sıkça kullanılması, diyaloglara doğru olduğu intibaı vermekte ve Hıristiyanlara, Müslüman komşularının Hıristiyanlık inancına karşı getirdikleri sayısız itiraza verilecek hazırlanmış cevapları tertipliediklerini göstermektedir.[159] Bu diyaloglar muhtemelen, Müslüman tartışmacıların taarruz şekillerinin gösterilmesi maksadıyla verilmiştir. Yoksa yazdığı eserlere Müslümanların iddialarını karıştırmak bu büyük ilahiyatçıdan beklenmez. Talebesi Piskopos Theodore Ebû Kurra da Müslümanlarla yapılan tartışmalara dair karşılıklı konuşma şeklinde bir eser kaleme almıştır.[160] Bu eserde tartışmacılar iki din arasındaki ihtilâflı meselelerin tamamına değinirler; tabii ki Müslümanlardan ilk değnek vuranlar olarak bahsedilir. Böylelikle o dönemde İslâm davasının aleyhinde yürütülen kampanyanın boyutu hakkında biraz olsun bilgi edinmemiz sağlanmış olmaktadır. Piskopos şöyle demektedir: "Muhaliflerimizin düşünceleri ve bütün arzuları 'Allah'ın Kelimesi'nin kudsiyetini inkâr etmeye yöneliktir ve bunu başarmak için ellerinden geleni yaparlar."[161] Nasturî Başpiskoposu Timotheus, halifelerden el-Hâdî ve Hârun er-Reşid'in huzurunda dinî konularda müzakereler düzenlermiş. Bu tartışmaları derlediği rivayet edilen eser ise ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır.[162] Timotheus, kendi Kilisesinin nüfuzlu rahiplerinin çoğunun muhalefetine rağmen başpiskoposluğa seçilmişti. Kendisine en çok muhalefet eden Merv başpiskoposu Joseph'di. Joseph, halife el-Mehdî (775-785) ile Timotheus aleyhine görüşmeler yapmış, fakat İslâm'ı kabul etmesi için halife tarafından ikna edilmiş ve Müslüman oldu-

159 Migne, *Patrologia Graeca,* c. XLVI, s 1336-1348.
160 *A.g.e.*, c. XLVII, s 1528-1529, 1548-1561.
161 Migne, *Patrologia Graeca,* c. XLVII, s 1557.
162 Amr b. Mattai, s. 65.

ğunda kıymetli hediyelerle mükâfatlandırılarak Basra'da önemli idarî bir vazifeye getirilmiştir.[163]

Hicretin ilk iki yüzyılına ait bu ayrıntılar son derece az olup kesin ve belirli vakaları sunmak yerine, din değiştirme gayretlerinin varlığını göstermektedir. Günümüze ulaşan belirgin özellikteki misyoner karakterin ilk belgesi, el-Me'mûn (813-833) dönemine kadar uzanmaktadır.[164] Bu belge halifenin bir yakını tarafından ele alınan bir mektup şeklinde olup, sarayda oldukça itibar gören ve mümtaz bir mevkiye sahip ve bizzat el-Me'mûn'un saygısına nail olmuş bir Hıristiyan Arab'a gönderilmiştir. Hıristiyan dostuna İslâmiyet'i kabul temennisiyle başlayan mektupta kullanılan üslup şefkat dolu olup bu dönemde Hıristiyan Kilisesine gösterilen müsamahakâr tutumu gözler önüne sermektedir. Bu mektup, aynı zamanda İslâm'ın tebliğ tarihinde adeta yegane bir yere sahiptir. Bu yüzden Ek: I'de ayrıntısıyla verilmiştir.[165] Aynı eserde halifenin asilzâdeler meclisinde yaptığı bir konuşmaya da ulaşmaktayız. Bu konuşmasında halife, sırf dünya menfaatleri için Müslüman olanlara sert bir dille hakaretler göndermekte ve onları, Peygamberin dostuymuş gibi davranıp gizliden gizliye hayatına kasdeden münafıklara benzetmektedir. Fakat tıpkı Hz. Peygamber'in kötülüğe iyilikle karşılık vermesi gibi, halife de İlahi hükmün vârid olacağı âna kadar bu kişilere şefkat ve tahammülle davranmaya karar vermiştir.[166] Halifenin kendi adına yapmış olduğu bu yakınmanın kaydedilmiş olması ilginçtir. Zira anlaşılmaktadır ki, İslâm dinini kabul edenlerde aranan özelliğin bir menfa-

163 *A.g.e.*, s. 72.

164 *Risale-i Abdullah b. İsmâil el-Hâşimî ilâ Abdulmesih b. İshâk el-Kindî,* s. 1-37 (Londra 1885).

165 Bkz. elinizdeki kitabın 544-552. sayfaları.

166 Kindî, s. 111-113.

at peşinde olmaksızın gerçekten inandığı için İslâm'ı seçmesidir. Yine aynı kayıtlardan anlaşılmaktadır ki, şahsî hesaplar ve dünya manfaatlerini elde etmek maksadıyla din değiştirmelerin tesbiti, halifenin şiddetli tenkidine sebep olmaktadır.

el-Me'mûn, İslâm'ı yaymak için büyük gayretlerde bulunmuş, devletinin sınırları dahilindeki Maveraünnehir ve Fergana gibi en uzak bölgelerde yaşayan gayrimüslimlere bile dâvet mektupları göndermişti.[167] Fakat iktidar gücünü kötüye kullanarak, kendi dinini zorla kabul ettirmeye çalışmamıştır: Mani dininin reislerinden Yezdanbaht adında biri, ziyaret maksadıyla geldiği Bağdat'ta[168] fıkıh âlimleriyle ilmî tartışmalara girip kesin olarak susturulunca, halife onu İslâm'ı kabul etmesi için ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Yezdanbaht, teklifi kabul etmeyerek şöyle demiştir: "Ey mü'minlerin emîri! Sözlerinizi anladım, nasihatlarınızı da dinlendim. Ancak sen, insanları mensup oldukları dinleri bırakmaya zorlayamazsın." Halife, bu hususdaki başarısızlığına gücenmek bir yana, halktan mutaasıp bazılarının yapabilecekleri hakaretlere uğramaması için, dönüşünde beraberine bir muhafız vermiştir.[169]

Hıristiyan tarihçiler, önde gelen kilise mensuplarının

---

167 Belâzurî, s. 430.

168 Muhtemelen, Yazdanbaht'ın Bağdat'a yaptığı bu ziyareti, el-Me'mûn'un, İslâm muhaliflerinin İslâm'ın başarısının, ikna gücüne değil de kılıca borçlu olduğu şeklindeki iddialarına bir cevap olarak, dönemin bütün dinî gruplarının liderlerini büyük bir toplantıya dâvet etmesi üzerine olmuştur: Bu toplantıda Müslüman âlimlerin, dinlerini bu iddialara karşı savundukları ve kâfirlerin ise Müslümanların görüşlerini tatmin edici buldukları ifade edilmektedir. (Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-amel fi şerhi kitâbu'l-milel ve'n-nihal,* British Museum, Or. 3937, s. 53 (b), II, 9-11).

169 *Kitâbu'l-Fihrist,* c. I, s. 338.

Müslüman olduğu durumlara atıfta bulunan bazı yetersiz referanslar göstermektedirler. Bunlarla ilgili bazı misaller de şöyledir: Bahreyn Piskoposu George, dokuzuncu yüzyılın ortalarında bazı dargınlıklar sebebiyle, yürütmekte olduğu vazifesinden alınınca Hıristiyanlığı bırakıp Müslüman olmuştur.[170] Pers Başpiskoposu Cebrail'in bir kardeşinin onuncu yüzyılın ortalarında İslâm dinine geçişi ise, sadece şu sebeple bahis konusu edilmektedir: Cebrail'in, Nasturi kilisesi patrikliği seçiminde elenmesi, kardeşinin Müslüman olmasına bağlanmıştır.[171]

Yine aynı asrın başlarında Beth Garmai'nin Nasturî Piskoposu Theodore Müslüman oldu. Bu hâdiseyi nakleden kilise tarihçisi[172] din değiştirmede herhangi bir güç kullanımı ya da zorlama olduğundan bahsetmemektedir –ki böyle bir şey olsaydı mutlaka bahsedilirdi. Birkaç yıl sonra (m. 962-979 yılları arası), Azerbaycan'ın Yâkubî Piskoposu Philoxenos da Müslüman oldu.[173] Bir sonraki asırda, 1016 yılında Tikrit'in Yâkubî Başpiskoposu Ignatius[174] yirmi beş yıllık başpiskoposluğunun ardından, Bağdat'a giderek halife el-Kaadir'in huzurunda İslâm'ı seçerek Ebû Müslim adını aldı.[175] Yeni Müslüman olan bu ikisinin zihninde vuku bulan

170 Barhebræus (I), c. III, s. 194.

171 Mâri b. Süleymân, s. 101 (II, 3-4).

172 Barhebræus (I), c. III, s. 230.

173 *A.g.e.,* c. III, s. 248.

174 Bütün Yâkubî Başpiskoposları Ignatius adını almışlardır. Ignatius'un takdîs edilmeden önceki adı Mark bar Qiqi idi.

175 Barhebræus (I), c. III, s. 288-290. Nisibis'li Elias, s. 153-154. Ancak, takriben yirmi yıl sonra, ölmeden önce Hıristiyanlığa geri döndü. Altıncı asırda Antakya'nın Yâkubî Başpiskoposlarının tarihî kayıtlarında benzer iki hâdise nakledilmektedir: Bunlardan Yaşua adında birisi 1517 yılında Müslüman oldu. Fakat sonradan cayarak (o vakit Venediklilerin yardımıyla) Kıbrıs'a kaçtı ve orada, duyduğu derin pişmanlık ile

dinî gelişmeyi bize gösterecek bir savunma bulunsaydı, ziyadesiyle ilginç olurdu. Hıristiyan tarihçi, son olarak bahsedilen bu hâdisenin ahlâkî bir davranış olmadığı îmasında bulunsa da böyle bir suçlamanın daha fazla bir delil ile desteklenmeyişi şüphe kapısını açık tutmaktadır.[176] Şayet bir Katolik, kendi rahiplerinden birinin Protestanlığa geçişiyle ilgili benzer bir rivayette bulunsaydı, bu sayı oldukça fazla olurdu. Birbirine muhalif bu iki Hıristiyan mezhebinin önde gelen mensuplarının din değiştirmelerinin bize kadar nakledilmesi, şüphesiz Kilisedeki yüksek mevkileri dolayısıyladır. Oysa mühim mevkide olmayan rahiplerin din değiştirmeleri kayda geçmemiştir. Barhebræus, yaşadığı döneme daha yakın kilise tarihî kayıtlarında, bu kabilden din değiştirenlerle ilgili daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Meselâ, on ikinci asrın ortalarında bazı Yâkubî mezhebi piskoposlarının sapmalarını kaydederken Harun adında birinden özellikle bahsetmektedir. Bu zat Horasan'da bir kasabada piskoposluk yaparken gayri ahlâkî davranışları sebebiyle suçlanmasından sonra Müslümanlığa geçmiştir. Sonra bundan pişman olarak eski vazifesine geri dönmeyi istemiştir. Bu görev kendisine geri verilmeyince de Konstantiniye'ye gitmiş, orada Yâkubî

---

bir kilisenin kapısında secdeye kapandı ve giren çıkan herkesin üzerinden geçmesine katlandı. Diğeri, İslâm'a girmek için Hıristiyanlığı terk etmesi dolayısıyla Roma'daki Papa XIII. Gregory'den af dileyen Nimetullah'ın (1560) din değiştirme hâdisesidir. (Barhebræus (I), c. II, s. 847-848.)

176 Gerçekten de Yâkubî Başpiskoposun din değiştirmesini anlatan tarihçinin çağdaşı olan Nisibis'li Elias, böyle bir başarısızlıktan bahsetmez. Aynı şekilde bahis, onu kiliselerin süslemelerini ve kutsal kapları talan etmekle suçlamasına rağmen, rakip Nasturî Kilisesi tarihçisi Mâri b. Süleyman (s. 115-16) tarafından da yapılmaz. Wright'ın (*Syriac Literature,* s. 192) Josey of Mery hakkında dediği gibi, "Barhebræus'un bu talihsiz adam hakkında söylediği her kötü şeye inanmak zorunda değiliz."

Kilisesinin Monofizit inancını inkâr etmiştir. Bununla beraber orada gördüğü kabul tarzından memnun kalmayarak yine Yâkubî başpiskoposluğuna geri dönmek istemiştir. Fakat "herhangi bir gerekçe olmaksızın" ikinci kez İslâm'a dönmüştür; daha sonra tekrar pişman olarak son günlerini Lübnan Dağı Marunileri arasında geçirmiştir.[177] On üçüncü asrın ortasında Barhebræus'un çağdaşı olan Habur Piskoposu Daniel –ki asrın ilimlerine vâkıf olduğu söylenir– Halep bölge piskoposluğuna tayinini istemiş, fakat bu ihtirasında hayal kırıklığı yaşayınca Hıristiyanlığı bırakmış ve Hıristiyan halkın "üzüntü ve utancı arasında Müslüman olmuştur. Fakat Tanrı (lütuflarına şükürler olsun) bu kederli halkı kısa bir süre sonra teselli etmiş ve bu ayıbı Rabbin bedel ödemiş olan kullarından almıştır; çünkü bir kaç ay sonra bu mutsuz zavallı, bir kervansarayda perişan bir şekilde ölmüştür; adı sanı kaybolmuş ve yattığı yer bile bilinememiş gitmiş."[178]

Fakat din değiştirmeler bu hâdiselerle sınırlı değildi. Akra Piskoposu Jacques de Vitry'nin (1216-1225) kıymetli şahitliğine sahibiz. Bu piskopos Kutsal Topraklardaki tecrübesine dayanarak Doğu Kilisesini anlatmaktadır: "Sahte peygamberin yalan vaadleri ve şehevî zevklerin azdırmasıyla zayıf düşmüş ve acı bir şekilde ağa yakalanmış, hem de oldukça keder verici bir biçimde yaralanmış bir hâlde çökmüş ve iffetsizlik içinde büyüyenler çirkefe batmışlardır."[179]

Buraya kadar Müslüman nüfuz alanına girmiş olarak tarif edilen Hıristiyan Kiliseleri, Ortodoks Doğu Kiliseleri oldu ve bunlardan ortaya çıkan dinî hükümleri reddeden topluluklardan bahsedilmiştir. Fakat on birinci asrın sonlarında

177 Barhebræus (I), c. II, s. 518.
178 *A.g.e.,* c. II, s. 712.
179 *Historia Orientalis,* c. XV, s. 45.

Suriye ve Filistin Hıristiyan nüfusuna yeni bir unsur eklenmişti. Bunlar Latin din anlayışındaki Haçlılar olup Kudüs krallığında yerleşmiş ve neredeyse iki yüz yıldır sarsıntılı bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdi. Haçlı seferleri sırasında bu askerler tarafından başka eyaletler kurulmuştu. Bu dönemde, bu yabancı göçmenlerden zaman zaman İslâm dinine geçenler olmuştur. Mesela; Birinci Haçlı Seferleri devrinde Rainaud adında bir şövalyenin kumandası altındaki Alman ve Lombardiyalı bir grup, asıl birlikten ayrılmış ve bir kalede Selçuklu Sultanı Arslan tarafından kuşatılmıştı. Bir hücum çıkışı yapmak bahanesiyle Rainaud ve beraberindekiler talihsiz arkadaşlarını terk ederek Türklerin tarafına geçtiler ve onların arasında Müslüman oldular.[180]

Bahtsız İkinci Haçlı Seferi tarihi de, buna benzer dikkat çekici bir hâdise kaydeder. St. Denis Manastırı mensuplarından Deuil'li Odo, VII. Louis'in özel din görevlisi olarak bu Haçlı Seferinde ona eşlik etmişti. Bu rahibin etkileyici bir üslupla kaleme aldığı hikâye şöyledir: "Anadolu üzerinden Kudüs'e varmaya çalışan Haçlılar, Frikya dağlarının geçitlerinde Türkler tarafından müthiş bir yenilgiye uğratılmışlardı (m. 1148). Fakat buna rağmen güçlükle Antalya sahillerine ulaşabilmişlerdi. Burada, Rum tüccarların istedikleri yüksek ücretleri verebilenler gemilerle Antakya sahillerine gidebilmişlerdi. Ancak hasta ve yaralı olanlar ile hacıların büyük çoğunluğu hain müttefikleri Rumların merhametine terk edilmişlerdi. Bu Rumlar, Louis'den, hacılara muhafızlık yapmak ve hastalara da diğerlerini takip edebilecek bir duruma gelinceye kadar bakmak şartıyla beş yüz mark almışlardı. Fakat ordu oradan ayrılır ayrılmaz Rumlar, hacıların çâresiz hâllerinden Türkleri haberdar etmişlerdi. Açlık, kıtlık, has-

180 De Guignes, c. II, 2. bl., s. 15.

talık ve düşman okları bu talihsizleri perişan ederken seyirci kalmışlardı. Çâresiz bir hâle düşen bu topluluktan üç ya da dört bin kişilik bir kafile ümitsizlik içinde kurtulmaya uğraşırken, Türkler tarafından etrafları sarılıp büyük bir bozguna uğratılmışlardı. Türkler bu zaferlerinden sonra karargâhı sıkıştırmaya başladılar. Şayet Müslümanların kalplerine, o sefaleti ve felaketi görerek bir acıma duygusu gelmemiş olsaydı geri kalan Haçlı kafilesinin durumu çok feci olurdu. Yaralıları tedavi ettiler, fakirleri ve açları oldukça cömert bir şekilde doyurdular ve sıkıntıdan kurtardılar. Hatta bazıları, Rumların hacılardan zorla ve hileyle aldıkları Fransız paralarını getirip ihtiyaç sahipleri arasında avuç avuç dağıttılar. Hacıların, imansızlardan gördükleri nazik muamele ile onları zorla çalıştıran, döven ve sahip oldukları az miktardaki varlıklarını bile ellerinden alan Hıristiyan dindaşları Rumlardan gördükleri zulüm arasında o kadar büyük tezat vardı ki, çoğu kendilerini kurtaranların dinini seve seve kabul ettiler." Eski tarihî olayları nakledenlerden birinin dediği gibi; "Kendilerine karşı zorbaca davranan dindaşlarından kaçarak, merhamet gösteren kâfirlerin emniyetine sığındılar. Duyduk ki bunlardan üç binden fazlası geri çekilen Türklere katılmışlar. Ah merhamet! Her türlü ihanetten daha zâlimsin! Ekmek verdiler, fakat dinlerini çaldılar; gerçi ifa ettikleri hizmetle yetinerek bunlardan hiçbirini dininden dönmeye zorlamadıkları kesindi."[181]

Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında gittikçe artan münasebet, Haçlı seferlerine katılanların, karşılarındaki rakiplerinin faziletlerine karşı duydukları takdirin giderek artması –ki bu daha önceki Haçlı Seferleri tarihçilerinden şaşırtıcı

181 Odo de Diogilo. (De Ludovici VII. Itinere, Migne, *Patrologia Latina,* c. CXCV, s. 1243)

şekilde farklılık arzetmektedir–,[182] Doğunun her yönüyle taklid edilişi ve Kutsal Topraklara yerleşmiş olan Frankların hayat tarzları, dinî fikirler üzerinde de mutlaka tesir bırakmıştır. Bu tesirin en çok görülmeye değer olanlarından birisi de Hıristiyan şövalyelerin bir çoğunun İslâmiyet karşısında müsamahakâr tutumudur. Bu durum kilise mensuplarınca şiddetle itham ediliyordu. On ikinci asırda Suriye emîri Üsame b. Munkiz, bir mütareke esnasında Kudüs'ü ziyaret ettiği zaman Mescid-i Aksa'yı işgal altında tutan Tapınak Şövalyeleri, Mescid'in bitişiğindeki küçük bir kiliseyi ibadet etmesi için ona tahsis ettiler ve dinî özgürlük istikametindeki bu yeniliği kötü karşılayan ve oraya yeni gelen bir Haçlı Seferi askerinin, misafirlerinin yaptığı ibadete müdahale etmesine fena hâlde içerlemişlerdi.[183] Mütareke esnasında oluşan dostâne bir atmosferde Haçlı Seferine katılanlar ve Müslümanların bir araya geldiği bir çok durumda, dinî bahislerle ilgili konuşmaların olmaması gerçekten çok garip olurdu. Özellikle Haçlıları Kutsal Topraklara getiren ve sürekli savaşa zorlayan saikin din olduğu düşünülürse, böylesi fikrî müzakerelerin gerçekleşmesi pek mümkündü. Hıristiyan ilâhiyatçılar bile Müslümanlarla, dinleri hakkında daha âdil bir tahmin yapmaları maksadıyla şahsî görüşmelere girdiklerinde ve insanların zihinlerini karıştırıp yığınla sapkınlığın ortaya çıkmasına sebep olan yeni düşünce şekli ile irtibat içinde olduklarında, bir çoğunun İslâm nüfuzuna girmiş olmaları sürprizle karşılanmamalı.[184] On ikinci asırda dininden dönenlerin sayısı, Kudüs mahkeme kararları olarak bilinen Haçlı kanunnâmelerinde dikkat çekecek kadardı. Bu kanun-

182 Guizot, *Historire de la civilisation en Europe,* s. 234. Paris 1882.

183 Usâme b. Munkız, s. 99.

184 Prutz, s. 266-267.

nâmelere göre, bazı durumlarda dininden dönenlerin kefaleti kabul edilmiyordu.[185]

Başkalarını kendi dinlerine döndürmek için canla başla çaba gösteren bu Müslümanların kimler olduğunu öğrenmek merak konusudur. Fakat yaptıkları gayretli çalışmalarından hiç iz bırakmamış gibi görünüyorlar. Ancak başlarında Büyük Salâhaddin'in bulunduğunu biliyoruz. Salâhaddin, hayat hikâyesini yazanın ifadesine göre; "Hıristiyan misafirine İslâm'ın bütün güzelliklerini sunmakla onu kendi dinine sevkederdi."[186]

Salâhaddin'in kahramanca hayatı ve karakteri zamanındaki Hıristiyanların zihinlerinde özel bir tesir meydana getirmiştir; Hıristiyan şövalyelerin bazıları bile ona o kadar kuvvetle bağlanmışlardı ki, Hıristiyanlığı ve kendi halkını terk edip Müslümanlara katılmışlardı. Mesela St. Albans'ın Tapınak Şövalyeleri'nden Robert adında bir İngiliz 1185 yılında Hıristiyanlığı bırakıp İslâm'a geçmiş ve hatta Salâhaddin'in torunlarından biriyle evlenmişti.[187] İki yıl sonra Salâhaddin Filistin topraklarına girdi ve yapılan Hittîn savaşında Hıristiyan ordusunu tamamen yenilgiye uğrattı. Kudüs Kralı Guy da alınan esirler arasında bulunuyordu. Çatışma arefesinde kralın şövalyelerinden "ruhlarını şeytana kaptıran" altı kişi Salâhaddin'in karargâhına kaçıp kendi arzularıyla Saracen (Müslüman) olmuşlardır.[188] Aynı zamanda Salâhaddin, Trablusşam Kontu III. Raymund ile de bir anlaşma yapmış gibi görünüyor. Bu anlaşma gereğince adı geçen kont, kendine tâbi olan halkını Hıristiyanlığı bırakıp Müslü-

185 Assises de la Cour des Bourgeois. (Recueil des historiens des Croisades, *Assises de Jerusalem,* c. II, s. 325.)

186 Bahaeddîn, s. 25.

187 Roger Hoveden, c. II, s. 307.

188 *Benedict of Peterborough*, c. II, s. 11-12.

manlara katılmaya teşvik edeceğine dair söz vermişti; fakat Kont'un âni ölümü bu plânın gerçekleşmesini önlemişti.[189]

Kudüs'ün düşüşü ve Salâhaddin'in Kutsal Topraklardaki başarısı Avrupa'yı üçüncü bir Haçlı seferi düzenlemeye tahrik ediyordu. Bu seferin başlıca sonucu Acre/Akka şehrinin kuşatılması oluyordu (m. 1189-1191). Hıristiyan ordusunun kıtlık ve hastalık yüzünden uğradığı büyük sıkıntılar bir çoklarını firara zorlayarak Müslümanların karargâhlarında rahat aramaya itmiştir. Bu firarilerden bazısı bir müddet sonra Haçlı ordusuna geri dönmüşse de çoğu Müslümanlarla kader birliği yapmış, bir kısmı önceki düşmanlarının emrine girmekle beraber Hıristiyan dinine sâdık kalmış ve (rivayete göre) yeni efendilerinden memnun kalmışlar, geri kalanları ise İslâm'ı kabul edip iyi Müslümanlar olmuşlardır.[190] Bu firarilerin konuşmaları I. Richard'ın yanında Haçlı seferine katılan bir tarihçi tarafından kaydedilmiştir: "Adamlarımızdan bazıları (âkıbetlerinin ne olduğu konusunda anlatılan ve duyulan şeylerde mutlaka acı kederlerden bahsedilmektedir) dayanılmaz bir açlığın şiddetiyle bedenlerini kurtarmak adına ruhlarını mahkûm etmeye râzı olmuşlardır. Zira sıkıntılarının büyük bir kısmı geçtikten sonra Türklerin tarafına kaçmışlardır. Geçici hayatlarını biraz daha uzatabilmek amacıyla iğrenç bir zillet içinde ebedî ölümü satın almak için dinlerinden dönmede bile tereddüt göstermemişlerdir. Ey uğursuz tâcir! Ey her türlü cezanın az geleceği amel! Ey kendini beyinsiz hayvanlara benzeten akılsız adam! Gelmesi kaçınılmaz olan ölümden kaçıp kurtulmak isterken ebedî ölümden sakınmıyorsun."[191]

---

189 *A.g.e.*, c. II, s. 20-21. Roger Hoveden, c. II, s. 316, 322.

190 Ebû Şâme, s. 150,

191 *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Richardi,* s. 131. (*Chronicles and memoriels of the reign of Richard I*, ed. William Stubbs, 1864).

Bu devirden sonra Kutsal Topraklar ve diğer doğu ülkelerine seyahat edenlerin yazılarında dininden dönenlerle ilgili referanslara pek sık rastlanmamaktadır. St. Louis, Müslümanlar tarafından yakalandıktan sonra kurtuluş fidyesi verme taahhüdünde bulunmaya mecbur kalmıştı (m. 1250). Kendisini esir eden Müslümanlar karşısında ettiği yeminin şeklini daha önceden Müslüman olmuş bir rahip hazırlamıştı.[192] Bu kurtuluş fidyesinin ödenme muamelesi yapıldığı sıralarda, Fransa'nın Provins bölgesinde doğmuş olan ve sonra İslâm'a gelenlerden biri, krala hediyeler takdim etmek için oraya varmıştı. Bu kişi bir müddet önce, Kudüs Kralı John'a 1219 yılında Dimyat'a yapmış olduğu seferinde refakat etmişti. Sonra Mısır'da yerleşmiş ve Müslüman bir kadınla evlenerek o ülkede önemli bir lord olmuştu.[193] Bu dönemde Kutsal Topraklara giden hacıların Müslüman olmalarından ne kadar korkulduğu, Fransa Tapınak Şövalyelerinin lideri olan Amaury de la Roche'ın yazdığı hâtıralarında açıkça bellidir. De la Roche, fakirlerin, yaşlıların ve silah kullanamayanların denizi geçerek Filistin'e gitmelerine izin verilmemesini Papa'dan ve Papalığın Fransa ve Sicilya'daki elçilerinden rica etmiş, bu gibi kimselerin Saracanlar tarafından ya öldürülme veya esaret ya da dinden döndürülmeyle karşı karşıya bulunduklarını ileri sürmüştür.[194] 1336-1341 yılları arasında Kutsal Topraklarda seyahat eden Ludolf de Suchem, el-Halil'de karşılaştığı dininden dönmüş üç kişiden bahsetmektedir. Bu Müslümanlar Minden piskoposluk bölgesinden gelerek, Sultan ile diğer Müslümanlar tarafından çok değer verilen Vestafalya şövalyelerinin maiyetinde bu-

192 Joinville, s. 238.

193 *A.g.e.,* s. 262.

194 Mas Latrie (I), c. II, s. 72.

lunmuşlardı.[195]

Bu dağınık bilgiler şüphesiz Hıristiyanlıktan İslâm'a daha geniş ölçüde geçişler olduğunu ifade etmesi bakımından önem taşımaktadır. Fakat bize bunlarla ilgili herhangi bir kaydın ulaşmaması da ayrıca düşündürücüdür. Mesela on beşinci asrın sonlarına doğru Kahire'de 25.000 kişinin din değiştirdiği belirtilmiştir.[196] Doğudaki Latin prensliklerinin sona ermelerinin ardından Kutsal Toprakların şehirlerinde de birçok mühtedinin bulunması muhtemeldir. Fakat bu dönemin Müslüman tarihçileri sultanların kahramanlıkları ve hânedan değişiklikleriyle o kadar çok meşgul olmuşlardır ki; tanınmamış kişilerin hayatlarında görülen ihtida hâdiselerine pek dikkat gösterememişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla bu tarihçiler Hıristiyanların İslâm dinine geçmelerinden habersiz oldukları kadar kendi dindaşlarının da Hıristiyanlığa geçişinden yok denecek kadar az bilgiye sahiptirler. Netice olarak her iki kısımla ilgili bilgilerimizi Hıristiyan yazarlara dayandırmak zorundayız. Hıristiyan yazarlar ise kendi dinlerine getirilen kişiler hakkında ayrıntılı ve hissettiklerini anlarmış gibi hikâyeler naklederken, Hıristiyanlıktan İslâmiyet'e geçenlerin var olduğunu belirtme konusunda isteksiz davranmışlardır. Bu yazarlar din değiştirenler üzerinde etkili olan saiklerden mümkün olan en kötü şekliyle bahsetmişlerdir. İslâm'ı seçen bir Hıristiyan'ın samimi bir inançtan dolayı ihtida etme ihtimali, herhalde bu yazarların zihinlerinde hiç bir zaman yer bulmamıştır. Böyle bir ihtimali düşünmüş olsalar bile, kilisenin şimşeklerini üzerlerine çekeceğini bildiklerinden bunu açıkça belirtmekten kaçınmaktaydılar.

---

195 Ludolf de Suchem, s. 71.

196 Lionardo Frescobaldi, Defrémery ve Sanguinetti's'nin yayınladığı *İbn Battuta* adlı eserin önsözünden iktibas etmiştir (c. I, s. xl).

İstisna kabilinden kaydedilen böylesi din değiştirmelerin bir örneği olarak, 1565 yılında Kahire'de bulunan Fürer von Haimendorf, Leipzig Üniversitesi'nde tahsil görmüş bir Alman bilim adamının din değiştirme hikâyesini, Latince olarak yazdığı hâtıralarında şöyle zikreder: "Biz Kahire'lileri tutmakta gecikirken, bizim mâbedimizde yaşayan Stevenius Germanus Hamelensis adında bir adamın Hristiyan inancını reddedip Türkler'in dinini kabul ettiği ve çevresinden koptuğu vâki oldu. Bilge bir adam idi; kendisini Witeberg ve Lipsius çalışmalarına adarken bize hep anlatırdı: Gerçekten bu eylemini sorgulamış, Ruh'un huzurunda kendisi konuşmuş, onun aklı yok değil, kendisi yapıyor veya düşünüyor, caizdir diye. Bu mürted adam bize göre çok fazla akıllı. Yanında bir saniye bile durmamalı. Muhammed'in dinini benimseyen, Yahuda'nın yerinde ve zamanından önceki günlerdeki gibidir, zafer gösterileriyle şehirde dolaştırılır. Oysa Yeniçeriler gelecek olsa, aynı bu Stevenius bizi tasvip eder."[197]

Yukarıda iktibas edilen kaynaklarda, dinlerini değiştirenlerin sayılarıyla ilgili çok az bilgi bulunurken, bu insanların din değiştirmeleri için yapılan ikna çalışmalarından da bir o kadar az bahsedilmektedir. İslâm dinine geçişlerle ilgili pek sık bahsedilen sebeplerden birisi, din aleyhine işlenen suçlara verilen ölüm cezasından kaçma isteği olduğu söylenmektedir. Avrupalı seyyahlar bu tür durumlardan çokça bahsederler. Yakın zamanlara ait böyle bir hikâye, 1627 yılında Kahire'de bulunmuş bir Cizvit papazının tumturaklı bir dille yazdıklarında vermiş olduğu geniş bilgidir: "Mısır'ın Kıptî Hıristiyan cemaatine mensup biri kısmen hırsının ve kısmen de ihtiyatsızca gösterdiği dinî bir gayretle kendini kaybede-

197 *Christophori Füreri ab Haimendorf Itinerarium Ægypti,* s. 42, Norimbergæ 1620.

rek öz kardeşini öldürmüştü. Çünkü kardeşi, Türklerin öfkesini çekmemek için İsa Mesih'i bırakıp rezilce İslâm'a sapmıştı. Kardeşinin bu hâlinden nefret ediyordu. Zavallı adam, işlediği cinayetin tesirinin sıcaklığı devam ediyorken yakalanmış ve cüretkâr bir tavırla suçunu itirafla, kardeşi olmaya lâyık olmayan bu dinden çıkmış kişinin, adına sürmüş olduğu kara lekeyi ancak kanıyla temizleyebileceğini söylemişti. Eğer din değiştirirse kısasdan kurtulacağı suçluya hatırlatıldığında Hıristiyan olarak ölmeye azimli olduğu cevabını vermişti. Fakat bir süre sonra, cellatların kendisine reva göreceği zâlimâne tutumları düşündüğünde azmi kırılarak pes etmişti. Bu felaket, onu bir anda itirafçılıktan mürtedliğe, şehitlikten kâfirliğe, velilikten lânetliye ve meleklikten tam bir şeytanlığa dönüştürmüştü. Müslümanların usûlü ile iman ettiğini açıkladı, daha doğrusu ihanetini ilan etti. Bunun üzerine tahliye oldu. Bu Tanrının oğullarının özgürlüğü değil, fakat mahvolmuşluğun oğullarının özgürlüğüydü. Sonradan vicdanının sesine kulak vererek utanç verici kararından caymış ve neticede mürted kabul edildiği için Müslümanlar tarafından idam edilmiştir."[198]

Râhip Burchard,[199] Haçlı ordularının son kalelerinden sürülüp çıkarıldıkları ve Latin iktidarının Doğuda tamamen son bulmasından birkaç sene öncesine rastlayan 1283 yıllarında yazdığı eserinde, Hıristiyan nüfusun Mısır ve Arabistan hâriç tutulduğunda tüm İslâm dünyasındaki Müslümanlardan sayıca çok fazla olduğunu ve Müslümanların sayısının toplam nüfusa oranla yüzde üç ya da dört arasında olduğunu ifade etmektedir. Bu hususta mübalağa yaptığı açıktır. Bu râhip, Haçlıların ve Küçük Ermenistan şehirlerinde gör-

198 *Le Voyage en Ethiopie entrepris par le Père Aymard Guérin*, Rabbath, s. 17-18.

199 *Burchardi de Monte Sion Descripto Terræ Sanctæ,* s. 90.

düklerinin Doğunun diğer kısımlarında da geçerli olduğunu tahminle hataya düşmüştür. Fakat onun söylediklerinden, Haçlılar döneminde İslâm dinine geçişin eskisi kadar yaygın olmadığı anlaşılabilir. Yine bu sözlerden anlaşılabileceği üzere, Müslümanlar Kutsal Topraklarda hâkimiyeti ellerine aldıkları zaman önceden gösterdikleri müsamahayı Hıristiyanlara göstermişler ve onların cizye ödeyerek "barış ve huzuru satın almalarına" müsaade etmişlerdir. Şöyle bir tahmin yürütülmektedir: Din değiştirenler, son adımı atmadan önce zihinlerinde kanaat getirmiş Hıristiyan şahıslardı. Daha önceden Müslüman efendilerinin emrine giren ve onların dinlerinden tam anlamıyla haz alan Hıristiyanların örneklerinden bahsetmiştik. Kudüs mahkeme kararlarında yer aldığı şekliyle bunlar arasında şöyle bir ayırım yapılıyordu: "Allah'ı inkâr edip bir başka kanuna tâbi olanlar" ve "Bir yıl bir günden fazla süreyle Hıristiyanların aleyhine Saracenlere ve diğer kâfirlere silahlı hizmet verenlerin tamamı."[200]

Yerli Hıristiyanlar kesinlikle Müslümanların yönetimini Haçlılarınkine tercih ediyorlardı.[201] Kudüs nihayet ve ebediyen Müslümanların eline geçtiğinde (m. 1244) Filistin'in Hıristiyan halkı, yeni efendilerini güzel bir sûrette karşılayarak sükûnetle ve memnuniyetle onların idaresine tâbi olduklarını göstermişlerdir.[202]

Müslüman idaresi altındaki dinî hayatın emniyette olduğu hissi, yaklaşık aynı dönemlerde yaşayan Anadolu Hıristiyanlarının çoğunu da, nefret ettikleri Bizans idaresinden kendilerini kurtaracakları nazarıyla baktıkları Selçuklu Türklerini sevinçle karşılamaya yöneltmiştir. Bizanslardan

200 "Recueil des historiens des Croisades", *Assises de Jerusalem,* c. I, s. 325.
201 Prutz, s. 146-147, 150.
202 *Matthei Parisiensis Chronica Majora,* ed. H.R. Luard, c. IV, s. 343 (Londra 1872-1883).

nefret edilmesi, sadece baskıcı vergi sisteminden dolayı değil, aynı zamanda Pavlusyan ve İkonoklast mezheplerinden olanları gaddarca ezen Rum Kilisesinin baskıcı ruhundan dolayı oluyordu. VIII. Michael zamanında (1261-1282) Anadolu'nun iç bölgelerindeki küçük kasabaların sâkinleri, Bizans imparatorluğunun zûlmünden kurtulmak ümidiyle, Türkleri kasabalarında mülk edinmeye dâvet ediyorlardı. Hatta bu halk arasında zengin veya fakir bir çok kimse o zamanki Türklerin hâkimiyetinde bulunan yerlere göç ediyorlardı.[203]

Batı Asya'nın diğer iki Hıristiyan Kilisesi olan Ermeni ve Gürcü kiliseleri hakkında söylenilmesi gereken hala bazı tafsilat mevcuttur. Müslüman idaresi altına giren bütün Doğu Kiliseleri arasında belki de en az mensubunu Müslümanlara kaptıran Ermeni Kilisesi olmuştur. Bu azimetli milletin başa çıkılmaz olumsuzluklara karşı verdiği mücadele ve yüzyıllar süren savaş, baskı, eziyet ve sürgüne rağmen Hıristiyanlığa bağlılıklarındaki sadakatlerinden günümüzdeki eserlerde, İslâm tarihiyle olan münasebetlerinden sadece kısa bir şekilde bahsedildiğini görüyoruz. Ermeni krallığı, Arap zaferlerinin şokunu atlatıp ayakta kalmış ve dokuzuncu yüzyılda önemli bir devlet konumuna gelerek Bağdat hilafetinin çöküşü sırasında bir hayli gelişme göstermiştir. Fakat on birinci yüzyılda Selçuklu Türkleri tarafından yıkılmıştır. Bazı Ermeni mültecileri Küçük Ermenistan krallığını kurmayı başarmışlarsa da on dördüncü asır içlerinde bu da ortadan kalkmıştır. Ermeni halkı bağımsızlıklarını kaybetmelerine rağmen millî hayatlarını sürdürmüşler ve Türklerin hâkimiyeti altındaki Rumların durumu gibi, dinleri ve millî kiliseleri, hevesli ve devamlı vatanperverliklerini canlı ve güçlü tut-

203 Finlay, c. III, p. 358-359; J.H. Krause, *Die Byzantiner des Mittelalters,* s. 276, Halle 1869.

mada hizmet görmüştür. Her ne kadar baskı altında belirli sayıda Ermeni İslâm'a girmişse de büyük çoğunluk eski dinlerine sâdık kalmışlardır. Tavernier[204] Ermenilerle ilgili şunları yazmaktadır: "Dünyalık menfaatler için İslâm'ı kabul eden Ermeniler bulunabilir; fakat Ermeniler genel olarak dünyanın en inatçı ve bâtıl itikatlı insanlarıdır."

Dördüncü asrın ilk devirlerinde kurulan Gürcü Kilisesi, altıncı asrın ortalarından itibaren patrik veya başpiskopos kendisini bağımsız ilan etmesine rağmen, daima komünyonunda kaldığı Rum Kilisesinin bir şubesi durumundaydı. İç kargaşalıklarla paramparça olan ve Rum, Fars, Arap, Türk ve Moğolların peş peşe gelen saldırılarına maruz kalan bu savaşçı milletin tarihi, hemen hemen aralıksız yabancı düşmanlara karşı verilen savaşlar ile yerli liderlerin aralarında geçen acımasız kan davalarından ibarettir. Kendi tebâlarına kısa süreli barış sağlayan bir veya iki güçlü hükümdarın hüküm sürmesi, sadece ülkenin normalde karmaşık olan vaziyetini daha da içinden çıkılmaz hâle sokuyor, yeni zıtlaşmalara yol açıyordu. Gürcüler hiçbir yabancı hâkimiyetine tahammül edemeyen güçlü bağımsızlık ruhu taşıyorlardı. Bu ruh çoğu zaman, hem idarî otoritelerini hem de dinlerini kendilerine kabul ettiremeyen Müslüman komşularının öfkelerini artırıyor, onları çileden çıkartıyordu. Din değiştirmeyi siyasî bağımsızlığın kaybı olarak kabul eden bu milletin bu durumu, Gürcü Kilisesinin kayıtlarında yazılı "şehitlerin" niçin bu kadar çok sayıda olduğuna büyük ölçüde açıklık getirmektedir. Halbuki aynı dönemdeki Rum Kilisesinin sicillerinde aynı "şerefli listeler" bulunmamaktadır.

Hıristiyanlığın toprak kaybetmeye başlaması ancak Gürcülerin Moğol istilâsıyla olmuştur. Moğol orduları, yakıp yı-

204 Tavernier, p. 174.

kan askerlerinin ilerleyişine işaret olarak, girdikleri yerlerde kiliseleri ve manastırları harabeye çevirmişler, arkalarında insan kafalarından oluşan piramitler bırakmışlardır. Netice olarak rahiplerin sayısında ve eğitimindeki düşüşten dolayı halkın ruhanî ihtiyaçlarına uzun bir süre cevap verilememiştir. Hâl böyle olunca da Hıristiyanlık kan kaybetmeye başlamıştır.[205] Hâlâ Hıristiyan olarak kalanların arasında bile, kiliseye ait mal ve eşyayı yağmalayan ve mâbetlerin gelirlerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanan bazı kimseler, rahiplerin elem ve kederlerini bir kat daha artırmışlar ve böylece memlekette Hıristiyanlığın çöküşünü hızlandırmışlardır.[206]

1400 yılındaki Timur istilâsı Gürcistan'ın sıkıntılarına büyük acılar eklemişti. Her ne kadar I. İskender'in kısa süren hâkimiyetinde (1414-1442) ülke yabancı boyunduruğundan kurtarılmış ve Müslümanlar sürülüp çıkarılmışsa da onun ölümünden sonra ülke tekrar küçük krallıklara bölünmüştür. Bunlardan Türkler ve İranlılar son bağımsızlık kalıntılarını da söküp attılar. Fakat Müslümanlar, Gürcistan'ı her zaman en küçük bir fırsatta alenen ayaklanmaya hazır çalkantılı ve âsi bir memleket olarak bulmuşlardır. Hem Türkler hem de İranlılar bu sıkıntılı tebâyı İslâm dinine dahil etmekle sadakatlerini sağlama peşinde olmuşlardır. Konstantiniye'nin düşmesinden ve Anadolu'da Türk hâkimiyetinin artmasından sonra Ahıska ve batıdaki diğer bölgelerde yaşayanlar Müslüman oldular.[207] 1579 yılında Gürcü prenslerinden iki kardeş, maiyetlerinde yaklaşık iki yüz kişilik kalabalık bir grup ve özel elçilerle İstanbul'a gelmişlerdi.

---

205 Joselin, s. 125. Bütün Abazalar, Osetyalılar, Kabartaylar, Çerkezler ve Çeçenler Hıristiyanlıktan bu sıralarda kopmuşlardır.

206 *A.g.e.,* s. 127.

207 Joselin, s. 143.

Burada küçük kardeş, güya büyüğünün yerine geçebilmek ümidiyle, yanındakilerle beraber Müslüman olmuştu.[208] Çok daha sonraki tarihlerde Türklerin zaferleri Gürcistan'ın içlerinde bulunan bölgelerden bazılarını kendi idareleri altına sokmuştu ve buraların halkı da fâtihlerin dinini kabul etmişti.[209] Bu dönemden itibaren Gürcistan'ın batı sınırında bulunan Sohumkale Türklerin hâkimiyetini tanıdı: İdareciler ve halk rahatsız edilmeksizin Hıristiyan inancında kalmalarına müsaade verildi. Fakat 1625 yılından sonra buraya hâkim olan hânedanlığın İslâm'ı kabul etmesi üzerine bir çok ileri gelen ve âyan bu hânedanı örnek aldı.

Hıristiyanlık köylüler üzerinde daha uzun bir süre hâkimiyetini devam ettirdi. Fakat Sohumkale rahiplerinin Karthli Katolikasına bağlılığı reddetmeleri üzerine halkın ruhânî ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan düzenli yardım durduruldu: Daha dinlerini değiştirmeden önce Kilise mülklerini talan eden ileri gelenler, pek tabii olarak Müslüman olduktan sonra buralara verdikleri yardımı tamamen kestiklerinden kiliseler ve manastırlar harabe hâline geldi ve bunların yerlerini camiler aldı.[210]

Gürcistan'ın geri kalan kısmı da İran'a boyun eğmişti. On yedinci asrın ortalarında bu ülkeyi ziyaret eden Tavernier, memleketin İran imparatorluğuna bağlı iki prensliğe ayrılmış olduğunu ve bulundukları konuma gelmeden önce İslâm'ı kabul etmiş yerli Gürcü prensler tarafından yönetildiğini belirtmektedir.[211] Böyle prenslerin ilklerinden biri, on

208 David Chytræus, s. 49.

209 Joselian, s. 157.

210 Brosset, 2. böl., 1. bsk., s. 227-235. *Description géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Wakhoucht,* s. 79. (St. Petersburg 1842).

211 *The Six Voyages,* s. 123.

yedinci yüzyılın başlarında İran sarayında yetiştirilip orada Müslüman olan Kahet'li Kral II. Alexander'ın oğlu Tsarevitch Konstantin idi.[212] Kartli'nin (Tiflis) ilk Müslüman kralı Tsarevitch Rüstem (1634-1658) dahi İran sarayında tâlim ve terbiye görmüştü; hem kendisi hem de yüzyılın sonuna kadar gelen haleflerinin hepsi Müslümandı.[213]

Tavernier, Gürcüleri dinî konularda pek câhil, papazlarını da okuyup yazma bilmeyen, hırçın kimseler olarak tarif etmektedir. Kilise ileri gelenlerinden bazılarının Hıristiyan erkek ve kız çocuklarını Türklere ve İranlılara köle olarak sattıklarını da tesbit etmiştir.[214] Bu dönemden itibaren din değiştirenler, özellikle yüksek tabaka ve İran sarayının teveccühünü kazanmak isteyenler arasında çoğalmıştır.[215] 1701 yılında Gürcistan tahtında oturan VI. Wahtang bir Hıristiyandı. Yönetimde olduğu ilk yedi yılı İsfahan'da geçirdi. Orada Müslüman olması için ikna etmeye çok çalıştılarsa da tahtını terketmeyi dahi göze alarak dininden dönmeyi reddetti. Anlatıldığına göre, daha önce Gürcistan Patriği olan küçük kardeşine Hıristiyanlığı bırakıp İslâm'ı kabul etmesi hâlinde tacın kendisine verileceği teklifi yapılmıştı. İranlılar tarafından iktidara getirilmesine rağmen Gürcüler onu yöneticileri olarak kabule yanaşmadılar ve memleketten uzaklaştırdılar.[216]

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, Gürcistan kralı kendine tâbi halkla birlikte Rus çarının himayesine girdi. O zamana kadar, millî duygularının kuvvetli oluşu, kendi içle-

212 Joselian, s. 149.

213 *A.g.e.,* s. 160-161.

214 Tavernier (I) s. 124,126. Müslümanların sayısının tahminen on iki bin olduğunu ifade eder (s. 123).

215 Brosset, 2. böl., 1. bsk., s. 85, 181.

216 *Journal Asiatique,* 2. seri, c. IX, (1832) s. 197, 431.

rinde Hıristiyanlık dinini canlı tutmada işe yaramıştı. Bu durum, onları hâkimiyetleri altına almaya çalışanlar Müslümanlar olduğu sürece geçerliydi. Fakat artık onları bağımsızlıklarından mahrum etmeye çalışan güç kendi dinlerinden olunca, bu millî duygular, Kafkasya'nın kuzeyindeki bazı bölgelerde İslâm'ın lehine çalışmıştı. Dağıstan'da Derviş Mansûr adında bir Müslüman, Kafkasya'nın farklı aşiretlerini Ruslara karşı hareket için bir araya getirme mücadelesi vermiş; İslâm dini hakkında verdiği vaazlarla Ubihistan ve Dağıstan liderleri ve ileri gelenlerini doğru yola getirmeye muvaffak olmuştur. Bunlar o zamandan beri İslâm'a bağlı kalmışlardır. Çerkezlerin bir çoğu da onun tebliği ile din değiştirmiş ve Rus idaresine boyun eğmektense sürgüne gönderilmeyi tercih etmişlerdir.[217] Mansûr, 1791 yılında Ruslar tarafından esir edilmiştir. 1800 yılında da Gürcistan resmen Rus imparatorluğuna ilhak edilmiştir.

Derviş Mansûr, Çerkezleri İslâm'a dâvet gayretinde yalnız değildi. 1774 yılında akdedilen Küçük Kaynarca anlaşmasıyla Kırım'ın bağımsızlığı tanınınca Kara Deniz Rus gemilerine açılmıştı. Osmanlı idaresi Kara Deniz'in doğu kıyısında artması muhtemel Rus hâkimiyetine karşı teyakkuza geçerek Çerkez direnişini sağlamak için teşebbüste bulunmaya karar verdi. Ferruh Ali adında bir Türk subayı, 1782 yılında Azak Denizi kıyılarına yakın Anapa'da askerî bir koloni kurmak ve Çerkez kabileleri ile ilişkiler kurmak maksadıyla gönderildi. Ferruh Ali'nin ilk yaptığı iş Çerkez beylerinden birinin kızıyla evlenmek istemesi ve kızın babasına kıymetli hediyelerle birlikte bol miktarda silah ve at vermesi oldu. Düğün ihtişamlı bir merasimle gerçekleşti. Ferruh Ali, askerlerini de kendisi gibi evlenmeleri için teşvik etti. Hatta

217 Mackenzie, s. 7; Garnett, s. 194.

hepsinin düğün masraflarını üzerine aldı. Bunun sonucunda çok sayıda Çerkez kadını küçük koloniye dahil olup kocalarının dinine girmişlerdi. Dine yeni giren bu kadınlardaki samimiyet babalarının ve kardeşlerinin de Müslüman olmalarına sebep olmuştu. Faal bir din değiştirme hareketi başlamıştı. Türk topluluğu ile münasebete geçen Çerkezler seve seve putperest inancını terk ederek Kur'ân'ın vaaz ettiği dini kabul ediyorlardı. Orada mevcut bulunan mollalar dine yeni girenlerle sürekli meşgul oluyorlardı. Müslüman olanların sayısı arttıkça İstanbul'dan daha fazla sayıda molla isteniyordu.[218] Fakat Ferruh Ali'nin faal hayatı kısa sürdü; 1785 yılında vefat etti. Kabri, velilerden birininki gibi hürmet gördü. Bununla beraber başladığı iş de kendisiyle beraber sona erdi. Anapa 1812 yılında Rusların eline geçti. 1864 yılında ise Çerkezlerin direnişi nihai olarak sona erdirilince yarım milyonu aşkın Müslüman Çerkez Türk topraklarına göç etti.

Rus kanunlarına göre Ortodoksluk dışında her hangi bir dine geçmek yasaktı. Böylece İslâm dininin daha fazla yayılması önlenmiş oluyordu. 1905 yılında ilân edilen müsaadelere kadar bu durum devam etmişti. Bu fermanın Kafkasya'da görülen sonuçlarından birisi, uzun süreden beri Hıristiyanlığa geçmiş gibi görünen Abazaların pek çoğunun İslâm dinini kabul ettiklerini açıklamalarıdır. Bu sayının yüksekliği Ortodoks rahipler heyetini o kadar telaşlandırmıştı ki, Müslümanlığın yayılmasına karşı mücadele edebilmek maksadıyla bu kimselere dinî risaleler dağıtmak için cemiyetler kurmuşlardı.[219]

218 Barbier de Meynard, s. 45 vd.
219 R. du M.M., c. VII, s. 320 (1909).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İslâm'ın Afrika Hıristiyanları Arasında Yayılması

İSLÂM'IN Afrika'ya girişi, ilk olarak Mısır'a milâdi 640 yılında Amr b. el-Âs kumandasındaki ordu tarafından olmuştur. Üç yıl sonra Bizans birliklerinin çekilmesi, çok sayıdaki Hıristiyan nüfusunu, bu topraklara giren Müslümanların eline terk etmiştir. Afrika'ya giren Arapların çok kısa bir sürede başarı elde etmelerinin sebebi, yerli Hıristiyanların, Bizans idaresine karşı yalnız baskıcı yönetimlerinden değil, esas olarak dinî inançlarından dolayı beslemiş oldukları kin ve nefret hisleriydi. Böylelikle Müslümanları kucak açarcasına kabul etmişlerdir. Mısır Hıristiyanlarının çoğunluğunu oluşturan Yâkubîler, Bizans sarayının Ortodoks mensupları tarafından çok kaba bir şekilde muamele görüyor ve bugüne kadar çocukları tarafından bile unutulmayan saygısızca hareketlere mâruz bırakılıyorlardı.[1] Bazıları işkence edildikten sonra denize atılıyorlardı; bir çoğu kendilerine iş-

1 Amélineau, s. 3; Caetani, c. IV, s. 81 vd. Jüstinyanüs'ün 200.000'den fazla Kıptî'yi İskenderiye'de katlettirdiği söylenir. Haleflerinin zulüm ve baskıları ise birçoklarını çöle sığınmaya zorlamıştır. (Wansleben, *The Present State of Egypt,* s. ii, Londra 1678).

kence edenlerin elinden kurtulmak için patriklerinin peşinden sürgüne gidiyorlardı. Diğer taraftan birçokları Kadıköy Konsili kararlarını kabul ediyormuş gibi yapıp gerçek inançlarını gizliyorlardı.[2] Müslümanların elde ettikleri zaferler, Mısır'ın Kıptî denen bu Yâkubî Hıristiyanlarına yüz yıldır yaşamadıkları bir din özgürlüğü sağlamıştı. Cizye ödemeleri şartıyla Amr bunları kendi kiliselerine sahip çıkma konusunda asla rahatsız etmemiş ve dinî hayatlarında özerklik garantisi vermişti. Böylelikle daha önceki idarenin altında görmüş oldukları acı zahmetlere ve sıkıntılara yol açan daimi müdahalelerden kurtulmuş oluyorlardı. Kiliselerden hiçbirine dokunmamış, yağma ve talan işine asla müsaade etmemişti.[3] O zamanki Müslüman idarenin ilk günlerinde, Kıptîlerin durumu oldukça rahat ve serbest görünmektedir.[4] Yeni yöneticileri tarafından din değiştirmelerine yönelik kendilerine herhangi bir baskı ve eziyetin uygulandığına dair bir delil bulunmamaktadır. Fetih tamamlanmadan önce, hükümet merkezi olan İskenderiye'nin karşı koyup direndiği bir sırada bile onlardan birçoğu İslâm'a geçmişti[5] ve bir kaç yıl sonra bunları başkaları takip etti.[6] Halife Osman zamanında

2 Renaudot, s. 161. Severus, s. 106.

3 John, Yâkubî patriği Nikiu (yedinci yüzyılın ikinci yarısı) s. 584. Caetani, c. IV, s. 515-516.

4 Bell, s. xxxvii. Fakat, Makrîzî'ye göre, topraklarına girilmesinden sonra yaklaşık yetmiş yıl süreyle Kıptîlerin katlanmak zorunda oldukları vergiler ve başka sıkıntılar, bu dönemi Von Ranke'nin kadar genişletmemize pek imkân tanımıyor. (Weltgeschichte, c. V, s. 153, 4. bsk).

5 John of Nikiu, s. 560.

6 "Halbuki Mısırlıların çoğu sahte Hıristiyanlardı. Kutsal Ortodoks inancını ve hayat veren vaftizi inkâr ediyorlardı. Tanrının düşmanı Müslümanların dinine girmekle o amansız Muhammed'in kerih inancını kabul ediyorlardı. Böylece onlar putperestlerin sapıklığını paylaşıyorlar ve Hıristiyanlara karşı savaşıyorlardı." *A.g.e.,* s. 585.

(m. 643-655) Mısır'dan elde edilen gelir on iki milyona ulaşıyordu; bundan bir kaç yıl sonra Muaviye zamanında (m. 661-679) elde edilen gelir, çok sayıda insanın İslâm'a geçmesi sebebiyle beş milyona düşmüştü: Ömer b. Abdülaziz zamanında (m. 717-720) bu rakam daha da düştüğünden Mısır valisi[7] bundan sonra Müslüman olacakların cizyeden muaf tutulmamalarını teklif etmişti. Fakat bu muttaki halife: "Allah, Muhammed[s.a.v]'i insanlara hak ve hakikati bildirmek üzere gönderdi, vergi tahsildarlığı için değil." diyerek yapılan teklifi reddetmişti.[8]

Fakat daha sonra gelen idareciler, mâli sebepler gerekçesiyle bu siyasetin devlete zarar verdiğini fark edip, dine yeni girenlerin önceden ödedikleri vergiyi ödemeleri konusunda ısrarcı oldular; ancak böyle bir politikanın uygulanmasında devamlılık olmadı. Her bir vali keyfî ve düzensiz bir uygulama sergiledi.[9] Miladi 744 yılında Mısır valisi olan Hafs b. el-Velîd, Müslüman olanların cizye ödemekten muaf tutulacaklarına söz verdiği zaman sayıları 24.000'i bulan Hıristiyanın İslâm'ı kabul ettikleri bildirilmektedir.[10] Benzer bir ilânın Abbâsî halifelerinin ilki olan es-Seffâh tarafından tahta geçtiği m. 750 yılında yapıldığı bildirilmektedir. Çünkü "o kendine bağlı bütün bölgelere gönderdiği yazıda, kendi dinini kabul edip de kendisi gibi ibadet eden herkesin cizye ödemeyi kesmesini söylediğinde, fakir olsun zengin olsun birçokları, üzerlerine yüklenmiş olan verginin ve mükellefiyetlerin ağırlığı sebebiyle İsa'nın dinini inkâra kadar gittiler."[11] Gerçek-

7 Sözkonusu Mısır valisi Kurra b. Şerik'ti (m. 709-714). *Becker Papyri Schott-Reinhardt*, s. 18.

8 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 283.

9 Caetani, c. IV, s. 618; c. V, s. 384-385.

10 Severus, s. 172-173.

11 *A.g.e.,* s. 205-206.

ten de Mısır'daki Hıristiyanlarının çoğu, dördüncü asrın başlangıcında Hıristiyanlığı ne kadar kolaylıkla ve süratle kabul etmişlerse, şimdi de onu aynı kolaylık ve çabuklukla terkediyorlardı. O dönemden önce Nil nehri vâdisinde yaşayan nüfusun çok küçük bir kesimi Hıristiyandı. Fakat Diocletian'ın işkenceleri sırasında şehit olanların çektiği çileler, gösterdikleri olağanüstü hâllerin menkıbeleri, yabancı hükümetin[12] emirlerine karşı koymalarının harekete geçirdiği millî hissiyat, işkence yapanların ellerinde şehit düşenlere cennet kapılarının açılacağı müjdesi gibi teşvikler öyle bir coşku meydana getirdi ki, Hıristiyanlığın inanılmaz derecede hızlı bir şekilde yayılmasıyla netice buldu. "Doğunun diğer ülkelerinde olduğu gibi tebliğ yoluyla dinlerini değiştirme yerine Mısır, cezbeli bir şevk esnasında Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Öyle ki, kendisini tasdik edenlerin tamamına ebedî saadet hayatı müjdeleyen İsa Mesih'in adından başka yeni din hakkında neredeyse hiçbir bilgileri yoktu."[13]

Yedinci asırda Hıristiyanlık muhtemelen Mısır'ın kalabalık halk kitleleri üzerinde çok az tesir etmiş durumdaydı. Bizans yönetimine karşı nefret ve muhalefet hislerini uyandırmak için liderlerinin kullandığı cazibeli dinî kelimeleri, ne kadar ustaca bir usûl olsa da, pek az kimse anlayabiliyordu. Arap hâkimiyetinin ilk günlerinde İslâm'ın hızla yayılması, muhtemelen onlar arasında mevcut Hıristiyanlığın artık kendi ihtiyaçlarına cevap verememesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca, Yâkubîlerin bir mezhep olarak varlıklarını sürdürmelerinin itikadi esası, uzun süre ve büyük çabalar harcayarak ayakta tutmaya çalıştıkları dinî erkânı anlaşılması güç ve tabiatüstü bazı hükümler şeklinde tecessüm ettirilmişti.

12 "Şüphesiz şehitlerin çokluğu, yabancı yönetimlere karşı millî dayanışmanın bir göstergesidir." (Amélineau, s. 58).

13 *A.g.e.,* s. 57-58.

Şüphesiz pek çoğu o hüküm ve esaslar etrafında sonu gelmez tartışmalardan dolayı usanmış ve hayrete düşmüş bir hâlde, sade ve anlaşır bir şekilde ifade edilen Allah'ın birliği mesajını getiren Peygamber Hz. Muhammed'in dinine dönüyorlardı. Daha sonraki bir dönemde Kıptî Kilisesinde bile, kesin olarak Müslüman değilse de bu harekete en azından çok yakın hisler besleyenlerin varlığı konusunda elimizde deliller bulunmaktadır. Bu belirtiler açıktan açığa İslâm'a delalet etmese dahi muhtemelen İslâm dinine geçenlerin sayısındaki artışa katkı sağlamıştır. On ikinci asrın başlangıcında, St. Anthony'nin Nil Nehri üzerinde bulunan Atfih şehri yakınlarındaki manastırında yaşayan Balutus, "Hıristiyanlık inancını ve kilise kuralları ile münzevî hayatın gerektirdiği her şeyi tam olarak bilen" bir keşişmiş. "Fakat Şeytan onu tuzaklarından birine düşürüp yakalamıştı. Çünkü İznik Konsili'nde "Üçyüzonsekizler" ruhani meclisinin kabul ettiği görüşlere aykırı fikirler öne sürmeye başlamış ve Ortodoks mezhebi hakkında bilgisi bulunmayan bir çok kimselerin zihinlerini bulandırmıştır. Pis ağzından çıkan iğrenç sözleriyle Rabbimiz İsa'nın –şan ve şeref üzerine olsun– peygamberlerden biri gibi olduğunu iddia etmiştir. Mezhebinin bağlıları arasındaki en düşük seviyede olanlarıyla arkadaşlık kurmuş, manastırda giyilen kıyafetlerle halkın içine çıkmıştır. Dini ve mezhebi sorulduğunda, Allah'ın birliğine iman ettiğini söylemişti. İnanç esasları, Righteous Martyrs (Faziletli Şehitler) yılı olan 839 (m. 1123)'da son bulan bir dönemde hâkim olmuştur. Daha sonra ölmüş ve hâtırası bütün olarak kesilip gitmiştir."[14]

Dahası, insanı kötülüklere çağıran nefisten korunmak için münzevî hayata[15] dâvet eden Hıristiyanlık anlayışı, İs-

14 Ebû Sâlih, s. 163-164.

15 Amélineau, s. 53-54, 69-70.

lâm'ın daha insanî ahlâk sistemi karşısında çok fazla ilgi odağı olamamıştır.[16] Aralıklarla Müslüman olan çok sayıdaki Kıptî açısından durum değerlendirmesi yapıldığında şöyle bir vakıa ile karşılaşıyoruz: Hz. Peygamber'in peşinden gidenler, kendilerini İslâmiyet'e, başka herhangi bir Hıristiyan mezhebinden daha yakın kabul etmişlerdir. Birçok durumda şiddetli baskı ve sıkıntılar çekmek zorunda kalmalarına rağmen, gönüllü olarak yeni dini kabul edenlerle kıyaslandığında, zor kullanılarak dinlerinden dönen Kıptiler'in sayısının çok az olduğu söylenmektedir.[17] Mısır'ın Müslüman ülkeler arasında en müsamahakâr olduğunun söylendiği on dokuzuncu asırda bile Kıptîlerden binde biri İslâm dinine geçiyordu.[18] Şüphesiz, zulüm ve baskıların Kıptîlerin sayısının azalmasında çok büyük payı olmuştur. Mısır Yâkubî Kilisesinin çektiği çilenin hikâyesi (ki onlar Hıristiyan dindaşları[19] tarafından da, hâkim inancın mensupları tarafından da benzer şekilde eziyet görmüşlerdir) çok hazindir; birçokları ağır ver-

16 Ebû Sâlih, Hz. Peygamber'in dinini kabul eden keşişlerden bazılarını hikâye eder. Bunlar belki de tarihçilerin bahsetmediği daha çok sayıdaki kimse için de emsal olabilir; zira manastırların başıboşluğu veya geri alma olaylarıyla ilgili özel durumların eksikliği, bu gibi hâdiseleri onun ilgi alanına sokmaktadır (s. 128-142).

17 Lane, s. 546, 549.

18 Lüttke (1), c. I, s. 30, 35. Dr. Andrew Watson yazıyor: "Nil vadisinde kaldığım kırk dört yıllık ikametim sırasında, kopmaların yaşanmasıyla ilgile çok sayıda hadise duymadığım bir yıl geçmemiştir. Sebepler çoğunlukla muhtelif türde dünyalık menfaat beklentileri, sert ve sürekli baskılar, İskenderiye şehrinden Amr tarafından belirlenen 22.000 altın yerine zorla 32.057 altının alınmasıdır (John of Nikiu, s. 585). Renaudot (s. 168), Müslümanların buralara girmesinden yaklaşık yetmiş yıl sonra Ortodoks hiyerarşisinin düzene sokulmasının ardından Kıptîlerin, Hıristiyanların elinden çekmiş oldukları sıkıntıları, Müslümanların ellerinden çektiklerine denk olduğunu söylemektedir." (*Islam in Egypt: Mohammedan World,* s. 24).

19 Severus, s. 122, 126, 143.

gilerden ve tahammül edilemez aşağılamalardan kurtulmak için babalarının dinini terk etmişlerdir. Bu çerçevede, kendilerinin içinde bulunduğu şartlar ile aynı dönemde Suriye, Filistin ve İspanya'da yaşayan Hıristiyanların şartları arasındaki büyük fark, Kıptîlerin velveleli karakter yapısında izah bulmaktadır. Onların Bizans'ın idarî ve teolojik baskısına karşı verdikleri uzun mücadele, gayretli kişileri millî hissiyat içinde yoğurduğundan daha önceden Rumların, şimdi de Arapların hâkimiyetine katlanmakta zorlanıyorlardı. Kıptîler yeni yöneticilerine karşı ilk defa 646 yılında ayaklanmışlardı. Bu ayaklanmada bir süreliğine Arapları İskenderiye'den atarak şehrin kapılarını Bizans birliklerine açmışlardı (ancak Bizanslılar, bu talihsiz Kıptîlere, daha önceden Müslümanları sıcak karşılamalarını unutmadıklarından, düşman muamelesi yapmışlardı). Bundan sonra da genellikle ağır vergiler yüzünden bir çok taşkınlık ve ayaklanmalar olmuştu.[20] Bu ayaklanmalar şiddetle bastırılıyor ve Mısır Yâkubî Hıristiyanlarını, bu ülkede ve diğer ülkelerdeki Müslüman hâkimiyetinde yaşayan Hıristiyanların durumlarından daha zor ve tahammül edilmesi güç duruma getiriyordu. Fakat bu gibi olayların tarihi, bu kitaptan ziyade, Müslüman yöneticilerin baskı ve müsamahasızlıklarının rivayet edildiği kitapların işidir. Ancak Kıptîlerin durumu sürekli zulüm görmüş bir zümre gibi kabul edilmemeli; tam aksine bunlardan devlet içinde büyük öneme sahip mevkilere gelenleri de olmuştur. Devlet dairelerinde kâtiplik ve memuriyetlerde bulunmuşlar,[21] vergi toplamışlar[22] ve bazı durumlarda bü-

20 Makrîzî, Arap hâkimiyetinin ilk beş asrında, beş ayrı Kıptî ayaklanmasının, silah zoruyla bastırılmak zorunda kalındığından bahseder. Makrîzî (2), s. 76, 82.

21 Renaudot, s. 189, 374, 430, 540.

22 *A.g.e.,* s. 603.

yük servetler edinmişlerdi.[23] Kilise kayıtlarından elde ettiğimiz birçok örnekte, bu ülkede hüküm süren yöneticiler tarafından itibar gördükleri ve güzellikle muamele edildikleri, çoğunun döneminde tam bir emniyet içinde yaşadıkları belirtilir.[24] Kilisenin barış içinde yaşadığı böyle bir dönemde birçok Hıristiyan, Müslümanlar zümresine dâhil olmuştur.

Selâhaddîn'in Mısır'da hüküm sürdüğü dönemde (1169-1193), Hıristiyanların durumu bu müsamahakâr idarecinin koruması altında son derece mesud durumdaydı. Bunların üzerine daha önceden konulmuş vergilerin bazısı hafifletilmiş, bazısı da bütünüyle kaldırılmıştı. Hıristiyanlar kâtip, muhasebeci ve nüfus memuru olarak resmî daireleri doldurmuşlardı. Neredeyse bir asır süren Selâhaddîn'in halefleri zamanında da aynı müsamaha ve serbestlikten faydalanmışlardı; sadece kendi rahiplerinin düşmüş oldukları zillet ve yapmakta oldukları yolsuzluklar dışında şikâyetleri kalmamıştı. Rahipler heyeti arasında ruhanî hizmetleri ticarete dönüştürenler bir hayli fazlaydı. Rahiplik câhil ve ahlâken düşük insanlara satılıyordu. Dinî görevlere tâlip olanlar, ruhanî sıfatın verilmesi için kendilerinden istenilen parayı ödeyemedikleri takdirde, liyakatlerine bakılmaksızın hakaretlerle kovuluyorlardı. Bunun neticesinde halkın ruhanî ve manevî eğitimi büyük oranda ihmal ediliyor ve dinî hayatta içler acısı çöküş yaşanıyordu.[25] Kilise o kadar bozulmuştu ki Yâkubîlerin yetmiş dördüncü Başpiskoposu John'un öldüğü 1216 yılında bir halef seçilecekken, birbirlerinin vaatlerini karalamakta olan rakip adaylar neredeyse yirmi yıl uzlaşmak bilmez münakaşalara girmişlerdi. Bütün bu zaman zarfında da rezalet ve didişmelerini halletme düşüncesinden ziyade inat-

23 *A.g.e.,* s. 432, 607. Nâşir-i Hüsrev, *Sefernâme*, ed. Schefer, s. 15-156.
24 Renaudot, s. 212, 314, 374, 540.
25 Renaudot, s. 388.

çı ve dik başlı fesat ruh hallerinin devamına kafa yormuşlardır. Zamanın Mısır Sultanı birkaç kez tarafları uzlaştırmaya çalışmıştı. Bu arada nüfuzunu kullanarak arzu edilen adayı seçtirmesini sağlamak maksadıyla kendisine rüşvet olarak teklif edilen önce üç, sonra beş ve en nihayet on bin altını reddetmişti. Sultan duruma bir çözüm yolu bulmak için daha ileri giderek, yeni seçilen başpiskoposluğun âdet üzere ödemesi gereken resmî ücreti almayacağını da duyurmuş, fakat olumlu netice alınmamıştır. Bu esnada birçok piskoposluk boş kalmış ve seçimin gerçekleştirilemediği bu ara zamanda ölen piskopos ve rahiplerin yerini alacak kimseler bulunamamıştı. Bir örnek verilecek olursa, son başpiskoposun emri altındayken seksenin üzerinde rahibin bulunduğu St. Macarius'un manastırında sadece dört rahip kalmıştı.[26] Batıdaki piskoposluk bölgesinde yaşayan Hıristiyanlar o kadar ihmal edilmişlerdi ki, hepsi de Müslüman olmuşlardı.[27] Kıptî Kilisesi hakkında bilgi veren tarihçinin bu yalın ve anlaşılır ifadesine, Mısır Hıristiyanlarını kendi dinlerine getirmek maksadıyla Müslümanların yaptıkları çalışmalarla ilgili olarak ilave edecek başka bilgi maalesef elimizde bulunmuyor. Bu yönde pek şüpheye mahal yoktur. Çünkü, her iki dinin üstünlüklerini karşılaştırmak için Hıristiyanlar tarafından açıkça tartışmalar yapıldığını biliyoruz.[28] Yine biliyoruz ki bu tür konuşmalar ceza gerektirecek türden olmuyordu. Ta-

26 Renaudot, s. 567, 571, 574-575.

27 Wansleben, Kıbrıs'ta bulunup daha önceleri Kıptî Başpiskoposu kontrolündeki Kıptî Kilisesinin çöküşüne dair (farklı şartlar altındaki) başka bir hâdiseden bahseder: Burada Bizans imparatorlarının himayesine giren Ortodoks din adamlarından o kadar çok eziyet görüyorlardı ki, Başpiskopos, rahipleri oraya gönderemiyordu ve neticede adadaki Kıptîlerin tamamı, ya İslâm'ı ya da İznik Meclisi'nde çerçevesi çizilen Hıristiyan inancını kabul ettiler ve bütün kiliseleri kapatıldı (*A.g.e.,* s. 31)

28 Renaudot, s. 377.

rihî belgelerden öğrendiğimize göre, başpiskoposluk makamının boş bulunduğu bu süre zarfında Hıristiyanlar, âyinlerini yaparken tam bir serbestliğe sahiptiler; kiliselerini tamir etmelerine ve hatta yenilerini yapmalarına müsaade ediliyordu; atlara ya da katırlara binmeleri konusunda getirilen yasaklamalardan azad edilmişlerdi ve kendi mahkemelerinde yargılanıyorlardı. Aynı zamanda rahipler haraç ödemekten muaf tutulmuş ve onlara bazı imtiyazlar verilmişti.[29]

Böylesi hâdiselerin İslâm'a adam kazanmak maksadıyla yapılan bir taktik türü olduğunu söylemek zordur. On yedinci asırda Nil nehri boyunca seyahat ederek Luksar şehrine giden iki Kapuşin misyoneri buna paralel bir ihmal olayından bahsetmektedir.[30] Bu misyonerler, Luksar'daki Kıptîlerin rahiplerinin bulunmadığını görmüşler ve onlardan bazılarının elli yıl boyunca günah çıkarmaya ya da âyinlere gitmediklerini öğrenmişlerdi. Kıptîlerin sayılarının gitgide azalması bu ve benzeri hâdiselerden kolaylıkla anlaşılabilir.

İskenderiye'deki Yâkubî Başpiskoposunun riyasetini tanıyan Nûbe Kilisesinin de benzer bir ihmali muhtemelen çöküşüne yardım etmişti. Nûbeliler altıncı asrın ortalarında Hıristiyanlığa döndürülmüşlerdi. Bunlar Mısır'ın, Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra da bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdi. Araplar Nûbelilerle bir anlaşma yapmışlardı. Buna göre Nûbeliler her yıl, kırkı Mısır valisine olmak üzere toplam dört yüz köle göndereceklerdi. Bunun karşılığında da Araplar onlara buğday, yağ ve giyecek temin edeceklerdi.[31] el-Mu'tasım zamanında (833-842) elçiler gönderilerek bu an-

29 *A.g.e.,* s. 575.

30 Sayd ve Tebayd'ın yolculuk serüveni 1668'de gerçekleşmişti. Protais et Charles-François d'Orleans, *Capuchins Missionaires,* s. 3 (Thevenot, c. II).

31 Caetani, c. IV, s. 520.

laşma yenilenmişti ve Nûbe kralı başşehri ziyaret etmişti. Burada muhteşem bir merasimle karşılanmış, kendisine paha biçilmez hediyeler verilerek geri uğurlanmıştı.[32] On ikinci asırda onlar hâlâ Hıristiyan dininde bulunuyorlardı.[33] Mısır'dan kendilerine karşı sık sık yapılan askerî sevkiyatlara rağmen eski bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdi.[34] 1275 yılında Nûbe kralının yeğeni, Mısır Sultanı'ndan yardımcı kuvvet alarak amcasına karşı isyanda bulunmuş ve bu askerlerin yardımıyla amcasını tahtan indirmeyi başarmıştı. Bu yardıma karşılık olarak Nûbe'nin en kuzeyinde bulunan iki vilayeti sultana bırakmak zorunda kalmıştı. Ancak buralarda oturanlar Hıristiyan kalmak istediklerinden onlardan her erkek başına yıllık bir dinar haraç alınmıştı.[35] Bununla beraber Müslümanların hâkimiyet dönemi çok uzun sürmemiş, Sultana bırakılan bu vilayetlerdeki Nûbeliler bağımsızlıklarını tekrar elde etmişlerdi.[36]

Fakat Nûbe'de Arap yerleşim birimleri birkaç asır öncesinden kurulmuştu. Mavi Nil üzerindeki Araplar onuncu asırda sayı bakımından o kadar artmış ve servetlerini o kadar çoğaltmışlardı ki Hıristiyan krallığının başşehri Soba'da[37] bir mescid inşa etme iznini çıkarabilmişlerdi.[38] On üçüncü asır ve özellikle on dördüncü asrın başlarından itibaren Arapların Nûbe'ye hicretleri ile genel bir süreç hâline gelen tam anlamıyla sızma hareketi başlamıştı. Bu göç edenlerden özellikle Cüheyne kabilesi buralardaki kadınlarla evle-

32 Ishok, of Romgla, s. 272-273
33 İdrisî, s. 32.
34 Makrîzî (2), c. I, 2. böl., s. 131.
35 Makrîzî, s. 128-130.
36 Burckhardt (I), s. 494.
37 Şimdiki Hartum'dan yaklaşık yirmi km. kuzeydedir.
38 Artin, s. 62, 144.

nerek Nûbe krallarının gücünü zayıflatmışlardı.[39] On dördüncü asrın ikinci yarısında İbni Batuta,[40] bura halkının hâlâ Hıristiyan kaldıklarını ve başşehirleri Dongola'da[41] oturan kralın, Nâsır zamanında İslâm'ı kabul ettiğini bildirmektedir (muhtemelen Mısır Memlûk Sultanlarından Nâsır b. Kalavun, ö. 1340). On beşinci asır gibi geç zamana kadar Mısır tarafından gönderilmiş askerî kuvvetlerden hiç biri, fetihleri, kendilerine ait son muhkem yerlerin[42] bulunduğu birinci şelalenin güneyinden daha ileri götürememişti. Diğer taraftan Hıristiyanlık, Nil boyunca Sinnâr'a kadar yayılmış görünmektedir.

Hıristiyan Nûbe krallığı, kısmen iç kargaşalıklar ve kısmen sınırlarında bulunan Arap ve Zenci kabilelerinin saldırıları ile sonuçta on beşinci asırdaki güçlü Func imparatorluğunun kurulması sebebiyle ömrünü tamamlamıştı.[43]

Fakat ülkede İslâm'ın gelişmesi, muhtemelen, sürekli olarak Müslüman tâcirler ile oraya sık sık giden ziyaretçiler tarafından sağlanıyordu. Makrizî, on beşinci asrın başlarında yazdığı eserinde, Arap yazarların eserlerinde nâdiren görülen bu misyoner kıssalarından birini nakleder; İbn Sâlim el-Asvânî tarafından nakledilen ve Müslüman dâvetçinin çalış-

39 Becker, *Geschichte des östlichen Sudan,* s. 160.

40 İbn Batuta, c. IV, s. 396.

41 Slatin Paşa, Dongola Arapları arasında yaygın olan bir rivayete göre, bu kasabanın, ataları Dangal tarafından kurulduğunu ve onun kendi adını aldığını söyler. (Dongola'nın, eski Mısır'dan beri mevcut olması ve âbidelerde bundan bahsedilmesi sebebiyle bu anlatılanları imkânsız kılmaktadır. Bkz. *Vivien de Saint-Martin*, c. II, s. 85). Rivayete göre, bu Dongol, köle olmasına rağmen, Nûbe'nin yöneticiliğine yükselmiş fakat günümüzdeki Sarras ve Debbia bölgesi arasındaki tüm bölgenin Kıptî piskoposu Bahnesa'ya vergi ödemiştir. (*Fire and Sword in Sudan,* s. 13)

42 İbn Sâlim el-Asvânî, nakleden Makrîzî, *Kitâbü'l-Hitat,* c. I, s. 190.

43 Budge, c. II, s.199. Artin, s. 144.

maları ânındaki canlı bir tasvirini sunması açısından önem taşımaktadır. Bahsi geçen mühtedinin Hıristiyan mı yoksa Nûbeli mi olduğundan bahsedilmemesine rağmen yine de hikâye on beşinci asırda Nûbe'de İslâm dinine geçişlerin olduğunu göstermektedir. İbn Sâlim bir seferinde Mukurre'nin Nûbeli reisinin sarayında, kendisine Nil nehrinden üç aylık mesafede bulunan bir şehirden geldiğini söyleyen bir adama rastladığından bahseder. Dini hakkında sorulduğunda şöyle cevap verir, "Benim Yaratıcım ve sizin Yaratıcınız Allah'tır; Kâinatın Yaratıcısı ve bütün insanlığın Yaratıcısı birdir ve O'nun ikamet yeri semâdadır." Kuraklık olduğunda veya kendilerine ya da sığırlarına kıtlık veya hastalık isabet ettiğinde halkı yüksek bir dağa çıkar, orada Allah'a dua ederlermiş ve O, dualarını kabul eder ve onlar daha aşağı inmeden istediklerini onlara bahşedermiş. Bir soru üzerine, Allah'ın kendilerine bir peygamber göndermediğini söyleyince, İbn Sâlim ona Musa, İsa ve Muhammed peygamberlerden ve Allah'ın yardımıyla nasıl birçok mucizeler gösterdiklerinden bahsedince o da: "Şayet onlar bu şeyleri yapmışlarsa hak ve hakikat gerçekten onlarla beraber olmalı, ben de onlara inanırım."[44]

Yavaş yavaş ve tedricen Nûbeliler Hıristiyanlıktan çıkarak İslâm'a girmiş gibi görünürler.[45] Kiliselerinin manevî hayatı en düşük seviyeye inmesi ve kendi içlerinde bir ıslâhata gitmemeleri, ayrıca sınırları dışında bulunan diğer Hıristiyan Kiliseleriyle teması kesmelerinin neticesi olarak bu halkın manevî ihtiyaçlarını İslâm dininde aramaları gayet tabiidir. Zira aralarında bulunan Müslümanlar, uzun zamandır dinlerinin yaşayan gücünün canlı misali olurken,

44 Makrizî, *Kitâbu'l-Hitat,* c. I, s. 193.
45 Morié, c. I, s. 417-418.

kendi vatandaşlarından da bazılarının gönlünü kazanıp bu dini kabul etmelerini sağlamışlardı. 1520-1527 yılları arasında Habeşistan'a seyahat eden bir Portekizli rahip, geçiş dönemi yaşayan Nûbelilerin bu hâlinin bir resmini bizim için muhafaza etmiştir; onların ne Hıristiyan, ne Yahudi ne de Müslüman olduklarını, fakat din ve şeriat tanımaz hâle geldiklerini söyler. Fakat yine de: "Hıristiyan olma arzusuyla yaşıyorlardı. Din adamlarının hataları sebebiyle tam anlamıyla cehâlete saplanmışlardı ve şimdi ise aralarında piskopos ve rahiplik yapacak kimse kalmadı; bunun için Habeşistan kralına altı kişilik bir heyet göndererek, kendilerini eğitecek rahip ve keşiş yollaması talebinde bulundular. Fakat kral, İskenderiye Başpiskoposunun izni olmadığı için bu isteği geri çevirdi ve izin elde edilememesi sebebiyle talihsiz elçiler, ülkelerine elleri boş döndüler." diye yazmaktadır.[46] Adı geçen yazar Nûbe'de seyahat eden bir Hıristiyan'ın kendisine şu bilgileri verdiğini belirtmektedir: "Burada 150 kilise mevcut ve her bir kilisenin duvarlarında İsa'nın çarmıha gerilmiş tasvirleriyle Bâkire Meryem'in ve başka azizlerin tasvirleri var. Ülke çapında dağınık halde bulunan kalelerde dahi kiliseler mevcut."[47] Bu tarihten sonraki yüzyıl içinde Nûbe'de Hıristiyanlık "papaz eksikliğinden dolayı" tamamen kaybolmuştu, fakat memleketin her tarafında kapalı da olsa hâla kiliseler bulunabiliyordu.[48] Nûbeliler etraflarını saran

46 Lord Stanley, Alderley'nin eserinin Portekizce aslından yapılan çevirisinde, kralın cevabını şu şekilde verir: "Onlara, Abima'sını Moorlardan, yani İskenderiye Başpiskoposundan aldığını söyledi; … rahipleri ve Roma Katolik üyelerini bir başkası vermişti madem, nasıl oluyor da o veriyor?" (*Alvarez' Narrative,* s. 352, Londra 1881).

47 *Viaggio nella Ethiopia al Prete Ianni fatto par Don Francesco Alverez Portughese* (1520-1527), Ramusio, c. I, s. 200, 250.

48 Wansleben, s. 30. Harabe veya sağlam hâldeki mevcut kiliselerle ilgili bilgi için bkz. Budge, c. II, s. 299 vd. G.S. Nileham, *Churches in Lower*

güçlü İslâm nüfuzuna boyun eğmişlerdi. Hiç şüphesiz bunda geçmiş yüzyıllarda Nûbe'de seyahat eden Müslümanların, kendi dinlerine çevirme gayretlerinin büyük payı vardı. Kuzeyde Mısır ve Nil boyunca ilerleyerek bu nehrin kıyılarında idarelerini kuran Arap kabileleri vardı;[49] güneyde onları Habeşistan'dan ayıran Bellooların Müslüman devleti bulunuyordu. Bu Belloolar, İslâm dininde bulundukları hâlde, on altıncı asrın ilk zamanlarında Habeşistan'ın Hıristiyan kralına haraç öder durumdaydılar.[50] Tarihçi İdrisî'nin, on ikinci asırda Yâkubî Hıristiyanları[51] diye tarif ettiği Beliyyûnlar ve onların komşuları Bûcalar (Meroe diye bilinen adanın sâkinleri) ile birlikte aynı kategoriye konacak olurlarsa, Belloların Müslüman olmadan önce sadece birkaç yıl Hıristiyan olarak kaldıkları kuvvetle muhtemeldir. Onların Müslüman olması, askerî olarak genişlemeleri 1499-1530 yılları arasında Nûbe ve Habeşistan sınırlarına ulaşarak, güçlü bir idare merkezi olarak Sinnâr'ı kurmaları Müslüman Func Sultanlığına katılan Bûcalarla aynı zamana rastlar. 1534 yılında Ahmed Grân kumandasındaki ordu Habeşistan'a girip ülkeyi güneyden kuzeye boydan boya geçince, Sinnâr ve Habeşistan arasında bulunan ve Müslüman idaresindeki Maseggia veya Mazaga Sultanın ordusuyla birleşmişti. Bu sultanın ordusunda 15.000 Nûbeli asker vardı ki, verilen tafsilata göre bunlar Müslümandı.[52] Nûbelilerin din değiştirmelerine dair bilgilerin dağınık ve yetersizliğinden, bu halkın bağımsızlıklarına son derece düşkün oluşlarından ve uzun süre Hıristiyanlığa sıkıca bağlı bulunmalarından, onların din değiştir-

Nubia, (Philadelphia 1910).

49 Burckhardt (I), s. 133.

50 Alverez, s. 250.

51 İdrisî, s. 32.

52 Arabfakîh, s. 323.

melerinin birkaç asır süren tedricî bir sûrette olduğu anlaşılmaktadır.

Şimdi de Hıristiyanlığı Nûbelilerden iki asır önce kabul eden ve onlar gibi Yâkubî Kilisesine bağlı bulunan Habeşistanlılar arasında İslâm'ın yayılış tarihine geçelim:

Arap göçlerinin dalgası, batı sahilleri Habeşistan krallığının bir parçası olan Kızıl Deniz'in karşı tarafına, ancak Arabistan'ın Hz. Peygamber'in getirdiği dini kabulünden bir kaç yüzyıl sonrasında ulaşmış görünmektedir. Onuncu asra kadar Habeşistan sahil kasabalarında sadece birkaç Müslüman aile ikamet ediyordu. On ikinci asrın sonlarında ise bir Arap hânedanının kurulması, sahildeki bazı bölgelerin Habeşistan'dan ayrılmasına yol açmıştı. 1300 yılında adında bir tebliğci Habeşistan'ın içlerine kadar giderek insanları İslâm'a dâvet etti. Ertesi yıl etrafına topladığı 200.000 kişiyle Amhara hükümdarı üzerine bir kaç saldırı gerçekleştirdi.[53] Kral Saifa Ar'âd (1342-1370) ülkesindeki Müslümanlara karşı sert tedbirler aldı. Hıristiyanlığı kabul etmek istemeyenleri ya öldürüyor ya da sürgüne gönderiyordu.[54] Aynı yüzyılın sonunda, iç savaşlar dolayısıyla memlekette ortaya çıkan gergin durum, sahil boyunca muhtelif Arap yerleşim bölgelerinin bütün kıyıya hâkim olmalarına ve Habeşlilerin iç kısımlara doğru çekilmelerine sebebiyet verdi. Kral Ba'eda Meryem'in (1468-1478) hükümdarlık devrinin uzun bir kısmını, ülkesinin doğu sınırındaki Müslümanlara karşı mücadeleyle geçirdiği söylenir.[55] On altıncı yüzyılın başlarında, Habeşistan ile Kızıl Deniz'in güney uzantısı arasındaki bölgede bulunan güçlü Müslüman Adal krallığı ile diğer bazı yerler Hıris-

53 Makrizî (2), c. II, 2. böl., s. 183.
54 Basset, s. 240.
55 *A.g.e.,* s. 250.

tiyan devletine karşı şiddetli bir şekilde düşman oldukları hâlde, "Prester John" krallığına itaat eden ve haraç ödeyen başka yerler de bulunmaktaydı. Mesela Massawa'da, hanımları ve çocuklarıyla beraber otuz ya da kırk kişilik kafileler hâlinde göçebe hayatı yaşayan, her bir topluluğun başında Hıristiyan "kaptan" bulunan ve Habeşistanlı derebeylerinin sürülerine bakan Araplar bulunmaktaydı.[56] Bazı Müslümanların kralın hizmetinde olduğundan ve kendilerine önemli görevlerin emanet edildiğinden bahsedilir.[57] Bunlardan bazıları İslâm'a sâdık kalırken bazıları da ülkede hâkim olan dine geçmişlerdi. Bu Müslüman toplulukların Habeşistan kralına haraç vermelerinin ne ifade ettiğini tesbit etmek zordur. Hadya Müslümanları, her yıl ödedikleri haracın yanı sıra krala yeni Hıristiyan olmuş genç bir kız vermeye mecburdular. Bu âdet, çok eski bir zamanda adı geçen Araplarla yapılan bir anlaşmaya dayanıyordu. Habeşistan kralı, kendi "gücünü tasdik etmelerinin bir nişânesi olarak" koştuğu böyle bir şartla birlikte silah taşımalarını ve savaş kıyafetleri giymelerini yasaklamıştı. Ata binmeleri de ancak eyersiz olması hâlinde mümkündü. "Kral bizi öldürüp mescidlerimizi yıktırmasın diye biz bu emirlere hep itaat ettik. Kral haracı toplattırmak ve genç kızı aldırmak için adamlarını gönderdiği zaman, biz o kızı yıkar, giydirir ve bir divan üzerine koyardık. Sonra onun baş ucunda ölülerimizin ruhuna dualar okur ve onu kralın adamlarına teslim ederdik; ve bizden önce de babalarımız ve dedelerimiz de öyle yaparlarmış" derlerdi.[58]

Müslüman olup haraç ödeme mecburiyetinde kalan bu insanlar, çoğunlukla Habeşistan'ın kuzey sınırını oluşturan,

56 Alverez, (Ramusio, c. I, s. 218, 242, 249).
57 Arabfakîh, s. 83, 191.
58 *A.g.e.,* s. 275-276.

Kızıl Deniz'den batıya doğru Sinnâr'a[59] uzanan ve krallığın güney ve güneydoğusundaki[60] rakımı düşük bölgelerde bulunuyordu. Bu Müslümanların, bir arada bulundukları Hıristiyan topluluklar üzerinde ne gibi tesirleri olduğunu ve içinde bulunduğumuz asırda olduğu gibi İslâm'a insan kazandırıp kazandırmadıkları, sadece faraziyeden ibarettir. Ancak kesin olan şudur ki, Adal'ın bağımsız Müslüman sultanı Ahmed Gran (ki onun kendi ülkesini terk ederek Adallıların ülkesindeki dini benimseyen Aijjo[61] adında bir Hıristiyan rahibinin oğlu olduğu söylenir) Habeşistan'ı 1528'den 1543'e kadar hâkimiyeti altına aldığı zaman bir çok Habeşli reis, kendi taraftarlarıyla beraber bu Arap kumandanın muzaffer ordusuna katılarak Müslüman oldular. Bazı bölgelerin halkı cizye ödemeyi tercih ederken[62] bazıları da, topraklarını zaptedenlerin dinini kabul ettiler.[63] Fakat bu hâdiselerin cereyan ettiği yüzyılda yaşayan bir Müslüman tarihçi, bu din değiştirme işinin bazı hallerde korku dolayısıyla olduğunu ve yeni mühtedilerin bağlılıklarındaki samimiyetten şüphe edildiğini kaydeder.[64] Bununla beraber ihtidalardaki şüpheyi genelleştirmek doğru olmasa da, birçok bölgedeki sayısız din değiştirme hâdiselerinin kendine has özelliği bu zannı içinde barındırmaktadır. İslâm'a geçen kumandanlar emirleri altındaki askerlerin de kendileri gibi davranmalarını sağlamak için şahsî nüfuzlarını kullanmışlardır. İfade edildiğine göre, bu kimseler bazı bakımlardan kendi dinleri konusunda bilgisizdiler[65] ve bu sebeple din değişikliği kolaylıkla gerçekleşiyor-

59 *A.g.e.,* s. 319-324.
60 *A.g.e.,* s. 28, 129, 275.
61 Plowden, s. 36.
62 Arabfakîh, s. 321, 335, 343.
63 *A.g.y.*
64 Arabfakîh, s. 175, 195, 248.

du. Daha önceden Habeş krallarının hizmetine giren Müslüman kumandanların, gâlip gelen İslâm askerlerinin memleketlerine girmesini fırsat bilerek, Hıristiyanlığa ve krala olan bağlılıklarını derhal kesip kendilerinin bir kez daha Müslüman olduklarını ilân etmeleri, bu tür din değiştirmelerde özellikle etkin olan unsurdu.[66]

Bunlardan biri 1531 yılında Ahmed Gran'a yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Ben bir Müslüman evlâdıydım. Müşrikler tarafından esir alındım ve zorla Hıristiyan yapıldım; fakat kalben daima gerçek imana bağlı kaldım. Şimdi önce Allah, sonra O'nun peygamberi ve tarafınızdan korunulmak üzere size iltica ediyorum. Eğer pişmanlığımı kabul eder ve yaptıklarımdan dolayı beni cezalandırmazsanız, tevbe ederek Allah'a yöneleceğim ve maiyetimde bulunan kralın askerlerinin de size katılıp Müslüman olmalarının yolunu bulacağım." Gerçekten de ordusunun büyük bir bölümü kumandanlarının peşinden gitmeyi tercih etti; hanımları ve çocukları da dahil olmak üzere sayıları 20.000'i buluyordu.[67]

Fakat Habeşliler, Portekizlilerin yardımıyla, Müslümanların hâkimiyetini silkip atmada başarılı oldular ve Ahmed Gran 1543 yılında katledildi. Ancak İslâm dini bu ülkede katettiği mesafeyle etkisini on altıncı asrın sonu ile on yedinci asır boyunca sürdürebilmiştir. Onun varlığını sürdürmesine yardım eden ise, birbirine rakip durumdaki Hıristiyan Kiliselerinin, ortak hasımlarıyla değil de birbirleriyle uğraşmalarıydı. Ayrıca, Cizvitlerle diğer Roma Katolik misyonerlerinin kendi mezheplerine adam kazandırmadaki başarılı faaliyetleri ve Portekizlilerin bütün idarî işlere fiilî müdahaleleri,

65 *A.g.e.,* s. 178.
66 *A.g.e.,* s. 34-35, 120-121, 182-183, 244, 327.
67 *A.g.e.,* s. 181-182, 186.

Habeşistan Hıristiyanlarının çoğunda muhalefet hissini güçlendirmişti. Gerçekten de bu hissiyat o kadar güçlüydü ki reislerden bazıları açıktan açığa Portekizlilerle ittifaka devam etmektense Müslümanlara teslim olacaklarını söylüyorlardı.[68] Böylece yarı-dinî, yarı-milliyetçi olarak ortaya çıkan adı geçen hareketler öyle bir ölçüde genişledi ki, Portekizlilerle diğer yabancı Hıristiyanların ülkeden tamamen uzaklaştırılmalarına yol açtı (1632). Bundan sonra Habeşistan müthiş karışıklıklara sahne oldu. Bu durumdan istifade ile Galla ırkına mensup bazı kabileler ülkenin içlerine kadar ilerlediler ve oradaki varlıkları zamanımıza kadar devam etti.

Bu dönemde İslâm'ın yayıldığı sınırlar, on sekizinci asır seyyahlarından birinin gözlemlerden tahmin edilebilir. Bu kişinin verdiği bilgilere göre, kendi yaşadığı dönemdeki Müslümanlar Habeşistan'ın tamamına yayılmış ve ülke nüfusunun üçüncü büyük topluluğunu oluşturuyorlardı.[69] Sonraki yüzyıl boyunca Hz. Peygamber'in getirdiği din, sağda solda ferdî anlamda Müslüman olanlarla muntazam olarak güç kazanmıştır. Ülkede kuvvetli bir merkezî hükümetin olmayışı Müslümanlara yakınlık duyan bazı küçük kabile reislerinin ayaklanmalarına zemin hazırlamıştır. Oysa devletin temel kanunu gereği bütün Habeş emîrlerinin Hıristiyan dininde bulunma mecburiyeti vardı. Bazı Müslümanlar ise Habeşistan asilzâdelerinin mevkilerine ulaşabilmek için doğuştan getirdikleri dinî inancı terk edip Hıristiyanlığı kabul etmiş gibi görünüyorlardı. Bu yolla vali olabilecekleri Hıristiyan bölgelerinde nüfuzlarını İslâm'ın yayılması lehinde kullanma fikrini taşıyorlardı.[70] Bu dinin başarılı olmasının başlıca

68 *Lobi Ludolfi ad suam Historiam Æthiopicam Commentarius,* s. 474, Frankfurt, 1691).

69 R. P. Manoel d'Almeïda, *Histoire de la Haute Ethiopie,* s. 7 (Thevenot, c. II).

sebeplerinden birisi, Habeşistan'ın Hıristiyan nüfus ile kıyaslandığında Müslümanların sahip olduğu ahlâkî üstünlükleridir. Rüppell, bir göreve tam manasıyla dürüst ve güvenilir birisi getirilmesi icap ettiği zaman tercih edilenlerin daima Müslümanlar olduğunu, Habeşistan'a yaptığı seyahatinde sıklıkla müşahede ettiğini yazar. Rüppel ayrıca, Müslümanların Hıristiyanlarla kıyaslandığında daha faal ve daha çalışkan olduğunu, Hıristiyan çocuklarından sadece rahiplik yapacak olanlar okutulurken her Müslümanın çocuğuna okuma ve yazmayı öğrettiğini belirtmektedir.[71] Habeşistan'daki Müslümanların, Hıristiyan topluluk üzerine olan bu ahlâkî üstünlüğü, daha ileriye götürülecek olursa, on sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda İslâm dininin kaydettiği ağır ama sağlam ilerleyişi de izah etmektedir. Kilise mensuplarının büyük bir ahlâkî çöküş ve tembellik içinde bulunmaları ve Habeşistan ileri gelenlerinin bitmek tükenmek bilmeyen kavgaları, İslâm nüfuzunun hiç bir engelle karşılaşmaksızın tesir alanı edinmesini kolaylaştırmıştır. 1844-1860 yıllarında Habeşistan'da İngiliz konsolosluğu yapan Plowden, Massawa'nın kuzeybatı kısmında 16˚-17˚ enlem 30˚ boylamda yaşayan üç Tigre kabilesinden oluşan Habâb'tan bahsederken şöyle yazmaktadır: "Onlar son asırda Müslüman olmuşlardır. Önceki nesillerin hepsi Hıristiyan adı taşımaktadırlar. Dinlerini değiştirmelerine yol açan sebeplerden birincisi, ticarî muameleler yapageldikleri Müslümanlarla sürekli temas hâlinde bulunmaları ve komşularıyla giriştiği aralıksız savaşlarla gereğinden fazla meşgul olan Habeşli kabile reislerinin kademe kademe ve şimdi de tamamen ülkeyi terk etmeleridir."[72] Rivayete göre, Jâvej adında bir kabile reisi,

70 Masaja, c. II, s. 205-206.

71 Rüppell, c. I, s. 328, 366.

şans ve uzun ömür kazandırdığı inancıyla Hıristiyanlığı reddedip İslâm'a geçer. Daha sonra rahiplerine "Tabut'u[73] kır" der. Rahip, "Meryem'in Tabutunu kırmaya cesaret edemem!" diye cevap verir. Bu sebeple Javej, baltayı eline alarak Tabutu parçaladı. Orada bulunan ve bu hâdiseyi gören rahiplerin hepsi de İslâm'a gelmişlerdi ki onların torunları zamanımıza kadar kabile şeyhleri olagelmişlerdir."[74]

Ülkenin kuzey bölgelerinin nüfusunun başka kesimleri de aynı dönemde benzer şekilde İslâm dinine geçtiler. Çünkü rahipler bu bölgeleri terk etmişler ve kiliseler harabeye dönmekle yüz yüze kalmıştı. Kiliselerin harabe hâline gelmesi besbelli ki ihmalden kaynaklanıyordu. Zira o bölge Müslümanları hiç bir şekilde mutaassıp olmadıkları gibi, Hıristiyanlara düşman olmamakla biliniyordu.[75] On dokuzuncu asrın başlangıcında benzer ihtidaların olduğunu, pekçok Hıristiyan'ın devamlı olarak bu dine geçtiğini başka seyyahlar da ifade etmektedirler.[76] Habeşistan'da Müslümanlar özellikle, Kral Tewodros'un 1853 yılında tahta geçmesinden önce ülkede söz sahibi durumunda olan ve hanedanın naiplerinden Ras 'Alî tarafından kayırılıp gözetiliyorlardı. Kendisi Hıristiyan olmasına rağmen resmî mevkileri ve hatta kiliselerin hediyelerini bile Müslümanlar arasında dağıtıyordu. Onun hüküm ferma olduğu dönemde, Habeşistan'ın merkezî vilayetlerindeki nüfusun yarısı Hz. Peygamber'in getirdiği dini kabul etmişti.[77] Bu din şimdi Habeşistan'da öylesine derinlere kök salmıştı ki mensupları, hemen bütün ticareti, özellikle

72 Plowden, s. 15.

73 Tabut: On emrin yazılı olduğu tabletlerin bulunduğu sandık.

74 Littmann, s. 69-70.

75 Plowden, s. 8-9.

76 Beke, s. 51-52; Isenberg, s. 36.

77 Reclus, c. X, s. 247; Massaja, c. XI, s. 125.

küçük ölçekli ticareti ellerinde bulunduruyorlardı; geniş topraklar satın almışlardı; büyük şehirlerdeki pazar ve panayırların hâkimi durumundaydılar ve halkın çoğunluğu üzerinde sıkı bir etkiye sahiptiler. Gerçekten de bu ülkede otuz beş yıl yaşamış olan bir Hıristiyan, Müslüman dâvetçilerin başarı ve iştiyaklarını o kadar etkili ve heyecanlı değerlendiriyordu ki, burada sanki yeniden bir Ahmet Grân çıkacak, Peygamber'in sancağını dalgalandıracak ve Habeşistan'ın tamamı Müslüman olacakmış gibi bir ağızla konuşuyordu.[78] Mısır hükümetiyle aralarında yaşadıkları anlaşmazlık (Habeşistan 1875'ten 1882'ye kadar Mısır ile savaş hâlindeydi) Müslümanların aleyhine bir durum meydana getirdi. Bir yabancı Müslüman devlete duyulan nefretin hedefi, memleket dahilinde yaşayan Müslümanlara da çevrildi. 1878 yılında Kral Yohannes, Habeşistan kilisesi rahiplerini çağırttığı bir toplantıda kendisini dinî meselelerde baş hakem ilân eden ve bütün ülkede tek bir dinin olması kararını çıkarttı. Yâkubîler hâricindeki diğer mezhep mensubu Hıristiyanlara millî kilisede uzlaşmaları için iki yıl süre tanındı; Müslümanlar üç yıl, putperestler ise beş yıl içerisinde boyun eğdirilecekti. Bir kaç gün sonra kral bir ferman daha yayınladı. Bu ferman Müslümanlara tanınan üç yıllık "lütuf süresi"nin ne kadar az değerde olduğunu gösteriyordu; zira onlara sadece ihtiyaç duyulan her yere kilise yaptırmalarını ve Hıristiyan rahipler için vergi ödemelerini emretmekle kalmamış, memuriyette bulunan bütün Müslümanlara ya vaftiz olmaları ya da görevlerinden ayrılmaları için üç aylık süre tanımıştı. Böylesine zoraki din değiştirme muamelelerinin (ki sadece vaftiz ayinini ve haraç ödenmesini ihtiva ediyordu) pek tabii ki tesiri sınırlı oluyordu. Hıristiyanlığı dıştan kabul ediyor gibi görü-

78 Massaja, c. XI, s. 124.

nen Müslümanların gizliden gizliye eski dinlerini yaşamalarına mâni olunamazdı. Massaja, böyle durumdaki bazılarının vaftiz edildikleri kiliseden çıktıktan sonra kendi dinlerinden hürmet ettikleri bir kimseye gidip bu zoraki vaftizin tesirinden temizlenmenin çarelerini aradıklarına şâhit olmuştur.[79] Bu kitle hâlinde din değiştirmeye zorlama emri, sadece erkeklerle sınırlı tutulduğundan sonuçlarını daha etkisiz kılmıştır. Çünkü kralın fermanı kadınlardan bahsetmediği için hiçbir kadın tâciz edilmemiştir. Bu durum belki de Habeşistan'daki İslâmî hayatın gelecekteki tarihi için oldukça önemli bir hususu öne çıkarmıştır. Massaja, Müslüman kadınların bu ülkede dinlerinin yayılması konusunda oynadıkları önemli role işaret etmektedir.[80] Kral Yohannes'in 1880 yılına kadar Müslümanlardan yaklaşık 50.000, putperest kabile mensubundan 20.000 ve Gallalılardan yarım milyonu vaftiz edilmeye zorladığı belirtilmektedir.[81] Fakat onların din değiştirmesi vaftiz edilmekten ve haraç ödemekten öteye geçmediği için, bu sert tedbirlerin tek sonucunun, hem Müslüman hem de putperest Habeşlilerin, Hıristiyanlığa karşı nefret ve düşmanlığını artırdığını öğrenmek şaşırtıcı değildir.[82] Fazla önemi olmayan ve dolayısıyla hemen her zaman Habeşistan'ın hâkimiyetini kabul etmiş olan Kafa devletinin kralı Savo-Teheno, içinde bulunduğu mâli sıkıntılar sebebiyle İtalyanlarla Mehdi'nin peşinden gidenler tarafından tehdit edilen Kral Yohannes'in bu durumundan istifadeyle bağımsızlığını ilan etti ve bu kararını daha etkin bir şekilde hayata geçirmek için Müslüman oldu. Yönetimin İmparator Menelik tarafından yeniden alınıp kendisinin esir edildiği yıl

79 Massaja, c. XI, s. 77-78.
80 A.g.e., c. XI, s. 124-125.
81 Oppel, s. 307. Reclus, c. X, s. 247.
82 Massaja, c. XI, s. 79, 81.

olan 1897'ye kadar bütün saldırıları püskürttü. Menelik, Şoa'nın önceki kralı idi ve Kral Yohannes'in 1889 yılında ölümünden sonra bütün Habeşistan'da hâkimiyet kurmuştu. Hıristiyanlığın Kafa'nın her tarafında devlet dini olarak tesisi sağlanmış, kapatılan veya camiye çevrilen sağlam yapılar tekrar kiliseye dönüştürülerek âyinler yeniden başlatılmıştı.[83]

Fakat Hıristiyanlık menfaatine alınan bu zalimâne tedbirler, İslâm dininin on dokuzuncu yüzyıldaki artan gücünü durdurmayı başaramamıştır. Bir zamanlar Hıristiyan olan ve hâlâ Takles (Mesih Bitkisi), Hebtes (Mesih Yadigârı) ve Temâryâm (Meryem Yadigârı) gibi Hıristiyan isimleri taşıyan bütün kabileler Müslüman olmuşlardır. On dokuzuncu asrın ortalarında tamamen Hıristiyan olan iki Mänsa kabilesi, çoğunluk itibarıyla yirminci asrın başında Müslüman olmuştu; onların din değiştirmesine sebep olan Müslümanların yürüttüğü tebliğ gayretleri, Hıristiyan din adamlarının cehaleti sebebiyle kolaylaşmış gibi görünüyor. Benzer bir İslâmlaşma süreci de başka kabileler arasında bir süredir devam etmektedir.[84]

Şimdi Arapların zaferlerini kuzey kıyısında doğudan batıya doğru taşımış olduğu döneme, yedinci asırdaki Afrika tarihine geri dönmek durumundayız. Halkının bir çoğunun, Bizans idaresine son verilmesi maksadıyla Araplara destek verdiği Mısır'ın alınmasında görülen kolaylığa başka hiç bir seferde rastlanılmamıştır. Arapların, yarım asır bile geçmeden Mısır'dan başlayıp Atlas Okyanusuna kadar uzanan kıyı boyunda kurdukları mutlak hâkimiyetin bazılarında kanlı

83 Morié, c. II, s. 449.

84 Littmann, s. 67-70. K. Cederquist, "Islam and Christianity in Abyssinia", s. 154 (*The Moslem World,* c. II).

savaşlar olmuş, bazılarında uzun süreli direnişlerle karşılaşılmıştır. Afrika kıtasında Roma hâkimiyetinin tamamen son bulması, ancak 698 yılında Kartaca'nın düşmesiyle gerçekleşmiştir. Berberilerin boyun eğmesiyle de Araplar, ülkede hâkim güç konumuna gelmişlerdir.

Kitabımızda bu seferlerin ayrıntılarını vermekten ziyade, İslâm'ın Hıristiyan topluluklar arasında hangi yollarla yayıldığını izah edebilme arzusundayız. Ne yazık ki bu maksada yarayabilecek belgeler hem eksik hem de dağınık durumdadır. Hıristiyanlığa bunca azizler ve büyük ilahiyatçılar kazandıran meşhur Afrika Kilisesine ne olmuştu? Oldukça çok sayıdaki mezalimden zaferle çıkan ve Hıristiyan Ortodoksluk davasını kararlılıkla savunan Tertullian, St. Cyprian ve St. Augustine Kilisesi bir sis misali dağılıp gitmiş gibi görünmektedir.

Kesin bilgilerin olmaması sebebiyle, Hıristiyan topluluğunun ortadan kalkması alışılagelen bir iddia olarak, taassubâne baskılara ve oralara ulaşan Müslüman savaşçıların zorbalıkla din değiştirme çabalarına bağlanır. Fakat bu meselenin böyle gelişi güzel ve bir oldu bitti şeklinde belirtilmesine karşı konulacak ve hesaba katılması gereken pek çok başka husus bulunmaktadır. Birincisi, böyle bir iddiayı destekleyecek kesin deliller mevcut değildir. Katliamlar, yakıp yıkmalar ve uzun süren kanlı savaşların getirdiği başka hâdiseler bir hayli fazla sayıda olmuştur. Fakat fiilen meydana gelen dinî zulüm hâdiseleri onlara nisbetle yok derecesindedir. Asıl dikkat edilmesi gereken husus ise şudur; Arapların buralara girmesinden sonra sekiz asrı aşan bir süre yerli Hıristiyan Kilisesinin varlığını devam ettirmesi, gösterilen müsamaha ve dinî serbestliğin varlığına delil teşkil eder; aksi durumda bu kiliselerin ayakta kalması mümkün olmazdı.

Hıristiyanlığın Kuzey Afrika'da yok olup gitmesine yol

açan sebepler, Müslüman idarecilerin taassubunda değil, başka yerlerde aranmalıdır. Fakat bunları sıralamadan önce, Hıristiyan nüfusun yedinci asrın sonunda ne kadar az olduğu gerçeğinin kavranması yerinde olacaktır. Bu durum Müslüman idare altında zoraki din değiştirmenin olmadığını daha bâriz bir şekilde ortaya koyacak; "Araplar, kuzey Afrika'yı topraklarına katmaya başladıklarında geniş sahalara yayılmış ve gelişmiş bir Hıristiyan Kilisesi bulsalardı durum daha farklı olurdu" şeklindeki değerlendirmelerin, mantığa çok daha az uygun olduğunu gözler önüne serecektir.

Afrika'da bulunan ve Hıristiyan nüfusunun dışına çıkamadığı Roma'ya bağlı şehirler, hiçbir zaman güneye doğru genişleyememiştir. Çünkü sahil şeridine uzaklıkları çok nâdir olarak 130 veya 160 km olan çöller bu istikamette bir engel teşkil etmektedir.[85] Vandal savaşçıların bölgeyi istilâsından önce 500 piskoposluk bölgesi mevcut olmasına rağmen, bu durum Hıristiyan nüfusuyla ilgili bir ölçü olarak alınamaz. Zira önemsiz kasabalara ve hatta gözden uzak köylere kadar piskopos tayin etmesi Afrika Kilisesinin mutad uygulamalarından olmuştur.[86] Ayrıca Hıristiyanlığın, Berberî kabilelerinin bulunduğu oldukça iç kısımlara kadar yayıldığı ise şüphe götüren bir durumdur.[87] Beşinci yüzyılda Roma İmparatorluğunun gücünün zayıflamasıyla, Romalıların Mağribîler, Numidianlar, Libyanlar vs. olarak adlandırdığı bu Berberî kabileleri, zengin sahil şehirlerini güneyden akınlar düzenleyerek yağmalayıp tahrip ettiler. İstilacılar kesinlikle putperest idiler. Libyanların yaptıkları tahribat, Cyrene şehri Piskoposu Synesius tarafından çok acıklı bir şekilde

85 Gibbon, c. I, s. 161.

86 *A.g.e.,* c. II, s. 212.

87 C.O. Castiglioni, *Recherches sur les Berbères Atlantiques,* s. 96-97

dile getirilmiştir. Zira kiliseleri talan edip yakmışlar ve kutsal kâseleri kendi putperest ayinlerinde kullanmak üzere alıp götürmüşlerdir.[88] Bu şehir onların verdiği tahribattan hiç bir zaman belini doğrultamamıştır. Müslümanlar buralara geldiği sıralarda Hıristiyanlar muhtemelen yok denecek sayıdaydı. Trablusgarp'da bulunan Moor kabilesi reisi, Vandalların kral Thorismund (496-524) ile savaşırken, Vandalların kötü muamelesine uğrayan Ortodoks kiliseleri ile rahiplerine saldırmaktan sakınmıştı. Bu reis, putperestliğini açıkça beyan ederken: "Hıristiyanların Tanrı'sının kim olduğunu bilmiyorum, fakat eğer o söylenildiği kadar güçlü ise kendisine ihanet edenlerden intikamını alacaktır ve o kendisini takdis edenlere yardım edecektir."[89] demiştir. Moritanya göçebelerinin büyük çoğunluğu da muhtemelen putperestti.

Fakat Hıristiyan Kilisesi, burada ne kadar geniş sahaya yayılmış olursa olsun, Vandal saldırıları sırasında aldığı darbeden bir türlü belini doğrultamamıştır. Hatta Hıristiyanlığın Arian mezhebinden olan Vandallar yüzyıla yakın bir süre boyunca Ortodokslara şiddetli eziyetlerde bulunmuşlar, piskoposlarını sürgüne göndermişler, açıkça ibadet etmelerini yasaklamışlar ve bunlardan kendi mezheplerine yanaşmayanlara zulmetmişlerdi.[90] Bizans kumandanı Belisarius 534 yılında Vandalların kuvvetlerini bozguna uğratıp Kuzey Afrika'yı tekrar Roma İmparatorluğuna bağladığında, Kilise işlerinin idaresini yeniden ele almak için toplanan Kartaca Konsülü'nde[91] biraraya gelen piskoposların sayısı sadece 217'ydi. Sürekli ve şiddetli saldırılara mâruz kalmalarının sonucu Hırıstiyanlığa inananların sayısı bir hayli azalmıştı.

88 Siynesii Catastasis (Migne: *Patr. Gr.* c. LXVI, s. 1569).
89 Neander (2), s. 320.
90 Gibbon, c. IV, s. 331-333.
91 *A.g.e.,* c. V, s. 115.

Müslümanların gelmesinden önceki yüzyıl içinde de barbar Mağribîlerin saldırıları,[92] Romalıları şehirlere ve kasabalara hapsetmiş, dağları, ovaları ve kırları ellerine geçirmişlerdi. Ayrıca kötü yönetimler, kargaşalıklar ve her şeyden öte altıncı asrın ikinci yarısına damgasını vuran veba salgını gibi durumlar, âdeta hep bir araya gelerek tahribâtın sürmesinde işbirliği yapmışlardı. Jüstinyen'in ve bu imparatorluğun açmış olduğu savaşların beş milyon Afrikalının hayatına mal olduğu söylenmektedir. Bir zamanlar ziraat ve ticaretin çok canlı olduğu, daha sonra telafisi mümkün olmayacak derecede harap edilen ülkenin zenginleri çoktan evlerini ve memleketlerini terketmişlerdi. "Afrika'daki perişanlık öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, bir çok bölgede seyahat eden birisi günlerce gezmiş olsa da ne bir dost ne de bir düşman yüzü görebilirdi. Kadınlar, çocuklar ve köleler hâriç, sayıları bir zamanlar yüz altmış bin savaşçıya ulaşan Vandal topluluğu yok olup gitmişti. Bunlar, şiddetli çarpışmaların olduğu bir savaşta sayıları kendilerinden kat be kat fazla olan Moor kabilesini tamamen ortadan kaldırmışlardı. Aynı şekilde oradaki Romalılar ve müttefikleri de, iklimin tesiri, karşılıklı çatışmalar ve barbarların saldırıları sebebiyle telef olmuşlardı."[93]

646 yılında, muzaffer Arapların batı vilayetini boyun eğdirmek üzere Mısır'dan hareket edişlerinin bir yıl öncesinde, çoğu kere Hıristiyan inancının safiyetini savunmuş olan Afrika Kilisesi, Monoteletizm'e karşı verdiği mücadelede kökünden sarsılmıştı. Fakat Kartaca başpiskoposluk bölgesindeki Moritanya, Numidya, Bizansiya ve Afrika Prokonsüllüğü adındaki dört papazlık bölgesinin piskoposu, Monoteletizm'i kınamak için sinod ruhânî meclisini topladıkları ve

92 Ticânî, s. 201; Gibbon, c. V, s. 122.
93 Gibbon, c. V, s. 214.

İmparatora ve Papa'ya konsül adına mektup yazdıklarında, Kartaca'da yapılan toplantıda Afrika Prokonsüllüğünü temsil eden sadece altmış sekiz piskopos vardı, Bizansiya'yı ise kırk iki piskopos temsil ediyordu. Diğer iki piskoposluk bölgesinden gelen temsilcilerin sayıları verilmemiştir. Fakat Hıristiyan halk hiç şüphesiz buralarda, hükümet merkezine daha yakın durumda olan diğer iki piskoposluk bölgesinden daha çok sıkıntıya maruz kalmıştı.[94] Hissiyatın bu kadar yüksek olduğu bir olayda piskoposlardan hiç birinin bulunmaması son derece izah edilemez bir durumdur. Zira Hıristiyanlığın, kendi dinî inançları yolunda yorumu ve bu konuda Bizans sarayının tavrını kınama hususunda yapılan bir toplantıdan yüz çevirmek mümkün değildi. 638 yılındaki bu büyük Lateran Konseyi toplantısı muhalefetin canlandırılmasında en büyük payı üstlenmişti. Afrikalı piskoposların sayısındaki azalma kesinlikle Hıristiyan nüfustaki çok kapsamlı düşüşe işaret etmektedir. Nüfusun azalmasıyla ilgili sayısız sebepleri hesap ederken piskoposların sayısına, gereğinden fazla bir vurgu da yapılmamalıdır, çünkü bölgesi önemsiz bir konuma düştükten çok sonra da piskoposluk yetkisi yerine getirilmeye devam edilebilir.

Yukarıda sayılan sebeplerden hareketle Müslümanların zaferlerinin gerçekleştiği dönemlerdeki Hıristiyan nüfusunun hiç de çok olmadığı kesinlikle anlaşılabilir bir durumdur. Arapların zaferlerini kesinleştirmelerinden önce geçen elli yıllık dönem sırasında, Hıristiyan nüfusu, uzun süren çekişmelerin yol açtığı tahribatla daha da gerilemişti. Trablusgarp şehri, altı ay süren kuşatmaya direndikten sonra talan edildi ve halkın bir kısmı kılıçtan geçirilip geri kalanları ise

94 Neander (I), c. V, s. 254-255. J.E.T. Witsch, *Hend-book of the geography and statistics of the Church,* c. I, s. 433-434, Londra 1859; J. Bournichon, *L'Invasion musulmane en Afrique,* s. 32-33, Tours 1890.

esir alınarak Mısır'a ve Arabistan'a götürüldü.[95] Numidya çölü sınırındaki bir başka şehir,[96] büyük bir garnizonu olan bir Roma kontu tarafından savunuldu ve bu savunma bir yıl süren kuşatmaya direndi. Sonunda büyük bir saldırıyla alınınca, erkeklerin tamamı kılıçtan geçirildi, kadınlar ve çocuklar esir alınıp götürüldüler. Bu şekilde esir alınanların sayısının yüz binlere vardığı söylenir.[97] Hıristiyanların çoğu kaçarak,[98] kimi İtalya'ya kimi de İspanya'ya sığındı[99] ve Papa II. Gregory tarafından St. Boniface'in piskoposluk bölgesine hitaben yazdığı mektuptan, kiminin ise Almanya'ya kadar gittiği anlaşılmaktadır.[100] Gerçekten de buralardaki büyük Roma şehirleri bir hayli zaman insansız kalmış, hatta tamamen harabeye dönmüştü.[101] Zira çeşitli sebeplerden dolayı bu diyarları alanlar kendilerine pek çok yerde yeni şehirler inşa etmişlerdi.[102]

Yedinci asrın sonunda hâla Afrika'da kalan bir zamanların ihtişamlı Hıristiyan Kilisesinin dağınık hâldeki kalıntılarına gelince: Yerli Hıristiyan topluluğunun izlerinin, on altıncı asra varana kadar geç vakitlerde bulunabilmesinden dolayı o kiliselerin nihai olarak ortadan kaybolmasında so-

---

95 Leo Africanus. (Ramusio, c. I, s. 70, D.)

96 "Numidyalıların kaçtığı bu şehri Romalıların kurduğu rivayet edilmektedir. Sözkonusu bu antik şehir Buggia krallığıyla sınır teşkil ediyordu." *A.g.e.,* s. 75, F.

97 Pavy, c. I, s. iv.

98 "Bunlar dinlerini değiştirmemek ya da cizye ödememek için Müslüman orduların önünde kaçışlarını sürdürdüler." Ticânî, s. 201.

99 Leo Africanus. Ramusio, c. I, s. 7.

100 Migne, Patr. Lat., c. LXXXIX, s. 502).

101 Leo Africanus. (Ramusio, s. 65, 66, 68, 69, 76).

102 Kayrevan ve Kahire h. 50; Fez h. 185; el-Mehdiyye h. 303; Masile h. 315; Fas/Moroko h. 424 tarihlerinde kuruldu (Ebû'l-Fidâ, c. II, s. 198, 186, 200, 191, 187).

rumlu olan etkenin mezalimler olduğunu farz etmek pek gerçekçi olmaz. Fas'ta kendi adını taşıyan hânedanın kurucusu olan İdris'in, kılıç zoruyla kendisi için bir krallık oluşturmaya başladığı yıl olan m. 789'da gerçekten de Hıristiyanları ve Yahudileri zor kullanarak Müslüman olmaya mecbur ettiği söylenir.[103] Fakat, yerli Kuzey Afrika Kilisesinin tarihinde böyle bir hâdisenin benzerine rastlanmamıştır.[104]

Bu kiliselerin çöküşünün çok yavaş oluşu bile, gördükleri müsamaha ve müsadeye bir delil teşkil eder. Müslümanların fetihlerinden yaklaşık 300 yıl kadar sonra bile, hâlâ ayakta bulunan kırk kadar piskoposluk bölgesi kalmış durumdaydı.[105] 1053 yılında Papa IX. Leo'nun, bir zamanların altın yıllarını yaşayan Afrika Kilisesini sadece beş piskoposluğun temsil etmesinden yakınması olayının sebebi,[106] kuvvetle muhtemel birkaç yıl öncesinden ülkeye akın akın gelip orasını ardı arkası kesilmez çatışma ve kargaşaya boğan Arap aşiretlerinin korkunç kıyım ve yıkımında aranmalıdır.[107] Afrika Kilisesi 1076 yılında, kilise hükümleri gereği, piskoposluk bölgesine tayini gereken üç piskoposu bulamamıştı. Papa VII. Gregory, Kartaca Başpiskoposluğuna yardımcı olmak üzere iki kişiyi piskopos olarak tayine mecbur kalmıştı. Fa-

103 İbn Ebî Zer, s. 16

104 Şüpheli bir zoraki din değiştirme hâdisesi 1159'da Tunus'u alan Abdulmu'min'e atfedilir. Bkz. *De Mas Latrie* (2), s. 77-78.

105 *A.g.e.*, s. 27-28.

106 S. Leonis IX. Papæ Epist. lxxxiii. (Migne, *Patr. Lat.,* c. CXLIII, s. 728). Bu mektup, Gumni ve Kartaca piskoposları arasındaki üstünlük mücadelesini ele alır. O dönemde Afrika'daki karmaşada, piskoposların, kendi bölgelerinin yanı başındaki ve komşu ülkelerdeki bölgelerin durumundan haberdar olmalarını engellemeye yönelik çabaların olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Papaya gelen bilgilerde de, piskoposların sayısının gerçekte olduğundan daha az gösterilmesi muhtemeldir.

107 A. Müller, c. II, s. 628-629.

kat Hıristiyan halk yeni piskoposluklar ihdas edilmesini gerektirecek kadar kalabalık ve ruhani işlerin çokluğu bu üç piskoposun üstesinden gelemeyeceği kadar ağırdı.[108] Ertesi iki asır süresince Hıristiyan Kilisesi daha da geriledi. 1246 yılına gelindiğinde Fas piskoposu, yerli kiliselerin tek ruhani lideri olarak kalmıştı.[109] Aynı döneme kadar Hıristiyanlığın varlığını sürdürdüğünün izleri hâlâ Cezayir berberileri arasında bulunabiliyordu.[110] Bu kabileler, erken bir dönemde İslâm akidesi konusunda biraz bilgi edinmişseler de yeni din onlar üzerinde çok az tesir meydana getirmişti. Hatta yıllar geçtikçe ilk başlarda edinmiş oldukları bilgileri ve ibadet hükümlerini dahi unutmuşlardı. Geçit vermeyen dağlardaki dış dünyaya kapalı hayatları ve bağımsızlıklarına kıskançlık derecesinde düşkün oldukları için Arap unsurunun içlerine kadar nüfuz etmesine azimle karşı koydular. Bu sebeple onların din değiştirmelerini sağlama konusunda bir hayli güçlük yaşanıyordu. Onların arasında Sâkiyetü'l-hamrâ'daki Kadirîyye tarikatına bağlı bir zâviyenin mensuplarınca başlatılan dâvet çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İslâm dinini onların arasına sokma şerefi, 1492 yılında Gırnata'nın düşmesi üzerine İspanya'dan kovulan Endülüs Müslümanlarına aittir. Adı geçen zâviyeye sığınan bu Müslüman muhacirler, zâviyenin şeyhi tarafından, daha önceden müridlerinin gayretlerini tam anlamıyla boşa çıkaran meşakkatli vazife için pek ehil görülmüşlerdi. Zâviye şeyhi bunları o kutsal

108 S. Gregorii VII. Epistola xix. (Liber tertius). Migne, *Patr. Lat.,* c. CXLVIII, s. 449).

109 *De Mas Latrie*, s. 226. Ataları 1122 yılında sınırdışı edilerek Fas'a sürülen bazı İspanyol Hıristiyanlar, o zamanki Fas sultanının iyi muamelesi vesilesiyle İşbiliye'ye geri dönmelerine müsaade edildiği 1386 yılına kadar oralarda bulunuyorlardı. (Whishaw, s. 31-34).

110 C. Trumelet, *Les Saintes de L'Islam*, s. xxxiii, Paris 1881.

vazifeye yollarken şöyle hitap etmişti: "Dinin getirdiği nimetlerden ne miras almışlarsa onu da kaybetmiş olan bu bölgelere İslâm'ın nûrunu götürmek üzerimize vâcip olan bir vazifedir; zira bu tâlihsiz Kabiller tamamen mektepten mahrumlar, çocuklarına ahlâk kaidelerini ve İslâm'ın faziletlerini öğretecek hocaları yok; bu sebeple Allahsız ve dinsiz bir şekilde vahşi hayvanlar gibi yaşıyorlar. Bu kötü gidişatı durdurmak için sizin dinî gayretinize ve bu hususdaki aydınlatıcı bilgilerinize müracaat etmeye karar verdim. Bu dağlıların dinimizin yüce hakikatlerinden uzak, çok acı bir cehalet içerisinde daha fazla yuvarlanmalarına müsaade etmeyelim; gidiniz ve sönmekte olan iman ateşlerinin üzerindeki külü üfürünüz de için için yanmakta olan koru tekrar alevlendiriniz. Önceki Hıristiyanlık inançlarından üzerlerinde kalan her ne hata varsa hepsini gideriniz. Onlara, efendimiz Muhammed'in –sallallahu aleyhi vesellem– getirdiği dinde, Hıristiyanlıkta olduğu gibi kirli (yıkanmaksızın) yaşamanın Allah nazarında affolunmayı gerektiren bir durum olmadığını anlatınız.[111] Vazifenizin zorluklarla dolu olduğunu sizden saklamayacağım. Fakat yüksek azminiz ve üstün iman gayretiniz Allah'ın lütfuyla bütün engelleri aşmanızı mümkün kılacaktır. Gidiniz evlatlarım ve cehalet ve küfür bataklığında yuvarlanan bu tâlihsiz kulları Allah ve Peygamberine geri getiriniz! Gidin evlatlarım, kurtuluş mesajını taşıyarak gidin ve Allah yâr ve yardımcınız olsun!"

Tebliğciler beşer ya da altışarlı gruplar halinde muhtelif

111 Bu tavsiyeleri, Moriskoların ıslâhı için 1566 yılında Madrid'de teşkil olunan Cuntanın yayınladığı askerî bildirilerle mukayese ediniz. Onlardan biri aşağıdaki gibidir: "Ne kendileri, ne kadınları ne de başka hiç kimsenin, evde ya da başka yerde banyo yapmalarına müsaade edilmemeli; ve bütün hamamları yıkılıp tahrip edilmeli." J. Morgan, c. II, s. 256.

yönlere hareket ettiler; üstlerinde eski elbiseler, ellerinde âsalar ile dağlardaki en vahşi ve en tenha yerleri seçerek mağaralarda ve kaya oyuklarında inziva yerleri kurdular. Fakirâne hayatları ve sürekli ibadet hâlleri çok geçmeden Kabillerin merakını uyandırdı ve kısa süre sonra onlarla samimi ilişkiler içerisine girdiler. Tebliğciler, sağlıkla ilgili bilgileri, makina âletlerinin kullanılması gibi diğer medenî hayatın gereği insana fayda sağlayan başka hususlardaki bilgileri sayesinde arzuladıkları nüfuzu elde etmeye başladılar. Her bir inziva mekânı İslâmî eğitimin merkezi hâline geldi. Yeni gelenlerin öğrettiklerinden etkilenen öğrenciler etraflarında toplandılar ve zamanla kendi halklarına İslâm'ın dâvetçiliğini yaptılar. Böylelikle İslâm dini, Kabillerin ülkesinin her tarafında, hatta Cezayir'in Sahra köylerine varıncaya kadar yayıldı.[112]

Yukarıdaki hâdise hiç şüphesiz iç kısımlardaki müstakil kabilelere İslâm'ın tanıtım şeklini göstermektedir. Bu kabileler daha önce Hıristiyanlığı öğrenmişler, fakat bu din hakkındaki bilgileri azala azala sonunda birkaç hurafenin bilinmesi gibi bir duruma kadar gerilemişti.[113] Hıristiyan dünyasının geri kalanıyla irtibat kopukluğu ve ruhânî öğretmenlerinin olmayışı sebebiyle Müslüman tebliğcilerin din telkinlerine karşı koyabilecek pek az bilgiye sahip durumdaydılar.

Kuzey Afrika Kilisesinin çöküşüyle ilgili olarak bu yeter-

112 C. Trumelet, *Les Saintes de L'Islam,* s. xxxiii-xxxvi.

113 Leo Africanus, on beşinci asrın sonunda Cezayir ve Buggia'nın tüm dağlılarının Müslüman olmalarına rağmen, yanaklarına ve avuç içlerine siyah haç çizdiklerini belirtir (Ramusioi 1, s. 61); benzer şekilde Benî Mzablar, bugüne kadar hâlâ aforoz ve günah çıkarma ile alâkalı bazı dinî adetleri devam ettirmektedirler (Oppel, s. 299). Sahra'nın bazı göçebe kabileleri bir tür vaftiz uygulamasını gerçekleştirirler ve haç işaretini, eşyalarında ve silâhlarında süs olarak kullanırlar. (De Mas Latrie (2), s. 8).

siz bilgilere eklenebilecek pek az kayıt vardır. On dördüncü asrın başlarında Tunus'un güney bölgesi el-Cerid'i ziyaret eden Müslüman bir seyyahtan[114] edindiğimiz bilgiye göre Hıristiyan kiliseleri, harabe hâlinde olsa bile, kendi yaşadığı dönemde ayaktaydı ve bu kiliselerin hemen önüne bir cami yapmakla yetinen Arap savaşçıları hiç birini tahrip etmemişlerdi. İbn Haldûn, on dördüncü asrın sonlarında Kastiliye[115] vilayetinde Hıristiyan nüfusunun bulunduğu bazı köylerden bahseder; bu köylerdeki insanların dedeleri Müslümanların fethettiği zamandan beri orada oturmaktadırlar.[116] On beşinci asrın sonlarında hâlâ Tunus şehrinde yerli Hıristiyanlardan müteşekkil bir topluluğun kendilerine ait mahallelerde yaşadığı bildirilmektedir. Hıristiyan tâcirlerin ikamet ettiği yerden bir hayli uzakta olmalarına rağmen herhangi bir baskı ve tecavüze uğramadan yaşadıkları gibi bunlar Sultan'ın özel muhafızı olarak istihdam edilirlermiş.[117] V. Charles'ın Tunus'u zabtettiği 1535 yılında Hıristiyanlık dinindeki sebatlarından dolayı tebrik ettiği kişilerin işte bu topluluğun mensupları olduğuna şüphe yoktur.[118]

Kuzey Afrika'daki yerli Hıristiyan Kilisesi ile ilgili duyduklarımızın burada sonuna geldik. Hıristiyan askerleri istihdam eden,[119] ticarî veya diğer başka sebeplerle oralarda oturan Hıristiyanların ibadetlerini serbestçe yerine getirebilmelerini sağlayan andlaşmalar yapan[120] ve Papaların orada-

114 Ticânî, s. 203

115 Bugünkü Tunus'da Touzer.

116 *Tarihü'd-Düveli'l-İslâmiyye bi'l-Mağrib,* c. I, s. 146 (ed. De Slane, Cezayir 1847).

117 Leo Africanus. (Ramusio, c, I, p. 67).

118 Pavy, c. I, s. vii

119 *De Mas Latrie* (2), s. 61-62, 266-267. L. del Marmol-Caravajal, *De l'Afrique,* c. II, s. 54, Paris 1667.

ki Hıristiyanları korunmaları hususunda kendilerine emanet ettiği ve o Hıristiyan halka da yöneticilerine sâdık olmalarını öğütlediği[121] muhtelif Kuzey Afrika krallıklarının Arap idarecileri hakkında daha fazla delliler olmasa bile, Hıristiyan Kilisesinin burada çok uzun süre ayakta kalabilmiş olması, zoraki din değiştirme iddialarını geçersiz kılacak güçlü bir delil niteliğindedir.[122]

120 *De Mas Latrie* (2), s. 192.

121 e.g. Innocent III, Gregory VII, Gregory IX ve Innocent IV.

122 *De Mas Latrie* (2), s. 273.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İslâm'ın İspanya Hıristiyanları Arasında Yayılması

MUZAFFER ARAPLAR İslâm'ı İspanya'ya 711 yılında soktular: 1502 yılında Ferdinand ve Isabella tarafından yayınlanan bir ferman, İslâm dininin yaşanmasını ülke çapında yasak hâle getirdi. Bu iki tarih arasında geçen asırlar esnasında Müslüman İspanya, Ortaçağ Avrupa'sının en parlak sayfalarından birisini yazmıştır. Meydana getirdiği etki, Provence bölgesinden geçip yeni bir edebiyat ve kültürün doğmasına yol açarak Avrupa'nın diğer ülkelerine ulaşmıştı. Hıristiyan bilim çevreleri Rönesans devrine kadar zihnî faaliyetlerini harekete geçirecek olan Yunan felsefe ve ilmini ondan almıştı. Fakat sanat ve şiir, bilim ve felsefe alanlarındaki medenî hayatın getirdiği üstün başarıları burada atlayıp dikkatlerimizi İslâm idaresi altındaki İspanya'nın dinî durumuna toplamamız gerekmektedir.

Müslümanlar dinlerini İspanya'ya soktuklarında, Ariyan mezhebi üzerine kurduğu hâkimiyet sonrasında Katolik Hıristiyanlığını sağlam bir şekilde yerleşmiş buldular. Altıncı Tuleytula Konseyi, bütün kralların Katolik mezhebi dışında hiç bir din ve mezhebin varlığına müsade etmemeleri ve bü-

tün muhalif din ve mezheplere karşı kanunu şiddetle uygulayacaklarına dair yemin etmelerini hükme bağladı. Ardından çıkarılan bir kanun da, Kutsal Katolik kilisesini ve Apostolik kilisesine, İncille ilgili esaslarına, Hıristiyan büyüklerinin tasvirlerine, Kilise hükümlerine ve Kutsal âyinlere dair şüphe ve itirazları yasaklamış, bu fiilleri işleyenlerin mülküne el konulmasını ve ömürboyu hapisle cezalandırılmalarını tayin etmiştir. Hıristiyan din adamları kendi lehlerine olacak tarzda devlet işlerinde sözü geçer bir duruma gelmişlerdi:[1] Piskoposlar ve önde gelen din adamları, ülkedeki en önemli meseleleri halletmek için toplanan millî meclislerde otururlar, kralın seçilişini tasdik eder veya kararlarına uymaması durumunda onu tahtan indirme talebinde bulunurlardı. Hıristiyan din adamları iktidar üzerindeki bu nüfuzlarını kullanarak, İspanya'daki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Yahudilere eziyet ve zulümlere maruz bırakırlar; vaftiz olmak istemeyenlere karşı zâlimane uyglamalara yol açan fermanlar çıkartılmasını sağlarlardı.[2] Sonuç olarak onlar da, bu topraklara giren Arapları böylesi zâlimâne baskılardan kendilerini kurtaracak ve koruyucak kimseler olarak karşıladılar, zaptedilmiş şehirlerde fâtihler adına muhafızlar yerleştirdiler ve içinde bulundukları kuşatma altındaki şehirlerin kapılarını onlara açtılar.[3]

Müslümanlar İspanya'da köleler tarafından sevinçle karşılandılar. Bunlar, Gotik hâkimiyeti altında çok perişan durumda yaşıyorlardı. Müslümanlarla kader birliği yapmaları hâlinde kazanacakları özgürlük ve pek çok faydayı düşünüyorlardı. Hıristiyanlık hakkındaki bilgileri ise pek sathî idi.

1 Baudissin, s. 22.
2 Helfferich, s. 68.
3 Makkarî, c. I, s. 280-282.

Bu ezilmiş köleler İspanya'da İslâm'a ilk girenlerdi. Belki de onları örnek alanlar, m. 693 yılı gibi geç vakitlere kadar izlerine rastladığımız putperest toplulukların geri kalanları olmuştur.[4] Hıristiyan asilzâdelerin çoğu da, gerek samimi olarak inandıklarından gerekse başka saiklerden dolayı yeni inanç sistemini kabul etmişlerdir.[5] Alt ve orta sınıflardan kazanılarak İslâm dinine geçenlerin çoğu sadece görünüş olarak değil fakat gönülden inandıkları için İslâm dinini kabul etmişlerdir. Bu tür kimseler, önceden inandıkları dinin rahiplerince câhil bırakılmışlar, ihmal edilmişler ve dünyevî ihtiraslarla dindaşları tarafından yağma ve baskılara maruz kalmışlar; dolayısıyla kendi dinlerini bırakarak İslâm'a geçmişlerdir.[6] Bu İspanyollar, Müslüman olduktan sonra da benimsedikleri bu yeni dinin en ateşli bağlıları olarak görünmüşlerdir. Hem kendileri hem de aileleri, dinî hayatı ön planda tutan Müslüman takva sahiplerinin güçlü ve ihlaslı yolunu izlemişler, Arap aristokrat sınıfınca benimsenen gelişigüzel gelenek ve lüks yaşayışlarına karşı çıkmışlardır.[7]

Hıristiyan tarihçilerin ifadesine göre, Müslümanların fetihleri sırasında Gotik faziletleri çökmüş ve yerini kadınsı tavırlara ve bozulmaya bırakmıştı. Bundan dolayı İslâm hâkimiyeti, sapıtıp ahlâksızlığa düşenlere Allah tarafından indirilmiş bir ceza gibi telâkki edilmiştir.[8] Fakat böyle bir ifade, kabul edilebilir muasır delilin yokluğu karşısında, kilise tarihçilerinin sıkça kullandıkları sıradan bir anlatım şeklidir.[9]

---

4 Baudissin, s. 7.

5 Dozy (2), c. ii, s. 45-46.

6 A. Müller, c. II, s. 463.

7 Dozy (2), c. II, s.44-46.

8 Bkz. St. Boniface (d. 745, Epist. lxii); Migne, *Patr. Lat.,* c. LXXXIX, s. 761, c. CXV, s. 761; Similarly Alvar (2), § 18.

9 Dozy (3), c. I, s. 15-20. Whishaw, s. 38, 44.

Ancak, zaman geçtikçe meselelerin kendi kendine düzeldiğine dair bir işaretin görülmediği kesindi. Hıristiyan piskoposlar, Müslüman yönetim merkezlerindeki ziyafetlere katılınca, piskoposluk makamları açık artırmaya çıkartılıp dinsizliklerinden şüphelenilen kişiler, halkın başına yol gösterici olarak tayin edilince ve onlar da bunun karşılığında ikinci derecedeki papazlık makamlarını âdi ve hiçbir meziyeti olmayan kimselere peşkeş çekince[10] Hıristiyanların, ileri gelenlerinin ahlâken düşük yaşayışlarının itibarsız hâle getirdiği[11] bir dinden ayrılıp, daha uygun ruhî ve ahlâkî bir hayatı İslâm'ın sunduğu sınırlar içinde teneffüs etmeyi arzu edenlerin sadece Elvira[12] bölgesi Hıristiyanları olmadığı çok rahat tahmin edilebilir.

Kilise tarihçileri, olayları tarih sırasına göre kayıt hususunda hassas davranmış olsalardı, İspanya, hiç şüphesiz Bodo gibi Hıristiyan Kilisesini terk eden bir çok insanın misallerini takdim eden bir yer konumunda olurdu. Bodo, "sofu" Louis devrinde Fransız sarayında papaz yardımcılığı yapmış ve kendi ifadesiyle, günahkâr hayatından kaçarak "Rabbin koyduğu kanunlar çerçevesinde sebatla yaşayabilmek için" miladî 838 yılında Musevi olmuştur.[13]

Pek mümkündür ki, Arap fetihlerinin hemen öncesinde İspanya Kilisesinde biraz olsun uyanışının görüldüğü Gotik Aryanizminin[14] kalıntıları da (ki bu kalıntıların kaybolması

10 Samson, s. 377-372, 381.

11 Dozy (2), c. II, s. 210.

12 On beşinci asrın sonuna doğru Papa I. Hadrian tarafından İslâmî düşüncenin artarak devam eden etkisini önlemek maksadıyla görevlendirilerek Güney İspanya'ya gönderilen Piskopos Egila, evli kadınlarla metres hayatı yaşayan İspanyol rahipleri ihbar etmektedir. (Helfferich, s. 83).

13 Alvari Cordubensis, Epist. xix. (Migne, *Patr. Lat.,* c. CXXI, s. 512)

14 Helfferich, s. 79-80.

uzun zaman almıştır) insanların zihinlerini, Mesih inanışı bakımından Aryan itikadıyla yakından uyuşan yeni dini kabule önceden hazırlamış olabilir.[15] Daha sonraki dönemler, batı Avrupa'da, Arapların İspanya'ya girmesinden önce meydana gelen ve İslâm dinine ilk katılma olarak kaydedilen hadiseye denk olaylara şahitlik etmiştir. Bu ilk kaydedilen olaya konu olan kişi, St. İsadore'un (m. 636) Sevilla/İşbiliye Başpiskoposu olarak halefliğini yapan Theodisclus adında bir Rum'dur; bu kişi Hz. İsa'yı, Baba ile Ruhülkudüs'ün birleşerek bir Rab teşkil etmediğini, fakat Tanrı tarafından oğul ittihaz edilmiş olduğunu savunmasından dolayı ruhbanların oluşturduğu bir meclis tarafından sapıklıkla suçlanarak kınanmış ve başpiskoposluk makamından azledilmişti. Bunun üzerine Theodisclus Araplara iltihak ederek onların arasında Müslüman olmuştur.[16]

Arapların zaferlerinin ilk günlerinde dinî baskı veya zoraki din değiştirmelere dair hiçbir hâdise işitilmemiştir. Gerçekten de, onların Hıristiyanlara gösterdiği müsamaha o kadar büyük ölçülerde oluyordu ki, bu da ülkenin ele geçirilmesini kolaylaştırıyordu. Hıristiyanların, yeni idarecilerinden tek şikâyetleri, kendileriyle Hıristiyan olmayan tebaya farklı davrandıkları yönündeydi; zenginler kırk sekiz, gelir düzeyi orta seviyede olanlar yirmi dört ve geçimini emeğiyle kazananlar on iki dirhem baş vergisi ödemek zorundaydılar. Bu vergi de sadece gücü kuvveti olan erkeklerden askerlik karşılığı alınırdı; zira kadınlar, çocuklar, din adamları, sakatlar ve körler, dilenciler ve köleler bundan muaf tutuluyorlardı[17]

15 *A.g.e.,* s. 82.

16 Lucæ Diaconi Tudensis Chronicon Mundi. Andreas Schottus, *Hispanæ Illustratæ,* c. IV, s. 53; Francofurti, 1603-8.

17 Dozy (2), c. II, s. 41; Whishaw, s. 17.

ve bizzat Hıristiyan memurlar tarafından toplandığından dolayı da daha az can sıkıcı olarak görünmüş olsa gerektir.[18]

İslâm hukukuna muhalif olarak işlenen suçların dışında, Hıristiyanlar kendi hâkimleri tarafından kendi kanunlarına göre yargılanıyorlardı.[19] Kendi dinlerine göre yaşama konusunda tamamen serbestliğe sahiptiler.[20] Katoliklere mahsus kurban âyinleri, mum yakılarak, çan çalınarak ve diğer ibadet törenleri icra edilerek yapılıyordu; kilise korosu ilahiler söylüyor, halka vaazlar veriliyor ve yortuları her zamanki şekliyle yapılıyordu. Onlar, Suriye ve Mısır'daki dindaşları gibi, alt sınıftan olduklarının işareti olarak farklı kıyafetler giymeye mecbur edilmiyorlardı ve en azından dokuzuncu asırda da olsa, Hıristiyan rahip sınıfı, Araplarla aynı kıyafetleri giyiyorlardı.[21] Bir zamanlar yeni kiliseler yapmalarına bile müsaade edilmişti.[22]

Aynı zamanda Müslüman idareciler tarafından hiçbir müdahale görmediklerinden dolayı sayıları artan keşiş ve rahibeler için birkaç yeni manastırın kurulduğunu da okuyoruz.[23] Keşişler kendilerine mahsus giydikleri yünlü cüppelerle halk içine çıkabiliyorlardı; papazlar da ruhani meslekleri gizlemek zorunda kalmıyorlardı.[24] Yine dinî inançları, Hıristiyanların sarayda üst mevkideki memuriyetlere tayinlerine[25] ve Müslüman ordularında görev almalarına engel ol-

18 Dozy (2), c. II, s. 39.

19 Baudissin, s. 11-13, 196.

20 Eulogius, *Memoriale Sanctorum,* c. I, § 30, s. 761; § 18, s. 751; § 122, s. 322.

21 Baudissin, s. 16-17.

22 Eulogius, *Memoriale Sanctorum,* c. III, s. 3.

23 *A.g.e.,* c. III, s. 812.

24 Baudissin, s. 16.

25 *A.g.e.,* s. 21 ve John of Gorz, § 128, s. 306.

26 Whishaw, s. 272, 301.

muyordu.[26]

Elbette, siyasî gücün kaybolmasıyla buna uyabilen Hıristiyanlar için şikâyet edecekleri çok az şey vardı. Dikkate şâyândır ki, bütün sekizinci asır boyunca kendi paylarına isyana bir defa kalkıştıkları görülmüştür. Beja'daki bu isyanda da bir Arap reisinin liderliğini takip ettikleri anlaşılıyor.[27] Hıristiyan bir idare altında yaşama arzusuyla Fransız topraklarına iltica edenler, kesinlikle geride bıraktıkları dindaşlarından daha iyi bir hayat sürmediler. 812 yılında Charlemagne, İspanya'dan çekilirken kendisini takip eden Hıristiyan mültecileri, imparatorluk memurlarının keyfî ve ölçüsüzce koydukları vergilerden korumak için devreye girmişti. Üç yıl sonra, "sofu" Louis onların lehine bir başka ferman yayınlamak durumunda kaldı. Buna rağmen kısa bir süre sonra kendilerine ayrılmış olan arazileri ellerinden alan soyluları şikâyet etmek zorunda kalmışlardı. Bu kötü muameleler ancak bir süre için durdurulmuşsa da ardından yine başgöstermişti. Kendi lehlerinde çıkarılan fermanlar, talihsiz mültecilerin durumlarını daha iyiye götüremedi. Daha sonraki zamanlarda hor ve hakir bir sınıf olarak görülen Cagotlar (canes Gothi) arasında, kendilerini Hıristiyan dindaşlarının merhametine sığınmak için Müslüman hâkimiyetinden kaçan İspanyol cemaatine belki de tekrardan rastlıyoruz.[28]

İslâm hükümetinin İspanya'daki Hıristiyan tebaya karşı göstermiş olduğu müsamaha ve iki dinin bağlıları arasındaki serbest münasebetler, her iki toplulukta da belirli bir ölçüde asimilasyonu ortaya çıkarmıştır. Birbirlerinden kız alıp vermeler sıklaşmıştı;[29] Müslüman fâtihlere ateş püsküren

27 Dozy (2), c. II, s. 45.

28 Baudissin, s. 96-97.

29 Papa I. Hadrian'ın İspanya piskoposlarına yazdığı mektup için bkz. Migne, *Patr. Lat.,* c. XCVIII, s. 385.

Beja'lı İsadora, Abdülaziz b. Musa'nın Kral Roderic'ten dul kalan kadın ile evlenmesini kınamaksızın kaydeder.[30] Hıristiyanların çoğu Arap isimleri almışlardır ve dış görünüş bakımından da Müslüman komşularını bir yere kadar taklit etmişlerdir; mesela çoğu sünnet olmuştur[31] ve bir çoğu "vaftiz edilmemiş putperestler" diye andıkları Müslümanların yeme içme hususundaki alışkanlıklarını edinmiştir.[32]

Arap idaresindeki İspanyol Hıristiyanlarına ad olarak takılan Mozaraplar (müsta'ribler ya da Araplaşanlar) tâbiri, o hususta temayüllerini göstermesi bakımından mânidardır. Bütün ülkede Arap dilinin öğrenilmesi, çok hızlı bir şekilde Latince öğreniminin yerini almıştı.[33] Öyle ki Hıristiyan ilahiyatının dili olan Latince gitgide ihmal edilip unutuldu. Hatta üst düzeydeki rahiplerin bazıları, Latince'nin doğru olarak yazılıp okunması hususunda gösterdikleri cehalet sebebiyle alay konusu bile oluyorlardı.[34] Rahip sınıfı dışında kalanların bu gibi şeylerle uğraşması ve rahiplerden daha ziyade üzerinde önemle durup çalışması ise elbette beklenemez. Bu durumdan dolayı 854 yılında bir İspanyol yazar, Hıristiyan vatandaşlarına karşı şu serzenişte bulunmuştu: "Biz onların (yani Müslümanların) kutsal dinî âdâblarını ve filozoflarının –ya da dahası filo palavracılarının– ekollerini ince-

30 *Isidori Pacensis Chronicor,* § 42, s. 1266.

31 Alvar, *Indic. Lum.,* § 35, s. 53; John of Gorz, § 123, s. 303.

32 Letter of Hadrian I, s. 385; John of Gorz, § 123, s. 303.

33 On birinci asırdan bir Hıristiyan şairin bazı Arapça mısraları hâlâ mevcuttur ki, bu durum dili ve şiir veznini aktarmadaki muazzam beceriyi gösterir (Von Schack, c. II, s. 95).

34 Başrahip Samson, zamanının bazı kilise mensupları tarafından yazılan mektuplardaki hatalı Latince ifadelerle ilgili bazı örnekler verir: "Cum contempti essemus simplicitas christiana." ve olması gereken doğru cümleyi de yazar: "Contenti essemus simplicitati christianæ." (Von Schack, c. II s. 95, 404, 406).

lemek için bir araya geldiğimiz ve bunu da onların iddialarını çürütmek için değil, kendi düşüncelerimizi zarif ve kusursuz bir şekilde ifade etmek için yaptığımız hâlde Kitabı Mukaddes'i okumayı ihmal ederek, biz ancak putlar oluşturuyorduk. (Apoc. Xiii. 18) Bugünlerde Kitabı Mukaddes ile haşir neşir olan ve Latin büyüklerinin eserlerine bakma zahmetinde bulunan sıradan insanları nerede bulabiliriz? İncilleri, peygamberleri ya da havarileri kim araştıracak? Bol sözlü, nâzik tavırlı Hıristiyan gençlerimiz elbiseleri ve binekleriyle gösteriş yapmakta ve büyük bir zevkle ilgilendikleri Arap belagatıyla karıştırılmış kâfirlerin ilimleriyle şöhret peşindeler. Keldânîlerin (yani Müslümanların) kitaplarını yutarcasına okuyor ve canla başla tartışıyorlar. Bunlar Kilise külliyatından bir şey bilmedikleri hâlde İslâmî eserleri yaldızlı sözlerle methedip gidiyorlar. Hem de Cennetten akıp gelmiş olan Kilise cereyanına küçümseyerek bakıyorlar. Yazık! Hıristiyanlar ne kadar câhil ve kendi şeriatlarından ne kadar habersizler; Latinler kendi dillerine ne kadar az önem veriyorlar. Bütün Hıristiyanlık âleminde, bir dostunun hâlini hatırını soracak doğru dürüst Latince bir mektup yazmayı becerebilecek kaç kişi çıkar? Halbuki, Keldânî dilinin belagat saçan dönemlerini bilgiçlik taslayarak gösterecek, her meslek grubundan sayısız insan bulunuyor. Bunlar, her mısraı aynı harfle biten Arapça şiirler bile yazabilirler. Yazdıkları şiirler, edebî sanatları Araplardan daha çok ve daha iyi kullandıklarını göstermektedir."[35]

Gerçekte, Latin malûmatı İspanya'nın bir bölümünde o kadar gerilemişti ki, Hıristiyanların faydalanabilmesi için İspanya Kilisesi eski hükümlerinin ve İncil'in, Arapça'ya ter-

35 Alvar, *Indiculus Luminosus,* § 35 (s. 554-556).

36 Von Schack, c. II, s. 96.

cüme edilmesi gerekiyordu.[36]

Arapların muhteşem edebiyatı bu şekilde bir câzibe merkezi hâlini alırken ve istekle incelenip okunurken, Hıristiyan eserleri üzerine eğitim görmek isteyenler, barbar Gotik halkının eğitimi için kullanılan kaynaklardan pek fazla bir şeye sahip değillerdi. Hatta basit derecede bilgi edinmek için bile gerekli hocaları bulmakta zorlanıyorlardı. Zaman geçtikçe Hıristiyanlığın eğitim ve öğretimine daha fazla ihtiyaç duyulur oldu. 1125 yılında Mozaraplar, Aragon Kralı Alfonso'ya şöyle yazmışlardı: "Biz ve babalarımız şimdiye kadar kâfirler arasında büyüdük. Vaftiz edilmiş olduğumuzdan Hıristiyanlığın dinî emirlerini yerine getirmeye çalışıyoruz. Fakat mukaddes dinimizin icaplarına göre eğitim görebilmemiz hususunda gücümüz yeterli gelmiyor. Zira bize uzun zamandır baskı uygulayan kâfirlerin tebası durumunda olduğumuzdan Roma ya da Fransa'dan hoca isteme cesaretinde bulunamadık; onlar da itaate mecbur kaldığımız barbarların korkusundan dolayı kendiliklerinden bizlere gelemediler."[37]

Müslümanlarla böylesine yakın ilişki içinde olmaları ve onların edebiyatını bu kadar azimle araştırmaları sebebiyle dinî bir tesirin doğması tabiidir. Bu hâl öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, İslâm'ın bağnaz bir muhalifi olarak gördüğümüz Alvar[38] gibi birisi dahi Kur'ân'ın, Hıristiyanlar tarafından bile okunup ve hayran olunacak kadar anlamlı ve güzel bir şekilde yazılmış olduğunu kabul etmiştir. Toledo piskoposu (ö. 810) Elipandus'un –insan olan İsa'nın tabiat olarak değil de, edinme yoluyla Tanrının oğlu olduğunu kabul eden yozlaşmış Adoptionizm mezhebinin mensubu– bu sapık görüşlere

37 Orderic Vitalis, s. 928.

38 Alvar, *Indiculus Luminosus,* § 29. (Migne, *Patr. Lat.,* c. CXXI, s. 546).

39 Enhueber, § 26, s. 353.

Müslümanlarla girdiği yakın ve devamlı teması sayesinde ulaştığı açıktan açığa söylenmiştir.[39] Bu yeni mezhebin, Katalonya'nın Urgel piskoposu Felix tarafından, Fransız himayesindeki Septimania'da propagandası yapılırken, İspanya'nın büyük bir bölümünde hızla yayılmış olduğu görülmektedir.[40] Piskopos Felix, Charlemagne'ın başkanlık yaptığı bir rahipler meclisine çıkartılarak hatasından dolayı pişmanlık duyup fikirlerinden geri dönmeye zorlanmıştı. Fakat İspanya'ya dönüşünde, (o zamanki Papa III. Leo'nun iddiasına göre) hiç şüphesiz benzer fikirlere sahip putperestlerle (Müslümanlar kasdediliyor) girdiği ilişkilerden dolayı önceki sapık düşünceleri yeniden nüksetmiştir.[41] Kilisenin ileri gelenlerinin Müslümanlarla girdikleri temastan o kadar çok etkilendikleri bir zamanda, İslâm'ın İspanya Hıristiyanları üzerindeki nüfuzunun pek büyük boyutlara vardığı hükmünü rahatlıkla çıkarabiliriz. Gerçekten de, m. 936 yılında Toledo'da toplanan rahipler meclisi, Hıristiyan inancının safiyetini bozacak fikir ve akımları engellemek üzere alınması gereken tedbirleri görüştü.[42]

İslâmî düşünce ve uygulamanın tesirlerinin –ihtida gayretlerini etkilediğinde–[43] İslâm'a katılanların sayısını tahminlerin ötesinde bir hızla artırdığı kolaylıkla anlaşılabilir. Arap kanından olmayan Müslümanlar demek olan müvelledlerin torunları kısa zaman devlet içinde büyük ve önemli bir paya sahip oldular, işin gerçeği ülkedeki nüfusun çoğunluğu onların eline geçti.[44] Daha dokuzuncu asrın başlarında, müvelledlerin Arap idaresini sarsacak teşebbüsleri olduğunu ve

40 Helfferich, s. 88.
41 Migne, Patr. Lat. c. CI, s. 313.
42 *Pseudo-Luitprandi Chronicon*, § 341 s. 1115.
43 *Liber Apologeticus Martyrum,* § 20. (Migne, *Patr. Lat.* c. CXV, s. 862).
44 Dozy (2) c. II, s. 53.

daha sonra meydana gelen bir kaç hâdisede İspanya Müslümanları içinde bir millî topluluk olarak faal bir şekilde ileri çıktıklarını görüyoruz.

Bu yeni Müslümanların nasıl ve ne zaman ihtida ettikleri hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Müslüman hâkimiyetinin son günlerine kadar ihtida hâdiselerinin vâki olduğu görülmektedir. Zira Ferdinand ve İsabella'nın ordusu 1487'de Malaga'yı aldığında, şehirdeki Hıristiyanlıktan dönenlerin tamamının sivri uçlu kamışlarla işkence edilerek öldürüldüğü bildirilmektedir. Bundan iki yıl sonra Purchena'nın teslimini sağlayan sözleşmede, din değiştirmiş olanların Hıristiyanlığa dönmesi için zorlanmayacağı yönünde açık bir vaat alınmıştır.[45] Mühtedilerden az bir kısmı, mahkemeler tarafından konan nakdî cezalardan kurtulmak maksadıyla dinlerini değiştirmişlerdir.[46] Fakat din değiştirenlerin büyük çoğunluğunu hiç şüphesiz İslâm'ın üstün manevî etkisi kazanmıştı. Müslümanlar onların karşısına parlak medeniyetlerinin mahsulü eserleri, şiiri, hikmeti ve sanatıyla akılları cezbeden ve hayalleri hayran bırakır bir tarzda çıkmıştı. Diğer taraftan Arapların üstün âdetleri içerisinde, yiğitlik ve mertlik gibi faziletlerin sergilenebildiği serbest bir alan vardı, ki bu durum Hıristiyan İspanyol tebada pek rastlanılmayan bir vasıflardı. Yine, Müslümanların ilim ve edebiyatı ile kıyaslandığında Hıristiyanların ilim ve edebiyatı pek zayıf ve yetersiz görünmüş olmalıdır. Bundan dolayı Müslümanların ilim ve edebiyatının tahsili de dinlerinin kabul edilmesi için teşvik edici bir unsur olarak vazife görmüş olabilir. Buna ila-

45 Lea, *The Moriscos,* s. 17, 18. [Türkçesi için bkz. *İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri,* Çev. Abdullah Davudoğlu, İnkılâb yayınları, İstanbul 2006]

46 Samson, s. 379.

veten, dindar zihniyetler için İspanya'daki İslâm, takva sahibi âlimlerin başını çektiği samimi ve coşkulu fazilet sahibi Müslüman grubun câzibe alanını sunuyordu. Bunlar, zamanla devlet içinde ağırlığını hissettiren bir nüfuza sahip olup, dinî ve ahlâkî ıslahat için ısrarla gayretlerini sürdürmüştür.

İspanyol Müslümanlarının büyük çoğunluğu coşkulu bir dinî hissiyata sahipti. Hıristiyan halkın, sınır ötesindeki dindaşları ile birleşerek çeşitli hile ve entrikalarla Müslüman yönetimini kışkırtmalarına rağmen, İslâm hâkimiyetindeki İspanya'nın, özellikle dinî baskılardan uzak bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır. Dokuzuncu yüzyılda Kurtuba'da patlak veren "gönüllü şehitlik" çılgınlığını bastırmak için alınan sert tedbirler dışında Arap yönetiminin mevcut olduğu bütün zamanlarda baskı olarak vasıflanabilecek üç veya dört hâdise meydana gelmiştir. O zaman İspanya'nın bu bölgesinde Hıristiyanlar arasında mutaassıp bir topluluk türedi (zira görünürde ülkenin diğer bölgelerinde Kilisenin bu hareketle bir yakınlığı bulunmuyordu). Bu topluluğun mensupları alenen ve tahrik edici bir surette Müslümanların dinlerine hakaretler yağdırıp peygamberlerine sövüyorlardı. Bu şekilde bir davranışın cezasının idam olduğunu bile bile, bağnaz Hıristiyanları serserice bir hareketin içine atıyorlardı.

Miladî 850-860 yıllarında kendini feda etme şeklinde gerçekleşen bu garip uygulama, özellikle rahipler, keşişler ve rahibeler arasında görülüyordu. Bu durum şu şekilde yorumlanabilir: Manastır hayatının sessizliğinde, Hıristiyanlığın etkisinin gerilemesi ve dinî iştiyakın kaybolması karşısında kara kara düşünerek, "kâfir" yöneticilerinin gösterdikleri müsamaha ve hoşgörüyle kendilerini mahrum bıraktıkları "şehitlik tacını" kazanmak için İslâm ve onun Peygamberine şiddetli saldırılarda bulunmayı etkili bir adım olarak görmüşlerdir. Nitekim, mesela Isaac adında bir keşiş, bir gün

Kadı'nın huzuruna çıkarak İslâm dini hakkında bilgi almak istediğini söyler. Kadı ona Hz. Peygamber'in getirdiği hükümleri açıklamaya başlayınca, o da birdenbire taşkınlıkla şöyle karşılık verir: "O size yalan söylemiş, Allah ona la.et etsin! İçi dışı fesat kaynayan bu adam bir çok kimseyi mahvetti, kendisiyle beraber cehennem çukuruna yuvarladı. Şeytan içine işlemiş, şeytanca hokkabazlıklar yaparak, size hastalık bulaştırmak için bir kadeh zehirli şarap vermiş. İşlemiş olduğu suçun cezasını ebediyyen lânetlenerek ödeyecek. Akıl nimeti bahşedilmiş olan sizler, kendinizi böyle tehlikelerden niçin kurtarmıyorsunuz? Niçin onun sakat itikadının meydana getirdiği hastalıktan kendinizi kurtarıp, Hıristiyanlığın İncilinde ebedî kurtuluş reçetesini aramıyorsunuz?"[47] Bir başka hâdisede, bu gibi bağnaz Hıristiyanlardan ikisi bir camie dalar ve İslâm dinine karşı sövüp sayarak lânet yağdırırlar; oradakilerin üzerine cehennem ateşinin ineceğini söylerler.[48] Bu tür taassup ehlinin sayısı çok olmasa da[49] Müslüman yöneticileri teyakkuza geçirmiştir. Zira bu şekilde davranışların otoritelerini yok saydığı ve manevî değerler aleyhine işlenen suçlara yönelik kanunların dikkate alınmamasının kapsamlı bir muhalefeti ve genel bir isyanı çağrıştırmasından endişe ettiler. Gerçekten de I. Muhammed, 853 yılında Tuleytula Hıristiyanları üzerine bir ordu göndermek zorunda kalmıştı. Bu hâdise öncesinde, dindaşlarının çile ve izdırap çektiği şeklinde gelen haberleri üzerine, şehitliğin baş savunucusu Eulogius, Tuleytula Hıristiyanlarını kışkırtmış-

47 Eulogius, *Memoriale Sanctorum,* Pref., § 2. (Migne, c. CXV, s. 737).

48 Eulogius, *Memoriale Sanctorum,* c. XIII, s. 794.

49 Kendilerini bile bile ölüme sürükleyen bu Hıristiyanların sayısının kırkı geçmediği rivayet edilir. (W.H. Prescott, *History of the Reign of Ferdinand and Isabella,* c. I, s. 342, n. Londra 1846).

50 Dozy (2) c. II, s. 161-162.

tı.[50] Bu hükümdarın, oradaki Hıristiyanların katlini emrettiği ancak, Hıristiyanlar arasında aklı başında olanların bu tür hareketlerde bulunmadığı belirtilince[51] (zira Alvar bizzat, Hıristiyan rahiplerin çoğunun "şehitleri" kınadığından şikâyet etmektedir),[52] dinî değerler aleyhine işlenen fiillerle ilgili hükmün en sert şekilde uygulanmasını emretmekle yetindiği belirtilmiştir. Kilise mensupları arasındaki ılımlılar grubu, hükümetin kararlarına destek vermiş ve piskoposlar da bu taassup ehlini aforoz etmişlerdir. 852 yılında, bu meseleyi müzakere etmek üzere toplanan bir kilise meclisi, netice itibarıyle bu hareketin ortadan kalkmasını sağlayan bastırma metotları üzerinde fikir birliği içinde olmuştur.[53] Daha sonraları bir ya da iki münferit "şehitlik" hâdisesinden bahsedilirse de sonuncusu 983 yılında görülmüş ve bundan sonra İspanya'da Arap hâkimiyeti süresince böylesi bir başka hâdise yaşanmamıştır.[54]

Fakat on ikinci asrın başlangıcında Berberî Murâbıt hanedanı altında, Müslümanların ilâhiyat ilimleriyle meşgul bazıları arasında bir taassup cereyanı meydana gelmiştir. Heyecanları galeyana getiren bu hâdiselerde Hıristiyanlarla birlikte Yahudiler ve hatta Müslümanların filozof, şair ve ilim ehli hür düşünce sahipleri de sıkıntı çekmek zorunda kalmıştır. Fakat bu tür olaylar, İspanya'daki Müslüman yöneticilerin Hıristiyan tebaya karşı sergiledikleri genel müsamahakâr yapının dışında kalan istisnai hâdiselerdir.

1610 yılında, Morisko denilen Endülüs Müslümanlarının arta kalanlarından biri, artık tamamiyle memleketlerinden

---

51 Eulogius, *Memoriale Sanctorum,* c. I, III, c. VII, s. 805.

52 Alvar, *Indiculus Luminosus,* § 14. (Migne, c. CXXI, s. 529).

53 A.g.e., § 15. (Migne, c. CXXI, s. 530).

54 Baudissin, s. 199.

sürülüp çıkarıldıkları bir sırada Engizisyon Mahkemesinin zulümlerini protesto ederken kendi dindaşlarının vaktiyle Hıristiyanlara karşı müsamahakâr tavırlarını doğrular mahiyetteki şu konuşmayı yapmıştır: "Muzaffer atalarımız, İspanya hâkimiyetleri altındayken, Hıristiyanlığı bu ülkeden silip atma teşebbüsünde bulundular mı hiç? Dedeleriniz onların hâkimiyet zincirine bağlıyken onlar âyinlerini serbestçe yapma özgürlüğü tanımadılar mı? Müslüman kılıcına boyun eğdirilen hangi millet olursa olsun, yıllık cizyeyi ödemeleri şartıyla kendi dinleri üzerine kalmalarına müsaade edilmesi bizim Peygamberimizin kesin talimatı değil midir? Şayet o zamanlar din değiştirmeye sevk için herhangi bir zorlama yapıldıysa, bu bahse değmeyecek kadar nâdirattandır. Bu tür hâdiselere, ancak kalplerinde Allah ve Peygamber korkusu olmayan kişiler teşebbüs etmiş olabilir ve bunlar böyle davranmakla İslâm'ın kutsal emir ve talimatlarına doğrudan ve tam manasıyla muhalif hareket etmişlerdir. İslâm öyle bir dindir ki, Müslümanlığın şerefli sıfatını taşıma liyakatinde olan hiç kimse onun emir ve yasaklarını ihlâl edemez, aksi davranış günahkârlıktan başka bir şey değildir… Bizde, farklı inançları din adına yargılayan iğrenç Engizisyon Mahkemenize çok az da olsa benzeyen kana susamış, resmî mahkemenin bir örneğini asla gösteremezsiniz. Elbette, kollarımız dinimizi kabul etmek isteyen herkese açıktır: Fakat mukaddes kitabımız Kur'ân, bize vicdanlara baskı yapılmasını kesinlikle yasaklıyor. Bizim dine getirdiğimiz kimseler her türlü yardıma nâil olurlar ve Allah'ın birliğine ve Peygamberimizin risaletine şehadet getirir getirmez, hiçbir ayırım görmeksizin bizlerden sayılırlar; kızlarımızla evlenirler, şerefli, faydalı ve itimadın gerekli olduğu yüksek makamlarda istihdam edilirler; bizi tek memnun eden şey, onların bizim gibi davranmalarıdır. Bizim gibi giyinmeleri ve

zâhire göre samimi Müslüman görünmeleri ile yetiniriz, kimsenin vicdanını araştırmayız; yeter ki dinimize açıktan açığa sövülmesin ve saygısızlık edilmesin; böyle bir şey olduğunda ise hak ettikleri ceza ile cezalandırırız. Çünkü bu dini zorla değil, gönüllü olarak seçmişlerdir."[55]

Belensiye (Valencia) Başpiskoposu'nun, yerli Müslümanların İspanya'dan ihraç edilmelerini tavsiye etmek maksadıyla kaleme aldığı ve 1602 yılında III. Philip'e takdim ettiği "Moriskoların İrtidadı ve İhaneti" konulu muhtırada bizzat bu müsamaha ruhu ana bahis konularından biri olmuştur. Şöyle ki: "Bütün dinî meselelerde, hiçbir hususa vicdan hürriyetine önem verdikleri kadar önem vermiyorlar. Türkler ve diğer bütün Muhammedîler tebalarına sınırsız vicdan hürriyeti bahşeyliyorlar."[56]

İslâm'ın İspanya halkının kalplerinde ne kadar derin kök saldığı, Moriskoların en sona kalanlarının 1610 yılında İspanya'dan sürüldüklerinde, atalarının dinlerine sıkı sıkıya yapışmalarından anlaşılabilir. Bu çaresiz insanlar, yüz yılı aşkın bir süredir, Hıristiyan görünmeye mecbur kalmalarına ve Gırnata şehrinin düşmesinden sonra vuku bulan hicret hâdiselerine (ki o zamanda 500.000 insanın sürgün edildiği söylenir) rağmen atalarının dini üzerine yaşamada azimli davranmışlardır.[57] Bütün kasabalar ve köyler terk edilmiş, yıkılan evler harap olmuş, yenilerini yapacak kimseler kalmamıştı.[58] Bu Moriskoların hepsi de muhtemelen İspanya yerlilerinin torunlarıydı; damarlarında pek az Arap kanı karışmıştı. Bu açıklamaları destekler mahiyette deliller, bura-

55 Morgan, c. II, s. 297-298, 345.
56 *A.g.e.,* s. 310.
57 Lea, *The Moriscos,* s. 259.
58 Morgan, c. II, s. 337.

da yazılamayacak kadar uzundur. Bunlardan yalnızca birini, 1311 yılında yazılmış bir mektuptan alınan bir hususu zikredebiliriz. Bu mektuptaki bilgilere göre, o dönemde Gırnata şehrinde yaşayan 200.000 Müslümandan sadece 500'ü Arap asıllıydı ve geri kalanların tamamı İslâm dinini seçmiş İspanyolların torunlarıydı.[59] Son olarak bahse değer bir bilgi de, Müslümanların İspanya'daki varlığının son gününe kadar İslâm dinine girenlere şâhit olunmasıdır. Gırnata'nın düşmesinden yedi sene sonrasına tekabül eden 1499 yılında meydana gelen hâdiselerden bahseden tarihçi, öyle bir zamanda bile, Mağribîler arasında yaşayan birkaç Hıristiyan'ın Hz. Peygamber'in getirdiği dini kabul etmiş bulunmasına dikkat çekmektedir.[60]

59 Morgan, c. II, s. 289.

60 Stirling-Maxwell, c. I, s. 115.

ALTINCI BÖLÜM

İslâm'ın, Türklerin Hâkimiyetindeki Avrupa Hıristiyanları Arasında Yayılması

OSMANLI TÜRKLERİNİN ADI Batıda ilk olarak on ikinci asrın başlangıcında duyulur. O zaman sayıları 50.000 civarını bulan bu Türkler, Moğolların önünden kaçan Konya Sultanının yardımına geldiler ve Moğollara ve Rumlara karşı yapmış olduğu hizmetlerden dolayı kendilerine Anadolu'nun kuzeybatısında bir bölge tahsis edildi. Burası Osmanlı İmparatorluğunun çekirdeği hükmünde oldu. İlk başlarda Selçuklu Türklerinin bölündüğü beylikleri birer birer bünyesine katarak genişledi ve sonra Avrupa'ya geçip, muzafferâne gelişmesinin 1683 yılında Viyana kapıları önünde engellendiği âna kadar ardı ardına krallıkları topraklarına kattı.[1]

---

1 Bu bölgesel kazanımların tarihini vermenin yeri burası değilse de; kısaca hatırlatmakta fayda var: Osmanlılar, Avrupa'ya ilk kez 1353 yılında geçtiler ve birkaç yıl sonra Edirne başşehir yapıldı. Bâyezid döneminde (1389-1402) Osmanlı hâkimiyeti Akdeniz'den Tuna'ya kadar uzandı ve Bulgaristan, Makedonya, Teselya ve Trakya'yı içine aldı, fakat Mora yarımadası ve Konstantiniye'nin (İstanbul) hemen etrafı onların eline geçmedi. II. Murad (1421-1451) Mora yarımadası'nı aldı ve Adriyatik'e da-

Anadolu'ya yerleşmelerinin ilk günlerinden itibaren Osmanlılar, Hıristiyan tebaları üzerine hâkimiyet kurdular. Fakat Müslüman idare ile Hıristiyan Kilisesi arasındaki ilişkilerin belirli esaslar üzerine kesin olarak kurulması, 1453 yılında Doğu Roma İmparatorluğunun eski başkentinin Müslümanların eline geçişiyle mümkün olmuştur. Konstantiniye'nin (İstanbul) alınmasından ve bu şehirdeki düzenin yeniden tesis edilmesinden sonra II. Muhammed tarafından atılan ilk adımlardan biri, Rum Kilisesinin hâmisi olduğunu ilân ederek Hıristiyanların bağlılığını sağlamak olmuştur. Hıristiyanlara herhangi bir sûretle baskı yapılması kesinlikle yasaklanmıştır; yeni seçilen patriğe verdiği sözler doğrultusunda kendisi, halefleri ve emri altındaki piskoposlara, önceki yönetimde sahip oldukları imtiyazları, gelirleri ve muafiyetleri aynen devam ettireceklerine dair teminat verilmiştir. Türklerin fethinin sonrasındaki ilk patrik Gennadios, makamının alâmeti olan papazlık asasını bizzat Sultanın kendi ellerinden almıştır. Aynı zamanda kendisine ihsan olarak içinde bin duka altını bulunan bir kese ile muhteşem süslemeleri olan bir at da verilmiştir ki, bu at üzerinde maiyetiyle birlikte şehirde gezme ayrıcalığına sahip bulunmaktaydı.[2] Kilisenin başı durumundaki patrik, Hıristiyan imparatorlardan görmeye alışık olduğu saygıyla muamele edilmekle kalmayıp, kapsamlı sivil haklarla da donatılmıştır. Rumların kendi aralarındaki davalara patriğin mahkemesi bakıyordu: para cezası verebiliyor, suçluları sadece o amaç için

yandı. II. Mehmed (1451-1481) Konstantiniye, Arnavutluk, Bosna ve Sırbistan'ı yıkarak, Venedikliler ve Karadağ'ın elinde bulunan sahil bölgeleri hâriç bütün Güneydoğu yarımadasının hâkimi oldu. II. Süleyman (1520-1566) Macaristan topraklarını ülkeye kattı ve Akdeniz'i Osmanlı denizi hâline getirdi. On yedinci asırda Girit kazanıldı ve Podolya, Polonyalılar tarafından terk edildi.

2 Phrantzes, s. 305-306.

tahsis edilen hapishanelere atabiliyor ve bazı durumlarda idam cezasına bile çarptırabiliyordu. Diğer taraftan da devletin ilgili memurları, onun hükümlerini infaz etmekle emir almış durumdaydılar. Kilise ve ruhanîlerin bütünüyle kontrolü (Bizans İmparatorluğundaki sivil iktidarın aksine Türkler bu konuya hiç müdahale etmemişlerdir) onun yetkisine bırakılmış ve büyük Kilise meclisini ihtiyaç hissettiği her an toplama yetkisi ile de donatılmış vaziyetteydi; bu mecliste devlet tarafından gelebilecek her hangi bir müdahale korkusu olmaksızın dine ve kilise kurallarına ait her türlü mesele karara bağlanabiliyordu. Devletin muteber bir yetkilisi olarak, adâlete muhalif davranan valileri Sultanın nazarı dikkatine sunarak baskıların hafifletilmesi adına oldukça etkin bir rol üstlenebiliyordu. Rum piskoposlar da bunun neticesi olarak büyük hürmet görüyorlar ve sivil meselelerde bir çok yetkiyi emanetlerine alabiliyorlardı. Öyle ki, yakın zamanlara kadar, kendi piskoposluk bölgelerinde Ortodoks nüfus üzerinde âdeta Osmanlı valisi imiş gibi davranıyorlardı, yani bir yönüyle fâtihler tarafından ortadan kaldırılmış olan Hıristiyan aristokrasisinin yerini alıyorlardı. Üst düzey kilise mensuplarının genellikle Rum rahibi olmaktan daha ziyade Türk vekili olarak daha etkin olduklarını görüyoruz. Patrikler halka daima Sultanın, Ortodoks Kilisesinin hâmisi olarak kutsal bir selâhiyete mâlik olduğunu telkin ediyorlardı. Daha sonra çıkarılan bir fermanla, camiye çevrilmek üzere istimlak edilmiş olan kiliselerin kullanım hakkı tekrar Ortodokslara geri veriliyor ve dinî âyinlerini, millî âdetleri doğrultusunda aleni olarak icra etme konusunda yetkili kılınıyorlardı.[3]

Netice olarak Rumları, devletin bütün Avrupa vilayetle-

3 Finlay, c. III, s. 522. Pitzipios, ikinci bölüm, s. 75. M. d'Ohsson, c. III, s. 52-54. Arminjon, c. I, s. 16.

rinde Türklere sayıca üstün olmalarına rağmen kendilerine tanınan dinî müsamaha ve sahip oldukları can ve mal güvenliği sebebiyle, kısa zaman içerisinde yeni âmirlerine alıştırmış ve Sultanın hâkimiyetini herhangi bir Hıristiyan devletin idaresine tercih ettirmiştir. Gerçekten de ülkenin birçok bölgesinde Osmanlı fâtihler, Rumlar tarafından kendilerini, uzun zamandır Bizans ile Mora yarımadası ve Rum diyarına bitişik bazı bölgeleri almak isteyen Franklar ve Venediklilerin aç gözlü ve zâlim yönetiminden kurtarıcıları olarak karşılanıyorlardı. Rum diyarına feodal sistemi sokarak, halkı serflerin (toprağa bağlı köleler) perişan durumuna düşürmüş bu iki millet, dil, ırk ve inanç bakımından yabancı oldukları tebalarının nefretini kazanmışlardı.[4] İdarecilerinin değişmesi, teba durumundaki bu insanların içinde bulundukları şartları daha kötü yapmayacağı, belki de iyileştirme fırsatı sunacağı için ve kurtarıcılarının da aynı şekilde yabancı olmasına rağmen, "kâfir" Türkler, dinden sapmış Katoliklere tercih ediliyordu.[5] Bizans sarayının ilk hükmettiği kimseler olarak yaşayan Rumlar da aynı şekilde yönetici değişikliğine muha-

4 1508 yılında Kıbrıs'ı gezen bir seyyah, Venediklilerin ele geçirdikleri yabancı yerlerde yaptıkları zulümlerle ilgili olarak aşağıdaki şu resmi çeker: "Tüm Kıbrıs halkı Venediklilerin kölesi durumundadır ve kazançlarının üçte birini devlete vermek zorundadır –kazançları gerek topraktayken olsun gerek mamül olsun; şarap, yağ veya sığırlarından veyahut başka şeylerden, fark etmez. Bunun yanı sıra içlerinden her erkek, ister gönüllü olsun ister olmasın haftanın iki günü devlete çalışmak mecburiyetindedir; eğer kendi işlerinden ya da bedenî mazeretlerinden dolayı bunu yapmayacak olsalar, gelmedikleri gün kadar para cezasına çarptırılırlar; dahası, bir miktar yıllık vergi ödemek durumundadırlar; öyle ki fakir halk, varı yoğu elinden alındığından dolayı kıt kanaat geçinebilmektedir." (*The travels of Martin Baumgarten,* s. 373). Ayrıca, Hackett'ın *History of Orthodox Church of Cyprus*, s. 183'ten iktibas ettiği bölümlere de bakınız.

5 Finlay, c. III, s. 502.

lif durumda değildiler. Paleologos hânedanının getirdiği sefalet ve zulmü düşünmek bile korkutucudur. "Fesat içinde bir aristokrasi, zâlim ve sayısız ruhban, bozuk kanunların baskısı ve daha kötüsü, tekelleri, vergi politikası, bir ordu sayısınca tahsildarın halka eziyeti, iyice sefil duruma düşmüş insanlara ne bir hak, ne bir müessese, ne bir ıslâh fırsatı ne de bir düzelme ümidi bırakmıştı."[6] Bu bahislerle ilgili delillerden tarafgir bir kanaat doğurabilir düşüncesiyle, sözkonusu hâllere ait çağdaş bir otoriteye müracaat edilebilir: Konstantiniye'nin düşüşü hakkında fikir beyan eden bir Rus tarihçisi, yönetim şekli aleyhine benzer bir iddia ortaya atar: "Kanun korkusu olmayan bir imparatorluk, dizginsiz bir binek atı gibidir. Konstantin ve ataları, makam sahibi olan adamlarının halkı ezmesine müsaade ediyorlardı. Artık mahkemelerinde adâlet, kalplerinde cesaret kalmamıştı; hâkimler gözyaşı ve masum kanından servet yığıyorlardı; Rum askerleri sadece kıyafetlerinin ihtişamından gurur duyuyorlardı; hainlik yaptıklarında vatandaşların yüzü kızarmıyordu; askerler firar etmeye utanmıyorlardı. En nihayetinde Rab, bu liyakatsiz yöneticiler üzerine gazabını yağdırdı ve savaşmaktan zevk alan askerleri ve emanete hıyanet etmeyen kadıları olan Sultan Muhammed'i aziz kıldı."[7] Bu son övgü dolu kısım,[8] sürekli olarak Türklerin adâletsizliğine karşı durmaya çağrılan bir neslin kulağına garip gelebilir; fakat bu durum, açıkça ve sayısız çağdaş tarihçinin şâhitliğiyle destek bulmaktadır. İstanbul'un alınışını anlatan Bizans tarihçisi, sert hareketleriyle tanınan Bayezid'in bile Hıristiyan tebaya karşı nasıl hürriyetperver ve cömert davrandığını ve huzuruna

6 Urquhart, iktibas eden Clark, *Races of European Turkey,* s. 82.

7 Karamsin, c. V, s. 437.

8 *Turcogræcia*, s. 487 (Basileæ, 1584).

kabul ederek kendini nasıl onların gönlünü kazandığını anlatır.[9] II. Murad, adâletin tesisi için özen göstermesi ve daha önceki Rum imparatorlar devrinde yaygın olan suistimalleri ortadan kaldırmasıyla kendini ön plana çıkartmıştır ve tebasından herhangi birine baskı uygulayan memurlarını gözkırpmadan cezalandırmıştır.[10] Konstantiniye'nin düşmesinin ardından en az bir asır süreyle gelen yetenekli idareciler silsilesi, kararlı ve etkin bir yönetimle, hâkimiyeti altında bulunan toprakların tamamında hayranlık uyandıracak derecede mülkî ve adlî idareyi oturtmuştur. Müslümanlar ve Hıristiyanlar için aynı oranda tam anlamıyla tarafsız bir adâlet temin etmemiş bile olsa, yine de Rumların önceki hâllerinden çok daha iyi durumda olmalarını sağlamıştır. Ağır işlerde çalışan Rumlar eskisinden pek az baskı görüyorlardı. Normalin üstünde vergiler eskiye oranla nâdiren alınırdı. Frankların sonu gelmez feodal cerbezeleri ve Bizanslıların sayısız zorbalıkları ile kıyaslandığında ödedikleri vergi çok önemsiz kalıyordu. Türklerin yönetimi altındaki yerler, Hıristiyan Avrupa'nın çoğu yerinden kesinlikle daha iyi yönetiliyordu ve daha müreffeh durumda bulunuyordu. Hıristiyan nüfusun toprakla meşgul olanlarının ekserisi, Sultanın idaresi altındayken, kendi çağdaşlarının çok sayıdaki Hıristiyan kralın idaresinde elde ettiklerinden daha büyük oranda şahsî serbestliğe sahip oluyorlar ve harcadıkları emeğin karşılığını daha büyük oranda görüyorlardı.[11] Ülkenin ticarî faaliyetlerine de büyük bir ivme kazandırılmıştı, zira ilk Sultanlar, kendi tebaları arasında ticaretin gelişmesini daima teşvik etmişlerdi. Büyük şehirlerin bir çoğu, Türklerin onları Bizans imparatorluğunun felç eden mâlî baskılarından kur-

9 Phrantzes, s. 81.

10 *A.g.e.*, s. 92.

11 Finlay, c. V, s. 5, 123. Adeney, s. 311.

tarmasıyla, refah dönemine girmişlerdir. Bunların ilklerinden biri, uzun bir muhasaradan sonra 1330 yılında en uygun şartlar altında Orhan Gazi'ye teslim olan Nicea/İznik şehridir.[12] Eski Romalılar gibi Osmanlılar da çok iyi yollar ve köprüler yapıyorlardı. Böylece ülke çapındaki ticareti kolaylaştırmış oluyorlardı. Yabancı devletler, Bizans imparatorları zamanında almadıkları Rum tâcirleri limanlarına kabul etmeye mecbur kalıyorlardı; tabii şimdi Osmanlı bandırası altında seyahat ediyorlardı, Türk kıyafetlerini ve tavırlarını benimsemiş durumdaydılar ve hâl böyle olunca, Batı Avrupa devletlerinin saygısını kazanıyorlardı ve o zamana kadar Rum Kilisesinin üyeliğini sürekli olarak reddeden Katoliklerden de itibar görmeye başlamışlardı.[13]

Ancak genel manada görülen bu iyi muamele ve müsamahanın fark edilebilen bir istisnası bulunmaktaydı. Bu da, küçük yaştaki Hıristiyan çocukların anne-babalarından istekleri dışında alınıp, ünlü Yeniçeri Ocağı'na kaydedilmeleriydi. 1330 yılında Orhan Gazi tarafından müesseseleştirilen Yeniçeri Ocağı, yüzyıllar boyu Türk Sultanlarının kurduğu otoriter gücün başlıca kaynağı olmuş ve her dört yılda bir düzenli olarak sağlanan desteklerle canlı tutulmuştur.[14] Bu desteğin sağlanması şöyle oluyordu: Sultanın görevlendirdiği memurlar, devşirme vergisine tâbi memleket bölgelerini dolaşırlar ve yedi yaşındaki çocuklar arasından uygun buldukla-

12 Herzberg, s. 467, 646, 650.

13 Finlay, c. V, s. 156-157.

14 Ancak bu fâsıla belirgin değildi; ilk başlarda her yedi ya da beş yılda bir olurdu, fakat daha sonraları devletin ihtiyacına göre daha sık aralıklarla olmuştur (Menzel, s. 52). 1625 yılında yazan Metrophanes Kritopoulos, devşirme memurlarının şehirlere her yedi yılda bir geldiklerini ve her şehrin üç veya dört ya da en azından iki erkek çocuğu vermek zorunda olduğunu belirtmektedir (s. 205).

rını toplarlardı.* Müslüman hukukçular, bu devşirme uygulamasını, alınan bu çocukları Kur'ân'da belirtildiği şekliyle[15] ganimetin beşte biri olarak değerlendirip hükümdara tahsis edilmesini mazur gösterme çabası içinde olmuşlar, ancak

* Osman ve Orhan Gazi zamanlarının atlı aşîret kuvvetleri ile yaya ve süvarilerinin, gittikçe genişleyen Osmanlı Devleti'nin ihtiyacını karşılayamadığı I. Murad zamanında daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bu ihtiyacı karşılamak üzere önceleri savaşlarda elde edilen esirlerin pek kısa bir eğitimden sonra yeniçeri adıyla ve günde ikişer akçeyle sefere çıkarılmaları usûlü daha esaslı bir nizama bağlanmıştı. Yeniçerilikten önce Acemi Ocağına nefer temini için ikinci bir yol da Osmanlı hududları içerisindeki Hıristiyan çocuklarının bazısının devşirilmesiydi. 1361 yılında çıkarılan Pençik Kanunu II. Murad zamanında yerini Devşirme Kanununa bıraktı. Buna göre, ihtiyaç durumunda 3-5 yıl veya daha uzun sürelerle Hıristiyan tebanın muayyen yaştaki, tercihan 14-18 yaşları arasındaki birkaç çocuğundan yalnız biri alınacaktı. Önceleri yalnız Rumeli'de uygulanan devşirme kanunu, bilhassa Arnavutluk, Mora, Ege adaları ve Bulgaristan'da, daha sonra ise Sırbistan, Bosna-Hersek ve Macaristan'da tatbik edilmişti. Onbeşinci yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'daki Hıristiyan ailelerden de devşirme yapıldığı görülmektedir. Devşirme işlemi, devşirme memurunun elinde nereden ne kadar aday alınacağını belirleyen Padişah fermanı ve yeniçeri ağasının mektubu olduğu hâlde gideceği yere hareketiyle başlar, kırk hâneden 8-20 yaşları arasında bir acemi namzeti toplanırdı. Her kaza yani kadılıkta dellâller vasıtasıyla köylere kadar yapılan ilânlarla Hıristiyan çocukları papazlar ve babalarının maiyetinde vaftiz defterleriyle toplanma yerlerine gelirler, devşirme memurları da onları kadı, sipahi ve köy kethüdaları huzurunda teslim alır, böylece suistimale meydan verilmezdi. Devşirme kanununa göre, Hıristiyan çocukların en asilleri seçilir, papaz oğulları, iki veya daha fazla çocuğu olanın orta ve uzun boylusu, en sıhhatlisi alınırdı. Türkçe bilen, evli ve sanatkâr olanlar alınmazdı. Ayrıca anasız, babasız olanlar, köy kethüdasının oğlu, sığırtmaç ve çoban oğulları, kel, fodul, köse ve doğuştan sünnetli olanlar da devşirilmezdi. Bu kanuna göre toplananlardan bazıları yetiştirilmek üzere saraya alınırdı. Bunlardan kaptan-ı derya ve veziriâzamlığa kadar yükselenler olmuştu. Meşhur Mimar Sinan da Kayseri'den alınan ilk devşirmelerdendi. (Geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti,* s. 95-101, İz Yayıncılık, ty). [Yayıncı].

15 Kur'ân-ı Kerîm, Enfâl sûresi (8), 41. âyet.

dinde zorlamanın olmayacağı yönündeki hükmün onları da kapsadığını belirtmişlerdir.[16] Her ne kadar Müslüman eğitimcilerin emrine verildikleri zamanki yaşlarının hassasiyeti dikkate alındığında bu kararın nasıl uygulanacağı da ayrı bir konudur.[17] Hıristiyan Avrupa barbarlıkla vasfettiği bu devşirme uygulaması karşısında duyduğu korkuyu daima öne çıkarmış ve Türk hâkimiyetindeki bölgelerde seyahat edenler, perişan olmuş yuvaların ve yavruları kollarından çekilip alınan anne-babaların gözyaşlarını acıklı bir surette tasvir etmişlerdir. Fakat bu ocak ilk olarak müesseseleştirildiğinde, kayıtlı olan üye sayısı, Hıristiyanların kendi aralarından gönüllü katılımlarla hızla artmıştı.[18] İlk devşirme uygulamasının yapıldığı şartlar, bizzat Rumların göstermiş oldukları kayıtsızlığı da izah eder durumdadır. Zaten memleket savaşlar sebebiyle harabeye dönmüş ve nice aileler açlıktan dolayı ölümle yüzyüze bulunuyordu. Bu şekilde devşirilen çocukların çoğu yetimdi, ki aksi halde perişan olup giderlerdi. Bundan başka o dönemlerde Hıristiyanların köle olarak satılmasının yaygın bir âdet olması, bu şekildeki vergi uygulamasının beklenenden daha ehven görünmesini sağlıyordu. İşin dahası bu âdet, Bizans imparatorlarının yönetimi zamanındaki benzer bir uygulamanın devamı niteliğindeydi.[19] Hatta belirlenen çocukların toplanmasında görevli memurların zor kullanmasına bile gerek kalmadığı ve bundan daha ziyade ailelerin, çok parlak bir mesleği kazanacakları, her halükârda daha iyi bakılacaklarını ve rahat bir hayat sürmelerini sağlayacak bir işe evlatlarını kaydettirmek için anne-babaların çoğunlukla arzulu oldukları da söylenmiştir,

16 Kur'ân-ı Kerîm, Yûnus sûresi (10), 99-100. âyetler.
17 M. d'Ohsson, c. III, s. 397-398.
18 Hertzberg, s. 472.
19 David Chytræus, s. 12-14.

zira bu küçük esirler Sultanın kendi çocukları gibi yetiştirilip eğitilmişlerdir.[20] Anne-babaların çoğu zaman belli para karşılığında çocuklarını geri alma hakkına sahip oldukları rivayeti doğruysa, bu, müessesenin daha az barbar olarak görünmesini sağlar.[21] İstanbul'da ve ardından İskenderiye'de patriklik yapan Metrophanes Kritopoulos, 1625 yılında yazdığı bir eserde, Hıristiyanların devşirme yükünden kurtulmak için başvurdukları muhtelif hilelerden bahseder: Esir diye satılan Müslüman çocukları alıp onları Hıristiyanmış gibi göstermişler veya doğuştan özürlü veyahut kötü yetiştirilmiş ya da "asılmayı hak etmiş" Hıristiyan çocukların alınması için, devşirme memurlarına rüşvet verirlermiş.[22] Aynı düşüncede olan başkaları arasından Thomas Smith, çocukların satın alınması ihtimalinden çok etkilenmiş olarak bahseder: "Bazı anne-babalar çocuklarına karşı fıtrî bir şefkat ve dinî hislerle onların ellerinden alınıp Hıristiyanlıktan mahrum bir şekilde yetiştirilmelerine râzı olmadıklarından, para canlısı Türklerin açgözlülüklerinden istifadeyle, onlara istedikleri elli ya da yüz dolar miktarında rüşvet veriyorlardı."[23] İstanbul gibi bazı şehir, kasaba ve adalar ahalisi, Türklere teslim olduklarında teslim şartnâmesine koydukları bazı şart-

20 Creasy, s. 99; M. d'Ohsson, c. III, s. 397; Menzel, s. 53. Bu durumdaki anne-babalardan bahseden Thomas Smith şöyle demektedir: "Ne utanç verici ve din bakımından ne şerefsizliktir ki, bu kimseler zaten sadece ismen 'Hıristiyan'dırlar. Bazı kimseler çocuklarından ayrılmaya dünden hazırdırlar ve bunlar sadece maddî sıkıntıdan kurtulmakla kalmaz, aynı zamanda evlatlarının devletten önemli mevkiler elde edeceği ümidi içerisindedirler." (*An Account of the Greek Church,* s. 12. Londra, 1680). I. Murad zamanında, Hıristiyan çocukların toplanmasında Hıristiyan askerleri görevlendirilirldi (Finlay, c. V, s. 45).

21 David Chytræus, s. 13. *An Account of a Late Voyage to Athens,* s. 272 (Londra 1676).

22 Confessio, s. 205.

23 *An Account of the Greek Church,* s. 12.

lar gereğince zâlimâne saydıkları devşirmeden muaf tutulmuşlardı.[24] On yedinci yüzyıldaki bir seyyahın, başlangıçtaki bu hafifletici sebepler ve uygulamada sağlanan kolaylıklarla maddî durumlarını yoluna koyan Rumların, yönetimin isteklerine uyan hâllerini, "hesabı verilemeyecek bir kayıtsızlık" olarak nitelemesini anlamamıza yardımcı olacaktır.[25]

Ayrıca, Türk devletindeki Hıristiyan teba, himayeleri karşılığında ya da askerlik hizmetlerinden muaf tutulmalarının bedeli olarak baş vergisi ödemek zorunda kalıyorlardı. Osmanlı kanunlarının sabit olarak belirlediği miktarlar, kazanca ve gelire göre her yetişkin erkek için 2.5, 5 veya 10 kuruş idi,[26] kadınlar ile rahipler bundan muaf tutuluyorlardı.[27] On dokuzuncu asırda oranlar, gelire göre 15, 30 ve 60 kuruşa yükselmişti.[28] On altıncı ve on yedinci asırdaki Hıristiyan yazarlar bu verginin kişi başına bir duka altını olduğunu belirtirler,[29] fakat 3, 5 ya da 57/8 İngiliz kuronu veya doları bulduğu şeklinde ifade edenler de vardır.[30] Türk parasının on yedinci asırdaki dalgalanan kur değeri daha sonraki açıklamaların muhtemel izahı olarak kabul edilebilir. Ödeyenle-

24 Menzel, s. 52. Thomas Smith, *De Moribus ac Institutis Turcarum,* s. 81 .

25 Hill, s. 174.

26 Joseph von Hammer (2), c. II, s. 151. 1396 yılında Türkler tarafından yakalanan ve otuz iki yıllık esaretten sonra memleketi Münih'e dönen Hans Schiltberger, Hıristiyanların ödemek zorunda oldukları verginin aylık iki feniki geçmediğini ifade etmektedir. (Reisebuch, s. 92)

27 Thoma Smitho, *De Grace Hodierno Statu Epistola*, s. 12.

28 Silbernagl, s. 60.

29 Martin Crusius, s. 487; Sansovino, s. 67; Georgieviz, s. 98-99; Scheffler, § 56; Hertzberg, s. 648; De la Jonquière, s. 267. 1595 Londra basımı The *Estate of Christians living under the subjection of the Turke* adlı eser, erkek çocuk başına alınan baş vergisinin sekiz şilin olduğunu belirtir (s. 2). Michel Baudin ise, her bir erkek için bir sikke olduğunu söyler (*Histoire du Serrail,* s. 7. Paris 1662).

30 Georgirenes, s. 9; Tournefort, c. I, s. 91; Tavernier (3), s. 11.

re bu verginin ne kadar ağır geldiğini anlayabilmek için, o devirdeki paranın alım gücünün incelenmesi ve diğer harcama birimleri ile mukayesesinin yapılması gerekir.[31] Fakat bu hâliyle bile, vergi olarak alınan bu paranın o zamanki değeri, din değiştirmede somut bir gerekçe olamazdı. Bu çerçevede Tournefort, 1700 yılında Kandiyelilerin din değiştirmesi ile alâkalı olarak şöyle yazar: "İtiraf edilmelidir ki bu sefiller, ruhlarını bir peni karşılığında satarlar: Dinlerini değiştirmek için ellerine geçen kazancın tamamı, bir cübbe ile yıllık miktarı beş İngiliz kronunu geçmeyen baş vergisinden muafiyettir."[32] Türk idaresi altındaki Hıristiyanların durumunu mümkün olduğu kadar kara bir tablo olarak tasvir hevesindeki Scheffler de, kişi başına bir duka altının önemsiz bir miktar olduğunu itirafla, onlardan ödemeleri istenen olağanüstü vergilere, savaş vergisi vs. gibi şeylere vurgu yapmak mecburiyetini hisseder.[33] Arazi vergisi hem Hıristiyanlar ve hem de Müslümanlar için aynıydı.[34] Zira Müslüman

31 Samos Başpiskoposu Joseph Georgirenes'in 1687 yılında Londra ziyareti sırasında basılan bir eserde, kendi bölgesinin gelirinden bahseder; bununla ilgili ayrıntılar okuyucunun mukayesesi için buraya kaydedilmiştir: Baş vergisinin üç kron ya da dolar olduğunu söyler (s. 8-9). "Onun (yani Başpiskopos'un) ilk gelişinde, Papalar ya da onun ikamet bölgesindeki Mahalle Papazları, ona on beş veya yirmi dolar takdim ederler, başka Kiliselerin vazifelileri ise kapasitelerine göre. Gelişinin ilk yılında dört dolar ödeyen Mahalle Papazı ertesi yıl da iki dolar öder [İngiltere ile 1675 yılında imzalanan ticarî anlaşmaya göre, doların değeri seksen akçe olarak tespit edilmişti (Finlay, s. 28)]. Rahip sınıfı dışında olanlar ise kırk sekiz akçe öderler … ve sonraki yıllarda yirmi dört. Sisamlılar bir vize için bir dolar, diğer bütün yabancılar ise iki dolar öderler. İlk evlilikten sonra, ikinci ya da üçüncü için ruhsat almaya gelenler de üç ya da dört dolar öderler." (s. 33-4).

32 Tournefort, c. I, s. 91.

33 Scheffler, § 56.

34 Finlay, c. V, s. 24-25. H. von Moltke, *Brief über Znstande und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839,* s. 274, 354 (Berlin 1891).

mal sahipleri tarafından ödenen öşür ve gayrimüslim mal sahipleri tarafından ödenen haraç vergilerine tâbi olan araziler arasında yapılan eski ayırıma Osmanlılar itibar etmemişlerdir.[35] Hıristiyanların maruz kaldığı eziyet ve sıkıntılar, makamlarını kullanarak para sızdırmaya çalışan bazı memurlardan kaynaklanıyordu. Bu tür baskılar İslâm şeriatına aykırı olmakla beraber, merkezî hükümetin zayıflayıp mahallî otoritelerin haksızlık ve yolsuzluklarını cezalandıramadığı döneme kadar nâdiren rastlanan durumlardı.[36] Türklerin Avrupa'daki idarelerinin ilk iki asrı sırasında Hıristiyanların durumu ile ilgili bize ulaşan rivayetler ile çökme sürecinin tam anlamıyla başladığı dönemlerdekilerin durumu arasında bâriz bir fark vardır. Fakat dikkatimizi çeken bir durum var ki, Hıristiyanların en kötü durumda olduğu zamanlarda İslâm dinine geçişlere dair pek bir kayda rastlayamıyoruz. Hıristiyanların durumunun diğer zamanlardan daha kötü bir renk aldığı on sekizinci yüzyılda, hemen hemen hiç din değiştirme hâdisesi görmüyoruz. O sıralarda Türkler, dinlerinin yayılması konusunda son derece kayıtsız ve şüphecilik ve inançsızlık içinde bulunmakla tasvir edilmektedirler.[37] Hıristiyanların çektikleri sıkıntıların inançlarıyla ilgili bir baskıdan ziyade kötü yönetimden kaynaklandığının bir mi-

35 Hammer (2), c. I, s. 346.

36 "Sultanın Hıristiyan tebasının zor olan talihi, sürekli olarak İstanbul'daki merkezî hükümetin Türkiye İmparatorluğu üzerinde çok az gerçek otoriteye sahip olmasından kaynaklanmıştır. Hem önceki dönemlerde ve hem de günümüze daha yakın zamanlarda Türkiye'deki Hıristiyan tebanın maruz kaldığı zorbaca hareketleri tahrik eden unsur, köy yetkililerinin şahsî nefretleri ile sertleşen küçük çaplı eziyetleri olmuştur. Bir milletin büyüklüğe ulaştığı günlerde, teba durumundaki bir ırka karşı adalet ve hatta âlicenaplık mümkündür; ancak bunlar, bir milletin çöküşü esnasında nâdir bulunurlar." (W. Denton, *Servia and the Servians,* s. 15). Gerlach, s. 49, 52.

37 Businello, s. 43-44.

sali de, Müslümanların da benzer şekilde çile çekmiş olmalarıdır.[38] Gerçekte Hıristiyanlar, karşılaştıkları bazı idarî zorluklar sebebiyle daha fazla kötü muameleye maruz kalıyorlardı. Dolayısıyla, özellikle fakir ve âciz bulunanlardan bazılarının, din değiştirmeyi, çektiği sıkıntılardan kurtulma çaresi olarak görmüş olması muhtemeldir.

Fakat toprakları alınan Rumların çok az bir direnmeyle rızâ göstermiş oldukları devşirme vergisi hâricinde (ki bu tür bir verginin uygulamadan kaldırılması da, devamına karşı

38 "Sultanın merkezî yönetimi, kendi Müslüman tebasına genellikle, hâkimiyetleri altındaki Hıristiyanlara uygulandığı kadar zulüm ve haksızlıkla muamelede bulunmuştur. Rumların çektikleri sıkıntılara, Sultan'ın iktidarının doğrudan uygulanmasından ziyade, yönetici sınıfın cüretkârlığı ve baskısıyla Osmanlı idaresinde hüküm süren kokuşma sebep olmuştur. Bir Rum'un, özel işlerinde, piskoposundan ve bölgesinde bulunan büyüklerinden adâletle muamele görme ihtimali, bir Türk'ün kadı veya beylerden adâlet görmesinden daha fazlaydı." (Finlay, c. VI, s. 4-5).

"Hıristiyanların, baskı altında tutulan ve perişan vaziyette olan tek zümre olduğunu düşünmek yanlış olur. Türk usulü yanlış yönetim aynı tarzdadır ve herkese eşit oranda şiddetli bir şekilde yansır. Ülkenin bazı bölgelerinde, Müslümanların dûçar oldukları fakirlik, gerçekten de Hıristiyanlarınkinden daha kötü olabilir ve seyyahın rikkatine en çok dokunan onların durumudur." (William Forsyth, *The Slavonic Provinces South of the Danube,* s. 157-158, Londra 1876).

"Bütün bu baskı ve sefâlet (yani Anadolu'nun kuzeyindeki) Müslüman nüfusu, Hıristiyanlarla eşit oranda vurmaktadır." (James Bryce, *Transcaucasia and Ararat,* s. 381).

"Şimdiye kadar gözlemlemiş olduklarımızdan hükme varacak olursak, Anadolu'da Hıristiyanların en alt sınıfı, Türklerin aynı sınıfından daha kötü durumda değildi. Eğer Avrupa Türkiye'sinin Hıristiyanları, sayılarının Türklere üstün olmasının etkilerinden kaynaklanan bazı üstünlüklere sahip oluyorlarsa, Asya'dakiler, Türklerin, iktidardakiler tarafından, kendileri kadar baskıya maruz bırakıldıklarını görmenin tatminkarlığını yaşamaktadırlar; onlar genellikle Avrupa'dakilerden daha ılımlı, daha dindar ve daha prensipli bir Müslüman ırkla muhatap olmak zorundadırlar." (W.M. Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor,* s. 7. Londra 1824).

herhangi isyan ya da ayaklanmayla değil, fakat Türk nüfusundaki artış ile sürekli olarak Sultanın hizmetine giren mühtedilerin çoğalması sebebiyle olmuştur.[39] Rumların, en azından memleketlerinin alınmasının ardından iki asır süreyle, Osmanlı padişahlarından gördükleri muamele, o dönemlerde Avrupa'nın geri kalan kısmında görülmedik bir müsamaha örneği sergilemektedir. Macaristan ve Erdel Kalvinistleri ve bu iki ülkeden sonuncusunun Üniteryanları (teslis inancını kabul etmeyen Hıristiyan mezhebi) bağnaz Hapsburg hânedanının eline düşmektense Türklere tâbi olmayı bir hayli zamandır arzu ediyorlardı.[40] Silezia Protestanları, Osmanlı memleketine doğru özlem dolu gözlerle bakmışlar ve Müslüman idareye teslim olma pahasına da olsa seve seve din hürriyetine sahip olmak isterlerdi.[41] Zulüm altında inleyen İspanyol Yahudilerinin, on beşinci asrın sonunda sığınmak için kaçtıkları yer yine Osmanlı ülkesiydi.[42] "Eski İnananlar" mezhebine bağlı olup Rus Devlet Kilisesi tarafından zulme tâbi tutulan Kazaklar, Hıristiyan kardeşlerinin kendilerinden esirgediği müsamahayı Sultanın memleketinde bulmuşlardı.[43] On yedinci yüzyılda Antakya Patriği

39 Devşirme uygulamasının son örneği 1676 yılında olup, kanun on altıncı asırda yürürlükten kaldırılmıştır.

40 De la Jonquière, s. 333; Scheffler, § 45-46; Gasztowitt, s. 51

41 Scheffler, § 48.

42 Hertzberg, s. 650.

43 De la Jonquière, s. 34. Benzer bir çelişki, 1578 yılında Türkiye'de bulunan İngiliz tâcir Richard Staper tarafından işlenmiştir: "Ve her ne kadar genelde Türklerin ekserisi fena insanlar olsalar ve karanlık işler çevirseler de … ve hem Rum hem de Latin, bütün Hıristiyanların, gerek İstanbul ve gerekse başka bir çok yerde kutsal âyinlerini icra için kiliselere gitmelerine müsamaha gösterilmekte, din ve vicdan hürriyetlerini rahat bir şekilde kullanmalarına müsaade edilmektedir. Diğer taraftan İspanya'da ise, bunun tam zıddı olarak, orada kaldığım on iki yıl süresince, bizlere zoraki olarak Katolik âdetlerini uygulatmakla kalmadılar, can ve

olan Macarius'un, Katolik Polonyalıların, Ortodoks Doğu Kilisesi Ruslarına uyguladığı korkunç gaddarlığı görünce sevinebilir miydi: "Bu otuz kırk yıl içerisinde, din düşmanı zındık sefillerin öldürdüğü binlerce şehide çok ağlamıştık. Sayıları belki de yetmiş veya seksen bin kişiyi buluyordu. Ey kâfirler! Ey pis canavarlar! Ey taş kalpliler! Rahibeler ve kadınlar size ne yapmıştı? Kızları, çocukları ve kundaktaki bebeleri niçin öldürdünüz? Şimdi ben onları (Polonyalıları) lânetlemiyeyim de ne yapayım? Çünkü onlar, Ortodoks adını dünyadan silmek hayaline kapılarak Hıristiyanlara yaptıkları zulümlerle kendilerini, putperest sapıklardan daha alçak ve şerefsiz olduklarını gösterdiler. Allah Türklerin imparatorluğunu ebediyyen daim eylesin! Zira onlar vergilerini alırken din ayırımı gözetmezler, tebaları ister Hıristiyan veya Nazaren olsun, ister Yahudi ya da Samirî olsun. Oysa bu lânetli Lehliler [Polonyalı], kendilerine seve seve hizmet etmeye râzı olan İsa'nın kardeşlerinden vergi ve öşür almakla yetinmediler, bir de onları İsa'nın düşmanları olan zâlim Yahudilerin boyunduruğu altına girmeye mahkûm ettiler. O Yahudiler ki kilise yapılmasına dahi müsaade etmedikleri gibi dini hikmeti bilen rahiplerine bile izin vermediler."[44] Hatta İtalya'da bile, Hıristiyan yönetimi altında mahrum bırakıldıkları dinî özgürlük ve müsamahayı, tebaları olma durumunda yaşayacakları ümidinde olan bazı kimseler Türkleri hasretle bekliyorlardı.[45] Devletin çöküş günlerinde her ne kadar bazı cü-

---

mal güvenliğimiz her an tehlikede olmuştur." (M. Epstein, *The Early History of the Levant Company,* s. 57. Londra 1908).

44 Macarius, c. I, s. 165, 183. Rusya'dan gelen Polonyalı mültecilerin 1853 tarihinde Bâbıâli'ye sundukları takrîr ile mukayese ediniz. (Gasztowtt, s. 217).

45 *Ioannis Ludovici Vivis De Conditione Vitæ Christianorum sub Turca,* s. 220, 225. (Basileæ, 1538)

retkâr yöneticilerin Hıristiyanlara baskısı ve âdil olmayan uygulamaları görülmüşse de, Türk Sultanının memleketinde İslâm kılıç zoruyla yayılmamıştır. Avrupa'daki Türk hâkimiyetinin ilk iki asrında bu tür durumlar nâdirattan idi, ilginç olan da en çok din değiştirmenin olduğu dönem bu ilk iki asır olmuştur. Gerçekten kendi dinlerine adam kazandırmak için gösterdikleri bu çabalar, bu dönemde Osmanlıları canlandırmanın ötesine geçip kendi koydukları kanunlar tarafından belirlenen müsamaha sınırlarını aşmalarına yol açmasaydı, gerçekten hârika olurdu. Yine de aralarında yirmi iki yıl esir kalan birisi tarafından söylenmiştir ki "Türkler kimseyi dininden dönmeye zorlamamışlardır."[46] Benzer itiraflar başkaları tarafından da yapılmıştır: On yedinci asrın ilk yarısında Türkiye'yi ziyaret etmiş olan bir İngiliz şöyle der: "Orada nâdiren de olsa vicdanlar üzerinde baskıya rastlanmaz ve kusur mahiyetindeki suçlara ölüm cezası verilmez."[47] Yaklaşık otuz yıl sonra yazan (1663'te) *Türcken-Schrifft*'in yazarı[48] der ki: "… Türk, zorlamaktan daha çok maharetiyle kazanır (kendi dinine çevirir) ve İsa'yı insanların gönlünden kurnazlıkla alır. Gerçekten, hiçbir ülkeyi zorbalıkla dininden dönmeye zorlamaz; fakat başka yöntemler kullanır ki onlarla farkında olmaksızın Hıristiyanlığın kökünü kurutur… Peki, bu memleketteki Hıristiyanlara ne oldu? Sürülüp atılmadıklarına ve din değiştirmeye zorlanmadıklarına göre, onlar kendileri Türklüğe dönmüş olsalar gerek."

Türkler, bir insana gösterilebilecek en büyük merhametin, onu İslâm dininin selâmet dairesine sokmak olduğu düşüncesindeydiler[49] ve bu gaye ile de denenmedik ikna meto-

46 *Turchicæ Spurcitiæ Suggillatio,* s. xvii. (a).

47 Blount, c. I, s. 548.

48 Scheffler, § 51, 53.

49 Doussa, s. 38. Busbecq, s. 190.

du bırakmamışlardır: On altıncı yüzyıldan bir Hollandalı seyyahtan şöyle bir bilgi ediniyoruz; kendisi muhteşem Aya Sofya camisini gezerken bazı Türkler onun estetik duygusundan hareketle dini hisleri üzerinde etki kurmaya çalışmışlar ve ona şöyle demişlerdir, "Eğer Müslüman olursan ömrünün her günü buraya gelebilirsin." Yaklaşık bir asır sonra, bir İngiliz seyyah[50] da benzer bir tecrübe yaşar: "Bazen, iştiyak duygusunun bir abartısı olarak, bana Ayasofya'nın kemeraltında sorulduğu gibi, bir Hıristiyan'a oldukça kibar bir tavır içinde niçin Müslümanlığa dönüp bizden biri olmuyorsunuz diye soru yöneltebilirler." Yeni birisinin kendi dinlerine geçmesi umumi bir sevinç doğurur ve bu hal onların, kendi dinlerine adam kazanmak için iştiyaklı olan bu adamların, insanlar için taşıdıkları coşkulu sevgiye işaret etmektedir. Yeni Müslüman olmuş birisi bir atın üzerine oturtulur ve şehrin sokaklarında sevgi gösterileri arasında dolaştırılırmış. Bir kişinin din değiştirmesinde gerçekten samimi olup gönüllü olarak İslâm saflarına katıldığı veya iyi mevkide biri olduğu bilinirse, yüksek bir şerefle karşılanır ve onu desteklemek için bazı imkânlar sunulurdu.[51] Şunu söylemekte kesinlikle bol miktarda delil vardır ki "Türkler, Hıristiyanları kendi dinsizlik dinlerine geçirmek veya dahası ayartmak için saçmalık derecesine varır boyutlarda yakarış içinde olurlar: her gün tapınaklarından kalpten dua ederler ki Hıristiyanlar Kur'ân'a kucak açsınlar ve kendi dinlerine geçsinler, ve bunu gerçekleştirebilmek için korku ya da iltifat, ceza ya da mükâfat anlamında denemedikleri metot kalmaz."[52]

Dinlerine adam kazanma maksatlı yapılan bu coşkulu

50 Thomas Smith, s. 32.

51 Thomas Smith, s. 42; Blount, c. I, s. 548; Georgieviz, s. 20; Schiltberger, s. 83-84; Baudier, s. 149, 313.

52 Alexander Ross, s. ix; Baudier, s. 317.

çalışmalar, Hıristiyan toplumunun kendisinde belirli şartlarda daha etkili olarak karşılık bulmuştur. Bunların arasında en başta geleni ise, Rum Kilisesinin sessizliğe bürünmüş durumuydu. Bizans imparatorluğunun idarî mutlakiyetçiliğiyle yan yana oluş, dinî bir istibdatı doğurmuştu ve bu baskı, teolojik ve ahlâkî konularda bütün tartışmaları yasaklayaran dogmatizmin etkisi altında entelektüel hayatın bütün canlılığını ezip yok etmiştir. Bu durgunluğu bozan tek şey, teolojik polemiklerin ve ırk nefretinin bütün şiddetiyle Latin kilisesi aleyhinde yapılan söz düellolarıydı. Halkın dini, zahirî şekillerin korunmasına indirgenmişti ve bağlılıklarının yoğun coşkusu ise Meryem'e, azizlere, tasvirlere ve kutsal emanetlere tapınmakla kendine bir çıkış yolu bulmuştu. Ruhânî hayatı zillet çukuruna düşmüş bir Kiliseden yüz çevirip, "Kutsal Ruhun İkiliği" doktrini gibi ince konularda ve Kutlu Ayinde mayalı mı mayasız mı ekmek kullanılacağı gibi önemsiz şeylerde sonu gelmez tartışmalardan bıkıp usanıp, İslâm'ın açık ve akla uygun tektanrıcı öğretisini seve seve kabul eden bir çok kimse vardı. Belirtildiğine göre[53] sadece sıradan halkın arasından olmayıp, her sınıftan, mevkiden ve konumdan bilgili çok sayıda kimse din değiştirmiştir. Yine bize Türklerin, başkalarının da din değiştirmelerine örnek teşkil edebilir diye İslâm akidesini kucaklayan keşiş ve rahiplere daha iyi şartlar hazırladıkları söylenmektedir. Edirne hâlâ Türk başşehriyken (yani 1453 yılından önce) saray, dininden dönenlerle tıka basa dolmuştu ve bu kimselerin oradaki nüfuzlu kişilerin çoğunluğundan ibaret olduğu söylenir.[54] Bizans prensleri ve diğer önde gelenler çoğu defa

53 1436-1458 yıllarında Türkiye'de esarette bulunan ismi bilinmeyen bir yazar tarafından. *Turchicæ Spurcitiæ Suggillatio,* s. xvii. (a).

54 *Turchicæ Spurcitiæ Suggillatio,* s. xi. (b). İstanbul'un alınışı sırasında orada olan Mitylene Başpiskoposu Scio'lu Lionardo, kuşatma yapan or-

Müslümanların tarafına geçiyorlardı ve onların arasında baş tacı ediliyorlardı. Buna benzer hâdiselerin en eskisi 1140 tarihinde gerçekleşmişti. O tarihte İmparator John Comnenes'in yeğenlerinden birisi İslâm dinini benimsemiş ve Konya (Anadolu Selçuklu) Sultanı Mesud'un kızıyla evlenmişti.[55] Konstantiniye'nin düşmesinden sonra, Hıristiyan toplumun üst sınıfları, İslâm'ı benimsemeye Rum kitlelerden çok daha hazır olduklarını göstermişlerdir: Dine girenlerin arasında son imparatorluk ailesi Paleogi'nin adını taşıyan birkaç kişiye ve geçkin yaşlarında Hıristiyanlığı bırakan Trabzonlu bilge George Amiroutzes'e ve kayıtlara geçmiş olan böyle şahıslardan başka bir çoklarının ismine rastlıyoruz.[56] Basit itikat anlayışındaki bu yeni din onlardan şu sâde kelimelerle, "Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed Allah'ın elçisidir" ifadesini ikrar etmeyi istiyordu. Yukarıda bahsi geçen yazarın[57] dediği gibi: "Bütün zorluk, bu şehadetin getirilmesinde yatmaktadır. Zira eğer insan kendisini Tek Tanrının kulu olduğuna ikna edebilirse, yapmış olduğu hatanın zehiri, din kisvesi altında onu kolayca ifsat eder. Birçok kimsenin toslayıp ruhlarına azap veren tuzağa düştükleri suç kayası budur. İşte, birçoğunun boynunda asılı durup onları ümitsizlik çukuruna düşüren değirmen taşı. Zira bu ahmaklar, Türklerin putlardan nefret ettiklerini ve cehennem ateşiymişcesine her türlü ikon ve tasvirden uzak durduklarını ifade ettiklerini ve sürekli Tek Tanrıya ibadete çağırdıklarını işitince, kendi zihinlerinde artık şüpheye yer kalmamıştı."

İslâm'ın daha saf ve daha sade hakikatleri, birkaç asır öncesinden şiddetle bastırıldığı Pavluscu mevcut anlayışa kar-

---

duda çok sayıda ihtida etmiş kimse bulunduğundan bahsetmektedir.

55 J.H. Krause, *Die Byzantiner des Mittelalters,* s. 385-386 (Halle 1869).

56 Hertzberg, s. 616.; Finlay, c. V, s. 118.

57 *Turchicæ Spurcitiæ Suggillatio,* s. xix. (a).

şı çıkan düşüncesinin doğmasından sonra, özlem içinde olan Doğu Kilisesi mensupları için tabii bir sığınak olmuştu. Bu hareket, Ortodoks Kilisesinin bâtıl itikatlarına, ikonlara, kutsal emanetlere ve azizlere yapılan tapınmaya karşı büyük bir karşı çıkış niteliği taşıyor, iman sadeliği ve muttaki bir hayat için bir teşebbüstü. Bu aykırı hareketin bağlıları, on yedinci asır gibi geç vakitlere kadar bile Bulgaristan'da bulunmuşlar,[58] böylelikle, Müslüman mücahitler Rum Kilisesinin doktrin ve uygulamaları sebebiyle memnuniyetsiz bu kesimle karşılaşmışlardır. Batıda zuhur eden Protestan Kiliselerinin benzerlerinin oluşmasına bütün şartların aleyhte olması sebebiyle, böylesi muhalif ruhlar hiç şüphesiz İslâm dininde daha uygun bir hava bulmuşlardır. On yedinci yüzyılın başlarında Rum Kilisesinin Protestanlaştırılması yönündeki başarısız teşebbüslerin sonucunun bu şekilde olduğunu düşünmek için her türlü gerekçe mevcuttur. Bu hareketin rehberliğini yapan ruh, 1621'den 1638'e kadar beş kez İstanbul Patrikliğini yapan Cyril Lucaris idi. Gençlik yıllarında Protestan eğitimi kürsüsünde teoloji okumak maksadıyla Wittenberg ve Cenevre Üniversitelerini ziyaret etmişti. Dönüşünde Cenevre, Hollanda ve İngiltere'deki reformcu din adamlarıyla yazışmasını sürdürmüştü. Fakat ne İngiltere Kilisesinin ne de Lüteryanların doktrinleri, onun fikirleriyle örtüşmesi bakımından John Calvin'in[59] öğretileri kadar etkili olmamıştır ve o, beğendiği bu öğretileri Rum Kilisesine sokmaya çabalamıştır. Onun bu istikametteki gayretleri, Cenevre Kalvincileri tarafından hararetle desteklenmiştir. Bu kimseler, Kalvinci ilahiyatçıların yazılarını Yunanca'ya çevirerek işe destek vermesi için Leger adında genç bir ilahiyat

58 Rycaut, c. I, s. 710-711; Bizzi, s. 49 (b).
59 Pichler, s. 164, 172.

öğretmenini göndermişlerdir.[60] Cyril, ayrıca İstanbul'daki Protestan elçiliklerinde samimi dostlar edinmişti. Özellikle Hollanda ve İngiliz büyükelçileri cömert tahsisatlarla ona yardımcı olmuşlardı. Buna mukabil, Katolik elçilerince destekli Cizvitler, bütün güçleriyle ve bildikleri her yola baş vurarak Rum Kilisesinin Kalvinleştirilmesi teşebbüslerinin önüne geçmeye çalıştılar. Dolayısıyla sonunda Patriğin öldürülmesini gerçekleştiren Rum din adamları arasındaki muhalif zümrenin entrikalarına aktif olarak destek vermişlerdi. 1629 yılında bir "İman İkrarı" yayınladı. Görüldüğü kadarıyla bundaki asıl maksadı, Ortodoks Kilisesinin doktrinlerinin Roma Katolikliğine aykırılığını ve Protestan öğretisi ile uyum içinde olduğunu ima edecek şekilde sunmaktı.[61] Calvin'den kaza ve kader inancıyla sırf iman yoluyla kurtuluş doktrinlerini alır, Kilisenin yanılmazlığını reddeder, Kutsal Kitabı yorumlamada Kilisenin yetkisini kabul etmez ve tasvirlere tapar derecede hayranlık duymayı kınar; kadere getirdiği izahta ve başka bir çok meselede Ortodoks Kilisesi öğretilerinden ziyade Kalvinizme meyleder.[62] Ruhanî lideri olduğu bütün Kilisenin öğretisini temsil eden bu "İman İkrarının" resmen yürürlüğe konması, Rum din adamlarının büyük çoğunluğu arasında sert muhalefete yol açmıştır ve Cyril'in ölümünden birkaç hafta sonra, fikirlerini kınamak ve aforoz edilişini ilan etmek için kilise meclisini toplamıştır. 1642 yılında İstanbul'da aynı maksatla ikinci bir kilise meclisi toplanmıştır. Birincisinde olduğu gibi Cyril'in İkrarının her maddesi ayrıntılı olarak çürütüldükten sonra, ona ve peşinden gidenlere lânet yağdırmışlardır: "İttifakla ve kesin bir

60 Pichler, s. 143.

61 *A.g.e.,* s. 148. Ancak, Cyril'in kendi adını taşıyan bu belgenin gerçekten yazarı olduğu konusu şüphelidir (Kyriakos, s. 100).

62 *A.g.e.,* s. 183-189.

ifadeyle, biz bütün bu ikrarı tam bir sapkınlık ve ortodoksluğumuza tam anlamıyla aykırı görerek kınıyoruz. Aynı şekilde, onun derleyicisinin dinimizle hiç bir ortak yanının olmadığını, fakat kendi Kalvinizmini üzerimize iftira edercesine yıkmış olduğunu ilan ediyoruz. Onu hakiki ve masum sayarak okuyan veya muhafaza eden veyahut yazılı ya da sözlü olarak savunan herkesi, onun sapkınlığının takipçileri ve ortakları ve Hıristiyan Kilisesinin fesatçıları olarak, inananlar cemaatinden atıyoruz. Hangi mevki ve konumda olurlarsa olsunlar, bu kimselerin kâfir ve zındık olarak muamele görmelerini emrediyoruz. Sonsuza kadar aforoz altında kalsınlar. Hem bu dünyada hem de öbür dünyada Baba, Oğul ve Kutsal Ruhtan alâkaları kesik olsun, mel'un ve merdut olsunlar, öldükten sonra dirilmesinler ve ebedî cezadan kurtulmasınlar."[63] 1672 yılında bu İman İkrarının müesses nizama karşı olan maddelerini reddetmek ve Rum Kilisesinin Ortodoksluğunu, kiliseyi Kalvinizm ile kirletilmiş olarak görenlere karşı savunmak üzere üçüncü bir meclis Kudüs'te toplandı. Rum Kilisesini Protestanlaştırmak için yapılan teşebbüsler bu şekilde tamamen başarısızlıkla neticelenmiş oluyordu: Calvin'in doktrinleri, kilisenin öğretilerine taban tabana zıt düşüyordu ve gerçekten de Ortodoks Kilisesi akidelerinden daha çok, kilisenin muhalif düşüp kıyasıya çekişme hâlinde olduğu Müslüman ilahiyatçıların akideleriyle paralelliği bulunan birçok hükmü vardı. İslâmî düşünceye bu yakınlaşmadır ki, Kalvinizm'e yönelişe İslâm tarihinde bir mevki vermiştir: Tasvirlere tapınmayı şiddetle eleştiren, rahiplik müessesesinin otoritesini ve bizzat kendisini, mutlak kaza/kader doktrinlerini benimseyen, insan iradesinin özgürlüğünü inkâr eden ve Yeni Ahit'e nazaran Eski Ahit'e daha çok ortak yön-

63 Pichler, s. 183-189.

leri olan Kalvinizm'in sert ruhuna taraftar olan kimse, kesinlikle İslâmiyet'te, on yedinci asır Rum Kilisesinde bulduğundan daha uygun bir hava bulacaktır. O asırda İslâm dinine girmiş olan çok sayıda kimse arasında, Kalvinizm'e meyillerinden dolayı atalarının mezhebinden soğumuş bulunanların olduğuna da şüpheye pek yer yoktur.[64] Cyril Lucaris taraftarlarının sayısı ve Rum Kilisesindeki Kalvinistik tesirin boyutu hakkında kesin bilgiye sahip değiliz: Akidesinin doğruluğu ve dalaletten muafiyeti kendi çocukları tarafından böbürlenir derecede savunulan ve böylece Kalvinizm şaibesi ile yalanlanan Kiliselerinin nâmını kıskanan din adamları, dalalete düşmüş olan patriği fikirlerine yalnızca kendi inanmış gibi göstermek istediler.[65] Fakat kendisine taraftar bulduğu kesindir; onun İman İkrarı, taraftarlarından müteşekkil bir kilise meclisi tarafından onay almıştı;[66] Onun delaletlerine sempati duyanlar, hem İstanbul ikinci kilise meclisi (1642) ve hem de Kudüs meclisi (1672) tarafından aforoz edilmişlerdir. Böyle kimseler olmasaydı elbette anlamsız bir tekrar olacaktı.[67] Üstelik bunlardan bazıları: Atina Başpiskoposu Sophronius, Reformasyon'un candan bir destekçisiydi;[68] Londra'dan matbaa getirip onunla aykırı bilimsel tezler yayınlayan Nicodemus Meteras adında bir keşiş, hizmetleri karşılığında Cyril tarafından başşehir piskoposluğu ile ödüllendirilmiştir;[69] Cyril'in arkadaşı olan filozof Corydaleus,

64 Hıristiyan esirlerin durumu incelendiğinde, Türkler arasında Protestanların, din değiştirmeye Katoliklerden daha çok temayül gösterdikleri yönünde bir anlayış hâkimdir (Gmelin, s. 21).

65 Pichler, s. 211, 227.

66 *A.g.e.*, s. 181, 228.

67 *A.g.e.,* s. 222, 226.

68 *A.g.e.*, s. 173.

69 Pichler, s. 128, 132, 143.

İstanbul'da bir Kalvinistik okul açmıştı; bir başka Rum Gerganos, Calvin'in öğretilerini vatandaşlarına tanıtmak için bir ilmihal yayınlamıştı;[70] ve Cyril Rodos adasında sürgündeyken 1636 yılında Patrik yapılan II. Neophytus, onun müridi ve evlatlığıydı; efendisini sürgünden geri çağırdı ve onun lehine patriklik koltuğundan çekildi.[71] Temmuz 1636 tarihinde Cenevre Üniversitesine yazdığı bir mektupta Cyril, Leger'in yazılarıyla ve vaazlarıyla Kalvinizm'e çok sayıda kimseyi sokmuş olduğunu belirtmektedir;[72] Leger'e hitaben yazdığı bir başka mektupta Kandiye'de etkisini nasıl hissettirmiş olduğundan bahseder.[73] Onun patriklik koltuğundaki halefi[74] Kartaca'ya sürgün edildi ve orada Lucaris'on taraftarlarınca 1639 yılında boğazlandı.[75] Kalvincilerin, I. Parthenius'e (II. Cyril'in halefi) ümit besledikleri söylenir, fakat onun vakitsiz sonu (zehirlenerek mi, sürgünle mi olduğu belli değil) beklentilerini boşa çıkarmıştır.[76] 1644-1646 yılları arasında İstanbul Patriği olan II. Parthenius hakikaten tam bir Kalvinciydi ve Calvin'in öğretilerini aleni olarak öğretme cüretinde bulunmamasına rağmen, yine de onlara karşı bilinen sempatizanlığı, görevinden alınıp sürgüne gönderilmesi ve boğazlanmasına sebep olmuştur.[77] Böylelikle Kalvinizm'in tesiri, şüphesiz Cyril Lucaris'in düşmanlarının kabule râzı olduklarından çok daha fazla yayılmıştır; yukarıda da değinildiği gibi, liderlerini kınayan kilise meclisinin aforozla-

70 Pichler, s. 143.
71 Le Quien, c. I, s. 334.
72 Pichler, s. 172.
73 Hefele, c. I, s. 473.
74 Cyril II of Berrhœa.
75 Le Quien, c. I, s. 335.
76 *A.g.e.*, c. I, s. 336.
77 *A.g.e.*, c. I, s. 337.

rına boyun eğmeyi reddedenlerin, kendilerini aralarından tard eden Ortodoks din adamlarından ziyade kesinlikle Müslüman komşularıyla daha fazla ortak yanları oluyordu. Kalvinistik etkilerin Türkiye'de İslâm dinine adam kazanılmasını kolaylaştırdığı yönünde bilgiye dayanan ispatın olmadığı doğrudur,[78] fakat başka bir açıklamanın bulunmadığı bir vasatta, bu gerçekten çok makul bir faraziye olarak görünüyor. Zira on yedinci yüzyılın ortalarına doğru din değiştiren Rumların sayısında muazzam bir artış olmuştur. Bu asır, toplumun orta ve alt sınıflarından din değiştiren kimselerin sayısının başka herhangi bir döneme kıyasla ciddi manada büyük olduğu dönem olarak söylenir.[79] Din adamları arasından ve hatta Rodos'un eski Başpiskoposlarından birisi gibi, Kilisenin yüksek seviyeli şahsiyetleri arasından da dininden dönenlerin bulunduğundan sıkça bahsedilmektedir.[80] 1676 yılında Corinth'de bazı Hıristiyanların her gün "Türklerin iğrenç mekânlarına" geçtiği ve bir önceki sene üç rahibin Müslüman olduğu söylenir;[81] 1679'da dininden dönmüş bir keşişin ölümünden bahsedilir.[82] 1675 yılında IV. Mehmed'in oğlu Mustafa'nın sünnet düğünündeki on üç gün süren halka açık şölenler esnasında en az iki yüz kişi din değiştirmişti.[83]

78 Joselian, s. 140.

79 Scheffler, § 53-56; Finlay, c. V, s. 118-119.

80 Hammer (ı), c. VI, s. 94.

81 Spon, c. II, s. 57.

82 Hammer (ı), c. VI, s. 364.

83 *Early Voyages and Travels in the Levant,* ed. J. Theodore Bent, s. 210. (Londra 1893). Benzer şekilde, Michel Baudir, on altıncı asrın ikinci kısmında III. Muhammed'in sünneti münasebetiyle İstanbul'da yapılan şenliklerin tarifini, çok sayıda Hıristiyan'ın din değiştirmesini anlatarak bitirmektedir. "Bu törenler esnasında, adi Rumlar gruplar hâlinde Müslüman olmak için koşuyorlardı; kimileri Hıristiyanlığı Türklerin baskısından kurtulmak için terk ediyordu, kimileri ise özel menfaat umudu için. . . . Bu kaçkınların sayısının dört binin üzerinde olduğu anlaşıldı."

Benzeri çok sayıda örnek bu dönemin eserlerinde bulunabilir. O dönemden bir yazar (1663) bu tür din değiştirenlerin zihnî yapılarını şöyle tarif etmektedir: "Gündelik hayatın akışında Türklerin arasına karıştığınızda ve onların ibadet ettiklerini ve Davud'un ilahilerini bile söylediklerini; zekat verdiklerini ve başka güzel amellerde bulunduklarını; İsa'yı hürmetle anıp İncil'i el üstünde tuttuklarını ve benzeri hâlleri gördüğünüzde ve dahi ipini koparanın bulunduğu yerin Paşasına hediyeler takdim ederek kendini semtlerine papaz tayin ettirdiğini ve bunların cemaatine Hıristiyanlıkla ilgili bir şey vermek durumunda olmadığını gördüğünüzde, onların iyi insan olduklarını ve pek muhtemel kurtuluşa ereceklerini düşünmeye ve böylece onlar gibi Türk [Müslüman] olduğunuz takdirde kendinizin de selâmete kavuşacağına inanma noktasına geliyorsunuz. Durum böyle olunca, cahil kalmış dimağlara son derece saçma görünen Kutsal Teslis, Tanrının çarmıha gerilen Oğlu ve inançla ilgili birçok başka sır, kolaylıkla aklınızdan çıkıp gidiyor, kendini belli etmez bir şekilde Hıristiyanlık içinizde can çekişerek ölüyor ve Türk de olsanız Hıristiyan da olsanız değişen bir şey olmadığını düşünmeye başlıyorsunuz."[84]

1669 yılında İstanbul'da bulunan Thomas Smith, bu dönemlerdeki Hıristiyan mühtedilerin sayısından bahseder, fakat daha süflî saiklere atıfta bulunur. "Türkleşmiş olan bu lânetli insanların sayılarının büyüklüğünü düşünmek acı veriyor: Bazıları sırf çaresizlikten, kölelik yükünü kaldıramayıp kâfirlerin yergi ve hakaretlerinden kaçınamadıkların-

---

The History of the Serrail, and of the Court of the Grand Seigneur Emperour of the Turkes, s. 93-94 (Londra 1635). *Histoire generale du Serrail, et de la Cour du Grand Seigneur, Empereur des Turcs,* s. 89-90 (Paris 1631).

84 Scheffler, § 55.

dan, kimileri sefih basit karakterli olup başkaları üzerine hükmeder ve tepeden bakar konuma gelme hesaplarıyla ... kimileri işlemiş oldukları tiksindirici cürümlerinin ceza ve eziyetlerinden kurtulup Muhammed'in yaşantısıyla yüceltmiş ve takipçilerine tavsiye etmiş olduğu hay.anî özgürlüklerin tadını çıkarmak için. Bunlar, onların mürtedliğine ilişkin özenli ve câzip delil ve sâikler: Sırf rahatlık, zevk ve refaha erme anlayışı, o değilse suçluluk ve kibir; yoksa herhangi bir kimsenin aklına yatmasıyla Türklüğün bu.aklık ve sah.ekârlıklarına inanması düşünülemez."[85] Bu dönemden sonra din değiştirmelerle ilgili kayıtlar nâdirdir. Fakat Motraye, 1703 yılında İstanbul'da "Müslüman olan birkaç mürtedden" bahseder; bunların arasında bir Fransız rahip ve bazı Fransız Katolikler ile İzmir'den bir kaç rahip vardır.[86]

Rum Kilisesinin, sayıca azalmasına sebep olan durumun bir diğer hususiyeti, papazlarının, özellikle yüksek sınıf din adamlarının bozulması ve yozlaşması idi. Piskoposluk ve başpiskoposluk makamları, açık artırmaya çıkartılıyor ve en yüksek teklifi verene bırakılıyordu. Onları alanlar ise yaptıkları masrafı çıkarmak için her türlü vesile ile halktan para çekiyordu; talihsiz Hıristiyanlara normal vergiler dışında ilave vergiler yüklüyorlardı; vaftiz, günah çıkartma, günahların affı ve Hıristiyan olarak gömülme hakkı gibi bütün kutsal ameller yüksek fiyatlara satılıyordu. Bazı din adamları, Yeniçerilerle şer ittifakı bile oluşturmuşlardı; hatta kimi keşişler kendilerinin ve ailelerinin isimlerini, yeniçeri ortaları veya askerî alaylardan birinin listesine yazdırırlardı. Bundan maksat, Osmanlı idarecilerinin zaafı sebebiyle devlet içinde

85 Thomas Smith, *An Account of the Greek Church,* s. 15-16 (Londra 1680).

86 A dela Motraye, *Voyages en Europe, Asie et Afrique*, c. I, s. 306, 308 (La Haye 1727).

güçlü bir konuma sahip bu askerî topluluğun himayesinde görünerek aşırılıklarına karşı dokunulmazlık elde edip işlemiş oldukları suçların cezasından kurtulmaktı.[87] Rum din adamlarının baskıcı davranışlarına şâhit olmuş kimselerden elde edilen deliller, Hıristiyanların çilelerinin korkunç resmini sunmaktadır. Tournefort, 1700 yılında yeni Başpiskoposun seçilmesini anlatmasının ardından şöyle der: "Hiç şüphe etmememiz gerek ki yeni Başpiskopos, zamanını en iyi şekilde değerlendiriyor; istismarı zulüm izler: İlk yaptığı şey, Sultanın emirlerini, bölgesindeki bütün Başpiskoposlara ve piskoposlara bildirmek olmuştur. En büyük vazifesi, üst düzey din adamlarının her birinin gelirlerini tam olarak tesbit etmek olmuştur. Ardından bunların her biri üzerine vergi yükler ve ikinci bir mektupla talep edilen miktarın gönderilmesini kesin bir dille bildirir, aksi takdirde onlara ait piskoposluk bölgeleri en yüksek fiyatı teklif eden kimseye verilir. Bu tür ilişkiye alışık olan yüksek rütbeli din adamları baskıyı kendi yardımcılarına yansıtırlar. Onlar da papalara eziyet ederler: Papazlar, kilise mensuplarına zırnık koklatmazlar ve ödemeler peşin yapılmadıkça halka Kutsal Sudan bir damla bile serpmezler. Eğer Başpiskopos fazla paraya ihtiyaç duyarsa o paranın tahsilini Türklere havale eder. En yüksek bedeli veren kimse, üst seviyeli din adamlarını çağırmak için Rum diyarına gider. Genellikle yirmi bin kron ile vergilendirilen bir kilise bölgesinden Türkler zorla yirmi iki bin alırlar, iki bin kronu kendi külfetlerinin bedelidir, buna ilaveten her bir piskoposluk masrafı da cabası. Başpiskoposla yapmış olduğu anlaşma gereği, vergilerini ödemeyi reddeden din adamlarını bütün kilise faaliyetlerinden mahrum edip yasaklar koyar."[88] Hıristiyan din adamlarının bazıları-

87 Pitzipios, s. 83-87; Pichler, s. 29.

88 Tournefort, c. I, s. 107; *Spon Uses Much the Same Language*, c. I, s. 56.

nın, bu gibi alışverişler için para bulmak maksadıyla, cemaat mensubu kimselerin çocuklarını kaçırıp köle diye sattıkları bile söylenir."[89]

On yedinci asırda uygulanan zorbalıklar, karşılığını on dokuzuncu asırda buldu ve Bosna'daki Rum Kilisesinin Hıristiyanlarının, Avusturya istilası öncesinde çektiği çileler Tournefort'un sözlerini tam olarak yansıtmaktadır. Saraybosna Başpiskoposu, kendi zavallı halkından yılda 10.000 pounda varan miktarda parayı zorla alırdı ki, bu miktar Osmanlı valisinin aldığı maaşın tam iki katını bulurdu. Zavallı kilise mensupları bu büyük miktarı toplayabilmek için akla gelebilen her yoldan limon gibi sıkılırlardı ve Türk yetkililerin, din adamlarının aşırı derecede vergi toplama işine yardımcı olmak üzere aldığı emirler vardı. Bütün Hıristiyan köyleri, üst düzey Hıristiyan din adamlarının aşırı isteklerini yerine getirmek istemediklerinden ya da buna güç yetiremediklerinden dolayı yağmalanmış şehirlerin kaderini paylaşıyorlardı.[90] Hıristiyan nüfusu koruması gereken ruhânî liderler tarafından yapılan bu tür dayanılmaz baskılar, elverişli zemin bulunduğu zaman, sıklıkla aleni isyanların çıkmasına yol açmıştır.[91] Bu tür zulümlerden kendilerini kurtarmak için Hıristiyanların çoğunun İslâm'a geçtiğini öğrenmek şaşırtıcı gelmiyor.[92]

Oldukça farklı bir boyuttaki dinî baskının, yaklaşık 4000

89 Gaultier de Leslie, s. 137.

90 A.J. Evans, s. 267. Benzer şekilde Mackenzie ve Irby şöyle der: "Eski Sırbistan'ın bir çok bölgesinde, piskopos denince akla gelenin, Türkler tarafından bırakılan birkaç kuruşu alıp götüren kişi olduğunu gördük." (s. 258). Rum Kilisesinin din adamları ile alâkalı benzer bir hikaye, *Revue des Deux Mondes* (c. 97, s. 336) adlı eserdeki bir yazar tarafından nakledilir.

91 Pitzipios, s. 87.

92 *A.g.e.,* s. 87; Pichler, s. 29.

Güney Romanyalıdan oluşan küçük bir topluluğun ataları-nın Selanik vilayeti Meglen bölgesindeki Noanta'da din değiştirmesinin sebebi olduğu söylenir; onlar, on sekizinci asırda İstanbul Patriğinin tahttaki Sultanı, sadece Rumca konuşan Hıristiyanların, Türk imparatorluğunun sâdık tebaları olabilecekleri yönünde ikna ettiği şeklinde bir rivayet vardır. Sultan bunun üzerine Hıristiyanların, Rumca'dan başka bir dil konuşmalarını yasaklamıştır, aksi halde dilleri kesilecektir; haber Noanta'ya ulaştığı zaman, halkın bir kısmı ormanlara kaçıp oralarda yeni köyler kurdular, fakat geride bırakılanlar, kendi anadillerini unutmamaları için başlarında keşişleriyle beraber İslâm dinine geçtiler.[93]

Köy papazı seviyesindeki din adamlarının büyük çoğunluğu, üstleri aleyhine öne sürülen suçlamalardan masum olsalar bile,[94] yine de cahil ve okuma yazma bilmez kimselerdi. On yedinci asrın sonunda, Türklerin hâkim olduğu bölgenin tamamında eski Rum dilinde tam anlamıyla bilgi sahibi olan on iki kişinin zor çıkacağı söylenirdi. Din adamları arasında okuma yazma bilmek çok büyük bir meziyet olarak kabul edilirdi; onlar da kendi dua kitaplarında yazılanların anlamlarından habersizdiler.[95]

O zamanın Hıristiyan toplumunda can sıkan o kadar çok şey varken, Türklerin hayatında ve karakterinde câzip olan çok şey vardı ve Hıristiyan kilisesinin öğretmenleri ve rehberlerinin bozulmalarıyla kıyaslandığında ilk Osmanlıların üstün durumda oluşları, Rum din adamlarının benliklerine işlemiş durumdaki tamahı, kutsal şeylerden çıkar elde etme çabaları ve kokuşmuşluklarına isyan eden dindar dimağları,

93 Lazar, s. 223.
94 Finlay, c. IV, s. 153-154.
95 Tournefort, c. I, s. 104; Pichler, s. 29, 31; Spon, c. I, s. 44.

pek tabii olarak etkisi altına alıyordu. Hıristiyan yazarlar, Türklerin samimiyetlerini ve dini yaşamada gösterdikleri yoğun çabalarını; dinleri tarafından vazedilen vazifeleri yerine getirmedeki iştiyaklarını; görünüşteki edep ve kıyafet ve yaşantı tarzlarına yansıyan zarafeti; gösteriş yapmayışları, büyüklerin ve güçlülerin hayatlarında bile gözlemlenebilen sâdeliği sürekli olarak överler.[96] 1665-1666 yıllarında İmparator I. Leopold'un Bâbıâlî'ye gönderilen sefaret heyetindeki vakanüvis, özellikle Türklerin ibadetlerindeki samimiyet, bağlılık ve devamlılığı över ve daha da ileri gidip şöyle bir ifadede bulunur: "Belki şaşırtıcı gelecektir ama, Türkler, dinleriyle amel etmede biz Hırıstiyanlardan daha ziyade coşkuludurlar. Dindar Hıristiyanlardan bekleyebileceğimiz her şey onlarda görülür. Namaz esnasında bütün dikkatleri ve bedenleri yalnızca ibadetle meşgûldür, başka bir şeyle ilgilenmezler, gönüllerini başka tarafa kaydırmazlar. Yaratıcıya karşı kendilerinden beklenen huşû ve kulluğu yansıtırlar."[97]

Asker sınıfının davranışı bile hak ettiği övgüyü almaktadır. II. Charles'ın Sultana gönderdiği elçinin sekreterinin verdiği bilgiye göre, askerî bir harekât sırasında, ülkede yaşayan insanlardan yağmalandıkları veya kadınların kötü muamele gördükleri yönünde hiçbir şikâyette bulunulmamıştır. Askerin geçeceği güzergâhta bütün meyhaneler, ordunun gelmesinden iki ya da üç gün öncesinden kapatılıp kilitlenmiş ve idam cezası tehdidiyle askerlere hiçbir şekilde şarap satılmasına müsaade edilmemiştir.[98]

Türkleri hiç sevmeyen Hıristiyan yazarlardan bile, onla-

96 *Turchicæ Spurcitiæ Suggillatio,* s. XIII (b); s. XV (b); s. (b); s. xx (a); Veniero, s. 32, 36; Busbecq, s. 174.

97 Gaultier de Leslie, s. 180, 182.

98 Rycaut, c. I, s. 689. Ayrıca bkz. Georgieviz, s. 53-54 ve Menavino, s. 73.

rın faziletli davranışlarına övgüler yağdırılmaktadır; onların dini hakkında pek iyi kanaat beslemeyen bu yazarlardan biri şöyle yazmaktadır:[99] "Kur'ân'ın ki.li sayfalarında bile Hıristiyan faziletlerinin bazı cevherlerini bulursunuz. Gerçekten eğer Hıristiyanlar, Müslümanların kanunlarını ve tarihlerini dikkatle okuyup gözlemleseler, onların dinlerine, amellerine bağlılıkta, takvada ve hayırseverlikte ne kadar gönüllü olduklarını, camilerinde ne kadar samimi, temiz giyimli ve hürmetli davrandıklarını, din adamlarına ne kadar saygılı olduklarını ve büyük Türkün [padişahın] bile kendi Müftüsüne [şeyhülislâma] danışmadan bir işe kalkışmadığını; nerede olurlarsa olsunlar veya ne iş yaparlarsa yapsınlar, günde beş kez olan ibadet [namaz] vakitlerine ne kadar hassasiyet gösterdiklerini; koca bir ay sabahtan akşama kadar devam eden oruçlarını nasıl sürekli olarak takip ettiklerini; Müslümanların birbirlerine ne kadar şefkatle ve iyilikle davrandıklarını; hastanelerinde fakir ve yolcu ayırımı yapılmaksızın yabancılarla nasıl ilgilendiğini görseler, kendilerinden utanıp yüzleri kızaracaktır. Eğer onların adâletini, tutarlılıklarını ve başka faziletlerini gözlemlesek, hem dinimize bağlılıkta hem de hayırseverlikte sergilediğimiz soğukluğumuz, adâletsizliğimiz, tutarsızlığımız ve baskımız karşısında gerçekten yüzümüz kızaracaktır. Hiç şüphe yok ki bu adamlar, adâlet bakımından aleyhimizde olacaklardır ve elbette ki onların bağlılığı, takvası ve merhametli uygulamaları Müslümanların sayısını artıran ana sebeplerdir."

Aynı sonuca başka bir tarihçi[100] tarafından da varılmaktadır. Bu yazar şöyle der: "Görüyoruz ki, üstün yetenek ve ahlâka sahip birçok Rum, Müslümanların üstünlüklerini o

99 Alexander Ross'un, Kur'ân hakkında ileri sürdüğü gerçekdışı iddialara işaret etmektedir.

100 Finlay, c. V, s. 29.

kadar hissederler ki Sultanın sarayına devşirme olarak seçilmekten kurtuldukları zaman bile Muhammed'in dinini gönüllü olarak benimsemişlerdir. On beşinci asırda büyük sayılara varan dintida vak'alarında fertlerin bitmez tükenmez hırsları kadar Osmanlı toplumundaki ahlâkî üstünlüğün de bir ağırlığı olduğu inkâr edilemez."

Türk gücünün Avrupa'daki çöküşünü ve sonrasında sahip olduğu toprakları kaybedişini izlemiş olan ve hızla dağılmanın mahkûmu durumundaki "hasta adam" olarak konuşulmasını dinleyen bir nesil, Osmanlı İmparatorluğunun, Avrupa'daki yükselişinin ilk günlerinde meydana getirdiği hissiyatı anlamada zorluk çekse gerek. Türk ordularının hızlı ve geniş çaplı başarısı, insanların zihinlerini korku ve şaşkınlık ile doldurmuştur. Hıristiyan krallıklar ard arda onların ellerine düşmüştür: Bulgaristan, Sırbistan, Bosna ve Macaristan, Hıristiyan devlet olarak sürdürdükleri bağımsızlıklarını bırakmışlardır. Mağrur Venedik Cumhuriyeti, St. Mark'ın Aslanı'nın Adriyatik kıyılarında tek başına hâkimiyet kurmasına kadar, sahip oldukları birer birer elinden alındığını görmüştür. "Ebedî belde" Roma'nın güvenliği bile Otranto'nun alınmasıyla tehdit edilir duruma gelmiştir. On beşinci asrın ikinci yarısının ve on altıncı asrın tamamının Hıristiyan eserleri, "Türkün muzaffer şekilde ilerleyişi durdurulmadığı takdirde Hıristiyan Avrupa'yı acı bir akıbetin tehdit ettiği"nden dem vuran endişe verici önsezilerin yer aldığı yazılarla doludur: "O [Türk], Tanrı'nın, kullarının günahları ve ayak sürçmelerinden dolayı cezalandırmak için elinde tuttuğu bir felaketi"[101] veya diğer taraftan, din kisvesi altında riyakârca, Hıristiyanlığın tahribatı için çalışan şeytanın zincirinden boşanmış gücünü temsil eder. Fakat burada en çok

101 Schiltberger, s. 96.

dikkat edilmesi gereken, bazı insanların kendilerine şu soruları sormalarıydı: "Tanrı, sebepsiz yere, Müslümanların böylesine hesapsız sayıda artmasına müsaade eder mi? Binlerce kişinin bir kişi gibi lânetlenmesi akla yatkın mı? Hak dine bu kadar çok sayıda insan nasıl karşı çıkabilir? Madem ki hakikat yanlıştan daha kuvvetlidir ve bütün insanlar tarafından daha çok sevilip arzu edilir, o hâlde bu kadar çok sayıda insan niçin ona karşı mücadele içinde olabilir? Tanrı daima doğruyu destekleyip ayakta tuttuğuna göre, nasıl oluyor da onlar doğru karşısında üstünlük sağlayabiliyorlar? Şâyet sapıklığın çürük temelleri üzerine bina edilmişse, nasıl oluyor da onların dini bu kadar muazzam derecede ilerleyebiliyor?"[102]

Bize gelen bilgilere göre, bu tür fikirler, Türk hâkimiyetinde yaşamakta olan Hıristiyan halkın zihninde yer ediyor, daha çok yaşadıkları sefaletten kurtulma ya da geciktirme ümidi olmaksızın yılların geçip gittiğini gören talihsiz Hıristiyan esirlerde karşılık buluyordu. Böyle birisini kendisine şöyle sorarken bulsak şaşırabilir miyiz?: "Eğer Tanrı, sarıldığınız dinden memnun olmuş olsaydı, sizi bu durumda yalnız bırakmazdı; ancak size hürriyetinizi elde edip ona geri dönmeniz için yardım ederdi. Mademki O, sizi özgürlüğe götürecek olan her yolu kapatmış, belki de O'nun muradı, sizin bunu bırakıp, o yola katılmanız ve orada kurtuluşa ermenizdir."[103]

Ağır geçen uzun yıllar, karşısına bir kurtuluş vesilesi çıkarmayınca, zihninde oluşan şüpheleri bu şekilde tarif eden Hıristiyan kölenin durumu, birçok talihsiz Hıristiyan esir gibi, eski diniyle bağlarını kopartıp İslâm'ı kabule kadar, sü-

102 *Turchicæ Spurcitiæ Suggillatio,* s. xii (b), xiii (a)
103 *A.g.e.,* s. xxvii (a).

rekli aklını meşgul ediyor ve şüphelerine izah getiremiyordu. Kur'ân ve kılıç arasındaki meşhur tercihi yapmaları teklifinde bulunulması durumunda Hıristiyanlık için canlarını fedaya hazır birçokları, uzun yıllar esaret altında kalınca, İslâmî düşünce ve hayatın etkisini her geçen gün daha kuvvetle hissetmiş ve şiddetin işe yaramayacağı durumda insaniyet gönülleri fethetmiştir.[104] Zira Hıristiyan esirlerin bir çoğunun içinde olduğu durum içler acısı olmasına rağmen, özel kişilerin hâne halkı olarak çalışanlar, çoğunlukla Avrupa'nın geri kalan kısmında ev hizmetçilerinden daha kötü durumda değildiler. İslâm hukukuyla düzenlendiği şekliyle kölelik, en sert özelliklerinden bir çoğunundan arındırılmış durumdaydı. Hiç olmazsa Türkiye'de, Kuzey Afrika'nın korsan devletlerinde uygulanan barbarlık ve gaddarlık gibi şeylerle birarada bulunmuyordu. Köleler de diğer vatandaşlar gibi kendi haklarına sahipti ve hatta bir kölenin sahibini, kötü muameleden dolayı Kadıya şikâyet edebildiği bile söylenir ve eğer köle sahibi ile kendisinin mizaçlarının birbiriyle uyuşamayacak kadar zıt olduğu iddiasında bulunursa, Kadı sahibine onu satması yönünde hüküm bile verebilirdi.[105] Hıristiyan esirlerin durumu, şartlara ve kendilerini zorluklarla dolu bir hayata intibak ettirme kabiliyetine göre değişiklik arzederdi: Yaşlılar, rahipler, keşişler ve soylu ailelerde dünyaya gelmiş olanlar en çok sıkıntı çekenler oluyordu. Diğer taraftan hekimler ve zanaatkârlar, kendilerine harcanan parayı en iyi şekilde geri kazandıran köleler oldukları için sahiplerinden daha saygıdeğer muamele görüyorlardı.[106] Kürek mahkûmları pek tabii en çok sıkıntıyı çekenler oluyorlardı. Gerçekten

104 *Turchicæ Spurcitiæ Suggillatio,* s. i; vi (a).

105 Menavino, s. 96; John Harris, *Navigantium atque Itinerantium Bibliotheca,* c. II, s. 819, Londra 1764.

106 G.C. von den Driesch, s. 132.

de en nâzik muamele bile mesleğin kendinde olan sıkıntıları az çok azaltabiliyordu.[107] Dahası, devletin kölesi olanların durumu, şahıslar tarafından satın alınmış olanlarınkinden daha acınacak hâlde oluyordu.[108] Kural olarak dinlerinin gereğini serbestçe yapmalarına müsaade ediliyordu; İstanbul'daki hapishanelerde rahipleri ve özel ibadethaneleri vardı; din adamlarının, kürek mahkûmlarına dinî tesellide bulunmalarına izin veriliyordu.[109] İslâm'ı benimseyen kölelerin sayısı oldukça fazlaydı; bunlardan birazının sırf dinlerinden caysınlar diye kötü muamele ve tehdide maruz bırakıldığı yönünde rivayetler vardır. Fakat kural gereği sahipleri, onları dinlerinden dönmeye nâdiren zorlarlardı.[110] Onlara en büyük baskı esaretlerinin ilk yıllarında uygulanırdı; sonrasında kendi dinlerini yaşamaları için serbest bırakılırlardı.[111] Dinlerini değiştirmiş olan kölelerin büyük çoğunluğu bu sebeple dinlerini kendi hür iradeleriyle değiştirirlerdi. Hıristiyan sefaretleri bile, günden güne, maiyetlerinde İstanbul'a gelen bu hizmetkârlarının Türklüğe dönmeyeceğine emin olamazken,[112] anayurtlarına dönme umudunu kaybeden ve

---

107 Sir William Stirling-Maxwell bunlar hakkında şöyle demektedir: "Türk savaş gemisinde kürek çeken zavallılar, Haç işaretli bayraklar altındaki kürek mahkûmlarından daha az perişan bir hayat yaşamamışlardır. Sıkı iş, asık surat ve sert vuruşlar her iki kesimin de kaderiydi. Karada bulunan bir Türk ya da Cezayir hapishanesi, belki de Napoli ve Barselona'dakilerden daha pis kokulu ve karanlık idi. Fakat denizde, eğer sefaletin dereceleri varsa, Türk zincirlerindeki bir Hıristiyan daha şanslıydı. Çünkü Sultan'ın gemilerindeki kürekçiler çoğunlukla kaptanın mülkündeydiler; sahipleri kendi mülküne karşı koruyucu, bazen vazifesinin yapılmasında müdahil olmaktaydı." (c. I, s. 102-103).

108 Gmelin, s. 16.

109 *A.g.e.,* s. 23.

110 John Harris, *Navigantium atque Itinerantium Bibliotheca,* c. II, s. 810.

111 G.C. von den Driesch, s. 132.

112 Gmelin, s. 22.

içinde bulundukları çevrede, hayatlarının ilk yıllarında öğrendiklerini geliştirip devam ettirmek için pek az bilgiye sahip olan kölelerin, kendilerini kuşatan tesirlere boyun eğmesi ve yeni bir toplum ve yeni bir dine girmelerine mani olacak çok az engel görmesi anlaşılır bir şeydir. On yedinci asır İngiliz seyyahlarından biri[113] şöyle bahseder: "Çok azı anavatanına dönebilir ve çok daha azı eğitimini görmüş oldukları Hıristiyanlık inancını devam ettirmek için cesaret ve azme sahip olabilir; aldıkları eğitim vasatın çok altında olduğundan, prensip ve esasları hakkındaki bilgileri çok sathîdir. Bazıları sabırsızlıkları ve köleliklerinin zorluklarından doğan derin üzüntüden dolayı Türklüğe sığınmışlardı. İslâm şeriatının müsaade ettiği zevk ve sefa nefislerini kamçıladığı için, dinlerini değiştirerek durumlarının daha iyi ve rahat olacağının câzibesiyle; kurtarılacakları umudu kalmayınca, Kurtarıcılarını da Hıristiyanlıklarını da inkâr ederler ve kısa zaman sonra kendi asıl yurtlarını unuturlar. Bunlara artık yabancı gözüyle bakılmaz, yerli sıyılırlar."

Tabii ki işin çoğu farklı Hıristiyan kölelerin şahsî yapılarına bağlıydı. Bundan önceki sayfalarda kendisinden sık sık iktibaslar yaptığımız ve bu konuda fikir beyan edecek kadar uzun süre esaret hayatı yaşamış olan müstear isimli yazar bu gibi esirleri üçe ayırıyor: "Birincisi, efendilerinin dini hakkında herhangi bir şey öğrenmek için kendilerini sıkıntıya sokmadan, günlerini basit bir şekilde geçirenler. Onlar için Türklerin kâfir olduklarını bilmek yeterliydi ve bu yüzden esaret altındaki hâlleri ve kölelik boyunduruğu elverdiği ölçüde, onların [Türklerin] sapkınlığına kapılırlar korkusuyla, ne onlarla (efendileriyle) ne de onların ibadetleriyle alakadar olmaktan kaçınmışlardır. Bilgileri ve güçleri nispetinde Hı-

113 Thomas Smith, s. 144-145.

ristiyanlık inancını gözetme gayreti içinde olmuşlardır. İkinci sınıf, Türklerin hâl ve hareketlerini araştırıp inceleme merakındakilerdi. Eğer, Tanrı'nın inayetiyle, onların sırları içine dalacak, bu sırları araştırıp yorumlarını bulacak kadar idrak ışığına sahip olursalar, imtihan için içinde bulundukları durumdan zararsız olarak çıkmakla kalmayıp, kendi imanlarını da kuvvetlendirmiş olacaklardı. Üçüncü sınıf, gereken tedbirleri almadan İslâm dinini inceleyerek ona derinlemesine vâkıf olmayıp, nasıl yorumlayacağını bilemeyen ve böylece kandırılan kimseleri içermektedir: Türklerin hatalarının doğru olduğuna inanarak kendi imanlarını kaybedip Müslümanların sahte inancını benimsemişlerdi ki, böyle yapmakla sadece kendilerini mahvetmekle kalmayıp başkalarına da kötü örnek olmaktadırlar; bu tür insanların sayısı sınırsızdır."[114]

Bazı yazarların iddialarının aksine, İslâm dinine geçiş, köleyi esaretten kurtarıp hür bir insan statüsüne çıkarmamıştır.[115] Zira azad etme yetkisi tamamen efendisinin takdirinde olup efendiler, İslâm'ı kabul etmeleri şartıyla her köleyi fidye ödemeksizin serbest bırakacaklarına dair sık sık söz verirlerdi.[116] Diğer taraftan, Hıristiyan köle sâdakatini ispatladığı takdirde, dininden dönmeme kararlılığı içinde olsa da, rahatlıkla azat ederler ve yaşlılığı için ayarlamalar yaparlardı.[117]

Hıristiyan köleler gibi, ilk çevreleri ve tanıdıklarından ayrı kalarak kendilerini, doğup büyüdükleri bağlarından kopartılmış ve tamamen yeni bir yapıdaki sosyal ve dini ideallerle ayakta duran bir toplumun içine atılmış olan başka

114 *Turchicæ Spurcitiæ Suggullatio*, s. xxxv (a).
115 M. d'Ohsson, c. III, s. 133; Georgieviz, s. 87; Menavino, s. 95.
116 Von den Driesch, s. 250.
117 *a.g.e.,* s.131-132.

kimseler de vardı. On beşinci asırda fethedilen ülkelerden iş bulmak maksadıyla dolaşa dolaşa Edirne ve başka Türk şehirlerine gelen Hıristiyan işçi güruhu, geldikleri yerlerde yerleşmeye ve İslâm inancını benimsemeye kolayca ikna ediliyorlardı.[118] Aynı şekilde, II. Mehmed'in Avrupa'daki fethedilen bölgelerden Anadolu'ya naklettiği aileler,[119] tıpkı I. Şah Abbas (1587-1629) tarafından Pers diyarına taşınıp çoğunluğu itibarıyla ikinci kuşakta İslâm'a geçmiş gibi görünen Ermenilerin[120] durumunda olduğu gibi, adeta fark edilemez boyutlarda Müslüman çoğunluğun arasına karışıp gitmiş olabilirler.

On sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda Türklerdeki tebliğ ruhunda gerileme göze çarpmaktadır. Fakat Sultan Abdülhamid devrinin son yılları, İslâm'ın tebliğinde yeni bir canlanmaya şâhitlik etmiş, Türk gazeteleri, din değiştirme hâdiselerini kayda geçirmeye başlamışlardır. Bu şekilde din değiştirenlerden en dikkat çekici olanları arasında, yaklaşık bir asır Hıristiyan olarak yaşamış olan Lübnan Dağı Şihab bölgesinin soylu ailesinden on sekiz emir vardı; onların Kureyş'ten geldiği iddia edilir. Türkler, onları tekrar İslâm saflarına katmak için ellerinden gelen her türlü gayreti sarf etmişlerdir; Müslüman olanlar, Türk idarî sisteminde önemli ve geliri yüksek görevlere getirilmişlerdir.[121]

Eserin ilerleyen sayfalarında Arnavutluk, Sırbistan, Bosna ve Girit'in Hıristiyan nüfusu arasında İslâm'ın yayılışı ile ilgili daha ayrıntılı ve özel bilgiler verilecektir. Bu ülkelerin

---

118 *Turchicæ Spurcitiæ Suggullatio*, varak xi.

119 Hertzberg, s. 621.

120 "Yaşlılar bir bir ölürken gençler Muhammedî oluyor. Şimdi (1655) bütün bu vâdilerde iki Hıristiyan Ermeniyi bir arada görebilmek âdeta imkhansız hâle geldi." Tavernier (1) s. 16.

121 H.H. Jessup, *Fifty-three Years in Syria,* c. II, s. 658 (New York 1910).

Osmanlılar tarafından alınmasından sonraki tarihi, İslâm tebliğ tarihinin bazı özel durumlarını sergilemektedir.

Arnavutlar, Yunanistan'daki bazı yerleşim birimleri hariç tutulduğunda,[122] Adriyatik denizinin doğu kıyısı boyunca Karadağ'dan Preveze körfezine kadar uzanan dağlık bölgede ikamet etmektedirler. Arnavutlar, Avrupa'daki en eski ve en safkan ırklardan birine mensup olup Aryan cinsinin Pelasgic koluna ait oldukları söylenir.

Türkler bu topraklara ilk olarak 1387 yılında girmişlerse de kısa zaman sonra çekilmek zorunda kalmışlardır. Sultanın otoritesi ilk kez 1423 yılında tanınmıştır. Arnavutluk, Müslümanların taktığı isimle Skender Beg ya da İskender Bey olarak daha çok bilinen George Kastriota zamanında, bağımsızlığını kısa süreliğine tekrar kazanmıştır. Son araştırmalar, onun hayatının ilk yıllarında Türklere rehin olarak teslim edildiği, aralarında Müslüman olarak yetiştirildiği ve Sultanın özel teveccühünü kazandığı şeklindeki romantik hikâyelerin yanlışlığını ortaya koymuştur. Hakikatte ise George Kastriota, gençlik yıllarını dağlık olan memleketinde geçirmiş, Türklere karşı savaşları, 1444 yılında kazandığı zaferle başlamıştır; yirmi yılı aşkın süreyle Türklerin akınlarına şiddetle ve dirençle karşı koymuş, fakat 1467 yılında öldükten sonra Türkler, Arnavutluk'ta tekrar tutunmaya başlamışlardır. Kastriot hânedanın başkenti Kruya, on bir yıl sonra onların ellerine geçti ve bu tarihten itibaren, sıklıkla ayaklanmalar olması ve ülkenin boyun eğmesi hiçbir zaman tamamlanmamış olmasına rağmen, tüm ülkeye yayılmış bir direnme olmamış gibi görünmektedir. Liman şehirlerinden bazıları daha uzun süre direnç göstermiştir. Durazzo 1501 yılında alınmıştır, diğer taraftan Arnavutluk'un en kuzey uç

122 Bunların listesi için, bkz. Finlay, c. VI, s. 28-29.

bölgesi olan Antivari, 1571 yılına kadar teslim olmamıştır. Teslim olmanın şartları şöyleydi; şehir eski kanunlarını ve yargı sistemini devam ettirecekti, Hıristiyanlık dini serbestçe ve aleni olarak yaşanacaktı, kilise ve mabetlere dokunulmayacaktı ve yıkılmaları durumunda yeniden inşa edilebileceklerdi, vatandaşlar menkul ve gayri menkullerini ellerinde tutabilecekler ve üzerlerine hiçbir ilave vergi yüklenmeyecektir.

Türk hâkimiyeti altındaki Arnavutların, sürekli bir tür yarı-muhtar bir idareye sahip oldukları görünür. Bazı kabile ve aşiretlerin esasen, fetihten önceki gibi bağımsızlıklarını korudukları anlaşılmaktadır. Sultanın tebaları olmalarına rağmen, Türk yetkililerin iç idarî sistemlerine karışmalarına râzı olmamışlardır. Türk Hükümeti'nin, Arnavut olmayan ve nüfuzunu silâh, siyaset ve bağlantılarıyla kendisi zaten tesis edememiş bir bölge valisi tayin veya tasdik edememesinin pek çok sebebi vardı.[123] Irkî gururları yoğundur ve günümüze kadar bir Arnavut'a ne olduğu sorulduğunda, Hıristiyan veya Müslüman olduğunu söylemeden önce kendisini Skipetar[124] diye tanıtacaktır. Bu, Osmanlı İmparatorluğunun geri kalan kısmında kendini zorla kabul ettiren ve iki din arasındaki kesin ayırımı silip atan millî duygunun dikkat çekici bir örneğidir. Hıristiyan ve Müslüman Arnavutlar birbirlerine benzerler; aynı dili konuştukları için aynı geleneklere bağlı, aynı davranış ve âdetlere sahiptirler; ortak milliyet gururu o kadar kuvvetli bir bağ olmuştur ki inanç farklılıkları, bu çerçevede milletin farklı topluluklara bölünmesine müsaade etmemiştir.[125] Düzensiz askerî birliklerde yan yana hizmet

123 Leake, s. 250.

124 Arnavutların kendilerine verdikleri isim olup "dağ halkı" anlamındadır.

125 Bir Arnavut Hıristiyan, Bulgaristan Müslümanları ile Hıristiyanlar arasındaki düşmanlıktan bahseder. Wassa Effendi, *Albanian und die*

vermişlerdir, ki bu düzensiz birlikler Türk fethinden kısa süre sonra hükümetin bütün iç işleri yönetiminde ana dayanağı olmuştur. Her iki dinî sınıf da, imparatorluktaki en cesur askerler olarak kabul edildikleri için hiç düşünülmeksizin, paşaların maiyetlerinde daima hizmette istihdam edilmişlerdir. Hıristiyan Arnavutlar, Kırım Savaşında[126] Osmanlı ordusunda askerî hizmette bulunmuşlardı. Müslümanlardan daha sâkin ve ziraate daha meyilli olmalarına rağmen, aralarındaki fark yine de azdır: Silahlarını ve savaşçılıklarını daima muhafaza etmişler; aynı hırçınlığı, millî gururu, ehlileştirilemez ruhu sergilemişler ve İslâm'ı kabul eden kardeşlerinden farksız, aynı kesif milli hisle intibaha gelmişlerdir.[127]

Bu gerçeklerin hesaba katılması, İslâm'ın Arnavutluk'ta yayılmasının izini sürmede büyük öneme haizdir. Zira yabancı tesirlerin baskısı altında olmayıp, ülkenin kendi insanlarınca tedrici olarak tebliğ edilmiş görünmektedir. Bu hareketle ilgili olarak elimizde bulunan ayrıntılar çok yetersizdir. Çünkü on beşinci asrın sonundan, Ali Paşa'nın üç yüz sonra zuhuruna kadar geçen süredeki Arnavutluk tarihi âdeta bir boşluktur. Bundan dolayı, bu dönemde İslâm dinine yavaş, fakat sürekli yeni katılımların olduğu konusunda elimizdeki bilgiler, muhtelif piskoposlukların tuttuğu vakayinamelerden[128] ve zaman zaman Papaya ve Congregatio de Propagan-

---

Albanesen, s. 59 (Berlin 1879).

126 Finlay, c. V, s. 46.

127 Clark, s. 175-177. Alessio bölgesinde yaşayan Mirditler çok mutaasıp Katoliklerdi. Bunlar, kendi dağlarında bir Müslümanın yaşamasına izin vermezlerdi. Kabilelerinden hiç kimse dinini terk etmiş değildi; zaten din değiştirmeye teşebbüs eden herhangi bir Mirdit, Arnavutluk'tan kaçmayı başaramazsa ölümle cezalandırılırdı. (Haccquard, *Histoire de la Haute Albanie,* s. 224).

128 *Published in Farlati's Illyricum Sacrum.*

da Fide[129] adlı teşkilata gönderilen raporlardan alınmadır. Fakat kaynaklarının mahiyeti gereği bu bilgilere şüpheyle bakmak gerektiğini söylemeye bile lüzum yoktur; özellikle din değiştirmede etkin olan saiklerle ilgili olanları eksik ve yanlış bilgileri barındırmaktadır. Bu zamanların din adamları için, İslâm'ın samimi bir kanaatle kabullenmek hemen hemen imkânsızdır. Böyleyken, âmirlerine yazdıklarında böylesi bir fikri ifade etmek tasavvur dışıdır.

On altıncı asırda, din değiştirme dalgası çoktan başlamış olmasına rağmen İslâmiyet çok az bir ilerleme kaydetmiş gibi görünmektedir. 1610 yılında Hıristiyan nüfus, Müslümanların on katından fazlaydı.[130] Köylerin çoğunda az sayıdaki Müslüman hânesinin ilavesiyle Hıristiyanlar ikamet ediyorlardı.[131] Din değiştirmeler, büyük şehirlerde daha sık olmuş gibi görünmektedir. Meselâ Antivari şehrinde birçok Hıristiyan, kendi istekleriyle komşu Hıristiyan ülkelere göç ederlerken, geride kalanların çoğu, gerek yüksek tabakadan gerekse halktan, peyderpey İslâm dinine geçmişlerdir, öyle ki Hıristiyan nüfus günden güne azalmıştır.[132] İslâm'a katılanların sayısı arttıkça, kiliseler camilere çevriliyordu. Gerçi bu durum şartlı teslim prensiplerine aykırı olmasına rağmen halkın inancında değişme olunca, haklı görülebilecek bir tedbirdi.[133] 1610 yılında Hıristiyan Latinlerin elinde sadece

129 Alessandro Comuleo, 1593. Bizzi, 1610. Marco Crisio, 1651. Fra Bonaventura di S. Antonio, 1652. Zmaievich, 1703.

130 Bizzi, s. 60 (b).

131 *a.g.e.,* s. 35 (a).

132 Farlati, c. VII, s. 104, 107.

133 Başpiskoposun konağının Müslümanlar tarafından işgal edildiğinden şikâyet edilmektedir. Halbuki bu konak sekiz yıldan beri boş durmaktaydı. Çünkü Başpiskopos Ambrosius (1579-1598), İslâm'a ve Peygamberine sözlü saldırıda bulunmuş, ardından da ülkeden kaçmıştı. (Farlati, c. VII, s. 107).

okul tarzında iki kilise kalmıştı, fakat bunlar kalan Hıristiyan cemaatin ihtiyacına yetiyordu.[134] Bu durum Marco Bizzi'nin ifadelerinden daha rahat tahmin edilebilir: "Müslümanlar ve Hıristiyanlar bir arada toplam 600 hânede ikamet ediyorlardı. Hıristiyan nüfusu, Ortodoks Rum Kilisesinden ayrılanlar ile Latinler oluşturmaktaydı. Müslümanlar sayıca Hıristiyanlardan, Latinler de ayrılıkçılardan fazlaydı."

Aralarına sınır çekilmemiş vaziyette yaşayan Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki sosyal ilişkiler konusunda elimize geçen bilgilerde, Hıristiyan nüfustan adam kazanılmasında Müslüman tesirin, Kilisenin taşıdığı coşku ve ruhânî hayatındaki gerilemesi nisbetinde olduğu şeklinde bir ipucu buluyoruz.

Hıristiyan ana-babaların kızlarını Müslümanlarla evlendirmeleri çok yaygınlaşmıştı, zira Hıristiyan kadınlar, bu şekilde birleşmelere itiraz etmiyorlardı.[135] Bu karışık evliliklerden doğan erkek çocuklar, Müslüman olarak yetiştirilirken kızların annelerinin dininden gitmesine izin veriliyordu.[136] Bu tür bir izin Hıristiyan din adamlarının müdahalesiyle resmen etkisiz hâle getirilmişti. Çünkü bu din adamları, annelerin kiliselere ve âyinlere alınmamalarını emretmişlerdi.[137] Sonuçta (mahalle papazları üstlerinden gelen emir-

134 Bizzi, Zmaievich'in verdiği istatistikî bilgileri kıyaslayarak, "o zamanki Latin Hıristiyan topluluğunun nüfusunun 1000'in üstünde olduğu tahmin edilebilir" demektedir (s. 9).

135 Bizzi, s. 27 (b); 38 (b).

136 Veniero, s. 34. Bu, on dokuzuncu asrın sonlarına kadar Arnavutluk'un bazı köylerinin âdetiydi. "Bazı köylerde Müslümanlar Rum kadınlarla evleniyorlar, erkekler Türk olarak ve kızlar Hıristiyan olarak eğitiliyor; domuz eti ve koyun eti aynı masada yeniyor." W.M. Leake, *Travels in Northern Greece,* c. I, s. 49 (Londra 1835)

137 Bizzi, s. 38 (b); Farlati, c. VII, s. 158.

lere çoğu kez itibar etmemelerine rağmen) bu kadınların çoğu kocalarının dinlerini kabul etmişlerdir. Bununla beraber bir çok kadın cüzzam hastalığına, büyüye ve kurtların saldırılarına karşı en tesirli ilaç olduğu şeklindeki vaftiz inancını devam ettirmek istemişlerdir.[138] Rahipler de, çocuğunu vaftiz ettirmek isteyen bir Müslüman kadına rastgelince, kadının bu bâtıl inancını yerine getirmede teşne olmuşlardır.[139] İki dinin mensupları arasındaki bu temiz duygular[140] Müslümanların, aynı şekilde Hıristiyan azizlerin festivallerine katılımıyla da sergilenmiş bulunmaktadır; mesela Marco Bizzi der ki, (Arnavutların özel bir sevgi besler gibi göründükleri) St. Elias'ın yortusunda kilisede Hıristiyanlar kadar Müslümanlar da vardı.[141] Günümüzde bile, Arnavut Müslümanların Bâkire Meryem ve Hıristiyan azizlere hürmet ettikleri ve onların mezarlarını ziyaret ettikleri, diğer taraftan Hıristiyanların, hastalıklardan şifa bulmak ve adak adamak için Müslüman velilerin türbelerine akın ettikleri ifade edilmektedir.[142] Altmış Hıristiyan ve on Müslüman hânenin bulunduğu Calevacci kasabasında, Hz. Peygamber'in peşinden gidenler, buradaki papazı desteklemek adına üzerlerine düşen katkıyı sağlardı, çünkü çoğunluğunun Hıristiyan hanımları vardı.[143] Bu şartlar altında birçok kimsenin, Hıristiyanlığı kalpben ikrar ettiklerini söyleyerek vicdanlarını tatmin

138 Bizzi, s. 10 (b); Veniero, s. 34.

139 M. Bizzi, Antivari'ye gelişinden kısa zaman sonra, ileri gelen bir Müslüman kadının çocuğunu bizzat vaftiz ettirmek istediğini söyler. (s. 10).

140 Aynı köyde yaşayan iki din bağlıları arasındaki uyumlu ilişkilerle ilgili daha fazla misaller için bkz.: Hyacinthe Haccquard, *Histoire et description de la Haute Albanie,* s. 153, 162, 200).

141 Bizzi, s. 38 (a).

142 Garnett, s. 267.

143 Bizzi, s. 36 (a).

ederken, aleni olarak İslâm'ı ikrar ettiklerini öğrenmek pek de şaşırtıcı olmaz[144] Marco Bizzi'nin böyle bir sapma için getirdiği üç izahı vardır: Dünyalık menfaatlerin câzibesi, cizye ödemekten kurtulma arzusu ve ülkenin manevî ihtiyaçlarını karşılayacak yeteri kadar aklı başında din adamı yokluğu.[145] Din değiştirmeler çoğunlukla, Hıristiyanların üzerine yüklenen vergi yükünün baskısına dayandırılır ve bütün köylerin cizyeden kurtulmak için dinlerinden döndükleri söylenir. Ayrıntı verilmemesi dolayısıyla, bu şikâyetlerin gerçekten yeterli zemine oturtulup oturtulmadığına mı, yoksa dininden dönen kimselerce önceki dindaşlarına, bu şekilde davranmalarının bir tür bahanesi olarak öne sürdükleri bir mazeret olup olmadığına mı –ya da gerçekten mantıklı zeminlerde İslâm dinine geçişin mutlak olarak mümkün görünmediği kanaatindeki din adamlarının abartısı olup olmadığına hükmetmek imkânsız. Bir asır sonra (1703'te) baş vergisi erkek ler için altı real (eski İspanyol parası) idi ve bu (*sciataraccio* diye tabir edilen yılda üç reallik bir vergi hâricinde) Hıristiyanlara mahsus olarak konulan tek yüktü.[146] İnsanların, başka bir sebep yokken, sadece hafif bir cezadan kurtulmak maksadıyla din değiştirmeleri için dinlerine çok az bir bağlılık hissi duysalar gerektir. Günümüz Arnavutluk'unda büyük bir Hıristiyan kitlenin varlığının bizatihi kendisi, bu yükün onları başka hiçbir seçenek olmaksızın, dinsizliği seçmeye zorlayacak kadar ağır olmazdığını gösterir.

Keşke "Türk zulmü" aleyhine bulunan belli belirsiz genel şikâyetlerden daha fazla bir şeyler elimizde olsaydı, kendisine atfedilen böylesine ağır tesiri nereye kadar sürdürebildi-

144 *A.g.e.,* s. 38 (b); 37 (a).

145 *A.g.e.,* s. 38 (b); 61 (a); 37 (a); 33 (b).

146 Zmaievich, s. 5. On sekizinci asırda bir Venedik lirası bir Türk kuruşuna denk idi (Businello, s. 94).

ğini çok daha iyi tespit edebilecektik. Fakat sözde deliller böyle bir sonucu temin etmeye hiç de yeterli görünmüyor. Osmanlı Sarayı tarafından izlenen, vilayetlerdeki devlet makamlarının en yüksek açık artırmaya satılması ve bu tür makamlarda bulunma süresinin kesin olmayışı şeklindeki kötü uygulama çoğunlukla, bu makamı işgal eden kimselerin, her türlü zorbalığı yaparak mümkün olabildiği kadar servet yığma gayreti ile neticelenmiştir. Fakat bu şekildeki yüklerin Hıristiyanlar kadar Müslümanlar üzerinde de külfet oluşturduğu söylenir.[147] Gerçi kesin olan şudur ki, tamahkâr ve adâlete riayet etmeyen bir yetkili Hıristiyanlara baskı kurmayı Müslümanlardan daha kolay bulmuş olabilir, hele bir de Hıristiyanlar, Venedikliler ve başka Hıristiyan devletlerle ihanet niteliğinde yazışmalar yapmakla suçlanıyorlar ve ayaklanma isteğinde olmalarından şüpheleniliyorsa.

Bu ne şekilde olmuşsa da, ortada lakayt ve bilgisiz Hıristiyan din adamı varken, İslâm'ın hamiyetli faaliyeti ve güçlü hayat tarzının tesiri pek şüpheye yer bırakmamaktadır. Eğer Arnavutluk'taki İslâm, kendisiyle dini meselelerde müzakere yapmış olan Marco Bizzi tarafından samimiyeti, nezaketi ve cana yakınlığı övülen Molla gibi çok sayıda temsilciye sahip idiyse, rahatça hedefine ulaşmıştır.[148] Hıristiyan din adamlarının büyük çoğunluğunun okuma yazması yoktu: Onların çoğu, biraz okuyabilseler de yazmayı bilmiyorlardı ve kutsal dâvetlerinin gerektirdiği vazifelerden o kadar habersizdiler ki, günah çıkarırken söylenenleri bile ezbere bilmiyorlardı.[149] Toplu yapılan âyini ve diğer ibadetleri Latince olarak ezberden okuma mecburiyetinde olmalarına rağ-

147 Bizzi, s. 12, 13; Zmaievich, s. 5.
148 Bizzi, s. 10, 11.
149 *A.g.e.,* s. 31 (b).

men, bunu anlayabilen sadece çok az kimse vardı çünkü kendi dillerinden başka dillerden bihaberdiler ve ancak dinleri hakkında müphem-geleneksel bilgiye sahiptiler.[150] Marco Bizzi, ülkenin piskoposluk topluluğu bakımından yetersizliğini bu olumsuzlukların sorumlusu olarak kabul eder; yani kilise adamlarının sayısının azlığı ve onların kutsal vazifelerinden habersiz oluşları; kiliseye üye yapılmadan yaşlanan ve hatta ölen ve hemen her yerde dininden dönen Hıristiyanların sayısının çok olması.[151] Bizzi, bunların çaresi bulunmaması durumunda, Hıristiyanlığın bu ülkede hızlı bir çöküş yaşayacağı kehanetinde bulunur.[152] Bazı rahipler, metres tutmak ve ayyaşlıkla da suçlanmışlardır.[153]

Buradan, Arnavut rahiplerin, Türk imparatorluğunun başka bölgelerindeki Ortodoks Kilisesi görevlileri kadar millî gayelerin ve ideallerin hazinesi durumunda olmadıkları görülebilir. Bahsi geçen kilise görevlileri, cehaletlerine rağmen Rumların millî hayatının çekirdeğini oluşturan Hıristiyanlığa bağlılık hissini halkları arasında canlı tutabiliyorlardı.[154] Bunun tam aksine Arnavutlar, dinî inanıştan oldukça uzak olan milli bir his güdüyorlardı ve Türklere gelince, tam bir feodal ruh olarak kabul edilecek bir şekilde kendilerini, verdikleri her emrin yerine getirilmesi gereken ülke efendileri olarak görüyorlardı.[155]

Hıristiyan bir rahip ile cemaati arasında olması gereken dostâne ilişkilerin eksikliği sebebiyle çıkan garip bir din değiştirme hikâyesi vardır: "Bütün ülkenin Hıristiyan olduğu

150 *A.g.e.,* s. 60 (b).
151 *A.g.e.,* s. 33 (b).
152 *A.g.e.,* s. 61 (a).
153 *A.g.e.,* s. 36 (a).
154 Finlay, c. V, s. 153-154; Clark, s. 290.
155 Bizzi, s. 38 (b).

uzun yıllar önce, Scutari şehrinde Bâkire Meryem'in güzel bir heykeli vardı. Ülkenin her yerinden binlerce insan hediyelerini takdim etmek, bağlılıklarını bildirmek ve sıkıntılarından kurtulmak için buraya akardı. Ancak, sebebi nedir bilinmez, rahip ve halk arasında bir anlaşmazlık zuhur etti ve bir gün halk büyük kalabalıklar hâlinde gelerek rahibin iddiasından vazgeçmediği takdirde hemen orada Hıristiyanlığı bırakıp Muhammed'in getirdiği dini kabul edeceklerini ilân ettiler. Rahip, doğru ya da yanlış, ayak direyince, topluluk boyunlarındaki tesbih ve haçları söküp atarak ayakları altında çiğnediler. Daha sonra en yakın camiye giderek oradaki Molla tarafından gerçek mü'minlerin saflarına katıldılar."[156]

Hıristiyan din adamlarının ihmal ve kayıtsızlığı sebebiyle Hıristiyan toplumun içine birçok suistimalin ve usûlsüzlüğün sinsice girmesine müsaade edilmiştir. Bunlardan birinde, evliliklerin Kilisenin onayı veya herhangi bir dinî tören olmaksızın yapılmasında, evliliği medenî bir akit olarak gören İslâm hukukuna yaklaşıldığını görüyoruz. Bu fena duruma çare olması için karı-koca, kilise kanunlarına uyup evlilik işlemini alışılagelmiş şekilde yapıncaya kadar Kiliseden dışlanmışlardır.[157]

On yedinci asırda, yukarıda işaret edilen sosyal şartlar ve başka etkenler bir hayli meyve verdi ve Hıristiyan nüfusun sayısı hızla geriledi. Otuz yıl gibi kısa bir zamanda (1620-1650 yılları arasında) yaklaşık 300.000 Arnavut'un İslâm'a geçtiği söylenir.[158] 1624 yılında tüm Antivari bölgesinde sadece 2.000 Katolik vardı, şehirde ise tek bir kilise; yüzyılın sonunda bu kilise bile, Roma Katoliklerinden sadece iki aile

156 Garnett, s. 268.
157 Bizzi, varak 38 (b); 63 (a).
158 Kyriakos, s. 12.

kaldığı için, artık ibadet için kullanılmıyordu.[159] Bütün ülke genelinde, erkek nüfus büyük sayılar hâlinde dinlerinden dönüp İslâm'a geçtikleri için, 1651 yılındaki Hıristiyan toplumun çoğunluğunu kadınlar oluşturuyordu.[160] Yüzyılın sonunda durum daha kötüydü: O zamanki Katoliklerin sayısı Müslümanlarınkinden daha azdı –yaklaşık üçte bir oranında.–[161] Oysa, yüz yıldan daha az bir zaman önce, onlar Müslüman nüfusun on katından fazlaydılar.[162] Durazzo Başpiskoposluğunda Hıristiyan nüfus yirmi yılda yaklaşık yarı yarıya azalmıştı,[163] bir başka kasabada (Kroia piskoposluğunda) bütün halk otuz yıl içerisinde Hıristiyanlıktan İslâm'a geçmişti.[164] Üstleri tarafından sıklıkla yapılan itirazlara ve düzenlemelere rağmen bölge papazları, cemaatleri içinde bulunan bir çok erkek üyeye Kutsal Ayini icra ederek gerçekleştirdikleri Hıristiyanlığa gizli bağlılıklarının yanı sıra İslâm'ın açıktan ikrar edilişine onay vermeye devam ettiler. Bunun sonucunda, bu tür kimselerin çocukları Müslüman olarak yetiştirildiklerinden, Kilise için ebediyen kayıp hânesinde olmuşlardır.[165] Aynı şekilde Hıristiyan anne-babalar kızlarını Müslümanlarla evlendirirlerdi. Üst düzey din adamlarının bu tür uygulamalara ateş püskürmesine rağmen bölge papazları, bu şekilde hareket eden kadınlara âyinler icra ederek bu birlikteliklere onay verirlerdi.[166] Ancak alt düzey din adamları nazarından ele alındığında bu tür davra-

159 Farlati, c. VII, s. 124, 141.
160 Marco Crisio, s. 202.
161 Zmaievich, v. 227.
162 Bizzi, v. 60 (b).
163 Zmaievich, v. 137.
164 A.g.e., v. 157.
165 Zmaievich, s. II, 159.
166 A.g.e., s. 13.

nış, kendilerine yöneltilen suçlamalar dikkate alındığında, cemaatlerinin manevî saadeti adına olan her hangi bir büyük iştiyakın emaresi olarak algılanamaz; onların büyük çoğunluğu şâibeli hayat sürmekle suçlanırlar, günah çıkarma âyinine ara-sıra giderler, hususî günlerinde evlerinde içkili eğlenceler düzenlerdi.[167] Kilisenin mallarını satarlar, çoğunlukla görevli oldukları bölgede bulunmazlar ve soruşturmaya uğradıklarındaysa Türklerin himayesine girerek bu tür sıkıntıları başarıyla savuştururlardı.[168] Halkın ruhânî ihtiyaçlarına bakmak için gönderilen Fransiskenler ve Observantlar, halkın şaşkınlığı ve vazifenin ihmali pahasına kendi aralarında kavga etmekten ve birbirlerini mahkemeye vermekten başka bir şey yapmazlardı.[169] On yedinci asrın ortasında on iki Arnavut piskoposluğundan beşi boştu; Pullati bölgesine otuz yıl bir piskopos gelmemişti. 6348 kişiye sadece iki rahip düşüyordu.[170] Ülkenin iç kısımlarındaki bazı yerleşim bölgelerinde kırk yıldan fazla zamandır rahip bulunmazdı; bu da hiçbir şekilde "Türk zulmü" sebebiyle değildi, zira son olarak dört Fransisken misyoneri gönderildiğinde, tüm ülkeyi baştan aşağı gezebildiklerini ve kutsal görevlerini hiçbir engelle karşılaşmaksızın gerçekleştirdiklerini bildirmişlerdi.[171] Sappa piskoposu, kendi piskoposluk bölgesindeki halkta oluşan büyük bir peşin hükme göre, berbat bir hayat yaşamış olduğu söylendiği Venedik'te uzun süredir ikamet etmekteydi ve kendisine vekil olarak rezil yaşantısıyla nam salmış bir adamı tayin etmişti; bu adamın mesuliyeti altında 12.400 kişi vardı ve kilise adamlarından bir ziyaretçinin ifa-

167 Bizzi, s. 38 (b); Farlati, c. VII, s. 158.
168 Zmaievich, s. 13-14.
169 *Informatione circa la missione d'Albania,* s. 196.
170 Marco Crisio, s. 204.
171 Fra Bonaventura, s. 201.

desine göre, "piskoposun olmayışı sebebiyle kendi ruhunu kaybetmek üzere olduğu ve alt kademedeki kilise adamlarınca Kilise mallarının yağmalanma tehlikesi vardı."[172] Emri altındakilerin ve halkın zâlim gözüyle baktıkları Scutari piskoposu, makamını ancak Türklerin desteğiyle elinde tutabiliyordu.[173] Zmaievich, piskoposların genellikle kendi bölgelerindeki kilise cemaatlarına zoraki bağış yükü yüklediklerinden şikâyet eder.[174] Hıristiyan din adamları, kendi halklarından bağış toplamak için Sultan tarafından yetkili kılınmışlardı. Bunun gibi, Antivari Başpiskoposu'nun (1599-1607) her bir Hıristiyan aileden iki akçe (pul), birinci evlilikten on iki (ve ikinci evlilikte iki katına, üçüncü evlilikte ise dört katına çıkararak) ve her bir bölgeden yıllık bir altın "zorlayıp almasına" müsaade edilmişti ve görünen o ki, bu bağışlar toplarken Türk yetkililerin desteği de alınmıştı.[175]

Arnavutluk'un tamamında tek bir Hıristiyan okulu yoktu[176] ve rahipler büyük oranda bilgisizdiler: Bazıları okumak için İtalya'ya gönderilmişlerdi, fakat Marco Crisio bu uygulamayı yanlış bulur; çünkü bu rahiplerin İtalya'daki hayatı çok güzel bulup memleketlerine dönmeyi reddetme tehlikesi olmuştur. Kutsal görevlerine karşı lakayt ve isteksiz bulunan papazların olduğu bir yerde, sıradan halkın dinlerinin en temel konularını dahi bilmediklerini ve aralarında "Rabbin bağında en büyük tahribatı yapan" yolsuzlukların ve rezilliğin kol gezdiğini öğrenmek şaşırtıcı olmaz.[177] Birçok Hıristiyan

172 Marco Crisio, s. 202, 205.
173 *A.g.e.,* s. 205.
174 Zmaievich, s. 13.
175 Farlati, c. VII, s. 109; Bizzi, s. 19 (b).
176 Marco Crisio, s. 205.
177 Zmaievich, s. 11.

yıllarca açıktan açığa metres hayatı yaşamış ve yine de kutsal âyinlere kabul edilmiştir.[178] Diğer taraftan başkalarının da çok sayıda karısı olmuştur.[179] Bu son bahsedilen uygulamada Hıristiyan ve Müslüman iki toplum arasında bir benzeşmenin olduğunu farkediyoruz ki, bu daha sonra ileri düzeyde şöyle tezahür etmektidir: Müslümanlar, Hıristiyan çocukların vaftiz âyininde vaftiz babası olarak kabul edilmişlerdir, diğer taraftan önceki Müslüman çocukların vaftiz edilmesi hurafesi, hâlâ rahipler tarafından tasdik edilmiştir.[180]

On yedinci asrın ikinci yarısında Arnavutluk'taki Hıristiyan Kilisesinin hâli bu şekilde olunca, yaygın bir dinsizliğin ortaya çıkması için çok önemsiz bir etken yeterli olmuştur; ve yüzyılın ikinci yarısında isyankâr Katoliklere verilen ceza, onları İslâmiyet'e doğru çeken temayülleri tamamlamaya ve onlardan çok sayıda kimsenin Hıristiyan Kilisesinden kopmasına sebep olmaya yeterinden fazla belirleyici bir faktör olmuştur. Bahsedilen isyancı hareket, Antivari'nin otuz dokuzuncu Başpiskoposu George (1635-1644) tarafından ateşlenmiş gibi görünmektedir. George, Durazzo, Scodra ve Alesso piskoposları kanalıyla Hıristiyan toplumun liderlerini, Türk yönetimine karşı işbirliği yaparak ülkeyi, komşu Hıristiyan iktidara –Venedik Cumhuriyeti'ne– teslim etmek için ikna etmeye çalışmıştır. Yaşadığı dönemde Venedik, Türklerle barış hâlinde olduğundan bu planın uygulamaya sokulması için uygun bir fırsat bulunamamıştır. Fakat 1645 yılında Türklerle Venedikliler arasında savaş patlak vermiş ve Venedikliler, Türklerin teslim almasından önce üç asırdan

178 Zmaievich, s. 32.
179 Crisio, s. 204.
180 Zmaievich, s. 11; Farlati, c. VII, s. 151.

fazla süre ellerinde tutmuş oldukları (1262-1571) Antivari şehrini ele geçirmek için başarısız bir teşebbüste bulunmuşlardır. Düşman tarafını tutup onları gizlice destekleyen Arnavut Katolikler şiddetle cezalandırılmışlar ve imtiyazlarından mahrum bırakılmışlardır. Diğer taraftan Rum Hıristiyanları (bunların, şehrin Venedikliler tarafından yeniden ele geçirilmesi durumunda korkacak çok şeyleri olduğundan Türk hükümetine sadık kalmışlardı) bol bol mükafatlandırılmışlar ve ülkelerinin kurtarıcıları olarak övülmüşlerdir. Katoliklerin çoğu ya Müslüman olmuşlar ya da Rum Kilisesine katılmışlardır. Hıristiyanlara bahsedildiği şekilde baskı yapılmayışı ve İslâm'ın kabul edilmesi için bir zorlamanın olmayışı çok dikkate şayan bir gerçektir. Müslüman olan Katolikler, planlarının başarısızlıkla neticelenmesi sonunda bulundukları yerde sevilmeme riskinden kurtulmak için böyle davranmışlardır. Rum Kilisesine katılarak da aynı sonucu alabilir ve aynı zamanda kendi Hıristiyan inançlarını sürdürebilirlerdi, zira bu kilise Osmanlılar tarafından Antivari'de o sırada resmî olarak tanınmakla kalmayıp yüksek itibar görmekteydi. Öyle ki bu şekilde davranma konusunda ihmalkârlıkta bulunanların Hıristiyanlığa bağlılıkları pek zayıf olsa gerektir. Aynı mülahaza, müteakip yıllarda İslâm dinine geçen çok sayıdaki kimse için de geçerlidir: Zmaieviç bunların bazı durumlarda cizye ödemekten kurtulmak maksadıyla yapıldığı imasında bulunmuştur, fakat yukarıda ifade edilenlerden, bunun yegâne belirleyici saik olması ihtimal dışı görünmektedir.

1649 yılında daha yaygın bir ayaklanma patlak verdi. Bu harekette de yine bir Antivari Başpiskoposu Joseph Maria Bonaldo (1646-1654) baş kışkırtıcı olmuştur: Antivari, Scodra ve diğer kasabaların ahalisini, şehirlerinin kapılarını Venedik Cumhuriyetinin ordusuna açmak konusunda işbirliği

yapmaya yönlendirmiştir. Fakat bu plan da tutmamıştır ve isyan Türk askerleri tarafından şiddetle bastırılmıştır. Bunda da yine Hıristiyan halk arasında ayaklanmaya karşı olanların yardımı Türklerin işine yaramıştır. Elebaşı olduklarından şüphelenilen bir çok Arnavut, ülkelerinden alınıp Türk topraklarının iç kısımlarına nakledilmişlerdir; 3000 kadarı da sınırı aşarak Venedik topraklarına geçmiştir. Yeni kalelerin inşâsı ve ordunun bölgedeki varlığı geride kalanların gözlerini korkutmuştu. Diğer taraftan muarızlara da ağır para cezaları verilmişti.[181]

Türklerin Arnavutları İslâm'a sevketmek için, "haksız vergiler ve baskılar" uyguladıklarından yakınan yazarlar,[182] maalesef, bu konuda sadece genel ifadeler kullanırlar; ayrıntılardan bahsetmediklerinden, bu şikâyetlerinde ne kadar haklı olduklarını değerlendiremiyoruz. Zmaieviç, 2000 kişinin din değiştirmesiyle ilgili yazısına, Hıristiyanların katlanmak zorunda olduğu vergileri ve başka yükleri sıralayarak başlar, fakat erkeklerin yıllık olarak ödedikleri altı reallik (eski İspanyol parası) baş vergisi ve *sciataraccio* diye tâbir edilen ve yıllık üç real olarak ödenen başka bir vergi hâriç, bütün bunların Müslümanlar için de geçerli olduğunu söyler.[183] Yazısını şu şekilde sonuçlandırır: "En zayıf tarafı, yani tabiatı gereği ya da zaruret sebebiyle tek dayanak noktası olarak kabul edilen dünya menfaati bakımından bu vergilerden dolayı yara alan bu millet, vergiden kaçınmak için sahih inançtan dönen 2000 kadar insanı kaybetmenin teessürüyle yas tutmakta yerden göğe kadar haklıdır."[184] Raporunda, ödemek zorunda oldukları verginin, Katolikleri, inançların-

181 Farlati, c. VII, s. 126-132; Zmaievich, s. 4-5, 20.
182 Farlati, c. VII, s. 311.
183 Zmaievich, s. 5.
184 *A.g.e.,* s. 5.

dan dönmeye zorlayacak kadar çok olduğuna dair bir bilgi yoktur. İslâm dinine geçişlerin çoğunun vergiden kaçma arzusundan kaynaklandığını söylemesine rağmen, bu dönüşlerin, başlıca din adamlarının aşırı cehaletine,[185] büyük ölçüde de gizliden gizliye Hıristiyanlığa bağlıyken açıktan açığa İslâm'ı ikrar edenlerin âyinlere alınması uygulamasına[186] yüklenmesi gerektiğini açık bir şekilde ifade eder. Bir başka yerde, mahalle papazlığı yapmaya müsait olmayan din adamlarından ve mürtedlerle gizli Hıristiyanların âyinlere alınması uygulamalarından bahsederken, "(bu iki sebepten) Hıristiyan Kilisesinin destek vermesiyle Arnavutluk'ta bütün söz konusu kayıplar meydana gelmiştir." demektedir.[187] Şüphesiz, dönemin yaygın din değiştirme hâdiseleri, önceki sayfalarda değinilen benzer uzun tesirler zincirinin sonucu olup, cizye ödemekten kurtulma düşüncesi bu zincirin son halkasıydı.

Müslümanların, Hıristiyanları İslâm'a kazanmak için ne tür faaliyetler içinde bulunduklarını, kilise adına oralarda bulunan bir ziyaretçinin raporundan öğrenmeyi hiç de beklemiyoruz. Fakat bir bölgeden bahsedilen kayıtlarda, bu bölge sâkinlerinin, Türklerle olan münasebetleri neticesinde "bu kâfirlerin ahlâksızlıklarına dûçar" kaldıkları ve Hıristiyanlık inancından kopmalarının başlıca sebeplerinden birisi Türk kadınlarıyla yaptıkları anlaşmalı evlilikler olduğu belirtilmektedir.[188] Hiç şüphesiz burada kuvvetli Müslüman nüfûzu iş görmüştür. Bu etki aynı zamanda Biscascia ve Basia adında iki papazlık bölgesinde de olmuştur. Her iki bölgenin

185 Zmaievich, s. 15, 197.
186 *A.g.e.,* s. 11.
187 *A.g.e.,* s. 137.
188 *A.g.e.,* s. 149.

toplam bin civarındaki nüfusu, "papaz yokluğundan dolayı kesin dinden dönme riskiyle karşı karşıya" durumdaydı ve "çoğunun imanı sarsılmış ve aklı başında ve gayretli papazlar tarafından kuvvetlendirilmesine ihtiyaç" duyuluyordu.[189]

Zmaieviç, Antivari çevresindeki eski soylu Hıristiyan ailelerin birinden bahseder. Bu aile o zaman iki kardeş tarafından temsil edilmektedir. Bunlardan büyük olanının, orada kendisine çok yakın alâka gösteren ve önde gelen Müslümanlar tarafından dininden dönmesi için "aklı çelinmiş" idi. Genç olanı rahiplik okumak istiyordu. Bu görevde: "Ailesinin Türkler tarafından iyi tanınması sayesinde, kendisi servet sahibi olmasa da Hıristiyanlara hayli yardımı olabilecekti."[190] Bu örnek, Müslümanların, Hıristiyanlara kötü muamelede bulunmadıklarının bir başka göstergesidir. Kendisi Arnavut olan Zmaieviç, Antivari Başpiskoposlarının çoğunun yaptığı gibi, Venedik toprağında kalmak yerine kendi piskoposluk bölgesinde ikamet etmiştir[191] ve sadece Türk subayları genelinde değil, Arnavutluk'un Büyük Paşa'sınca bizzat "olağanüstü şerefler" ve "muazzam hürmet" ile karşılanmıştır. Paşa, ona Divanda şeref makamı tahsis etmiş, geldiğinde kapıda karşılarken giderken de kapıya kadar uğurlamıştır.[192] "Bir Türk'ten ziyade cömert bir Hıristiyana benzeyen bu barbar", –Başpiskoposun ricası üzerine– sonraki yıldan itibaren dört ayrı kasabadan vergiyi kaldırarak Hıristiyanlara karşı çok kapsamlı bir iyi niyet gösterisinde bulunmuştur.[193] Şayet Hıristiyan din adamlarından birisi Türkler tarafından sert bir muamele görmüşse, bu genellikle Türkle-

189 A.g.e, s. 143-144.
190 Zmaievich, s. 22.
191 Farlati, c. VII, s. 141.
192 Zmaievich, s. 7, 17.
193 *A.g.e.,* s. 9.

rin düşmanlarıyla haince haberleşmesi şüphesinden ileri gelmiştir. Din adamlarının İtalya'ya yaptığı ziyaretler, bu tür şüpheleri uyandırır gibi görünmüştür ki, bu da çoğu durumda haklı gerekçelerle olmuştur. Yoksa Hıristiyan din adamlarının, Türklerden gördükleri muameleden şikâyet edecek gerekçeleri yok gibi görünmektedir. Zmaieviç, "Türkler tarafından çok sevilen" bir bölge papazından da bahseder.[194] On sekizinci asrın ilk yıllarında Arnavutluk'ta, Müslümanlarla yakın ilişkiler kurduğu ve İslâm'ı kabule niyeti olduğu gerekçesiyle kendisinden şüphe edilen ve bağlı bulunduğu piskopos tarafından sıkı tedbirler altında Roma'ya gönderilen, Hersek şehri Trebinje bölgesinin bir rahibi emsali bir çok kimse olmuştur.[195]

Arnavutluk tarihinde hiç bir dönem, on yedinci asır kadar yaygın ihtida hâdiselerine şâhitlik etmemiştir. Ancak İslâm'a katılımlar ara sıra tek tük günümüze kadar sürmüştür. Toskların diyarı olan Güney Arnavutluk'ta Müslüman nüfusun üstünlüğü Hıristiyanları zayıf konuma getirmişti. Bununla ilgili şöyle bir hikâye anlatılır: Pogoniani yakınındaki otuz altı köyün ahalisi durumundaki Karamürtedler on sekizinci asrın sonlarına kadar Hıristiyan kalmışlardı fakat komşu Leskoviki'deki Müslüman nüfusun daimi saldırılarını geri püskürtemez duruma gelince, bir kilisede toplanıp azizlerin kendi lehlerine mucize göstermesi için dua ettiler. İlahi yardım beklentisiyle de Paskalya yortusuna kadar oruç tutmaya yemin ettiler. Fakat Paskalya gelmesine rağmen herhangi bir mucize olmayınca bütün halk İslâm'ı benimsedi; hemen sonrasında ihtiyaç duydukları silahları elde edip Leskoviki'deki eski düşmanlarını kılıçtan geçirerek topraklarına

194 Zmaievich, s. 141.
195 Farlati, c. VI, s. 317.

sahip oldular.[196] Arnavutluk'taki aşiretler arasında kan davalarında dinin pek önemi yok gibidir. On dokuzuncu asra gelince bile Arnavutluk kabileleri ve köyleri çok önemsiz gerekçelerle dinlerini değiştirmişlerdir; Hıristiyan bir kabilenin bir kısmının, birkaç köye ruhânî hizmette bulunan ve önce kendilerine uğrayan bir rahibin âyini makul olmayacak kadar erken bir saatte yapmakta ısrarı yüzünden Müslüman oldukları söylenir.[197]

Son zamanlarda Arnavutluk'taki Müslümanların sayısının yaklaşık 1.000.000 ve Hıristiyanların 480.000 olduğu söylenir,* fakat bu rakamların doğruluğu kesin değildir. Mirditiler tamamen Hıristiyandır; hiçbir Müslüman'ın kendi bölgelerinde ikamet etmesine izin verilmemesi şartıyla Sultana teslim olmuşlardır. Ancak diğer kabilelerin hemen tamamında her iki rakip dinin mensupları bulunmaktadır. Orta Arnavutluk'un neredeyse tamamının Müslüman olduğu söylenir ve İslâm dinine bağlı olanlar, kuzey Arnavutluk'un nüfusunun yüzde altmışını oluştururlar; Hıristiyan nüfus en büyük orana güney Arnavutluk'ta, özellikle Yunanistan'a sınırı olan bölgelerde ulaşmaktadır.

Sırbistan krallığı, Osmanlılara ilk haracı 1375 yılında ödemiş ve bağımsızlığını, hem Sırbistan kralının hem de Türk Sultanının muharebe meydanında kaldığı feci Kosova mağlubiyetinin (1389) ardından kaybetmiştir. Her iki hükümdarın halefi dostâne bir anlaşmaya imza koymuşlar, genç Sırbistan prensi Stephen, Türk devletinin hâkimiyetini kabul etmiş ve kız kardeşini yeni sultan Bayezid ile evlendi-

196 Eliot, s. 401.

197 *A.g.e.,* s. 392.

* 1985 tahminî nüfusu 3.000.000 olan Arnavutluk'taki dinlerin nüfusa oranı şöyledir: % 70-75 Müslüman, % 18-20 Ortodoks, % 10-12 Katolik.

rerek onunla kardeşlik ittifakı kurmuştur. Konstantiniye'nin etrafındaki bölge hâricinde bütün Balkan yarımadasının mutlak mülkiyetini Türklere veren Niğbolu savaşında (1394) Sırp destek kuvvetleri, savaşın sallantılı âkıbetini Türklerin zaferine dönüştürmüştür. 1402 yılındaki Ankara savaşında Türk askeri bozguna uğrayıp Bayezid, Timur tarafından esir alınınca, Stephen kendi Sırp birlikleriyle mevcut bulunarak eniştesi adına cesurca savaşmıştır; kendi bağımsızlığını sağlamak için bu fırsattan istifade etmek yerine, sâdakatle, babalarının tahtını ele geçirinceye kadar Bayezid'in oğullarının yanında yer almıştır. Stephen'in halefi George Brankoviç döneminde Sırbistan yarı bağımsız olarak yaşamışsa da, 1438 yılında isyan bayrağını açınca, ülkesi Türkler tarafından tekrar teslim alınmıştır. Daha sonra bir müddet Sırbistan, Macaristan hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmış fakat Hunyadi Yanoş'un 1444 yılında Varna'da mağlup olması, Sırbistan'ı bir kez daha haraç ödemek durumuna getirmiş ve 1459 yılında nihayet Türk vilayeti olmuştur.

Kosova savaşından sonra İslâm'ı kabul etmiş olan Sırpların, bir asır kadar önce Macaristan'dan sökülüp atılan küçük Müslüman topluluğundan başına gelenlerden haberdar olması imkânsız değildir ve bu yüzden de Macarlarınkinden ziyade Türk hâkimiyetini tercih etmişlerdir. Yâkût, İslâm dinine geçişlerini aralarında ikamet eden Müslümanlara borçlu olan, Orta çağ Avrupa'sındaki Peygamber ümmeti bu grubun bazı mensuplarıyla 1228 yıllarında yaptığı görüşmesini şu şekilde anlatır: "Halep şehrinde kızıl saçlı, kızıl yüzlü Başkır denilen insanlardan büyük bir toplulukla karşılaştım. Ebu Hanife (r.a)'nin mezhebine göre tahsil görüyorlardı. Onlardan akıllı biri gibi görünen bir adama nereli olduklarını ve ne yaptıklarını sordum. Bana şöyle anlattı: 'Memleketimiz, Konstantiniye'nin öbür tarafında, Macar denilen bir Frenk

halkının krallığı içerisinde bulunmaktadır. Bizler onların kralına tâbi olarak yaşayan Müslümanlarız. Sınıra yakın bir bölgede, her biri bir küçük kasabayı andıran otuz kadar köyde yaşıyoruz. Fakat Macar kralı, kendisine karşı ayaklanırız endişesiyle köylerimizin etrafına sur yapmamıza müsaade etmiyor. Hıristiyan ülkelerin arasında bulunuyoruz; kuzeyde Slavların diyarı, güneyde Papanın memleketi, yani Roma (şimdi Papa, Frenklerin başı konumunda, onların nazarında Mesih'in vekili, tıpkı Müslümanların nazarında emirül mü'minîn durumu gibi; onun yetkisi onların tamamının arasındaki dinle ilgili bütün meseleleri kapsar); batıda Endülüs; doğuda Rum diyarı, Konstantiniye ve onun vilayetleri.' İlave olarak şöyle dedi: 'Dilimiz Frenklerin dili, onlar gibi giyiniyoruz, onlarla beraber askerlik yapıyoruz ve düşmanlarına yaptıkları hücumlarda onlara katılıyoruz. Çünkü onlar sadece İslâm düşmanlarıyla savaşıyorlar.' O zaman ona, inanmayanların arasında yaşamalarına rağmen nasıl olup da İslâm'ı benimsediklerini sordum. Şöyle cevap verdi: 'Dedelerimizden birkaçının uzun süre önce Bulgaristan'dan yedi Müslüman'ın gelip aramıza yerleştiklerini anlattıklarını duydum. Yumuşak bir üslup kullanarak bize hatalarımızı göstermişler ve bizi doğru yola, İslâm inancına sokmuşlar. Daha sonra Allah bize nasip etti ve (elhamdülillah!) hepimiz Müslüman olduk, Allah kalplerimizi imana açtı. Bu ülkeye fıkıh öğrenmeye geldik; kendi memleketimize dönünce, insanlar bizi el üstünde tutacaklar ve dinî işlerini uhdemize verecekler."[198] İslâm, Macaristan Başkırları arasında, Kral Charles Robert'in o zamana kadar Hıristiyan olmamış tebasını Hıristiyanlığı kabulü zorlayıp aksi halde ülkeyi terk etmeleri gerektiğini söylediği 1340 tarihine kadar etkisini sürdürdü.[199]

198 Yâkût, c. I, s. 469 vd.

Bu yüzden, Sırp Müslümanlar, kendi Hıristiyan vatandaşları gibi Macar yönetiminden kaçmaktan bayağı memnun olmuş olabilirler. Zira bunlara Macaristan'ın Roma Katolik idaresi ile Türklerin İslâm idaresi arasında tercih yapma hakkı verilince, Rum Kilisesine olan bağlılıkları Sırpları, Müslümanların müsamahasını, Latinlerin zoraki din değiştirme zihniyetine tercih etmesine götürmüştür. Eski bir efsane bu sebeple onların bu zamanki hissiyatını yansıtmaktadır: Türkler, Macarlarla savaş hâlindedir. George Brankoviç, Hunyadi Yanoş'u arayıp bularak ona sorar: "Muzaffer olursan, ne yapacaksın?" Cevap şöyle olmuş, "Roma Katolik inancını tesis edeceğim." Daha sonra Sultanı arayıp bulur ve sorar: "Eğer zaferle çıkarsanız, dinimize ne gibi muamelede bulunacaksınız?" "Her caminin yanında bir kilise bulunacak ve herkes ibadetini istediği yerde yapma serbestiyetine sahip olacak."[200] Bazı Sırp rahiplerin ihaneti Belgrad garnizonunu Türklere teslim olmaya zorlamıştı.[201] Benzer şekilde de Tuna Nehri üzerindeki Semendria Sırpları, kendilerini 1600 yılında Katolik komşularının idaresinden kurtaran Türk birliklerini sevinçle karşılamışlardır.[202]

İslâm'ın Sırplar arasında yayılışı Kosova savaşının hemen ardından başladı. Hâlâ canlı kalan ve komşu Hıristiyan ülkelere iltica etmemiş durumdaki feodal asillerin büyük bir bölümü, imtiyazlarını devam ettirmek için gönüllü olarak Hz. Peygamber'in dinine geçmişlerdir.[203] Sultan bu din değiştirmiş soyluları, yeni dinlerinin en gayretli tebliğcileri ola-

199 *Geographie d'Aboulfeda,* çev. M. Reinaud, c. II, s. 294-295.

200 Enrique Dupuy de Lôme, *Los Esclavos y Turqufa,* s. 17-18 (Madrid 1877).

201 De la Jonquière, s. 215.

202 *A.g.e.,* s. 290.

203 Kanitz, s. 37.

rak bulmuştur.[204] Fakat Sırp halkının ekserisi, bütün sıkıntı ve çileleri içerisinde eski dinlerine yapışıp kalmışlardır; sadece şimdiki Arnavutluk'un kuzeydoğu kısmını oluşturan Stara Serbis veya Eski Sırbistan[205] bölgelerinde kayda değer sayıda din değiştirmeler olmuştur. Burada bile İslâm'ın yayılışı on yedinci asra kadar çok yavaş ilerlemiştir. Bu tarihlerde Avusturyalılar, Sırpları baş kaldırmaya ikna etmişler ve bu ayaklanmanın başarısızlığı sonrasında o zamanki Patrik III. Arsenius Tsernoieviç, 1690 yılında 40.000 Sırp ailesiyle beraber sınırı geçip Macaristan'a göçmüştür. Bir diğeri, 1739 yılında IV. Arsenius Jovanoviç liderliğinde 15.000 ailenin göçüdür ki, böylelikle ülkenin bu bölgesi neredeyse tamamen yerli Sırp nüfusundan mahrum kalmıştır.[206]

Güneyden gelen Arnavutlar, kaçanların boş bıraktığı bu ülkeye çöreklenmişlerdir: Bu Arnavutlar geldikleri sıralarda çoğunluk itibariyle Roma Katolikleriydiler, fakat Eski Sırbistan'a yerleştikten sonra peyderpey İslâm'ı benimsemişlerdir. Mevcut bulunan Roma Katolik Arnavutları sayıca az ise de zaman zaman dağlardan yeni gelenlerle takviye edilmektedirler. Gerçi yeni gelenler genellikle atalarının yolundan giderler ve bir müddet sonra Müslüman olurlar.[207]

Bu Arnavut göçünden sonra İslâm, Sırp nüfusunun geride kalanları arasında daha hızlı yayılmaya başlamıştır. Sırp din adamları çok câhildi ve okuma-yazma bilmezdi, ibadet kitaplarını zorlukla okuyabilirlerdi, aralarında doğru dürüst yazabilen yoktu; halka ne vaaz ederler ne de onlara ilmihali

204 Kanitz, s. 37-38.

205 Ülkenin haritası Mackenzie ve Irby tarafından verilir (s. 243): Haritada eski Sırp başşehri Prizren, Sırp Patriğinin makamının bulunduğu İpek ve Kosova savaş meydanı gösterilmektedir.

206 Kanitz, s. 37.

207 Mackenzie ve Irby, s. 250-251.

öğretirlerdi. Netice itibariyle köylerin tamamında Rabbin Duasını ya da kaç emrin olduğunu bilen insan zar zor bulunabiliyordu; rahiplerin kendileri bile oldukça cahildiler.[208] 1689 isyanından sonra, Sırbistan'ın dinî başşehri durumundaki İpek'in Patriği, Bâbıâli tarafından tayin edilmiş fakat 1737 yılında bir başka ayaklanma sonucunda Sırbistan Patrikliği tamamen lağvedilerek Sırp Kilisesi, İstanbul'daki Rum Patrikliğine bağlanmıştır. Kiliseler talihsiz Hıristiyanlara kan ağlatmak için Türk Beyleri ve Paşalarıyla el ele veren Rum keşişleriyle doldurulmuştu. Millî dillerinde ibadetleri yasaklanmış ve eski Slavca yazılmış dua kitapları toplatılarak İstanbul'a gönderilmişti.[209] Böylesi din adamlarının olduğu bir yerde Hıristiyanlığın gerilemesi şaşırtıcı gelmemeli. Meselâ, 1690 yılındaki Büyük Göç'ün hemen ardından İslâmlaştırılan Prizren bölgesindeki Gora mahallî yönetiminde, hâlâ Hıristiyanlığa bağlı olan Sırplar, kendilerine hiç olmazsa arada bir rahip göndermesi için Prizren'in Rum keşişine defalarca müracaat etmelerine rağmen talepleri karşılanmamıştır. Çocukları vaftiz edilmeden büyümüş, düğün ve cenazeler Kilisenin kutsaması olmadan gerçekleştirilmiş ve halkın kutsal olarak tanıdığı makamlar bakımsızlıktan harabe hâline gelmiştir.[210] Komşu Opolje bölgesinde mevcut 9500 kadar Müslüman ahali muhtemelen, çoğunluğu itibariyle yerli Slav halkının torunlarından oluşmaktadır.[211] On yedinci asrın başında Bizzi, Jagnevo şehrinde 120 Roma Katolik, 200 Rum ve 180 Müslüman hânesi bulunduğunu belirtmektedir.[212] Yüz yıldan daha az bir zaman sonra, her ailenin

208 Farlati, c. VII, s. 127-128; Kanitz, s. 39.
209 Mackenzie ve Irby, s. 374-375.
210 Kanitz, s. 39-40.
211 *A.g.e.,* s. 38.

reisi İslâm'ı ikrar ettiği ve sadece kadınlar ve bazı çocuklar Hıristiyan olduğu için şehirdeki her eve Müslüman nazarıyla bakılırdı.[213] On sekizinci asrın ortalarında Ljurs köyü tamamen Katolik idi; 1863 yılında 90 Müslüman ve 23 Hıristiyan aile vardı fakat günümüzde bu köy, etrafında bulunan diğer köylerle beraber Hıristiyanlığı bütünüyle bırakmış durumdadır.[214] Son zamanlara kadar, Yule-log kütüğünün Noel'de yanmış hâli gibi, onların eski Hıristiyanlık itikadından geride kalan bazı şeylere, bu köylerden bazılarında hâlâ rastlanmaktaysa da bu tür âdetler hızla yok olup gitmektedir.

Kosova savaşından ve Sırp krallığının yıkılmasından sonra, Türklere boyun eğmeyip bağımsızlıklarını sürdürme kararlılığında olan Sırplara Karadağ'ın yalçın dağları sığınak olmuştur. Bu gözünü budaktan esirgemeyen halkın üstesinden gelinemez güçlüklere karşı verdikleri zorlu mücadelelerini ve aynı ırktan olan bütün kardeşlerinin Müslüman idareye boyun eğmeye zorlandığı bir hengâmeda, prens-piskoposun[215] idaresi altında yüzyıllar süren savaşlarla bağımsız bir Hıristiyan devletini nasıl canlı tuttuklarını hikâye etmenin yeri burası değil. Millet olarak müstakil bir şekilde mevcut oluşlarının en temel dayanağı Hıristiyanlığa sıkı sıkıya bağlılıkları iken, İslâm'ın onların arasına girmesi pek beklenebilecek bir şey değildi. Fakat yine de on sekizinci asırda sınır bölgelerindeki bir çok Karadağlı, Müslüman olup komşu Paşaların hizmetine girdiler. Fakat 1703 yılında, o dönemin iş başındaki keşişi Daniel Petroviç, kabileleri bir araya toplayıp onlara, ülkeleri ve dinleri için tek umudun, aralarında yaşa-

212 Bizzi, s. 48 (b).

213 Zmaievich, s. 182.

214 Kanitz, s. 38.

215 Karadağ'da 1516'dan 1852'ye kadar piskoposluk hüküm sürmüştür.

yan bütün Müslümanların imhasında olduğunu söyledi. Bundan hareketle Noel arefesinde, Müslümanlığı kabul etmiş Karadağlılardan, İslâm dinine girdikleri için tövbe edip Hıristiyanlığa dönmeyenler, hunharca katledildiler.[216]

Şimdi Bosna'ya geçelim: Bu ülke halkının Türklere teslim olmadan önceki dinî ve sosyal şartları özel bir dikkate değerdir. Nüfusun çoğunluğu, Bogomiller denilen aykırı görüşlere sahip bir Hıristiyan mezhebine bağlıydı. Bu mezhepten olanlar, on üçüncü asırdan itibaren Roma Katoliklerinin baskılarına maruz kalmışlardı ve Papalık birkaç kez bunlara karşı Haçlı seferi yapılması yönünde telkinde bulunmuştu.[217] 1325 yılında Papa XXII. John, Bosna kralına şöyle bir mektup yazdı: "Sevgili evladımız asilzâde Bosna kralı Stephen'a. Kilisenin sâdık bir oğlu olduğunuz tarafımızca bilinmektedir. Bu sebeple sizden, ülkenizde bulunan bozuk inançlıların kökünü kazımanızı ve Engizisyon Mahkememiz mensubu olan Fabian'a yardım ve desteklerinizi esirgememenizi rica ediyorum. Zira muhtelif bölgelerden gelen çok sayıda bozuk itikatlı kimse bir araya gelip fâhiş hatalarının tohumlarını ekecekleri ve güven içinde yaşayacakları düşüncesiyle sizin Bosna prensliğinize üşüşmüşlerdir. Bunlar, eski İblisin hileleriyle dolu ve sahtekârlıklarının zehriyle silâhlanmış vaziyette, görünüşte sâde yaşayıp kendilerine Hıristiyan süsü vererek Katoliklerin zihinlerini ifsat ediyorlar; adeta bir yengeç gibi konuşurken büklüm büklüm olurlar ve neredeyse yerde sürünecek kadar tevazuda bulunurlar, fakat sinsice öldürürler. Onlar kuzu postuna bürünmüş kurtturlar; hayvanî öfkelerini, İsa'nın kuzucuklarını kandırabilmek için gizlerler." On

216 E. L. Clark, s. 362-363.

217 Bu papalar: III. Honorius (1221), IX. Gregory (1238), IV. Innocent (1246), XII. Benedict (1337)'tir. Engizisyon ise 1291'de kurulmuştu.

beşinci yüzyılda, Bogomillerin çektikleri sıkıntılar o kadar tahammül edilemez boyutlara ulaşmıştı ki, kendilerini bu umutsuz durumdan kurtarmaları için Türklere yalvarmışlardı. Zira Bosna kralı ve rahipler, yaptıkları işkenceleri belki de o zamana kadar hiç olmamış aşırılığa vardırıyorlardı. Onlardan kırk bin kadarı Bosna'dan kaçıp komşu ülkelere sığındılar. Kaçmayı başaramayanlar ise zincire vurularak Roma'ya yollandılar. Bu şiddetli tedbirler bile Bosna'daki Bogomillerin gücünü azaltmada pek işe yaramamıştır. Edinilen bilgilere göre, 1462 yılında bu ülkedeki sapıklık her zamanki kadar güçlü olmuştur. Ertesi yıl, Bosna II. Mehmed tarafından teslim alınınca Katolik kralı, tebasının kendisini terk ettiğini gördü. En önemli kale olan Bobovaç şehrinin anahtarları Türklere, Bogomillerin valisi tarafından teslim edildi. Diğer kaleler ve kasabalar da aynı şekilde davranmak için âdeta yarıştılar ve bir hafta içinde yetmiş şehir Sultanın eline geçti. Böylelikle II. Mehmed, Bosna'yı zaferle kazandığı toprakların arasına katmış oldu.[218]

Bu zamandan sonra Bogomiller hakkında çok şey duyuyoruz; çok sayıda kimse İslâm'ı, Türklerin gelişinden hemen sonra benimsemiş gibi görünmektedir. Geri kalanların Müslüman olması ise peyderpey gerçekleşmiştir. Diğer taraftan da Bosnalı Roma Katolikleri komşu Macaristan ve Avusturya topraklarına göç etmişlerdir. Bazı kimseler, özellikle fethin ilk yıllarında İslâm'ı benimseyen Bogomillerin bir çoğunun şartlar elverdiği takdirde inançlarına geri dönmek niyetiyle benimsediğini düşünürler.[219] Öyle ki, devamlı eziyete uğraya uğraya o an için dinlerini inkâr etmeyi öğrenmiş olmalılar. Ne var ki bu uygun fırsat hiç gelmeyince bu niyet za-

218 Asboth, s. 42-95; Evans, s. xxxvi-xlii.

219 Asboth, s. 96-97.

manla torunlarının gözünde kaybolmuş ve uzun vadede unutulup gitmiştir. Gerçi böyle bir düşünce sadece zandan ibaret olup destekleyici herhangi bir delili yoktur. Bosnalıların, Müslümanların arasına karışıp İslâmi hayatı yaşamaya istekli oluşlarını, kendilerine has olan inançlarıyla İslâm akideleri arasında çok sayıda benzerliğin bulunmasına bağlayabiliriz. Bakire Meryem'e tapınmayı, Vaftizlik müessesini ve rahipliğin hiçbir şeklini kabul etmiyorlardı.[220] Haçın dinî bir sembol oluşundan tiksinti duyuyorlardı. Dinî tasvirlerin, şekillerin ve azizlerden kalan şeyler önünde eğilmenin şirk olduğunu düşünüyorlardı. İbadet yerleri, aşırı derecede süslü olan Roma Katolik kiliselerinin aksine, çok sâde idi. "Şeytanın borusu" dedikleri çanları tıpkı Müslümanlar gibi sevmiyorlardı. İsa'nın çarmıha gerilmediğine, fakat onun yerine hayalî bir şeklin konduğuna inanıyorlardı; bu bakımdan da fikirleri Kur'ân'ın dedikleriyle kısmen örtüşüyordu.[221] Şarabı kötü saymaları, hayat tarzlarındaki sıkılık ve dış görünüşlerinde sâdeliğe meyilli olmaları, onları İslâm'a bağlayan başlıca unsurlardır.[222] Zira onlar hakkında şöyle denmiştir: "Siz bu sapıkları dıştan sessiz kuzular gibi sâkin ve huzurlu

220 "Kilise ayinlerine ve tüm kilise ileri gelenlerine söverler, Ortodoks rahiplerine kör mürailer derler ve köpeklerin atlara havlaması gibi onlara havlarlar. Aşai Rabbani Ayini konusuna gelince, onun Tanrı'nın emirleri doğrultusunda yapılmadığını iddia ederler ve onun İsa'nın bedeni olmadığını, fakat sıradan bir ekmek olduğunu iddia ederler. " (Kosmas'dan iktibas eden Evans, s. xxx-xxxi).

221 "Biz Meryem oğlu İsa Mesih'i, Allah'ın peygamberini öldürdük' diye iddiada bulundular. –Halbuki hakikat şu; ne onu öldürdüler, ne de onu çarmıha gerdiler. Bu işte onlar şüheye düştürler. Onun hakkında ihtilâf edenler dahi şüphe içindedirler. Onlarda hiç bir bilgi yoktur, zanna uymaktadırlar." Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ sûresi, âyet 157.

222 Karşılaştırınız: Türklerin, İsveçli XII. Charles'a hayranlığı (Œuvres de Voltaire, c. XXIII, s. 200) Paris 1785.

görürsünüz. Gösteriş olarak tuttukları oruçla suskun ve bitkindirler. Çok konuşmazlar ve yüksek sesle gülmezler. Sakal bırakırlar ve kendilerine fazla önem vermezler."[223] Rabbin duasını sık diz çökmelerle tekrar ederler; beş defa gece, beş defa da gündüz ibadet ederlerdi"[224] ve böylelikle onlara camideki ibadetlere katılmaları, çok fazla değişik gelmemiştir. Burada, bu Bogomillerin inancının İslâm dinine benzeyen bir çok hususu bir araya getirdim. Fakat elbette ki, sünni Müslüman'ın yapmayacağı ve tamamen Hıristiyan anlayışında olan bir çok doktrinleri de vardı. Fakat bu kadar benzerliklere sahip olan Bogomillerin, Müslüman inancına taban tabana zıt olan bu anlayışları bırakmaya zamanla ikna olmaları kolayca anlaşılabilecek bir durumdur. Onların Manihist düalizmi İslâm ilahiyatıyla uzlaşmıyordu, fakat İslâm bu tür teolojik düşüncelere, ayırımcılığa sapmadıkları, inanç ve ameldeki ana prensiplere rıza gösterildiği müddetçe daima müsamaha göstermiştir.

Türkler âdetleri üzerine itikatlarını kabul ettirmek için Bosnalılara her türlü kolaylığı sağlamışlardır. İslâm'ı benimseyen kimsenin arazileri ve malına dokunulmamış ve tımarları her türlü vergiden muaf tutulmuştur.[225] Büyük bir ihtimalle de, soylular arasındaki Katolik grup tarafından aykırı düşünceleri sebebiyle evleri ellerinden alınanların vârisleri, hâkim güç durumundaki inanca teslim olarak eski konumlarına tekrar kavuşma fırsatı bulmuş oluyorlardı. Bosnalı Müslümanlar, milliyetlerini devam ettirdiler. Hâlâ çoğunluk itibarıyla Sırp isimlerini kullanıyorlar ve sadece kendi ana dillerini konuşuyorlar.[226] Fakat aynı zamanda yeni dinleri

223 Kosmas'dan iktibas eden Evans, s. xxxi.

224 Asboth, s. 36; *Wetzer und Welte,* c. II, s. 975.

225 Olivier, s. 17-18.

için daima coşkulu bir iştiyak sergilemişlerdir. Askeri kahramanlıkları, İslâm dinine olan bağlılıkları ve bıraktıkları olumlu tesirler sayesinde Bosnalı asilzadeler, İstanbul'da hızla itibar kazanmışlar ve kendilerine devletin önemli kademeleri emanet edilmiştir. Mesela 1544 ve 1611 yılları arasında Bosna asıllı dokuz devlet adamı Sadrazamlık yapmıştır.

Osmanlıların son olarak topraklarına kattıkları yer Girit adasıydı. Bu ada 1669 yılında, Kandiye şehrinin üç yıl süren uzun ve şiddetli bir kuşatma sonrasında düşürülmesiyle Venedik Cumhuriyetinin elinden alınmış oldu. Böylelikle adanın hâkimiyeti konusunda iki rakip güç arasındaki yirmi beş yıllık mücadele son bulmuş oldu.

Girit adası İslâm idaresine ilk kez geçiyor değildi. Bu ada, dokuzuncu asrın ilk yıllarında bir grup İspanyalı Müslüman maceracı tarafından ansızın ele geçirilmişti ve neredeyse bir buçuk asır onların hâkimiyeti altında kalmıştı (M.S. 825-961).[227] Bu süre zarfında ada nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman olmuş ve kiliseler ya harabe olmuş ya da camiye çevrilmişti. Fakat Bizans imparatorluğu orada bir kez daha hâkimiyet kurunca, mâhir bir Ermeni keşişinin vaazlarıyla halk yeniden eski dinlerine döndürülmüştü. Böylece adada Hıristiyanlıktan başka din kalmamıştı.[228] Bizans imparatorluğu arazisi taksim edilirken Girit adası Montferrat Markisi Boniface'ın payına düşmüştü. On üçüncü asrın başlarında Venedikliler adayı markiden satın aldılar ve orada baskıcı bir rejim uyguladılar. Belli ki buraya ana vatanın hükümetinin ve yerleşimcilerinin menfaatine kullanılması gereken bir yer nazarıyla bakılmıştı. Onların zulüm ve baskıcı yönetimi

226 Olivier, s. 113.
227 Amari, c. I, s. 163; c. II, s. 260.
228 Cornaro, c. I, s. 205-208.

pek çok ayaklanmanın patlak vermesine yol açtı. Ayaklanmalar ise son derece sert ve acımasızlıkla bastırılıyordu. Bu olayların birinde Sfakia ve Lassiti bölgelerindeki kantonların tamamı boşaltıldı, buğday ekimi yasaklandı, yasağa uymayanlar öldürüldü. Uygulamalar sebebiyle adı geçen bölgeler boş bırakılarak yüz yıla yakın bir süre boyunca ziraat yapılamadı.[229] Bu hâdiselerin sonuncusu on altıncı asrın başlarında meydana geldi ve Venedik senatosu kararlarıyla korkunç bir gaddarlıkla bastırıldı; perişan hâldeki zavallı Giritliler iyice sindirilmiş oldu. Bu vakitlerde nasıl da korkunç bir kaderleri olduğunu, Venedik senatosu tarafından aynı asrın sonlarında adalıların durumunu incelemek üzere gönderilen görevlilerin raporlarından öğreniyoruz. Köylülerin, Venedik soyluları ve kendi feodal efendilerinin olabilecek en gaddarâne zulüm ve baskıları altında ezilip sindirildikleri söylendi. Öyle ki, kölelerden daha kötü duruma düşmüşlerdi ve herhangi bir haksızlık karşısında şikâyet etmeye bile cesaret edemiyorlardı. Her köylü kendi feodal efendisi için yılda on iki gün angaryaya zorlanıyordu ve efendisinin ihtiyaç görmesi hâlinde günde bir penilik sembolik bedelle çalışmaya devam etmeye mecbur tutulurdu. Üzüm bağlarından elde ettikleri mahsulün üçte biri ellerinden alınırdı, fakat sahtecilik ve zorbalık bir araya gelince bu oran üçte ikiye kadar ulaşıyordu. Öküz ve katırlarına efendisinin hizmeti için el konabiliyordu. Zaten efendisi talihsiz köylünün canını çıkarmak için binlerce yola sahip bulunuyordu.[230] Gönderilen bu gözlemcilerin itirazları, Venedik senatosuna, Venediklilerin acınacak hâllerini hafifletme ve soyluların zulüm ve işkencelerine son verme yönünde adım attırmada etkili olamadı. Senato, Fra

229 Perrot, s. 151.

230 Pashley, c. I, s. 30; c. II, s. 284, 291-292.

Paolo Sarpi'nin tavsiyelerini dinlemeyi tercih etti. Sarpi, Cumhuriyet hükümetine Rum koloniler konusunda şu şekilde hitap etmişti: "Eğer bu kolonilerdeki asilzâdeler bölgelerindeki köylere işkence ediyorlarsa, en iyi yol bunu görmezden gelmektir. Kendileri ve tebaları arasında pekâla şefkat bulunmayabilir.[231]

Giritlilerin uzun süredir yönetim değişikliği hasreti çektiklerini ve "milletlerinin geri kalanlarının durumu gözleri önünde canlı örnek olarak durduğu için, Türk'e boyun eğmeye karşı fazla direnmeyeceklerini" aynı kaynaklardan öğrenmek şaşırtıcı gelmemeli. Gerçekten de bu sıralarda bir çok kimse dayanılmaz boyutlardaki vergi yükünden kurtulmak için Anadolu'ya kaçmışlardı. Zira kendilerinden önce çok sayıda kimse oraya sığınmıştı ve bunlar da onların yolunu izledi.[232] Onlardan birçokları Mısır'a da kaçmışlar ve orada Müslüman olmuşlardı.[233] Latin din adamlarının, kullanım hakkı olarak Rum din adamlarına ait bağışları zorla kendi üzerlerine geçirmeleri ve adanın nüfusunun onda dokuzunu oluşturan Rum asıllı Hıristiyanlara hakaret etmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaları, Giritlileri özellikle hayal kırıklığına uğratıyordu.[234] Diğer taraftan Türkler, Rum din işlerindeki hiyerarşiyi yeniden tesis ederek onların gönüllerinde taht kuruyordu. Bu, Venedikli bir yazara göre şu minvalde olmuştu: "Hanya'lı bir papaz ya da rahip, Türk kumandan Kasım'a gelerek ona, Girit halkının teveccühünü kazanmak ve Venediklilerden nefret edilmesini sağlamak istiyorsa, medenî bir toplumu dağılmaktan kurtaran şeyin din olduğunu aklından çıkarmaması gerektiğini söyledi. Venedikliler tara-

231 Pashley, c. II, s. 298.
232 *A.g.e.,* c. II, s. 285.
233 *A.g.e.,* c. II, s. 319.
234 Perrot, s. 151.

fından izlenen yoldan farklı davranması gerekliydi. Onlar Rum inancının kökünü kazıyıp onun yerine Roma inancını yerleştirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu itibarla adada Rum keşişi bulunmasını yasaklamışlardı. Saygıdeğer ve yetkili çobanları bu şekilde ortadan kaldırarak dağılmış koyunları daha kolay kontrol altına alacaklarını düşünüyorlardı. Bu yasaklama Giritlilerin zihninde o kadar huzursuzluğa yol açmıştı ki, din işlerindeki hiyerarşide düzenin yeniden kurulmasını sağlayacak her idarî otoriteye, büyük bir memnuniyet ve itaatle kucak açacaklardı. Çünkü bu hiyerarşi düzeni, ruhânî hizmetlerin muntazam olarak yerine getirilmesi için büyük önem arz etmekteydi. İnsanlara, eski haklarına kavuşacaklarının teminatı verilmekle kalmayıp yeni imtiyazların da verileceği vaadinde bulunmak, onların teveccühünü daha fazla kazandıracağını ilave etti. Kasım bu düşünceleri çok mâkul bulup bunları yazılı olarak İstanbul'a gönderdi. Burada bu fikirler kabul gördü ve Rum Patriğinden Kandiye bölgesinin metropolü olacak bir başpiskoposluk kurması ricasında bulunuldu. Başpiskoposluğun idaresi altında yedi ayrı piskopos tayin edilecekti."[235]

Türk fethini hızla çok sayıda Giritli'nin İslâm'a geçmesi takip etmiş görünmektedir. Şu da mümkündür ki, kendilerine hiç yüz vermeyen ve her türlü kaynaşma teşebbüsünü affedilmez bir haysiyetsizlik gören[236] ve tebaları üzerinde aşağılık hissi uyandırmaktan geri kalmayan Venediklilerin yabancı işgali altında kendi dinlerine sıkı sıkı sarılmaya sevk eden vatanseverlikleri, kendilerini tebalıktan eşitliğe yükselten ve ülkelerinin idaresinde ve siyasî hayatında kendilerine söz hakkı veren yeni efendilerinin dinini kabule yöneltmiştir.

235 Charles Edwardes, *Letters from Crete,* s. 90-92 (Londra 1887).
236 Pashley, c. II, s. 151-152.

Giritlilerin yaygın olarak ihtidalarına yol açan sebepler her ne olursa olsun, düşmanca davranan yabancı bir dinî akımın baskılarına rağmen kendi dinlerine asırlarca sıkı sıkıya bağlı kalmış bir milletin din değiştirmesinde şiddetin etkin olduğunu düşünmek akla ve mantığa uygun bir durum değildir. İslâm saflarının dolmasındaki etkenler her ne olursa olsun, bize gelen bilgilere göre bu toprakların teslim alınmasından sonra buralardaki Müslümanların büyük çoğunluğunu mühtediler ya da onların çocukları oluşturuyordu[237] ve yüz yılı aşan bir zaman sonra Girit nüfusunun yarısı Müslüman olmuştu. Adanın bir ucundan diğer ucuna, şehir ve kasabalarında, iç kısımlarda ve dağ köylerinde, görünüş, davranış ve konuşma bakımından tamamen Rum olan Giritli Müslümanlara rastlanırdı. (1900'lü yıllara kadar öyleydi.) Girit Adasında bugüne kadar asla Rumca'dan başka bir dil konuşulmamıştır; burada bulunan az sayıda Türk bile ülkenin dilini benimsemek zorunda kalmıştı. Babıali'nin bütün fermanları ve Paşaların emirleri Rumca olarak okunur ve Rumca yayınlanırdı.[238] Bu adanın on dokuzuncu asır tarihini üzücü kılan Girit Hıristiyanları ve Müslümanları arasındaki sürtüşmeler, Yunan isyanından önce hiçbir şekilde o kadar kanlı olmamıştır. İsyandan önceki günlerde Giritli Müslümanlar genellikle Hıristiyan komşularının kızlarıyla evlenirlerdi.[239] İki toplum arasındaki sosyal iletişim çok ileri düzeydeydi ve bu kıyafetlerine bile yansımıştı. Çünkü her dine mensup Giritliler birbirlerine o kadar benzer tarzda giyinirlerdi ki, orada uzun süre kalanlar ve komşu adalardaki Rumlar bile onları birbirinden ayırdedemezdi.[240]

237 Pashley, c. I, s. 9.
238 Perrot, s. 159.
239 Pashley, c. I, s. 10, 195.

Son siyasî olaylar Girit'in Müslüman nüfusunda kayda değer bir azalmaya yol açtı. 1881 yılında adadaki Müslümanların sayısı 73.234 idi.[241] 1909'da sürekli yaşanan göçler neticesinde bu sayı 33.496'ya geriledi.*

240 T.A. B. Sparatt, *Travels and Rescarches in Crete*, c. I, s. 47 (Londra 1865).

241 R. du M.M., c. VII, s. 99.

* Girit'in Balkan harbinin ardından 1913 Londra ve Bükreş andlaşmalarıyla Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması buradaki Müslüman nüfus üzerinde Hıristiyan yönetiminin baskılarını artırmış, adayı Müslümanlar için yaşanmaz kılmıştır [Yayıncı].

YEDİNCİ BÖLÜM

İslâm'ın İran ve Orta Asya'da Yayılması

İslâm'ın Orta Asya içlerine kadar yayılış güzergâhını takip etmek için, ilk Arap fetihleri dönemine gitmemiz gerekir. Yedinci asrın ortalarında büyük Sasani hânedanı düşmüş ve dört asır boyunca Roma ve Bizans gücüne karşı direnmiş olan Büyük Pers İmparatorluğu şimdi Müslümanlara miras kalmıştı. Ordu bozguna uğratılınca, halk kitlesi pek direnç göstermedi; Sasani hânedanının son temsilcilerinin dönemine korkunç anarşiler damgasını vurmuş ve devlet dini Zerdüştlüğün baskıcı politikasına verilen destekten dolayı halkın yöneticilere olan sempatisi iyice azalmıştı. Zerdüşt rahipleri devlet içersinde muazzam bir nüfuza sahip olmuşlardı; kralın divanlarında hemen hemen tüm yetki onlarındı ve devlet idaresinde çok büyük paya sahip hale gelmişlerdi. Sahip oldukları konumu, sayıca bir hayli çok olup kendileriyle uyuşmayan tüm dinî gruplara baskı için kullanırlardı. Pers dininin eski kollarına bağlı olan çok sayıda insanın yanı sıra Hıristiyanlar, Yahudiler, Sabiîler vardı ve Gnostikler, Manihiyenler ve Budistlerin fikirleri bir çok mezhepte ifade buluyordu. Yapılan zulümler, bütün bu dinî grupların devletin resmî dinine ve onun baskılarına destek veren hânedana karşı nefret beslemesine yol açmış ve dolayısıyla

Arapların buralara gelişini kurtuluş olarak görmelerine sebep olmuştu.[1] Bütün bu muhtelif inanç biçimlerinin mensupları, kendilerine din özgürlüğü ve cüz'i bir vergi karşılığı askerlikten muafiyet getiren bir yönetim altında yeniden nefes alabileceklerdi. Çünkü İslâm hukuku, müsamahakâr yaklaşımını ve cizye ödeme hakkını sadece Hıristiyanlara ve Yahudilere değil, Zerdüşt ve Sabiîlere, puta, ateşe ve taşa tapanlara da bahşetmişti.[2] Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin Zerdüştlere tıpkı Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi "kitap ehline" davranıldığı gibi davranılması ve himaye altına girmeleri karşılığında onlardan da cizye alınabileceği yönünde açık ve net olarak talimatlar verdiği söylenmekte[3] –ki bu hadis özellikle Hicrî ikinci asırda Arapların müsamahalı yaklaşımlarını teslim aldıkları ülkelerde buldukları muhtelif dinlerin bağlılarının hepsine teşmil etmek istediklerinde, bu tür gayrimüslimlerin Ehli Kitap kategorisine girip girmediği müşkiline Hz. Peygamber'den gelen bir delil arandığında ortaya çıkmıştır.[4]

Yönetim değişikliği, Pers imparatorluğu sınırlarında bulunan ve ne yapacağını bilmez durumda olan Hıristiyan Kilisesini, Sasani kralların baskısından kurtarmıştı. Bu krallar Yâkubîler ile Nasturîlerin şiddetli kavgalarını kızıştırmışlar ve kafalarının karışıklığını daha da artırmışlardı. Daha önceden yapılmış olan zulümlere biraz atıfta bulunmuştuk.[5] Sasani hânedanının can çekiştiği dönemde bile II. Hüsrev, Hıristiyan imparator Herakliyus karşısındaki mağlubiyete öfkelenince, devletin sınırları içinde bulunan Hıristiyanlara

1 Caetani, c. II, s. 910-911; A. de Gobineau (I), s. 55-56.
2 Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc,* s. 73.
3 A.g.e., s. 74 ve Belâzurî, s. 71, 79, 80.
4 Caetani, c. V, s. 361, 394-395, 457.
5 Bkz., s.100-101.

daha fazla baskı yapılmasını emretmişti. Bu baskı ve eziyetlerden bütün Hıristiyan mezhepleri nasibini almıştı. İşte bu korkunç şartlar, insanların zihinlerini din değiştirmeyi kolaylaştıran bir ortama doğru itmişti. "Devlet içindeki siyasî karışıklıkların yanında, Hıristiyanların zihnini manevî karışıklıklar meşgul ediyordu. Üst üste gelen felaketler ve birbirleriyle çarpışıp duran dinî anlayışların sinir bozucu ihtilâflara yol açmış olduğu manevî azaptan çıldıracak hâle geldikleri için, kimin ne yaptığının belli olmadığı keşmekeşliği kökünden kazıyacak ve inanç kavramı ile cemiyeti yeni temeller üzerine oturtacak bir dinî anlayışın kolayca kök salacağı bir kafa yapısına doğru meyleder durumdaydılar. Başka bir deyişle, Pers imparatorluğu halkı, özellikle Sâmi ırkı öyle bir haleti ruhiyeye kapılmıştı ki, İslâm inkılâbını seve seve karşılayacak, yeni ve sahih bir inancı şevkle kabul eder hâle gelmişlerdi. Bu inanç, sâdeliği ve mükemmelliğiyle bütün sis bulutunu bir darbede silip atmıştı. Ruha yeni, câzip ve umut dolu pencereler açmış ve sefil kölelik hâlinden bir an evvel kurtulmayı vaadetmişti.[6]

İslâm'ı gönülden karşılayanlar, yaptıkları iş dolayısıyla Zerdüştlük inancı nazarında hakir görülen şehirliler, sanat sahipleri ve esnaf olmuştu. Bunlar yaptıkları iş ve ticaret gereği ateşi, toprağı ve suyu kirletiyorlardı ve bu sebeple kanun nazarında hor ve hakir görülüyorlar, değersizmişcesine bir muameleye mâruz kalıyorlardı. Hâl böyle olunca, kendilerine derhal hürriyet getiren ve iman kardeşliği açısından eşit konuma kavuşturan bir dini cânı gönülden kabul ediyorlardı.[7] Zerdüştler arasında görülen din değiştirmeler de bundan daha az dikkat çekici değildi: Millî mâbedin asıl yapısı, ken-

6 Caetani, c. II, s. 910.

7 A. de Gobineau (2), s. 306-310.

dini ayakta tutan hânedanın çöküşündeki sarsıntılarda darma dağın olmuştu. Etrafında toparlanacakları başka bir merkezi olmayan bu dinin bağlıları için, İslâm'a geçiş çok kolay geliyordu, çünkü eski dinleri ile girdikleri din arasında pek çok benzerlik vardı. Bir Farisî, farklı sûrette de olsa, eski dindeki temel akidelerden birçoğunu Kur'ân'da bulabiliyordu: Ahuramazda ve Ahriman ile Allah ve İblis isimleri altında yine karşılaşabiliyorlardı; dünyanın altı safhada yaratılışı; melekler ve şeytanlar; insanın masum olarak doğduğu; yeniden diriliş ve cennet ve cehennem inancı.[8] Günlük ibadetlerin ayrıntılarında bile benzerlikler bulunuyordu ve Zerdüşt'ün peşinden giden kimseler, İslâm dinini benimsediklerinde tıpkı Avesta'nın emrettiği gibi günde beş kez namaz kılmakla mükellef tutuluyorlardı.[9] Pers İmparatorluğunun kuzeyinde, devlet dini teşkilatlanmasına inatla karşı çıkmış olan kabileler bulunuyordu. Bunların anlayışına göre her adam kendi hanesinin rahibiydi ve başka da bir rahibe gerek yoktu. Yüce varlığa ve ruhun ölümsüzlüğüne inanırlardı; komşunun komşuya iyi davranması gerektiğini, ihtiraslara yenik düşülmemesinin ve daha iyi bir hayat yaşanması için mücadele edilmesinin lâzım geldiğini düşünürlerdi. Bu tür insanları, Hz. Peygamber'in getirdiği dini kabul etmeye ikna etmek için çok fazla çaba gerekmiyordu.[10] İslâm, Hıristiyanlığın etkisi altına girmiş bulunan aykırı düşüncelere sahip mezheplerden bazılarıyla çok daha fazla irtibat kurabilme özelliğine sahipti.

İslâm'ın Pers imparatorluğu toprakları içerisinde hızla yayılmasını sağlayan yukarıda saydığımız sebeplere ilave-

8 Dozy (I), s. 157.

9 Haneberg, s. 5.

10 Dozy (I), s. 197; A. de Gobineau (I), s. 55.

ten, Hüseyin b. Ali'nin, Sasani hânedanından son hükümdar Yezdagird'in kızı Şahbânu ile evlenmesi sayesinde, teslim alınan ırkın siyasî ve millî sempatilerinin, yeni dinin kazanç hânesine yazıldığı da unutulmamalı. Persler, Şahbânu ile Hüseyin'in soyundan gelenlerin arasında eski krallarının vârislerini ve millî geleneklerinin mirasçılarını görmüşlerdir ve Farisîlerin, Ali'nin hizbine hararetle bağlanışları ve Şiiliğin ayrı bir mezhep olarak ortaya çıkışı, bu vatanperverlik hissiyatı içerisinde izah bulabilir.[11]

Müsamaha anlayışının hâlâ kendi eski dinlerine sıkı sıkıya sarılan kimseleri kapsayacak kadar genişletilmesi, din değiştirmenin bu kadar yaygın olmasının, zorlama ve şiddetle olmadığını açıklığa kavuşturmaktadır. Günümüzde bile İran'ın bazı bölgelerinde ateşe tapan bazı küçük topluluklar bulunmaktadır. Bu kimseler, sonraki zamanlarda baskılara maruz kalmak zorunda olmalarına rağmen,[12] Hicri ilk asırlarda ataları kayda değer bir müsamaha yaşadılar, ateşlerine saygı duyuldu ve bir Müslüman kumandanın (el-Mu'tasım zamanında, M.S. 833–842), Sughd'da bir ateş tapınağını yıktırıp yerine cami yaptıran bir imam ile müezzini kırbaçlattığını bile okuyoruz.[13] Ülkenin teslim alınmasından üç asır sonra, yani onuncu asırda, Irak, Fars, Kirman, Sicistan, Horasan, Cibal, Azerbaycan ve Arran'da yani Pers imparatorlu-

11 *Les Croyances Mazdéennes dans la Religion Chiite,* çev. Ahmed-Bey Agaeff. Daha fazla irtibat noktaları için bkz. Goldziher, Islamisme et Parsisme. (*Revue de l'Histoire des Religions*, xliii, s. I vd.)

12 Dosabhai Framji Karaka, *History of the Parsis,* c. I, s. 56-59, 62-67 (Londra 1884). Nicolas de Khanikoff, 18. asrın sonunda Kirman'da 12.000 ateşperest ailenin bulunduğunu belirtmektedir. (*Mémoire sur la partie méridional de l'Asie centrale,* s. 193, Paris 1861).

13 Chwolsohn, c. I, s. 287.

14 Mesûdî, c. IV, s. 86.

ğunun her vilayetinde ateş tapınakları bulunurdu.[14] Fars'ın kendisinde de ateş tapınaklarının ve Mecusîlerin bulunmadığı bölge ya da şehir yok gibidir.[15] Şehristânî de (on ikinci asır gibi geç bir tarihte) bizzat Bağdat'ın mahallesi İsfiniya'da bir ateş tapınağından bahseder.[16]

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi Zerdüştlüğün çöküşünü, tamamen Müslümanların zorla din değiştirtmelerinden ileri geldiğine bağlamak kesinlikle imkânsızdır. Arap idaresinin ilk günlerinde İslâm'ı kabul etmiş olan Farisîlerin sayısı, muhtemelen yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı çok fazlaydı. Fakat eski inançlarının son zamanlara kadar varlığını sürdürmüş olması ve sonraki asırlarda din değiştirenlerin olduğu şeklindeki kayıtlara ara sıra rastlanması, bunun ancak İslâm'ın kabulünün barışçıl yollarla ve gönül rızasıyla gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Sekizinci asrın sonuna doğru, Belh şehri asilzâdelerinden Sâmân adında bir zât, Horasan valisi Esad b. Abdullah'dan gördüğü himayeyle Zerdüştlüğü terk edip İslâm'ı kabul etti ve oğluna da hâmisinin adı olan Esad ismini verdi. Sâmâni hânedanlığı (M.S. 874-999) bu mühtediye dayanmaktadır. Dokuzuncu asrın başlarında Kabisiyye hânedanın ilk Müslüman kralı Kerim b. Şehriyar idi ve 873 yılında Nâsırülhak Ebu Muhammed'in tesiriyle çok sayıda ateşperest İslâm'a geçti. Miladî 912 yılında, Hazar Denizi'nin güney kıyısında oturan Aliyye hânedanından bilgili ve kültürlü bir zât olan Hasan b. Ali, farklı mezhep ve dinî düşünceleri yakından bilen birisi olarak, kısmen putperest ve Mecusî Taberistan ve Deylem halkını İslâm'a dâvet etmiştir. Bir çoğu onun dâvetine icap ederken diğerleri eski inançsızlıklarında kalmakta ısrarcı olmuşlar-

15 İstahrî, s.100, 118; İbn Havkal, s. 189-190.

16 *Kitabu'l-milel ve'n-Nihal,* ed. Cureton, I. böl., s. 198.

17 Mesûdî, c. VIII, s. 279; c. IX, s. 4-5.

dır.[17] Hicri 394 yılında (Miladi 1003-1004) ateşperest geçmişi olan Deylem'in yerlilerinden Ebulhasan Mihyar adında bir şair İslâm'a geçmiştir. Onun İslâm'a geçişi, kendisinin şiir sanatında üstadı olan Şerif Rıza adında çok daha ünlü bir şairin elinden olmuştur.[18]

Muhtemelen aynı dönemlerde, büyük coğrafyacı İbn Hurdazbih'in dedesi, Bermekîlerden[19] birisinin tesirinde kalarak İslâm'a geçmiştir. Büyük coğrafyacıya sebep olan bu kişinin atası da aynı şekilde Mecusî olup, Belh şehrindeki büyük Nevbahar Ateş Tapınağının önde gelen rahiplerindendi.

Bu din değiştirme hâdiseleri sınırlı olmakla birlikte, zorlama olmaksızın gerçekleşmiş gibi görünmektedirler. Zerdüştlerin, Abbasi döneminin sonuna kadar âyinlerini icra konusunda tam manasıyla bir müsamaha ile karşılandıkları açıktır. Moğol istilasıyla tarihte karanlık bir dönem başlar. Fars Müslümanlarının bizzat çektikleri sefaletler, ifrat derecesinde bir müsamahasızlık ruhunu geliştirmelerine ve dolayısıyla Zerdüştlerin zaman zaman çeşitli zulümlere uğramalarına yol açmıştı.[20]

Sekizinci asrın ortalarında İran, İsmailiye diye bilinen ve İslâm'ın tebliğ tarihinde ilgi çekici bir yer tutan bir hareketi doğurmuştur. Bu sayfalar bu mezhebin tarihine, taraftarlarının görüşlerine veya ona güç veren sosyal ve siyasî âmillere temas etmenin yeri değilse de, propagandasındaki muazzam misyonerlik yapılanmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu örgütün kurucusu Abdullah b. Meymûn dokuzuncu

18 İbn Hallikan, c. III, s. 517.

19 *Kitabu'l-Fihrist,* ed. Flügel, s. 149 (I, 2).

20 Müslümanların yönetimde bulunduğu dönemlerin kapsamlı tarifi için bkz. D. Menant, *Les Zoroastriens de Persc* (R. du M.M., c. III, s. 193 vd., s. 421 vd).

asırda İsmailîlere yeni bir hayat ruhu aşılamıştı. Bu akımın sergilediği insan tabiatına engin vukufu ve mezhebin düsturlarını çok çeşitli yargı ve durumlara uydurabilmedeki eşsiz kabiliyeti sebebiyle ancak Cizvitler onunla boy ölçüşebilirdi. İsmailiye'nin kurucusu Abdullah b. Meymûn her tarafa çeşitli kisverelere bürünmüş dâvetçilerini *(daî)* gönderdi; bunlar çoğunlukla derviş, sûfi, tüccar ve esnaf görünümündeydiler. Bu kimselere, herkesle düşüp kalkarak, mezheplerinin büyük şeyhine farklı sınıfların bağlılığını kazanma yolları öğretiliyordu. Herkesle kendi anlayacağı dilden konuşurlar ve dinleyenlerin yeterlilik ve fikrine göre öğretilerini eğip bükerek anlatırlardı. Keramet olarak kabul edilen harikalarla ve merak uyandıran gizemli sözlerle cahil yığınları peşlerinden sürüklemişlerdi. Samimi dindarlara, fazilet ve Allah aşkıyla yanıp tutuşan örnek kişilermiş gibi görünüyorlardı; tasavvuf ehline meşhur öğretilerin esrarlarını açıklıyorlar ve onları kabiliyetlerine göre gayb ilminin çeşitli mertebelerine çıktıkları intibaını veriyorlardı. O zamanki dinlerin çoğunun ortak özelliği olan bir kurtarıcının zuhurunun beklenmesi inancından yararlanarak Müslümanlara Mehdi'nin, Yahudilere Mesih'in ve Hıristiyanlara Teselli Edici'nin zuhurunun yakın olduğunu söylerlerdi. Fakat her birinin hasretinin, ancak Ali'nin büyük kurtarıcı olarak gelişiyle gerçekleşebileceğini öğretirlerdi. Şiaların yanında oldukları zaman, İsmailî görevli, bütün Şia anlayışının coşku dolu taraftarı olarak ortaya atılır; Sünnilerin Ali ve oğullarına yaptıkları zulüm ve haksızlıktan bahsederler, Sünni halifelere lânet yağdırırlardı; yolu böyle açtıktan sonra, Şia inanç sisteminin devamının bir gereği olarak, İsmaili mezhebinin daha bâtınî öğretilerini telkin ederlerdi. Yahudilerle ilgilenirken, hem Hıristiyanları ve hem de Müslümanları aşağılayarak konuşurlar ve aklını çelme niyetinde olduklarına, geleceği vaad edilen Mesih'i

beklediklerini, fakat yavaş yavaş onu, vaad edilen Mesih'in, İsmailî nizamın büyük Mesih'i Ali'den başka kimsenin olamayacağına inandırmaya çalışırdı. Eğer Hıristiyan birisinin aklını çelmesi isteniyorsa, Hıristiyan itikadının en temel hükümlerine hürmetini belirtmek için Yahudilerin inatçılığına ve Müslümanların cehaletine yüklenirdi. Fakat yumuşak bir üslupla bu hükümlerin sembolik olduğunu ve anahtarını sadece İsmailî nizamda bulabileceği derin manaya delâlet ettiğini îma ederdi. Ayrıca, Ruhülkudüs inancının, Hıristiyanlar tarafından nasıl olduysa yanlış yorumlandığını ve gerçek Ruhülkudüs diye aranan zâtın Ali olduğunu çok ihtiyatlı bir şekilde ileri sürerdi. Aynı şekilde Hindistan'a giden İsmaili mezhebi dâvetçileri, inançlarını Hindular tarafından kabul edilecek şekle sokmaya çalıştılar; Ali'yi, Batı'dan (iddialarına göre) yani Alamut'tan çıkacağı vaad edilen onuncu Vişnu Avatar'ı olarak gösterdiler. Onlar aynı zamanda Mehdi Purana'yı da kurguladılar ve mistik yapıları itibarıyla zihinleri, İsmaililerin bâtınî öğretilerini kabule çoktan hazır olan Vamakarin veya solak Saktalarınkine benzeterek ilahiler bile düzenlediler.[21]

Bu yollarla, farklı dinlerden çok sayıda insan, gerçek amacı çok az kimse tarafından bilinen bir teşebbüsü yürütmek için bir araya getirilmiş oldu. Abdullah b. Meymûn'un emelleri tamamen siyasî gibi görünse de, benimsediği vasıtalar dinî olduğu için ve peşinden gidenleri birbirine bağlayan ortak bağı –şayet varsa– İmam Mehdi'nin gelişinin samimi olarak beklentisi olduğundan dolayı bu mezhebin tarihine ilişkin dâvet faaliyeti, bu sayfalarda kısaca da olsa bahsedil-

21 Khoja Vrittant, s. 141-148. İsmailiyenin Hindistan'daki misyonerlik çalışmaları için 9. bölüme bakınız.

22 Le Bon Silvestre De Sacy, *Expose de la Religion des Druzes,* c. I, s. lxvii-lxxvi, cxlvii-clxii.

meye değer bulunmuştur.[22]

Orta Asya ülkelerinde İslâm'ın İran'ın kuzeyine yayılış tarihi, tebliğ faaliyeti olarak pek öne çıkmaz. Kuteybe b. Müslim Semerkand'a gittiği zaman orada birçok putla karşılaştı ve bu putlara tapanlar, onları kızdırmaya cür'et eden her kim olursa olsun mahvolacağı inancını taşıyorlardı. Kuteybe, bâtıl korkulara aldırmayarak putları ateşe verdi. Bunun üzerine çok sayıda insan İslâm inancını kabul etti.[23] İslâm dininin Orta Asya içlerine kadar ilerleyişin ilk tarihinde bu tür din değiştirmeler nâdiren kayda geçmiştir, üstelik ülke halkı çoğu kere bir müddet İslâm'ı kabul eder gibi yapmış ve daha sonra topraklarına giren Müslümanlar çekilir çekilmez yüzlerindeki maskeleri çıkarıp halifeye sadakatlerini inkâr etmişler gibi görünmektedir.[24] Kuteybe, Buhara'yı dördüncü kez ele geçirinceye kadar burada yaşayanlara İslâm dinine itaat ettirmeyi başaramamıştır.

Buhara ve Semerkand şehirlerinde yeni dine karşı olan muhalefet o kadar şiddetli ve inatçıydı ki, İslâm'ı kabul etmiş olanların dışında kimsenin silah taşımasına müsaade edilmiyordu. Müslümanlar yıllarca camilerde ve umuma açık yerlerde silahsız görünmeye cesaret edemiyorlardı. Diğer taraftan dine yeni girenlerin gözetlenmesi için hafiyeler tutuluyordu. İnsanları İslâm'a çekmek için çeşitli yollar deneniyor, ve hatta camilerde Cuma namazı kılınmasını teşvik etmek üzere mükâfatlar vadediliyordu. Herkes tarafından anlaşılabilsin diye Kur'ân'ın Arapça yerine Farsça tercümesinin okunmasına müsaade edilmişti.[25]

23 Belâzurî, s. 421.
24 Narşâkî, s. 46.
25 *A.g.e.,* s. 47.

İslâm'ın Mâveraünnehir'de ilerleme kaydetmesi gerçekten çok yavaş olmuştu. Halktan bazıları II. Ömer'in (M. 717-720) İslâm'a dâvetini kabul etmişti.[26] Çok sayıda insan Semerkand'daki irşad ve tebliğ görevine Hişam (724-743) zamanında başlayan Ebu Şeyda adında birisinin vaazları neticesinde dinlerini değiştirip İslâm'a girmişlerdi.[27] Fakat İslâm'ın orada genel kabul görmesi el-Mu'tasım (M. 833-842) zamanına kadar gerçekleşmemişti.[28] Bunun sebeplerinden birisi belki de binlerce Türk'ün halifenin ordusuna katılmak üzere akın etmesiyle o zamanki Müslüman başşehri Bağdat ile daha samimi münasebetlerin kurulmasıydı.[29] İslâm'ın Türk kabileleri arasında kabüllenilmesi onuncu asrın ortasına kadar yavaş ilerlemiş gibi görünmektedir. Bu asırda, Kuzey Avrupa'nın barbar kralları ve Clavis gibi beylerinin Hıristiyanlığa geçmesinde olduğu gibi, kabile reislerinin bazılarının İslâm'a girmesi, halkın onları topyekûn örnek almasına vesile olmuştur.

Bu şekilde din değiştirmelerin delillere dayanan tarihî kayıtlarının olmayışı, yerlerini menkıbelerin doldurmasına yol açmıştır. Hive şehri halkı, Harzem'in dinsiz hükümdarının hizmetinde bulunan ve "Pehlivan" diye anılan Müslüman güreşçiye kendi yörelerinin evliyası olarak hürmet gösterirler. Hindistan kralı, bu Pehlivan'ın nâmını duyunca, kendi saray güreşçisini Harzem hükümdarına meydan okumak üzere gönderdi. Güç denemesi için bir gün tayin edildi ve Hive soyluları ve halkı hâdiseyi seyretmek için davet edildiler: mağlup olanın kafası kesilecekti. Bir gün öncesinde dindar Pehlivan camide dua ederken yaşlı bir kadının "Allah'ım, oğ-

26 Belâzurî, s. 421.
27 Taberî, c. II, s. 1507 vd.
28 Belâzurî, s. 421.
29 August Müller, c. I, s. 520.

lumu bu güç yetmez Pehlivan'a yendirip de ızdırap çektirtme; çünkü başka çocuğum yok." diye yalvarışına kulak misafiri olur. Annenin hâline acıyan Pehlivan Hindistanlı güreşçinin günün gâlibi olmasına müsaade eder; küplere binen hükümdar kafasının kesilmesini emreder, fakat tam o esnada hükümdarın atı âniden fırlayıp üzerinde hükümdar olduğu halde bir uçuruma doğru dört nala koşmaya başlar. Bunu gören Pehlivan yerinden fırladığı gibi atı yakalar ve hükümdarı korkunç bir ölümden kurtarır. Minnet duygusu içerisinde hareket eden hükümdar hak dini benimser ve Müslüman olur. Bundan çok bahtiyar olan bu Allah dostu güreşçi ise çölde inzivaya çekilir.[30]

Onuncu asrın ortalarında Kaşgar'ın Müslüman İlik-Han hânedanın kurucusu Satuk Buğra Han'ın Müslüman oluşuyla ilgili ilginç bir menkıbe anlatılır. Sâmâni hânedanından Hoca Ebunnasr Sâmânî adında bir bey vardır. Son derece muttaki ve mütevazı olan bu kişi, yaşadığı hayat kendisini tatmin etmeyince, inançsızların diyarında hak dini yaymak niyetiyle ticaretle meşgul olmaya karar verdi. Servet yığmak yerine bütün malını irşad ve tebliğ çalışmalarına vakfetti. Bir gece rüyasında Hz. Peygamber'i gördü. Hz. Peygamber ona, "Kalk ve Türkistan'a git! Satuk Buğra Han, Müslüman olmak için seni bekliyor." Aynı şekilde genç beye de bir mürşidin geleceği haber verildi ve birkaç gün sonra Ebunnasr Sâmâni ile karşılaştığında onun vazettiklerini kabule ve Müslüman olmaya hazır durumdaydı. Bu menkıbe, İslâm'ın Türkistan'a komşu Sâmâni devleti vasıtasıyla girdiği şeklindeki tarihî bilgiye dayandırılmış gibi görünmektedir ve halkın da hükümdara uyarak Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Zira miladi 960 yılında 200.000 kadar Türk çadırı –muhtemelen

30 Cahun, s. 150.

31 İbnu'l-Esîr, c. VIII, s. 396 (II, 19-20). Grenard, s. 7 vd, 42-43.

Buğra Han'ın memleketindeki Türk nüfusunun ekseri çoğunluğu İslâm'ı kabul etmiştir.[31] Rivayete göre, kâfirlere karşı giriştiği savaşlarda kerametler göstermiştir; ağzından çıkan alevlerin önünde kimsenin duramadığından ve savurduğu zaman kılıcının 12 m. uzadığından bahsedilmektedir. Yaşı doksan altıya vardığında, kılıcının dehşetiyle güneydeki Öküz nehri kıyılarından kuzeydeki Karakurum'a kadar, kâfirlerin imana geldiği bahsedilmektedir. Ölümünden hemen önce ise muzaffer ordusunun Çin'e girdiği ve İslâm'ı Turfan'a kadar yaydığı anlatılmaktadır.[32] Budist Hotan krallığı ile hânedanlık mücadelesi hâfızalara nakşedilircesine anlatılan bu hikâye, hakikatte 14. yüzyıla kadar erişilemeyen başarıları kahramanın hânesine kaydeder. Satuk Buğra Han'ın başarılarının aslında ne kadar sınırlı olduğu şu bilgiden anlaşılabilecektir: Onun İlik-Hanlar arasındaki halefleri 1026 yılında Gazneli Mahmud ailesinden prenseslerle evlenme talebinde bulunduklarında, Mahmud kendisinin Müslüman, onların ise kâfir olduğunu söyleyerek, Müslümanların kızlarının ve kız kardeşlerinin kâfirlerle evlendirilmesinin yasak olduğunu ve İslâm'ı kabul etmeleri hâlinde durumun değerlendirilebileceğini bildirmiştir.[33] Birkaç yıl sonra, 1041-1042'de hâlâ Müslüman olmamış ve Tibet sınırları içerisinde yaşayan bir grup Türk, idaresi altında adâlet ve doğruluğun hüküm sürdüğünü duydukları Arslan Han b. Kadir Han'dan, topraklarında yerleşmek için izin istediler; Balasagun[34] civarına geldiklerinde, kendilerine gönderilen bir haberci vasıtasıyla İslâm'a dâvet edildiler, fakat yanaşmadılar. Han, yaptırdığı araştırmalar neticesinde, barış yanlısı ve itaatkâr bir topluluk olduklarını öğrenince onlara dokunmadı. Bunların

32 Grenard, s. 9-10.

33 Raverty, s. 905.

34 Burası onuncu ve on birinci asırda Türkistan hanlarının başşehriydi.

zamanla dinlerini değiştirip Müslüman oldukları tahmin edilmekteyse de, bunun ne şekilde olduğu hususunda bir kayda rastlanmamaktadır. Fakat bunları, ertesi sene İslâm'a giren on bin çadırlık Türk topluluğundan saymak pek mümkün olmasa gerek, zira bu ikinci topluluğun ihtidalarından kısa bir süre önce Müslümanlar üzerine akınlar yaparak soygun ve talanda bulundukları ifade edilmektedir.[35] Karahitayların Türkistan'a saldırısı[36] İslâm'ın gücüne büyük bir darbe indirmiştir. On üçüncü asır kadar geç zamanlardan elimize geçen Avrupalı seyyahların notları, o dönemlerde bu bölgelerde hâlâ önemli Budist, Mecusi ve Hıristiyan grupların bulunduğunu göstermektedir.[37]

Selçuklu Türklerinin İslâm dinine girmeleri bu din için çok büyük bir önemi haizdir. Fakat onların din değiştirmeleri ile ilgili olarak, Selçuk Bey'in kabilesi ile beraber Miladi 956 yılında Buhara bölgesine göç edip orada İslâm'ı büyük bir şevkle kabul edişlerinden başka bir bilgi bulunmamaktadır.[38] Bu olay, savaşları ve zaferleriyle Müslüman orduların sönmeye yüz tutan ihtişamını canlandıran ve Batı Asya Müslüman devletlerini tek bir imparatorluk çatısı altında toplayan Selçuklu Türklerinin tarih sahnesine ilk çıkışlarıdır.

On ikinci asrın sonunda Selçuklu imparatorluğu Anadolu dışında tüm gücünü kaybedince ve Muhammed Gûri imparatorluğunu, Horasan'dan doğu istikametinde, Hindistan'ın kuzey bölgesinin içlerine kadar uzatınca, Afganlar arasındaki İslâm inancında büyük bir canlanma olmuş ve bu bölge,

35 Narşâkî, s. 234-235.
36 Raverty, s. 925-927.
37 Grenard, s. 76.
38 Raverty, s. 117.
39 Bellew, s. 96.

muazzam bir coşku ve cesaretle tebliğ işine koyulan Arap vaizler ve Hindistanlı yeni Müslümanlarla dolup taşmıştır.[39] Afganlar tarafından gelen rivayetlerden İslâm'ın bu insanlara sulh yoluyla anlatıldığı anlaşılmaktadır. Hicrî birinci asırda Herat'ın doğusuna düşen dağlık Gûr bölgesini aldıklarını ve Halid b. Velid'in oraya gelerek kendilerine İslâm'ın rahmetinden bahsedip onları Hz. Peygamber'in sancağı altında toplanmaya dâvet ettiğini anlatırlar. Hâlid, Afgan halkından altı veya yedi kişilik bir heyet eşliğinde Hz. Peygamber'in yanına dönmüştür. Bunlar, kendi ülkelerine geri döndüklerinde kabilelerini İslâm dinine sevk etmek için canla başla çalışmışlardır.[40] Ancak bu rivayet tarihî dayanaktan yoksundur. Afganlar arasından din değiştirerek İslâm dinine girenlerle ilgili olarak verilen ilk güvenilir bilginin, el-Me'mûn devrinde bir Kabil kralının ihtidasına dair olanıdır.[41] Ancak onun haleflerinin tekrar Budizm'e geçtikleri tahmin edilmektedir. Çünkü Safevî hânedanın kurucusu Yakub b. Leys, zaferlerini 871 yılında Kabil'e kadar götürünce, bu memleketin kralını "putperest" olarak bulmuştur ve Kabil şimdi ilk defa gerçekten Müslüman olmuştur. Afganlar, Yakub b. Leys gibi heybetli bir kumandanın ordusunda bulunmak için muhtemelen çok istekli olmuşlardır.[42] Fakat İslâm tüm Afganistan'a ancak, Sebük Tigin ve Gazneli Mahmud'un fetihleri sonrasında yerleşmiştir.

İslâm'ın Pers imparatorluğu ve Orta Asya'daki tarihiyle ilgili daha fazla ayrıntı bir sonraki bölümde yer alacaktır.

40 Bellew, s. 15-16.

41 Belâzurî, s. 402.

42 August Müller, c. II, s. 29.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İslâm'ın Moğol ve Tatarlar Arasında Yayılması

İslâm tarihinde hiçbir olay, getirdiği dehşet ve yıkım bakımından Moğol istilası ile kıyaslanamaz. Cengiz Han'ın orduları, bir çığ gibi, İslâm'ın kültür ve medeniyet merkezlerini kasıp kavurmuşlar ve arkalarında kupkuru çöller ile, muhteşem şehirlerdeki bahçelerle ve verimli ekili arazilerle çevrili saraylarının bulunduğu yerlerde enkaz yığınları bırakmışlardı. Moğol ordusu Herat şehrinden çıkınca, canını kurtarabilmiş olan perişan haldeki kırk kişi saklandıkları yerlerden ürkerek çıkıp dehşet dolu gözlerle güzel şehirlerinin harabesine bakakaldılar –100.000'i aşkın nüfusa sahip olan şehirden geriye kalanlar ancak bu bahsi geçen kırk kişi ve harabe hâlindeki mekânlardı. İlim ve zühd sahibi zatlarıyla nam salan Buhara şehrinde, Moğollar atlarını camilere bağladılar ve Kur'ân nüshalarını paramparça ettiler; halkın çoğunu kılıçtan geçirdiler, kalanları esir aldılar ve şehirleri yakıp yıktılar. Orta Asya'da İslâm medeniyetinin gurur kaynağı, muhterem zatların ikamet mekânı ve sahih eğitim mektebi haline gelmiş, Semerkand, Belh ve başka bir çok şehrin akıbeti de aynı olmuştu. Asırlar boyu Abbasî hânedanının başşehri olan Bağdat'ın âkıbeti de onlarınkinden farklı değildi.

Müslüman tarihçinin bu korkunç hâdiseleri aktarırken titrememesi mümkün değildir: İbnu'l-Esîr, Moğolların İslâm ülkelerine "yıllarca süren" akınlarını tarif etmek durumunda kaldığı zaman, şöyle der: "Dehşet verici derecelere varan boyutu ve duyduğum nefretten dolayı bu hâdiseleri anlatmaya dilim varmıyor. Şimdi bile üzerime düşen bu işi istemeye istemeye yapıyorum. İslâm'ın ve Müslümanların ölüm marşını söylemeyi kim hafife alır ve bu hikâyeyi anlatmak kime kolay gelebilir? Keşke anam beni doğurmasaydı! 'Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!'[1] Dostlarım bana ricacı oldular, ben ise hep müterediddir davrandım. Fakat anladım ki, bu işten kaçmanın faydası yok, bu sebeple kaldığım yerden devam ediyorum. Ne gündüzün ne de gecenin mislini getirmediği kadar korkunç hâdiseleri ve korkunç büyüklükteki musibetlerden bahsetmek zorunda kalacağım. Bu musibetler her milletin üzerine karabasan gibi çöktüyse de Müslümanların başına gelenler hepsinden daha feciydi. Birisi çıkıp Allah'ın Âdem'i yaratmasından bu yana dünya bunun gibisini görmemiştir dese, mutlaka doğruyu söylüyordur, zira tarihin nakledeceği hiçbir şey bunun yanına bile yaklaşamaz. Tarihe geçmiş olan en büyük felaketler arasında Buhtunnâsır'ın (Nabukadnezar) İsrailoğullarını kılıçtan geçirip Mâbedi yıkması hâdisesi vardır. Fakat bu lânet olası insanların harap ettiği ülkelerle kıyaslandığında Kudüs'ün sözü bile edilmez. Zira bu ülkelerdeki şehirlerin her birisi Kudüs'ten çok daha büyüktü. Onların katlettikleri insanlarla İsrailoğulları mukayese bile edilemez. Çünkü yok ettikleri şehirlerin sadece birinde yaşayan insanların sayısı, İsrailoğullarının tamamından çok daha fazlaydı. İnşallah dünya bunun gibisini bir daha görmez."[2] Fakat İslâm, önceki azametinden kalan kül-

1 Kur'ân-ı Kerîm, Meryem sûresi, 23. âyet.

2 İbnu'l-Esîr, c. XII, sz. 233-234.

lerden yeniden canlanıp ayağa kalkacak ve mübelliğleri vasıtasıyla bu vahşi istilâcıları imana getirecektir. Bu, İslâm'ın tebliğ gayreti için sahada kendisinden başka iki rakip dinin daha olması dolayısıyla pek zor bir vazifeydi. Budizm, Hıristiyanlık ve İslâm gibi büyük dâvetçi dinlerin dünya tarihinde emsali olmayan özelliği, müntesiplerinin, boyunlarını ayakları altına alıp çiğneyen acımasız düşmanları kendilerine bağlamak için bitmek tükenmek bilmez bir azimle mücadele etmeleridir.

Bu mücadeleyi nakletmeye başlamadan önce, onu takip eden vak'aların daha iyi anlaşılması bakımından, Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğunun paylaşılmasına kısaca göz atmak yerinde olacaktır. İmparatorluk dörde ayrılmış ve dört oğlu arasında taksim edilmiştir. Üçüncü oğlu Ögedey babasının yerine geçip hâkan olduğunda payına imparatorluğun doğu kısmı düşmüştü. Daha sonra Kubilay, Çin'in tamamını topraklarına dahil etmiştir. İkinci oğul Çağatay orta kısmı almıştır. İlk oğlu Cuci'nin oğlu Batu batı bölümünde Altınordu Hânı olarak hâkimiyet kurmuştur. Dördüncü oğul Tuluy, İran'ı almış ve İlhanlılar hânedanını kuran Hülagu, Anadolu'nun büyük bir bölümünü bu topraklara ilave etmiştir.

Moğolların ilk dini Şamanizm idi. Bu dine inananlar, yüce Yaratıcıyı tanımalarına rağmen ona ibadet etmezler, fakat daha alt derecede kabul ettikleri ilâhlara, özellikle kötülük yapacak kadar güce sahip olup kendilerinden korunmak için kurban adamak zorunda kalınan kötü ruhlar ve gelecek nesillerin hayatlarında tesir icra edeceği farz olunan atalarının ruhlarına taparlardı. Gökte ve yerde gücü olanları teskin etme işi, dört unsur ve ölülerin ruhları üzerinde tesiri olduğuna inanılan büyücü ya da hekim Şamanlara aitti. Dinleri, akıl ve mantığın taleplerini tatmin etmeye muktedir olan sis-

tematik teoloji ilmine ve örgütlü din görevlilerine sahip bulunan inanç sistemlerinin adam kazanma çabalarına uzun süre direneceği hesap edilen türden değildi. Moğollar, medeni ırklarla irtibat kurduklarında, medenileştirme tesirlerine olumlu karşılık verip göçebe barbarlıklarından sıyrılıp çıkmaya başlamışlardır. Bu öyle boyutlara ulaşmıştır ki, Moğolların istilâlarla temasa geçtiği medeni milletlerin içinde çok sayıda Budist, Hıristiyan ve Müslüman bulunuyordu ve bu üç büyük misyoner dinin müntesipleri, kendilerini teslim alanları dinlerine çekmek için birbirleriyle rekabete girmişlerdi. Şaman Moğollar, seferlerinin genellikle özdeşleşmiş olduğu tahrip etme ve aşağılama arzusu için beslenen öfke dolu çılgınlığına yenik düşmeyince, din adamlarını vergiden muaf tutup tam bir ibadet serbestiyeti tanıyarak başka dinlere oldukça müsamahakâr davranır oldular. Budist rahipler, Cengiz Han'ın huzurunda Şamanlarla münazaralar düzenliyorlardı; Mengü Han ve Kubilay'ın saraylarında, Budist ve Hıristiyan rahipler ile Müslüman hocalar hiçbir ayırım gözetilmeksizin himaye görüyorlardı.[3] Kubilay zamanında Çin'deki Moğollar, kendilerini ihata eden Budizm'in tesirlerini kabullenmeye başlamışlardı ve on dördüncü asrın başlangıcına geldiğinde, Budist inancı onlar üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuş gibi görünüyordu.[4] Bu dine insan kazanma yolunda en gayretli gözükenler Tibet Lamaları olmuştur ve on yedinci asırda Rusya'ya göç eden Kalmuklar gibi Moğolistan halkı günümüze kadar aynı inanca sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

Budizm, imparatorluğun doğu kısmında nihai olarak hâkimiyet kurmasına rağmen, ilk başlarda Hıristiyan Kilisesi-

3 William of Rubruck, s. 182, 191; C. D'Ohsson, c. II, s. 488.

4 De Guignes, c. III, s. 200, 203.

nin etkisi hiçte azımsanacak durumda değildi ve Moğolları dinlerine geçirmek için büyük ümitler beslenmişti. Yedinci asırdaki Nasturi misyonerleri Hıristiyanlık dininin bilgisini batıdan doğuya, Asya kıtasının diğer tarafına Çin'in doğusuna kadar taşımışlardı ve on üçüncü asırda hâlâ dağınık vaziyette de olsa Hıristiyan topluluklar bulunuyordu. Orta Çağlardaki çok sayıda efsanenin ismi ile anıldığı meşhur Prester John'un, Baykal Gölü'nün güneyinde yaşayan Hıristiyan Tatar kabilesi olan Karahitler'in reisi olduğu sanılmaktadır. Cengiz Han bu kabileyi teslim aldığında, kabilenin o zamanki reisinin kızlarından birisiyle evlenmiştir ve oğlu Ögedey ise kendisine aynı aileden bir hanım almıştır. Ögedey'in oğlu Giyük, kendisi Hıristiyan olmamasına rağmen, baş vezirinin ve naiplerinden birisinin bağlı bulunduğu bu dine karşı büyük saygı göstermiştir. Sarayında, Nasturi rahiplere değer verilirdi ve Papa IV. Innocent'tan bir elçi kabul etmişti.[5] Hem Doğu ve hem de Batıdaki Hıristiyan güçler, Müslümanlarla yapmış oldukları savaşlarda, Moğolların kendilerine destek vermelerini beklemişlerdir. Hülagu komutasında Bağdat'ı yağmalayan orduyu sevk etmesi için Mengü Han'ı ikna etmede etkin rol oynayan kişi Ermenistan'ın Hıristiyan Kralı Hayton idi.[6] Hülagu, Hıristiyan karısının tesiriyle Hıristiyanlara, özellikle de Nasturilere çok iyilikte bulunmuştur. Ermenistan ve Gürcistan devletlerini işgal altına alan Moğolların çoğu, bu ülkelerdeki Hıristiyanlar tarafından dinlerinden döndürülmüş ve vaftiz edilmişlerdir.[7] Prester John'un büyüklüğü ve ihtişamı ile ilgili şâşâlı Ortaçağ Avrupa'sının hayalini süsleyen hikâyeler, Moğolların, Hıristiyan olduğu inancını doğurmuştur. Bu inanç, muhtelif Moğol

5 De Guignes, c. III, s. 115.

6 A.g.e., c. III, s. 125; Cahun, s. 391.

7 Klaproth, s. 204.

prenslerinin Hıristiyan olduğu ve Hıristiyanlık dâvâsına olan iştiyakları ile ilgili yanlış bilgilerin Avrupa'ya ulaşmasıyla daha da kuvvet kazanmıştı. Bu hülyalarla hareket eden St. Louis, büyük Han'ın Hıristiyanlık dininin yayılmasındaki sözde gayretlerinde sebat göstermesini teşvik için Rubruck'lu William'ı bir elçiler heyetiyle birlikte göndermişti. Fakat çok geçmeden bu haberlerin asılsız olduğu anlaşıldı. Gerçi Rubruck'lu William, Mengü Han'ın sarayında Hıristiyanlık dinine bayağı müsamaha edildiğini müşahede etmişti. Çok az sayıda da olsa, Moğolun bu dine dahil olmaları, Hıristiyan rahiplerini çok daha fazla kimsenin de katılacağı konusunda ümitlendirmişti. Fakat Latinler, Rumlar, Nasturiler ve Ermeniler teolojik ayrılıklarını Moğol karargâhının ortasına kadar taşıdığı sürece de ilerleme kaydetme konusundan fazla umutlu olunamazdı. Gösterilen gayretlerin Moğollar arasında çok az başarıya ulaşmasının sebebi, belki de Hıristiyan vaizler arasında birlik olmayışıdır. Durum öyle bir hâl almıştı ki, onlar birbirleriye kavga ederlerken, Budizm ve İslâm konumlarını daha da pekiştiriyordu. Roma'daki Papa'nın kibir kokan taleplerde bulunması, dünyanın yarısını ele geçirmiş mağrur Moğolların, onun elçilerine önceleri gösterdikleri iyi davranışları esirgemelerine sebep olmuş, diğer bazı hâller de Roma misyonunun başarısızlığını daha da artırmıştır.[8]

Bu işe ilk girişen Nasturilere gelince; onlar sahip oldukları fırsatlardan çok fazla istifade edemeyecek kadar seviyesiz ve lakayt davranmış görüntüsü sergilemektedirler. Rubrucklu William,[9] Çin'deki Nasturîlerin çok câhil olduklarını ve

8 C. D'Ohsson, c. II, s. 226-227; Cahun, s. 408 vd.

9 Bu yazarla ilgili Yule şöyle der: "Kilise adamlarının eserleri ve ahlâkî durumlarıyla ilgili aleyhte bir tasviri var ki, bu ayrılıkçıların genellikle onlar hakkında verdikleri beyanlardan çok daha fazla ilgiyi hak ediyor.

Süryanice yazılmış olan dua kitaplarını bile anlayamadıklarını söyler. Onları sarhoşlukla, çok eşlilikle ve açgözlülükle itham eder ve onlar ile Budistlerin yaşantıları arasında aleyhte mukayeseler yapar. Piskoposları onları çok seyrek ziyaret ederdi –bazen sadece elli yılda bir kere; böyle durumlarda bütün erkek çocukları, hatta beşikteki bebekleri bile papazlığa tayin ederlerdi. Rahipler din istismarı konusunda boğazlarına kadar batağa saplanmış durumdaydılar; Kiliselerinin kutsal sayılan ayinlerini kazanç kapısı hâline getirmişlerdi ve dinlerini yaymaktan daha çok para kazanmakla meşgul oluyorlardı.[10]

Hıristiyanların yeni yeni yükselmekte olan güce, Müslümanlarla yaptıkları savaşlarda kendilerine yardım edecekleri ve Kutsal Topraklara sahip olmalarını sağlayacakları gözüyle baktıkları Moğol İmparatorluğunun batı cephelerinde, Hıristiyanlar ile İlhanlılar arasındaki ittifak kısa sürmüştü. Çünkü Memlûk Sultanı Baybars'ın (1260-1277) zaferleri ve Barak Han ile kurduğu ittifak, İlhanlılar'ı yeterince kendi dertleriyle meşgul ediyordu. Şam ve diğer şehirlerdeki Hıristiyanların, Pers diyarındaki Moğol hanedanının desteğini gördükleri kısa dönemde işlemiş oldukları aşırılıklar, Batı Asya'da Hıristiyanlığın adını bir hayli kötüye çıkarmıştı.[11]

Hıristiyanlık ve İslâmiyet bağlılarının, girişilen mücadelelerde zaman zaman çok gaddarâne davranma hatasına düşmüşlerdir. On üçüncü asrın ortalarından buna bir örnek gösterilebilir. el-Cüzcânî, bu hikâyeyi Delhi'de bulunduğu dönemde, Semerkand'dan gelen Seyyid Eşrefüddîn adında bi-

---

Çünkü Rubruquis'in hikâyesi, bütünüyle dürüst ve zeki bir kimse tarafından yazılmış izlenimi vermektedir." (Cathay ve Way Thither, c. I, s. xcviii).

10 William of Rubruck, s. 158-159.

11 Makrizî (2), c. I, 1. blm., s. 98, 106.

rinden bizzat duyduğunu ifade eder: "Bu muhterem Seyyid'in anlattığına göre, bir gün Semerkand Hıristiyanlarından birisi İslâm saadetine vâsıl oldu ve dinlerine sâdık olan Semerkand'lı Müslümanlar ona hürmet gösterip çok güzel ağırladılar ve bol ikramda bulundular. O sırada Çin'in mağrur Moğol kâfirlerinden birisi ansızın Semerkand'a geldi. Bu adam güç ve nüfuz sahibiydi ve lânet olasıca rağbeti Hıristiyanlardan yanaydı. O şehirdeki Hıristiyanlar o adama başvurup: 'Müslümanlar, çocuklarımıza Hıristiyanlık inancından vazgeçip İsa'ya (a.s.) hizmet etmemelerini tenbih ediyorlar ve Mustafa'nın[12] (a.s.) dinine uyma çağrısında bulunuyorlar. Şayet bu kapı açılırsa, maiyetimizin tamamı Hıristiyanlıktan kaçacak. Gücünüzü ve yetkinizi kullanarak meselemize bir hâl çaresi bulunuz.' diye şikâyette bulundular. Moğol, Müslüman olan gencin getirilmesini emretti ve övgüyle, nezaketle, parayla ve servetle yeni Müslüman'ı vazgeçmesi için iknaya çalıştılar. Fakat o genç reddetti. Kalbinden ve ruhundan tazelik elbisesini yani İslâm inancını çıkarmadı. Nüfuz sahibi Moğol daha sonra sinirlenerek şiddetli cezadan bahsetmeye başladı. Gücünün yettiği her cezayı ve aklına gelen her şiddeti delikanlı üzerinde uyguladı. Ancak mühtedi genç, imanından vazgeçmedi ve melûn kâfirlerin darbeleri ile tatlı din suyunu elinden bırakmadı. Delikanlı gerçek imanda sebata devam ettikçe ve fesat güruhunun vaadlerine ve tehditlerine kulak tıkayınca melun Moğol, delikanlının alenen cezalandırılmasını emretti ve genç, dinin kendisine sunduğu mutluluk içinde bu dünyadan ayrıldı –Allah onu mükâfatlandırsın ve burada çektiklerinin karşılığını versin!– Semerkand'daki Müslüman cemaat, bunun sonucunda kedere ve endişeye kapıldı. Bir arzuhâl hazırlanıp Semerkand'da oturan ceaatin önderlerine ve diğer emîn kişilerce tasdik edildikten sonra

12 Seçilmiş kişi –Hz. Muhammed.

bir heyetle beraber Barak Han'ın otağına gittik. Ona şehirdeki Hıristiyanların tutum ve davranışlarından bahsettik. Örnek iman sahibi o hükümdarın zihninde İslâm dininin yer etmiş olduğu âşikârdı. Onun idaresinde hakkın müdafaası her şeyden önce geliyordu. Seyyid'e hürmet gösteren Barak Han, birkaç gün sonra bir grup Türk'ü ve Müslümanların arasından güvenilir kimseleri görevlendirdi. Onlara, o şiddetli baskıyı işleyen Hıristiyan topluluğunu katledip cehenneme göndermelerini emretti. Bu ferman alınınca, o sefil kimseler kilisede toplanıncaya kadar beklenip daha sonra tamamı yakalandı ve cehenneme gönderildi. Kilise ise taş yığını hâline getirildi."[13]

İslâm için, Moğol hâkimiyetinin başlangıç döneminde, Budizm ve Hıristiyanlık gibi güçlü rakiplerle rekabete girmek, oldukça ümitsiz bir teşebbüs gibi görünmüştür. Çünkü Müslümanlar, Moğol istilalarının fırtınasından diğer din mensuplarına oranla çok daha fazla etkilenmişlerdi. O zamana kadar Asya'daki manevî yapılanmanın ve İslâmî eğitimin merkezi hükmünde olan şehirler, çoğunluğu itibariyle yakılıp yıkılmış, din büyükleri ya katledilmiş ya da esir alınmışlardı.[14] Genel olarak bütün dinlere karşı müsamahakâr davranan Moğol yöneticileri arasında, İslâm'a karşı farklı derecelerde nefret besleyenler bulunmaktaydı. Cengiz Han, Müslüman âdetlerine göre hayvan kesen herkesin öldürülmesini emretmişti. Kubilay da aynı şekilde uygulamalarda bulunmuştu. Bu hüküm, muhbirleri ödüllendirmek suretiyle yedi

13 Cüzcânî, s. 448-450.

14 Gördükleri muamele o kadar vahşiceydi ki, Çinli sahne sanatçıları gösterilerinin fon figürlerinde, bir atın arkasından boynuna takılmış bir iple çekilen beyaz sakallı yaşlı bir adam tasvirine yer verirken bunu Moğol atlılarının Müslümanlara karşı muamelelerini göstermek için kullanırlardı (Howorth, c. I, s. 159).

yıl boyunca sert bir eziyet dönemini başlatmıştı. Çok sayıda fakir kimse bu kolay kazanç usûlünden faydalanmış, köleler hürriyetlerine kavuşmak için efendilerini itham etmişlerdir.[15] İşlerin yürütülmesini tamamen iki Hıristiyan vezirine bırakan ve sarayı Hıristiyan keşişlerle dolup taşan Giyük'ün zamanında (1246-1248) Müslümanlar büyük zulümler görmüştü.[16]

Muasır bir tarihçi, el-Cüzcânî, Müslüman bir din adamının Giyük'ün sarayında maruz kaldığı muameleyi şöyle anlatmaktadır: "Sözüne güvenilir kimseler, Giyük'ün sürekli olarak Budist rahipler tarafından Müslümanlara baskı uygulaması ve mü'minlere işkence etmesi için kışkırtıldığını rivayet etmişlerdir. O ülkede bilgili Müslümanlardan Nureddin el-Harizmî isimli bir imam vardı. Halktan birkaç Hıristiyan ile rahipler ve puta tapan Budist rahiplerinden bir grup Giyük'e gelip şu şekilde ricada bulundular: 'Müslümanların imamını çağırıp huzurunuzda bir münazara düzenleyelim. Bize Müslüman inancının üstünlüğünü ispat etsin, edemezse öldürülsün.' Han kabul etti ve İmam çağırıldı. Hz. Muhammed'in risaleti ve hayat tarzının başka peygamberlerin hayat tarzlarıyla kıyaslanması üzerine bir tartışma başlatıldı. Sonucunda, o lânetli kimselerin iddiaları zayıf ve hakikatin gücünden mahrum olduğu için, tartışmadan çekildiler, fakat imamın ibadetini hem kendi dindaşları ve hem de Han nezdinde küçük düşürmek düşüncesiyle, Han'dan imama iki rekat namaz kılmasını emretmesini istediler. Giyük Han, o istikamette emir verdi ve İmam ile beraberinde bulunan bir başka Müslüman namaza durdular. Muttaki İmam ile yanın-

15 Raverty, s. 1146; Howorrth, c. I, s. 112, 273. Bu ferman, Müslüman tâcirlerin saraya girmesini engellediği ve netice itibarıyla ticarî hayatın bundan zarar gördüğünün anlaşılması üzerine geri çekilmiştir.

16 Howorrth, c. I, s. 165.

daki diğer Müslüman secdeye vardıklarında, Giyük'ün huzuruna çağırmış olduğu bazı kâfirler, onlara çok fazla rahatsızlık verdiler. Başlarını tutup sert bir şekilde yere çarptılar ve onlara başka çirkin hareketlerde bulundular. Fakat İmam efendi bütün bu baskı ve sinir bozucu hareketlere sabredip namazını tamamladı. Selâm verdikten sonra, yüzünü göğe çevirdi ve 'Rabbinize alçak gönüllülükle ve sessizce yalvarın' (âyetini* okuyarak) dua etti. Daha sonra ayrılmak için izin isteyerek evine döndü."[17]

Dördüncü İlhanlı hükümdarı Argun (1284-1291) Müslümanlara eziyetlerde bulundu ve onların adâlet ve maliye bakanlıklarındaki tüm makamlarını ellerinden alarak sarayında görünmelerini yasakladı.[18]

Ancak bütün bu zorluklara rağmen, Moğollar ve onların izinden giden barbar kavimler, sonuç olarak ayakları altında çiğnemiş oldukları Müslüman halkların dinine tâbi oldular.[19] Maalesef tarih bu dâvet hareketinin ilerlemesine çok az ışık tutmakta, ancak daha önemli konumlarda bulunan kişilerin dine geçmeleriyle ilgili olarak sadece birkaç ayrıntıdan başka elimize ulaşan bilgi bulunmamaktadır. Moğol İmparatorluğunun her tarafına dağılmış ve insanları imana dâvet için başarıyla emek sarfeden adı sanı duyulmamış çok sayıda Peygamber ümmeti olsa gerektir. Ögedey döneminde (1229-1241) Pers diyarında valilik yapan Kurguz adında bir Budist ilerleyen yaşlarda kendi dinini bırakıp Müslüman olmuştur.[20] Timur Han'ın döneminde (1323-1328) Kubilay'ın

* A'râf sûresi, 55. âyet.

17 Cüzcânî, s. 404-405; Raverty, s. 1160 vd.

18 De Guignes, c. III, s. 265.

19 On üçüncü asırda Moğollar arasında yaşayan toplulukların dörtte üçü Türklerdi. (Cahun, s. 279).

20 C. d'Ohsson, c. III, s. 121.

torunu ve Kan-Su'nun genel valisi olan Ananda gayretli bir Müslüman idi ve Tangut'ta yaşayan çok sayıda insanı ihtida ettirmiş ve emri altında bulunan çok sayıdaki askeri dinine kazandırmıştır. Saraya çağırılmış ve Budizm'e uymasına ikna edilmesi için çok uğraşılmıştır, dininden dönmeyi reddetmesi üzerine de hapse atılmıştır. Fakat kendisine çok büyük sevgi besleyen Tangut halkı arasında isyan çıkar korkusuyla kısa zaman içerisinde serbest bırakılmıştır.[21]

Müntehâbu't-Tevarih adlı eserin yazarı, Ananda'nın Hanbelig'te (şimdiki Pekin) Cuma namazı vaktinde 1.000.000 kişi alan dört cami yaptığını iddia eder. Fakat ne buna, ne de Çin'de İslâm'ın yayılışıyla ilgili başka iddialarına güvenilmemektedir. Çünkü Ananda'yı Timur Han'ın halefi olarak göstermekte ve torunlarıyla ilgili hayalî bilgiler vermektedir. Ananda'nın zürriyetinden birkaçının İslâm'ı benimsediğinden bahseder ama bu beşinden hiçbiri yazarın zihninden başka yerde varlığa sahip değildir.[22]

İslâm'ı kabul eden ilk Moğol hükümdarı Berke Han idi ve 1256'dan 1267'ye kadar Altın Ordu'nun hâkanlığını yapmıştı.[23] Ebu'l-Gazi'ye göre, tahta geçtikten sonra dinini değiştirmişti. Bir gün Buhara'dan gelen bir kervana rastladığı, tüccardan ikisini kenara çekerek onlara İslâm hakkında sorular sorduğu söylenir. Bu tâcirler dinlerini o kadar ikna edici olarak anlatmışlardır ki, Berke bütün samimiyetiyle Müslüman olmuştur. Dinini değiştirdiğini ilk kez en küçük kardeşine

21 Reşidüddîn, s. 600-602.

22 Blochet, s. 74-77.

23 Necmüddîn Muhtâr ez-Zâhidî'nin, 1260 yılında Berke Han için bir risale derlemiş olmas hayli ilginçtir. Bu risale, Hz. Peygamber'in ulvi vazifesini anlatmakta, bunu yalanlayanlara deliller getirmekte ve Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ihtilâflardan bahsetmektedir (Steinschneider, s. 63-64).

açmış ve onun da kendisi gibi yapmasını iknaya çalışmış, daha sonra da yeni dinini açıktan açığa ikrar etmiştir.[24] Fakat el-Cüzcani'ye göre, Berke Han çocukluğundan itibaren Müslüman olarak yetiştirilmiş ve öğrenim yaşına gelir gelmez Hujand şehri âlimlerinden biri vasıtasıyla kendisine Kur'ân öğretilmiştir.[25] Aynı yazar (ki o, kendi tarih kitabını Berke Han'ın yaşadığı dönemde derlemiştir) onun ordusunun tamamının Müslüman askerlerden müteşekkil olduğunu ifade etmektedir. "Güvenilir kimselerin anlattığına göre, tüm ordusu içerisinde, her atlının yanında seccade bulundurması âdabtan sayılıyor. Namaz vakti geldiği zaman herkes ibadetle meşgul oluyor. Ordusundaki askerlerden hiçbiri ağzına bir damla dahi içki sürmez. Meclisinde her daim tefsir, hadis, fıkıh ve kelam âlimleri bulunur. Çok sayıda dini kitabı vardır ve görüşüp konuştuğu kimselerin çoğu ulemadandır. Dinleyici olarak bulunduğu mekânlarda sürekli dinî konularda münazaralar yapılır. Müslüman olarak taşıdığı imanında aşırı derecede disiplinli ve samimidir."[26] Berke Han, Memluk Sultanı Rükneddin Baybars ile yakın ittifak içinde olmuştur. Bu ittifak Baybars tarafından başlatılmıştı. Baybars, Altın Ordu'dan iki yüz kişilik asker topluluğuna oldukça misafirperver davranmıştı: Bu askerler, Bağdat'ı alan Hülâgû'nun ordusunda bulunuyorlardı ve Hanları ile Hülâgû arasındaki gittikçe artan düşmanlığın farkına vararak Suriye'ye kaçmışlardı ve oradan da yüzlerinin akıyla Kahire'ye, kendilerini İslâm dinini kabule ikna eden Baybars'ın sarayına götürülmüşlerdi.[27] Baybars'ın kendisi de Hülâgû ile savaş hâlindeydi ve onu Suriye'den çıkartıp atalı henüz çok vakit geçme-

24 Ebu'l-Gâzî, c. II, s. 181.
25 Cüzcânî, s. 447; Raverty, s. 1283-1284.
26 Cüzcânî, s. 447; Raverty, s. 1285-1286.
27 Makrîzî (2), c. I, s. 180-181, 187.

mişti. Baybars, Moğol kaçaklardan ikisine bir mektup vererek birkaç elçiyle beraber Berke Han'a göndermişti. Döndüklerinde bu elçiler, Berke Han'ın sarayındaki her prensesin ve emîrin bir imamı ve müezzini olduğunu, okullarda çocuklara Kur'ân öğretildiğini haber verdiler.[28] Baybars ile Berke Han arasındaki bu dostâne münasebetler, Altın Ordu'nun Moğollarından çoğunun Mısır'a gelip orada Müslümanlığı kabul etmelerine yol açmıştır.[29]

Hülâgû'nun İlhanlılar hânedanını kurduğu Pers diyarında, İslâm'ın Moğollar arasında ilerlemesi daha yavaş olmuştur. Berke Han ve Mısır Sultanının saldırılarına karşı konumunu güçlendirmek isteyen Hülâgû, Ermeni kralı ve Haçlılar gibi Doğu Hıristiyan güçleri ile ittifakı kabul etmiştir. En sevdiği karısı Hıristiyan idi ve dindaşlarına karşı iyi davranması için kocasının aklına giriyordu. Oğlu Abaka Han ise Konstantiniye İmparatoru'nun kızıyla evlenmişti. Abaka Han'ın kendisi Hıristiyan olmasa da, sarayı Hıristiyan rahiplerle dolup taşıyordu ve Müslümanlara karşı ittifak kurulmasını temin için, Avrupa prenslerinden birkaçına –Fransa'ya St. Louis'e, Sicilya Kralı Charles'a ve Aragon Kralı James'e– elçiler gönderiyordu. Aynı maksatla 1274 yılında on altı kişilik bir Moğol elçisi Council of Lyons'a gönderilmiş ve bu heyetin sözcüsü burada arkadaşlarından bir kaçı ile Hıristiyanlığı benimseyip vaftiz edilmişlerdi. Abaka'nın din değiştireceği konusunda büyük ümitler beslenmişse de netice çıkmamıştı. Onun halefi olan kardeşi Teküdâr[30] İslâm'ı kabul eden İlhanlıların ilki olmuştur. Hıristiyan olarak yetişti-

28 Makrîzî (2), s. 215.

29 *A.g.e.*, s. 222.

30 Vassâf ona din değiştirmesinden önce Nikûdâr ve sonra ise Ahmed demiştir.

rilmiştir, çünkü (çağdaş bir yazarın[31] ifadelerine göre) "küçüklüğünde vaftiz edilmiş ve Nicholas adıyla çağrılmıştır. Fakat büyüyünce, çok sevdiği Müslümanlar ile münasebetleri sayesinde Hıristiyanlığı reddederek Müslüman olup Muhammed Han ismini almıştır. Bütün gücüyle Tatarların imana gelip Hz. Muhammed'in yoluna girmesi için çabalamıştır. Tatarlar din değiştirme konusunda inatçı davranınca, onlara karşı güç kullanmaya cesaret edemeyip, din değiştirmelerini teşvik için rütbeler verip çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. Gerçekten de onun zamanında bir çok Tatar Müslümanların dinine geçmişlerdir." Bu hükümdar, dinini değiştirdiğini Mısır Sultanına aşağıdaki şu mektupla haber vermiştir: "Kadir-i Mutlak olan Allah'ın kudreti ile Ahmed'in Mısır Sultanına bağlılığıdır. Kadir-i Mutlak olan Allah (celle celâlühû), bizi Keremiyle koruyarak ve Rehberliğinin ışığıyla, erken yaşımızda ve gücümüz kuvvetimiz yerindeyken, bizi İlahlığını bilme ve Birliğini tanıma ile mümkün olan doğru yola iletip Muhammed'in (en yüksek lütuflar onun üzerinedir) Allah'ın Peygamberi olduğuna şehadet ettirdi ve O'nun velilerine ve zühd sahibi kullarına hürmet duydurttu. 'Allah kimi hidayete erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar.'[32] İmparatorluk sırası şanlı babamızdan ve ağabeyimizden bize kalana kadar dinin yükselmesi, İslâm'ın ve Müslümanların içinde bulundukları şartların düzelmesi için kalbimizde taşıdığımız temayüle son vermedik. Allah da kendi lütuf ve rahmetinin şânını bizim üzerimizden yaydı; öyle ki, O'nun nimetlerinin bolluğunda umutlarımız gerçekleşti ve O, bize ülkemizin gelinini bahşedip gösterdi ve o bize soylu bir eş oldu. Bir kurultay veya genel meclis toplandı. Bu kurultayda kardeşlerimiz,

31 Hayton. (Ramusio, c. II, s. 60, c).

32 Kur'ân-ı Kerîm, En'âm sûresi, 125. âyet.

oğullarımız, büyük asillerimiz, ordu kumandanlarımız ve yüzbaşılarımız bir araya gelip kurul oluşturdular; hepsi de ağabeyimizin emrini yerine getirmede anlaştılar. Buraya askerlerimizi toplayacağız. Askerlerimizin sayısı, bütün genişliğine rağmen yeryüzünü daraltacak, hiddeti ve hücumuyla insanların kalbine korku salacak durumdadır. Dağların zirvelerinin bile önünde eğildiği cesaret ile canlılık kazanan askerlerimiz, taşı bile yumuşatacak kadar azim ve kararlılık içerisinde bulunmaktadır. Hepsinin besledikleri arzunun ifadesi durumunda olan bu kararlılıkları üzerinde düşündük ve bizim planladığımız maksada ters düştüğü kanaatine vardık. Maksadımız refah seviyesini yükseltmektir, yani İslâm'ın emrini kaim kılmaktır; gücümüz yettiği kadarıyla, kesinlikle kan dökülmesini engellemeye, insanların kötülüklerini söküp atmaya yönelik olmayan hiçbir hüküm koymayacağız. Sulh ve refah rüzgârını bütün memleketlerde estirecek ve diğer ülkelerin hükümdarlarını şefkat ve cömertlik tahtında istirahat ettirteceğiz Buralarda Allah'ın emirlerine hürmet edilecek ve Allah'ın kullarına merhamet gösterilecek. Bu işimizde Allah, bize bu yangını söndürmemizi ve bu korkunç felaketlere son vermemizi ve (bu asker toplama) teklifiyle gelenlere Allah'ın yapmamız için kalbimize koyduklarını, onlara anlatabilmemizde bize ilham buyurdu. Allah'ın bizden yapmamızı istediği şeyler, en son çare olarak müracaat edilmesi gereken neyse onu tehir ederek dünyadaki tüm marazları iyileştirmek için mümkün olan her imkânı kullanmaktır. Çünkü biz, evvela doğru yolu beyan edene kadar silâha davranmayı arzulamıyoruz ve buna, ancak gerçeği beyan edip delilleriyle tesis ettikten sonra müsaade edeceğiz. Doğru ve faydalı görünenin yapılması konusundaki kararlılığımız, bize dinî meselelerde hadsiz destek veren ve numuneyi imtisal olarak gördüğümüz Şeyhülislâm'ın nasihatleri ile kuvvet

kazanmıştır. Gelişen devletimizin güvenilir şahsiyetleri olan baş kadımız Kutbuddin ile Bahaeddin Atabek'i size gönderdik. Maksadımız, hatt-ı hareketimizi size malum kılmak ve Müslümanların refahı için beslediğimiz iyi niyetlere şâhitlik etmenizdir. Yine maksadımız, Allah'ın bizi aydınlığa çıkardığını ve İslâm'ın kendisinden önce olan her şeyi geçersiz saydığını ve Kadir-i Mutlak Allah'ın içimize doğrunun ve doğruların peşinden gitme arzusunu yerleştirmiş olduğunu aşikâr kılmaktır… Eğer inandırıcı delil gerekiyorsa, insanlar hareketlerimizi gözlemlesinler. Allah'ın lütfu ile, dinin sancaklarını diktik ve bütün emir ve uygulamalarımızda bunu gösterdik. Öyle ki, Muhammed'in şeriatı baş köşeye oturtulabilsin ve Ahmed'in vaz'ettiği adâlet prensipleriyle sarsılmaz bir şekilde tesis edilebilsin. Böylece halkın kalbini neşe ile doldurduk, 'Allah taksiratınızı affetsin!' diyerek bütün suçluları affettik ve hepsine müsamaha gösterdik. Mescitler, medreseler, hayır kurumları ve kervansarayların yeniden yapılması için Müslümanlar tarafından samimi bir şekilde verilen teberrularla ilgili işlerin tamamını ıslâh ettik. Bu müesseselerden elde edilen gelirleri, bağışı yapan kimseler tarafından tespit edilen şartlar çerçevesinde, verilmesi gereken kimselere ve yerlere iade ettik… Hacılara hürmet gösterilmesini, kervanları için hazırlık yapılmasını ve hac yollarında güvenliklerinin sağlanmasını emrettik. Bir memleketten başka memlekete giden tüccara istedikleri yerlere gidebilmeleri konusunda tam bir serbestiyet tanıdık ve askerlerimiz ile muhafızlarımızın onların geliş gidişlerine müdahale etmelerini kesinlikle yasakladık." Mısır Sultanı'nın müttefiki olmayı arzuladıklarını, "ta ki, bu ülkeler ve şehirler tekrar ikamete açılabilsin, bu korkunç felâketler sona erdirilebilsin ve kılıç kınına döndürülebilsin. Bütün halklar huzur ve sükûn içinde yaşayabilsin. Müslümanların boyunları zillet boyunduruğun-

dan kurtulabilsin."[33]

Moğol tarihi üzerine çalışanlar için, tarifi mümkün olmayan korkunç hâdiselerin ve mütemadiyen devam eden kıyımdan, bir Moğol hükümdarına dayanan ve gerçekten de böylesi dudaklardan çıkması garip görünen insanî ve hamiyetperver fikirleri beyan eden bir belgeye geçmek rahatlatıcı olmaktadır.

Hâkanlarının din değiştirmesi ve Hıristiyanlara çektirdiği eziyetler, kendileri Hıristiyan olmadıkları hâlde uzun süredir Hıristiyanlarla kurulan münasebetlere alışmış olan Moğolları ziyadesiyle üzmüştü. Bunlar reislerini, atalarının yolunu terk ettiğini ileri sürerek Kubilay Han'a şikâyet etmişlerdir. Yeğeni Argun öncülüğünde ona karşı bir ayaklanma olmuş, yeğeni onu öldürterek yerine geçmiştir. Argun'un kısa süren hâkanlığı sırasında (1284-1291) Hıristiyanlar, tekrar gözde konuma gelirken Müslümanlar çeşitli baskılara maruz kalmışlar, makamları ellerinden alınarak saraydan kovulmuşlardır.[34]

Teküdâr'ın haleflerinin hepsi de dinsiz idi ve bu durum 1295 yılında İlhanlıların yedincisi ve en büyüğü Gazan Mahmûd'un Müslüman olup İslâm'ı Pers diyarının hâkim dini hâline getirinceye kadar devam etmiştir. Son üç hükümdar zamanında Hıristiyanlar, Pers devletini yöneten ailenin kendi dinlerine geçeceği konusunda büyük ümitler beslemişlerdir, zira onlara çok önemli iltifatlar yapılmış ve devlet dairelerinin çoğu onlara emanet edilmişti. Onun hemen öncesinde gelen ve 1295'te tahtta sadece bir kaç ay kalan isyancı Baydu Han, Hıristiyanlara karşı beslediği sevgiyi, İslâm'ın Moğollar arasında yayılmasını önlemeye çalışarak, bu dinin

33 Vassâf, s. 231-234.

34 De Guignes, c. III, s. 263-265.

esaslarını öğreten herkesi de yasaklayacak kadar ileri götürdü.[35]

Müslüman olmadan önce Budist olarak yetiştirilen Gazan, Horasan'da sayısız Budist mâbedi yaptırmıştı ve Pers diyarında Moğolların hâkimiyet kurmasından itibaren bu ülkeye doluşan Budist rahiplerle beraber olmaktan büyük zevk alırdı.[36] Doğuştan dindar bir yaratılışa sahip görünen Gazan Han, zamanının farklı dinlerini incelemiş ve her dinden âlimin katıldığı tartışmalar düzenlemişti.[37] Bilgili veziri ve zamanının tarihçisi Raşididdîn, onun İslâm dinine geçişinde samimi olduğunu ve devletin başında olduğu sürece de şartlarına hakkıyla riayet ettiğini savunmuştur. Diğer taraftan, çağdaşları (ve sonraki yazarlar aynı atfı sık sık tekrarlamışlardır) onun sadece bazı emîr ve hocaların istekleri karşısında teslimiyet gösteren birisi olduğunu söylemişlerdir.[38] Onun savunuculuğunu yapan Raşididdîn: "Üstelik, onun kadar muktedir bir hükümdar hangi menfaat beklentisiyle dinini değiştirmiş olabilir ki? Hele, putperest ecdadı dünyayı fethetmişken!" diye sorar. Ancak onun dinini değiştirmesi, Baydu ile taht mücadelesi yaptığı dönemde, kesinlikle Fârisîlerin gönlünü kendi yanına çekmiş ve rakibinin ordusunda bulunan Moğol Müslümanlar firar ederek kendi dindaşlarının dâvâsını desteklemişlerdir. Gazan'ı benimsediği dâvâsında desteklemiş olan ve Hz. Peygamber'in verdiği haberlere göre, o dönemde İslâm dinini korumak üzere zuhur edip, önceki ihtişamına kavuşturacak devlet adamı olduğunu düşünen Müslüman Emîr Nevruz, onun hakkında şu düşünceleri taşımaktadır: Eğer Müslüman olursa, Pers'in hâkimi olacak-

35 C. d'Ohsson, c. IV, s. 141-142.

36 *A.g.e.,* s. 148.

37 C. d'Ohsson, c. IV, s. 365.

38 *A.g.e.,* s. 148; Cahun, s. 434.

tır. Putperest Moğolların ızdırap verici boyunduruğundan kurtulan Müslümanlar, onun dâvâsına omuz vereceklerdir ve Allah, onun hak dini yok olma tehlikesinden kurtaracak olmasından dolayı, ordularına zafer bahşedecektir.[39] Gazan, kısa süren bir tereddütten sonra, dinini değiştirdiğini halka açıklamış, subayları ve askerleri onu kendilerine örnek almışlardır: Zâhid ve âlim kimselere sadaka dağıtmış, camileri ve evliya türbelerini ziyaret etmiş ve her bakımdan örnek alınacak bir Müslüman devlet adamı olarak arzı endam etmiştir. 1304 yılında Muhammed Hüdabende adıyla ardından gelen kardeşi Olcaytu, annesinin dini üzerine Hıristiyan olarak yetiştirilmiş ve Nicholas adı verilerek vaftiz edilmişti. Fakat annesinin ölümünden sonra, daha genç yaştayken hanımının telkinleriyle İslâm dinine girmiştir.[40] İbn Batûta, onun Müslüman oluşunun Moğollar üzerinde büyük tesir meydana getirdiğini söyler.[41] Bu vakitten sonra İslâm dini

39 C. d'Ohsson, c. IV, s. 128,132.

40 Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchanen,* c. II, s. 182. Esir edilen Müslüman kadınların, Moğolların İslâm'a kazandırılmasında büyük ölçüde paylarının olduğu iddiası pek inandırıcı görünmemektedir. Kadınlar, Moğollar arasında muteber bir konumda görünüyorlardı. Dinî konularda üstlenmiş oldukları vazifelerle ilgili daha önceden verilen misallerde olduğu gibi, siyasî konularda da önemli görevler üstlenmiş olduklarına dair çok sayıda örnek gösterilebilir. Rubrucklu William, misyonerlik çabalarının önünde Müslüman bir kadının tesirinin nasıl engel teşkil ettiğini şöyle anlatmaktadır: "Pentecost gününde bir Müslüman yanımıza geldi. Sohbetimiz sırada ona dinî açıklamalarda bulunduk ve biz Allah'ın insana yaratılmasında, ölülerin diriltilmesinde, hesap gününde lütuflarda bulunduğunu ve vaftiz ile günahların temizlendiğini söylediğimizde, vaftiz edilmek istediğini söyledi. Ancak biz vaftiz hazırlığı yaparken birden atına atladı ve karısına danışmak zorunda olduğunu söyledi. Ertesi gün, bizimle konuşurken vaftiz edilmesinin mümkün olmadığını, dolayısıyla kımız (kısrak sütü) da içemeyeceğini söyledi. (Rubruck, s. 90-91).

41 İbn Batuta, c. II, s. 57.

İlhanlıların devletinde üstün din hâline gelmiştir.

Çağataylar ve torunlarının payına düşen Orta Krallık'ta İslâm'ın ilerleyişiyle ilgili elimizde bulunan bilgiler çok daha yetersizdir. Buralardaki devlet adamlarının bazılarının hizmetinde Müslüman vezirler olmuş, fakat kendileri İslâm dinine sıcak bakmamışlardır. Çağatay bizzat, kurban kesmek ve cenazelerin yıkanması gibi ibadetlerine sınırlamalar getirerek Müslüman tebasını baskı altında tutmuştur. el-Cüzcânî, onun Moğol hükümdarları içinde en acımasız Müslüman düşmanı olduğunu ve kötü maksatlarla olmadığı sürece kimsenin ağzına "Müslüman" kelimesini almasını istemediğini belirtir.[42] Torunu ve halefi olan Kara-Hülâgû'nun karısı Orkana, oğlunu Müslüman olarak büyütmüş ve o da, 1264 yılında Mübarek Şah adıyla, Çağatay Hanlığının çekişmeli halefliğine hak iddia edenlerden birisi olarak ortaya çıkmıştır. Fakat kısa zaman sonra yeğeni Burak Han tarafından tahtan kovulmuş ve kendi dini adına tesir icra etmemiş gibi görünmektedir; gerçekten de aldıkları isimlerden de anlaşılacağı üzere kendi çocuklarından hiç birisi babalarının dinini benimsemiş gibi görünmemektedirler.[43] Burak Han'ın 1270 yılında hayata gözlerini kapamasından birkaç gün önce "iman nuruna nâil olmanın bahtiyarlığıyla" Gıyaseddin adını aldığı söylenir.[44] Fakat, defin işlemi Müslüman geleneğine göre değil de eski Moğol âdetlerine göre yapılmıştır. Onun zamanında din değiştirmiş olanlar önceki putperestliklerine geri dönmüşlerdir. İslâm'ın Çağatay Moğolları tarafından genel kabul görmesi, bir sonraki asırda 1326 yılı civarında, Tarmaşirin Han'ın ihtida etmesine kadar gerçekleşmemiştir. Fakat bu sefer reislerini örnek alanlar seçtikleri yeni dine sâdık

42 Cüzcânî, s. 381, 397; Raverty, s. 1110, 1145-1146.

43 Reşidüddîn, s. 173-174, 188.

44 Ebu'l-Gâzi, c. II, s. 159.

kalmışlardır. O zaman bile, İslâm'ın hâkimiyeti ikame edilememiştir. Çünkü bir sonraki on yıllık dönemde –ki bu dönemin kronolojisi belirsizdir– Han olan Bûzan, Tarmaşirin'i tahtan indirmiş ve Müslümanlara baskı uygulamıştır.[45] Edindiğimiz bilgilere göre, Müslüman hükümranlığının ortaya çıkışı ancak birkaç yıl sonra, yıkılan Çağatay hânedanlığının Kaşgar adıyla ayrı devlet olarak kurulduğu dönemde olmuştur. Hükümdar olan Tuğluk Timur Han'ın (1347-1363) İslâm dinine geçişine, Hoca Cemaleddin adında bir Allah dostunun vesile olduğu söylenir. Bu hoca, yanındaki birkaç yolcuyla beraber bilmeyerek bu hükümdarın av arazisinin içine girmişti. Elleri ve kolları bağlı vaziyette huzura çıkarılan ve hükümdarın öfkeyle, hangi cüretle av sahasına girdikleri sorusuna hoca, yabancı olduklarını ve yasağı ihlâl ettiklerini farketmediklerini söyleyerek özür dilemişti. Onların Farisî olduklarını öğrenen hükümdar, köpeğin bile Farisîlerden daha kıymetli olduğunu söylemesi üzerine, Hoca, "Evet, eğer hakiki imana sahip olmamış olsaydık, köpekten daha aşağı olurduk." diye karşılık vermiş. Bu cevaptan çok etkilenen Han, bu gözü pek Farisînin avdan sonra huzuruna getirilmesini emreder ve onu kenara çekerek o sözlerle neyi kastettiğini ve "iman" kelimesinin ne olduğunu sorar. Hoca daha sonra İslâm'ın esaslarından öyle bir şevk ve iştiyakla bahseder ki, Han'ın önceden taş kadar katı olan kalbi mum gibi erir. O mübarek insan, inançsızlığın içinde bulunduğu vahim durumu veciz bir şekilde izah eder. Han, hatalarının gözünü perdelediğini anlar. Fakat şöyle der, "Şimdi İslâm dinini ikrar edecek olsam, tebamı doğru yola iletemem. Ama bana karşı biraz sabırlı davran; ceddimin memleketini elime geçirdiğim zaman, bana tekrar gel." Zira Çağatayların imparatorluğu bu sıralarda çok sayıda küçük beyliklere ayrılmıştır ve

45 İbn Batuta, c. III, s. 47.

Tuğluk Timur'un tüm imparatorluğu, önceden olduğu gibi birleştirerek kendi hâkimiyeti altına alması uzun yıllar almıştır. Bu esnada Hoca Cemaleddîn memleketine dönmüş ve ağır bir hastalığa yakalanmıştır: Son nefesini verirken oğlu Raşididdîn'e şöyle demiştir, "Tuğluk Timur bir gün çok büyük bir hâkan olacaktır. Aman ha, onun yanına gidip, selâmımı söylemeyi ve bana vermiş olduğu sözü korkusuzca hatırlatmayı ihmal etme!" Birkaç yıl sonra, Tuğluk Timur ceddinin imparatorluğunu yeniden kazanınca, Raşididdîn, babasının son arzusunu yerine getirmek maksadıyla bu Hân'ın ordugâhına gider. Ancak bütün çabalarına rağmen Han ile görüşüp konuşma fırsatı bulamaz. Sonuç olarak şöyle bir yola başvurur: Bir sabah erkenden Han'ın çadırının yakınında ezan okumaya başlar. Bu şekilde uykudan uyandırıldığına öfkelenen Han, bu münasebetsizin huzuruna getirilmesini emreder, o da hemen oracıkta babasının mesajını iletir. Tuğluk Timur verdiği sözü unutmamıştır ve şöyle söyler: "Tahta geçtiğim günden beri verdiğim söz aklımdan çıkmadı, fakat beklediğim kişi bir türlü gelmedi. Madem öyle, hoş geldin, sefâlar getirdin." Oracıkta iman ikrarını tekrarladı ve Müslüman oldu. "O sabah yüce lütuf doğusundan doğan ihsan güneşi inançsızlığın karanlık gecesini yok etti ... Onlar daha sonra İslâm'ın tebliği için, beylerle birer birer görüşmeleri gerektiğine karar verdiler. İmana gelenler için durum iyi olacaktı, fakat reddedenler kâfir ve putperestler olarak katledileceklerdi." İlk sorgulanacak olan Emîr Tûlik adında bir soyluydu. Han, ona "İslâm'ı kabul eder misin?" diye sorunca, Emîr Tûlik gözlerinden yaşlar dökülürken şöyle der: "Üç yıl önce Kaşgar'da mübarek bir zat vesilesiyle din değiştirip Müslüman olmuş, fakat sizden korkuma bunu açıktan beyan edememiştim." O zaman Tûğluk Han ayağa kalkıp onu kucaklar ve üçü tekrar otururlar. Bu şekilde bütün beylerle te-

ker teker konuşurlar ve Carâs adında biri hâriç hepsi İslâm'ı kabul eder. Carâs, hoca Raşididdîn ile kendi kölesi arasında bir güç denemesi yapılmasını teklif eder. Kölesi, normalin üzerinde boy-posa sahip ve iki yaşında bir deveyi kaldıracak kadar güçlü bir kâfirdir. Hoca, bu meydan okuma dâvetini kabul eder ve şöyle der: "Eğer onu yıkamazsam, sizin Müslüman olmanızı istemeyeceğim. Eğer Allah, Moğolların İslâm'la şereflenmesini diliyorsa, şüphesiz bana bu adamla baş edecek gücü verecektir." Tûğluk Han ve beraberinde Müslüman olanlar, bu mübarek adamı vazgeçirmeye çalışırlarsa da o ısrar eder. "Büyük bir kalabalık toplanır, kâfir köle içeri alınır; o ve hoca birbirlerine doğru ilerler. Gücünden dolayı böbürlenen kâfir, kendinden emin bir havayla yaklaşır. Hoca, onun yanında küçük ve çelimsiz görünmektedir. Birbirlerine yumruk atacak mesafeye geldiklerinde hoca, var gücüyle kâfirin göğsüne vurur ve kâfir bayılıp düşer. Biraz kendine gelip ayağa kalktıktan sonra, tekrar hocanın ayakları önüne yığılır ve yüksek sesle iman ikrarında bulunur. Ahali coşkuyla alkışlar ve o gün 160.000 kişi traş olup Müslüman olur. Han sünnet olur ve İslâm nuru karanlık gölgelerini dağıtır…" O zamandan itibaren İslâm, Çağatay'ın torunları hâkimiyetinde kurulmuş olan ülkelerde resmen tanınmıştır.[46] Fakat göçebe Moğolların çoğu, on beşinci asrın ilk yıllarına kadar İslâm halkasının dışında kalmış gibi görünmektedirler. Bu kanaatin oluşmasındaki sebep, 1416 yılı civarında Moğolistan'ın[47] Han'ı olan Muhammed Han'ın onların din değiştirmeleri için benimsediği sert metodlar olduğuna hük-

46 Ebu'l-Gâzi, c. II, s. 166-168; Muhammed Haydar, s. 13-15.

47 Çağatay Hanların gücü bittiği zaman, topraklarının doğu bölümünün bir kısmı, Moğolistan ismi altında kısmen bağımsız oldu. Burası göçebe çobanların alışkanlıklarına çok uygun olan kırsal bir ülkeydi, ki burası şimdi Çin Türkistan'ı diye biliniyor.

medilmektedir. Muhammed Han varlıklı bir hükümdar ve iyi bir Müslüman idi. Doğruluk ve adâletten ayrılmazdı; bu yoldaki gidişatından ufak bir sapma göstermedi. Onun bereketli döneminde Moğolların çoğu Müslüman oldu. Moğolları İslâm'a sevk etmek için bazen sert tedbirlere başvurduğu iyi bilinmektedir. Mesela, sarık sarmayan bir adamın kafasına at nalı çaktırdığı rivayet edilir. Allah kusurlarını affetsin."[48]

Böylesi şiddetli tedbirler bile İslâm'ın genel kabul görmesini sağlamada fayda vermemiştir. Çünkü bir sonraki yüzyılın sonları kadar geç zamanlarda dahi[49] İshak Veli adında bir derviş, irşad ve tebliğ faaliyetleri için Kaşgar, Yerkent ve Hotan'da geniş bir alan bulmuş ve buralarda dinini yayarak on iki yıl geçirmiştir.[50] Kırgız ve Kazaklar arasında da çalışmış ve bunların arasından 180 kişiyi dinine çevirerek on sekiz put tapınağını yıkmıştır.[51]

Önceki sayfalarda Müslümanların, kültür merkezlerini tahrip etmiş olan barbar sürülerini kendi dinlerine çekmek için ne gibi adımlar attıklarına işaret etmiştik. Bir asrı aşan bunalım döneminden sonra, İslâm yavaş yavaş önceki hakimiyetinin harabelerinden zuhur edip çıkmaya başlamış ve tekrar hâkim bir din olarak yerini almıştı. Moğolların kazanılması için rakip dinlerin müntesipleriyle yapılan mücadele esnasında, siyasî hesaplar hiç şüphesiz Müslüman tarafın lehine işlemiştir. Batı Hıristiyan âleminin entrikaları, Hıristiyanları şüpheli yabancı bir gücün casusları konumuna düşürmüştü. Fakat başlangıçta böyle olan Nasturî ve Moğollar, kendilerinin yerli olduğu iddiasıyla Müslümanlara yabancı bir dinin mensupları olarak saldırabiliyorlardı. Argun, Ah-

48 Muhammed Haydar, s. 57-58.

49 Kaşgar Hânı Abdülkerîm (1575-1594).

50 Martin Hartmann, *Der Islamische Orient,* c. I, s. 203 (Berlin 1899).

51 *A.g.e.,* s. 202.

med Teküdâr'ı atalarının kanunlarına ihanet etmekle ve kendilerinden öncekilerin bilmediği Arapların yolundan gitmekle suçlamıştı.[52] Tarmaşirin'in sürgüne yollanmasına sebep olan isyan, bu hükümdarın Yasa ya da eski Moğol kurumlarının kanunlarına uymadığı şikâyetinden kuvvet kazanmıştı.[53] Fakat mücadele konusu uzun süre şüpheli olarak kalsa da İslâm mahrum bırakıldığı topraklarda yavaş yavaş zemin tutmuştu. Bu başarının elde edilmesinde kullanılan vasıtalar meçhul olup yukarıda zikredilen yetersiz ayrıntılar sebebiyle çok şey anlatılamamıştır. Ancak kişilerin din değiştirmelerine yol açan tebliğ vasıtalarının bazılarına işaret edecek kadar kayıtlıdır. Ananda, İslâm'ı süt annesinin sütünden içti[54] ve diğer mü'minler, özellikle eski Müslüman Türk aileleri, aralarına yerleşen Moğollar üzerinde âdeta hissedilmez bir tesir oluşturmuşlardır. Fakat irşad ve tebliğ unsurları arasında özel bir önemi haiz olan, pîrler ve müritlerinin tesiriydi. Moğol istilâsının sel gibi üzerlerine boşalmasının ardından Müslümanların çok büyük bir hayal kırıklığının sardığı hengâmeda, onlar ilk olarak tasavvufa, pîr ya da manevî rehbere ve tarikatlara sığınmışlardır. Nakşibendî gibi tarikatlar, on dördüncü asırda yeni gelişme safhasına girmiş, Müslüman topluluğa yeni bir soluk olmuş ve taze şevkler ilham etmiştir. "Asya'daki Müslüman, pîrler ve müritlerinin elinde ilk başta sessiz ve gayri ihtiyarî, sonraları ise bir grubun sâdık mensubu hâline gelen bir vekil olmuştur. Bu grup, yabancı, barbar ve ehli dünya olan Moğolların yönetimine karşı örgütlenmiş millî bir din grubuydu."[55]

Şimdi de Altın Ordu'daki İslâm tarihine dönelim. Moğol-

52 Assemani, c. II, blm. 2, s. cxvi.
53 İbn Batuta, c. III, s. 40.
54 Reşidüddîn, s. 600.
55 Cahun, s. 410.

ların bu bölümdeki en önemli yerleşim alanları, Volga nehrinin suladığı otlak bir ovaydı. Başşehirleri Saray'ı Volga kıyısında kurmuşlardı ve Rus beylerinin vergileri buraya gönderilirdi. Daha önce bahsedildiği gibi Barak Han'ın Müslüman oluşu ve bunun sonucunda Mısır'la başlatılan yakın ilişkinin canlanması, İslâm'ın ilerlemesine muazzam boyutlarda katkı sağlamıştı. Asiller sınıfından birçok kimse ve Altın Ordu'nun Moğol soyundan gelen lider konumundaki kimseler, Barak'ı kendilerine örnek alarak dinlerini değiştirmiş gibi görünmektedir. Fakat Altın Ordu'nun birçok kabilesi, İslâm'ın kendi aralarına sokulmasına içerlemiş gibi görünmüşler ve Barak Han'ın Müslüman oluşu ilan edilince, artık onun lâyık olmadığını düşündükleri hükümdarlık tacını rakibi Hülagu'ya teklif etmişlerdir. Gerçekten de bu muhalefet o kadar güçlü idi ki, Nogayların ayrı bir kabile olarak oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Onlar adlarını, Barak Han emri altında bulunan Moğol güçlerinin baş kumandanı olan Nogay'dan almışlardır. Altın Ordu'nun diğer beyleri Müslüman olmuş fakat Nogay, Şaman olarak kalmıştır. Dolayısıyla Moğolların eski dinlerini bırakmalarına karşı çıkanların etrafında toplandıkları bir şahsiyet hâline gelmiştir. Ancak bir Şaman ile evli olan kızı, düğününden bir müddet sonra İslâm dinine geçmiş ve sonuçta kocasının kötü davranışına ve aşağılamasına katlanmak zorunda kalmıştı.[56]

1313'ten 1340'a kadar Altın Ordu'nun lideri durumunda olan ve irşad ve tebliğ çalışmalarındaki gayretleriyle kendini gösteren Özbek Han'a şöyle denmiştir: "Sana olan itaatimizle yetin, bizim dinimizden sana ne? Arapların dini için Cengiz Han'ın dinini neden bırakmalıymışız?" Fakat gayretleri önündeki güçlü muhalefete rağmen Özbek Han, birçok kim-

56 Howorth, c. II, s. 1015.

seyi canla başla bağlanmış olduğu dinine çekmeyi başarmış ve İslâm dini onun ülkesinde sağlam bir şekilde teşkilatlanmasını, hâkimiyeti sırasındaki gayretlerine borçludur.[57] Onun meydana getirdiği etkinin daha fazla izlerine Orta Asya'nın Özbek kabileleri arasında da rastlanmaktadır. Bu kavimler adını ondan almışlar ve muhtemelen onun idaresi zamanında Müslüman olmuşlardır. İslâm inancını tüm Rusya'da yaymak için planlar yaptığı[58] fakat burada başarıya ulaşamadığı söylenmektedir. Gerçekten de Moğollar, Rusya'ya iki asır süreyle hükümran olmuş olsalar da, bu ülke halkı üzerinde çok az bir tesir meydana getirmişlerdir. Yaptıkları tesirin en azı ise din alanında olmuştur. İslâm'ın yayılması için gayret göstermesine rağmen Özbek Han'ın Hıristiyan tebaya karşı çok müsamahakâr davrandığı da dikkat çekici bir durumdur. Döneminde Hıristiyanların, dinlerini yaşamalarına karışılmadığı gibi ülke sınırları içerisinde misyonerlik çalışmaları yapmalarına bile müsaade edilmiştir. Müslüman müsamahanın en göze çarpan belgelerinden biri, Özbek Han'ın 1313 yılında Başpiskopos Peter'a tanıdığı imtiyaz sözleşmesidir: "En yüce Zatın iradesi, kudreti, büyüklüğü ve merhametiyle! Özbek'ten büyük küçük bütün beylere, vesaire, vesaire... Kimse Peter'ın başında bulunduğu kiliseye veya onun hizmetkârlarına veya emrindeki din bilginlerine hakaret etmeye. Kimse onların mülkünü, mallarını ve adamlarını gasp etmeye. Kimse başpiskoposluk kilisesinin işlerine müdahale etmeye. Çünkü bunlar mukaddes sayılır. Her kim oralara müdahale eder ve fermanımızı ihlâl ederse, Allah huzurunda suçlu olup onun gazabını hissedecek ve tarafımızdan ölümle cezalandırılacaktır. Bırakın, Başpiskopos emniyet ve sürûr içerisinde hayat sürsün; âdil ve dürüst bir şekil-

57 Ebu'l-Gâzi, c. II, s. 184.

58 De Guignes, c. III, s. 351.

de kendisi (ya da vekili) tüm dini işleri karara bağlasın ve düzene soksun. Kesinlikle beyan ederim ki, ne biz ne de çocuklarımız, ne ülkemizin beyleri ne de vilayetlerimizin valileri, hiçbir şekilde kilisenin ve başpiskoposun işlerine karışmayacaktır. Onlara ait bölge, köy, av sahası ve balık tutulan yerlere, kovanlarına, arazilere, otlaklara, ormanlara, kendilerine has özel yerlere, üzüm bağlarına, değirmenlere, ahırlarına ya da kilisenin mülk ve mallarından hiçbirine dokunulmayacaktır. Başpiskoposun zihni sürekli huzur içinde ve sıkıntılardan uzak olup, biz, çocuklarımız ve milletimiz için Allah'a kalp huzuruyla dua etsin. Kutsal sayılan herhangi bir şeye her kim zarar verirse, suçlu sayılacaktır, Allah'ın gazabına ve ölüm cezasına maruz kalacaktır ki, başkaları onun âkıbetini görüp caysın. Gümrük vergileri, tarla sürüm vergisi, yol veya nakliye vergileri gibi her türlü vergi toplanırken ve tebamız arasından askere adam alırken Başpiskopos Peter'ın emri altındaki kiliselerden ve din adamlarından hiçbir şey alınmayacaktır: ... din adamlarından herhangi bir şey alınmışsa üç katı olarak geri ödenecektir... Kanunlarına, kiliselerine, manastırlarına ve başka ibadet mekânlarına saygı duyulacaktır: Bu dini kim kınar ve suçlarsa, hiçbir bahaneyle kendini temize çıkartamayacak ve ölümle cezalandırılacaktır. Papazlar ve yardımcılarıyla aynı masayı paylaşıp aynı evde oturan kardeşleri ve oğulları aynı imtiyazlara sahip olacaklardır."[59]

Bunların boş sözler olmadığı ve burada vaadedilen müsamahanın gerçek olduğu, 1318 yılında Papa XXII. John tarafından Han'a gönderilen bir mektuptan anlaşılabilir. Bu mektupta Papa, Hıristiyan tebasına göstermiş olduğu lütuflardan ve onun elinden görmüş oldukları iyi muameleden do-

59 Karamsin, c. IV, s. 391-394.

layı Müslüman hükümdara şükranlarını bildirir.[60] Özbek Han'ın halefinin, İslâm'ın yayılması için aynı hevesi taşımadığı görünmekte ve dolayısıyla böyle bir kabiliyete sahip olmadığı için başarı elde etmesi beklenmeyecektir. Ruslar vergilerini ödedikleri müddetçe, kendi isteklerine göre ibadetlerinde serbest bırakılmışlardır. Atalarının dininden çevirmek için gayret gösterilseydi bile, Hıristiyanlık dini müdahale edilemeyecek kadar halkın yaşantısıyla iç içe bir hâlde bulunduğundan bir netice alınamazdı. Çünkü Hıristiyanlık Moğolların, Rusya sınırları içerisinde yerleşmesinden önce neredeyse üç asır süreyle Rus halkının millî dini olmuştu.

Yıllar önce bir başka kavim Rusları İslâm'a kazanmak için uğraştıysa da aynı şekilde başarısız olmuştu. Bu topluluk, onuncu asırda Volga kıyılarında bulunan Müslüman Bulgarlardı. Bulgarlar, din değiştirmelerini muhtemelen kuzeyin kürkleri ile diğer malları üzerine ticaret yapan Müslüman tâcirlere borçludurlar. Onların din değiştirmeleri, Miladi 921 yılından bir müddet önce olsa gerek. O zaman Halife el-Muktedir onlara, imanlarını kuvvetlendirmek ve İslâm'ın akidelerini ve emirlerini öğretmek için bir elçi göndermiştir.[61]

Bulgarlar, o zamanki Rus kralı Viladimir'i İslâm dinine geçirme teşebbüsünde bulunmuşlardı. Viladimir, (Rus tarihçisinden edindiğimiz bilgiye göre) kendi putperest inancından daha iyi bir din seçmesinin gerekli olduğunu düşünüyordu. Fakat Bulgarlar, onun sünnet olmaya ve şarabın yasaklanmasına karşı muhalefetini aşamamışlardı. Çünkü o, ha-

60 Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak,* s. 290.

61 İbn Fazlan ve Yakutî'nin seyahatnâmelerinden nakille. C.N. Fraehnio. (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersburg* 1822) c. VIII, s. 626.

yatlarının en büyük neşe kaynağı şaraptan Rusların vazgeçemeyeceği düşüncesindeydi. Hazar Denizi'ndeki Hazarların ülkesine gelip, kralı Musa dinine kazandırmış olan Yahudiler de aynı şekilde başarısız olmuşlardı.[62] Viladimir, onların fikirlerini dinledikten sonra nereli olduklarını sordu. "Kudüs. Fakat ilahi gazap bizi yeryüzüne dağıttı." diye karşılık verdiler. O zaman kral bağırarak şöyle dedi: "Demek ki siz, Tanrı'nın lânetlediği kimselersiniz. Buna rağmen başkalarına hocalık yapmak istiyorsunuz. Defolun! Bizim de sizin gibi yurtsuz kalmaya niyetimiz yok!" En hoşa giden etki bir Rum papaz tarafından bırakıldı. Bu papaz diğer dinlerin kısa bir eleştirisini yaptıktan sonra, dünyanın yaratılışından ve insanın düşüşünden başlayıp, Rum Kilisesi tarafından kabul edilen yedi ekümenlik meclisine varana kadar tüm Hıristiyanlık öğretisini ayrıntısıyla anlattı. Daha sonra krala, doğruluk üzere olanların cennete girdiği, kötülerin ise cehenneme atıldığı bir Mahşer Günü tasvir etti. Papaz, vaftizi kabul etmesi hâlinde cennete vâris olacağı vaadinde bulundu. Fakat Viladimir, pagan dininin yerine geçecek din için acele bir tercihte bulunmak istemiyordu. Soylularını topladı, farklı dinler hakkında edindiği bilgileri anlattı ve onların tavsiyesini istedi. Soylular şöyle cevap verdiler, "Kralımız, herkes kendi dinini övüyor. Eğer en iyi seçimi yapacaksanız, bilge adamlarınızı farklı ülkelere gönderiniz ve bu milletlerden hangisinin, Allah'a lâyık olduğu şekilde değer verdiğini ortaya çıkarsınlar." Böylece kral, bu maksatla bilgeliğiyle tanınan on kişiyi seçti. Bu elçiler, Bulgarlar arasında pis görünümlü ibadet yerleri, ümitsiz dualar ve donuk simalar buldular; Alman Katolikler arasında ihtişam ve debdebeden mahrum dini törenler gördüler. Sonunda Konstantiniyye'ye geldiler: "Tanrımızın büyüklüğünü görsünler" dedi kral. Böylece Ayasofya

62 Ebû Ubeyde el-Bekrî, s. 470-471.

kilisesine götürüldüler. Patrik cübbesini giyinmiş, cemaate ayin yaptırıyordu. Binanın ihtişamı, rahiplerin zengin görünümlü kıyafetleri, sofralardaki süsler, tütsülerin hoş kokusu, insanların hürmetle sessiz duruşları ve törenlerdeki esrarlı ciddiyet yabanî Rusları hayranlık ve şaşkınlık içerisinde bıraktı. Bu kilise onlara, Tanrının ikamet mekânı ve ölümlülere ihtişamını açıkladığı yermiş gibi göründü. Kiev'e döndüklerinde elçiler, aldıkları vazifeyle ilgili krala bilgi verdiler. İslâm dininden aşağılayıcı ifadelerle bahsettiler, Roma Katolik dini için fazla bir şey söylemediler, fakat Rum Kilisesini coşkuyla övdüler. Şöyle dediler: "Dudaklarını tatlı bir suya değdiren herkes artık diğerlerinden hazzetmez; bu nedenle Rum Kilisesinin dinine vâkıf olduktan sonra başkasını arzulamayız." Viladimir bir kez daha soylularına danıştı ve onlara şöyle dedi: "Rum dini en iyisi olmasaydı, ölümlülerin en akıllısı olan büyükannen Olga, onu asla benimsemezdi." O zaman Viladimir daha fazla tereddüt etmedi ve Hıristiyan olduğunu açıkladı (M. 988). Vaftiz edildiği günden bir gün sonra dedelerinin taptığı putları yıktı ve bir ferman yayınlayarak bütün Rusların, efendi-köle, zengin-fakir ayırımı yapılmaksızın vaftiz edilerek Hıristiyanlık dinine girmesini emretti.[63]

Hıristiyanlık Rus halkının millî dini oldu. Moğol istilâsından sonra, Rusları ve Tatarları bugüne kadar birbirinden ayrı iki ırk olarak tutan farklı millî yapıları, Tatar hâkimiyetinden nefreti doğurmuş; Rusların kendi dinlerine adanışları, Tatarlarda ise dinî gayretin bulunmayışı; boyunduruk altındaki ırkın, fâtihlerin dinini kabul etmemesine sebep olmuştur. Özellikle sarhoş edici içkilerin kullanımının İslâm şeriatında yasak oluşunun, bu dinin Ruslar tarafından kabul edilmemesinin önündeki en büyük engel olduğu sanılmaktadır.

63 Karamsin, c. I, s. 259-271.

1905 yılında tüm Rus imparatorluğunda din hürriyeti beyannamesi yayınlanıncaya ve ardından başlayan etkin tebliğ faaliyetlerine kadar Rusların din değiştirerek İslâm'a geçmeleri vuku bulmamış gibi görünmektedir. Münferit bazı ihtida vak'aları olmuşsa bile bunlar, Tatarlar tarafından sunulan maddî yardımın câzibesine ve Müslümanlardaki üstün ahlâk karakterinin etkisine bağlanmaktadır.[64]

Rusya'daki Tatarların önceki asırlarda İslâm'ın yayılışını destekleme konusunda bütünüyle etkisiz oldukları anlaşılmamalı. Kırım'daki sözde Tatarlar arasında, belirgin Helen yüz tipinin bulunması şöyle bir faraziyeye götürmektedir: Bu Müslümanlar, Kırım yarımadasında mukim olarak buldukları Rum ve İtalyanları kendi toplumları içerisinde eritmiştir. Dolayısıyla onların arasında yerli halkın ve Cenevizli kolonicilerin Müslümanlaşmış torunlarını buluyoruz.[65] Kırım'a on yedinci asırda gitmiş olan bir seyyah bize, Kırım Tatarlarının kölelerini Müslüman olmaya ayarttığını, ikna olmaları durumunda hürriyetlerine kavuşturulmaları vaadiyle bir çoğunu kendi dinlerine çektiklerini söyler.[66] 1905 yılında yayınlanan din hürriyeti beyannamesinden sonra Kırım Tatarları arasından İslâm'a geçişlerin olduğu da bildirilmektedir.[67]

Burada Litvanya'daki Tatarlara da kısaca değinilebilir. Tatarlar bu ülkede on beşinci asırdan beri küçük gruplar hâlinde yerleşmiş bulunmaktadırlar: Bu Müslüman göçmenler, Hıristiyan nüfusun ortasında ikamet etmişlerse de dinlerini muhafaza etmişlerdir ama (muhtemelen siyasî sebeplerden dolayı) dinlerine insan kazanma gayreti içinde oldukları gö-

64 Bobravnikoff, s. 13.
65 Reclus, c. V, s. 831; R. du M.M., c. III, s. 76, 78.
66 Jean de Luca, *Relation des Tatares,* s. 17.
67 *Islam and Missions,* s. 257.

rünmemektedir. Fakat Litvanyalı ve Polonyalı kadınlarla evlenmişler ve bunlardan doğan çocuklar daima Müslüman olarak yetişmiştir. Diğer taraftan Müslüman kızların Hıristiyanlarla evlenmesine müsaade edilmemiştir. Litvanya büyük dükleri on beşinci asırda Hıristiyan kadınların Tatar askerleriyle evlenmesini teşvik etmiş ve onlara arazi verip, başka imtiyazlar tanımıştı.[68]

İslâm'ın tebliğ tarihindeki en merak uyandırıcı olaylardan biri, Orta Asya'daki Kırgızların Tatar mollalar tarafından İslâm'a kazanılmalarıdır. Bu mollalar, Kırgızlar arasında Rus hükümetinin elçileri olarak bulunup, onlara İslâm'ı tebliğ etmişlerdir. Kırgızlar, 1731'de Rus idaresi altına girmeye başlamışlar ve 120 yıl süreyle, etnik köken bakımından Volga Tatarlarıyla aynı oldukları düşüncesiyle onlarla yapılan bütün diplomatik yazışmalar Tatar dilinde olmuştur. Rus hükümeti tarafından yapılan bir başka yanlış değerlendirme ise Kırgızların Müslüman olduğudur. Halbuki, on sekizinci asırda onların neredeyse tamamı Şaman idi ve bir çoğu on dokuzuncu asrın ortalarına kadar bile hâlâ Şaman idi. Ülkelerinin Rus imparatorluğuna ilhakı zamanında, sadece birkaç Han ve Sultanın İslâm dininden haberi vardı ve onların bilgileri de karışık ve muğlak idi. Kırgız steplerinin tamamında ne tek bir cami ne de Hz. Peygamber'in dinini öğretecek tek bir din görevlisi bulunmuyordu ve Kırgızlar, İslâm'a geçişlerini Rusların onları Müslüman sanmalarına ve o şekilde davranmada ısrarcı olmalarına borçludurlar. Cami yapımı için çok miktarlarda para verilmiş ve okul açarak gençlerin İslâmî esaslara göre yetiştirilmeleri için hocalar gönderilmişti: Kırgız âlimlere, geçimlerini temin etmeleri için az miktar yevmiye verilerek, aile reisleri hediye ve başka ikna vasıtala-

68 Gasztowtt, s. 321-323; R. du M.M., c. XI, s. 287 vd.

rıyla çocuklarını okullara göndermeye teşvik edileceklerdi. Müslüman tebliğcilerin Kırgız steplerine, Rusya tarafından girdiğinin tartışılmaz delillerinden birisi de Avrupa'ya daha yakın durumdaki Kırgızların daha önceden Müslüman olmalarıdır; halbuki Hive, Buhara ve Hokand gibi asırlarca İslâm merkezi durumundaki diyarlarda dolaşan Kırgızlar arasında bir çokları on dokuzuncu asra kadar Şamanist varlıklarını devam ettirmişlerdi.[69]

Bu, Hıristiyan bir hükümetin, İslâm'ın resmi olarak neşredilmesinde işbirliği yapmasının muhtemelen ilk örneğidir ve dönemin Rus hükümetinin, on altıncı asırda Kazan Hanlığı'nın alınmasından hemen sonra girişilen gayretlerin devamı olarak, Avrupa'daki Müslüman tebasına Hıristiyanlığı zorla kabul ettirmeye çabaladığı zamanlara rastlaması ise daha da dikkat çekici bulunmaktadır.

On dokuzuncu asrın başlarında Tobolsk bölgesinden başlayarak güney istikametinde Türkistan'a doğru uzanan geniş ovalarda ikamet eden Kırgızların çoğu hâlâ dinsizdi ve Hıristiyan misyonunun onlar arasında tesis edilmesi için Rus hükümetine müracaat edilmişti. Ancak bu rica, sözkonusu halkın "henüz İncil'i anlayacak seviyeden uzak ilkel ve vahşi" bulundukları gerekçesiyle geri çevrilmiştir. "Fakat bundan kısa zaman sonra, herhangi bir hükümetin iyi niyetine dayanmayan, daha ziyade şevk ve gayret sahibi başka misyonerler bu alanı doldurup bütün Kırgız aşiretlerini İslâm'a kazandırmışlardır."[70]

Kazan'ın on altıncı asırda Ruslar tarafından alınmasından sonra, önceki Tatar Hanlığının işgalini, resmî bir Hıris-

69 V. Grigorief, *The Russian Policy Regarding Central Asia* (Eugene Schuyler, *Turkistan*, c. II, s. 405-406, 5. bsk. Londra 1876; Franz von Schwarz, *Turkestan*, s. 58, Freiburg 1910).

70 *Islam and Missions,* s. 251-252, 255.

tiyan misyonerlik faaliyeti takip etmiş ve Hanlığın putperest nüfusundan bir kısmı, polis ve sivil yetkililerin desteğini alan din adamları tarafından vaftiz edilmişti fakat Rus rahipler, dinlerine çevirdikleri kimselerin dillerini bilmedikleri ve kısa zaman sonra onları ihmal ettikleri için kabul edilmek zorunda kalındı ki, dine yeni girenler "pekçok menfur Tatar âdetini sürdürmekten utanmıyorlar ve Hıristiyan dinini ne biliyorlar ne de destek veriyorlar." Ruhânî öğütlerden bir netice alınamayınca hükümet yetkililerine: "Vaftiz olduğu hâlde Başpiskoposun nasihatlerine uymayan ve eski âdetlerinde ısrar eden Tatarları yatıştırma, korkutma, hapsetme, zincire vurma gibi her yola başvurmaları" yönünde emirler verildi.

On sekizinci asırda Rus hükümeti, dinsiz kavimleri ve eski dinlerine geçmiş olan Tatarları, Hıristiyanlaştırmak için büyük çalışmalar sarfetmiş ve bunların vaftizlerini yaptırmak için birçok iltifatta bulunmuştu. 1778 yılında II. Catherine, dine yeni giren herkesin yazılı bir taahhütname imzalamasını ihtar ederek bunda "küfür yanlışından vazgeçmelerini ve inanmayanlarla her türlü münasebetten kaçınmalarını, Hıristiyanlığa ve onun dogmalarına sıkıca ve tereddütsüzce sarılmalarını" emretmişti. Fakat her şeye rağmen, bu sözde "vaftiz edilmiş Tatarlar" sadece ismen Hıristiyan idiler ve kısa zaman sonra Ortodoks Kilisesinin propagandacı gayretlerinden kurtulmak için çalışmışlardı. Hıristiyanlığı terk edip İslâm'a geçmişlerdi. Onların sözde din değiştirmeleri, sadece Peygamberin dinine girmeleri için bir basamak görevi görmüştü.

Onlar gerçekten resmî kayıtlara Hıristiyan olarak geçmiş olsalar da Hıristiyanlaştırılmaları yönündeki her türlü çabaya kararlılıkla direnmişlerdir. 1872 yılında yayınlanan yarı resmî bir makalede yazar şu ifadeleri kullanmaktadır: "Çok

sayıdaki dinden çıkma hâdisesinin, yeni Hıristiyan olmuş kimselerin Hıristiyanlıklarını teyid maksadıyla alınan tedbirlerin başlangıcına isabet etmesi, dikkat edilmesi gereken bir durumdur. Bu sebeple, tam da aksi istikamette bir tavrın beklenmesi gereken bir dönemde dinden çıkmaların yaşanmasına yol açan başka nedenler olmalı." Görünüşe bakılırsa, içlerinde hep Müslüman olarak kalan bu Tatarlar, sözle ikrar etmiş oldukları Hıristiyanlıklarını bir şekilde fiiliyata dökmek için alınan etkin tedbirlere direnmişlerdir.[71] Fakat on dokuzuncu asrın ikinci kısmında, tam ortalarına okullar kurularak, bu putperest ve Müslüman kavimleri Hıristiyanlaştırma gayretlerinde bulunulmuştur. Bu şekilde genç nesli kazanmak ümit edilmiştir. Aksi takdirde Tatarlar arasından Hıristiyanlığa adam kazanmak imkânsız görünmüştür. Bu münasebetle bir Rus profesör şöyle demiştir: "Kazan hemşehrileri kazanmak zordur, fakat steplerdeki köyler içinden bazı toplulukları bulup onlara Tanrı'dan korkmayı öğretebiliriz. Bir sefer bizimle karıştıktan sonra, asla geri dönemezler."[72] Çünkü Rus Ceza Hukuku, Ortodoks Kilisesinden ayrı düşenlere karşı ciddi yaptırımlar içermekteydi.[73] Bir Hıristiyan'ı, İslâm'a çevirmek suçu işleyen birisi, tüm medenî haklarını kaybederek, sekiz ila on yıl arasında değişen bir süreyle ağır hapis cezasına çarptırılıyordu. Ancak hükümetin kararlarına rağmen, İslâm propagandası, özellikle kuzeydoğu Rusya'nın kabileleri arasındaki bütün köyleri İslâm dinine çekmeyi başardı.[74]

---

71 D. Mackenzie Wallace, *Russia,* c. I, s. 242-244 (4. bsk., Londra 1877); R. du M.M., c. IX (1909), s. 249; Bobrovnikoff, s. 5 vd.

72 W. Hepworth Dixon, *Free Russie,* c. II, s. 284 (Londra 1870).

73 Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des Tsars et les Russes,* c. III, s. 645 (Paris 1889-93).

74 D. Mackenzie Wallace, *Russia,* c. I, s. 245.

Kazan şehri bu dâvet faaliyetinin ana merkezidir: Her yıl burada çok sayıda İslâmî eser basılmaktadır. Köylerdeki putperestleri veya vaftiz edilmiş olan Tatarları İslâm'a kazanmak için Üniversiteden hocalar gitmektedir. İslâm'ın saflarını kabartmaya giden bu Hıristiyan Tatarların sayısının giderek artması, Ortodoks Kilisesi din görevlilerini alarma geçirmiş, fakat onların gayretleri, mollaların başarısını engelleyememiştir.[75] Özellikle 1905'teki din hürriyeti beyannâmesinden itibaren, toplu vaziyette din değiştirmelerin olduğu bildirilmiştir. Meselâ 1909 yılında Atomva köyünden doksan dokuz aile[76] ve 1906 ila 1910 yılları arasında 53.000 kişi[77] Müslüman olmuştur. Bu propagandanın başarısının, Müslüman toplumunun yüksek ahlâk seviyesine ve dayanışma hissinin daha kuvvetli olmasına borçlu olduğu söylenmektedir.[78] Dahası, Hıristiyan görünen Tatarların samimiyetlerinin artırılması için Rus din adamlarının benimsediği ve hükümet tarafından desteklenen metotlar, onlar arasında Hıristiyanlığın itibarını daha da düşürmüştür.[79] Diğer taraftan İslâm'ın tebliği büyük bir şevkle yapılmaktadır: "Çok basit; eğitim görmese de her Müslüman, dininin dâvetçisidir. Fakir, bilgisiz, eğitilmemiş putperest ve yarı-putperest aşiretler onların gücüne karşı duramıyorlar. Vaftiz edilmiş yerlilerin bulunduğu birçok köyde, erkekler kışın terzilik yapmak için Müslüman köylerine gidiyorlar. Orada İslâm'a kazandırılıyorlar ve mutaassıp Müslümanlar olarak köylerine döndüklerinde edindikleri İslâmî fikirleri ailelerine aşılıyorlar."[80]

75 Palmieri, s. 85-86; R. du M.M., c. I (1907), s. 162 vd.
76 R. du M.M., c. IX (1909), s. 294.
77 *A.g.e.,* c. I (1910), s. 413; c. I (1907), s. 273.
78 *A.g.e.,* c. IX s. 252.
79 *A.g.e.,* c. IX s. 249.
80 Bobrovnikoff, s. 12.

Dâvet faaliyetinin en fazla etkisi altına giren kabilelerin başlıcası Votiaklardı ki bunların büyük çoğunluğu vaftiz edilmiş Hıristiyanlardı. Birçoğu on sekizinci asırda ve on dokuzuncu asrın başlarında Müslüman olmuştu. İslâm'ın etkisi putperest olarak kalmış kimseler arasında olduğu kadar vaftiz edilenler arasında da mütemadiyen artmaktaydı. Çeremisler de Votiaklar gibi Finli bir kabile ve yaklaşık dörtte biri hâlâ putperest, fakat birçoğu İslâm'ı kabul etmiş, çoğunluğunun da kısa zaman sonra aynı dini benimseyeceği muhtemeldir. Çeremislerin İslâm'a yönelmeleri on dokuzuncu asırda aşikâr olmuştu. Çoğunluğu ismen Hıristiyan olduğu hâlde ve Ortodoks Kilisesi hâricinde din değiştirmelerin yasak edilmesine rağmen bütün köyler Müslüman olmuşlardır.[81] Bunlar, aile ve sosyal âdetleri kendilerininkine çok benzeyen Başkırlar ve Tatarlar ile doğrudan girdikleri münasebet neticesinde Müslüman oldular. Süreç bazen Müslümanlarla kurulan akrabalık ilişkileriyle başlamıştır –mesela köyün birinde Çeremis bir aile bazı Başkırlar ile hısımlık kurmuş ve onların dinini benimsemiştir; kendi köylerinde "sünnetli köpekler" denilerek işkence edilenler, bazı varlıklı Başkırların yardımlarıyla köylerinden taşınıp birkaç kilometre ötede yeni yerleşim birimleri kurmuşlar; fakat resmiyette dinsiz olarak kayıtlı oldukları için cami yapma izni alamamışlar ve bu sebeple civardaki bazı Başkır aileler, gerekli resmî belgeyi almak için yeterli sayı oluşsun diye yeni yerleşim birimine taşınmışlardır.[82] Benzer bir süreç birkaç kez başka köylerde de yaşanmış; buralara yerleşmek üzere gelen Müslümanlar, Çeremislerle hısımlık ilişkileri kurmuşlardır.[83] Başka durumlarda da kesin bir tebliğ hareketi olmuş-

81 Reclus, c. V, s. 746, 748.

82 Eruslanov, s. 3, 6.

83 *A.g.e.,* s. 7-8.

tur. Meselâ, on dokuzuncu asrın başında Karakul köyünün Hıristiyan sâkinleri Çeremislerden bazı aileler, yüzyılın ortalarından, daha önceden molla olmuş bir Çeremisli tarafından İslâm'a çevrilmişlerdir; bu kimse öldükten sonra yerine bir başka köyden bir Başkır geçmiştir. Daha sonra Müslüman olanlar Tatar ve Başkır köylerine taşınmışlar ve bütün köy neredeyse Tatar oluncaya kadar onların yerleri Tatarlar tarafından alınmıştır; yeni gençlerin çok azı Çeremis dilini bilmektedir ve hısımlıklar sadece Tatarlar ile kurulmaktadır.[84] Bu din değiştirme faaliyetlerinden başka Çeremisler arasında konuşma ve davranış bakımından çok bâriz Tatar tesiri görülmektedir. Tatar dili, İslâm'ın dinî ve manevî fikirlerini de beraberinde getirerek onlar arasında yayılmıştır. Tatar elbisesinin benimsenmesi, üstün kültür işareti olarak kabul görmektedir. Eğer bir Çeremis, Tatar gibi giyinmemişse, ilk karşılaştığı Tatar ya da kendi soyundan olan Çeremis tarafından alaya alınma riski taşınmaktadır. Bütün bu kültürel hareket, Tatar dininin nihai olarak benimseneceğine işaret etmektedir.[85] Çeremislerin dinlerini değiştirdikten sonra çok gayretli oldukları ve varlıklı Tatarlardan yardım gördükleri söylenir.[86] Diğer taraftan Ruslar, Çeremisleri hakir görmekte, onlara düşük ırk muamelesi yapmakta ve onlar arasında Hıristiyan olanlara bile aşağılayıcı lakaplar takmaktadırlar.[87] Çeremislerin yaklaşık dörtte biri hâlâ putperesttir, fakat aralarındaki Müslümanların güçlü tesiri, zamanla çoğunun Müslüman olacağına işarettir.[88] Sayıları yaklaşık 1.000.000 olan Çuvaşların neredeyse tamamı vaftiz

84 Eruslanov, s. 5-6.
85 *A.g.e.,* s. 9, 13.
86 *A.g.e.,* s. 17, 20, 36.
87 *A.g.e.,* s. 38-39.
88 Bobrovnikoff, s. 22.

edilmişlerdir. Onlardan yaklaşık 20.000 kadar hâlâ putperest olanlar vardır, fakat bunlar peyderpey İslâm tarafından yutulmaktadırlar. Bununla beraber Hıristiyan Çuvaşların bazıları Müslüman olmuş durumda ve geri kalanı da İslâm'ın tesiri altına girmiştir. Onların ihtida edenler için besledikleri hevesin boyutu, bir Hıristiyan Çuvaş köyünün durumundan anlaşılabilmektedir; köyün rahibi, kilisenin tamirine lazım olan 300 rubleyi toplamak için birkaç yıl uğraşmıştı; sekiz Çuvaş ailesi Müslüman oldu ve birkaç ay zarfında cami yapımı için 2000 ruble toplandı.[89] Böylesine istek dolu faaliyet Müslüman propagandasının karakteristik özelliğidir ve şimdi yerli kabileler arasında yürütülmektedir. İslâm'ı kabul eden her aile aynî ya da nakdî yardım görmektedir; birisine ev yapılmakta, bir başkası için tarla, sığır vs. alınmaktadır; bir köyde birkaç aile Müslüman olunca onlar için cami yapılmakta ve çocukları için okul kurulmaktadır.[90]

Sibirya'daki Tatarlar arasında İslâm'ın yayılmasıyla ilgili birkaç ayrıntıya sahibiz. İslâm bu ülkede tutunmaya on altıncı asrın ikinci kısmında başlamıştır. Fakat bu dönemden önce bile Müslüman tebliğciler, putperest nüfusu İslâm'a çekebilmek ümidiyle zaman zaman Sibirya'ya gelmişlerdi, ama bunların çoğunluğu şehit edilmişlerdir. Sibirya, Küçüm Han zamanında Müslüman idare altına girince, bu tebliğcilerden yedisinin mezarı, onları aramak için Buhara'dan gelen yaşlı bir hoca tarafından bulundu. Hoca, bu şehitlerin dine olan bağlılıklarının bilinip hâtıralarda yer etmesini arzu ediyordu; bu şehitlerin adlarını söyleyebilmişti ve son asra kadar Sibirya Tatarları onların hâtırasına hâlâ hürmet gösteriyorlardı.[91] Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan

89 Bobrovnikoff, s. 21-22, 31.

90 *A.g.e.,* s. 13; *Islam and Missions,* s. 257.

91 G.F. Müller, *Sammlung Russischer Geschichte,* c. VII, s. 191.

gelen Küçüm Han 1570 yılı civarında, gerek askerî zaferle veya bir başka rivayete göre halkın dâveti üzerine, (ki onları yöneten Han'ın ölümünden sonra tahtına geçecek bir vârisi yoktu)[92] Sibirya Han'ı olduğu zaman, tebasının dine girmeleri için her türlü çabayı sarf etti ve Buhara'dan bu mübarek davada kendisine yardımcı olacak dâvetçiler istedi. Buhara'dan gönderilen dâvetçilerden birisi, Küçüm Han'ın İrtiş ırmağı üzerindeki başşehrine gitmek üzere arkadaşıyla nasıl yolculuk yaptığını anlatmış ve bu hikâye bize ulaşmıştır. Burada iki yıl sonra arkadaşı ölmüş ve bahsi geçmeyen bazı gerekçelerden dolayı kendisi de geri dönmüştür. Fakat kısa zaman sonra, Küçüm Han, Buhara'ya bir kez daha yardım talebiyle müracaat edince,[93] yanına bir başka bir yardımcı alarak görev sahasına dönmüştür. Sibirya'ya Kazan'dan da dâvetçiler gelmişti. Fakat dalgalar hâlinde ilerleyen Rus istilâsı, kısa zaman sonra Küçüm Han'ın tebliğ gayretlerini, pek başarıya ulaşmadan sona erdirmiştir. Özellikle idaresi altındaki kabilelerin çoğu, dinlerini değiştirmek için girişilen bütün teşebbüslere aşırı derecede karşı çıkmıştı.

Rus istilâsıyla kesintiye uğramasına rağmen, İslâm'ın ilerlemesi hiçbir şekilde durdurulmamıştır. Buhara ve başka Orta Asya şehirlerinden gelen mollalar ve Kazan'dan gelen tüccarlar, Sibirya'da İslâm dâvetçileri olarak sürekli faal halde bulunmuşlardır. İrtiş ve Ob nehirleri arasında yaşayan Baraba Tatarlarına İslâm ilk defa 1745 yılında tanıtılmıştır; on dokuzuncu asrın başlarında çoğu putperest olan Baraba Tatarları'nın, şimdi hepsi Müslüman olmuştur.[94] Kırgızların İslâm'a geçişleri yukarıda zaten zikredilmişti: Sibirya'daki

92 *A.g.e.,* c. VII, s. 183-184.

93 Radloff, c. I, s. 147.

94 Jadrinzew, s. 138; Radloff, c. I, s. 241.

Müslüman kabilelerinin çoğunun tarihi çok muğlaktır. Ama dinlerini değiştirmeleri muhtemelen son zamanlarda olmuştur. Zamanımızda İslâm'ın tebliğ vasıtaları arasında, hikâyelerle ve menkıbelerle örülmüş olan Kırgız halk müziğinin, İslâm'ın temel hakikatlerinin, halkın avam tabakasının gönüllerinde yer etmesinde oynadığı büyük rol bahsedilmeye değer ilginçliktedir.[95]

95 Radloff, c. I, s. 472, 497.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İslâm'ın Hindistan'da Yayılması

Müslümanların Hindistan'ı almaları ve bu ülkede İslâmî gücün tesis edilişi ve büyümesi, hem çağdaş ve hem de sonraki yazarlar arasından bir çok tarihçiye ulaşmıştır. Fakat bu zamana kadar kimse, askerî başarılar ve müntesiplerinin elde ettikleri idari muvaffakiyetlerden ayrı olarak, İslâm'ın Hindistan'da yayılmasının tarihini yazmaya teşebbüs etmemiştir. Gerçekten de birçokları için böyle bir vazife imkânsız gibi görünmüş olsa gerek. Zira Hindistan çoğu kere, İslâm'ın varlığını ve varlığının devamını, bu toprakları alarak yerleşen ve dinlerini torunlarına aktaran yabancılara borçlu olmasının ve kendi çevrelerinin dışına yayılmasını ancak baskı ve zoraki din değiştirmelerle başarmasının tipik bir örneği olarak öne çıkartılmıştır. Bu sebeple İslâm'ın tebliğ ruhunun gerçek yüzünü, Gazneli Mahmud'un Brahmanları hunharca katledişinde, Evrengzîb'in zulümlerinde ve Haydar Ali, Tipu Sultan ve benzerleri tarafından gerçekleştirilen zoraki sünnet edilişlerde gösterdiği zannedilmektedir.

Fakat altmış altı milyon Hindistanlı Müslüman arasında, din değiştirmelerinde güç kullanımının hiç rol oynamadığı, ancak barışçıl tebliğcilerin eğitimi ve iknasının müessir olduğu mühtedi ve mühtedi torunları vardır. Bu mühtedi sınıfı,

Müslüman Hindistan'ı oluşturan dağınık ve muhtelif unsurlar ve din değiştirmeye zorlanan gruplardan kolayca ayrılabilen bir zümreyi meydana getirmektedir. Bütün cemaat başlıca iki gruba ayrılabilir: Kendileriyle beraber dinlerini ülkeye sokan yabancı ırk ile muhtelif tesirler altında, tarihin bir çok farklı döneminde ülkede önceden beri var olagelen dinlerinin birinden döndürülenler. Yabancı yerleşimler üç esas unsurdan oluşur: İlk önce ve âdet bakımından en önemlisi, kuzeybatı sınırından gelen ve başlıca Sind ve Pencap'ta bulunan göçmenlerdir; ikinci olarak, çoğunluk itibarıyla Yukarı Hind'de ve çok daha az sayıda Dekkan'da bulunan, sarayın ve muhtelif Müslüman hânedanlarının ordularının torunları gelmektedir; son olarak, bütün batı sahili boyunca kurulmuş ve muhtemelen Arap soyundan gelenlerin yerleşim birimleri ki, buraların ilk kurucuları Hindistan'a denizden gelmişlerdir.[1] Fakat Hindistan'da fiilen yerleşik olan yabancı asıllı ailelerin sayısı, Pencap ve civarı dışında çok değildir. Hindistan'daki Müslüman nüfusun yarısından fazlası gerçekten de Şeyh, Bey, Hân ve hatta Seyyid gibi yabancı topluluklardan olduğu şüphe götürmez isimler almışlardır. Fakat bunların ekserisi, yerel halktan olup dinini değiştirenler ile bunların torunlarıdır. Bunlar, ihtidalarına sebep olanlar arasındaki en yüksek mevkideki kimsenin ünvanını almışlar ya da çok daha az makul gerekçelerle Müslümanların önde gelen sınıfına kendilerini nisbet etmişlerdir.[2] Cemaatin bu sonraki kısmından olan ülkenin mühtedi yerlileri, dinlerindeki değişikliği kısmen cerbezeye ve resmî baskılara borçlu oldukları şüphesizdir, fakat ekserisi İslâm sahasına kendi hür iradeleriyle girmişlerdir. İrşad ve tebliğ faaliyetlerinin ve onların din değiştirmelerine sebebiyet veren içtimai etkenlerin tari-

1 *Census of India,* 1891; J.A. Baines, *General Report,* s. 167 (Londra 1893).
2 *A.g.e.,* s. 126, 207.

hi şimdiye kadar çok az dikkat çekmiştir. Gerek Avrupalı ve gerekse yerli yazarlar tarafından yazılmış olsun, Hindistan'daki Müslümanların elde bulunan tarihlerinden çoğu sadece savaşların, seferlerin ve hükümdarların başarılarının kronolojisinden ibarettir. O zamanki dinî hayat, taassup ve müsamahasızlık şeklini almadığı sürece çok az bahis mevzuu olmuştur. Ancak İslâm büyüklerinin hayat hikâyelerinden ve mahallî âdetlerden, ülkenin siyasî hayatından oldukça bağımsız olarak yürütülen tebliğ faaliyeti hakkında bir şeyler öğrenilebilmektedir. Ancak bunlara girmeden önce İslâm'ın resmî propagandasından ve Müslüman yöneticilerin dinlerinin yayılmasında oynadıkları rolden bahsetmek uygun düşecektir.

Hz. Peygamber'in vefatının on beşinci yılında, Arap seriyyesinin Sind'e sevk edilişinden on sekizinci asra kadar kimi büyük imparatorlukların kurucusu, kimi sadece macera-perest olan Müslüman savaşçılar, kuzeybatıdan Hindistan'a doluştular. Kimisi sadece yağmalamak için gelip yüklü ganimetlerle geri çekilirken, kimisi de günümüze kadar etkisini devam ettiren devletler kurmak için oralarda kaldılar. Fakat öğrendiğimize göre bunlardan hiçbirisinin yanında dâvetçi ya da vaiz yoktu. Bundan dinlerine karşı kayıtsız oldukları anlaşılmamalı. Onların çoğu için Hindistan'ın alınması kutsal bir savaştı. Gazneli Mahmud ve Timur'un zihinlerini bu düşünce meşgûl ediyordu. Timur, Delhi'yi aldıktan sonra hâtıratında şöyle yazmaktadır: "Delhi'ye geleli on beş gün oluyordu. Vaktimi saray kabulleri ve ziyafetler vererek, neşe ve eğlence içinde geçiriyordum. Daha sonra küffarla savaşmak için Hindistan'a geldiğimi hatırladım ve niyetim o kadar hâlisti ki, nereye gitsem muzaffer oluyordum. Düşmanlarıma galebe çalıyordum, yüz binlerce kâfiri ve putperesti öldürmüştüm ve imana getiren kılıcımı din düşmanlarının kanıy-

la kirletmiştim. Şimdi bu önemli zafer kazanılmıştı ve rahata dalmamam, bilakis kendimi Hindistan'ın kâfirleriyle cihat ederek meşgul etmem gerektiği kanaatine vardım."[3] "İmana getiren kılıcından" methederek bahsetmesine rağmen, kâfirleri cehenneme göndermekten başka maksatlı kullanılmamış gibi görünmektedir. Müslüman savaşçıların çoğu, buna çok benzer şekilde davranmış gibi görünmektedirler; Allah'ın adıyla putlar yerle bir edilmiş, rahipleri kılıçtan geçirilmiş ve tapınakları tahrip edilerek yerlerine camiler dikilmişti. Üzerine herhangi bir saldırı düzenlenmeden önce inançsız Hinduların genellikle İslâm'a dâvet edildikleri doğrudur.[4] Korku, bazen bu tür tekliflerin zamanında kabul edilmesini sağlamış ve din değiştirmeye sebep olmuştur. Bu tür din değiştirmeler, en azından Müslüman ilhakların ilk zamanlarında, genellikle kısa süreli olmuş ve oralara giren ordunun geri çekilmesinden sonra etkisini kaybetmiştir. Konuyla ilgili bir izah, Bülendşehr râ'isi Hardatta'nın hikâyesinde açık ve net olarak verilmiştir. Hardatta'nın Gazneli Mahmud'a teslim oluşu, Mahmud'un kâtibi tarafından yazılan savaş hikâyelerinde anlatılmıştır. "Sonunda (yaklaşık Miladi 1019) o, (yani Mahmud) Hardat'ın râ'islerinden (*râ'is*, Hint dilinde "krallar" anlamına gelir) biri olduğu ülkedeki Barba[5] limanına vardı. Hardat, her tarafında melekler olduğu hâlde deniz dalgaları gibi ilerleyen Allah'ın himaye ettiği savaşçıların yaptığı çıkarmayı duyunca, fena halde telaşlandı, adımları birbirine dolaştı ve Allah'ın kanunu gereği feragat ettiği canından korktu. Bu sebeple emniyetinin en iyi şekilde İslâm dinine

3 Elliot, c. II, s. 448.

4 Muhammed b. Kâsım Hindu prenslerini İslâm'a dâvet etti ve onun peşinden gelenler de muhtemelen İslâm hukukunu gözetme konusunda bir o kadar dikkatli davranıyorlardı.

5 Bülendşehr'in eski adı.

uymakla sağlanacağını düşündü, zira Allah'ın kılıcı kınından sıyrılmış ve ceza kırbacı kaldırılmıştı. Bu yüzden o, on bin kişiyle beraber ileri çıktı ve hepsi de din değiştirmek ve putları reddetmek için büyük arzu duyduklarını ilan ettiler."[6]

Bu yeni mühtediler belki de, oraları alanların çekilmesiyle kendilerine sunulmuş olan ilk irtidad fırsatını kullanmış oluyorlardı. Bu şekildeki irtidad hareketi, Hindistan'ın ilk Müslüman tarihçilerini sürekli olarak yakınır bulduğumuz bir davranış şeklidir. Zira Kutbeddin İbak 1193 yılında Baran'a hücum ettiği zaman, Hardatta'nın doğrudan doğruya soyundan gelen ve taşıdığı isimden dolayı Hindu dininden olduğu anlaşılan o zamanki Raca Çandrasen, ona şiddetle mukavemet göstermişti. Bu racanın yönetimi zamanında Müslüman bulunduğuna dair bir haber de işitilmemişti.[7]

Fakat bu kumandanlar, gerçek dâvetçiyi harekete geçiren ve İslâm için çok büyük fetihler kazandırmış olan o "insan sevgisi"ne pek az sahipmiş gibi görünmektedirler. Halaçlar (1290-1320), Tuğluklar (1320-1412) ve Lûdîler (1451-1526) genellikle dinin menfaatlerini dikkate alamayacak kadar yoğun bir şekilde savaşa dalmışlar veya irşad ve tebliğ çalışmalarından ziyade haraç sızdırma yolunu tutmuşlardır.[8] Bu-

6 Elliot, c. II, s. 42-43.

7 *Gazetteer of the* N.W.P., c. III, blm. 2, s. 85.

8 "Hindistan'ın kuzeyinde hânedanlar kuran ve Dekkan'da memleketler oluşturan askerî maceracılar, manevî konulara pek ehemmiyet göstermişlerdi. Sürekli iç ve dış savaşlarla meşgul olduklarından irşad ve tebliğ faaliyetlerine zaman bulamıyorlardı. Bunlar genellikle sert mizaçlı Tatarlar ve Moğollardandı. Bizzat İslâm dininde kökleşmemiş durumdaydılar ve İslâm'ın ilk Arap sancaktarlarına ilham kaynağı olan gerçek Semitik iştiyakın tesirinde kalmamışlardı. Kurdukları imparatorluk tam anlamıyla askerî idi ve bu konumda tutulmaları yarı yarıya elde ettikleri zaferlerin başarısı ve bir o kadar da gönülleri kazanmada başarısız olmalarındandı. Hindular arasındaki birleşmeyi önleyecek veya kabilelerin bir araya gelip millet olmalarına engel olacak kadar güçlü idilerse de

nunla birlikte, bütünüyle dinî gayretten mahrum oldukları anlaşılmamalı: Mesela ilk gelen mücahitlere büyük sıkıntılar vermiş olan Pencap'ın kuzey dağlık bölgelerindeki barbar halk Gakarlar'ın, on ikinci asrın sonunda Muhammed Gûri'nin etkisiyle dinlerini değiştirip Müslüman oldukları söylenir. Kabilelerinin reisi Müslüman hükümdar tarafından esir alınmıştı. Hükümdar onu Müslüman olmaya ikna etmiş ve daha sonra kabile reisliği ünvanını onaylayarak halkına geri göndermiş ve onları İslâm'a çevirmesini rica etmişti. Halkının çoğunluğunun kendilerine ait dini olmadığı için, İslâm'ı kabule kolaylıkla râzı edilmişlerdi.[9] İbn Batuta'ya göre Halaçlar, din değiştirmeyi teşvik ediyorlardı. Dine yeni girenleri sultana takdim etmek bir âdet hâline gelmişti. Sultan da ona hil'at giydirir, bulunduğu mevki değerince altın gerdanlık ve bilezik verirdi.[10] Fakat önceki Müslüman hanedanlardan olan hükümdarlar, kural olarak çok az din yayma gayreti içinde oldular. Onların tarihinde, Fîrûz Şah Tuğluk'un (1351-1388) hâtıratından alınan parçadakine emsal bir hâdise bulmak çok zordur. Alıntı şöyledir: "İnanmayan tebamı Peygamberin dinine girmeye teşvik ettim. Dini ikrar edip Müslüman olan herkesin cizye ya da baş vergisinden muaf tutulacağını ilân ettim. Bunun haberi halkın umumuna ulaştı ve çok sayıda Hindu huzura çıkarak İslâm'ın şerefine kabul edildiler. Bu şekilde her bölgeden günlerce insan geldi ve dini benimseyerek vergiden muaf tutulup hediyelerle taltif edildiler ve şeref kazandılar."[11]

Hindistan'ı İslâmlaştırma vasfından çok uzak oldukları için, Müslümanlar hiç bir zaman yönetimdeki yüksek mevkileri tam ve özellikle kendilerine has olarak tekellerine alamamışlardır." (Sir Alfred C. Lyall, *Asiatic Studies,* s. 289))

9 Firishtah, c. I, s. 184.

10 İbn Batuta, c. III, s. 197.

11 Elliot, c. III, s. 386.

İslâm'ın gücü bilhassa Moğol hânedanı altında pekiştikçe dinî etkileri tabii olarak daha sürekli ve yerleşmiş hâle geldi. Bu tesirler, on beşinci ve on altıncı asırlarda doğan Hindu teolojik hareketlerinde kendisini gösterir. Piskopos Lefroy, İslâm'ın ilkelerindeki olumlu vasfın, çoktanrıcı düşünce sistemin müphemliğinden ve öznelliğinden memnun olmayan zihinleri kendine çektiğini düşünenlerdendir: "İlahî varlığın hakikati ve bundan ne'şet ettiği şekliyle mutlak hakikatin belli ve değişmez yapısını esaslı idrak edişiyle İslâm, kapalı ve belirsiz panteist düşüncelerle çarpışınca bu çarpışmadan zaferle çıktığı kadar, yukarı Hindistan halkının hayatına ve düşünce yapısına bir kuvvet ilacı gibi gelmiş, entelektüel tesirini hiçbir zaman kabul etmeyen zihinlere yeni ve daha canlı bir hayat getirmişti."[12]

Putperest bir sisteme bağlılık, Müslüman idarelerin ilerlemesinin önüne çıktığı zaman, din değişikliğinin gerçekleşmesi için güçlü teşvikler takdim ediliyordu. Hinduizme, eklektik anlayışa sahip olan Ekber döneminde zirve noktasına çıkan müsamaha ruhunun sıkça gösterilmesi ve çoğunlukla da devlet bağışlarıyla hürmet gösterilmesine rağmen;[13] sevilmemek, nefret edilmiş olmak ve gönül alma arzusu, hoş tutma siyasetinin gereği, önceki akın ve zafer döneminin karakteristik özelliği olan taassup hareketleri ile şiddet uygulamalarını gözden düşürmesine rağmen, yine de maddî menfaat gibi saikler, birçoklarının Hinduizmden İslâm'a geçmesini sağlamıştır. Bir çok Racput bu yolla İslâm'a gelmişti. Bugün bile geniş toprak sahibi eşraf arasında bunların torunlarına rastlanır. Bunların belki de en önemlisi, büyük Bachgoti kabilesinin Müslüman koludur ki, başlarında önde gelen

12 *Mankind and the Church,* s. 286. (Londra 1907).

13 Sir Richard Temple, *India in 1880,* s. 164. (Londra 1881); *Punjab States Gazetteers,* c. XXXVI A, Bahawalpur, s. 183.

Müslüman asilzâde Oudh bulunur. Bir rivayete göre, dedeleri Tilok Chand, İmparator Bâbur tarafından esir alınmış ve hürriyetine kavuşmak için Müslüman olmuştu.[14] Fakat bir başka rivayet, onun din değiştirmesini Humayun döneminde olduğunu ifade eder. Bu hükümdar, Tilok Chand'ın karısının dillere destan güzelliğini duymuş ve onu bir panayırdayken kaçırtmıştı. Ancak kadının huzuruna getirilmesinin hemen ardından vicdanen rahat olamamış ve onu kocasına geri göndermiştir. Tilok Chand, karısını bir daha göreceğinden ümidini kesmişken bu davranış karşısında duyduğu minnet ile karısıyla beraber "böylesine muazzam iffeti öğreten" dini kabul ettiler.[15] Din değiştiren bu Racputlar, dinlerini yaşama konusunda çok iştiyaklıdırlar ama yine de Hindu kökenli olduklarını çok bariz bir şekilde ifşa ederler. Mesela Bülendşehr bölgesinde, Lalhani Patanları diye bilinen geniş bir Müslüman aile, hâlâ (bazı istisnalar olmakla beraber) eski Hindu ünvanlarını ve evlilik âdetlerini muhafaza etmektedirler. Aynı kabilenin Hindu kolları hâlâ onlarla yan yana bulunuyorlar.[16] Mirzapur bölgesinde, şimdi Müslüman olan Gaharvar Racputları, hâlâ bütün aile işlerinde Hindu kurallarını ve âdetlerini koruyorlar ve Müslüman isimlerinin başına Hindu şeref unvanı getiriyorlar.[17]

Hinduların üzerine gelen resmî baskının hiçbir zaman

14 *Manual of Titles for Oudh,* s. 78 (Allahabad, 1889).

15 *Gazetteer of the Province of Oudh,* c. I, s. 466.

16 *Gazetteer of the N.W.P.,* c. III, blm. 2, s. 46.

17 *Gazetteer of the N.W.P.,* c. XIV, blm. 2, s. 119. Cawnpore bölgesinde, Dikhit aşiretinin Müslüman kolu, doğumlarda, evliliklerde ve düğünlerde Müslüman âdetlerine göre hareket ederler ve namazı erkânıyla kılmasalar bile secde yaparlar. Aynı zamanda, çiçek hastalığını önlemek için Şeşek Devi'ye taparlar ve içişlerinde eski kast kardeşleri olan Sakurlar ile dostane ilişkilerini devam ettirirler ve genel olarak sıradan Hindu isimleriyle çağrılırlar. (*Gazetteer of the N.W.P.,* c. VI, s. 64).

Evrengzîb dönemindeki kadar olmadığı ifade edilir. Pencap'ın doğu bölgelerinde, köy halkının Müslüman kısmının ceddinin bu dönemde "köy arazisini kurtarmak için" dinini değiştirdiği söylenir. Delhi yakınlarında bulunan Gurgaon'da, hâlâ (dinlerini değiştiren Hinduların yaygın olarak benimsediği) "şeyh" unvanını taşıyan Hindu Banyas ailesi vardır. Bu ailenin son fertlerinden birisi aile mülkünü istimlak edilmekten kurtarmak için din değiştirmiş.[18] Cawnpore bölgesindeki birçok Racpurt toprak sahibi, aynı sebepten dolayı İslâm'ı kabule mecbur kalmıştı.[19] Anlatılan başka rivayetlerde, atalarının Delhi'ye esir ya da rehine olarak götürüldüğü ve orada zorla sünnet edilip Müslüman yapıldığı söylenir.[20] Bu zoraki din değiştirmelerle ilgili tek kaynağın aileler veya mahallî rivayetler olduğu unutulmamalıdır. Araştırdığımız kadarıyla, Evrengzîb dönemi tarihî kayıtlarında böyle bilgiler bulunmamaktadır.[21] Bununla beraber bazı Müslüman yöneticiler tarafından zorakî din değiştirmelere başvurulduğundan şüphe yoktur. Evrengzîb'in kendi dinine olan bağlılığı bilinen bir hususken, kuzey Hindistan'ın (ihtida tarihleri unutulmuş) bir çok ailesinin muhtemelen dinlerini değiştirmelerini ona atfetmeleri gösterilecek en kolay gerekçedir.

18 Ibbetson, s. 163.

19 *Gazetteer of the N.W.P.,* c. VI, s. 64 ve *(a.g.e.,* c. XIV, blm. 3, s. 47) ile karşılaştırınız. "Müslüman çiftçiler sayıca çok değildirler; genellikle Yeni-Müslümandılar. Onların çoğu, din değiştirmelerinin tarihi olarak Evrengzîb devrini söylerler ve o devri bazen zulümler ve bazen de vergi ödeyemedikleri zaman haklarını kaybetmemek için yapılmış hareketler olarak tasvir ederler."

20 Ibbetson, s. 163.

21 Gerçekten de Firiştah açıkça şöyle söyler: "İslâm dinine bağlılığında büyük gayretlerine rağmen, dinî konularda farklı anlayışta olanlara baskı kurma gibi bir yol izlemese de, ihtida edenleri cömertçe mükâfatlandırırdı." (*The History of Hidistan,* Farsça'dan çeviren Alexander Dow, c. III, s. 361, Londra 1812).

Benzer şekilde Dekkan'da halkın bir kısmı ile bazı aileleri zorla Müslüman yaptığı iddialarında, Evrengzîb gibi zamanın Müslüman idarecileri olarak en çok bilinen Haydar Ali ve Tipu Sultan da payını almaktadır. Halbuki bu kimselerin din değiştirmesi daha erken dönemlere dayanmakta olup o dönemin vak'ayı çevreleyen şartlarla ilgili tarihî kayıtları intikal etmemiştir.[22]

Tipu Sultan muhtemelen zoraki din değiştirme işiyle en sistematik şekilde meşgul olan Müslüman hükümdar idi. 1788 yılında Malabar halkına şu fermanı yayınlamıştı: "Fetihten bu yana geçen yirmi dört yıl boyunca azgınlık ve bozgunculuk yapmaktasınız. Yağışlı mevsimlerde yürütülen savaşlarda birçok savaşçımızın şahadet şerbetini içmesine sebep oldunuz. Olan olmuş, geçen geçmiştir. Bundan böyle aksi istikamette yol izlemeli, huzursuzluk çıkarmamalı ve iyi tebalar olarak üzerinize düşeni yapmalısınız. Bir kadın on erkekle ilişki içinde oluyor, anneleriniz ve kız kardeşlerinizi müstehcen tavırlarında serbest bırakıyorsunuz; dolayısıyla herkes zina mahsulü olarak dünyaya geliyor. Münasebetlerinizde tarladaki hayvanlardan daha utanç verici duruma düşüyorsunuz. Artık bu günahkâr tavırları bırakmanızı ve bir insan gibi davranmanızı istiyorum. Eğer bu emirlere karşı itaatsiz davranırsanız, tamamınızı İslâm'la şereflendirmek ve önde gelen ne kadar adamınız varsa hepsini Hükümet merkezine götürmeye tekrar tekrar söz veriyorum." Bu ilân Malabar'da genel bir isyan çıkardı ve 1789 yılının başlarında Tipu Sultan, yirmi binin üzerinde bir ordu ile fermanını infaz etmeye hazırlandı ve geneli ilgilendiren fermanlar çıkardı. Bu fermanlara göre; "Bölgedeki herkes ayırım yapılmaksızın İslâm'la şereflenmeli, bu şereften uzak durmak için ka-

22 *The Bombay Gazetteer,* c. XXII, s. 222; c. XXIII, s. 282.

çan kimselerin evleri yakılmalı, saklandıkları yerlere kadar izleri sürülmeli ve onların umumi din değiştirmelerini temin için haklı haksız, zorlama veya hile bütün yollar uygulanmalıdır." Bu çerçevede binlerce Hindu sünnet edildi ve sığır eti yemeye zorlandı. Fakat 1790 yılının sonuna gelindiğinde İngiliz ordusu, Tipu Sultan'ın Malabar'daki son kuvvetlerini imha etti ve bu hükümdar 1799 yılının başlarında Seringapatam'ın zaptı sırasında öldürüldü. Dinlerini değiştirmeye zorlanmış olan Brahmanların ve Nayarların çoğu, bunun akabinde yeni girdikleri dini bıraktılar.[23]

İslâm'ın yayılışında Müslüman idarecilerin zor kullanmasının tesirinin ne kadar az olduğu, Delhi ve Agra gibi Müslüman iktidarın merkezlerinde bile günümüzde Müslümanların onda biri ancak geçmesinden, sonrakinde nüfusun dörtte biri oluşturamamasından tahmin edilebilir.[24] Zorlama yoluyla bile din değiştirmenin işe yaramayacağınana kayda değer bir örnek, Gorakpur bölgesi Machauli Racası Bodh Mal'ın durumunda görünmektedir; Ekber tarafından geliri aksattığından dolayı tutuklanıp Delhi'ye götürülmüş ve orada Müslüman edilerek Muhammed Sâlim ismini almıştı. Fakat dönüşünde karısı onu atalarından kalma şatoya aldırmamış ve tebasının desteğine dayanarak oğlu Bhavani Mal yetişene kadar kocasının topraklarını yönetmiştir, bu sayede Hindu silsilesi bozulmamıştır.[25] Son zamanlara kadar, buna benzer beyhûde sahte din değiştirmelerin tuhaf kalıntıları, Bişnois adında bir Hindu mezhebinin bazı âdetlerinde fark edilir olmuştur. Bu mezhebin temel inancı içinde Vişnu hâricinde bütün Hindu ilâhlarının reddi de vardır. Son zamanlarda ölülerini yakmak yerine gömmektedirler; Gulam Muhammed

23 Innes, s. 72-73, 190.

24 Sir W.W. Hunter, *The Religions of India* (*The Times,* February 25. 1888)

25 *Gazetteer of the N.W.P.,* c. VI, s. 518.

ve başka Müslüman isimlerini almakta ve Müslümanlar gibi selâmlaşmaktadırlar. Bu Müslüman âdetleri benimseyişlerini, dul kadın yakma âyinlerini engelleyen bir Kadıyı katletmeleri suçu üzerine İslâm'a sarıldıklarını söyleyerek açıklamışlardır. Fakat şimdi bu uygulamalardan vazgeçip Hindu âdetlerine dönmüşlerdir.[26]

Bazı Müslüman yöneticiler, Hindu tebalarının belli bir kısmına İslâm'ı zorla kabul ettirmede son olarak bahsedilen durumlardan daha başarılı olabilmişlerse ve "önce siyasî boyutunu incelemeden Hindistan'da İslâm'ın durumunun dini yönüne yaklaşmak bile imkânsızdır" iddiasında[27] bir hakikat payı olsa da şüphesiz, İslâm, Güney Hindistan ve Doğu Bengal'de görüldüğü gibi, en büyük ve en uzun süreli tebliğ zaferlerini, siyasî gücünün en zayıf olduğu zaman ve mekânlarda elde etmiştir. Yeri gelmişken bu tür dâvet faaliyetlerinden biraz bahsedelim: Önce Güney Hindistan ve Dekkan'dan başlayıp Sind, Kuc ve Gucerât'ın tarihine göz attıktan sonra Bengal'e geçerek nihayet çalışmaları bu yerlerin dışında kalan bazı dâvetçilere dikkat çekelim. Bahsi geçecek dâvetçilerden bazılarının isim ve faaliyet alanları dışında çok az şey kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu tür vakayinamelerin genel kıtlığı içerisinde eldeki ayrıntılar uzun uzadıya verilmiştir.

İslâm'ın Güney Hindistan'da ilk zuhuru sekizinci asra kadar gider. Mapillaların dedeleri olduklarını iddia ettikleri bir grup mülteci Irak'tan gelip ülkeye yerleşmişlerdir.[28] Araplar ve Fârisîler tarafından yüzlerce yıldır yürütülen Avrupa ve Hindistan arasındaki baharat, fildişi ve değerli taş ticareti, Müslüman tesirinin sürekli Güney Hindistan'ın batı sahille-

26 *Gazetteer of the N.W.P.,* c. V, blm. 1, s. 302-303.

27 Sir Alfred C. Lyall, *Asiatic Studies,* s. 230.

28 Pantalayini Kollam mezarlığındaki bir mezarda Hicri 166 tarihli bir kitâbe bulunmaktadır. (Innes, s. 436).

rine nüfuzuna yol açmıştır. Yabancıların bu daimi akınından dolayı kıyıdaki ticaret merkezlerinde yarı Hindu, yarı Arap veya Fars karışık bir nüfus ortaya çıkması neticesi doğmuştur. Bu Müslüman tâcirlerin ülkede bulunmalarıyla ticarî faaliyetleri himaye eden Hindu idareciler arasında çok dostane ilişkiler kurulmuş gibi görünmektedir.[29] Böylece irşad ve tebliğ çalışmaları önüne engel çıkarılmamıştır. Dinlerini değiştirmeden önce toplumun en alt kademelerine ait olsalar bile yerli mühtediler, yabancı tâcirlerin gördüğü saygı ve hürmeti görmüşlerdir.[30]

Müslüman bir tarihçinin on altıncı asırda yazmış olduğu şekliyle İslâm'ın Malabar'a girişinin geleneksel hikâyesi, ilk tebliğcilerin Âdem'in Seylan'daki ayak izini görmeye giden ziyaretçi grubunun olduğunu belirtir. Cranganore'ye vardıklarında, Raca onları çağırtır ve beraberinde kardeşi Mâlik b. Dinar ve yeğeni Mâlik b. Habib olan grup lideri Şeyh Şeref b. Mâlik, fırsatı ganimet bilip ona İslâm dinini ve Muhammed'in risalet vazifesini anlatır. "Allah, Hz. Peygamber'in öğrettiklerinin gönlüne girmesini sağladı ve oracıkta Müslüman oldu; kalbi Peygamber aşkıyla doldu ve Şeyh ve arkadaşlarından, Âdem'in ayak izine yaptıkları ziyaret dönüşünde kendisine tekrar uğramalarını rica etti."[31] Ziyaretçilerin Seylan'dan dönüşünde hükümdar, ülkesinin yönetimini naibine bırakarak Arabistan'a gitmekte olan bir gemiyle gizlice ayrıldı. Burada bir müddet kaldı ve ülkesinde camiler inşa edip İslâm dinini yayma niyetiyle ülkesine dönmek üzereyken hastalandı ve vefat etti. Ölüm döşeğindeyken arkadaşlarına, Malabar'a düzenlemeyi düşündükleri tebliğ yolculuğundan vazgeçmemelerini sıkı sıkı tembih etti. Çalışmaların-

29 Zeyneddîn, s. 34-35

30 *A.g.e.,* s. 36.

31 Zeyneddîn, s. 21

da onlara yardımcı olmak maksadıyla naibine verilmek üzere tavsiye mektupları verdi, aynı zamanda da ölümünü gizlemelerini emretti. Bu mektupları yanına alan Şeref b. Mâlik ve arkadaşları Kranganore'ye gitmek üzere yola çıktılar. Orada hükümdarın mektubu onların nezaketle karşılanmalarını ve üzerinde cami inşâ edecekleri arazi verilmesini sağladı. Mâlik b. Dinar oraya yerleşmeye karar verdi, fakat Mâlik b. Habib, Malabar'ın her tarafında camiler yaptırmak maksadıyla tebliğ seferine çıktı. "Böylece Mâlik b. Habib, dünyalık mallarını, hanımını ve çocuklarından bazılarını yanına alarak Kuilan'a gitti ve orada bir cami yaptı; daha sonra hanımını orada bırakarak Hili Maravi'ye[32] geçti; orada da cami yaptı." Hikâye, onun yedi ayrı yerde yaptırdığı camilerin listesini vererek Kranganore'ye geri dönüşünü anlatır. Daha sonra yaptırdığı camilerde namaz kılmak için buraları tekrar ziyaret etti ve "inançsızlarla dolu bir memlekette İslâm dininin yerleşmesine vesile olduğu için Allah'a hamd ve şükrederek" geri geldi.[33]

Bu hikâyenin ayrıntılı özelliğine rağmen, tarihî gerçeklere dayandığına dair delil yoktur. Halk arasında yaygın inanca göre kaydedilen hâdiselerin tarihi Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme kadar gider; bundan biraz şüphe duyan Zeyneddîn, onların Hicrî üçüncü asırdan önce olamayacağını düşünmüştür;[34] fakat bir tarihten daha çok diğerini veya Hindli hükümdarın Arabistan kıyılarındaki Zafir'de türbesinin bulunduğu ve "Abdurrahman es-Samiri, gelişi H.S. 212, vefatı H.S. 216" yazılı kitâbesinin yer aldığı yönündeki yaygın Mappilla inanışını destekleyen bir belge söz konusu değil-

32 *The Modern Madâyi.*

33 Zeyneddîn, s. 23-24.

34 *A.g.e.,* s. 25.

dir.[35] Mâlik b. Dinar tarafından yaptırıldığı ifade edilen Madayi'deki camide, M.S. 1124 tarihinde inşâsı hâtırasına hazırlanmış bir kitâbe bulunmaktadır.[36]

Fakat menkıbe, Malabar sahillerinde yüzlerce yıl süren tebliğ ve irşad çalışmalarının barışçı yapısına kesinlikle şâhitlik etmektedir. Bu çalışmadaki baş aktörler çoğunlukla Arap tâcirlerdi. Ancak İbn Batûta, Malabar sahillerindeki muhtelif kasabalarda rastlamış olduğu birkaç Arabistanlı âlimden bahseder.[37] Arap ticaretinin başlıca hâmilerinden olan Calicut'lu Zamorin'in, kendi konumunu güçlendirmek için muhtaç olduğu Arap gemilerine daha çok gemici temin etmek maksadıyla İslâm dinine geçişi teşvik ettiği ve bulunduğu bölgedeki her balıkçı aileden bir ya da daha fazla erkeğin Müslüman olarak yetiştirilmesi emrini verdiği söylenir.[38] On altıncı asrın başında Mapillaların, Malabar'ın nüfusunun beşte birini oluşturduğu tahmin ediliyordu, Hindularla aynı dili konuşuyorlardı ve onlardan ancak uzun sakalları ve kendilerine has başlıklarıyla ayrılıyorlardı. Portekizliler gelmeseydi, din değiştirmelerin sık yaşanması ve Hindistan'ın Gucerât ve Dekkan gibi başka bölgeler ile Arabistan ve İran'dan gelen Müslümanların güçlü tesiri sebebiyle bu sahilin tamamı Müslüman olabilirdi.[39]

---

35 Innes, s. 41

36 Innes, s. 398.

37 İbn Batûta, c. IV, s. 82, 88 vd.

38 Innes, s. 190.

39 Oboardo Barbosa, s. 310. Benzer şekilde, şayet Portekizliler gelmeseydi Seylan bir Müslüman ülkesi olurdu, şeklinde tahminlerde bulunulmaktadır. Çünkü Portekiz donanmaları Hint denizlerinde görünmezden önce Arap tâcirler bu adanın tartışılmaz efendileri durumundaydı (ki bu adada gerçekten de Hz. Peygamber'in doğumundan asırlarca önce ticarî kurumları oluşturmuşlardı) ve her liman ve şehirde bulunuyorlardı. Di-

Ancak tebliğe katılan kimselerin hiçbir kaydı görünmüyordu. Calicut'lu Zamorin'in sarayına başarısızlıkla sonuçlanan tebliğ faaliyetiyle ilgili bir yazıyı bizzat bırakan tarihçi Abdürrezzak'ın durumu buna bir istisnadır. Bu vazife ona, Calicut'lu Zamorin tarafından gönderilen bir elçinin ricası üzerine Timurlu Şah Ruh Bahadır tarafından 1441 yılında verilmişti. Elçi Müslümandı ve Sultana, Zamorin'e "Rabbinin yoluna insanları hikmetle ve güzel öğütle dâvet et!'* âyetine uygun olarak İslâm'a dâvet etmek ve onun aydınlık görmemiş kalbine vurulmuş olan zulmet ve hata kilitlerini açarak ruhunun penceresine iman nurunun aydınlığı ile ilim güneşinin parlaklığını aksettirmek için" özel bir elçinin gönderilmesinin ne kadar mükemmel ve takdire değer bir hareket olacağını söylemişti. Abdurrezzak bu vazife için seçildi ve maceralı bir yolculuktan sonra Calicut'a ulaştı, fakat burada soğuk bir karşılama görmüş olacak ki, altı ay kaldıktan sonra geliş maksadını bırakıp Horasan'a döndü. Buraya varışı üç yıllık bir aradan sonra oldu.[40]

Güney Hindistan'daki bir başka Müslüman topluluk olan Ravuttanlar,[41] hidayete ermelerini, türbelerini bugün bile hâlâ saygıyla muhafaza ettikleri tebliğcilerin irşadlarına nis-

---

ğer taraftan ticaret imkânları, Malabar'daki yerleşim yerlerinden çok sayıda insanı buralara çekiyordu. Her yerde olduğu gibi burada da Müslüman tâcirler ülkedeki kadınlarla evlendiler ve dinlerini sahile yaydılar. Fakat çok faal bir tebliğ çalışması yürütülmemiş gibi görünmektedir veya Seylanlılar, İslâm'ı kabul konusunda hevesli olmamışlardır. Zira günümüzde Seylan Müslümanları çoğunluk itibarıyle Arap soyundan gelmiş gibidirler (Sir James Emerson Tennent, *Ceylon*, c. I, s. 631-633).

* Nahl sûresi, 125. âyet.

40 Abdurrezzâk, *Matla'es-sa'deyn,* s. 173.

41 Onlar çoğunlukla, Madura, Tinnevelly, Coimbatroe, Kuzey Arcot ve Nilgiris'in Tamil dili konuşan bölgelerinde bulunurlar.

bet ederler. Bunların en meşhuru Seyyid Nâsır Şah[42] (M. 969-1030) idi. Arabistan, İran ve kuzey Hindistan'da epeyce dolaştıktan sonra Triçinopoli'de yerleşti. Hayatının geri kalanını burada ibadet ve hayır işleriyle geçirip çok sayıda Hindu'yu İslâm dinine çevirdi; türbesi ziyaret mekânı olarak sıkça ziyaret edilir. Müslümanlar, Triçinopoli'ye onun ismini verip Nâsırnigâr dediler.[43] Türbesi Ervadi'de olan Seyyid İbrahim Şahîd (on ikinci asrın ortalarında doğduğu söylenir) Pandyan krallığına düzenlenen bir seferin başında bulunup bu ülkeyi on iki yıl kadar hâkimiyetinde tutan ve sonunda öldürülen yiğit bir mücahitti. Onun iyi idaresi hâtırasına oğlunun hayatına dokunulmamış ve ona arazi bağışlanmıştı. Bu arazi bugün bile torunları tarafından kullanılmaktadır. Bu mübarek zatların sonuncusu Şah el-Hamid (1532-1600) Kuzey Hindistan'daki Manikpu'da doğdu. Hayatının çoğunu Müslümanlarca kutsal sayılan yerleri ziyaret ederek ve genel itibarıyla Güney Hindistan'da yaptığı tebliğ seferleriyle geçirdi; nihayetinde Nagore'a yerleşti. Buradaki türbesinin bakımı hâlâ torunları tarafından yapılmaktadır.[44]

Güney Hindistan'daki bir başka Müslüman grup Dudekulalardır. İsimlerinden de anlaşıldığı gibi geçimlerini pamuk temizleyerek ve kalın kumaşlar dokuyarak geçirirler. Bunlar Müslüman oluşlarını, Penukonda'daki türbesine hürmet gösterdikleri Baba Fahreddîn'e nisbet ederler. Menkıbeler onun esasında Sistan kralı olduğunu ve tahtını kardeşi lehine terk ederek dervişâne bir hayat yaşamayı tercih ettiğini söyler. Hac vazifesini ifa etmek için Mekke ve Medine'yi ziyaret et-

42 *The Imperial Gazetteer of India* (c. XXIV, s. 47) adını Nâdir Şah olarak yazar; Kadir Hüseyin Han ona Nasad Veli der.

43 *Madras District Gazetteers.* Trichinopoly, c. I, s. 338 (Madras 1907) Kadir Hüseyin Hân, *South Indian Musalmans,* s. 36 (Madras 1910).

44 Kadir Hüseyin Hân, s. 36-38.

tikten sonra rüyasında Hz. Peygamber tarafından Hindistan'a gitmesi istenmiştir; burada Triçinopoli'de bulunan Nasır Şah ile karşılamış ve onun müridi olduktan sonra 200 derviş ile beraber tebliğ vazifesine yollanmıştır. Menkıbenin devamında onların nihayet bir Hindu tapınağının havalisinde bulunan Penukonda'da yerleştikleri söylenir. Bölgenin Racası oraya gelmelerinden hoşlanmaz, fakat güç kullanmak yerine Müslüman velinin mi yoksa kendi saray rahibinin mi tapınağın başına geçmeye daha lâyık ve kudsiyette olduğunu tespit için onları imtihana tâbi tutar. Son deneme olarak her ikisini de kireç dolu çuvallara koyup ağzını bağlatarak sarnıçlara attırır. Hindu rahip bir daha görünmezse de Baba Fahreddîn kerametiyle, şehrin dışındaki bir tepeye tayyi mekân ederek imanının üstünlüğünü ispatlamış olur. Raca oracıkta Müslüman olur, civarda yaşayan halkın bir çoğu da buna uyarak din değiştirir; tapınak ise camiye çevrilir.[45]

Güney Hindistan'daki İslâm tarihi elbette daima çok barışçı bir yapıda devam etmemiştir, fakat Hinduların ve diğerlerinin zorla İslâm'a sokulmaları, Hindistan'ın bu bölgesinin önceki tarihinde Müslüman sultan Haydar Ali (1761-1782) ve oğlu Tîpû Sultan (1782-1799) döneminde zirveye çıktığı zamanki gibi bir zorlamanın olmadığı görülür. Şüphesiz, alt tabakaya mensup kast sınıfından sürekli olarak, gönül rızasıyla İslâm'a geçişleri olmuştur.[46] Mesela Hindistan'ın en ilerici toplumlarından olduğu söylenen Tiyanlar, sosyal sistemde toplumdan dışlanma anlayışından kaynaklanan kendini hakir görme düşüncesinden İslâm'ın kurtardığı Cherumanlar (tarım işçileri) ve toprağa bağlı diğer kastlara ilave olarak Mukkuvanlar (balıkçılar) arasından günümüzde de zaman

45 Kadir Hüseyin Hân, s. 39-42; M*adras District Gazetteers,* Anantapur, c. I, s. 183-194 (Madras 1905).

46 Zeyneddîn, s. 33 (ı. 4), 36 (l. 1).

zaman İslâm'a geçişler olmaktadır; bazen Nayarlar ve yerli Hıristiyanlar arasından da çıkan mühtediler olmuştur. Malabar Müslümanlarının çoğunluğunun manevî liderinin ikamet yeri olan Ponnani'de, mühtedilere inançlarının öğretildiği ve eğitimleri süresince maddî desteğin verildiği Minnetülislâm Sebha adında bir cemiyet vardır. On ikinci asrın ilk üç yılında bu cemiyete kabul edilen mühtedilerin ortalama sayısı 750 idi.[47] Hinduizmden dönenlerin sayısı o kadar çoğalmıştır ki, Müslümanlar çalışmalarını Güney Hindistan'ın doğu ve batı sahillerindeki Hindu veya yerlilere yöneltmişlerdir. Bazı soylu aileleri istisna tutulacak olursa, yerli mühtedilerin sayısı yabancı kanı taşıyanlardan daha çoktur.[48] Batı sahil bölgelerinde kast hoşgörüsüzlüğünün zulmü bilhassa baskıcıdır; bunu bir örnek verilecekse mesela, Travancore'de bazı alt kastlar Brahmanlara yetmiş dört adımdan daha fazla yaklaşamazlar ve yoldan geçerlerken yaklaştıklarını haber vermek için boğazlarından hırıltı şeklinde ses çıkarmak zorundadırlar. Benzer hâdiseler çoğaltılabilir. Bu durumda, alt kastlardan çıkarak İslâm'a geçmeleriyle kendilerini böylesi haysiyet kırıcı baskıdan kurtarıp, hem kendileri ve hem de nesillerinin sosyal ölçekte yükselmelerini sağladıkları bir vasatta Müslüman topluluğun artmasına şaşılır mı?

Gerçekten de batı sahilindeki Mappilaların, Hindu alt sınıflarından kimselerin dinlerini değiştirerek İslâm'a geçmeleri sebebiyle kayda değer oranda arttığı söylenir ki, bu durum batı sahilinin alt topluluklarının tamamının birkaç sene içerisinde Müslüman olmalarının beklendiğini gösterir.[49]

---

47 Innes, s. 190; *Census of India,* 1911, c. XII, blm. I, s. 54.

48 W. R. Cornish, *Report on the Census of the Madras Presidency,* 1871, s. 71, 72, 109 (Madras 1874).

49 1882-1883 yılında Kalküta'da düzenlenen İkinci On-yıllık Misyonerlik Konferansı Raporu'ndan (s. 228, 233, 248) Kalküta 1883.

Şu anda nüfusunun tamamı Müslüman olan Laccadive ve Maldiv adalarına İslâm, büyük bir ihtimalle Malabar'dan geçmiştir. Ada sâkinleri Müslüman oluşlarını, buralara yerleşip yerlilerle akrabalık bağları kuran ve böylece etkin din değiştirme çalışmalarının yolunu elverişli hâle getiren Arap ve Farisî tâcirlere borçludurlar. Maldiv adalarının ilk Müslüman Sultanı Ahmed Şanurazah'ın[50] Müslüman oluşunun Miladi 1200'lerde olduğu tahmin edilmektedir. Fakat Müslüman tâcirlerin dinlerini adaya üç asır kadar önce soktukları kuvvetle muhtemeldir ve din değiştirme süreci hiç şüphesi peyderpey olmuştur.[51] Ancak bize bu konuda hiçbir ayrıntı ulaşmamıştır.

Hükümet merkezi olan Mâlê'de, bu adalarda İslâm'ın başarılı bir tebliğcisi olduğu söylenen İran Tebriz asıllı Şeyh Yusuf Şemseddîn'in türbesi bulunmaktadır. Türbesine hâlâ büyük hürmet gösterilmekte ve bakımı itinayla yapılmaktadır. Adanın aynı bölümünde, onu aramak için ömürlerinin sonuna kadar orada kalmış olan hemşehrilerinden bazılarının mezarları da bulunmaktadır.[52]

İslâm'ın komşu Laccadive adalarına tanıtılması, adalılar tarafından Mumba Mulyaka olarak bilinen Arap vaize nisbet edilmektedir. Türbesi hâlâ Andros'da gösterilmektedir ve o yerin şimdiki kadısı yirmi altıncı göbekten ona dayandığını iddia ettiğine göre, o muhtemelen adalara on ikinci asırda bir zamanda gelmiştir.[53]

---

50 İbn Batuta, c. IV, s. 128. 1343-1344 yıllarında Maldiv adalarında ikamet eden İbn Batuta, Sultan Ahmed Şanûrazah'ın torunu Sultan Davud'un vezirinin kızı ile evlendiğini yazmaktadır (c. IV, s. 154). Bu ifadeden tarihin Miladî 1200 olduğu tahmin edilmektedir.

51 H.C.P. Bell, *The Maldive Islands,* s. 23-25, 57-58, 71 (Colombo 1883).

52 J.A. Young ve Christophier, *Memoir on the Inhabitants of the Maldive Islands.* (*The Bombay Geographical Society 1836-1838*'in çevirisi, 1844).

53 Innes, s. 485, 492.

Dekkan da birçok Müslüman dâvetçinin başarılı çalışmalarına sahne olmuştur. Önceden de dikkat çekildiği gibi, çok erken zamanlardan itibaren Arap tâcirler batı sahilindeki şehirleri ziyaret etmişlerdi. Edindiğimiz bilgilere göre çok sayıda Arap Konkan şehirlerine yerleşmiş, ülkedeki kadınlarla evlenerek hısımlık ilişkileri kurmuşlar ve kendi kanun ve dinlerine göre yaşamışlardır.[54] Müslüman Bahmanid (1347-1490) ve Bicapûr (1489-1686) hânedanları altında Arap göçüne yeni bir hız kazandırılmıştı. Tüccar ve servet peşindeki askerler ile birlikte İslâm dâvâsı adına manevî fetihler yapmak, vaazlarıyla ve örnek yaşantılarıyla ülkedeki inanmayan halkı kazanma hedefinde olan dâvetçiler de gelmiştir. Yönetimleri son derece müsamahakâr bilinen ilk Dekkan hânedanları devrinde cebrî din değiştirmelere dair elimizde belge bulunmamaktadır.[55]

Bu Arap vaizlerden birisi olan Pîr Mahâbir Hamdayat, Dekkan'a tebliğde bulunmak için Miladî 1304 yılı gibi erken bir zamanda gelmiştir. Bicapur'un ziraatle meşgul olan sınıfları arasında, onun vasıtasıyla dinlerini değiştirmiş olan Ceinlerin torunları bulunmaktadır.[56] Aynı asrın sonlarında Gulbarga'nın meşhur velisi Seyyid Muhammed Gisûdarâz[57] Poona bölgesinden çok sayıda Hindu'ya dinini değiştirtmiş ve yirmi yıl sonra onun çalışmaları Belgaum'da benzeri bir başarı ile taçlanmıştır.[58] Dahanu'da hâlâ İslâm'ın en büyük velilerinden biri olan Bağdatlı Seyyid Abdülkadir Geylânî'nin torunları ikamet etmektedir; Batı Hindistan'a on ikinci asır civarında gelmiş, Konkan'da çok kimseyi kendi dinine dön-

54 Mesûdî, c. II, s. 85-86.

55 *The Bombay Gazetteer,* c. X, s. 132; c. XVI, s. 75.

56 *A.g.e.,* c. XXIII, s. 282.

57 Zamanında, Seyyid Mahdum Gîsûdarâz diye bilinirdi.

58 *The Bombay Gazetteer,* c. XVIII, s. 501; c. XXI, s. 218, 223.

dürdükten sonra vefat etmiş ve Dahanu'da defnedilmiştir.[59] Darvar bölgesinde, on altıncı asrın sonlarına doğru Bîcapûr hükümdarı İbrahim II. Âdil Şah'ın mürşidi Haşim Pîr Gucerâtî tarafından ataları Müslüman yapılan çok sayıda dokumacı bulunmaktadır.[60] Bir başka veli zât olan Şah Muhammed Sâdık Sermest Hüseynî'nin torunları hâlâ Nasik'te bulunmaktadır. Onun en başarılı Müslüman dâvetçi olduğu söylenir. 1568 yılında Medine'den yola çıkıp Batı Hindistan'ın büyük bir bölümünü dolaşmış ve kendisinden elli yıl kadar önce güzel neticeler hâsıl eden Müslüman dâvetçi Hâce Hunmir Hüseynî'nin faaliyette bulunmuş olduğu Nasik'te yerleşmiştir.[61] Belgaum bölgesinde bir başka irşad ve dâvet çalışmaları olduğu tespit edilen Seyyid Muhammed b. Seyyid Ali ve Seyyid Ömer Aydrûs Başeban adlı iki Arap tebliğcisinden daha bahsedilmektedir.[62]

Bir başka tebliğ faaliyeti de Multan şehrini merkez edinmiştir.[63] Burası, Muhammed b. Kasım'ın, Sind üzerine Müslüman üstünlüğü tesis ettiği (M.S 714) dönem olan Arap fetihlerinin ilk günlerinde İslâm'ın ileri karakollarından birisiydi. Arap idaresinin ilk üç asrında tabii olarak buraları fethedenlerin dinine giren çok sayıda insan olmuştu. Birkaç Sind hükümdarı, Halife Ömer b. Abdülaziz'in dâvetini kabul edip İslâm'a girdi.[64] Muhammed b. Kâsım'a teslim olarak Müslümanları ağırlayıp rehber sağlamak şartıyla kendileri-

59 *The Bombay Gazetteer,* c. XIII, s. 231.

60 *A.g.e.,* c. XXII, s. 242.

61 *The Bombay Gazetteer,* c. XVI, s. 75-76.

62 *A.g.e.,* c. XXI, s. 203.

63 Arapların buraları alışı esnasında Hindu hükümdar Sind'in hâkim olduğu bölgeler, bugün artık bu vilayete ait olmayan şehrin kuzeyine kadar genişlemişti.

64 Belâzurî, s. 441.

ne dokunulmamış olan Savandari ahalisinin, o dönemde İslâm'ı benimsediğini (yaklaşık bir asır sonra yazan tarihçi) el-Belâzurî ifade eder. Oraları teslim almış olan Müslümanların gönderdiği haberlerde de, ihtidalardan sıkça bahsedilir.

Bu din değiştirmelerin temelde gönüllülük esasına dayandığını, Arapların, ilk şiddetli hücumlarından sonra, putperest tebalarına karşı göstermiş oldukları müsamahakâr tutumlarından tahmin edilebilir. Mesela şehirleri fırtınadan zarar gören Brahmanâbâd halkının, Brahmanların geçim kaynağı olan tapınaklarını tamir etmelerine müsaade edilmiş, kimse dinini yaşamaktan alıkonmamıştı.[65] Genellikle karşı koymadan teslim olan yerlerde esirler hemen affedilmiş, insanların kendi inanç ve geleneklerine göre hareket etmelerine izin verilmiştir.

Dokuzuncu asrın ikinci yarısında halifeliğin başına gelen sıkıntılı dönemlerde merkezî hükümet tarafından ihmal edilen Sind, birkaç küçük emîrliğe bölündü. Bunlardan en güçlü olanı Multan ve Mansura emîrleriydi. Bu şekildeki bölünme tabii olarak, asrın ilk yıllarında gerilemeye başlamış olan Müslüman siyasî gücünü zayıflattı. Zira el-Mu'tasım devrinde (M.S. 833-842) Sindan'lı[66] Hindistanlılar bağımsızlıklarını ilan ettiler, fakat camilere saldırmadılar ve Müslümanların ibadetlerini yapmalarına engel olmadılar.[67] Multan Müslümanlari siyasî bağımsızlıklarını muhafaza etmeyi başardılar; kendilerine saldırılması halinde, Hindularca kutsal sayılan ve ülkenin her tarafından ziyaretine geldikleri putu kırma tehdidinde bulunarak çevredeki Hindu beyliklerinin istilâsından kendilerini korudular.[68] Siyasî güçlerinin zayıf ol-

65 Elliot, c. I, s. 185-186.

66 Belki de Cutch'ın güney bölgesindeki Abrasa'daki Sindan.

67 Belâzurî, s. 446.

68 Istahrî, s. 173-174.

duğu dönemlerde de Müslümanların tebliğ gayretleri devam etmiştir. el-Belâzurî, Keşmir, Multan ve Kabil arasında bulunan Useyfan hükümdarının ihtidasıyla ilgili aşağıdaki bilgiyi kaydeder: "Bu ülke halkı, taptıkları put adına bir mâbet yapmışlar ve bunu ebedîleştirmişlerdi. Bir gün bu akıllı hükümdarın oğlu hastalandı; mâbedin bakıcılarını çağırdı ve onlara oğlunun iyileşmesi için puta yalvarmalarını istedi. Onlar hükümdarı biraz yalnız bıraktılar ve sonra gelip, 'biz ona dua ettik; o bizim istediğimiz şeyi kabul etti' diyerek geri döndüler. Ancak çok zaman geçmeden hükümdarın oğlu öldü. Bunun üzerine hükümdar puthanenin üzerine yürüdü; binayı yıktı; üzerindeki putu kırdı ve bakıcılarını öldürdü. Daha sonra Müslüman tâcirlerden bir zümreyi yanına çağırdı; onlar da kendisine tevhid inancını arzettiler. Bunun üzerine o kelime-i şehâdet getirerek Müslüman oldu."[69] Benzer bir tebliğ etkisi, ticaretleriyle birlikte dinlerini de Hindistan'ın şirk içinde yaşayan şehirlerine taşıyan Müslüman tüccarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Onuncu ve on ikinci asırdaki Arap coğrafyacılar, Müslümanların mescidler yaptıkları ve kendi kanunlarına göre yaşama imtiyazını bile bahşeden yerli beylerin himayesi altında güvende oldukları, hem sahilde hem de iç kısımlarda bulunan bunun gibi bir çok şehirden bahsederler.[70] Bu dönemdeki Arap tüccarlar, Sind ile Hindistan'ın civar ülkeleri ve dış dünya arasında ticarî irtibat vasıtası oluşturdular. Çin ve Seylan ürününü Sind limanına getirip, buradan da Multan üzerinden Türkistan ve Horasan'a sevk ettiler.[71]

Müşriklerin yaşadığı şehirlere dağılmış olan ticaret erba-

69 Belâzurî, s. 446.

70 İstahrî, İbn Havkal, s. 230 vd; İdrisî (*Geographie d'Edrisi,* çev. P.A. Jaubert, c. I, s. 175 vd.)

71 Mes'ûdî, c. I, s. 207.

bının, başka yerdeki Müslüman tâcirlerin sergilediği aynı tebliğ gayretini burada gösterememiş olması garip olurdu. Bu şekildeki ticarî toplulukların tesiri, çok büyük bir ihtimalle Sind'i, miladî 1351'den 1521'e kadar yönetmiş olan Semmaların Müslüman olmaları sayesinde olmuştur. Bu hânedandan Nanda b. Bâbiniyye'nin huzur ve emniyet dolu döneminden "bu hükümdara asla savaş çağrısında bulunulmadığı ve ona karşı hiçbir düşmanın meydana inmediği" şeklinde özellikle bahsedilirken[72] bu dönem, "adâlet ve İslâm'ın artışı açısından kayda değer" olarak da tarif edilmiştir. Bu artışın ancak barışçı tebliğ yollarıyla vücuda getirildiği muhakkaktır. Bu tebliğcilerin en önemlilerinden birisi, Abdülkadir Geylânî'nin neslinden olup, rüyasında Bağdat'tan Hindistan'a gidip oradaki insanları İslâm'a dâvet etmekle görevlendirilen meşhur veli Seyyid Yusufiddîn idi. 1422 yılında Sind'e geldi ve orada on yıl çalışarak Lohana kastından 700 aileyi İslâm'a kazanmayı başardı. Bu aileler, aralarından Sundarci ve Hansrac adında iki kişiyi kendilerine örnek almışlardı; onlar, bu velinin kerametlerini gördükten sonra İslâm'ı kabul etmişler ve Sundarci, Ademci ismini ve Hansrac ise Tac Muhammed ismini almıştı. Daha sonradan bunlar Ademci'nin torunu liderliğinde Cutç'a hicret ettiler ve burada Cutç'lu Lohanalardan ihtida edenlerle sayılarını artırdılar.[73]

Sind aynı zamanda, İsmailî misyoneri olup 1430 civarında Hoca adlı mezhebin liderliğini yapmış olan Pîr Sadreddîn'in çalışmalarına da sahne olmuştur. Mezhebi tarafından tatbik edilen uzlaşma prensipleri uyarınca Hindu ismi aldı ve kendi inancına çekme peşinde olduğu Hinduların dinî inanışlarına karşı bazı tâvizlerde bulundu. Bu kimselere, içinde

72 Elliot, c. I, s. 273.

73 *Bombay Gazetteer,* c. I, s. 93.

Ali'nin onuncu Avatar ya da Vişnu'nun insan olarak tecessüm ettiğini anlatılan Dasavatar adında bir kitap dağıttı; bu kitap başlangıcından itibaren Hoca mezhebinin kabul edilmiş kitabı şeklindedir ve ölenlerin başında daima, âyinlerde ise ara sıra okunur; kitap Vişnu'nun dokuz kez insan şeklinde tecessüm edişini gidebildikleri yere kadar doğru kabul eder, fakat hakiki doğruya ulaşamadıklarını belirtir ve mükemmeliyete ulaşmamış bu Vaişnav sistemini, İsmailîlerin ana doktrini olan Ali'nin yeniden tecessüm edip yaklaşmakta olan zuhuru ile destekler. Pîr Sadreddîn daha da ileri giderek Brahma'nın Muhammed, Vişnu'nun Ali ve Âdem olduğunu ileri sürdü. Pîr Sadreddîn'in çevirdiği ilk kimseler Yukarı Sind'in köy ve kasabalarındandı; aynı zamanda Cutç'ta da vaazlar vermiş ve bu bölgeden başlayarak mezhebinin doktrinleri güneye doğru Gucerât'tan Bombay'a yayılmıştır. Günümüzde Hoca toplulukları Batı Hindistan ve Hint Okyanusunun kıyı kesimindeki ticaret merkezi konumundaki şehirlerin neredeyse tamamında mevcuttur.[74]

Ancak Pîr Sadreddîn Hindistan'a gelen ilk İsmailî misyoneri değildi. Ondan önce 1067 yılı civarında Yemen'den gönderilen misyoner Abdullah gelmişti; Abdullah'ın çok bilgili olduğu söylenmekte ve bir çok keramet gösterdiğine inanılmaktadır ve bu kerametleriyle çok sayıda Hindu'yu kendi dinini doğruluğuna inandırmıştır.[75] İkinci İsmailî misyoneri Nureddîn genellikle almış olduğu Hindu ismi Nûr Sâtagar olarak biliniyordu ve Hindistan'a, İsmailîlerin Büyük Üstadının kalesi Alamut'tan gönderildi[76] ve Hindu hükümdarı

74 Khojâ Vrtthant, s. 208. Sir Bartle Frere, "The Khojas: The Disciples of the Old Man of the Mountain", *Macmillan's Magazine,* c. XXXIV, s. 431, 433-434 (Londra 1876).

75 *Bombay Gazeetteer,* c. IX, blm. 2, s. 26.

76 K. B. Fazlullah Lutfullah, Nûr Sâtagar'ın Hindistan'a çok daha sonra,

Sidda Râc'ın (M.S. 1094-1143) yönetimindeki Gucerât'a ulaştı. Bir Hindu adı aldı, fakat Müslümanlara gerçek adının Seyyid Saadet olduğunu söyledi; Gucerât'ın alt kastlarından Kanbis, Harvas ve Koris'i kendi dinine çevirmiş olduğu söylenir.[77]

Nûr Sâtagar'a Hocaların ilk dâvetçisi olarak hürmet beslendiği gibi, Abdullah'ın da bazıları tarafından Bohralar mezhebinin kurucusu olduğuna inanılır. Bu mezhep, çoğunlukla Hint asıllı olup Bombay Başkanlığının belli başlı ticarî merkezlerinde kayda değer sayıda bulunan büyük ve önemli bir Şiî topluluğudur. Fakat başkaları, ilk Bohra misyoneri olma şerefini Molla Ali'ye verirler. Molla Ali'nin tebliğ metodları hakkında bir Şia tarihçisi şunları kaydeder: "Gucerât halkı o günlerde kâfir olduğu ve anlattıklarına körü körüne inandıkları yaşlı bir adamı dinî liderleri olarak kabul ettikleri için, Molla Ali yaşlı adama gidip müridi olmayı talep etmekten başka bir yol görmemişti. Böyle yapmaktaki niyeti, ona inandırıcı deliller sunarak Müslüman olmasını sağlamak ve ardından da diğerlerini kendi dinine çekmekti. Bu minval üzere yaşlı adamın hizmetinde birkaç yıl geçirdi ve halkın dilini öğrenerek kitaplarını okudu ve ilimleriyle alâkalı bilgiler edindi. Adım adım yaşlı adamın aydın zihnine İslâm dininin hakikatini anlattı ve onu Müslüman olmaya ikna etti. Onun dinini değiştirmesinden sonra müritlerinden bazıları onu kendilerine örnek aldılar. Nihayetinde, o ülke hükümdarının baş veziri yaşlı adamın İslâm'a geçişinin farkına vardı ve onu görmeye gidince manevî rehberliğine teslimiyet gösterip o da aynı şekilde Müslüman oldu. Uzun bir süre yaşlı adam, vezir

---

II. Bahima zamanında (miladi 1179-1242) geldiğini tahmin etmektedir. (*Bombay Gazeetteer,* c. IX, blm. 2, s. 38.)

77 Khojâ Vrtthant, s. 154-158.

ve İslâm'a girenlerin geri kalanları din değiştirdiklerini gizli tuttular ve hükümdarın korkusundan dolayı bu bilginin ona ulaşmasını engellemek için ihtimam gösterdiler; sonuçta hükümdar, vezirinin Müslüman olduğu yönünde ihbar aldı ve durumu araştırmaya başladı. Bir gün haber vermeden vezirin evine gitti ve onu secde hâlinde görünce hiddetlendi. Vezir, hükümdarın ziyaretinin maksadını anladı ve secde yapışı dolayısıyla şüphelenip hoşnutsuzluğunun arttığını hissetti; fakat Allah'ın yardımı ve yüce lütfu tam o anda imdadına yetişti; odanın köşesinde bir yılanı izlediğinden dolayı bu hareketleri yaptığını söyledi. Odanın köşesine bakan Hükümdar da yılanı gördü; vezirinin mazeretinden ikna olarak zihnindeki bütün şüpheleri silip attı. Nihayetinde hükümdarın kendisi de gizlice Müslüman oldu, fakat siyaseten fikir değişikliğini gizli tuttu; ancak ölüm saati yaklaşınca, cesedinin Hinduların âdetince yakılmayıp, gömülmesini emretti. Vefatının ardından, Delhi hükümdarı Sultan Fîrûz Şah'ın güvenilir asilzadelerinden Sultan Zafer, Gucerât'ı teslim alınca, refakatindeki bazı Sünni eşraf, ora halkının ehli sünnete katılması yönünde düşüncelerini söylediler; bu sebeple Bohraların bazıları Sünni'dir, fakat daha büyük bir kesim eski inançlarında kalmışlardır."[78]

Cutç ve Gucerât'taki birkaç küçük Müslüman grup, din değiştirmelerini, on beşinci asrın ikinci yarısında faal tebliğ çalışmalarıyla meşgûl olan Pîrâna'lı İmam Şah'a[79] dayandırırlar. İki mevsimlik kuraklıktan sonra kerametiyle yağmur yağdırarak çok sayıda Hindu çiftçisinin ihtidasına vesile olduğu söylenir. Bir başka zaman, Benare'ye giderken Pîrâna'dan geçen bir grup Hindu hacıya rastlamış ve onları ora-

78 Nurullah eş-Şustarî, *Mecâlisu'l-Mu'minîn,* s. 65 (India Ofice MS. No. 1400)

79 Ahmedâbâd'ın 16 km. güneybatısında bir şehir.

ya götürme teklifinde bulunmuştur; kabul etmişler ve bir anda kutsal şehre varmışlar, Ganj nehrinde yıkanarak adaklarını yerine getirmişler; daha sonra uyanıp kendilerini hâlâ Pîrâna'da bulunca böyle bir kerameti gösteren velinin dinini benimsemişlerdir. 1512 tarihinde vefat eden İmam Şah'ın Pirana'daki türbesi bugün bile Müslümanların yanı sıra Hinduların da ziyaretgâhıdır.[80]

Hindu soyundan olan Cutç Müslümanlarının çoğu, manevî liderleri olarak gerçek adı Mâlik Abdüllatif[81] olan Deval Şah Pir'i hürmet ile anarlar. Mâlik Abdüllatif, Gucerât'ın meşhur Müslüman hükümdarı Mahmûd Bîgara'nın (1459-1511) oğullarındandır. Hinduların bir çoğunun ihtidasının bu hükümdarın döneminde başladığı söylenmektedir.[82]

Sayı bakımından ele alacak olursak Hindistan'daki Müslüman tebliğcilerin en büyük başarıyı elde ettikleri yer Bengal'dir. Burada Müslüman bir devlet ilk olarak on ikinci asrın sonunda Muhammed Bahtiyar Hilcî tarafından kuruldu. Hilcî, Bîhar ve Bengal'i almış ve Gaur'u Bengal'in başşehri yapmıştı. Müslüman yönetimin uzun süre kalması tabiî olarak İslâm'ın yayılmasını desteklemiştir. Hindu hâkimiyeti, Müslüman tebaları tarafında yönetim tarzı beğenilen müsamahakâr Raca Kans[83] zamanında on yıl kendini toparlamış olmasına rağmen, oğlu Catmall, Hindu dinini terk ederek Müslüman olmuştur. Babasının 1414 yılında ölümünden sonra bütün devlet memurlarını bir araya toplayarak onlara Müslüman olma niyetini bildirdi ve şâyet hükümdarları olarak tahta çıkmasına rızaları olmazsa tahtını kardeşine bı-

80 *Bombay Gazetteer,* c. IX, blm. 2, s. 66, 76.

81 *Bombay Gazetteer,* c. V, s. 89.

82 *A.g.e.,* c. II, s. 378, c. III, s. 36-37.

83 Y.H. Blochmann, *Contributions to the Geography and History of Bengal.* (J.A.S.B., 1873, c. XLII, No. 1, s. 264-266).

rakmaya hazır olduğunu beyan etti. Ancak hangi dini benimsemiş olursa olsun onu hükümdarları olarak kabul ettiklerini söylediler. Bu minvalde Raca'nın Hindu dinini bırakıp alenen İslâm'ı ikrar ettiğine şahitlik etmeleri için bir kaç Müslüman âlim dâvet edildi; Celaleddîn Muhammed Şah ismini aldı; rivayete göre, zamanında birçok kimse din değiştirmiştir.[84] Ancak bunların çoğunun cebrî olduğu ifade edilmektedir. Çünkü onun dönemi, Doğu Bengal'de beş buçuk asır süren Müslüman idaresi sırasında, teba durumundaki Hindulara reva görülen baskılar ile ayrı bir dönem olarak kaydedilmiştir.[85]

Ancak, bazı devirlerde din değiştirmelerin Müslüman yönetimin baskısı altında gerçekleştiği de oluyordu. Haragpur Racaları Hindu soyundan geliyorlardı ve Ekber'in kumandanlarından birine yenildikten sonra, İslâm'ı kabul etmeleri şartıyla mülklerini ellerinde bulundurmaya müsaade edildiği için Müslüman olmuşlardı. Chittagong'daki Esad Ali Han ailesinin Hindu dedesi, sığır eti koklamaya zorlanmış, bu durum onun mensup olduğu kasttan kovulmasını icap ettirmişti; o da mecburen Müslüman olmuştu. Benzer türden başka birkaç olay daha zikredilebilir.[86]

On sekizinci asrın başında İmparator Evrengzîb tarafından Bengal valisi yapılan Mürşid Kuli Han (mühtedi bir Brahman'ın oğludur) şöyle bir kanun çıkardı: ister memur ister arazi sahibi her kim olursa olsun ödemesi gereken vergiyi ödemez ya da zararı telâfi etmezse, karısı ve çocuklarıyla beraber Müslüman olmaya zorlanacaklardı. Dahası, kural ihlâli sebebiyle kastından feragat eden bir Hindu'nun, eski

84 J.H. Ravenshaw, *Gaur: Its Ruins and Inscriptions,* s. 99 (Londra 1878); Firiştah, c. IV, s. 337.

85 Wise, s. 29.

86 *Census of India,* 1901, c. VI, s. 170.

konumuna ancak Müslüman hükümet tarafından iade edilmesi halk kanunuydu; eğer hükümet aracı olmayı reddederse, cezalı olan kimsenin Hinduların sosyal sistemindeki statüsünü geri kazanması mümkün olmuyordu ve muhtemelen de Müslüman olmaktan başka çare bulamıyordu.[87]

Bölgeye yerleşmiş olan Afgan maceraperestler de din değiştirme işinde etkin olmuşlar gibi görünmektedir. Bunlar evlendikleri Hindu kadınlardan doğan çocuklarına ilave olarak kıtlık zamanlarında aç-çıplak gördükleri Hinduların erkek çocuklarını satın alırlar ve onları bir Müslüman gibi yetiştirirlerdi.[88] Bengal Müslümanlarının çokça bulundukları yerler Müslüman hükümetin eski merkezleri değil, köylerin bulunduğu bölgelerdir, yani Batıdan gelen yerleşimcinin izine rastlanmayacağı ve alt kast Hinduları ile dışlanmış kimselerin bol bulunduğu yerler.[89] Bu alt kast Hinduları ile Hz. Peygamber'in yolundan gidenler arasındaki davranış benzerliği, fizikî benzerliklerinin yanı sıra hâlâ devam ettirdikleri kast ayrımları, hep aynı şeye işaret etmekte ve Bengal Müslümanlarının, ülkenin yerli kabileleri olduğunu göstermektedir. Burada İslâmiyet, Hindistan'ın kuzeybatısında olduğu şekliyle ilerleyişini engelleyecek muhkem bir dinî sistemle karşılaşmadı. Kuzeybatıda Müslüman mücahitler Brahmanizm'i, Budizm ile giriştiği ve zaferle neticelendirdiği mücadelesinin ardından capcanlı ve iştiyak içinde bulmuşlardı; baskılara rağmen meydana getirdiği tesir, Hinduların muhalefetine karşı ilham verici bir güç olmuş ve onlar üzerindeki nüfuzunu, sıkıntılarının ve zulümlerinin en yoğun olduğu dönemde de sürdürmüştür. Fakat Müslümanlar Bengal'de,

87 *A.g.e.,* s. 30.

88 Charles Stewart, *The History of Bengal,* s. 176 (Londra 1813). Y.H. Blochmann, A.g.e., s. 220.

89 *The Indian Evangelical Review,* s. 278 (Londra 1883).

mağrur Aryan hükümranlar tarafından hor ve hakîr görülen ve Hinduizmin en dış halkasını teşkil eden alt kastlar ve yerliler tarafından âdeta kucaklanırcasına karşılanmışlardı. "Bu fakir insanlar, yani balıkçılar, avcılar, denizciler ve alt kast tarım işçileri için İslâm, yücelerden inen bir vahiy olarak görünmüştü. Yöneten ırkın diniydi ve onun dâvetçileri, hakir görülüp ihmal edilen bir topluluğa Allah'ın birliğini, insanların eşitliği mesajını getiren iştiyak dolu insanlardı. Kelime-i şehadet merasimi, tekrar eskiye dönüşü imkânsız kılıyordu ve din değiştiren kimseyi onun soyundan gelenleri ilelebet hakiki iman sahibi kılıyordu. Bu şekilde İslâm, Hindistan'ın en hızlı ve en yoğun nüfus artışını kaldırabilecek yeterlilikte en verimli vilayetine yerleşmiş oluyordu. Zoraki din değiştirmeler nâdiren görülmüşse de İslâm, Alt Bengal'de sahip olduğu kalıcı başarısını zorlamaya borçlu değildi. Halk arasında muhatap buluyordu ve kendisini kabul edenlerin büyük çoğunluğunu fakirler arasından devşiriyordu. Yüce bir ilah anlayışı ve daha asil bir insanlık kardeşliği takdim ediyordu. Hindu cemiyetinin en dış kısmında yıllarca sefil bir konumda bulunmuş olan ve bünyesinde çok sayıda insanı barındıran Bengal alt kastlarına, yeni bir sosyal yapılanmaya rahatça girme hakkı tanıyordu."[90]

Bengal'de tebliğ çalışmalarının varlığı, münferit kişilerin kendi dinlerine olan iştiyaklarına dair anlatılan menkıbelerce teyid edilmektedir. Bu tebliğcilerden bazılarının kabirleri her yıl yüzlerce kişi tarafından hâlâ hürmetle ziyaret edilmektedir.[91] Bunların ilklerinden birisi Miladi 1244 yılında vefat eden Şeyh Celâleddîn Tebrizî'dir. Tebrizî, büyük veli

90 Sir W.W. Hunter, "The Religions of India" (*The Times,* Februry 25, 1888); ayrıca bkz., Wise, s. 32.

91 Wise, s. 37.

Şıhabeddîn Sühreverdî'nin talebesiydi. İrşad ve tebliğ maksatlı yapmış olduğu seyahatlerinde Bengal'i de ziyaret etmişti. Gerçek kabrinin nerede olduğu bilinmemekle beraber, burada onun hâtırasına bir vakıf kurularak müştemiletıyla beraber bir türbe yapılmıştı. Ona birçok keramet atfedilir: Bunlardan birinde bir Hindu sütçüyü bir bakışta Müslümanlığa döndürmüştür.[92]

Bengal'de on dokuzuncu asırda İslâm dininde kayda değer bir canlanma olmuştu ve başlangıç hareketini Vahhabi ıslâhatına borçlu olan bazı mezhepler, tebliğcilerini göndermişler ve bunlar Hindu hurafelerinden geride kalanları temizleyerek dini gayreti canlandırıp inançsızların arasında İslâm'ı yaymışlardır.[93]

Yukarıda bahsedilen bölgeler dışında Hindistan'ın diğer bölgelerinde faaliyet göstermiş olan Müslüman tebliğcilerden hâlâ bahsetmedik. Bunların en başında gelenlerden Şeyh İsmail hem maddî ve hem de manevî bilgisiyle ön plana çıkmış Buhara seyidlerinin en meşhurlarındandır. 1005 yılında geldiği Lahor şehrinde İslâm dinini tebliğ eden ilk Müslüman dâvetçi olduğu söylenir. Kalabalıklar onun vaazlarını dinlemek için akın ediyorlardı ve onun dine kazandırdıklarının sayısı gün be gün artıyordu. Onunla şahsî münasebete girmiş olan hiç bir inançsızın İslâm'a girmeden yanından ayrılışının vâki olmadığı söylenir.[94]

Pencap'ın batı ovalarının sâkinlerinin ihtidalarının, on üçüncü asrın sonlarında ve on dördüncü asrın başlarında yıldızı parlayan Multanlı Bahâülhak'ın[95] ve Pakpattanlı Baba

92 Blochmann, a.g.e., s. 260.

93 Wise, s. 48-55.

94 Gulam Server, *Hazinetü'l-Asfiyâ,* c. II, s. 230.

95 Şeyh Bahaüddîn Zekeriyyâ diye bilinir.

Ferîdüddîn'in vaazlarıyla gerçekleştiği ifade edilmektedir.[96] Baba Ferîdüddîn'in tarihçeyi hayatında, onun vaazlarıyla İslâm'a kazanılan on altı kabilenin listesi kaydedilmekteyse de maalesef bu irşad çalışmalarının ayrıntıları verilmemektedir.[97]

Hindistan'daki Müslüman velilerin en meşhurlarından birisi ve Racputana'daki bir önder şahsiyet, miladi 1234 yılında vefat eden Hâce Muîniddîn el-Çistî idi. Aslen İran'ın doğusunda bulunan Sicistan'lıydı ve Hindistan halkına İslâm'ı tebliğ etme vazifesini hac münasebetiyle Medine'de bulunduğu esnada almış olduğu söylenir. Burada rüyasında gördüğü Hz. Peygamber kendisine şöyle hitap etmiştir: "Cenab-ı Hak Hint diyarını sana emanet etmiştir. Oraya git ve Acmir'e yerleş. Allah'ın inayetiyle İslâm inancı orada senin ve peşinden gidenlerin takvası sayesinde yayılacaktır." Dâvete uydu ve o zaman Hindu idaresinde olup putperestliğin geçerli olduğu Acmir'e gitti. Burada ihtidalarına vesile olduğu kimseler arasında, Raca'nın manevî hocası olan Yogi adında birisi vardı: peyderpey çok sayıda insan etrafında toplandı ve onun anlattıklarıyla inançsızlık saflarından kurtulup dine girdiler. Dinî bir lider olarak nam kazanıp adı çok yerde bilinir hâle geldi ve Acmir çok sayıda Hindu için bir câzibe merkezi oldu. Buraya gelenler onun tebliği vasıtasıyla İslâm'ı benimsediler.[98] Acmire giderken Delhi şehrinde 700 kişiyi dine çevirdiği söylenir.

Hindistan'daki İslâm tarihi için çok büyük önemi haiz olan bir hadise, 1199 yılında Buhara'da doğduğu söylenen Seyyid Celaleddîn'in bu ülkeye gelişi olmuştur. 1244 yılında

96 Ibbetson, s. 163.

97 Asgar Ali, *Cevahiri Feridî* (1033) s. 395 (Lahor 1884).

98 Elliot, c. II, s. 548.

şu anda Bahavalpur sınırları içerisinde buluna Uç'a yerleşmiş ve o muhitteki çok sayıda insanın hidayetine vesile olmuştur. 1291 yılında vefat etmiştir. Kendisi gibi halkın ihtiram ettiği torunları, günümüze kadar türbesinin muhafazı için orada kalmışlar ve burası geniş bir dinî nüfuz sahası hâline gelmiştir. Mahdum-i-Cahaniyan olarak bilinen torunu Seyyid Ahmed Kebir'e Pencap'taki birkaç kabilenin din değiştirmesi şerefi atfedilir.[99] Uç'un yaklaşık bir kilometre doğusunda Celaleddîn'in çağdaşı olan Seyyid Sadreddîn'in oğlu Hasan Kebirüddîn'in kabri bulunmaktadır; baba ve oğulun pek çok kişinin hidayetine vesile olduğu söylenir. Hasan Kebirüddîn'in bakışını yönelttiği her hangi bir Hindu'nun gönlüne hemen Müslüman olma arzusu düştüğü halk arasındaki yaygın söylentilerdendir.[100]

Aynı asrın son yıllarına doğru Irak-ı İran'dan Hindistan'a gelen Ebu Ali Kalender, Panipat'ta mesken tutmuş ve miladî 1324 yılında 100 yaşındayken burada ölmüştür. Bu şehirdeki sayıları 300'ü bulan Müslüman Racputlar, bu veli zat tarafından İslâm'a çevrilen Emir Singh'in neslinden gelmedir. Türbesine hâlâ hürmet edilmekte ve bir çok ziyaretçi tarafından ziyaret edilmektedir.

Bir başka Müslüman tebliğci, Şeyh Celâleddîn idi. Fars asıllı olan bu zat, Hindistan'a on dördüncü asrın ikinci yarısı gibi gelmiş ve buralardaki halkı İslâm'a sevk etmek için Aşağı Assam'da bulunan Silhat'a yerleşmiştir. Bir veli olarak büyük nam salmış ve irşad ve tebliğ çalışmaları yüksek bir başarı ile taçlanmıştır.[101]

---

99 *Punjab States Gazetteers,* c. XXXVI A. Bahawalpur State (Lahor 1908), s. 160 vd. İhtidalarını Mahdum-i-Cahaniyan'a nisbet eden kabilelerden bazılarının isimleri için bkz. s. 162.

100 *Punjab States Gazetteers,* c. XXXVI, s. 171.

101 İbn Batuta, c. IV, s. 217; Yule, s. 515.

Günümüze daha yakın yıllarda dinlerini Hindistan'da yayma yolu arayan çok sayıda İslâm şâhidi olmuş ve oldukça kayda değer başarı elde edilmiştir; özellikle on dokuzuncu asrın ikinci yarısı tebliğ faaliyetlerinde büyük bir canlanmaya tanıklık etmiştir. Bu dönemde yıllık din değiştirenlerin sayısının on, elli, yüz, altı yüz ve bin olarak tahmin edilmektedir.[102] Müslüman tebliğ faaliyeti kendine has bir şekilde münferit yapıya sahiptir; tebliğ raporu sağlayacak bir merkezî teşkilât ve kurum bulunmamaktadır. Bu yüzden ihtidalarla ilgili kesin bilgiye ulaşmak zordur. Müslüman tebliğcilerin elde ettikleri başarılar bazen abartılmaktadır. Mesela Pencap'ta Hacı Muhammed adında birisinin 200.000 kadar Hindu'yu İslâm'a sevkettiği söylenmekte[103] ve Bangolor'da oturan bir Mevlevinin, beş yıl içerisinde bu şehir ve çevresinde 1000 kadar insanı İslâm'a yönelttiğinden iftiharla bahsedilmektedir. Fakat Müslüman dâvetçilerin faal ve başarılı tebliğ çalışmalarında bulunduklarından şüphe yoktur ve aşağıdaki örnekler bahsedilen döneme hastır.

Gezici bir vaiz olan Mevlevî Bekâ Hüseyin Hân, birkaç yıl zarfında Bombay, Cawnpore, Acmir ve başka şehirlerin sâkinlerinden 228 kişinin İslâm'ı seçmelerine vesile olmuştur. Mevlevî Hasan Ali, on ikisi Poona'da, geri kalanları ise Haydarabat ve Hindistan'ın başka bölgelerinden olmak üzere yirmi beş kişiyi kendi dinine çevirmiştir.[104] Bombay Başkanlı-

---

102 *The Indian Evangelical Review,* c. XVI, s. 52-53 (Kalküta 1889-1890); *The Contemporary Review,* February 1889, s. 170; *The Spectator,* October 15, 1887, s. 1382.

103 Garcin de Tassy, *La Langue et la Lettérature Hindoustanies de 1850 à 1869,* s. 343 (Paris 1874).

104 Mevlevî Hasan Ali, bana bu rakamları, 1896 yılında vefatından bir kaç yıl önce verdi. *The Moslem Chronicle*'da (4 Nisan 1896) yayınlanan bir vefat ilanında, onun ilginç yaşantısıyla ilgili olarak şunlar anlatılır: "Özel hayatında ve okul yıllarında çok zeki bir öğrenci olarak dikkat-

ğı'ndaki Kandeş bölgesinde Nâsırabad Kadısı Seyyid Safder Ali, savaş âletleri imalatı ve bakımı ve demircilik işlerinde çalışan zenaatkârlardan pek çoğunu İslâm dinine sevk etmiştir.[105] Nasik bölgesinin yaklaşık 200 kişilik cemaatini oluşturan aynı iş koluyla iştigal eden bazı kimseleri 1870 yılı civarında merak uyandıran bir tarzda kendi inancına çevirmiştir. Nasik'te bulunan Presbiteryan misyonerleri uzun zamandır onları Hinduizmden çevirmeye çalışıyorlardı ve

leri çekmiştir; kısa süre içerisinde eğitim hayatında kayda değer ölçüde mesafe kat etmiştir. Çok erken yaşta Giriş imtihanını (Duhuliyeyi) geçmiş ve First Art'a gitmek için burs kazanmıştır. Fakat kısa süre sonra yaratılıştan taşıdığı hakikati araştırma merakı, yurtdışına çıkarak dünyaya açılmasına sebep olmuş ve çalışmalarını bırakarak farklı inançlardaki kimselerle hemhâl olmaya başlayarak Fakirlerle, Pandistlerle ve Hıristiyanlarla görüşmüş, kiliselere girmiş ve samimi umutları ve Yüce Allah'a mutlak itimat haricinde bir yardımcısı olmaksızın kırlarda, ormanlarda ve şehirlerde dolaşmış; 1874 yılında bir Patna okulunda müdürlük görevini kabul edinceye kadar muhtelif dini bölgelerde dolaşmış … doğuştan bir İslâm tebliğcisi olduğu için, ayda 100 rupi kazandığı görevinden ayrılmaya karar vermiş; arkadaşlarının râzı olmamalarına rağmen istifasını sunup, bir süre *'Nûru'l-İslâm'* adında aylık bir mecmua çıkarmakla meşgul olmuş. Patna'da İslâm hakkında çeşitli konferanslar vermiş ve daha sonra Kalküta'ya gitmiş. Burada İngilizce olarak verdiği konferanslar, dinleyiciler üzerinde öyle bir tesir meydana getirmiştir ki, bazı Avrupalı kilise mensupları İslâm'ın hakikatinden nasiplenmişler ve Babu Bepin Chandra Pal adında önemli bir şahsiyet Müslüman olmaya çok yaklaşmıştır. Konferans vermek üzere dâvet edildiği Dakka'da yaptığı irşad faaliyetleri ve konferanslarla insanların kalbinde taht kurmuştur. Muhtelif kitapları, risaleleri ve Hindistan şehir ve kasabalarında Urduca ve İngilizce olarak verdiği konferanslar, kendisinin dünyaca ünlü olmasını sağlamıştır. Konferanslarını dinleyen ve kitaplarını okuyan yüzlerce insan Müslüman olmuştur." Tebliğ gayreti, son nefesine kadar hep kendisini göstermiştir; ölüm döşeğinde bile, "Dininden vazgeç ve Müslüman ol" dediği duyulmuştur. Niçin böyle dediği sorulduğunda, bir Hıristiyan ile konuştuğunu söylemiştir.

105 *Bombay Gazetteer,* c. XII, s. 126.

Hıristiyanlığı benimseyip benimsememe konusunda tereddüt yaşadıkları bir sırada onların düşüncelerini ve âdetlerini iyi bilen bir Müslüman derviş Bombay'dan gelmiş, İslâm'ın esaslarını anlatarak, onları kendi dinine çekmeyi başarmıştır.[106]

Patiala'da Mevlevî Ubeydullah adında büyük ilim sahibi mühtedi bir Brahman, kendisini iştiyaklı bir İslâm tebliğcisi olarak ispatlamış ve ilk başlarda akrabaları tarafından önüne çıkartılan engellere rağmen öyle büyük bir başarı elde etmiştir ki, ihtidalarına vesile olduğu kimseler neredeyse şehrin bir semtini dolduruyordu. Hıristiyanlık ve Hindu dinleri aleyhine tartışmalı eserler yazdı ve bu eserler birkaç baskı yaptı. Bu kitaplardan birinde kendisinin din değiştirmesi hakkından şöyle bahseder: "Ben, Muhammed Ubeydullah, Munşi Kota Mal'ın oğlu, Patiala Eyaleti Payal sâkini. Şurasını arz etmek isterim ki, çocukluğumda ve babamın sağlığında putperestliğin esareti altında tutuldum. Fakat Allah'ın rahmeti elimden tutup beni İslâm'a çekti. İslâm'ın mükemmelliğini ve Hinduizmin kusurlarını kavradım ve İslâm'ı canı gönülden benimseyip kendimi Allah'ın Peygamberi'nin (s.a.v) ümmeti saydım. O vakit, Allah'ın ihsânı olan akıl bana, insanın atalarının âdetlerine körü körüne uymasının ve onlar tarafından yanıltılmasının, din ve iman konusunda araştırma yapmaksızın ebedî mutluluk veya sefaletimize bağlanmanın ahmaklık ve tembellik olacağını idrak ettirdi. Bu düşüncelerle revaçta olan dinleri araştırmaya başladım ve her birisini tarafsız olarak inceledim. Hindu dinini bütün ayrıntılarıyla tetkik edip bilgi sahibi Panditlerle sohbet ettim, Hıristiyanlık dinine dair tam bir bilgi edindim, Müslümanların kitaplarını okuyup bilgili kimselerle sohbet ettim.

106 *Bombay Gazetteer,* c. XVI, s. 81.

İslâm hâriç, hepsinde safsata ve yanlışlar buldum. Bu dinin mükemmelliği bana çok aşikâr geldi; onun lideri Peygamber Muhammed, hiçbir dilin tarif edemeyeceği ahlâkî yüceliğe sahip bulunuyor. İnançları ve ibadet âdabını sadece o biliyor ve onları tam olarak idrak etmek bu dinin manevî düsturları ve tatbikatı ile mümkün. Allah'a hamd olsun! Bu din o kadar mükemmel ki, ondaki her şey ruhu Allah'a götürüyor. Kısacası, Allah'ın lütfuyla, hak ile bâtıl arasındaki fark, benim için gece ile gündüz, zulmet ve nur gibi aşikâr olmuştur. Kalbim uzun zamandır İslâm'ın aydınlığı ile nurlanmasına ve ağzım imanın ikrarı ile tatlanmasına rağmen, hâlâ nefsani arzularım ve şeytanın baştan çıkarması beni fâni dünyanın geçici süslerine bağlamaktaydı. Dıştan bir putperest gibi davrandığımdan sefil durumdaydım. Sonunda, Allah'ın lütfu bana şöyle tembihte bulundu: 'Bu paha biçilmez inciyi kabukta ve bu inşirah veren esansı kutuda ne kadar gizleyeceksin? Bu inciyi boynuna takmalı ve bu esanstan faydalanmalısın.' Üstelik âlimler, Müslümanlığını gizlemeyi ve kâfirlerin elbisesi ile âdetlerini bırakmamayı kişiyi cehenneme sürükleyen işlerden ilân etmişlerdir. Böylece, İslâm'a giriş güneşim, 1264 Ramazan Bayramında bulutların gerisinden zuhur etti ve Müslüman kardeşlerimle beraber –elhamdülillah!– namazımı edâ ettim."[107]

Müslüman tebliğcilerin çoğu, sokakta tebliğ, broşür dağıtımı ve başka yollarla Hıristiyan misyonerlerin metotlarını benimsemişlerdi. Hindistan'ın büyük şehirlerinin çoğunda, Müslüman tebliğciler, her gün İslâm'ın prensiplerini belli başlı bazı caddelerde anlatırlarken bulunabilirler. Bangalore'de bu uygulama çok yaygındır ve 1890'lı yıllarda bir cami imamı olan bu tebliğcilerden birisi o kadar meşhur olmuştu

107 *Tuhfetü'l-Hind,* s. 3 (Delhi 1309).

ki, bazen Hindular tarafından bile vaaz etmesi için dâvet edilirdi: çarşıda vaazlar vermiş ve yedi sekiz yıl zarfında kırk iki kişiyi dinine çevirmişti. Bombay'da Müslüman bir tebliğci, şehrin önemli çarşısının yakınında günlük vaazlarını sürdürmektedir. Kalküta'da ise sürekli olarak kullanılan birkaç tebliğ merkezi bulunmaktadır. Dinlerini değiştirenler arasında, çoğunluk itibarıyla alt tabakadan kimseler olsa da, ara sıra bazı Avrupalılar da bulunmaktadır; ancak din değiştirenlerin büyük bölümünü Hindular oluşturmaktadır.[108] Son yıllarda Hindistan'daki İslâmî hayatın yaşandığı belli başlı merkezlerde ortaya çıkan çok sayıdaki encümenlerden bazılarının hedefleri arasında pazarlarda vaaz etmek üzere tebliğciler göndermek de vardır; Lahor Himâye-i İslâm Encümeni ve Acmir Hâmi-i İslâm Encümeni bunlara örnektir. Bu bahsi geçen heyetler, ücretli vazifeliler tayin ederlerse de bu vazife daha çok, işiyle gücüyle meşgûl ticaret ya da sanat erbabının akşama doğru boş kaldıkça yürüttükleri hayırlı bir hizmet şeklinde gerçekleşir.

Hintli Müslümanların tebliğ gayretinin çoğu, Hıristiyan misyonerler tarafından verilen talimatları ve Arya Samac vaizlerinin yol açtığı İslâm aleyhtarı temayüllere karşı koymaya yöneliktir ve verilen gayretler böylece, doğrudan doğruya irşad ve tebliğ maksatlı olmaktan ziyade savunma maksatlı olmaktadır. Bazı tebliğciler de dikkatlerini önceden atılmış olan temelleri kuvvetlendirmeye çevirir ve bilgisiz dindaşlarını Hindu hurafelerinden kurtarma ve dinin daha saf hâlini telkin etme mücadelesi verirler ki, bu tür gayretler bir

108 *The Indian Evangelical Review,* 1884, s. 128; Garcin de Tassy, *La Langue et la Lettérature Hindoustanies de 1850 à 1869*, s. 485 (Paris 1874); *La Langue et la Lettérature Hindoustanies en 1871,* s. 12 (Paris 1872).

çok bakımdan önceki tebliğ faaliyetlerinin devamı olmaktadır. Din değiştirme işi gerçekten de çoğu zaman mükemmellikten uzaktır. Müslüman ismi taşıyanların çoğu yarı Hindu'dur; kast kurallarını gözetirler, Hindu âyinlerine katılırlar ve çok sayıda putperest törenlerinde bulunurlar. Mevat ve Gırgaon gibi bazı yerlerde de, dinleri hakkında isminden başka hiçbir bilgi sahibi olmayan çok sayıda Müslüman vardır; ne camileri vardır, ne de namaz vakitlerini gözetirler. Bu durum özellikle köylerde ya da mü'minlerin çoğunluğunun olduğu yerlerle irtibatı bulunmayan bölgelerde yaşayan Müslümanlar arasında görülmektedir; şehirlerde âlimlerin bulunması, büyük ölçüde önceki bâtıl inançlara karşı koyma temayülü meydana getirir ve daha saf ve daha makûl dinî hayat için mücadele ortaya koyar. Ancak genel olarak ifade etmek gerekirse, son yıllarda Hint Müslümanları arasında, İslâmî kurallar çerçevesinde dinî hayatı daha disiplinli yaşamaya yönelik fark edilir bir hareket olmaktadır. Hıristiyan misyoner okullarının etkisi, genç nesil Müslümanlarının bazıları için kendi dinlerini araştırma ve neticesinde de dini iştiyakın uyanışında büyük teşvik unsuru olmaktadır. Gerçekten de eğitimin genel anlamda yayılması, dinî prensiplerin daha makûl şekilde anlaşılmasını ve uzaklarda kalan ve şimdiye kadar ihmal edilmiş durumdaki bölgelerde din hocalarının artmasına yol açmıştır. Islâhat şeklindeki bu irşad hareketi (her ne sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın) Hindistan'ın çok farklı bölgelerinde gözlenebilmektedir. Mesela Pencap'ın doğu bölgelerinde isyandan sonra büyük bir dinî canlanma meydana gelmiştir. Vaizler, inananları putperest uygulamalardan vazgeçmeye dâvet ederek ve dinin hakiki emirlerini anlatarak ülkeyi köşe bucak gezmişlerdir. Şimdi bunun neticesi olarak, Müslümanların kayda değer nüfus oranı oluşturdukları köylerin çoğunun camisi vardır ve artık

alenen putperest davranışlara rastlanmamaktadır.[109] Racputana'da da kırsal bölgelerde zaman zaman İslâm'a döndürülmüş olan Hindu kabileleri, şimdi dini vazifelerinde daha samimi ve daha itinalı davranıyorlar. Yakın zamana kadar putperest komşularıyla ortaklaşa uydukları eski âdetlerini terk ediyorlar. Mesela Meratlar, evlilik merasimlerinde, önceden uygulamakta oldukları Hindu âdetleri yerine İslâm'ın ehl-i sünnet yolunu takip ediyorlar ve domuzu eti yemekten vazgeçmişlerdir.[110] Bengal'de benzer bir canlanmanın varlığından yukarıda bahsetmiştik.

Ancak münferit tebliğcilerin bu tarz hareket ve gayretleri, Hindistan Müslümanlarının hızlı artışını izah edecek yeterlilikte değildir ve kişinin aklına ister istemez, sayıları inanılmaz derecede arttığı için, normal nüfus artışı[111] dışındaki etkenlerin ne olduğunu araştırmak gelmektedir. Cevap Hinduların sosyal hayatlarında var olan kurallarda bulunmaktadır. Alt kasttaki Hindulara kendi dindaşları tarafından revâ görülen hakaret ve horlamaların katlanarak artması ve içinde bulunduğu şartları iyileştirme arzusu içinde bulunan alt kastların herhangi bir ferdi yoluna konulan aşılmaz engeller, kast dışı kalışın olmadığı ve her tutkunun gerçekleştirilmesi için serbest alanın bulunduğu dini bir sistemin sunduğu menfaatleri çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Mesela Bengal'de, Hindu dindaşları tarafından aşağılık olarak görülen pamuklu mamul dokumacılarının bir çoğu, düştükleri hakir konumdan kurtulmak için İslâm'a girmektedirler.[112] Benzer şekilde çok kayda değer bir misal aynı vi-

109 Ibbetson, s. 184

110 *The Rajputana Gazetteer,* c. I, s. 90; c. II, s. 47 (Kalküta 1879).

111 Müslümanları etkilediği için bunlarla ilgili olarak Hindistan Nüfus Sayımı için bkz., *Census of India, 1901,* c. VI., s. 172.

112 E.T. Dalton, s. 324.

layetin kuzeydoğusunda gerçekleşmektedir. Burada 1550 yılında yerli Kocch kabilesi kendi büyük liderleri Hacu'nun hükmü altında bir hanedan kurdular; torununun döneminde, devletteki yüksek sınıflar Hinduizme kabul edildikleri zaman[113] halkın çoğu, kendilerine aşağı sınıf muamelesi yapılarak dışlandıklarını görerek Müslüman oldular.[114]

İslâm'ın Hindulara sunduğu üst kastların baskısından kurtuluş reçetesi, on dokuzuncu asrın sonunda Tinnevelli'de dikkat çekici ölçüde sergilenmiştir. Çok altlarda bir kast olan Şanarlar son yıllarda müreffeh hale gelmiş ve çoğu kendilerine güzel evler yaptırmışlardı; uzun zamandır mahrum edildikleri tapınaklarda ibadet haklarının olduğu iddiasında bulunmuşlardı. Bunu bir ayaklanma takip etmiş ve bu ayaklanma süresince Şanarlar, üst kast Hinduları elinden büyük sıkıntılar görmüşler ve İslâm'a sığınmışlardı. Bir köyden altı yüz Şanar bir günde Müslüman olmuş ve bunların durumu başka yerlerde çabucak emsal teşkil etmişti.[115]

Hindistan'ın başka bölümlerinden benzer örnekler verilebilir. Bir şekilde kastını yitiren ve netice itibarıyla akrabaları ile hemhâl olduğu cemiyet tarafından reddedilince pek tabii olarak hiçbir ayırım gözetmeksizin herkesi kabul eden ve kovulduğu toplumunkine denk bir sosyal statü sunan bir dine doğru temayül içinde olacaktır. Bu şekilde bir din değişikliğine, samimi bir itikat pekâlâ eşlik edebilir, fakat tapınmalarının istendiği ilâhların sayısına ve isimlerine tamamen kayıtsız davranabilen insanlar da, kastlarını kaybetmelerinin gereği olan sosyal dışlanmayı çok şiddetli bir şekilde his-

113 Yerli kabilelerin bu şekilde Hindulaştırılışlarının hikâyesi için bkz., Sir Alfred Lyall, *Asiatic Studies,* s. 102-104.

114 E.T. Dalton, s. 89.

115 *The Missionary Review of the World,* N. S., c. XIII, s. 72-73.

sedecek ve hiçbir dinî duygu taşımaksızın Müslüman olacaktır. Müslüman külliyatının incelenmesi ve Müslüman cemaat ile daimi münasebet, çoğunlukla kendisini hissettirmeden ihtidalara tesir edecektir. On dokuzuncu asırda Racputana ve Bundelhan'daki Racput beyleri arasında İslâmlaşmaya doğru bu şekilde temayüller gözlemlenmiştir,[116] öyle temayüller ki, eğer Moğol imparatorluğu sürmüş olsaydı, muhtemelen onların nihai din değiştirmelerine yol açacaktı. Müslüman velilere saygı duymakla kalmayıp, oğulları için Müslüman hocalar tutmuşlardı; etini yiyecekleri hayvanları İslâmî kurallara göre kestirtiyorlardı. Müslüman bayramlarına Hint fakiri kıyafetiyle katılıyor ve gerçek mü'minler gibi ibadet ediyorlardı. Diğer taraftan, şu anki durum yani dinî meselelerde tamamen tarafsız davranan bir hükümet yönetiminin, genel olarak Hindular arasında din değiştirme hâdiselerini artıracağının, Müslüman hâkimiyeti zamanlarından çok daha fazla ihtimal dahilinde olduğuna inanılmaktadır. Çünkü Müslüman hâkimiyeti zamanında Hindu dini, saldırgan düşmana karşı verdiği daimî mücadeleden dolayı güç ve birlik ruhu kazanıyordu.[117] Hindular dahi, Müslüman velileri anmak için belirlenen günlerde türbelerine akın etmekteydiler. Çocuğu olmayan bir baba, dua için başvurmadık ilâh bırakmayan çoktanrılı birinin hâleti ruhiyesiyle, dileğini Müslümanların Allah'ına da arz eder, şayet bu duadan sonra çocukları olacaksa, bu durumdaki bütün bir aile Müslüman olur ki bunun örnekleri az değildir.[118]

---

116 Sir Alfred Lyall, zaman zaman bazı Hindu liderlerinin İslâm'a olan makul eğiliminden bahseder: *Asiatic Studies,* s. 29.

117 *Gazetteer of the Province of Oudh,* c. I, s. xix.

118 Sadece tek bir örnek vermek için: Cawnpûr bölgesinde bulunan Ghatampur'da, büyük bir ailenin bir kolu, ataları olan Ghatam Deo Bais'in yeminine itaat maksadıyla Müslüman olmuşlardır. Bu kimse, Madar Şah adında bir mübarek zâtın türbesinde bir erkek evlada sahip olmak

Müslüman bir kadına duyulan aşk bazen bir Hindu'nun din değiştirme sebebi olmaktadır, çünkü Müslüman bir kadının inançsız birisiyle evlenmesi İslâm hukuku tarafından kesinlikle yasaklanmaktadır. Hindu çocuklar, şayet varlıklı Müslümanlar tarafından evlat edinilirlerse, yeni anne-babalarının dinleri üzerine yetiştirileceklerdir. Hz. Peygamber'in ümmetinden biriyle evli olan bir Hindu kadının, kocasının dinini benimsemesi pek muhtemeldir.[119] Aksi bir durum nâdiren vuku bulabileceği için, Müslümanların sayısı, Hindularınkine kıyasla âdeta artmaya mahkûm duruma gelmektedir. Herhangi bir sebepten dolayı kastından atılan Hindular; Müslümanların zekât ve sadakalarının alıcısı durumuna gelmiş fakirler; velileri öldüğü ya da kendilerini terk ettiği zaman (ki bu durumların kıtlık zamanlarında sık olması tabiidir) himaye edilen kadın ve çocuklar, az olsa da daimi sûrette Hindulardan İslâm'ın hânesine nüfus taşımaktadır.[120] Müslümanların sayısının artması için elverişli mahallî şartlar çoğunlukla mevcuttur; mesela, Hinduların ve Müslümanların sayısının dengede olduğu Terai köylerinde Müslümanların galebe çalmasına yönelik her artışın, kaçınılmaz ola-

---

için dua ederken, duasının kabul olması durumunda neslinden gelenlerin yarısının Müslüman olarak yetiştirilmesi sözünü vermiştir. (*Gazetteer of the N.W.P.,* c. VI, s. 64, 238).

Müslüman velilere dua etmek, bazı alt kast Hinduları arasında o kadar yaygındır ki, sadece Kuzeydoğu vilayetlerinde ve Oudh'ta 1891 yılında yapılan nüfus sayımında 2.333.634 Hindu (veya bu vilayetlerdeki toplam Hindu nüfusun % 5.78'i) Müslüman velilere dua ettiklerini belirtmişlerdir. (*Census of India,* 1891, c. XVI, blm 1, s. 217, 244, Allahabad 1894).

119 Bu tür din değiştirmelerin sebeplerine örnekler *Cencus of India* (1901, c. VI, Bengal, Ek: II)'de verilmiştir.

120 *Report on the Census of the N.W.P. and Oudh, 1881,* Edward White, s. 62 (Allahabad 1882).

rak, ineklerin öldürülmeleri ve Hindu hissiyatını inciten başka uygulamalarla ilgili tartışmaların takip ettiğine işaret edilmiştir.[121] Hindular peyderpey köyden taşınıp gitmekte ve arkalarında kendi dinlerinden sadece Müslümanların tarlalarını süren fakir Şamârları bırakmaktadırlar. Bu ırgatlar da nihayetinde efendilerinin dinlerini benimserler. Bu seçim, o dinin doğruluğuna kani olduklarından değil, yalnız kalışlarının doğurduğu zorluklardan dolayıdır.

Alt kast Hindularından din değiştirenlerle ilgili bazı çarpıcı örnekler, Oudh'un tarım bölgelerinde de bulunmaktadır. Bu bölgenin Müslümanları, toplam nüfusun sadece onda birini oluşturmasına rağmen, yine de Müslüman çiftçilerin küçük grupları "bu alt kastlara dinlerinin reva gördüğü alçaltıcı baskılara karşı dağınık da olsa isyan odakları" oluşturmaktadırlar.[122] İslâm'ın Hindu toplumunun en alt seviyesinde bulunan Korisler ve Çamaralar gibi sınıflara sunduğu menfaatler ve Müslüman olmaları hâlinde erişebilecekleri kurtuluş, Hindu olarak yaşadıkları zamanki sosyal şartların anlatıldığı şu yazıdan daha iyi anlaşılabilir:[123] "En aşağılayıcı seviydeki zillet ve sefalet, dokumacılardan deri işçilerine kadar bütün Koris ve Çamarlar tarafından yaşanmaktadır. Kuzey bölgelerindeki bu insanların çoğu, mahkemelerimizin kendilerine sunduğu âdil muameleden yararlanmaya dahi cesaret edebilecek durumda olamayan kölelerdir ve bu durum eskiden kalma değişmez bir vakıa gibi nesilden nesile geçmektedir. Brahman ya da Çattri efendileri için saban tutarlar, çünkü bu efendinin gururu sabana dokunmasını yasak eder ve köyün geri kalanlarından ayrılmış bir yerde, ken-

121 *Report on the Census of the N.W.P. and Oudh, 1881,* s. 63.

122 *Gazetteer of the Province of Oudh,* c. I, s. xix.

123 *A.g.e.,* c. I, s. xxiii-xxiv.

dilerinden biraz daha pis olan domuzlarla beraber yaşarlar. Daima açlık sınırında olan zayıf, kara ve biçimsiz haldeki vücutları, aptal görünüşlü sîmaları ve tiksindirici pis âdetleri, kendileri gibi insan olanlar arasında hayvanlardan daha aşağı duruma düşüren lânetlenmişliği yansıtmaktadır. Yedikleri iflâh olmazlık yaftasından çok uzakta oldukları, aralarından seçilerek iyi ücrete kavuşan ve Avrupalı efendilerinin himayesinde iyi hayat süren faal ve faydalı hizmetkârları tarafından ispatlanmaktadır. Mevcut dinlerine sâdık olmalarını gerektirecek bir sebep yoktur. Din değişikliği bunların önünde açık bulunan tek kurtuluş yoludur."

İslâm'ın Hindistan'daki gerçek gücünü oluşturan ve Hinduizmden çok sayıda kimseyi kazanmasını sağlayan şey, bu sınıf önyargısının olmayışıdır.

Hindistan'da İslâm ile ilgili bu araştırmayı tamamlamak için, bu dinin Keşmir ve oradan da Hindistan sınırlarını aşıp Tibet'e kadar yayılmasından biraz olsun bahsetmek gerekmektedir. Hindistan'daki bütün vilayet ve eyaletlerin tamamının içinde (Sind hariç) Keşmir, bütün nüfusa oranlandığında, % 70 gibi, en fazla sayıda Müslümanın yaşadığı yerdir. Fakat bu eyalette bu kadar çok sayıda Müslümanın mevcudiyetini izah edecek tarihî bilgiler çok yetersiz olup, zaten neredeyse tamamı Hindu ve Tibet kaynaklıdır. Bütün deliller, meseleye bütün olarak baktığımızda, çoğunlukla fakirler, dervişler ve Alamut'tan gelerek aralarına karışan İsmailî vaizlerin yürüttüğü uzun süre devam eden misyonerlik faaliyetlerinin olduğunu göstermektedir.[124]

Bu İslâmlaşma tesirinin kendini bu ülkede ilk olarak ne zaman hissettirdiğini söylemek zordur. Keşmir'in ilk Müslü-

124 Khojâ Vrttânt, s. 141.

man hükümdarı Sadreddîn'in[125] Müslüman oluşunu on dördüncü asrın ilk kısmında Derviş Bülbül Şah adında birine borçlu olduğu söylenir. Bu veli zat sadece, kendi Hindu inancından mutmain olmayınca daha makbul bir öğreti biçimi aradığında dinî hakikate duyduğu arzuyu tatmin edebilen din hocasıydı. Aynı asrın sonuna doğru (1388) İslâmiyet en çok ilerleme kaydetmeyi, Timur'un gazabına uğradığı memleketi İran'ın Hemedân şehrinden kaçıp gelen Seyyid Ali Hemedânî'nin gayretleriyle sağlamıştır. Beraberinde gelen 700 Seyyid ülkenin her yerinde zaviyeler kurmuş ve yeni dinin kabul edilişi onların etkisiyle sağlanmış gibi görünmektedir. Ancak onların zuhuru, kayda değer taassubu da başlatmış gibi görünmektedir. Sultan İskender, (1393-1417) Hindu putlarını ve tapınaklarını tahrip etmesinden dolayı Butşikan ismini almış ve önceden Hindu olup din değiştiren baş veziri, eski dinine bağlı olanlara şiddetli baskılar uygulamıştı. Ölümüyle ülkede yeniden müsamaha hüküm sürmüştü.[126] On beşinci asrın sonuna doğru, bir Şiî mezhebine bağlı olan Mir Şemseddîn adında bir misyoner Irak'tan gelip, müritlerinin yardımıyla Keşmir'de bir çok insanı kendi dinine kazanmıştır.

Keşmir, Ekber yönetiminde Moğol imparatorluğunun vilayeti olunca, Müslüman tesiri tabii olarak kuvvet kazanmış ve çok sayıda bilgin insan bu ülkeye gelmişti. Evrengzîb döneminde Kitsvar Racası Seyyid Şah Feridüddîn adında bir zâtın kerametleriyle dinini değiştirmiş ve onun din değiştirmesi, tebasının büyük çoğunluğu tarafından örnek olarak alınmış gibi görünmektedir. Müslümanlaştırılmış Racputla-

125 Veya Şemseddîn, bir başka rivayete göre bkz., Muhammed Haydar, s. 433 (n. 2).

126 Firişteh, c. IV, s. 464, 469.

rın soyundan gelen Racaları, hâlâ Moğol imparatorlarının Keşmir'e girerlerken kullandıkları güzergâh boyunca bulabilmekteyiz.[127]

Keşmir'in kuzeyi ve kuzeydoğusundaki Baltistan ve Ladah vilayetleri, Tibet asıllı toplulukların meskûn alanıdır. İslâmiyet, bunlar arasında birkaç asırdır sağlam bir tarzda yerleşmiştir, fakat buralara ne zaman ve nasıl ulaştığı bilinmemektedir. Baltistan Müslümanları, Horasan'dan gelip, İslâm'ı ihya eden dört kardeşten bahsederlerse de bu ilk tebliğcilere dair bir geleneğe sahip görünmemektedirler.[128] On dokuzuncu asrın ortalarına doğru İslâm ilerleme kaydediyor gibi görünmüş, fakat bu temayül Maharaca Ranbir Singh'in Budistlere sağladığı menfaat ve teşviklerle engellenmiştir. Ladah'ta Argonlar[129] adında, Leh'e ticaret maksadıyla giden Müslüman erkeklerin Tibetli kadınlarla evliliklerinden meydana gelen melez bir topluluk vardır. Argonlar'ın hepsi Müslüman'dır ve babaları gibi Tibetli kadınlarla evlenirler; onların sayı bakımından saf kanlı Tibetlilerden daha hızlı arttıkları söylenmektedir.[130] İslâmiyet, asıl Tibet'e de Keşmirli tâcirler tarafından sokulmuştur. Bu tâcirlerden meydana gelen küçük topluluklar Tibet'in büyük şehirlerinin tamamında bulunmaktadır; Tibetli kadınlarla evlenirler ve bu kadınlar çoğu zaman kocalarının dinini benimserler. Lhasa'da 2000 kadar Müslüman ailenin olduğu söylenmektedir.[131] İslâm,

127 F. Drew, *The Jummoo and Kashmir Territories,* s. 58, 155 (Londra 1875).

128 *A.g.e.,* s. 359.

129 Bu kelime hakkında bkz., *Yule's Marco Polo,* c. I, s. 290.

130 Ahmed Şah, *Four Years in Tibet,* s. 45, 74 (Benares 1906).

131 Broomhall, s. 206. 1856'dan 1873'e kadar süren Panthay isyanının liderliğini yapan ve on altı yıl süre ile Yunnan vilayetinin bilfiil Sultanı olan Tu Wen-siu, isyanının başlangıcında yanına Müslüman askerler

Tibet'e Yunnan bölgesinden de girmiştir[132] ve Sze-chwan vilayeti ile Tibet arasında bulunan Su-ching'te, Tibetli sâkinler arasından İslâmiyet'e insan kazandırılmaktadır.[133] Müslüman tesirlerin İran'dan[134] ve Türkistan'dan[135] gelmiş olduğu da söylenmektedir.

çekebilmek için bizzat Lhasa'da bir ferman yayınlamıştır (*a.g.e.,* s. 132)

132 *Mission d'Ollone,* s. 207, 226, 333.

133 Broomhall, s. 206.

134 A. Bastian, *Die Geschichte den Indochinesen,* s. 159 (Leipzig 1866).

135 R. du M.M., 1907, c. I, s. 275.

ONUNCU BÖLÜM

İslâm'ın Çin'de Yayılması

İlim Çin'de bile olsa, arayınız."[1] sözü Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'in bir hadisi olarak bilinir. Bu sözlerin Hz. Peygamber tarafından sarf edildiğine dair tarihî delil olmamasına rağmen, bu ülkenin isminin onun tarafından bilinmesi elbette mümkündür. Zira Arabistan ve Çin arasındaki ticarî ilişkiler onun doğumundan çok önce kurulmuştu. Suriye ve Doğu Akdeniz limanları Doğu mallarını büyük çoğunlukla Arabistan üzerinden alıyorlardı. Altıncı asırda, Çin ve Arabistan arasında, Seylan üzerinden kayda değer bir ticaret yapılıyordu. Yedinci asrın başında Çin, İran ve Arabistan arasındaki ticaret daha da geliştirilmiş, İran Körfezi üzerindeki Siraf şehri, Çinli tâcirler için bir merkez durumuna gelmişti. Çin tarihi kayıtlarında, Araplardan ilk defa T'ang hânedânlığının (618-907) ilk dönemlerinde bahsedilmiştir.[2] Bu kayıtlarda Medine'deki İslâmî gücün yükselişine dikkat çekilip yeni dinin emirleri kısaca tarif edilir.

Kwangtung Vakâyînâmeleri, Müslümanların Çin'e ilk gelişini şu şekilde kaydeder: "T'Ang hânedânının başlangıcında, Annam, Kamboçya ve Medine krallıkları ile başka birkaç

---

1 *Kenzu'l-Ummal,* c. V, s. 202; *Fevzu'l-Kadir,* c. I, s. 542.

2 Bretschneider (2), s. 6.

devletten Kanton'a çok sayıda yabancı gelmiştir. Bu yabancılar ibadetlerini gökyüzüne doğru yapmaktadırlar. Mâbetlerinde ne heykel, ne put, ne de resimler vardır. Medine krallığı, Hindistan'a yakındır; Buda'nınkinden farklı olan bu yabancıların dini bu krallıkta ortaya çıkmıştır. Domuz eti yemez ve şarap içmezler; kendileri tarafından kesilmemiş olan her hayvanın etini murdar sayarlar. Bugünlerde onlara Hui Hui[3] denmektedir … Kanton'a yerleşmek için İmparatordan müsaade aldıktan sonra, ülkemizdekinden farklı tarzda muhteşem evler kurdular. Çok zengindiler ve aralarından seçtikleri bir reise itaat ederlerdi."[4] Doğrudan tarihî delil olmamakla beraber[5] İslâm'ın Çin'e, eskiden beri yerleşmiş deniz yolunu takip eden tâcirler tarafından sokulduğu kuvvetle muhtemeldir. Fakat güvenebileceğimiz en eski kayıt, kara yoluyla İran devleti üzerinden yürütülen diplomatik ilişkilere atıfta bulunmaktadır. Pers İmparatorluğu'nun son Sâsâni hükümdarı Yezdgird ölünce, oğlu Fîrûz, Araplara karşı verdiği mücadelede kendisine yardımcı olması için Çin'e müracaat etmiştir.[6] Fakat imparator cevabında, Pers devletinin, talep edilen askerlerin gönderilemeyeceği kadar uzakta olduğunu söylemiştir. Ancak imparatorun, firari hükümdarın isteğini iletmek için –belki de aynı zamanda Batı'da zuhur eden yeni devletin büyüklüğünü ve gücünü yoklama emriyle– Arap yönetimine bir elçi gönderdiği söylenir. Halife Osman'ın, Çin elçisine 651 yılındaki geri dönüş yolculuğunda refakat etmesi için Arap kumandanlardan birini gönderdiği

3 Bu ismin aslı için bkz., Devéria, s. 311; *Mission d'Ollone,* s. 420 vd.

4 De Thiersant, c. I, s. 19-20.

5 D'Ollone, bizim Çin'deki İslâmiyet'e dair bilgilerimizin kesin olmayışı ile ilgili uyarıda bulunuyor: (*Mission d'Ollone,* s. 1). Arap ve Fars yazarların Çin ile ilgili kaynakları Schefer tarafından derlenmiştir: *Notice sur les relations des peuples musulmans avec les Chinois.*

6 Chavannes, s. 172.

söylenir. İlk Arap elçi, imparator tarafından hürmetle karşılanmıştır. Velîd döneminde (705-715) Horasan valisi olarak tayin edilen meşhur Arap kumandan Kuteybe b. Müslim, Ceyhun nehrini geçmiş ve bir dizi başarılı seferler başlatmıştır. Yaptığı bu seferlerle sırasıyla Buhara, Semerkand ve başka şehirleri teslim almış ve fetihlerini Çin imparatorluğunun doğu sınırına kadar sürdürmüştür. 713 yılında imparatora elçiler göndermiş ve Arap kayıtlarına göre, imparator da kıymetli hediyelerle mukabelede bulunmuştur. Birkaç yıl sonrasında Çin Vakâyînâmeleri, İmparator Hsuan Tsung'a, 726 yılında Halife Hişam'dan, Süleyman adında bir elçinin geldiğinden bahsederler. Arap ve Çin imparatorlukları arasındaki bu diplomatik ilişkiler, bu imparatorun son dönemlerinde yeni bir önem kazanmıştı. Bu dönemde imparator, isyancılar tarafından tahttan inmeye zorlanınca, oğlu Su Tsung (m. 756) lehine tahtından feragat etmişti. Oğlu, Abbasi Halifesi el-Mansur'dan yardım talep etmiş ve halife bu ricaya bir Arap bölüğü göndererek icabet etmiştir. Onların yardımıyla imparator, iki başşehiri, Si-ngan-fu ve Ho-nan-fu'yu âsilerden geri almayı başarmıştır. Savaşın sonunda bu Arap askerler ülkelerine geri dönmemişler fakat evlenerek Çin'e yerleşmişlerdir. Bu hareketleri için muhtelif sebepler ileri sürülmüştür. Rivayetlerden birinde, onların yurtlarına döndükleri, fakat domuz eti yiyen bir ülkede çok uzun süre kaldıkları gerekçesiyle orada kalma müsaadesi verilmeyince Çin'e geri gittikleri ileri sürülmektedir. Başka bir rivayette ise, Kanton'da Arabistan'a gitmek üzere gemiye binmeye hazırlandıklarında, yaptıkları sefer esnasında domuz eti yedikleri yönünde sataşmalara maruz kalırlar ve neticede kendi halkları tarafından da benzeri sataşmalara maruz kalmamak için memleketlerine dönmemişlerdir. Kanton valisi onları zorla gemiye bindirmeye kalkışınca, dindaşları olan Arap

ve Fars tâcirlere katılıp şehirdeki belli başlı işyerlerini talan etmişlerdir. Vali, şehrin surlarına sığınarak kendini kurtarmış, ancak imparatordan bu Arap askerlerinin ülkede kalmalarına izin çıkardıktan sonra geri dönebilmiştir; onlara farklı şehirlerde evler ve araziler tahsis edilmiş ve bu şehirlere yerleşip ülke kadınlarıyla evlenmişlerdir.[7]

Çinli Müslümanlar, dinlerinin Çin'e ilk kez Hz. Peygamber'in dayılarından biri tarafından tebliğ edildiği yönünde bir menkıbeye sahiptirler ve onun Kanton'da olduğu bildirilen meşhur türbesine oldukça hürmet ederler. Fakat en küçük bir tarihî dayanağı bulunmayan bu menkıbenin sonradan geliştiği açıktır.[8] Şüphesiz bu iddia, kendi memleketlerindeki İslâm tarihini mümkün olduğu kadar Nübüvvet dönemine bağlama arzusundan kaynaklanmaktadır. Bu dönem, İslâm tarihinin merkezlerinden çok uzakta bulunan ülkelerdeki menkıbeler için pek verimli bir kaynaktır.[9] Fakat T'ang hânedânı döneminde, Çin'de Müslümanların bulunduğu, özellikle liman şehirlerinde tâcirlerin varlığı konusunda kesin deliller bulunmaktadır. Dönemin (m. 713-742) Çinli vakanüvisi der ki: "Batının barbarları Orta Krallığa, en azından 1000 fersahlık mesafeden ve 100'den fazla devletten kalabalıklar hâlinde, tûfan gibi yağıp geldiler ve hediye olarak kutsal kitaplarını getirdiler; bu kitaplar kabul edilip, sarayda mâbet ve mezheplere ait kitapların tercümelerine ayrılan da-

7 De Thiersant, c. I, s. 70-71.

8 Bu efsane Broomhall tarafından etraflıca ele alınmıştır: *Islam in China,* blm. IV, VII.

9 Böylece Hotan halkı İslâm'ın, memleketlerine ilk olarak, Hz. Peygamber'in amca oğlu Câfer tarafından getirildiğini iddia ederler. (Grenard, *Mission Dutreuil de Rhins,* c. III, s. 2) ve Kamboçya Chamları, dine girişlerini Hz. Peygamber'in kayınpederlerinden birine atfederler. (R. du M.M., c. II, s. 138).

ireye konuldu. Bu dönemden itibaren bu farklı ülkelerin dinî usûlleri, T'ang'ın imparatorluğunda bu şekilde yayıldı ve alenen bunlarla amel edildi."[10] 851 yılı civarında yazan bir Arap coğrafyacı, bu yerleşim birimleri ile dinlerini yaşamaları için bu tâcirlerin inşa etmelerine müsaade edilen mescidleri târif eder.[11] Müslüman bir Çinli tanımadığını ifade eden yazar, aynı sözü Hindistan halkı hakkında da söylediği için, muhtemelen her iki konuda da yanlış bilgilendirilmiştir.[12]

Fakat, Müslümanlar tarafından o dönemde Çin'de irşad ve tebliğ çalışması yapıldığına dair kat'i bir delil bulunmamaktadır. Gerçekten, on üçüncü asırdaki Moğol istilasının yaşandığı döneme kadar onlar hakkında çok az bilgiye rastlanmaktadır. Moğolların elde ettikleri bu fetihler netice olarak muhtelif milletlerin, Arap, Fars, Türk ve diğerlerinin Çin imparatorluğuna büyük göçler yapmalarına kapı açmıştır.[13] Kimileri tüccar, esnaf, asker veya yerleşimci sıfatlarıyla gelmiş, kimileri ise savaş esiri olarak getirilmişlerdir. Çoğu, ülkeye yerleşmiş ve Çinli kadınlarla evlilikler sebebiyle aslî ırkî özelliklerini giderek yitirmiş kalabalık ve büyüyen bir cemaat olmuştur. Bazı Müslümanlar, Moğol hükümdarlar zamanında yüksek makamlarda bulunmuşlardır. Mesela Abdurrahmân 1244 yılında İmparatorluk mâliyesinin başına getirilmiş ve Çin üzerine konan vergilerin tahsildarlığına

10 De Thiersant, c. I, s. 153.

11 Reinaud, *Relation des Voyages faith par les Arabes et les dans l'inde et la Chine,* c. I, s. 13, 64 (Paris 1845).

12 *A.g.e.,* s. 58.

13 Çinlilerin batıya doğru, Müslümanların fethettiği ülkelere de göçleri vâki olup, buralarda İslâm'ın tesir alanına girmişlerdir. 1221-1224 yıllarında Orta Asya'dan geçerek İran'a giden bir Çinli keşişin günlüğünde, Semekand'dan bahisle, "Çinli işçiler her yerde yaşıyorlar." ifadesi geçmektedir. (Bretschneider (I), c. I, s. 78).

müsaade edilmiştir.[14] Aslen Buharalı olup herkes tarafından Seyyid Acall diye bilinen Ömer Şemseddîn'e Kubilay Han 1259 yılında göreve geldiğinde, İmparatorluğun mâli işlerini emanet etmiştir. Daha sonra Yunnan alınıp Çin İmparatorluğuna katıldığı zaman bu vilayete vali tayin edilmiştir.[15] Seyyid Acall 1270 yılında vefat etmiş ve arkasında münevver ve dürüst idareci nâmı bırakmıştır; Yunnan şehrinde mescidlerin yanı sıra, Konfüçyüsyen mâbetleri de yaptırmıştır.[16]

Seyyid Acall'ın neslinden gelenler, İslâm'ın Çin'e yerleşmesinde büyük rol oynamışlardır; 1335 yılında imparator tarafından İslâm'ın "Sahih Hak Din" olarak tanınmasını sağlayan onun torunudur –ki zamanımıza kadar İslâm'ın tanınması geçerli olmuştur.– Seyyid Acall'ın bir başka torunu, 1420 yılında imparator tarafından Si-ngan-fu ve Nan-kin başşehirlerinde cami yaptırmak için müsade almıştır.[17]

Kubilay Han dönemi Çin tarihçileri, bu hükümdarı Türk ve Fârisî göçmenlerin yerine Çinlileri görevlendirmediği gerekçesiyle tenkit etmektedirler.[18] Seyyid Acall'ın elinde bulundurduğu yüksek mevki ve Çin ile Batı arasında Moğol fetihleriyle tesis edilmiş olan iletişim imkânları, bu özellikteki çok sayıda insanı Çin'e çekmiştir. Muhtemelen Çin'in vilayetlerinin çoğunluğunda sonradan büyük topluluklar hâline gelen dağınık vaziyetteki Müslüman cemaatlerin oluşmaya başlaması, bu göçlerin neticesinde meydana gelmiştir. Kubilay Han tarafından taltif edilen ve 1275'ten 1292'ye kadar Çin'de yaşayan Marco Polo, Yunnan'ın muhtelif yerlerinde

14 Howorth, c. I, s. 161.

15 Seyyid Acall'in Çince biyografileri için bkz., R. du M.M., c. VIII, s. 344 vd. ve c. XI, s. 3 vd.; *Mission d'Ollone,* s. 25 vd.

16 Broomhall, s. 127.

17 *Mission d'Ollone,* s. 435-436.

18 Howorth, c. I, s. 257.

Müslümanların olduğuna değinir.[19] On dördüncü asrın başında Yunnan'ın başşehri Talifu'da oturanların tamamının Müslüman olduğu, zamanımız tarihçisi tarafından ifade edilmektedir.[20] On dördüncü asrın ortalarına doğru Çin'deki bazı sahil şehirlerini gezen İbn Batûta, dindaşları tarafından yürekten bir samimiyetle karşılandığından bahseder[21] ve şöyle bir bilgi aktarır: "Her kasabada hususi bir Müslüman semti vardır ve burada sadece onlar otururlar. Mescidleri vardır. Çinliler tarafından hürmet edilip saygı gösterilirler."[22]

Bu döneme kadar Çin'de Müslümanlara yabancı bir cemaat nazarıyla bakılmış gibi görünmektedir. Fakat on dördüncü asrın ikinci kısmında Moğol hânedânının kovulmasından sonra, Çin hükümetinin benimsemiş olduğu infirat politikasının neticesi olarak dışarıdan gelenler üzerinden sayılarının artmasına müsaade edilmemiştir. Bu şekilde başka ülkelerdeki dindaşlarıyla olan irtibatları kopunca, imparatorluğun çoğu bölgesinde, Çinli kadınlarla evlenmeleri ve Çin âdet ve geleneklerini benimsemeleri sebebiyle, yavaş yavaş yerli nüfusun çoğunluğuyla kaynaşmaya başladılar. Yeni Ming hânedânının kurucusu, imparator Hung-wu onlara bir çok imtiyaz vermiştir. Bu hânedânın döneminde (1368-1644) durumlarında gelişme kaydetmiş oldukları, yaptırdıkları mescidlerin sayılarıyla anlaşılmaktadır.

Bu hânedânın imparatorları, batı sınırlarındaki Müslüman hükümdarlarla dostane ilişkiler kurdular ve onlarla Timurlu beyler arasında sık sık elçi heyetleri geliş gidişi olur-

19 Marco Polo, c. I, s. 219, 274; c., II, s. 66..
20 Raşidüddîn (Yule's Cathay, s. 9).
21 İbn Batuta, c. IV, s. 270, 283.
22 *A.g.e,* s. 258.

du. Bunlardan birisi İslâm'ın tebliğ tarihinde ilgiyi haizdir, şöyle ki; Şahruh Bahadır 1412 yılında Semerkand'daki sarayına Çin elçisinin gelişinden istifade, cevabına imparatora İslâm dâvetinde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Çin elçilerine dönüşlerinde refakat eden elçisiyle iki mektup yollamıştır. Arapça yazılmış olan ilk mektup şu şekildeydi: "Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla. Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın rasûlüdür. Rasûlullah Muhammed (s.a.v.) demiştir ki: Ümmetim arasından Allah'ın emirlerine itaat eden bir topluluk mutlaka olacaktır; her kim onlara yardım eli uzatmazsa veya karşı çıkarsa, Allah'ın hükmü gelinceye kadar felâha eremeyecektir.' …Yüce Allah, Rasûlünü, rehberliği ve başka bütün dinlere galebe çalacak hak din ile gönderdi; müşrikler ondan yüz çevirseler de O, emir ve yasakları, neyin helâl neyin haram olduğunu bildirecektir. Allah ona Kur'ân'ı mucizevî bir şekilde vermiştir ve bununla, kendisiyle tartışmaya giren ve karşı çıkan inanmayanları susturabilir ve ağızlarını tıkayabilir. O'nun lütfuyla ve O'nun kadir-i mutlak rehberliğiyle, onun (Kur'ân) hesap gününe kadar bâki kalmasını sağlamıştır. Kendi Kudretiyle bütün zamanlarda; dünyanın her tarafında, doğuda ve batıda ve Çin'de büyük ordular ve otorite sahibi dirayetli bir hükümdar tayin etmiştir. Vazifesi, adâlet ve merhameti uygulamak, sulh ve emniyet kanatlarını bütün insanların üzerine açmak; onlara iyiliği emredip kötülük ve itaatsizlikten sakındırmak, aralarından yüce dinin sancaktarlığını yapacak kimseleri çıkarmaktır. Allah'ın birliğine imanı yerleştirerek içlerindeki küfür ve şirki söküp attı. Allahu teâlâ böylece merhamet ve lütfuyla, hak dinin kanunlarını kaim kılmakla aydınlık yolun emirlerinin devamında mücadele verebilelim diye kalplerimizi açtı. O aynı zamanda bizden, Peygamberin dinine ve Seçilmiş Kişinin emirlerine muvafık olarak, emrimiz altında-

kilere her zaman ve her durumda adâlet dağıtmamızı; camiler, medreseler, zâviyeler ve ibadethaneler kurmamızı istiyor. Ta ki, ilimlerin öğretilmesi ve öğrenim görülen mektepler durmasın; dinin emirleri ve timsalleri silinip gitmesin. Dünyalık refahın ve hâkimiyetin devamının, otoritenin ve hükmün sürekliliğinin, ancak ve ancak hakka ve doğruluğa verilen desteğe, bereket ve mükâfat beklentisiyle, şirk ve küfrün sebep olduğu cürümlerin dünyadan sökülüp atılmasına dayandığını bildiğimiz için Haşmetmeâplarının ve ülkenizdeki asillerin bu meselelerde bizimle aynı fikirde olup tesis olunan hukukun temellerinin güçlendirilmesinde bize katılmanızı umuyoruz." Farsça yazılan diğer mektup, Arapça'nın edebî sanatlarını kullanmaksızın daha açık ve doğrudan bir ricada bulunur: "Cenab-ı Hak, ilminin derinliği ve kudretinin mükemmelliği ile Âdem'i (aleyhisselâm) yarattı, onun oğullarından bazılarını peygamber ve elçi yaptı ve doğru yola çağırmaları için onları insanlara gönderdi. Bu peygamberlerden İbrahim, Musa, Davud ve Muhammed (Allah'ın selâmı üzerlerine olsun) gibi bazılarına kitap ve şeriat verdi. Onların zamanındaki insanlara, her birisinin dinine ve şeriatına uymalarını emretti. Bütün bu elçiler, insanları tevhid inancına ve Allah'a ibadete dâvet edip güneşe, aya, yıldızlara, krallara ve putlara tapmaktan nehyettiler. Bu resullerin her birisinin ayrı şeriatları olmasına rağmen, hepsi Allahu Teâlâ'nın birliği konusunda birleşirler. Sonuçta rasûllük ve peygamberlik vazifesi Muhammed Mustafa'ya (s.a.v) verilince, başka bütün şeriatler neshedildi. O âhir zamanın rasûlü ve nebîsi oldu ve bütün dünyaya –hükümdarlara, krallara, sultanlara, zengin-fakir, büyük-küçük herkese– yakışan ancak onun bildirdiği kurallara uymak ve geçmiş itikat ve hükümleri reddetmektir. Bu, hiçbir eksiği olmayan hak bir dindir ve İslâm diye adlandırılır. Yıllar önce Cen-

giz Han silâha sarılmış ve oğullarını muhtelif memleketlere ve hanlıklara göndermişti –Cuci Han'ı Saray, Kırım ve Kafkaslara gönderdi. Buralarda Özbek Han, Cânî-Bek Han ve Urus Han gibi hükümdarlar Müslüman oldular ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) şeriatini gözettiler: Hülâgû Han, Horasan, Irak ve komşu ülkelere gönderildi ve onun halefi olan oğullarından bazıları, gönüllerine Muhammed aleyhisselâmın şeriatının nûrunu doldurup bu hâl üzere Müslüman oldular ve İslâm ile müşerref olarak âhirete göçtüler; bunlar doğru sözlü hükümdar Gâzân Han, Olcaytu Han ve bahtiyar hükümdar Ebû Said Bahadır idi ki muhterem babam Emîr Timur Gürkan tahta geçene kadar böyle devam etti. O dahi hükmü altındaki bütün ülkelerde Muhammed aleyhisselâmın şeriatını gözetti ve dönemi boyunca İslâm'a tâbi olanlar tam bir refah içinde yaşadılar. Şimdi Allah'ın lütuf ve inayetiyle Horasan, Irak, Mavareünnehir ve diğer yerleri içine alan bu devlet benim elime geçti. Ülkemde Hz. Peygamber'in temiz şeriatı hâkim olup doğruluk emredilir, bâtıl yasaklanır. Cengiz Han'ın hükümleri ve müesseseleri lağvedilmiştir. Mâdem hesap gününde selamet ve kurtuluşa eriş ile bu dünyadaki hükümranlık ve mutluluk, kesinlikle gerçek imana ve İslâm'a ve Allahu Teâlâ'nın ihsanına bağlıdır; bizim, elimiz altında bulunanlara adâlet ve insafla davranmamız boynumuzun borcudur. Ümid ederim ki, Allah'ın ihsan ve keremiyle siz de Muhammed Rasûlullah'ın (s.a.v) şeriatini gözetir ve İslâm'a güç verirsiniz. Böylelikle bu geçici dünyanın hâkimiyetini, gelecek dünyanın hâkimiyeti ile değiştirirsiniz."[23]

Bu mektupların, Çin imparatorlarından birisinin İslâm'a geçtiği şeklindeki bir menkıbeye yol açmış olması ihtimal dı-

23 Abdurrezzâk es-Semerkandî, *Matla' es-Sa'deyn,* s. 60-61 (Blochet, s. 249-252).

şı değildir.[24] On beşinci asrın sonunda ve on altıncı asrın başında Pekin'de birkaç yıl geçirmiş olan Müslüman tâcirlerden Seyyid Ali Ekber, başka menkıbelerle beraber buna da atıfta bulunmuştur. Bu zât, Çin'de yerleşmiş olan çok sayıda Müslüman'dan bahseder: Kencanfu şehrinde 30.000'e yakın Müslüman aile vardı. Bunlar vergi ödemiyorlardı. Kendilerine toprak ihsan eden hükümdarın iltifatına mazhar olmuşlardı. Çinlilerin olumlu gördükleri dinlerini yaşamada tam bir serbestliğe sahiptiler. Din değiştirmelere açıkça müsaade ediliyordu. Başşehirde dört büyük cami ile imparatorluğun diğer vilayetlerinde doksan kadar cami vardı ki, hepsinin masrafını da imparator karşılamıştı.[25]

1644 yılında Mançu hânedânının kuruluşuna kadar Müslümanların isyanlarıyla ilgili herhangi bir kayıt bulunmamakta, İslâm müntesipleri yaşadıkları dinî hürriyetten tamamen memnun olmuş gibi görünmektedirler. Ancak yeni hânedânın gelişinden hemen sonra sıkıntılar patlak vermişti. Kansu vilayetinde 1648 yılında meydana gelen ayaklanma, Müslümanlarin Çin hükümetine karşı silaha sarıldıkları ilk hâdise olmuştur. Gerçi on dokuzuncu asra kadar bu şekildeki hiçbir başkaldırı, çok feci sonuçlar doğurup Çinli Müslümanlar ile idarecileri arasından baştan beri süregelen dostane ilişkilerin ciddi bir şekilde kesilmesine sebep olmamıştır. Çin Hükümetinin bu olaylar ile ilgili resmî görüşü 1731 yılında imparator Yung Çen tarafından yayınlanan fermanda belirtilmiştir: "İmparatorluğun her vilayetinde, asırlar boyudur, tıpkı diğer tebama karşı olduğu gibi kendi çocuklarım olarak gördüğüm ve halkımın bir bölümünü oluşturan çok sayıda Müslüman bulunmaktadır. Onlar ile onların

24 Zenker, s. 798-799. *Mélanges Orientaux,* s. 65.

25 Schefer, s. 29-30; Zenker, s. 796.

dinlerine mensup olmayanlar arasında bir ayırım yapmıyorum. Bazı memurlarımdan Müslümanlar hakkında, dinlerinin diğer Çinlilerinkinden farklılık arz ettiği, aynı dili konuşmadıkları ve halkın geri kalanından farklı giyindikleri şeklinde gizli şikâyetler aldım. İtaatsizlik, kibir ve isyankâr hisler taşımakla itham ediliyorlar ve benden onlara karşı sert tedbirler uygulamam isteniyor. Bu şikâyet ve ithamları araştırdıktan sonra bunların temelsiz olduğunu fark ettim. Gerçekten de Müslümanlar tarafından uyulan din onların atalarının dini; dillerinin, Çinlilerin geri kalanınkiyle aynı olmadığı doğru, fakat Çin'de nice farklı lehçeler var. Diğer Çinlilerinkinden farklılık arz eden ibadethanelerine, kıyafetlerine ve yazı tarzlarına gelince, bunlar tamamen ehemmiyetsiz meseleler. Bunlar örf ile ilgili meseleler. Diğer her hangi bir teba gibi iyi karakter taşıyorlar ve isyan etmek niyetinde olduklarını gösteren hiçbir emare yok. Bu yüzden arzum odur ki, maksadı insanlara manevî hayatı gözetmeyi öğretmek, sosyal ve medenî vazifelerin yerine getirilmesini gerçekleştirmek olan dinlerini hürriyet içinde yaşamaları hususunda serbest bırakılmalılar. Bu din, Hükümetin temel yapısına saygı gösteriyor, daha fazla ne istenebilir ki? Şayet Müslümanlar iyi ve sâdık teba olarak devam ederlerse, tıpkı diğer evlatlarıma olduğu gibi ihsanım onlara da uzanacaktır. Onların içinden bir çok sivil ve asker görevliler çıktı ve en yüksek mevkilere yükseldiler. Bu, onların alışkanlıklarımızı ve âdetlerimizi benimsemiş olduklarının ve kutsal kitaplarımızın hükümlerine uyum sağlamış olduklarının en iyi ispatıdır. Edebiyat imtihanlarını tıpkı başka herkes gibi geçmekte ve hukukun koyduğu fedakârlıkları yerine getirmektedirler. Kısaca, onlar büyük Çin ailesinin gerçek üyeleridir ve dinî, medenî ve siyasî vazifelerini yerine getirmek için daima gayret göstermektedirler. Kanun adamlarının önüne sivil bir dava

getirildiği zaman, davacının dinine müdahale etmemeliler. Bütün tebam için tek bir hukuk vardır. İyilik yapanlar mükafatlandırılır, kötülük yapanlar cezalandırılır."[26]

Yaklaşık otuz yıl sonra halefi İmparator K'ien Lung, kuzeybatı ve Kaşgar'da çıkan isyanı bastırmada kendisine maddî destek vermiş olan iki Türk Beyini yücelterek ve Pekin'de onlara saraylar kurarak Müslümanlara iyilik nişanesi göstermiştir; o aynı zamanda İmparatorluk sarayını ziyaret eden Türk Beyleri ve Kaşgar'dan payitahta getirilen savaş esirleri için bir cami de inşa ettirmişti. Bu esirler arasında imparatorun gözde câriyesi olan güzel bir kız vardı. Rivayet edilir ki, ona olan aşkından dolayı bu camiyi, sarayının hemen karşısına yaptırmış ve gözdesi, vatandaşlarını namaz kılarken seyredebilsin ve onların dualarına katılabilsin diye sarayın arazisine bir köşk diktirmişti. 1763-1764 yıllarında yapılan bu caminin dört dilde yazılı bir kitabesi vardı; kitabedeki Çince metin, bizzat imparatorun kendisi tarafından yazılmıştır.[27]

İmparator K'ien Lung, Zungaria'daki isyanı bastırdıktan sonra, 1770 yılında yeniden iskâna açmak için, oraya Çin'in başka bölgelerinden on bin askerî yerleşimci gönderdi ve bunları aileleriyle diğer başkaları izledi. Onların hepsinin çevredeki Müslüman nüfusun dinini kabul ettiği söylenir.[28] İmparatorluğun başka bölgelerinde de bu şekilde kitleler halinde din değiştirmelerin olup olmadığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Ancak Çin'in her vilayetinde kayda değer oranda Müslüman nüfusun varlığı, yabancı Müslümanların yerleş-

26 De Thiersant, c. I, s. 154-156.

27 Broomhall, s. 92 vd. Deveria, *Musulmans et Manichéens Chinois,* c. I, s. 447 vd.

28 De Thiersant, c. I, s. 163-164.

miş olduğu vilayetlerde sayı çok daha fazla olsa da, sadece yabancı göçlere ve nüfusun tabii yollardan artışına[29] bağlanarak izah edilemez.[30] Çin'deki Müslümanlarin, bu memlekette asırlar boyunca ikametleri sırasında geniş din hürriyetine sahipken birçok imparator tarafından himaye gördükleri hâlde, zamanımız gözlemcilerinin torunlarında müşahede ettikleri, irşad ve tebliğ iştiyakından tamamen mahrum bulunmuş olmaları imkânsız gibidir.[31] Zamanında, Çinli Yahudilerin İslâm'a gelmeleri böylesi tebliğ çalışmalarndan ötürü olsa gerektir. Bu ülkeye yerleşmeleri çok daha eski zamanlara dayanan Yahudiler, hükümet emri altında istihdam edilmişler ve birçoğu hatırı sayılır mal mülk edinmişti. On yedinci asrın sonuna gelindiğinde onların büyük bir bölümü İslâm'a geçmiş bulunuyordu.[32] Bu nevi dini yayma gayretlerin oldukça sessiz ve derinden olmuş olmalı. Gerçekten de daha aleni metodlar, yönetim nezdinde şüphelere sebebiyet vermiş olmalı ki, benzer bir durum Khwang-Se bölgesi valilerinden birinin 1783 yılında İmparator K'ien Lung'a göndermiş olduğu ilginç bir raporda görünmektedir. Rapor şöyledir: "Khwang-Se vilayetinden Han-Fo-Yun adında bir maceraperestin serserilik suçuyla tutuklanmış olduğunu, siz Majestelerine arz etmekle şeref duyarım. Bu adama ne ile meşgul olduğu sorulduğunda, dini hakkında bilgi toplamak için son on

29 Müslümanların, sıradan Çinlilerden daha doğurgan oldukları söylenir ve ailelere göre sayım yapan Çin nüfus sayımları Müslüman bir aile sayısı için altı, sıradan Çinli aile için beş tahmininde bulunur. (Broomhall, s. 197, 203).

30 Broomhall, *Islam in China* adlı eserinin XII. bölümünde toplam sayının beş ila on milyon arasında olduğunu söyler. D'Ollone, bunu dört milyona kadar indirir (s. 430).

31 Vida Infra, s. 309-310.

32 Clark Abel, *Narrative of a Journey in the Interior of China,* s. 361.

yıldır İmparatorluğun farklı vilayetlerinde dolaşmakta olduğunu itiraf etmiştir. Valizlerinden birisinde otuz kitap bulunmuştur. Bunlardan bazısı kendisi tarafından yazılmış ve diğerleri buradan kimsenin anlamadığı bir dilde yazılmıştır. Bu kitaplar, Muhammed adında bir Batı kralını abartılı ve saçma derecede övmektedir. Bu adam işkenceye maruz kalınca, sonunda seyahatının maksadının bu kitaplarda öğretilen sahte dini propaganda etmek olduğunu ve Shen-Si vilayetinde diğer yerlerden daha uzun süre kaldığını itiraf etmiştir. Bu kitapları bizzat inceledim. Bazıları gerçekten yabancı bir dilde yazılmış olmalı ki, bir şey anlayamadım. Çince yazılmış olanları çok kötü ve hatta hak etmeyenlerin mübalağalı bir şekilde övülmeleri dolayısıyla saçma buldum, çünkü şimdiye kadar onların adını bile duymadım; belki de adı geçen Han-Fo-Yun, Kan-su'lu bir âsidir. Bu adamın davranışları cidden şüphe çekici; son on yıldır dolaşmakta olduğu vilayetlerde kim bilir ne yapmıştır? Mesele üzerinde bir soruşturma yapmak niyetindeyim. Bu meyanda, siz Majestelerinden, ailesinin elinde olan baskı kalıplarını aldırtıp imha ettirmenizi ve meseleye duyacağınız memnuniyetinizi bilmeyi arzu ederek siz Majestelerine gönderdiğim kitapları yazanların, tercüme edenlerin, basanların ve dağıtanların tutuklanmasını yüce zâtınızdan istirham ederim."[33]

Bu rapor, on sekizinci asırda en azından bir Müslüman tebliğcinin faaliyet gösterdiğine ve Cizvit misyonerlerinin[34] işaret ettikleri on sekizinci asırdaki İslâmî gelişmenin, bunlardan bazılarının sandığı gibi doğrudan tebliğ çalışmalarıyla o kadar da az ilişkili olmadığına şâhitlik etmektedir. Du

33 De Thiersant, c. I, s. 361-363.

34 1721 yılında Pekin'den yazan bir misyonerin ifadelerinden. (*Lettres édifiantes et curieuses,* c. XIX, s. 140).

Halde, büyük eserinin[35] Müslümanlara ayırdığı birkaç sayfanın birisinde, sayılarının çok fazla artmasını, kıtlık zamanında çocuk satın alma alışkanlıklarına bağlamaktadır: "Müslümanlar, muhtelif vilayetlerde altı asrı aşkın zamandır sessiz-sâkin ikamet etmektedirler. Çünkü dinlerini yaymak ve mühtedi kazanmak için büyük gayret sarf etmezler. Ve yine önceki zamanlarda da sayıları sadece kurdukları akrabalık ilişkileri ve evliliklerle artmıştır. Bununla beraber zenginlikleriyle bir hayli mesafe katettiler. Bulabildikleri her yerde dinsiz çocukları satın alırlar; anne-babalar ise besleyemedikleri çocuklarını satmada hiç tereddüt etmezler. Chantong vilayetini mahveden kıtlık sırasında 10.000'den fazla çocuk aldılar. Onları zamanı gelince evlendirirler ve onlar için şehirlerde mahalleler veya bütün bir köyü satın alırlar veya inşa ederler. Zamanla bazı yerlerde öylesine nüfuz sahibi oluyorlar ki, camiye gitmeyen kimsenin aralarında yaşamasına izin vermiyorlar. Bu şekilde son asırda fazlasıyla çoğaldılar."

Benzer şekilde, 1790 yılında Kwangtung vilayetini kasıp kavuran kıtlık esnasında, çocuklarını besleyemeyecek kadar fakir olup, açlıktan kurtarmak için onlardan ayrılmaya rızâ gösteren anne-babalardan, on bin kadar çocuğun Müslümanlar tarafından satın alındığı söylenmektedir; hepsi de İslâm inancında yetiştirildiler.[36] 1894 yılında Kahire'ye gelen ve orada bir Arapça derginin[37] temsilcisine mülakat veren Seyyid Süleyman adında Yunnan bölgesinden Çinli bir Müslüman, bu şekilde İslâm'a kazandırılanların sayılamayacak ka-

35 J.B. du Halde, *Description geographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine,* c. III, s. 64 (Paris 1735).

36 Anderson, s. 151; Grosier, c. IV, s. 507.

37 *Semerâtu'l-Fünûn,* 17 Şevval, s. 3 (Beyrut, h.1311).

dar çok olduğunu beyan etmiştir. Benzer bir delil, Çin'in tamamında, kıtlık anlarında çocuk satın alma uygulamasının Müslümanlar arasında günümüze kadar hüküm sürmekte olduğunu M. d'Ollone de belirtmektedir. Aynı şekilde 1900 yılında Boxerlar tarafından katledilen Hıristiyan anne-babaların çocuklarını aldılar ve Müslüman olarak yetiştirdiler.[38]

Çin'deki Müslümanlar, ayrı köylerde ve kasabalarda beraberce yaşamaya ya da kasabalarda, camiye gitmeyen hiç kimsenin aralarında ikamet etmelerine müsaade etmeyecekleri semtler kurma eğilimindedirler.[39] Bu şekilde bir dereceye kadar kendilerini toplumdan ayrı tutmuş olsalar da, dinlerinin emirlerini yerine getirirken özellikle komşularını rahatsız edebilecek özellikte olanlarını açıktan açığa sergilemekten kaçınmakta, Çinli vatandaşlarının peşin hükümlerini önlemek için dikkatli davranmaktadırlar. Normal hayatlarında, etraflarında hâkim olan âdet ve alışkanlıklarla tam manasıyla uyum içindedirler; saçlarını örerler ve Çinlilerin alışılagelmiş kıyafetlerini giyerler. Kural olarak sadece camilerde sarık sararlar. Çinlilerin bâtıl inançlarını tahrik etmemek için, inşâ edeceklerse bile minarelerini kısa yaparlar.[40] Fakat genellikle camileri Çin mimari tarzına uyum sağlamaktadır. Çoğu zaman onları sıradan bir mâbetten veya meskenden ayırdedecek herhangi bir şey olmaz.[41] Kanun gereği her cami ve mescide, imparatora ait ve üzerinde "Ölümsüz imparator ebediyen yaşasın" yazılı levha asılması mecburidir. Vicdanlarını rahatlatmak ve müşrik töhmetinden sakınmak için türlü mazeretlerle olsa da Müslümanlar, Çin

38 *Mission d'Ollone,* s. 279; R. du M.M., c. IX, s. 577, 578.

39 Broomhall, s. 22; Grosier, c. IV, s. 508.

40 Vasil'ev, s. 15.

41 Broomhall, s. 237.

âdeti gereği bu levhanın önünde secde ederler.[42] Müslüman askerlere, başkalarına karışmadan kalma ve ayrı bir grup oluşturma gibi imtiyazların tanındığı Çin Tataristan'ında bile, yüksek dereceli Müslüman subaylar, rütbeleri için belirlenen kıyafetleri giyerler, bıyıkları uzun olur ve saçları arkadan örgülüdür ve tatillerde subaylardan talep edilen, kralın resmi önünde alınlarıyla yere üç kere dokunmak şeklinde gerçekleştirilen âdet edinilmiş biatı yerine getirirler.[43] Benzer şekilde başka vilayetlerde Müslüman olan yüksek dereceli memurlar ve diğer yetkililer, bayram günlerinde Konfüçyüs tapınaklarında resmî makamları gereği olan öngörülmüş ayinleri yerine getirirler; gerçekten de dinlerinin, devlet dinine muhalifmiş gibi görünmesini engellemek için Müslümanlar her türlü tedbiri alımaktadır ve böylece Yahudilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi, yabancı din müntesiplerinin nefret edildiği durumdan kaçınmayı başarmışlardır. Çinli vatandaşlarına, kendi dinlerini, Konfüçyüs'ün öğretileriyle uyum içinde olan bir din olarak bile göstermişlerdir ve farklı olan taraflarının sadece, evlilikte, cenaze işlerinde; domuz etinin, şarabın, tütünün ve şans oyunlarının yasaklanışında ve yemeklerden önce ellerin yıkanması gibi konularda dedelerinin yolundan gitmek olduğunu söylemişlerdir.[44] Benzer şekilde, Çinli Müslümanların eserlerinde, Konfüçyüs'ün eserlerinden ve diğer Çin klasiklerinden saygı ile bahsedilir. Yeri geldikçe, onların ihtiva ettikleri bilgilerle İslâm prensipleri arasında uyum olduğuna dikkat çekerler.[45]

Çin Hükümeti, buna karşılık, Müslüman tebaya (ayaklanma zamanları hâricinde) nüfusun geri kalanınca yaşanan

42 Broomhall, s. 186, 228.

43 Arminius Vambery, *Travels in Central Asia,* s. 404 (Londra 1864).

44 Vasil'ev, s. 16.

45 De Thiersant, c. II, s. 367, 372.

imtiyaz ve menfaatlerin aynısını tanımaya devam etmiştir. Hiçbir devlet dairesi onlara kapalı değildir; eyalet valisi, general, hâkim ve bakan olduklarında, hem idareciler ve hem de vatandaşlar tarafından saygı görürler. Müslüman isimler, gerek askerî ve gerekse sivil olsun, meşhur devlet adamları olarak Çin vakayinâmelerinde görünmekle kalmayıp, fen, matematik ve astronomi gibi ilimlerde Müslümanlar kendilerini göstermişlerdir.[46]

Çinli Müslümanlar becerikli işadamları, çalışkan ve güvenilir tâcirler olmakla bilinirler. Sığır ticaretini tekellerine alıp başka ticaretleri de başarıyla yürütmektedirler.[47] Böylece millî hayatın her birimiyle irtibat içinde olup, propaganda yapmak için her fırsata sahip olmaktadırlar. Fakat bu işle meşgul olan az sayıda Hıristiyan misyoner, onların herhangi bir irşad ve tebliğ aşkı içinde olmadığı görüşünü taşıyor.[48] Yine de çok sayıda yeni Müslüman olmuş kimseye rastlanılabilmektedir. Pek çok Çinli Müslüman'ın İslâm'ı ilk kabul eden atasının adını hayır ile anması, daimi olarak süregelen ihtida hareketine işaret etmektedir.[49] Görünüşe göre Müslümanların, Protestan misyonerlerinin yaptığı gibi[50] sokaklarda dinlerini tebliğ etmelerine müsaade edilmese de, (yukarıda gördüğümüz gibi) sayılarını çoğaltmak için önlerine çıkan fırsatları değerlendirmekten geri kalmamaktadırlar.[51] Dinî kitaplarından *A Guide to the Rites of the True Religion [Hak Dinin Rehberi]* (Kanton, 1668), irşad ve tebliğ çalışmalarından övgüyle bahseder ve inançsızlar arasından gelen son

46 De Thiersant, c. I, s. 247; *Semerâtu'l-Fünûn,* 28 Şaban, s. 3.
47 Broomhall, s. 224.
48 Du Halde; Broomhall, s. 282.
49 *Mission d'Ollone,* s. 210, 431.
50 Broomhall, s. 274, 282.
51 *A.g.e.,* s. 307.

mühtediler hakkında bilgiler verir.[52] İslâm'ın esasları, yeni Müslümanlara manzum dersler şeklinde okutulmak suretiyle öğretilir.[53] Seyyid Süleyman, dinî kitapların Çinli Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu göstermek için, son yıllarda meydana gelen ihtidaların bir çoğunun dinî kitap ve risalelerin etkisiyle olduğuna değinir.[54] Kansu Hochow'da yapılan medresenin, İslâmî eğitimlerini tamamlayarak dinlerini duyurmak için vilayetlerine geri dönen ilahiyat öğrencilerini yetiştirmeye yönelik olduğu ifade edilmektedir.[55] Ondan fazla vilayette, İslâm'ın tebliği için mollaların yetiştirildiği merkezlerin kurulduğu belirtilmektedir.[56] Subaylar, emirleri altındaki askerlerin çoğunu İslâm'a yöneltirler ve Müslüman olan yüksek dereceli memurlar, dinlerine insan kazanmak için yetkilerinin getirdiği üstünlüklerden yararlanırlar. Fakat bunlar sık sık bir yerden başka bir yere tayin edildikleri için Müslüman subaylar kadar tesir gösteremezler.[57] Doğrudan dâvet çalışmalarının neticesi olmadan da din değiştirip İslâm'a girenler olmaktadır. Mesela 1895 yılında Pekin'i gezen bir Türk seyyah, orada otuz camiye rastladığını ve bu camilerden birinin tapınaktan dönüştürülmüş olduğunu bildirmektedir; burası, Boxer isyanı sırasında Müftü Wa-Ahonad (Abdurrahmân) tarafından ölümden kurtarılan varlıklı bir Çinlinin aile tapınağı imiş. Adı geçen Çinli, minnetinin nişânesi olarak kendisini kurtaran kişinin dinine girmiştir.[58]

Türk ve diğer Müslüman tebliğciler, son yıllarda Çinli

52 Broomhall, s. 231-232.
53 W.J. Smith, s. 175; *Mission d'Ollone,* s. 407 vd.
54 *Semerâtu'l-Fünûn,* 28 Şaban 1311, s. 3.
55 Broomhall, s. 240.
56 *The Missionary Review of the World,* c. XXV, s. 786 (1912).
57 *Mission d'Ollone,* s. 431.
58 R. du M.M., c. III, s. 124 (1907).

Müslümanların dinlerini daha derinlemesine öğrenmelerini sağlamak ve şevklerini artırmak için gelip uğraşmaktaysalar da, gayretleri şimdiye kadar pek az semere veriyor görünmektedir.[59]

1867 yılında bir Rus yazar,[60] Çin'deki İslâm ile alâkalı yazdığı dikkate şâyân eserinde, bu dinin Çin imparatorluğunun millî dini olmaya ve bu şekilde de Doğu dünyasının siyasî şartlarını tamamen değiştirmeye doğru gittiği kanaatini ifade etmişti. Bu heyecan veren ifadelerin dillendirilmesinden beri nerede ise yarım asır geçmiş, fakat o tarihten bu yana bu tahminleri tasdik edecek mahiyette hiçbir gelişme olmamıştır. Aksine son asırda İslâm, mesafe almaktan ziyade geriliyor gibi görünmektedir. Çünkü 1855-1873 yılları arasında Yunnan'da çıkan Panthay ayaklanmalarının, 1864-1877 yılları arasında Shen-si ve 1895-1896 yıllarında Kansu'da çıkan isyanların bastırılması sırasında yapılan toplu katliamlar, Müslüman nüfusu milyonlarla ifade edilecek şekilde azaltmıştır.[61] Yeni Cumhuriyetin kurulması, Çinli Müslümanlara, önceki hiçbir hükümet zamanında görülmemiş bir faaliyet serbestiyeti sunmaktadır; fakat onların, değişen hayat şartlarının getirdiği fırsatlardan ne kadar yararlanabileceklerini anlamak için henüz çok erken.* Etki alanı

59 Broomhall, s. 242, 286, 292 vd.

60 V.P. Vasil'ev, s. 3, 5, 14, 17.

61 Müslümanların ayaklanmalarının daha uzun bir listesi için bkz., *Mission d'Ollone*, s. 436.

* Bu çalışmanın yapıldığı tarihten sonra uzun bir zaman aralığı mevcuttur. Komünizm dönemi ve sonrası gibi. Çin Müslümanlarıyla ilgili geniş bilgi için Türkçe'de yayınlanmış şu eserlere bakılabilir: Raphael Israeli, *Çindeki Müslümanlar,* çev. İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek yay, İstanbul 2003; J.T. Dreyer, *Çin'deki İslâm Cemaati,* çev. Erkut Gökten, Ankara 1984; Hee-Soo Lee (Cemil), *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması,* Ankara 1988. [Yayıncı].

daraltılmış bile olsa hâlâ devam etmekte olan tebliğ faaliyetleri, daha da yayılma ihtimalini işaret etmektedir. Çin'de bulunan bir Müslüman seyyahın,[62] önce imparatorun sonra da tebasının ihtida etmesi ihtimalini tartışabilmesinin üzerinden dört asır geçmesine rağmen, şimdiki nesilden bir Çinli Müslüman'ın, bu ülkedeki dindaşlarının, Çin imparatorluğunun dört bir yanında İslâmiyet'in muzaffer olacağı günü ümitvar olarak dört gözle beklediklerini ifade etmesi hâlâ mümkündür.[63]

62 Seyid Ali Ekber, *Hıtaynâme,* s. 83. "Eğer Çin imparatoru İslâm'ı kabul ederse, onun tebası da kaçınılmaz olarak Müslüman olur. Zira ona o kadar itaatkârdırlar ki, ne derse kabul ederler ve Batıdan gelen nûr kuvvetlendiği zaman, Doğunun kâfirleri, hiçbir mukavemet göstermeksizin akın akın İslâm'a gireceklerdir. Çünkü dinî konulardaki bütün bağnazlıklardan uzak olacaklardır."

63 *Semerâtu'l-Fünûn,* 26 Şevval 1311, s. 3.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

İslâm'ın Afrika'da Yayılması

Neredeyse on üç asırlık dönemi kapsayan ve çok sayıda farklı kabile ve ırka sahip bu büyük kıtanın üçte ikisini kuşatan Afrika İslâm tarihi, sistemli bir tahlile kendini zor verir. Zira bu kıtanın farklı bölümlerinin tamamında, bu dinin yayılışını kronolojik bakımdan eş zamanlı olarak anlatmak imkânsızdır. Onun, Mısır'ın ve Kuzey Afrika'nın geri kalan kısmındaki ve Nûbe ile Habeşistan'daki Hıristiyan Kiliseleriyle olan ilişkileri, önceki bir bölümde ele alınmıştı. Bu bölümde, önce Kuzey Afrika'nın inançsız topluluğu arasında, daha sonra Sudan'ın tamamında ve Batı sahili boyunca ve son olarak da Doğu sahili boyunca ve Kap Koloni'de [bugünkü Güney Afrika Cumhuriyeti'nin güney sahilindeki Kap şehri] ilerleyişini takip etmek uygun bulunmaktadır.[1]

İslâm'ın, Kuzey Afrikanın inançsız halkı arasında yayılışıyla ilgili elimizde bulunan bilgi, Hıristiyan Kilisesinin ortadan kayboluşuna dair yukarıda kaydedilen birkaç gerçekten pek de iyi sayılmaz. Berberiler, Arap ordularının ilerleyişine karşı ciddi bir direniş göstermişlerdi; onların din değiştirme-

1 İslâm'ın Afrika'daki yayılışının mükemmel bir haritası *The International Review of Missions,* c. I, s. 652'de bulunabilir.

sinde, iknadan ziyade güç kullanımının tesiri daha fazla olmuş gibi görünmektedir. Bunlar her fırsatta, kendilerine boyun eğdirenlerin idaresinin yanı sıra dinine karşı da isyan etmişlerdi. Arap tarihçiler, onların on iki kez irtidat ettiklerini iddia ederler.[2] Uzun mücadelenin anlatıldığı vakayinamelerinde, din değiştirmelerle ilgili sadece birkaç atfa rastlanır. Bu din değiştirmeler, bazen Arap ordularına karşı daha fazla direncin işe yaramayacağının anlaşılmasından dolayı olmuş gibi görünmektedir. 703 yılında Berberiler, topraklarına girenlere karşı son direnişlerini gösterdikleri zaman, onların peygamberlik iddiasındaki yılmaz kadın liderleri el-Kâhine,[3] savaşın âkıbetinin kendi aleyhlerine döndüğünü görünce; oğullarını, İslâm'ı kabul edip düşmanlarıyla kader birliği etme talimatıyla Müslüman kumandanın karargâhına göndermişti. Kendisi ise tebasıyla beraber, Berberilerin siyasî iktidarına son veren ve Kuzey Afrika'nın Arapların eline geçmesine sebep olan büyük savaşa girişmeyi seçti. Berberilerin, Arap askerlerin saflarına 12.000 savaşçı vermeleri şartıyla barış antlaşması yapıldı ve bu adamlardan iki kolordu oluşturularak, her birisi el-Kâhine'nin oğullarından birinin komutasına verildi.[4] Berberileri kendi ordularına katma taktiği ile Arap kumandanlar, onları ganimet beklentisiyle kendi dinlerine kazanmayı umuyorlardı.

Kendisi de Berberî asıllı olan Tarık'ın kumandasında İspanya'yı fethetmek üzere 711 yılında Afrika'dan hareket eden 7.000 kişilik Berberî ordusu, İslâm'a yeni girenlerden müteşekkil idi. Onların dine girişlerinin kesinlikle samimi olduğu söylenmektedir: "Onlara, Kur'ân'ın mübarek sözlerini

2 Fournel, c. I, s. 271.

3 Yani kâhin ya da rahibe; gerçek adı bilinmiyor.

4 Fournel, c. I, s. 224.

okuyup açıklamak ve yeni dinleri tarafından emredilen bütün vazifeleri öğretmek için" Arap âlim ve fakihlerinden muallimler gönderilmişti.[5] Afrika fâtihi Musa İslâm'ın ilerleyişi için beslediği iştiyakla, halife Abdülmelik'in "İslâm'a evlat olmaya liyakatli bulunduklarını gösteren esirlerin satın alınarak hürriyete kavuşturulmaları" maksadıyla verdiği büyük miktardaki parayı, "zaferden sonra satılığa çıkarılan esirler arasından ihtidaya arzulu, asil, genç ve çevik olarak görünenlerin" satın alınmasına harcamıştır. Musa, önce bunlara Müslüman olmalarını teklif eder, sonra eski fikirlerini tasfiye ederek yüce hakikatlerin kabulüne kendilerini hazırlardı. Bunlar dinlerin en iyisine girer ve imanlarında samimiyetlerini gösterirse, kabiliyetlerini ölçmek sûretiyle onları istihdam ederdi. Eğer iyi mizaç ve kabiliyetteyseler, onları hemen azad ederek ordusundaki yüksek görevlere tayin eder, meziyetlerine göre terfi ettirirdi. Eğer, aksi olarak, tayin edildikleri vazifelere liyakat göstermezlerse, onları tekrar ordu talimgâhına gönderirdi ve burada, genel âdet olan oklarla kur'a belirleme neticesinde, yeniden elden çıkarılırlardı."[6]

Berberilerin din değiştirmesinin ne kadar sathi kaldığı şu olaydan anlaşılabilir: Büyük şahsiyet Ömer b. Abdülaziz Hicri 100 (Miladi 718) yılında İsmail b. Abdullah'ı Kuzey Afrika valisi olarak tayin ettiği zaman, Müslüman Berberilere dinlerinin hükümlerini öğretmek üzere beraberinde on kadar âlim ve fakih göndermişti, çünkü bu vakte kadar içki içmenin dinlerince yasak olduğunun farkında değillerdi. Yeni valinin, Berberileri İslâm'â dâvet işinde büyük gayret gösterdiği söylenmekteyse de gayretlerinin neticesinde Müslüman ol-

5 Makkarî, c. I, s. 253.
6 *A.g.e.,* c. I, s. lxv.

mayan tek bir Berberinin dahi kalmadığı şeklindeki ifade elbette doğru olmaz.[7] Çünkü Berberilerin dine kazandırılmaları, hiç şüphesiz birkaç asırlık bir çalışmanın sonucuydu; şu güne kadar bile, İslâm hukukuna muhalif olan ilkel kurumlarından bir çoğunu devam ettirmişlerdir.[8] İslâm, millî bir hareket hâlini alıp, önceden bu dini kabul etmeyi siyasî bağımsızlığı kaybetmenin işareti olarak gören Berberilerin çoğunun İslâm saflarına katılmasını sağlayan yerli hânedanların oluşmasıyla irtibatlandırılıncaya kadar, onlar arasında tutunamamıştır. Elbette siyasî şartlardaki muhtelif değişikliklerden bahsetmenin yeri burası değilse de, İslâm tebliğ tarihiyle ilgili eserde, Murabıtların doğuşu, Berberi kabilelerin Müslüman topluma katılmaya cezbeden büyük bir millî hareket olarak özel olarak ele alınmayı hak etmektedir. On birinci asrın ilk bölümünde Sahra Çölü'nün Berberi kabilelerinden Sanhaca'nın reisi Yahya b. İbrahim, Hac dönüşünde, Kuzey Afrika'nın dinî merkezlerinde kendisiyle beraber, bilgisiz halka İslâm dâvetçisi olarak gidecek âlim ve takva sahibi bir hoca aradı: İlk başta âlim uzletini bırakıp Sahra Çölü'nün tehlikelerine karşı koymaya istekli olacak bir adamı bulmak zor oldu. Sonunda Abdullah b. Yasin'i böylesine zorlu bir görevi üstlenecek kadar cesur, dindar ve sâde bir hayat yaşayan; kelâm, fıkıh ve diğer ilimlerde bilgili olup tam bu işe göre bir şahsiyet olarak buldu. İslâm tebliğcileri dokuzuncu asırda bile Sahranın Berberileri arasına girmiş ve Hz. Peygamber'in getirdiği dini onların arasında yerleştirmişlerdi, fakat bu din orada çok az kabul görmüştü. Abdullah b. Ya-

7 Fournel, c. I, s. 270.

8 Bunlar ve eski Berberî inancından kalanları gösteren aykırı akımlar için bkz. "Goldziher, Materialen zur Kenntniss der Almohadenbeweung in Nordafrika", *ZDMG,* c. XLI, s. 37 vd.

sin, Müslüman olduklarını söyleyenlerin bile dinin emirlerini yerine getirmede gevşek davrandıklarını ve türlü türlü günahlara dalmış olduklarını gördü. Onları doğru yola getirip dinin gereklerini öğretmek için hummalı bir çalışma içine girdi; fakat işledikleri günahlara karşı çıkıp tavırlarını düzeltmek için takındığı tavrın sertliği, onları kendinden soğutmuş ve vazifesinde başarılı olamayışı, nerdeyse bu dik başlı insanları bırakıp gayretlerini Sudan'ın irşadına hasretmesine sebep oluyordu. Ancak uhdesine almış olduğu vazifeyi terk etmemesi yönünde ikna edilince, vaazlarıyla etrafına toplanmış olan müritlerini yanına alarak Senegal nehrinde bir adaya çekildi. Burada bir dergâh kurarak zühd hayatı yaşamaya başladılar. Dine daha çok bağlı olan Berberiler, işlemiş oldukları fenalıkların mübarek muallimlerini kaçırdığı düşüncesiyle pişmanlık duyarak onun affını rica edip dini muhafaza etme konusunda eğitim almak için tevazu içerisinde bu adaya geldiler. Böylece onun etrafında sayıları her geçen gün artan bir mürit topluluğu oluştu. Bunlar arasında özellikle Sanhaca kabilesinin bir kolu durumundaki Lamtuna'dan gelenler vardı ve sayıları bine ulaşıyordu. Abdullah b. Yâsin, daha geniş çaplı bir faaliyet başlatmanın vakti geldiğini fark ederek talebelerini çağırdı ve onlara Allah'ın kendilerine lütfetmiş olduğu vahy-i ilahiye şükranlıklarını göstermek için bildiklerini başka insanlara aktarma çağrısında bulundu. "Kabilelerinize gidiniz ve onlara Allah'ın şeriatini anlatınız, aksi takdirde İlahi azap ile korkutunuz. Eğer pişmanlık duyar, hâllerini düzeltir ve hakkı kabul ederlerse, onlara dokunmayınız: Eğer reddeder ve hataları ile dalâlet içindeki yaşantılarında ısrarlı olurlarsa, onlara karşı Allah'ın yardımını niyaz ediniz ve Allah, aramızdaki hükmünü verene kadar cihad ediniz." Bunun üzerine herkes kendi kabilesine gitti ve onlara pişmanlık duyarak imana gelmelerini nasi-

hat etmeye başladı, fakat vaazlarına kulak veren olmadı. Berberi reislerinin nasihatlerini dinlemeye şimdi daha istekli olacakları umuduyla dergâhından ayrılan Abdullah b. Yâsin'in gayretleri de onlarınki kadar başarısız olmuştu. Sonunda 1042 yılında, el-Murabıtûn adını verdiği (Almoravidler diye bilinir; *ribat* [9] kelimesiyle aynı kökten gelir veya Senegal'deki dergâhtan türetilmiştir) talebelerinin başına geçerek komşu kabilelere saldırdı ve onları İslâm'ı kabul etmeye zorladı. Sahra kabilelerine, savaş kabilinden olan seferleri, onun bütün tebliğinden daha ikna edici bir iddia gibi göründü ve kısa zaman içinde, kendisine bağlananların ordusuna muhteşem muvaffakiyet temin eden bu dini benimsemek için gönül rızasıyla geldiler. Abdullah b. Yasin 1059 yılında vefat etti, fakat onun başlatmış olduğu hareket ondan sonra da yaşadı ve Berberilerin inançsız kabilelerinden çoğu, Müslüman vatandaşlarına katılarak onların sayısını çoğalttılar. Girdikleri dini aynı zamanda dâvâ edindiler, Sahradan çıkıp Kuzey Afrika'ya akınlar hâlinde geldiler ve daha sonra da İspanya'nın hâkimi durumuna geldiler.[10]

Berberiler arasından neşet eden diğer büyük millî hareket olup on ikinci asrın başında yükselişe geçen Muvahidlerin (Almohad), o zamana kadar hâlâ uzak duran kabilelerden bazılarını Müslüman topluluk içine çekmiş olması ihtimal dışı değildir. Kurucuları İbn Tümart, İslâm'ın temel prensiplerini kendi noktayı nazarından tefsir ettiği Berberi dilindeki eserleriyle, bu tarikatın pek sıkı vahdaniyet hükümlerini herkesinn anlayacağı bir hâle getirdi ve ezanın kendi dillerinde okunmasını emrederek Berberilerin milliyetçi ruhuna

9 Bu kelime için bkz. Doutté, "Notes sur L'Islam Maghribin" (*Revue de L'histoire des Religions,* c. xli, s. 24-26).

10 İbn Ebû Zer, s. 168-173; A. Müller, c. II, s. 611-613.

hitap eden daha da ileri bir uygulamayı başlatmış oldu.[11]

Ancak bazı Berberi kabileleri, on beşinci asrın sonuna kadır inançsız olarak kaldılar.[12] Fakat genel temayül, bu küçük toplulukların, büyüklerin içine dahil edilebileceği yönündeydi.

On altıncı asır, Mağrib'de faal bir irşad ve tebliğ hareketinin doğuşuna şâhitlik etmiştir. Bu hareket, Hıristiyan güçlerinin İspanya ve Kuzey Afrika'daki başarıları sebebiyle ortaya çıkan tepkiye kadar dayandırılabilir. Bu hareket, "Murâbıtlar" müessesesi için çok büyük bir saik olmuş ve bunlardan çok sayıda kimse, bir kampanya yürütmek için Fas'ın güneyindeki zâviyelerden çıkıp harekete geçmiş, kayıtsız Müslümanların imanını ihya ederken müşrik komşularını da dine kazanmışlardır.[13] Önceden de değinildiği gibi (bkz. s. 176) İspanya'dan gelen Müslüman muhacirler, Hârûn er-Reşîd'in gazabından kurtulmak için Fas'a kaçan İdris b. Abdullah'ın neslinden olanların yani Şurafâ'nın yardımına gelerek bu irşad ve tebliğ hareketine katkı sağlamışlardır.[14] Sahra'da İslâm bilgisi, önce Sudan'ın zencileri arasında yayılmıştır. Bu hareketin ilk tarihi hakkında net bir bilgi yoktur fakat İslâm'ı, Senegal ve Nijer ırmakları tarafından sulanan arazilere ilk olarak tanıtanların Berberiler olduğu hususundan pek şüphe edilmemektedir; burada bazılarının (mesela Gana ve Songay) büyük kadîm putperest krallıklarıyla irtibat kurdular.[15] Sanhaca klanına ait olan iki Berberi kabile

11 İbn Ebû Zer, s. 250; Goldziher, *a.g.e.,* s. 71.

12 *Leo Africanus* (Ramusio, c. I, s. 11).

13 Doutté, c. XLl, s. 354; c. xli, s. 26-27.

14 Depont et Coppolani, s. 127 vd.

15 Batı Sudan'ın muhtelif krallıklarının doğuşu ve siyasî tarihiyle ilgilenenler için bkz. Lady Lugard, *A Tropical Dependency. An Outline of the Ancient History of the Western Sudan, with an Account of the Modern Sett-*

Lamtuna ve Cadala, dine adam kazanma işinde gösterdikleri iştiyakla temayüz etmişlerdir.[16] Onların vasıtasıyla Murabıt hareketi Sudan'ın putperest kabileleri arasında tesir bulmuştur. Fas'ın kurucusu (miladi 1062) ve Murabıt hânedanının ikinci emîri olan Yusuf b. Taşfin zamanı, dine insan kazanma konusunda çok verimli olmuş ve onun idaresi altındaki birçok zenci Hz. Muhammed'in akideleri ile tanışmışlardır.[17] 1076 yılında Gana krallığında bir süredir İslâm'ı yaymakta olan Berberiler, muhtemelen yönetimdeki Fulbe ırkından olan hanedanı kovmuş ve bu eski krallık tamamen Müslüman olmuştur; on üçüncü asrın başında bağımsızlığını kaybetmiş ve Mandingolar tarafından teslim alınmışlardır.[18]

Eski Songay krallığında M.S. 700 yılı kadar erken tarihte mevcut olduğu söylenen İslâm'ın bu ülkeye tanıtılması hakkında elimizde olan tek belge, ilk Müslüman hükümdarın, Zâ hanedanının on beşinci reisi olan Zâ-kassi adında birisi olduğudur; onun İslâm'a girişi, Hicri 400 (Miladi 1009-1010) yılında gerçekleşmiştir ve Songay dilinde ona Müslim-dam denmiştir. Bu ünvan, onun zorlama olmaksızın kendi rızasıyla İslâm'ı benimsediğine işaret etmekteyse de, hidayetini hangi tesirlere borçlu olduğuna dair bir atıf yer almamaktadır.[19]

Aynı asırda Yukarı Nijer'de iki şehir kuruldu ve bu iki şehir, müteakip asırlarda Batı Sudan'da İslâm'ın yayılmasında büyük bir tesir meydana getirmiştir: Jenne[20] hicrî 435 (mila-

---

lement of Northern Nigeria (London, 1905). Ayrıca bkz. H.F. Helmolt, *The World's History,* c. III, böl. ix (London, 1903).

16 Blau, s. 322.

17 Leo Africanus (Ramusio, c. I, s. 7, 77).

18 Meyer, s. 91.

19 *Târih-i Sûdân,* s. 3.

20 Cinni ceya Cenne.

dî 1043-1044) yılında kurulmuş[21] ve önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir; Timbuktu miladi 1100 tarihinde kurulmuş ve kuzey ile yapılan kervan ticaretinin büyük bir merkezi haline gelmiştir. Jenne kralı Kunburu, Hicretin altıncı asrının sonuna doğru (yaklaşık miladi 1200) Müslüman oldu ve şehir ahalisi onu kendilerine örnek aldılar; İslâm'ı benimsemeye karar verdiği zaman ülkesindeki sayıları 4200'ü bulan ulemayı bir araya toplamış (ulema için verilen bu rakam ne kadar abartılı olsa da, bu rivayet onun söz sahibi olduğu sınırlarda İslâm'ın kayda değer ölçüde mesafe kat ettiğini ima eder gibi görünmektedir) ve onların huzurunda açıktan açığa Müslüman olduğunu açıklayarak, onlardan ülkenin refahı için dua etmelerini istemiştir; daha sonra sarayını yıktırarak yerine büyük bir cami[22] yaptırmıştır.[23] Diğer taraftan Timbuktu, başından beri Müslüman bir şehir idi: "Putlara tapınmakla asla kirletilmedi ve hiçbir kimse onun toprakları üzerinde Rahim olan Allah'tan başkası adına secdeye kapanmadı."[24] Sonraki yıllarda Müslüman ilim ve irfan yuvası olarak tesirli bir konuma geldi; gördükleri teşvik ve himayenin cazibesiyle oraya çok sayıda talebe ve din alimi akın etmiştir. On dördüncü asrın ortalarında bu ülkenin tamamını gezmiş olan İbn Batûta, dine olan bağlılıklarını icra etmeleri ve Kur'ân öğrenimlerindeki iştiyakları sebebiyle zencileri övmüştür. Onun ifadesine göre, Cuma günü cemaat o kadar kalabalık olurmuş ki, camiye erken gitmeyen yer bulamazmış.[25] Onun

21 Demek ki Meyer, Barth'ın ardından giderek (*Târih-i Sûdân,* s. 12) tarihi üç asır öncesine koyuyor.

22 Félix Dubois, 1830 yılı civarında Şeyh Ahmedu tarafından verilen emirle yıkıldı diye bahsedilen camiin planından ve yeniden inşâsından bahseder. (*Tombouctou la Mystérieuse,* böl, ix).

23 *Târih-i Sûdân,* s. 12-13.

24 *A.g.e.,* s. 21.

25 İbn Batûta, c. IV, s. 421-422.

zamanında Batı Sudan'daki en güçlü eyalet Melle ya da Malli idi; burası Gana'nın, Afrika'nın en makbul topluluklarından Mandingolar tarafından teslim alınmasından sonra önemli konuma gelmiştir. Mandingoların bütün zenciler arasında en medenî, en anlayışlı ve en hatırlı kimseler olduklarını belirten Leo Africanus'un[26] gözlemlerine, zamanımız seyyahları da, onların çalışkanlıklarını, zekâlarını ve dürüstlüklerini överek katılmaktadır.[27] İslâm'ın faal dâvetçileri olarak çalışan Mandingolar, komşu halklar arasında da dinlerini yaymaya hizmet etmişlerdir.[28]

Kano Vakayinamesine göre, Hausa halkı arasına İslâm'ı getirenler Mandingolar olmuştu.[29] Hausa eyaletlerinin tarihî kayıtları olmadığından bu ihtidaların zamanı da belirsizdir. Çünkü on dokuzuncu asrın başında onları hâkimiyeti altına alan Fulbe, tarihi kayıtların çoğunu yok etmiştir. Fakat İslâm'ın Hausalar tarafından benimsenişinin önemi muhakkak ki büyüktür; bunlar çalışkan ve zeki insanlardır ve ticarete olan yetenek ve hevesleri, irtibat kurdukları muhtelif halklar arasında, onlara muazzam bir tesir gücü kazandırmıştır. Dilleri, Batı Sudan'ın ticaret dili olmuştur. Hausa tâcirleri Gine sahilinden Kahire'ye kadar gittikleri her yere İs-

26 Ramusio, c. I, s. 78.

27 Winwood Reade onları şöyle târif eder: "Uzun boylu, yakışıklı, açık tenli bir topluluk; Müslümandırlar, atları ve büyük sığır sürüleri vardır. Aynı zamanda pamuk, üzüm asmaları ve muhtelif mahsul yetiştirirler. Nezaketleri ve misafirperverlikleri, kadınlarının vakarlı ve edepli duruşları ve köylerinin temizliği ve sessizliğinden ziyâdesiyle memnun kaldım." (W. Winwood Reade, *African Sketchbook,* c. I, s. 303).)

28 Waitz, II. s. 18-19.

29 Palmer'e göre (s. 59) Kano'nun tanınması Miladi 1349 ile 1385 arasında bir tarihtedir. Hausa tarihî kayıtlarıyla ilgili bir başka bilgide, Zozo'nun ilk Müslüman kralının devri 1456 civarındadır. (*Journal of the African Society,* c. IX, s. 161).

lâm inancını taşırlar. Onların tebliğ faaliyetlerinden sonraki sayfalarda bahsedilecektir. Kendilerinin dini benimseyişleri yanı sıra yedi Hausa eyaletinin doğuşu ve tâbîleri[30] ile ilgili tarihî kayıtlar yok denecek kadar azdır.[31] Kano ve Katsena'ya 1500 yıllarında gönderilen İslâm dâvetçilerinden birinin Tlemsenli âlim ve zâhid muallim Muhammed b. Abdülkerim b. Muhammed el-Mâcilî olduğu sabittir.[32] Bura halkı muhtemelen on ikinci asırda Mısır'dan güneye doğru yayılan Müslüman tesir dalgasından etkilenmişlerdir.[33] Kordofan ve genellikle Doğu Sudan tâcirleri, 1171 yılında Mısır'ın Fatımî halifesinin düşmesinden sonra oraya gelen Arapların soyundan olmakla övünürler. Fakat muhtemelen Orta Afrika'ya kuzeydoğudan gelen Müslüman tesirinin çok daha erken misalleri de olmuştur. İslâm'ın Kanem'e yayılması Mısır'dan olmuştur. Kanem, Çad Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğusunda bulunan bir ülke olup İslâm'ı benimseyişinden kısa süre sonra oldukça önemli bir ülke konumuna gelmiş ve hâkimiyetini Doğu Sudan kabilelerinin üzerine kurmuş ve oradan da Mısır ve Nûbe sınırlarına kadar genişletmiştir; Kanem'in ilk Müslüman hükümdarı ya on birinci asrın sonuna doğru ya da on ikinci asrın ilk yarısında hüküm sürmüştür.[34] Fakat

30 Bunların muhtelif sıralaması için bkz. Meyer, s. 27.

31 İslâm dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, rivayetlere göre İslâm'a girişleri Hz. Peygamber'in devrinde olmuştur. Hausa halkına gelen elçi olarak, "Peygamber (s.a.v)'in meşhur sahabesi Fezâzî"nin ismi verilir. (J. Lippert, "Sudanica", *MSOS*, c. III, böl. 3, s. 204, Berlin 1900).

32 Mischlich ve Lippert, s. 138-139.

33 Meyer, *a.g.e.* Artin Paşa, Müslüman Arapların bu ilerleyişinin başlangıcını sekizinci asır kadar erken zamana götürür (s. 62).

34 Becker, *Geschichte des öslichen Sûdân*, s. 162-163; Blau, s. 322; Oppel, s. 289. On dördüncü asrın sonunda Ömer b. İdris, başşehri Bornu bölgesindeki Çad Gölü'nün batısına taşıdı ve ondan sonra Kanem krallığı bu isim ile bilinir oldu.

İslâm'ın kuzeydoğudan yayılışı hakkında elimizdeki ayrıntılar, Batı Sudan eyaletlerinin tarihi hakkında önceden vermiş olduğumuz bilgilerden çok daha yetersizdir. Sadece kralların Müslüman oluşları ve Müslüman hanedanların kurulması ile ilgili olan tarihler ise bize çok az malûmat sunmaktadır; fakat bu yetersiz kayıtlardan tek bir bilgi net bir şekilde tebarüz etmektedir ve o da sürecin son derece yavaş oluşudur. Asırlar boyu Müslüman idare altında bulunan sınırların ortasında kayda değer sayıda puta tapan grupların kalışı, İslâm'ın etkisinin uzun süre şehirlerle sınırlı kalışına ve putperest nüfus arasında derece derece ilerlediğine işaret eder gibi görünmektedir. Şayet, Yukarı Senegal ve Yukarı Nijer arasında ikamet eden putperest Bambara'yı tutan inatçı direnç ile karşılaşmamış olsalardı, asırlar içinde Müslüman nüfusun arasında erirlerdi.

On ikinci asrın başlarında Umara Kaba adında bir Murabıt, Bambara'yı İslâm'a kazanma teşebbüsünde bulunmuş, fakat başarısız olmuştu. Bu zat, Kadiriyye ile irtibatlı yeni bir tarikat kurmuştu; dindaşlarını ona çekemeyince, dikkatini putperest Bambara'ya çevirmiş ve onları İslâm'a çekme ve tarikat halkasına sokma gayretinde olmuştur. Bazı başarılar elde ettiği ve Sansanding vilayetindeki bir putperest köyünü de dine döndürdüğü sırada, vilayetin reisi bu dâvetçiyi sınır dışı etti ve yeni din değiştirmiş olan Bambaralıların eski dinlerine dönmelerini emretti.[35]

Fulbe, Hausa ve Mandingo gibi kendi dinleri adına gösterdikleri iştiyakla tebarüz eden kabilelerin dâvet faaliyetlerine ilaveten, Araplar ve Berberiler gibi ırklarla yapılan evliliklerin sık olduğu yerlerde, sızma işlemi daimi olarak yaşanmıştı. Eğer bir Müslüman devletin diğerinin yıkımına çalışması-

35 Maurice Delafosse, s. 87.

na sebep olan ve her iki tarafı da yok eden savaşlar olmasaydı, bunlar çok daha hızlı büyüyen Müslüman bir nüfusun oluşmasına katkıda bulunurdu. Melle, on üçüncü asırda Gana'nın harabeleri üzerinde yükseldi ve on altıncı asrın başında Songaylar tarafından yıkıldı. Songaylar ise bir asır sonra Faslılar tarafından harap edildi. Bu Müslüman imparatorluklar, Sudan'da yaşanan savaşların yapısal özelliği olan katliâmlar ile yıkılırken, putperestlik kaybetmiş olduğu zeminin çoğunu geri kazanmıştı; Hıristiyan dünyada olduğu gibi Müslüman dünyada da misyonerlik iştiyakının dibe vurduğu dönemler olmuştur ve Sudan'ın bazı bölgelerindeki Müslümanlar, etraflarında bulunan putperestleri kendi hâllerine bırakmışlar ve onlara yönelik hiçbir irşad faaliyetinde bulunmamaktan bir rahatsızlık duymamışlardır.

On dördüncü asırda Tunus'tan güneye doğru göç etmekte olan Tunjar Arapları, Bornu ve Wadai'den geçip Darfur'a gelmişlerdir; daha sonra doğudan başkaları gelmiştir.[36] Aralarından Ahmed adında birisi, Darfur'un inançsız hükümdarı tarafından memnuniyetle karşılanmış; gönül yakınlığı duyan hükümdar, hanesinin işlerini ona emanet etmiş ve bir çok durumda ona danışmayı alışkanlık hâline getirmiştir. Daha medenî yönetim usûllerinde tecrübe sahibi olması, hem hükümdarın hânesinin hem de devlet yönetiminin iktisadî sistemine pek çok yenilik getirmiştir. Mâkul ve mantıklı idaresiyle, yola gelmez reisleri hâkimiyet altına aldığı ve fakir halka toprak dağıtarak, sürekli yaşanmakta olan ülke içi arazi gasplarına son verdiği ve böylelikle önceden hiç görülmemiş şekilde emniyet ve memnuniyet hisleri meydana getirdiği söylenir. Erkek vârisi olmayan hükümdar Ahmed'i kızıyla evlendirerek kendisine halef gösterir ve bu tercih halk tara-

36 Becker, *Geschichte des öslichen Sûdân,* s. 161-162.

fından memnuniyetle karşılanır. Bu şekilde oluşan Müslüman hânedan bu asra kadar devam edip gelmiştir. Bu reis ve torunları tarafından uygulamaya konan medenileştirme tesirleri, şüphesiz bazı irşad çalışmalarının eşliğinde olmuştur, fakat bu Arap göçmenler, dinlerinin inançsız komşuları arasında yayılması için çok az şey yapmış gibi görünmektedirler. Darfur'un tamamen Müslüman olması ancak, 1596 yılında tahta geçen hükümdarları Süleyman'ın[37] gayretleriyle gerçekleşmiştir. Wadai ve Baghirmi gibi Kordofan ve Çad Gölü arasında bulunan diğer devletlerde İslâm'ın yer edinmesi ancak on altıncı asırdan sonra olmuştur. Baghirmi'nin ilk Müslüman hükümdarı Sultan Abdullah 1568 ila 1608 yılları arasında yönetimde bulundu, fakat bu dönemdeki Müslüman nüfuzunun ana merkezi, miladi 1612 yılı civarında Abdülkerim tarafından kurulan Wadai idi. Ve Baghirmi halkının büyük çoğunluğunun İslâm'a döndürülmesi on sekizinci asrın ikinci kısmına kadar olmadı.[38]

Afrika'nın on yedi ve on sekizinci asırlardaki İslâm tebliğ tarihi, asrımızda misyoner faaliyetlerin gözle görülür ihyası ile kıyaslandığında çok cılız ve tam anlamıyla önemsiz kalır. On sekizinci asırda âdeta dinî nemelâzımcılık içinde görünen Afrikalı Müslümanların âtıl duran enerjilerini ayağa kaldırmak için kuvvetli bir tesire ihtiyaç duyuluyordu. Onlar ruhî uyanışlarını, on sekizinci asrın sonundaki Vahhabî hareketine borçludurlar; içinde bulunduğumuz zamanlara gelince zenciler arasında, yukarıda değinilenler gibi nâhoş tarzda yetersiz olmayan, aksine bazı önemli misyonerlik teşebbüslerinin doğuşu ve ilerleyişi ile ilgili bize bol miktarda ayrıntı

37 R.C. Slatin Paşa, *Fire and Sword in the Sudan,* s. 38, 40-42 (London 1896).

38 Westermann, s. 628.

sunan bazı irşad ve tebliğ rivayetleriyle karşılaşıyoruz.

On sekizinci asrın sonuna doğru müceddit, mübelliğ ve mücahid özellikleriyle fevkalâde bir şahsiyet olan Şehu Osman Dan Fodio,[39] Fulbe'den[40] zuhur etti. Sudan'dan Mekke'ye hacca gitti ve oradan, İslâmî hayatın ihyası ve tebliği için şevk ve iştiyak dolu bir şekilde geri döndü. Mekke'de bulunduğu dönemde güçlenmekte olan Vahhabilik öğretilerinin etkisiyle, ölenlere yapılan duayı ve rahmetli olmuş Allah dostlarına gösterilen hürmeti inkâr etti, hatta Hz. Muhammed'i aşırı derecede kutsallaştırmanın caiz olmadığını belirtti. Aynı zamanda Sudan'da yaygın iki büyük günah olan sarhoşluk ve ahlâksızlığa karşı savaş açtı.

O vakte kadar Fulbe göçebe hayatı yaşayan bazı dağınık gruplardan oluşmaktaydı. İslâm'ı daha önceden benimsemiş ve şimdiye kadar Sudan'ın farklı yerlerinde hayvancılık ve ziraatle geçimlerini sağlayan ve bu şekilde yaşayan topluluklardı. On sekizinci asrın başlarında onlar hakkında elimizde olan bilgiler, çalışkan ve sâkin bir halk olduklarına işaret etmektedir. 1731 yılında Gambia'daki yerleşim birimlerini gezen bir seyyah[41] onlar hakkında şunları yazmaktadır: "Nehrin her iki tarafındaki her krallıkta ve ülkede Pholeyler (yani Fulbe) denen, Araplara benzeyen koyu kumral tenli insanlar var. Okullarında Arapça öğretildiği ve aynı zamanda kanunları olan Kur'ân da Arapça olduğu için Arapça konuşuyorlar. Genel olarak Arapça konusunda, Avrupalıların Latince'de olduğundan daha bilgililer. Zira Pholey dedikleri halk dilleri olmasına rağmen çoğu Arapça konuşabiliyor. Aşiretler

39 Oppel, s. 292; Meyer, s. 36-37; Westermann, s. 629-630.

40 Fulbe (tekil. ful) bu insanların kendilerine verdiği isimdir; komşuları tarafından, onlara bu ismin yüzün üzerinde türevi ile hitap edilmektedir ve bunların arasında en yaygın olanları Fulah ve Fûlânî'dir. (Meyer, s. 28).

41 Francis Moore, s. 75-77.

ya da kabileler hâlinde yaşayıp şehirler kuruyorlar ve sınırları içerisinde yaşamalarına rağmen ülkenin hiçbir hükümdarının tebası değiller. Çünkü bir millet içerisinde kötü muamele gördükleri zaman şehirlerini bozup bir başkasına geçiyorlar. Kendi reisleri var ve ılımlı bir idare tarzı izliyorlar. Öyle ki, hükümetin her icraatı, bir adamınkinden daha çok milletin icraatı gibi görünüyor. Bu şekildeki bir hükümet kolayca yönetiliyor, çünkü halk iyi ve sâkin mizaçlı ve neyin doğru, neyin âdil olduğu konusunda o kadar iyi eğitimliler ki, yanlış yapan birisine herkes tarafından nefretle bakılıyor… Çok çalışkan ve kanaatkârlar; tükettiklerinden çok daha fazla tahıl ve pamuk üretirler, mâkul fiyatlara satarlar. Misafirperverlikleri o kadar hârikadır ki, yerliler bölgelerinde Pholey kasabasının bulunmasını lütuf olarak görürler. Bunun yanı sıra davranışları onlara öyle bir nam kazandırmıştır ki, onlara karşı soğuk muamelede bulunan kimseye kötü gözle bakılır. İnsanlıkları herkesi kapsayacak seviyededir, ama kendi ırkından olanlara kat be kat iyilikte bulunurlar; kendilerinden birisinin köle yapılmış olduğunu haber aldıklarında, onu kurtarmak için tek vücut olurlar. Bol miktarda gıdaya sahip oldukları için kendi halklarından kimseyi aslâ muhtaç hâlde bırakmazlar; yaşlılara, körlere ve topallara, diğerlerine verdikleri desteği verirler. Çok nâdir sinirlenirler, birbirlerine eza verdiklerini hiç duymadım. Bununla birlikte onların yumuşak başlılığı cesaret eksikliğinden kaynaklanmıyor, zira Afrika'nın her halkı kadar cesurlar; mızrak, pala, yay ve ok ve duruma göre silâh olarak kollarını kullanmada pek mâhirdirler… Müslümanlıklarında gayet sıkıdırlar; hiç biri içki kullanmaz, hatta sudan daha sert bir şeyi içmezler."

Dan Fodio, muhtelif Hausa eyaletlerinin tamamında dağınık hâlde bulunan bu ayrı toplulukları güçlü bir teşkilât-

lanmayla bir çatı altında topladı. İlk ayaklanma 1802 yılında Hausa eyaletlerinin en kuzeyinde nüfuz kurmuş ve hâlâ putperest olan Gober krallığında çıktı; Gober kralının, hâkimiyeti altındaki yerlerde Fulbe'nin artan gücünü kontrol altına alma teşebbüsü, Dan Fodio'nun isyan bayrağını açmasına sebep oldu; kısa zaman içinde kendisini, sadece putperest kabilelere saldırıp onları Peygamberin dinini kabule zorlamakla kalmayıp Müslüman Hausa eyaletlerine de saldıran güçlü bir ordunun başında buldu. Bu eyaletler birbiri ardına düştüler ve bütün Hausa ülkesi, Dan Fodio'nun 1816 yılındaki ölümünden önce hâkimiyeti altına girdi. Sokota'daki mezarı hâlâ çok sayıdaki ziyaretçinin hürmet ettiği bir mekândır. Ülkesini iki oğluna paylaştırdı ve onlar Fulbe hâkimiyetinin sınırlarını daha da genişlettiler: 1837 yılında birkaç putperest krallığının harabeleri üzerine kurulan Adamaua, onların güneydoğuya kadar uzanan zaferlerinin sınırını belirtmektedir. Dan Fodio hayattayken kurulan Yoruba ülkesindeki Ilorin şehri, Fülânî imparatorluğunun güneybatısında kalan tampon bölge durumundaydı. 1900 yılında Nijerya'da İngiliz yönetimi kuruluncaya kadar, –on dokuzuncu asır boyunca– değişik hâllerde de olsa iktidar, baskıcı ve katı İslâm propagandacısı olarak endam eden Fulbe hükümdarlarının yönetiminde kaldı.

Güney Nijerya'ya kanun ve nizamın gelmesi, Avrupa idaresi altına giren Afrika'nın başka kısımlarında olduğu gibi, İslâm'ın tebliğini kolaylaştırdı. Bazılarının Ticani tarikatına bağlı bulunduğu Hausa Müslümanları, ülkede serbestçe dolaşabilmekte ve o zamana kadar Müslüman tesirlere sert bir şekilde direnmiş olan putperest kabilelerin arasına nüfuz edebilmektedirler. Özellikle Yoruba ülkesinde İslâm'ın hızlı bir şekilde mesafe kat ettiği söylenmektedir. On birinci ya da on ikinci asır kadar önceden Müslüman bir tebliğci tarafın-

dan girişilen bir teşebbüsle ilgili bir menkıbe anlatılır. Yoruba ülkesinin dinî merkezi İfe'ye gelen aslen Hausa halkından bir zat, insanları bir araya toplayıp onlara Kur'ân okurmuş; Yoruba dilini yarım yamalak konuşur ve yabancı aksanıyla dinleyenlerine tekrar tekrar şöyle dermiş, "Allah'a ibadet edelim: Dağları, vâdileri, her şeyi yaratan O. O bizi da yarattı." Bu işi zaman zaman yaparmış; bir tek kişiyi dinine döndürmede başarılı olamadan İfe'ye gelişinden birkaç ay sonra vefat etmiş. Ölümünden sonra odasının duvarında asılı buldukları Kur'ân'ı tapılacak bir nesne olarak görürler.[42] Bu ilk iman elçisinin başarısız olduğu yerde, onun zamanımızdaki dindaşları muazzam bir başarı elde etmişlerdir. İngiliz işgalinden önceki karışıklık döneminde, Müslümanların çoğu etrafı surlarla çevrili büyük kasabalarda toplanmış vaziyetteydiler, fakat yeni emniyet şartları altında, köylerde ve ziraatle uğraştıkları bölgelere yakın yerlerde daimî olarak ikamet edebiliyorlar. Böylelikle Müslüman etki ülke çapında daha yaygın hâle geldi. Alman Doğu Afrika'sında olduğu gibi, yerli birliklerin arasında Müslümanların bulunması kendi dinlerinin yayılmasında işe yaramış ve askerliğe yeni başlamış putperestler, alay edilmekten kurtulup saygınlık kazanmak için İslâm'ı benimsemişlerdir.[43] Güney Nijerya'daki İjebu ülkesinde de, oldukça yeni bir tebliğ hareketi gözlenmiştir; İslâm, ülkenin bu bölümüne ancak 1893 yılında tanıtılmış ve 1908 yılına gelindiğinde, birinde yirmi, bir diğerinde on iki cami olan iki kasaba vardı.[44] İslâm inancının bu hızlı yayılışı özellikle Güney Nijerya'da Nijer ırmağı boyunca fark edilir durumdadır; bir Hıristiyan misyoner şöyle bildirir:

---

42 R.E. Dennett, *Nigerian Studies*, s. 12, 75 (London 1910).

43 *Islam and Missions,* s. 71-73; *The Moslem World,* s. 296-297, 351.

44 *Church Missionary Review* (1908), s. 640.

"1898 yılında çıktığım zaman İddah'ın[45] aşağılarında çok az Müslüman görülebiliyordu. Şimdi Abo'nun aşağısı hâriç her yerdeler ve şimdiki ilerleme oranıyla, 1910 yılından önce nehir kıyılarında putperest bir köy kalmayacak."[46]

Afrika'nın bu bölümünde, putperestleri İslâm'a sevketmek için hiç de kılıca sarılmadan bir hayli başarılı tebliğ çalışması yapılmıştır. Kuzey Afrika'nın dinî hayatında oldukça belirgin bir hususiyet oluşturan büyük Müslüman tarikatların bazılarının mensupları bunlardandır. Onların gayretleri neticesinde on dokuzuncu asır boyunca büyük başarılara ulaşılmıştır. Yapmış oldukları işlerin çoğunluğu hiç şüphesiz kayıt altına alınmamış olmasına rağmen, yine de elimizde onlar tarafından başlatılan hareketlerle ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır.

Bu hareketlerin ilki başlangıcını, 1797-1833 yılları arasında Mekke'de dinî ilimlerde büyük şöhret kazanmış Seyyid Ahmed b. İdris'e[47] borçludur. Bu zat Kadirî şeyhi idi ve 1835 yılındaki vefatından önce, müritlerinden birini Muhammed Osman el-Emîr Ganî adıyla Afrika'ya irşad ve tebliğ seferine göndermişti. Kızıldeniz'den Nil'e geçip Kusayr'a ilerledi; burada Müslüman bir topluluk arasında bulunduğu için gayretleri, mensup olduğu tarikata mürid bulmakla sınırlı kaldı, fakat Nil boyunca yapmış olduğu seyahati esnasında Asvan'a varıncaya kadar çok fazla başarı elde edemedi. Buradan itibaren Dongola'ya kadar seyahati zafer mahiyetinde bir başarı getirdi; Nûbeliler tarikatına katılmada âdeta yarıştılar ve büyük başarı elde etmiş olması halkı üzerinde etkileyici bir tesir oluşturdu. Aynı zamanda gösterdiği kerametler etrafın-

45 Güney Nijerya'nın kuzey sınırına yakın ve Nil nehri üzerinde bulunan bir kasabadır.

46 *Church Missionary Society Intelligencer* (1902), s. 353.

47 Rinn, s. 403, 404.

da çok sayıda insan topladı. Dongola'da Muhammed Osman, Nil vadisinden ayrılıp Kordofan'a gitti. Burada uzun süre kaldı ve inanmayanlar arasında misyonerlik faaliyetinin başladığı yer burasıydı. Bu ülkedeki ve Sennaar yakınlarındaki birçok kabile hâlâ putperest idi ve Muhammed Osman'ın bunlar arasındaki vaazları muazzam bir başarıya ulaştı ve birkaç evlilik yaparak meydana getirdiği tesiri kalıcı kılmaya çalıştı. Bunun neticesinde, 1853 yılında ölümünden sonra kurmuş olduğu ve adından dolayı Emirhaniyye olarak adlandırılan tarikatın çalışmaları devam etti.[48] Muhammed Osman'ın bu dâvet seferinden birkaç yıl önce Mısır'da hânedanın kurucusu Muhammed Ali'nin birlikleri, fetihlerini Doğu Sudan içlerine kadar taşımışlardı ve Mısır'daki muhtelif dini tarikatların vazifelendirdiği kimseler Mısır hükümeti tarafından teşvik görüyordu. Hükümet, çalışmalarının çok başarılar getirdiği bu yeni alınan topraklarda, yürütülen tebliğin ortalığın yatıştırılmasında işe yarayacağını umuyordu. Çünkü Sudan'da Mehdi liderliğinde gerçekleşen son isyan, onların vaazlarının heyecana getirdiği dinî şevke bağlanmıştır.[49]

Afrika'nın Batısında İslâm'ın yayılmasında özellikle yararlı olan iki tarikat olmuştur; Kadiriyye ve Ticaniyye. Müslümanlar arasında en yaygın olanı Kadiriyye, İslâm velilerinin en sevileni ve en çok ülkede hürmet edilenin olduğu söylenen Abdülkadir Geylânî tarafından on ikinci asırda kuruldu[50] ve Batı Afrika'ya on beşinci asırda, Sahra'nın batı kısmındaki vahalardan biri olan Tuat'tan gelen göçmenler tarafından getirildi; Walata'yı teşkilâtlarının ilk merkezi yaptı-

48 Le Chatelier (I), s. 231-233.
49 *A.g.e.,* (II), s. 89-91.
50 Rinn, s. 175.

lar, fakat onların torunları daha sonra bu kasabayı bırakmaya mecbur edildiler ve daha doğuya Timbuktu'ya sığındılar. On dokuzuncu asrın başında Müslüman dünyayı çok derinden etkileyen büyük manevî canlanma, Sahra ve Batı Sudan'ın Kadiriyye'sinin canlanıp yeniden hayat ve cehd bulmasına sebebiyet vermiştir. Çok geçmeden âlim ve fakih tarikat mensubu kişilerden oluşan küçük gruplar, Senegal nehrinden Nijer nehrinin başına kadar tüm Batı Sudan'a yayılmış vaziyette bulunabiliyorlardı. Kanka, Timbo'da Futah-Jallon ve Mandingo ülkesinde Musardu şehirleri faaliyet merkezi hâline geldi.[51] Bu kimseler, kâtip, kanun adamı, muska yazıcıları ve okul müdürleri olarak hüsnükabul gördükleri putperest topluluğu arasında İslâmî nüfuz merkezleri oluşturmuşlardı; yavaş yavaş bulundukları yeni çevre üzerinde nüfuz kazanacaklar ve münferit din değiştirmeler kısa zaman sonra küçük gruplara dönüşecek; bunlardan en umut vaad edenler, eğitimlerini tamamlamak üzere tarikatın belli başlı merkezlerine, belki de Kayrevan ya da Trablus'taki okullara ve hatta Kahire'deki Fez ve el-Ezher üniversitelerine bile gönderilebileceklerdir.[52] Eğitimlerini ikmal edene kadar buralarda birkaç yıl kalabilirler ve daha sonra vatandaşları arasında dini yayma işi için tam donanımlı olarak doğum yerlerine geri dönerler. Bu şekilde, fetişist ve putperestler arasına maya çalınmış olur. Bu da, âdeta fark edilemez derecelerde de olsa, İslâm'ın emin adımlarla ve sürekli olarak yayılmasını sağlar. On dokuzuncu asrın ortalarına kadar, Sudan'daki okulların çoğu, Kadirîler tarafından kurulup yönetilmiştir. Bu sayede inançsız kavimler arasında düzenli ve devamlı bir propaganda sistemi yerleştirilmişti. Bu tarikatın

51 Bonet-Maury, s. 239.

52 *A.g.e.,* s. 230.

tebliğ faaliyeti bütünüyle barışçı olmuştur; tamamen şahsî yaşantı ve düşünceyle örnek olunması, hocanın talebe üzerindeki tesiri ve eğitimin yaygınlaştırılmasına dayanmaktadır.[53] Bu şekilde Sudan'ın Kadirî tebliğcileri, kurucularının prensiplerine ve tarikatlarının evrensel geleneğine sâdık kaldıklarını göstermişlerdir. Zira Abdülkadir'in hayatına hâkim olan ölçüler komşusunu sevme ve insanlara müsamahalı davranma olmuştu. Zamanın emîrleri ve zenginleri ona ihsanlar ve hediyeler yağdırmalarına rağmen, kendisi sınırsız derecede hayırlarda bulunduğundan daima fakir kalırdı. Kitaplarının ve emirlerinin hiçbirinde Hıristiyanlığa karşı garaz ve hasmâne ifadelerine rastlanmaz; her ne zaman Kitap ehlinden bahsedecek olsa bu, sadece onların dinî konulardaki hataları için üzüntüsünü dile getirir ve onları nûra kavuşturması için Allah'a dua ederdi. Bu müsamahakâr davranışı kendisinden sonra müritlerine miras kalmış ve bu durum bütün zamanlardaki müritlerin dikkat çeken özelliği olmuştur.[54]

On sekizinci asrın sonlarına doğru Cezayir'de kurulmuş olan bir tarikata bağlı olan Ticaniyye, on dokuzuncu asrın ortalarına doğru Sudan'da teşkilâtlanmasından bu yana Kadiriyye ile aynı misyonerlik metotlarını gütmüş ve onların çok sayıdaki okulları dinin propagandasına büyük oranda katkı sağlamıştır. Fakat Kadiriyye'den ayrı olarak, dine insan kazanma projelerini desteklemek maksadıyla kılıca müracaat etmekten uzak durmamışlardır. Maalesef, Batı Afrika'daki İslâm tebliğ faaliyetinin doğru olarak takdirinde, onların cihad ya da din uğruna yaptıkları savaşlardaki şöhreti, suhuletli propagandacıların başarılarını gölgede bırakmıştır. Oy-

53 Le Chatelier (II), s. 100-109.

54 Rinn, s. 174.

sa ki suhuletle iş görenlerin çalışmaları, İslâm'ın yayılmasında, ehemmiyetsiz ve kısa ömürlü hânedanlıklar kurmaktan daha etkili olmuştur. Silâhlı hareketlerle ilgili yazılan eserler, özellikle beyaz adamın ticarî projelerine ve istilâ planlarının önüne çıktığı zaman, tabiî olarak Avrupalıların dikkatini, Müslüman vaiz ve hocaların sade çalışmalarından daha ziyade çekmiştir. Fakat bu tür hareketlerin tarihi şu bakımdan önem taşımaktadır: Hıristiyan misyonlarının durumunda da sıklıkla olduğu gibi, hâkimiyet kurmak için yapılan savaşlar, misyonerlik faaliyetine yeni alanlar açmış ve üzerinde yaşayanları hâlâ ihtida edilmeden kalmış olan büyük ülke topraklarının bulunduğunun, inanan kimselerin aklına getirmiştir.

Ticaniyye bağlılarının cihad anlayışıyla yaptıkları tebliğ hareketlerinin ilki, Mekke'de tanışmış olduğu tarikat şeyhi tarafından bu tarikata dahil edilen Hacı Ömer'in tesiriyle başlamıştır. Hacı Ömer, 1797 yılında Aşağı Senegal nehri üzerinde bulunan Podor yakınlarında doğdu. Üstün yetenekleri, etkileyici şahsiyeti ve liderlik vasfı bulunan bir kişiliğe sahipti. Bir dervişin oğluydu ve titiz bir dinî eğitim almıştı; 1827 yılında hac yolculuğuna çıktığında ilmi ve zühdü ile zaten nam salmış durumdaydı. 1833 yılına kadar kendi ülkesine dönmedi. Döndüğünde ise Ticaniyye tarikatının anlayışını faal olarak propagandaya başladı; dindaşlarının cehaleti ve kayıtsızlığına, özellikle gösterdikleri müsamahaya öfke duyduğu Kadiriyye şeyhlerine şiddetle yüklendi. Orta Sudan'ı baştan sona dolaştı; çok sayıda müntesip kazandı ve yeni bir peygamber olarak nam kazandı. 1841 yılı civarında Futah-Jallon varınca, müritlerini silahlandırdı ve Yukarı Nijer ve Senegal civarlarında hâlâ putperest olarak kalan kabilelere karşı bir dizi irşad ve tebliğ seferleri başlattı. Eceliyle karşılaşması 1865 yılında bu seferlerin birinde oldu. Oğlu Ah-

medi Şeyhu, babasının hâkimiyeti altındaki muhtelif bölgeleri sadece birkaç yıl bir arada tutabildi; iç çekişmeler ile Fransızların ilerleyişi Ticaniyye imparatorluğunu parçaladı ve toprakları Fransızların hâkimiyeti altında kaldı.[55]

Afrika'nın bu bölümüne İslâm'ın sokulması konusuna biraz değinilmişti. Buraya Abdullah b. Yâsin ve arkadaşları tarafından ekilen tohum, Müslüman tâcir ve hocalar ile el-Havd vahası ve başka yerlerdeki Araplar ile daimi irtibat sayesinde meyve verdi. On beşinci asır seyyahlarından birisi Arapların, zenci şeflerine İslâm hukukunu öğretmek için nasıl çabaladıklarını anlatmaktadır. Bu çabaları esnasında şeflere, Allah'ın kanunlarından hiçbirisine tâbî olmaksızın, kural tanımadan hareket eden avam gibi yaşamanın bir reis için ne kadar utanç verici olduğunu izah ediyorlardı. Bu tavırdan da anlaşılacağı gibi bu ilk misyonerler, medenîleşmemiş insanların akıllarına tesir edebilmek için İslâm dininin ve kanunlarının büyük nüfuz sağlayan vasıflarından istifade etmişlerdir.[56]

Çoğunlukla Samori ismiyle bilinen Samudu adında bir Mandingo tarafından Senegambia'nın güneyinde hayata geçirilen, günümüze daha yakın bir hareket ile ilgili elimizde bol miktarda ayrıntı bulunmaktadır. Bu kişi 1846 yılı civarında doğan ve paralı askerlik yapan putperest biriydi. Meleğinin ilk yıllarında Müslüman olup Nijer nehri üst havzası ve kolları tarafından sulanan, Senegambia'nın güneyinde bir imparatorluk kurdu. Samori'nin mesleğine dair yerli bir vakanüvis tarafından Arapça olarak kaleme alınan yazı, onun başarıları ile ilgili bazı ilginç ayrıntılar sunmaktadır. Bu

55 Oppel, s. 292-293; Blyden, s. 10; Le Chatelier (III), s. 167 vd.

56 Delle Navigationi di Messer Alvise da Ca da Mosto (öl. 1454); Ramusio, c. I, s. 101.

kaynak şöyle başlar, "Bu eser, bir Mandingo olan İmam Ahmadu Samadu'nun cihadının hikâyesidir… Vasulu ülkesi ile deniz arasında yerleşmiş olan putperestleri Allah'ın dini İslâm'ı yaşamaya dâvet etmek maksadıyla faaliyetine başlamasından sonra Allah ona sürekli olarak ihsanda bulunmuştur. Bunu okuyan herkesin bildiği gibi, İmam Samudu'nun ilk hedefi Fulindiye adında bir yer idi. Allah'ın kitabı, şeriatı ve Rasûlünün sünnetine uyarak o kasabanın Sindidu adındaki hükümdarına elçiler göndererek kendi hükümetine teslim olmasını ve putlara tapınmayı terk edip Allah'a itaat edilmesinin O'nun kulları için hem bu dünyada hem de öteki dünyada fayda getireceği Yüce ve Gerçek İlah'a ibadet çağrısında bulundu; fakat onlar reddettiler. Daha sonra Kur'ân'ın tebalarına emrettiği şekliyle onlara cizye yükledi; fakat onlar körlüklerinde ve sağırlıklarında ısrar ettiler. O zaman İmam, cihad edecek cesur ve yürekli kimselerden oluşan yaklaşık beş yüz kişilik küçük bir güç oluşturdu ve bu kasabaya karşı savaş açtı. Rab ona yardım etti ve onlar üzerine zafer kazanmasını sağladı; teslim oluncaya kadar atlarla onları kovaladılar. Artık putperestliğe geri dönemezler, çünkü bütün çocuklarına mekteplerde Kur'ân okutturuluyor, din ve medeniyet ilmi öğretiliyor. Bunun için Allah'a hamd olsun."[57] Katliâm ve tahriplerle[58] bilinen askerî harekâtlarını burada takip etmek mümkün değil. Gücünün zirvesine 1881 yılı civarında ulaştı ve bundan kısa süre sonra Fransızlarla çarpışmalar başladı. Fransızlar onu bir dizi tâciz seferi sonrasında 1898 yılında esir aldılar. 1900 yılında öldü. Onun yapmış olduğu seferler, acımasız orduları tarafından çok sayıda putperestin katledilmesi ve diğer taraftan bazılarının

57 Blyden, s. 357-360.

58 Bu hâdise, ayrıntılı olarak anlatılmaktadır: Le Chatelier (III) s. 225 vd.

da korkutularak zâhiren İslâm'ı kabul etmesini sağlamasına rağmen, Hacı Ömer'in yaptığı gibi aynı açıklıkta kendisine dinî bir hedef belirlemiş gibi görünmemektedir.[59] Tebliğ işini Kadirî dervişlerine (murabıtlara) bırakmış ve onların da, bildik müsamaha metodlarıyla onun hareketlerinden doğan elemleri hafifletmeye çalıştıkları belirtilmektedir.[60] Alınan şehirlerde okullar açmışlar ve tarikat yapısını tesis etmişler, hem dine yeni girenleri eğitmişler ve hem de yenilerini kazanma yolu araştırmışlardır.

Müslüman dâvetçilerin bu silâhlı hareketleri incelendiğinde, bu bölgelerde İslâm'ın ilerlemesine en fazla katkı sağlayanın askerî başarılar veya ülkelerin fetihleri olmadığı görülür. Çünkü, Hacı Ömer'in kurduğu devletin, haleflerinin elinde kalan ülke sınırları dışında, onun yapmış olduğu zoraki din değiştirmelerin çabucak unutulduğu, elde ettiği geçici başarıların ve askerlerin şevk ve heyecanlarına rağmen, bu silahlı propagandadan geriye çok az izler kaldığı anlaşılmaktadır.[61] Batı Afrika'daki İslâm tebliğ tarihi içinde bulunan bu hareketlerin gerçek önemi, onların husûle getirdiği dinî iştiyaktır. Bu iştiyak, inançsız topluluklar arasında, tamamen barışçı yapıda yaygın dâvet faaliyetinin yürütülmesini sağlamıştır. Bu cihatlar, doğru olarak bakıldığında, modern İslâmî diriliş numunelerinden başka bir şey değildir ve hiçbir sûrette Afrika'da İslâm'ın resmen uygulanmasında gerçekten işe yarar güçlerin ve faaliyetlerin karakteristik yapısı olamamıştır: Gerçekten de, bariz tebliğ gayretleri tarafından takip edilmemiş olsalardı, gerçek İslâm cemaatinin oluşmasında neredeyse tamamen etkisiz kalacaklardı. Hakika-

59 Le Chatelier (III) s. 237; *Le Peril de l'Islam,* s. 20 (Paris 1906).

60 Le Chatelier (III) s. 238-240.

61 Le Chatelier (II) s. 112; R. du M.M., c. XII, s. 22.

ten, Hacı Ömer ve Samori gibi kimseler ile özellikle Ticaniyye temsilcilerinin tahripkâr savaşları ve zâlimâne sert tavırları, Sudan'ın Senegal ve Nijer nehirleri tarafından sulanan ülkelerindeki putperest kabilelerin İslâm inancından şiddetle nefret etmesine sebep olmuştur. Müslüman inancına duyulan husûmet, onlarda âdeta millî bir hareket hâline gelmiştir. Bununla beraber, Müslüman propaganda Peygamberin dinini Guinea ve Senegambia'nın bir çok bölgesine yaymıştır. Bu bölgelere Fulbe ve Hausa ülkesinden gelen tâcirler, sıkça yapmış oldukları ticarî seferler sırasında dinlerinin bilgisini getirmişler, önceki ve şimdiki asırda çok sayıda kimsenin din değiştirmesini sağlamayı başarmışlardır.[62] Özellikle Fransız işgaliyle ülkede sükûnetin sağlanmasından itibaren dinlerine yeni mühtedi kazandıran Kadiriyye vaizlerinin ve Müslüman tâcirlerin faaliyetleri dikkate şâyândır. Son zamanlarda Avrupalı güçlerin hâkimiyeti altına giren diğer Afrika bölgeleri gibi Fransız etkisindeki Sudan'da da bu suhuletli nüfuz kolaylaşmıştır. Çünkü Fransız yetkililer, tabii ki tamamı Müslüman olan eğitimli sınıflara dikkat gösteriyorlar ve puta tapanların bâtıl inanç ve alışkanlıklarına açıktan açığa hor gözle bakıyorlardı.[63]

Fakat şimdi tarif edilecek olan tarikatın irşad ve tebliğ faaliyetleri hiçbir şekilde şiddet ve savaşla ilişkili olmamış ve din hizmetinde sadece, barış ve ikna sanatlarını kullanmıştır. 1837 yılında Sidi Muhammed b. Ali es-Senûsî adında Cezayirli bir hukukçu tarafından İslâm'da ıslâhat ve imanı yaymak maksadıyla dini bir cemiyet kuruldu; 1859 yılındaki vefatından önce, sâfi olarak dehasının gücü ile ve kan akıtmak-

62 "Fulbelilerin hepsi de gayretli Müslümanlardır. İkamet ettikleri her yerde bir cami bulunur." (Haywood, s. 200).

63 Le Chatelier (III) s. 231, 273, 303; Westermann, s. 632-633.

sızın din devleti kurmayı başarmıştı. Müntesipleri, bu devlete sâdakatle bağlı kalmışlardır ve sınırları halefleri tarafından her geçen gün genişletilmektedir.[64] Bu cemaatin üyeleri, Kur'ân'ın ahkâmını en katı tevhidî prensiplere göre tam manasıyla yerine getirmeye yeminlidirler. Tevhidî prensiplerin gereği olarak sadece ve sadece Allah'a ibadet edilir; veli olarak kabul edilenlerden veya türbelerinden medet ummak ya da ibadet maksadıyla buralara ziyarette bulunmak kesin olarak yasaklanmıştır. Kahve ve tütün içmemeli, Yahudi ve Hıristiyanlarla her türlü münasebetten uzak durmalı, eğer kendilerini tamamen cemiyetin hizmetine adamamışlarsa ve bütün güçlerini İslâm'ın yükselmesine ve gelişmesine vermemişseler, gelirlerinin bir kısmını onu ayakta tutan fonlara bağışlamalıdırlar. Diğer taraftan, aynı zamanda Avrupalılara her türden verilen imtiyazlara karşı direnmelidirler. Bu cemaat Kuzey Afrika'nın tamamına yayılmış; Mısır'dan Fas'a ve oldukça iç kısımlara, Sahra ve Sudan'ın vahalarına kadar her tarafa dinî merkezler açmışlardır. Bu teşkilâtın merkezi, Mısır ile Trablus arasında bulunan Libya çölündeki Jaghabub[65] vahasındadır. Burada her yıl yüzlerce dâvetçi yetiştirilir ve Kuzey Afrika'nın her tarafına İslâm vaizleri olarak gönderilirler. Sayılarınını 121 olduğu belirtilen bütün şubelerin, bu büyük teokratik yapının yönetimi ve genişletilmesiyle ilgili bütün konularda danışmanlık yapan ve talimat

64 Muhammed b. Osman el-Haşaîşî, s. 84 vd.

65 1895 yılında Sidi Muhammed es-Senûsî'nin oğlu ve halefi olan Sidi el-Mehdi, Jaghabub'dan daha merkezî olması sebebiyle Kufra'ya hicret etmiştir (Muhammed b. Osman el-Haşaîşî, s. 111-115). Fakat sonra, daha da güneye Borku ve Tibesti bölgesine gitmiş ve burada 1902 yılında vefat etmiştir. Tarikatın 1908'deki şeyhi, kurucunun akrabası olan Sidi Ahmed idi. (J.C.E. Falls, *Drei Jahre in der Libyschen Wüste,* s. 274, Freiburg 1911).

veren merci gözüyle baktıkları yer, bu köydeki dinî merkezdir. Zira bu yapı, muazzam bir organizasyon ile coğrafî ve dünyevî menfaatler bakımından ayrışan çok sayıda ırk ve topluluktan binlerce kişiye kucak açmıştır. Bu teşekkülün gayretli ve tesirli elçileriyle elde edilen başarı muazzamdır; yeni üyeler, sadece Mısır'dan Fas'a tüm Kuzey Afrika'da, tüm Sudan'da, Senegambia ve Somali'de değil; Arabistan'da, Mezopotomya'da ve Malay Takımadalarında da bulunacaktır.[66] Esasında İslâm'ın kendi içinde bir reform hareketi olmasına rağmen Senûsîyye tarikatı aynı zamanda dine yeni insan kazanma üzerine de çalışır. Önceden putperest veya ismen Müslüman olan birkaç Afrika kabilesi, aralarında bu tarikatın elçileri zuhur etmesiyle Hz. Peygamber'in dininin iştiyaklı müntesipleri olmuşlardır. Bu şekilde yapılan çalışmalara misal verecek olursak; Senûsî tebliğcileri, Baele'nin (Borku'nun doğusundaki Ennedi dağlık bölgesinde ikamet etmekte olan bir kabile) hâlâ putperest olan o kısmını dinlerine döndürmek için çabalamışlar, İslâm'ı ancak çok yüzeysel olarak bilen ve sadece ismen Müslüman durumundaki diğer kesimlerine de kendi dinî iştiyaklarını aktarmışlardır.[67] Senûsîler aralarına geldiğinde, benzer şekilde sadece ismen Müslüman olan Sahra'da Fizan'ın güneyinde bulunan Tu ya da Tibesti Tedaları, onların çalışmalarının başarısına şâhitlik etmektedirler.[68] Bu tarikatın misyonerleri Galla ülkesinde de faal propaganda çalışması yürütürler ve buraya her yıl Harar'dan çalışacak yeni elemanlar gönderilir. Harar'da Senûsîler çok güçlüdürler ve Emîr'in sarayındaki şeflerin, neredeyse tamamını istisnasız olarak aralarında bulundurur-

66 Riedel (I), s. 7, 59, 162.

67 G. Hachtigal, *Sahara und Sudan,* c. II, s. 175 (Berlin, 1879-1881).

68 Duveyrier, s. 45.

lar.[69] Mühtedilerin sayısını artırmak maksadıyla okullar açarlar, çöldeki vahalarda yerleşim merkezleri oluştururlar ve –Wadai hadisesinde de fark edildiği gibi– köleleri satın alıp aralarına katarak sayılarını büyük oranda artırmışlardır. Bu köleler, Jaghabub'da eğitilmişler ve tarikatın prensipleri konusunda yeteri kadar talim gördükleri düşünülenler, daha sonra azad edilip kardeşlerini, inandıkları dâvâya kazandırmak üzere yurtlarına geri gönderilmişlerdir.[70] Ancak günümüzde bu tarikatın etkisinin gerilediği ifade edilmektedir.[71]

Müslümanların Sudan'daki putperest kabileler arasında misyonerlik çalışmalarıyla ilgili kayıtlar az olmakla beraber, Afrika'nın bu bölgesinde İslâm'ın yayılmasına dair bilginin genel anlamda yokluğu açısından bakıldığında, önemi haiz olmaktadır. Fakat belge noktasında eksiklik olmasına rağmen Müslüman cemaatlerin, fetişe tapanlar ve putperestler arasında, daha yüksek bir inanç ve medeniyetin temsilcileri olarak ikamet ediyor olmaları, Müslüman tebliğcilerin irşad ve tebliğ çalışmalarının canlı şâhitleri durumundadır ve (özellikle İslâmî tesirin güneybatı sınır bölgesinde) Avrupalı cin (içki) ticaretinin ahlâkî çöküntüye uğrattığı putperest kabileleriyle belirgin bir tezat sergilemektedirler. Zamanımız seyyahlarından birisi[72], Alt Nijer kabilelerinin zelîl durumlarıyla ilgili gözlemlerinde bu tezadı ortaya sermektedir: "Nijer nehrinde yukarı seyrederken ilk iki yüz millîk mesafe

69 Paulitschke, s. 214.

70 H. Duveyrier, *La Confrerie Musulmane de Sidi Mohammed Ben Ali es-Senousî*, passim (Paris 1886); Louis Rinn, *Marabouts et Khouans,* s. 481-513; N. Slousch, *Les Senoussiya en Tripolitaine* (R. du M.M., c. I, s. 169 vd.). Senusî hareketi bibliyografisi için bkz. *Der Islam,* c. III, s. 141, 312.

71 R. du M.M., c. I, s. 181; c. VIII, s. 64-65.

72 Joseph Thomson (II), s. 185.

içinde düşüncelerimi değiştirecek pek bir şey görmedim; zira fetişizm, yamyamlık ve cin ticaretinin imtizacı her yeri istilâ etmişti. Fakat düşük rakımlı sahil bölgesini arkamda bırakıp, kendimi Orta Sudan denen güney sınırı yakınlarında bulunca, yerlilerin karakter görünümünde daima artan bir ilerleme gözlemledim: Yamyamlık ortadan kalkmış, onu fetişizm izlemiş, cin ticareti büyük oranda kaybolmuş, diğer taraftan kıyafetler daha bol ve edepli olmuş, temizlik kural hâline gelmiş; dış görünüşlerindeki daha vakur tavırları, ahlâkî düzelmeye çok daha ileri düzeyde işaret etmekteydi. Her şey daha yüce bir unsuru gösteriyordu; öyle bir unsur ki, bâriz bir şekilde zenci mizacına derinden işliyor ve ondan yeni bir insan çıkartıyordu. Duyduğunuzda belki de şaşıracağınız bu unsur Muhammedîliktir. Benué nehri ile Nijer nehrinin karıştığı yerde Lokoja'yı geçince, Müslüman dâvetçilerin ileri karakollarını arkamda bıraktım ve Orta Sudan'a girince, kendimi nisbeten daha iyi yönetilen bir devlette buldum: Akıllı tüccar, mesleklerinde mâhir kumaş, pirinç işi ve deri imalâtçılarından oluşan çalışkan bir halk ile cıvıl cıvıldı; gerçekten de medeniyete doğru muazzam ilerleme kaydetmiş bir halk."

Nigritia'daki İslâm tebliğ faaliyetiyle ilgili tahminin isabetli olabilmesi, akıldan çıkartılmamalıdır ki, İslâmî tesir altındaki kesimin sahilinde ve güney sınırı boyunda, Müslüman dâvetçi dininin öncüsü olurken; kuzeye ve doğuya uzanan iç kısma düşen ülkelerinde, İslâm'ın kök salması üzerinden uzun yıllar geçmiş olsa da, İslâm'ın tebliği için geniş bir alan kalmaktadır. Funj'un bazı kesimleri, Sennaar'ın hâkim konumundaki Zenci ırkı, kısmen Müslüman ve kısmen inançsız Nûbe'den gelen Müslüman tâcirler, bu inançsız kesimi İslâm'a sevk etmek için teşebbüste bulunuyorlar.[73]

73 Oppel, s. 303.

Bir zamanlar güçlü olan devletleri Fulbe'nin muzaffer ilerleyişi önünde kaybolduğu Jukun'un putperest kabilesi,[74] hükümdarlarının dış işleri bakanının daima Müslüman birisi olmasına ve Hausalar ile diğer Müslümanlar arasında ikamet etmelerine rağmen, İslâm'ın artan nüfuzuna karşı direnmişlerdir. Bu Müslüman yerleşimciler, şanlı geçmişlerinden kaynaklanan âdetleri sebebiyle, manevî liderliği, hükümdarlarının uhdesine bırakan millî dinlerine sıkıca sarılan Jukunlar arasından İslâm'a insan kazanma konusunda başarılı olamamışlardı.[75]

Sudan ve Senegambia'da hâlâ putperest âdetlerini ve inançlarını devam ettiren ya da asırlarca (çoğu durumlarda) Hz. Peygamber'in ümmeti tarafından etrafları kuşatılmış olmalarına rağmen, alışkanlık ve inançlarını sadece dış görünüş olarak Müslüman anlayışla kaplayan bir çok kesimi de sıralamak kolay olur. Mandingoların büyük kabilesinin yan kolu olan Konnohlar, hâlâ büyük kısmı itibarıyla putperesttir ve ancak son birkaç yıldır İslâm bunlar arasında ilerleme kaydetmektedir.[76] Netice itibarıyla, bu asırda bu kısımlardaki Müslümanlar arasında boy gösteren tebliğ çalışması şevkinin, kendisine bol miktarda alan bulması için çok uzaklara gitmesi gerekmemektedir. Bu sebeple, bu kıtadaki İslâm tebliğ tarihinde, Müslümanların bizzat hayatlarında yapacakları ıslâh hareketinin önemine yukarıda dikkat çekmiştik.

Batı sahili İslâm tebliğcileri için bir başka alandır, zira Gine sahilinde, Sierra Leone ve Liberya'da büyük bir ilerleme kaydedilmiş ve Liberya'da Müslümanların sayısı müşrik-

74 Kuzey Nijerya'nın Muri vilayetinde.

75 *Journal of the African Society,* c. VII, s. 379-381.

76 Haywood, s. 33.

lerden fazla olmasına rağmen, burada İslâm'ın önünde hâlâ dâvetin ulaştırılmadığı büyük bir kitle bulunmaktadır. Sierra Leone civarındaki Müslüman tebliğ faaliyetleriyle ilgili ilk bilgilerden birisi, 25 Mayıs 1802 tarihinde Avam Kamarası tarafından bastırılma emri verilen Sierra Leone Şirketinin feshini isteyen dilekçede bulunmaktadır. "Çok az sayıda Müslüman'ın Sierra Leone'nin kırk mil kadar kuzeyinde, kendi adlarından dolayı Mandingo Ülkesi denen bir yere yerleşmelerinin üzerinden yetmiş seneden fazla bir zaman geçmedi. Bu dinin hocalarının âdeti gereği, Arap dilinin ve İslâm'ın ilkelerinin öğretildiği okullar kurdular ve Müslümanların âdetleri, özellikle kendi dinlerinden olan hiç kimsenin köle olarak satılmaması benimsendi. Kur'ân'a dayalı kanunlar çıkartıldı. Sahildeki nüfusun azalmasında özellikle payı olan uygulamalar ortadan kaldırıldı ve birçok iç sarsıntıya rağmen, büyük nispette medeniyet, birlik ve emniyet getirildi. Netice itibarıyla nüfus hızla arttı ve ülkenin yerleştikleri bölgelerinde bütün güç onların eline geçti. Onların okullarında eğitilenler, komşu ülkelerde servete ve güce ulaşıyorlar; dinlerinin ve kanunlarının kayda değer bir kısmını beraberlerinde götürüyorlar. Taşıdığı ihtiramdan dolayı Müslüman isimleri halkın önünde olanlarca benimseniyor; İslâm dini, bu Müslüman topluluğun ikamet ettiği tüm bölgede, zencilerin bâtıl inanışları üzerine hâkimiyet kurmasını temin edecek vasıfları taşıyarak sükûnetle yayılıyor."[77] Sierre Leone'nin yaklaşık yüz mil güneyindeki Mendi ülkesinde, İslâm sadece bu asırda girizgâh bulmuş gibi görünmektedir, fakat şimdi daimi olarak ilerleme kaydetmektedir. "Propaganda faaliyeti, bu maksat için seçilmiş özel bir din adamı fırkası tarafından yürütülmemektedir; her Müslüman fiilen teb-

77 Claude George, *The Rise of British West Africa,* s. 120-121 (London 1902).

liğcidir. Bir müddet ikamet niyetiyle bir kasabada rastlaşan beş-on Müslüman, hemen bir mescid yapıp işe başlarlar. Önce kasabanın reisine yaklaşıp, niyetlerini gerçekleştirebilmek için onun rızasını almaya çalışırlar, hatta mümkünse onun da kendilerine katılmasını sağlamaya çalışırlar. Ona Arapça duaları öğretirler, ya da becerebildiği kadar veya önemsediği miktarda ezber yaptırırlar. İbadet ederken uyacağı esas ve erkânı öğretirler, alkollü içeceklerden vaz geçirmeye çalışırlar –uyulduğu-uyulmadığı kadar– ve bir de ne göresin! Adam dininden dönmüştür."[78] Gine Sahilinde İslâm'ın nüfuzu genellikle, buralardaki bütün ticaret merkezlerinde bulunan Hausalı tâcirler tarafından yayılır; nerede bir yerleşim birimi kursalar, hemen bir cami yaparlar ve dindar davranışları ve üstün kültürleri ile müşrik halkı tesir altına alırlar. Fetişe tapan bütün kabileler, onları ikna etmek için hiçbir özel çabaya gerek duyulmaksızın, kendilerininkinden daha yüksek olarak gördükleri bir medeniyeti taklit etme neticesinde İslâm'a geçerler.[79]

Aşanti'de 1750 yılı kadar erken bir dönemde Müslüman nüfusun bir nüvesi bulunuyordu ve İslâm dâvetçileri o zamandan beri orada ağır fakat emin bir başarı elde ederek çalışmaktadırlar.[80] Çünkü bu ülkede içten bir karşılama görmüş ve saray üzerinde muazzam bir etki bırakmışlardır. Okulları sayesinde genç neslin dimağlarını ellerine geçirirler ve reislerin çoğu daha şimdiden Müslüman olduğu için[81] İslâm'ın Aşanti'de hâkim bir din olacağının belirgin işaretlerinin olduğu söylenmektedir. Dahomey ve Altın Sahilinde, İs-

78 *Islam and Missions,* s. 73-74.

79 Lippert, *Über die Bedeutung der Haussanation für unsere Togo- und Kamerunkolonie,* s. 200; MSOS, Band x (1907), Abteilung III.

80 Waitz, II. Theil, s. 250.

81 C.S. Salmon, s. 891.

lâm her gün yeni mühtediler kazanmaktadır. Bazen yerli reisler bu dini benimsemeseler bile, dâvetçilerin tesirine kapılırlar; onlar da avam arasındaki çalışmalarında bu üstünlükten istifade ederler.[82] Dahomey ve Aşanti, hâlâ putperest yöneticilerin tebası durumundaki kıtanın bu kısmındaki en önemli ülkelerdir ve bunların dinlerini değiştirmelerinin sadece kısa bir an meselesi olduğu söylenmektedir.[83] Lagos'ta 10.000'e yakın Müslüman vardır ve Batı Sahilinin tüm ticaret merkezlerinin bünyesinde Fulbe, Mandingolar ve Hausa gibi üst zenci kabilelerinden çok sayıda Müslüman bulunmaktadır. Bu insanlar, gerek tüccar olarak ve gerekse Avrupa güçlerinin birliklerinde görev almak için, sahil kasabalarına indikleri zaman –ki indikleri zaman kayda değer sayılarda inerler– cür'etli ve bağımsız tavırlarıyla sahil bölgesi zencisini mutlaka etki altına alabilmektedirler; bu zenci, Kur'ân'a inananların her yerde Avrupalı valiler, memurlar ve tüccarlar tarafından itibar edildiklerini görmektedir; ırk, görünüş, giyim ya da davranış bakımından aralarına giremeyeceği kadar uzak olmayan bu insanların, dinlerine girmek şartıyla sahip oldukları imtiyazlardan faydalanma teklifi kendilerine de yapılmaktadır.[84] Ne kadar önemsiz ve aşağılanmış olsa da, putperest zenci, Hz. Peygamber'in düsturlarını kabul etmeye isteklilik gösterir göstermez, eşit birisi olarak derhal cemaatlerine kabul edilir ve İslâm kardeşliğine giriş, gönülsüzce verilen bir imtiyaz olmayıp, iştiyaklı ve arzulu tebliğcilerin seve seve sundukları bir ikramdır. Zira, Senegal nehri ağzından Lagos'a kadar, iki bin mili aşkın bir mesafede, kıyı kesimindeki belli başlı her kasabada en azın-

82 Pierre Bouche, s. 256.
83 Blyden, s. 357.
84 C.S. Salmon, s. 887.

dan bir cami muhakkak bulunmaktadır. Oralarda faal İslâm tebliğcileri, Hıristiyan misyonerleriyle yan yana çalışırlar.[85]

Şimdi İslâm'ın, Afrika kıtasının diğer tarafında yayılış tarihine dönmemiz gerekiyor. Bu bölgede yaşayanlar, bu dinin doğduğu memlekete daha yakın bir mesafede bulunuyorlardı. Doğu Sahiline kurulan ilk Arap yerleşimleriyle ilgili olarak kaydedilen bilgiler çok yetersizdir; 1505 yılında Don Francisco d'Almeida tarafından yağmalandığı zaman Kiloa kasabasında[86] Portekizlilerin ortaya çıkardığı bir Arap vakayinamesine göre; ilk yerleşimciler, Hz. Peygamber'in soyundan gelen Zeyd[87] adındaki bir zatın aykırı düsturlarına uydukları için sürgüne yollanan bir grup Arap idi. Onun isminden dolayı Emozeydic (ümmet-i Zeyd, Zeydiyye ya da Zeyd'in halkı) adını aldılar. Burada bahsi geçen Zeyd, muhtemelen Zeyd b. Ali olup Hüseyin'in torunu, yani Hz. Muhammed'in yeğeni Hz. Ali'nin neslindendir: Halife Hişam zamanında İmam Mehdi olduğunu iddia ederek Şii hizbi arasında bir isyan başlattı, fakat mağlup edilerek hicrî 122 (miladî 740) yılında öldürüldü.[88]

Ülkenin asıl putperest ahalisinden oldukça çekinir bir hâlde yaşamaktaydılar, fakat yerleşim yerlerini peyderpey sahil boyunca genişletmeyi başarmışlardır. Bir süre sonra İran Körfezinin Arabistan tarafından, Bahreyn'den uzak olmayan bir bölgesinden bir başka mülteciler grubu gelmiştir. Bunlar, kabilelerinin bulundukları bölgeye çok yakın olan Lasah[89] şehrinin emîrinin zulmünden kurtulmak maksadıy-

85 Blyden, s. 202; Westermann, s. 633-634.
86 Afrika'da Tanzanya'nın bir şehri.
87 De Barros, Dec. i. c. VIII, baş. iv, s. 211.
88 Ibn Haldûn, c. III, s. 98-100.
89 Muhtemelen el-Hasâ olacaktır. Bkz. İbn Batûta, c. II, s. 247-248.

la yedi kardeşin önderliğinde üç gemiyle gelmişlerdir. Onların ilk kurdukları şehir Magadakso[90] idi. Burası daha sonradan sahilin bütün Arapları üzerine hâkimiyet kuracak kadar bir güce ulaşmıştı. Fakat farklı bir Müslüman mezhebe bağlı, yani Şii olan ilk yerleşimciler Emozeydicler, kendilerinden sonra gelip Magadakso'yu kuranlar Sünni olduğu için, buranın yöneticilerinin otoritesine boyun eğmeye istekli davranmadılar; iç kısımlara çekildiler ve yerli halk ile karışıp, onlarla kız alışverişinde bulundular ve onların âdet ve geleneklerini benimseyerek onlardan olup çıktılar.[91]

Magadakso onuncu asrın ortalarında kuruldu ve yetmiş yılı aşkın süreyle bu sahildeki en güçlü şehir olarak kaldı. O sıralarda İran Körfezinden bir başka seferle gelenler, daha güneyde rakip bir yerleşim birimi kurulması neticesi verdi. Bu grubun lideri, Şirazlı Sultan Hasan'ın yedi oğlundan biri olan Ali idi: Annesi Habeşistanlı olduğu için, kardeşleri tarafından hakir görülmüş ve babasının ölümünden sonra onların eziyet veren davranışları karşısında, yurdunu terk edip başka bir diyar aramaya karar vermişti. Bu minval üzere, karısı, çocukları ve kendisine bağlı küçük bir grup ile beraber Hürmüz adasından yelken açtı. Ahalisi farklı mezhepten olan Magadakso'dan uzak durup, Zenzibar sahilinde altın bulunduğunu duyduğu için güneye ilerleyerek Kiloa şehrini kurdu. Burada bağımsız konumunu sürdürebiliyor ve daha kuzeydeki kendinden önce gelenlerin müdahalesinden kurtulabiliyordu.[92]

Bu şekilde, ortaçağ Arap coğrafyacılarının "Zenc Ülkesi"

90 Arapça isimlendirmeyle Mogadişû.

91 J. de Barros, Dec. i. c. VIII, baş. iv, s. 211-212.

92 De Barros, *a.g.e.,* s. 224-225. Ayrıca bkz. Justus Strandes, *Die Portugiessenzeit von Deutsch- und Englisch-Ostafrika,* s. 81 vd. (Berlin 1899).

dedikleri kıyıda, yani Aden Körfez'inden Oğlak Dönencesine kadar uzanan doğu sahili boyunca bazı Arap kasabaları kurulmuştu. Müslüman yerleşimciler tarafından Zenc'in döndürülmesine yönelik ne gibi gayretler sarf edilmiş olduğuna dair hiçbir belge kalmamış gibidir. Muhtemelen onuncu asrın başlarında yazılmış ve İslâm'ın, bu kabilelerden biri arasında bizzat kendi reisleri tarafından yayıldığını ileri süren eski bir seyahatnâmede, bugüne ulaşabilen merak uyandırıcı bir hikâye vardır: Bir Arap ticaret gemisi, miladî 922 yılında bir fırtınaya yakalanarak rotasını kaybeder ve mürettebatın öldürüleceklerine kesin gözüyle baktığı insan yiyen Zenc ülkesine götürülür. Tam aksine buranın hükümdarı onları güzel bir şekilde karşılar ve birkaç ay misafir eder, onlar da bu süre zarfında ticaret mallarını iyi kârlarla satarlar. Fakat tâcirler, kendilerini uğurlamak için gemiye binen hükümdarı ve yanındakileri alıkoyarak iyiliğe karşılık iğrenç bir ihanetle karşılık verirler ve onları Umman sahillerine götürüp köle olarak satarlar. Birkaç yıl sonra aynı tâcirler, yine bir fırtınaya tutulurlar ve aynı limana sürüklenirler. Burada yerliler tarafından tanınır ve kanolarla etrafları sarılır. Bu sefer kesin olarak öldürüleceklerine inanarak son dualarını yapmaya başlarlar. Hükümdarın huzuruna çıkartılırlar; hayret ve şaşkınlık içinde, birkaç yıl önce ihanet ettikleri kişinin karşılarında olduğunu görürler. Ancak haince davranışları yüzünden onlardan intikam almak yerine, hükümdar canlarını bağışlar ve mallarını satmalarına müsaade eder, fakat kendisine takdim edilen bol hediyeleri elinin tersiyle itip reddeder. Ayrılmadan önce içlerinden biri, cür'et edip hükümdara kaçış hikâyesini sorar: Köle olarak Basra'ya gidişini, orada İslâm'ı kabul ettiğini, bu dinde eğitim gördüğü Bağdat'a götürülüşünü anlatır; efendisinden kaçarak bir hac kafilesine katılır, hac farizasını yerine getirdikten sonra Kahi-

re'ye ulaşır. Oradan da Nil nehri boyunca yukarı doğru ülkesi istikametinde yol alır. Birçok tehlike ile karşılaşıp, birkaç kez köleleştirildikten sonra nihayet ülkesine ulaşır. Tekrar tahta geçtikten sonra halkına İslâm dinini öğretir; "ve şimdi Allah'ın bana ve halkıma İslâm'ı ve gerçek imanı ihsan ettiği için pek mesudum. Zenc memleketinde başka kimseye bu nimet lütfedilmemiştir. Dolaylı da olsa dinimi değiştirmeme vesile olduğunuz için canınızı bağışlıyorum. Gidiniz, Müslümanlara ülkemize gelebileceklerini söyleyiniz; kendilerini din kardeşlerimiz olarak karşılayacağız."[93]

Aynı kaynaktan bu erken dönemde bile bu sahil diyarının çok sayıda Arap tâciri tarafından sıklıkla ziyaret edildiğini öğreniyoruz. Ama Müslümanlarla asırlar boyu ilişkilerine rağmen, bu sahilin asıl halkı, Somaliler hâriç, İslâm dininden pek az etkilenmişlerdir. On altıncı asırdaki Portekiz istilâlarından önce bile, az sayıda din değiştirmiş olanlar da sahil kesimiyle sınırlı kalmıştır: Dünyanın bu bölümündeki Portekiz nüfuzunun sona ermesinden ve Umman Seyyidleri altında Arap idaresinin yeniden hâkim kılınmasından sonra bile, yirminci asra kadar, Galla ve Somali haricinde, iç kısımlardaki kabileler arasında İslâm'ın yayılması adına neredeyse hiç çaba sarf edilmemiştir. Zamanımız seyyahlarından birinin dediği gibi: "Orta Afrika'nın doğu taraflarına yaptığım üç sefer sırasında Muhammedîliği medenileştirici bir güç olarak gösterecek bir şey görmedim. Dinde bulunabilecek her ne yaşama gücü varsa, gizli kalmış. Buralardaki Araplar ya da onların neslinden gelenler propagandacı değillermiş. İslâm'ı tebliğ edecek hiçbir vaiz bulunmamış ve Muskat'ın yerlileri, kölelerinin bir dereceye kadar dinlerinin hükümlerini yerine

93 *Kitâb 'ajâ'ib al-Hind ou Livre des Merveilles de l'Inde,* ed. P.A. van der Lith., s. 51-60 (Leiden 1883).

getirmelerinden rahatsızlık duymamışlardır. Gerçekten de, koyu karanlıkta, cehalet içinde mesud bir hayat sürmekten memnun olan Doğu Afrika kabilelerini kendi hâllerine bırakmışlardır. Onların medeniyet için kabiliyet taşımadıkları şu garip gerçekte bellidir: Yarı medenî bir halk ile kurulan beş yüz yıllık irtibata rağmen, komşularının mizacı hâline gelmiş üstün hususiyetlerin üzerlerinde en ufak bir yansıması bile yoktur –bunca yıl tek bir hayırlı tohum kök salıp, neşvünema bulmamıştır."[94] Tamamen ticaret ya da köle avı peşinde koşan Doğu Afrika'daki Araplar, dinlerinin ilerlemesi konusunda kayıtsızlık sergilediler. Bu tutum Afrika'nın başka bölgelerinde dindaşları tarafından gösterilen tebliğ iştiyakına, dikkat çekici bir şekilde tezat teşkil etmektedir.

Fark edilebilir bir istisna olarak, on dokuzuncu asrın başlangıcında Uganda'ya kabul edilen Arap tâcirlerin tebliğ faaliyetidir: Muhtemelen yerli Bagandalıların bağımsızlıktaki kararlılığının, üzerlerine yapacakları köle avcılığı akınını imkânsızlaştırdığını anlayınca, onları kendi dinlerine çekerek güvenlerini kazanma yolunu araştırdılar. Kral Mütesa zamanında Baganda'nın çoğu Müslüman oldu, fakat Stanley'in 1875 yılında bu hükümdara yaptığı ziyaret, ertesi yıl Hıristiyanlık misyonlarının girmesine yol açtı; Hıristiyanlığa geçenlerin sayısındaki hızlı artış ve İngiliz Himayesinin[95] kurulması ile ülkedeki Müslüman güç sona ermiştir. Fakat bazı Müslümanlar, Uganda'da hâlâ önemli konumlarda bulunmaktadırlar ve Doğu vilayetinin Müslüman olma ihtimalinin olduğu ifade edilmektedir. Uganda'nın kuzeyindeki haraca bağlanmış olan zengin Busoga ülkesinde yetkili konumdakilerin çoğunun 1906 yılında Müslüman oldukları söylen-

94 Joseph Thomson, *Mohammedanism in Central Africa,* s. 877.

95 Roscoe, s. 229 vd.

miştir.[96] Fakat bu istisna hâricinde Doğu Ekvatoral Afrika'da İslâm, on dokuzuncu asrın ikinci kısmına kadar sahil kesimleri ve hemen bitişiğindeki kırsal yerlerle sınırlı kalmıştır. Buraların Müslüman oluşları ise, köle ticareti ile uğraşanların, mutsuz kurbanlarını ele geçirdikleri inançsız kabileler arasında İslâm'ı yayma gayreti neticesinde olmadığı belli olmaktadır; zira bir kez Müslüman olunca, bu yerli kabileler din kardeşliği içerisine gireceklerdir; buralara saldırılar düzenlenemeyecek ve kimse köle olarak alınıp götürülemeyecektir.[97]

Avrupa hâkimiyetinin Ekvatorun doğusundaki memleketlere uzaması ile bastırılan köle ticaretini, muazzam bir İslâm dâveti faaliyetinin yaygınlaşması takip etti: İç kısımlarda barış ve düzen kurulmuş, karayolları ve demiryolları yapılmış, yalnızca meşrû ticaretiyle uğraşan Müslüman tâcirler, o zamana kadar kendilerine kapalı kalmış bölgelere girebilmişti. Devlet yönetimi, memurlarını toplumun kültür seviyesi daha yüksek olan Müslüman kesimi arasından seçti; Alman Doğu Afrika hükümeti tarafından binlerce makam ihdas edildi ve Müslümanlara verildi ki, bütün köylerin İslâm'a çevrilmesinde bunların nüfuzundan istifade edildi.[98] Aynı şekilde devlet okullarının öğretmenleri de Müslüman idiler; on dokuzuncu asrın sonlarında Swahili okul müdürlerinin, Alman Doğu Afrikası'ndaki Bondei ve Vadigo gibi iç kısımların yakın yerlerinde oturan halk arasında canlı ve başarılı dâvet çalışmaları gerçekleştirdikleri gözlenmiştir.[99] Bu

96 Zwemer, s. 236. Gairdner (s. 26) dört milyonluk nüfustan 200.000'nin Müslüman olduğunu ifade eder, fakat bu rakamları hangi kaynaktan aldığını belirtmez. Roscoe, Uganda'nın toplam nüfusunun sadece bir milyon olduğunu söyler. (s. 6).

97 Richter, s. 146-147, 154; Merensky, s. 156; Klamroth, s. 4.

98 R. du M.M., c. IX, s. 322 (1909).

yeni tebliğ faaliyetlerinin iç kısımlarda dikkat çekici hâle gelmesi, yirminci asrın başında, özellikle 1905 yılında Alman Doğu Afrikası'ndaki isyanın bastırılmasından sonra gerçekleşmiştir.[100] Bu genişleme hareketi, özellikle tren yollarını ve büyük ticaret güzergâhlarını takip etmiş, Alman Doğu Afrikası'nı aşarak, buranın Tanganika Gölü üzerindeki batı sınırına ulaşmıştır. Bu bölge Usambra'dan doğu istikametinde Kilimanjaro'ya ve güney istikametinde Nyasa Gölü'ne uzanır.[101] Bu propagandaya emek verenler işçiler, tâcirler, özellikle sahil kesimi Swahililer, askerler ve hükümet yetkilileridir.[102] İslâm'ın kabulüne, daha yüksek bir medeniyete ve sosyal statüye yükselme gözüyle bakılmaktadır. Putperestlerin davranışlarının Müslümanlar tarafından garip görülmesi de onların din değiştirmelerinde belirleyici bir faktör olduğu söylenmektedir.[103] Bu hissiyatın işlemesiyle ilgili bir misal, 1891 yılında İslâm'a hâlâ kapalı olduğu söylenen Batı Usambra'dan alınabilir; köle ticareti yaptıklarından dolayı nefret edilip korkulan Müslümanlara karşı hem reisler ve hem de halk düşmanca bir hissiyat besliyordu; köle ticareti yapılan günler sona erince ve düzenli bir devlet yönetimi tesis edilince, tayin olunan ilk yerli devlet yetkililerinin neredeyse tamamı Müslüman idi; kendileriyle münasebet içine giren reisler ve başka ekabir üzerinde devlet dairelerinde bulunanlar için doğru olan şeyin Müslüman olmak olduğu kanaatini uyandırdılar.[104] Meslekten tebliğcilerin veya tarikat-

99 Oscar Baumann, *Usambara und seine Nachbargebiete,* s. 141, 153 (Berlin 1891), c. IX, s. 322 (1909).

100 Becker, *Islam in Deutsch-Ostafrika,* s. 10.

101 Becker, s. 13 vd.; Klamroth, s. 14-28.

102 *A.g.e.,* s. 53.

103 Klamroth, s. 21, 25, 54

104 *A.g.e.,* s. 23-24.

ların faaliyetleriyle ilgili pek kayda rastlanmıyorsa da sistemli çabalara yönelik delillerde eksiklik yoktur. Meselâ bir Müslüman öğretmenin Kilimanjaro ülkesinde bir bölgeyi beş ay boyunca her hafta düzenli olarak ziyaret ettiği ve İslâm dinini anlattığı belirtilmektedir; onun dinî hizmetleri, pilav günleri vs. ile ağırladığı insanlar tarafından hüsnükabul görmüştür.[105] Bu hararetli propaganda içerisinde İslâm tebliğcilerinin dikkatlerini sadece putperestlere hasretmedikleri fakat yerli Hıristiyanlar arasından da dinlerine insan kazanma yolları aramış oldukları dikkatlerden kaçmamaktadır.[106]

İslâm, Nyasa'ya da Doğu Sahilinden girmişti. Köle avcılığı yapan Araplar ve müttefikleri ataları Doğu Sahiline yakın bir yerden gelmiş ve burada İslâm'ı çok önceden kabul etmiş olan Yaolar tarafından tanıtılmıştı. Nyasa'da bir Arap'ın nâdiren görüldüğü söylenir, fakat Yaolar, Nyasa'daki en güçlü kabilelerden birini teşkil etmekte ve İslâm'a kendi millî dinleri nazarıyla bakmaktadırlar. Teşkilâtlı bir propaganda yokmuş gibi görünmesine rağmen, İslâm yirminci asrın ilk on yılı içerisinde ülkenin en zeki kabilelerinin bazılarının arasında hızla yayılmıştır.[107]

İslâm, Galla ve Somali'de de benzer bir başarı elde etmiştir. Habeşistan'daki Galla yerleşim birimlerinden önceden bahsedilmişti. Genel olarak Vollo-Galla ismi altında yedi temel klana ayrılan bu göçmenler, iç bölgeye ilerledikleri zaman belki de inançsız idiler[108] ve onların büyük kısmı bu gü-

105 *A.g.e.,* s. 26.

106 Klamroth, s. 67.

107 Becker, *Islam in Deutsch-Ostafrika*, s. 14; *The Moslem World,* c. II, s. 3

108 Bu kabilelerle ilgili Etiyopya dilinde yazılan bir eser, her ne kadar dinleri hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemekteyse de, gerçekten onların putperest olduğunu ileri sürer (A.W. Schleichler, Berlin 1893). Ancak Reclus, topraklarına girildiği zamanda onların Müslüman oldukları kanaatindedir (c. X, s. 330).

ne kadar aynı kalmışlardır. Habeşistan'a yerleştikten sonra, orada kısa zaman içinde yerliler ile kaynaştılar; bir çokları, ülkenin yerli halkının dilini, davranış tarzlarını ve âdetlerini benimsedi.[109]

Onların din değiştirmeleri konusu pek açık değildir: Bir kısmının zorla vaftiz edilerek Hıristiyanlığa sokulduğu söylenirken, Müslümanların elinde siyasî gücün olmayışı, benzer şekilde İslâm'a müntesip kazanılmış olması ihtimalinin önünde bir engeldir. On sekizinci asırda, güneyde olanların çoğunluk bakımından Müslüman, doğu ve batıda bulunanların ise putperest oldukları söylenirmiş.[110] Günümüze daha yakın zamanlarda elde edilen bilgiler Hz. Peygamber'in yolundan gidenlerin sayısında artış olduğuna işaret etmektedir ve 1867 yılında Munzinger, bütün Galla kabilelerinin kısa zaman içinde Müslüman olacağı öngörüsünde bulunmuştu[111] ve "çok mutaassıp" oldukları söylendiği için, bu dine olan bağlılıklarında hiçbir şekilde gönülsüz ve lakayt olmadıklarını tahmin edebiliriz.[112]

Yazar Doughty, Hayber'de rastladığı Gallalı azadlı bir kölenin dini uğrunda göstermiş olduğu bağlılık arzusuna dikkat çekmektedir. Çocukken evinden kaçırılmış ve Cidde'de köle olarak satılmıştı: Doughty ona, kendisini evinden çalıp kaçıran ve dünyanın bir ucunda köle olarak satanlara karşı kalbinde bir kin ve nefretin bulunup bulunmadığını sorduğunda, şöyle cevap vermişti: "Ancak bir şey bütün acılarımı unutturdu bana; inançsızlar gibi cahiliyede kalmadım! Alla-

109 Henry Salt, *A Voyage to Abyssinia,* s. 299 (London 1814).

110 James Bruce, *Travels to discover the source of the Nile,* 2. bsk. c. III, s. 243 (Edinburg 1805).

111 Munzinger, s. 408.

112 I. L. Krapf, *Reisen in Ost-Africa, ausgeführt in den Jahren 1837-1855,* c. I, s. 106 (Kornthal 1858).

hu Teâlâ'nın hikmeti ki onunla ben Rasûlullah'ın ülkesine geldim ve dinden haberdar oldum."[113] "Ah! İnanmak ne kadar huzur verici! İnan bana sevgili dostum, o hiçbir kalbin ifadeye sığdıramayacağı kadar üstün bir şey; Allah verse de sen de bu (ilahi) ilme gelmiş olsan; fakat Rab kesinlikle seni dinsiz olarak helâk etmeyecektir. Seni Müslüman olarak aramızda görmek ne hoş bir şey olurdu. Ama biliyorum ki zaman Allah'ın elindedir: Allah'ın dediği olur."[114] Galla ülkesindeki kabileler arasında, nüfus kısmen Müslüman (bazı kabileler 1500 yılı civarında din değiştirmişlerdir)[115] ve kısmen inançsızdırlar. Bunlar arasında, Habeşistan'a hemen sınır durumda olan ve on dokuzuncu asrın ikinci yarısında memleketin hükümdarı tarafından Hıristiyanlığı kabule zorlanan kabileler istisnadır.[116] Dağlık bölgelerde Müslümanlar azınlık durumundadırlar, fakat ovalarda İslâm tebliğcileri şaşırtıcı derecede başarı elde etmişlerdir; onların anlattıkları, son asırda hızla artan bir şekilde kabul görmüştür. 1878 yılında küçük Limnu krallığını ziyaret eden Antonio Cecchi, o dönemde yönetimde bulunan reisin babası Abba Baghibo'nun[117] tâcir kisvesiyle bu ülkeye irşad ve tebliğ çalışmalarını sokmaya çalışan Müslümanlar tarafından ihtidaya ikna edilişinin hikâyesini anlatmaktadır. Bu zat, komşu Galla kabilelerinin reisleri ve saraylarındaki memurlar tarafından örnek alınmıştı; avamın bir kısmı yeni dine kazanılmış ve bu din arala-

113 *Arabia Deserta,* c. I, s. 168.

114 *Arabia Deserta,* c. II, s. 109.

115 Morié, c. II, s. 248.

116 Reclus, c. X, s. 309; Basset, s. 270-271 vd.

117 Roma Katolikleri 1846 yılında Gallalar arasında misyonerlik faaliyeti başlattıklarında, Abba Baghibo onlara şöyle demiştir: "Otuz yıl önce gelmiş olsaydınız, değil sadece ben, bütün halkım dininizi kabul edebilirdi; fakat şimdi mümkün değil!" (Massaja, c. IV, s. 103).

rında ilerleme kaydetmeye devam etmişti, fakat daha büyük bir kısmı eski inançlarına sıkıca bağlı kalmışlardı.[118] Bu tâcirler Galla reislerinin saraylarında çok samimi bir şekilde karşılanmışlar ve bunun neticesinde ülkenin ticarî malları ve takas olarak da yabancı mamûlü ithal mallar için bir pazar kurulmuştu. Sahile sadece yılda bir ve hatta iki yılda bir yolculuk yaptıkları ve zamanlarının geri kalan kısmını Galla ülkesinde geçirdikleri için, İslâm'ın tebliği adına istifade edilmesini çok iyi bildikleri bir çok fırsat yakalamışlardı. Nereye ayak bassalar, kesinlikle kısa bir zaman içinde çok sayıda kimseyi dinlerine döndürmüşlerdi.[119] İslâmiyet burada Avrupa'dan gelen Hıristiyan misyonerlerle çatışmıştı. Bu misyonerler, az sayıda kimseyi Hıristiyanlığa kazandırmışsa da, başarıları, gayretlerine göre çok azdı.[120] Kardinal Massaja'nın Hıristiyanlığa döndürdüğü kimseler bile (o, bu bölgelerden kovulduktan sonra) ya İslâm'a girmişler ya da ne İsa'ya ne de Allah'a inanır bir duruma düşmüşlerdir.[121] Diğer taraftan Müslüman dâvetçiler daimi bir başarı elde etmişler ve güneye doğru ilerleyip Wabi ırmağını geçmişlerdi.[122] Galla ülkesinin batısında ikamet eden Galla kabilelerinin çoğu on dokuzuncu asrın sonuna doğru hâlâ inançsızdı. Fakat batıya en yakın olan Legalar[123] arasında da eski tabiata tapınma tarzı hızlı bir çöküşte gibi görünüyordu. Müslü-

118 *Da Zeila alle frontiere del Caffa,* c. II, s. 160 (Roma 1886-1887); Massaja, c. IV, s. 103; c. VI, s. 10.

119 Massaja, c. IV, s. 102.

120 Cecchi, Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin başarısızlığından bahseder. (*A.g.e.,* c. II, s. 342).

121 Massaja, c. II, s. 343.

122 Reclus, c. XIII, s. 834.

123 Legalar, 9° ila 9° 30´ boylamında ve 34° 35´ ila 35° enleminde bulunmaktadır.

man tebliğcilerin büyüyen etkisi birkaç yıl içerisinde Legaları bütünüyle Müslümanların safına katılmaya hazır hâle getirmişti.[124]

Günümüz Kuzey-Doğu Afrika'sı gerçekten Müslümanlar adına kayda değer ölçüde faal ve iştiyaklı misyonerlik faaliyeti örneği sergilemektedir. Her yıl Arabistan'dan yüzlerce misyoner gelir ve çalışmalarında elde ettikleri başarı, Somaliler arasında Gallalar arasında olduğundan daha fazladır.[125] Somali'nin Arabistan'a yakın olması, Müslüman tebliğ çalışmalarının daha erken yer bulmasına sebep olmuş olsa gerektir, fakat maalesef bunlarla ilgili çok az belge kalmış gibi görünmektedir. İbn Havkal,[126] Zeyla halkının dokuzuncu asrın ikinci yarısında Hıristiyan olduklarından bahsederken, Ebu'l-Fidâ, onların on dördüncü asrın ilk yarısında Müslüman olduklarını belirtmektedir.[127] Yeni din, karşı sahile muhtemelen Arap tâcirler veya mülteciler tarafından geçirilmişti. Kuzey Somalileri arasında ülkesinden kaçmaya mecbur bırakılan ve denizden Adel'e geçerek atalarına İslâm dinini tebliğ eden, doğuştan asil bir Arap rivayeti vardır.[128] On beşinci asırda, kırk dört kişilik bir Arap topluluk Hadramut'tan dâvetüçi olarak gelip, Kızıldeniz üzerindeki Berberâ'ya çıkmış ve oradan da İslâm'ı tebliğ etmek üzere Somali ülkesine dağılmışlardı. İçlerinden biri olan Şeyh İbrahim Ebû Zerbey, Miladî 1430 yılı civarında Harar şehrine giderek orada bir çok kimseyi dinine döndürdü; o şehirde bulunan türbesine hâlâ hürmet edilmektedir. Berberâ yakınlarındaki

124 Reclus, c. XIII, s. 834.

125 Paulitschke, s. 330-331.

126 İbn Havkal, s. 41.

127 Ebu'l-Fidâ, c. II, 1. blm., s. 231-232.

128 *Documents sur l'histoire, la geographie et la commerce de l'Afrique Orientale,* derleyen M. Guillain, 2. part., c. I, s. 399 (Paris 1856).

bir tepeye, bu tebliğcilerin hatırasına hâlâ Veliler Dağı denmektedir; bu tebliğcilerin, dinlerine insan kazanma çalışması için dört bir yana dağılmadan önce burada önemli bir toplantı yapmış oldukları söylenir.[129] İslâm, bütün Kuzeydoğu Afrika'da yavaş yavaş hâkim güç haline gelmiş, fakat İmparator Menelik'in artan gücü ve 1886 yılında Harar'ı işgal edişi, belirli sayıda kimsenin Hıristiyanlığa geçmesine sebep olmuştur.[130]

Afrika'daki İslâm ile ilgili bu araştırmayı tamamlamak için, bu dinin, bu kıtanın en güneyine, yani Cape Koloni'ye (Ümit Burnu) girmiş olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Buradaki Müslümanlar,[131] buraya on yedinci ya da on sekizinci asırda Hollandalılar[132] tarafından getirilmiş olan Malayların soyundan gelmektedir; Boer lehçesinin, büyük miktarda Arapça ile bazı İngilizce ve bazı Malay kelimelerinin katılıp karışmasıyla bozulan bir şeklini konuşmaktadırlar. Bu lehçede yazılmış merak uyandıran küçük bir kitapçık, Osmanlı Maarif Nezareti tarafından İslâm inancı prensiplerinin el kitapçığı olarak hizmet vermesi için 1877 yılında İstanbul'da Arap harfleriyle bastırılmıştır.[133] Bazılarının

129 R. F. Burton, *First Footprints in East Africa,* s. 76, 404 (London 1856).

130 R. du M.M., c. VI, s. 288 (1908).

131 Bunlar arasında, Java'da büyük etki meydana getiren din âlimi ve Bantam'ın bağımsızlığının son müdafii Şeyh Yusuf vardı. Şeyh Yusuf 1694 yılında, Hollandalılar tarafından ailesi ve çok sayıda müridiyle beraber, savaş esiri olarak Kap Koloni'ye nakledildi; türbesi günümüzde bile önemli bir ziyaretgâhtır. (G.M. Theal, *History and Ethnography of Africa south of the Zambesi,* c. II, s. 263, London 1909).

132 Ümit Burnu, 1652'den 1795'e kadar Hollandalıların elinde bulundu; 1802'de Amien Barışı'ndan sonra tekrar onların eline geçti, savaş çıktığında İngilizler tarafından yeniden işgal edildi.

133 M.J. de Goeje, "Mohammedaansche Propaganda", s. 2, 6 (*Overgedrukt uit de Nederlandsche Spectator,* No. 51, 1881).

Hollandalı isimleri kullanmasından ve çoğunda görülen yüz şekillerinden, onların bir zamanlar Felemenk asıllı ya da en azından damarlarında hayli Hollandalı kanı karışmış kimseleri içlerine almış oldukları ihtimaline işaret eder. Hottentotlardan da dinlerine adam kazanmışlardır. Bunlara son zamanlara kadar Avrupalı seyyahlar[134] ya da kendi dindaşları tarafından bile fazla dikkat sarfedilmemiştir. Colebrooke 1819 yılında Cape Colony'de yazmış olduğu bazı ilginç notlarda İslâm'ın büyümesine dikkat çekmişti: "İslâm'ın, Cape'te köleler ve hür zenciler arasında tutunmakta olduğu söylenmektedir; bu demek oluyor ki, zenciler ve her tondan siyahlar arasından putperestliği bırakıp Müslümanlığa döndürülen insanların sayısı, samimi misyonerlerin iştiyaklı çabalarına rağmen, Hıristiyanlığa döndürülenlerden daha fazladır. Bu tersliğin bir sebebinin, köle sahiplerinin, bazı yanlış düşünceler ile vaftiz edilmiş bir kölenin elde edeceği haklardan korkulmasından dolayı, onların vaftizi konusunda isteksiz davrandıkları ileri sürülmektedir. Köleler, böyle bir gönülsüzlüğün sürüp gitmesinden muhakkak ki etkilenmişlerdir ve bir köleye niçin Müslüman olduğu sorulduğunda, sıklıkla alınan cevap "bir dine sahip olması gerektiği ama Hıristiyanlığa dönmesine müsaade edilmediği" şeklinde olmuştur. Artık peşin hükümler tükenmekte ve köleler şimdiye kadar olduğundan daha az caydırılmaktadır. Köle sahiplerinin, kölelerinin dinî konularda aldıkları eğitimin daha kötü hizmet vermediklerini anlamaya başladıkları kesinlik kazanmaktadır. Kendilerini özellikle kölelerin dinî eğitimine hasreden misyonerler (ve belli başlı şehirlerde bu kurumlardan en az bir tane vardır) her geçen gün artan oranda toplantılar yap-

134 1814 yılında Mr. Campbell bunlara dikkat çekmektidir. Bkz. William Adams, *The Modern Voyager and Traveller,* c. I, s. 93 (London 1834).

maktadırlar ve gayretlerinin semeresiz kalmadığı ümidini taşımaktadırlar. Fakat Müslüman din adamı daha az bir gayretle etrafına daha çok kimseyi toplamaktadır."[135] Son elli yılda Güney Afrika'daki Müslümanlar, başka ülkelerden gelen bazı gayretli dindaşları tarafından ziyaret edilmektedir; şimdi onlar eğitime daha fazla önem vermekte, İslâmî hayatın ihyasına çalışmaktadırlar; özellikle Cape'deki siyahîler arasında iştiyaklı bir propaganda yürüttükleri ve belirli bir başarı elde ettikleri söylenmektedir.[136] Bu irşad ve tebliğ çalışmaları özellikle Cape Koloninin batı kısmında güçlüdür. Capetown çevresindeki Claremont'ta, İslâm tebliğ merkezi olarak kullanılmak üzere bir kolej kurulması için harekete geçildiği söylenmektedir. Şu anda tatbik edilen metodlardan biri, ihmal edilen ya da terk edilmiş çocukların evlat edinilerek İslâm inancına göre yetiştirilmesidir.[137] Her yıl bazıları hac farizasını yerine getirmek için Mekke'ye götürülür ve burada özel olarak vazifelendirilmiş bir hoca onlarla ilgilenir.[138] Güney Afrika'nın elmas madenlerinde çalışmak için gelen Hintli işçilerin de İslâm'ın tebliğcileri olduğu söylenmektedir.[139]

Münferit konumundan dolayı –ki ana karaya olan mesafesi 220 ila 540 mildir– Madagaskar adası ayrı bir bahis gerektirmektedir. İslâm'ı benimsemiş olan tek kabile, güneydoğu sahilinin bir bölümünde yerleşik bulunan Antaimorona kabilesidir; hiç şüphesiz din değiştirmelerini Arabistan'dan

135 Sir T.E. Colebrooke, *The Life of H.T. Colebrooke,* s. 335 (London 1873).

136 F. Coillard, "Au Cap de Bonne Espérance" (*Journal des Missions évangéliques,* Avril 1899, s. 265).

137 Kumm, s. 233.

138 C. Snouck Hurgronje (3), c. II, s. 296-297.

139 Jacques Bonzon, "Les Missionaires de l'Islam en Afrique" (*Revue Chrétienne,* c. XIII, s. 295 (Paris 1893).

gelen dâvetçilere borçludurlar fakat bu din değişiminin gerçekleşme tarihi tamamen meçhuldür. Rivayetlere bakılırsa bu tarih Hz. Muhammed'in dönemine kadar geriye götürülmektedir, fakat adadaki Müslümanlara dair sahih atıflara on altıncı asra kadar rastlamıyoruz ve edindiğimiz bilgiler ise İtalyan ve Portekizli coğrafyacıların eserlerindendir.[140]

Yukarıda verilen kısa tarihî bilgiden Afrika'daki Müslüman tebliğ hareketini büyük ölçüde barışçı metotların tavsif ettiği görülebilmektedir. İslâmiyet, sıklıkla kılıcı manevî fetihlerini ilerletme aracı olarak kullansa da, dâvetçilerin gayretleri, şiddet içeren ve kan akıtan vak'alardan önce gelmiştir; eksik kalan irşad faaliyetini tamamlamak için fethin peşinden devreye tebliğci girmiştir. İslâm'ın başarısının, Afrika'nın birçok bölgesinde Müslüman maceracıların dünyevî başarılarıyla büyük oranda kolaylaştığı, Müslüman devletlerin, putperest krallıklarını harabeleri üzerine kurulduğu ve küffarın yok edilmesi maksadıyla yapılan cihadın akışını çoğu kez ateş ve kanın belirlediği doğrudur. Kaptan Burton'un,[141] Abeokuta Hükümdarının sarayında tanıştığı Bornulu genç bir Arab'ın sözleri pek çok Afrikalı Müslümanın emellerini şüphe götürmez bir surette açıklığa kavuşturur: "Şu silâhları ve barutu bize verin, bu köpekleri kısa zaman içinde İslâmlaştıralım!" Bu sözler Futah Toro'nun Müslüman Hükümdarı tarafından putperest komşusuna gönderilen Mungo Park'ın[142] bize ulaştırdığı mesajında yankı bulmaktadır: "Eğer Damel Muhammed'in dinini kabul ederse, Ab-

140 G. Ferrand, *Les Musulmans à Madagascar,* s. 19, 50 vd., 138 (Paris 1891). "Les Migrations musulmanes et juives à Madagascar" (R*evue de l'Histoire des Religions,* c. LII, s. 381 vd.

141 Richard F. Burton (I), c. I, s. 256.

142 *Travels in the Interior of Africa,* böl. xxv

dülkadir bu bıçakla Damel'i traş etme lütfunda bulunacaktır; eğer Damel onu benimsemezse, Abdülkadir diğer bıçakla Damel'in boğazını kesecektir."

İslâm, bu tipteki mutaasıpların savaşçı kahramanlıklarına çok şey borçlu olsa da, suhuletli tebliğ vaazlarının olduğuna, İslâm'ın günümüz Afrika'sında hızla yayılmasında Müslüman dâvetçilerin sâkin ve sabırlı gayretlerinin, şiddet içerikli tedbirlerden çok daha fazla işe yaradığına, seyyahların ve başkalarının birçok şâhitleri vardır. Şiddet içerikli tedbirlerle rakiplere son verilmiş olabilir, fakat din değiştirmeler barışçı yollarla gerçekleşmiş ve bu sayede ihtida faaliyetinin birçok sahil ve iç kısım bölgesinde faal olduğu gözlemlenmiştir.[143] İslâm'ın her ulaştığı yerde, inançlarının şahidi olan Müslümanlar bulunmaktadır: İrşad ve tebliği, malının satışı ile birleştiren ve tuttuğu mesleğin, dinine kazandıracağı kimse ile hemencecik yakın temasa geçmesini ve muhtemel sinsice tavırları zararsız hâle getirmesini sağlayan bir tâcir ki bu ister Arap olsun, ister Fülânî ya da isterse Mandingo olsun; böyle bir kimse, bir putperest köyüne girdiği zaman, sık sık abdest alışıyla, kılarken gaybî bir varlıkla sohbet ediyormuş gibi görünen namaz vakitlerinin sürekli tekrarlanışıyla hemen dikkat çeker; zekâca ve manevî olarak üstünlük sergilemesi, sahip olduğu yüksek imtiyazları ve bilgileri aktarmaya hazır ve nazır olduğu inançsız topluluğun saygısını ve güvenini kazanmasını sağlar. Bütün gayretini hasrettiği dinini yayma aşkı ve şevkiyle Mekke'den dönen hacının, putperest komşularının arasında hakikate şâhitlik eden mü'min kimselerin sadakaları desteğinde köşe bucak dolaşması; İslâm şeriatına ve fıkhına hakkıyla vâkıf olmasından dolayı âlim şerefine kavuşturulan talebe; bazen hastalıkları tedavi-

143 D.J. East, s. 118-120; W. Winwood Reade, c. I, s. 312; Blyden, s. 13, 202.

de pek makbule geçen ve deri veya kumaşa (üçgen biçiminde) sarıldıktan sonra koltukaltına ya da boyuna asılan –bâzı Kur'ân âyetlerinin yazıldığı– muskaları hazırlaması için aranıyordur, bunu irşad ettiği kimselerin sayısını artırmada bir vesile olarak kullanır. Mesela çocuğu olmayan veya çocuklarını kundaktayken kaybeden kadınlar bu muskalar için müracaat ettiğinde, dileğinin yerine gelmesinin, doğacak çocuğun Müslüman olarak yetiştirilmesi şartına bağlı olduğu ısrarla belirtilirdi.[144] Bu din hocaları, murabıtlar ya da elûfeler, her ne şekilde hitap olunuyorlarsa, çok büyük itibar görürler. Batı Afrika'nın bazı kabilelerinde her köyde bu kimselerin ağırlanması için tekke bulunmaktadır; onlara son derece hürmet gösterilir ve bir dedikleri iki edilmez; Darfur'da bu kimseler resmî mevkileri işgal edenlerden sonra önemli bir konumdadırlar; Mandingolar arasında mevki olarak çok daha yüksektedirler ve hükümdardan sonra ona saygı gösterilir, tâbi şefler bile onların altında bir itibara sahiptirler. Kur'ân'ın devlet düzeni olduğu memleketlerde, Kur'ân'ın anlamının kavranması için onların hizmetlerine büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Bu hocaların şahsiyetine o kadar çok hürmet edilir ki; sadece birbirleriyle düşman olan reislerin değil, savaş hâlindeki reislerin topraklarından geçerken bile hiçbir şekilde rahatsız edilmezler. Sadece Müslüman yörelerde bu şekilde hürmet görmekle kalmazlar, okul kurdukları putperest köylerinde bile halk onlara çocuklarının hocaları olduğu için saygı gösterirler; gerek ihtiyaçlarının temin edilmesi ve gerekse musibetlerin savuşturulması ya da bertaraf edilmesi noktasında Sema ile kendileri arasında aracılık yaptıkları gözüyle bakılırlar.[145] Bu hocaların çoğu Kayrevan, Fas,

144 "Bishop Crowther on Islam in Western Africa" (*Church Missionary Intelligencer,* s. 254, April 1888).

145 D.J. East, s. 112-113; Blyden, s. 202.

Trablus camilerinde[146] ve diğer İslâm eğitim merkezlerinde, özellikle Kahire'deki el-Ezher'de okumuşlardır. Buraya İslâm âleminin her tarafından akın akın öğrenciler gelir ve bunlar arasında çoğu kere Siyah Afrika'dan bir grup bulunur, –Darfur, Vadai, Bornu'dan ve hatta uzak Batı Sahilinden öğrenciler gelir; İslâm akaidi ve fıkhında tahsillerini tamamlayan öğrencilerden çoğu, memleketlerine dönerek inançsız halk arasında dâvetçi olurlar. Bu dâvetçiler, gittikleri şehirlerde okullar kurarlar ve bu okullar, Müslüman çocukların yanı sıra putperest çocukların uğrak mekânı hâline gelir. Orada Kur'ân okumayı öğrenirler ve İslâm'ın esasları ve ibadetleri konusunda eğitim alırlar. Üstün bilgisi ve meziyetleriyle kendine yer edinen Müslüman dâvetçiler, aralarında yaşadıkları halk üzerinde geniş nüfuz kurmak için hemen harekete geçerler. Bu konuda hâl ve tavırlarının bir çok bakımdan yerlilerinkine benzemesinin her türlü medenî meselede faydasını görür, hem de tâcirler, onun gideceği yolu çok daha önceden açmış olduğu için, kendisinden şüphelenilmez. Yerlilerle yapmış olduğu evlilik ile sosyal çevreye de kabul edildiği için, meydana getirdiği tesir kökleşerek daimileşir ve böylelikle çok tabii bir hava içerisinde İslâmiyet hakkındaki bilgilerini onlar arasında yayar.

Onun propagandacı gayretleri, puta tapanların çoğunun din şuurunun zeminini teşkil eden deizm* inancına sahip olanların, İslâm'ın tek tanrıcı inancına kolayca geçebilmesi ile daha da kolaylaşmaktadır. Zira teolojilerindeki başka boyutlar ile hayata genel bakışları ve dinî kurumlarının bazıları, İslâm boyası ile boyanmaya ve çok fazla değişikliğe gidil-

146 Her yıl bini aşkın İslâm tebliğcisinin Sudan'da faaliyet göstermek üzere Trablusgarp'tan ayrıldığı ifade edilir. (Paulitschke, s. 331).

* Vahyi inkar etmekle beraber Allah'a inanma.

meden yeni inanç sistemine dönüştürülmeye müsait durumdadırlar.[147]

Müslümanın putperest bir ülkeye gelmesi aynı zamanda, daha çaplı bir ticaretin önünün açılması ve Cenne, Segu ya da Kano gibi büyük Müslüman ticaret merkezleriyle iletişimin başlangıcı ve Hz. Peygamber'in dini ile birlikte bu maddî medeniyetin sunduğu faydalarından pay alma anlamına gelmektedir. Bu sebeple, "medenî olmayan zenci kabileleri arasında, misyoner hazır bir dinleyici kitlesinden daima emindir: Onlara sadece gönüllerine işleyen ve anlayışlarını yükselten, Allah ile kul arası ilişkilerden bahsetmekle kalmayıp, Atlantik'ten Çin Seddi'ne kadar muhafaza ve muavenet pasaportu olan sosyal-siyasî dayanışma parolasını aktarmaktaydı. Bir Müslüman evinin bulunabildiği her yerde, dinî hükümlerden beş veya on kelime söyleyebilen bir zenci kesinlikle sığınacak bir yer, yaşayabilecek kadar bir rızık ve hareketlerine yol gösterecek bir tavsiye ve hemen kendisini, ülkesinin hâkim durumdaki dinî sınıftan olmasa bile etkin olanlardan birisi olarak bulur. Bu hâl, Batı Afrika'daki Müslüman tebliğcilerin başarısının gerçek sırrı gibi görünmektedir. Bu başarı kemiyet açısından muazzam ve hızlıdır. Şehadet getirildiği anda Müslüman dâvetçi, Allah indinde bütün inananların kardeşliği ve eşitliği ile amel eder. Bu prensip İslâm ile Hıristiyanlık tarafından paylaşılmaktadır; Müslüman dâvetçi bunu genel olarak Hıristiyan misyonerden daha süratli ve daha kararlı bir şekilde hayata geçirmektedir. Zira Hıristiyan misyoner, Hıristiyan kardeşliğinin sıcak elini uzatmadan önce, dine dönmüş kalbin samimiyeti ile ilgili kuvvetli bir delile sahip olma mecburiyetine kendini bağlı hissetmektedir, aynı zamanda nesiller boyu, tek bir kuşakta

147 Bu görüşme hususlarının ayrıntılı olarak incelenmesi için bkz. Forget, s. 28 vd.; Merensky, s. 155.

silinecek gibi görünmeyen, beyazın efendi ve siyah inançsızın da köle olduğu önyargısıyla didişmek zorunda kalacaktır."[148] Zencinin ne rengi ne de ırkının yeni dindaşı (Müslüman) nazarında hiçbir biçimde peşin hüküm oluşturmadığına da dikkat çekmek önem arz etmektedir. İslâm'ın Negritia'da ilerlemesi hiç şüphesiz zenciye karşı hiçbir tiksinti hissinin olmayışı ile sağlanmıştır. Gerçekten de İslâm, çok üzüntü verici şekilde Hıristiyanlıkta sıkça görülen durumun aksine, zenciye hiçbir şekilde aşağılayıcı gözle bakmamıştır.[149]

Bu bakış açısı, Hıristiyan misyonlarının Zenci halkları arasında durumun aksine, Müslümanın başarı kazanmasının kısmen de olsa açıklığa kavuşturmaktadır. Sıklıkla işaret edildiği gibi, Hıristiyanlığa dönen bir zenci, Avrupalı dindaşını, kendi hayat tarzına yabancı olan bir medeniyet sınıfına ait olarak hissetme temayülünde olacaktır; oysa ki, Müslüman toplum içerisinde kendisinin onlardan biri olduğu hissini daha fazla duymaktadır. Bu durum, zamanımız gözlemcilerinden birisi tarafında şu şekilde çok iyi ifade edilmektedir: "İslâm, eksikliklerine rağmen, Nijeryalının gözünde, kendisinden dinini değiştirmesinin yanı sıra ırkını reddet-

148 Sir Bartle Frere (I), s. 18-19.

149 E.W. Blyden, s. 18-24; E. Allegret, s. 200; Westermann, s. 644-645. Londra Antropoloji Cemiyetinden önce çok ilginç ama şimdi unutulmuş olan "Misyonerlerin Vahşiler Arasındaki Gayretleri" konulu bir müzakerede, Afrika'da görev yapan ve zenci bir kadın ile evlenen bir Hıristiyan misyoner konu edilir: Neticede ona karşı tepkiler o kadar kuvvet bulur ki, oradan ayrılmak zorunda kalır. Müslüman tebliğci, böyle sıkıntı çekmez. (*Journal of the Anthropological Society of London,* c. III, 1865).

Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Afrikalılara takdim ediliş metodundaki tezatlar konusunda bir zenci yazarın kaleme aldığı şu yazıya bakılabilir: "L'islam et le christianisme en Afrique d'après un Africiain" (*Journal des Missions Evangiliques,* No. 63, s. 207, Paris 1888).

mesini talep etmemektedir. Nijeryalının kendini geliştirmesi için sosyal hayatı alt üst edici bir değişikliği şart koşmadığı gibi aile ve toplum otoritesinin hâkimiyetini sarsmaya çalışmaz. Hidayete vesile olan ile mühtedi arasında uçurum yoktur. Her ikisi de Allah katında eşittir ve bu yalnız teoride değil, uygulamada da böyledir. Her ikisi de Afrikalıdır; toprağın oğullarıdır. İnsanlık kardeşliği ilkesi hayata geçirilir. Din değiştirmek, dininden dönen için ilgileriyle, ailesiyle, sosyal hayatıyla, tabiî liderlerinin otoritesine saygısı ve bağlarını koparma anlamına gelmemektedir… Hiç kimsenin Nijeryalının –gerçekte Batı Afrikalı– Müslümanın cesaret ve vakarından etkilenmemesi mümkün değildir; insanın tüm ağırlığı, *"Biz, sen ve ben, farklı olsak da insanız"* anlamına gelen vatandaşlık bilinci ve ırkî gururunu çağrıştırır gibi görünmektedir. Bu güne kadar şâhit olduğumuz şekliyle İslâm'ın Güney Nijerya'da yayılması esas itibarıyla sosyal bir harekettir. İrtibata geçtiği kimselere daha yüksek bir medenî hâl, çevresini saran âlemde daha yüksek bir makamda olma anlayışı ve binlerce hurafenin korkularından kurtulmayı bahşeder."[150]

Müslüman anlayışa göre, Musa siyah bir adamdı ve bu durum Kur'ân-ı Kerîm'in şu âyetinden de anlaşılabilecektir: "Bir de elini koltuğunun altına sok. Sana hiçbir sıkıntı vermeden, bembeyaz ve parlak olarak çıkacaktır. Bu da senin için ikinci bir mucizedir." (Tâhâ sûresi: 22-23). "O, elini cebinden çıkardı. El, görenlerin gözlerini kamaştırdı." (A'râf sûre-si: 108). Abbasi hânedanının altın döneminden bize ulaşan aşağıdaki hikâye de zenci ile ilgili Müslüman hissiyatının ilginç bir örneğidir. Harun er-Reşid'in zenci kadından olma kardeşi İbrahim, kendisini Bağdat halifesi olarak ilân etmiş, fakat dönemin (miladi 819) halifesi el-Me'mûn tarafın-

150 E. D. Morel, *Nigeria, its People and its Problems,* s. 216-217.

dan mağlup edildikten sonra da affedilmişti. Halife ile arasında geçen konuşmayı şöyle nakleder: Affolunduktan sonra onu görmeye gittiğimde el-Me'mûn bana; "Zenci halife sen misin?" dedi. Buna cevap olarak şöyle dedim: "Ey mü'minlerin emîri! Ben sizin affetme tenezzülünde bulunduğunuz kişiyim. Haşhaşoğullarının kölesi tarafından şöyle denmiştir: 'İnsanlar meziyetleriyle övündükleri zaman, Haşhaşoğullarının kölesi, doğum ve talihlerindeki eksikliği şiirleriyle telafi eder.' Ben köle olabilirim ama ruhum, asil tabiatıyla, hürdür; bedenim kara olabilir ama zihnim aktır." Buna el-Me'mûn şöyle karşılık verdi: "Amca! Yaptığım şakayı iyice ciddiye aldın." Daha sonra şu sözü tekrar etti: "Tenin siyahlığı zeki dimağı alçaltamaz ve âlim ile ârifin değerini düşüremez. Bırakalım siyahlık bedeninin rengini alsın; ak ve dürüst ruhun benim olsun!" dedi.[151]

Görüldüğü gibi, Müslüman olan zenci, ne rengi, ne ırkı ve ne de geçmiş ilişkileri hiçbir engel çıkarmaksızın mü'minlerin kardeşliği konusunda eşit bir mevki edinir. Hiç şüphesiz putperest zencileri, yüksek medeniyeti gereği, eski vahşice alışkanlık ve âdetlerini terk etmelerini isteyen dinî bir topluluğa girmeye istekli kılan, hemen hüsnü kabul görmeleridir. Aynı zamanda, İslâm'ın kabul edilmesi, medeniyet alanında gelişmeye işaret ettiği için zenci kabilesinin fikren, manen ve maddeten ilerlemelerinde büyük bir adımdır. Bütün bunlar bu dinin başarılarını çok rahat bir şekilde açıklar. Lehinde olan güçlerin kuvvet ve üstünlüğü, silip süpürmeyi istediği barbarlık, cehalet ve hurafenin onun karşısında uzun müddet direnmesine fırsat bırakmaz. Müslüman Afrika medeniyetinin bu dine giren zenci için ne anlama geldiği aşağıda hayranlık verici derecede ifade edilmiştir: "Bir zamanlar bütün Afrika'yı saran ve hâlâ bir çok bölümü ile Altın Sahilin-

151 İbn Hallikân, c. I, s. 18.

den ve yerleşim yerlerimizden uzakta olmayan yerlerde bile yaygın olduğuna inanmak için yeterli sebepler bulunan –yamyamlık, insan kurban etmek ve diri diriye çocukları gömmek gibi– en fena şer işler, süratle ve bir daha geri gelmeyecek şekilde ortadan kaybolmaktadır. Bu zamana kadar çıplak ya da yarı çıplak yaşayan yerliler giyinmeye, hem de düzgün bir şekilde giyinmeye başladılar. Önceden hiç yıkanmayan yerliler artık yıkanmaya, hem de sık sık yıkanmaya başladılar. Çünkü İslâm şeriati abdest almayı emretmektedir ve bu durum, onların fıtratlarına pek zor gelen bir durum değildir. Kabile teşkilâtlanması, daha geniş tabanlı bir yapıyla ikame temayülündedir. Diğer bir ifadeyle, kabileler millet hâline gelmek için birleşirler; milletler gayret ve güçleriyle imparatorluklara dönüşür. Sudan'ın ve sınır ülkelerin son asırlarındaki tarihlerinden buna benzer bir çok örnek gösterilebilir. Eğer savaşçılık ruhu bu şekilde kuvvetlendirilmiş olursa, savaşın çıktığı merkezler sayıca az ve birbirinden uzak bulunur. Savaşçılar daha iyi organize edilirse, bir tür sınırlama altında savaşın çıkmasının önüne geçilebilir; durduk yere mücadeleler başlatılmaz; gelişigüzel yağmalamalar olmaz, can ve mal güvenliği daha büyük bir şekilde mevcut olur. Bir asır öncesi Mungo Park tarafından tarif edilenler gibi ilk okullar[152] her tarafa yayılır ve buralarda sadece

152 "Kur'ân sûreleri çocukların ilk okuma derslerini oluşturur ve onun üzerine yazılan tefsirler ve başka eserler, ileri düzeydeki çalışmaların temel konularını meydana getirir. Farklı derecelerde okullar, iç bölgelerde bulunan muhtelif sayıdaki zenci devletlerinde asırlardan beri mevcut bulunmuştur. Kanuna göre fakirlerin eğitimi kamu giderlerine dahil olup başarılı öğrenciler, uzun yıllar süren düzenli eğitime tâbi tutulurlar. Sistem, daima Arap diline ve Arap yazarların eserleriyle de sınırlı değildir. Bazı yerli diller yazıya dökülmüş, Arapça kitaplar bu dillere çevrilmiş ve orijinal eserler bu dillerde yazılmıştır. Yerli dillerin öğretildiği okullar da muhafaza edilmiştir." Theodore Djight, "Conditi-

Kur'ân ezberletilse bile, kendi içlerinde bir değeri haizdir ve daha ziyade bir gelişme için bir adım atılmış demektir. Korkunç fetiş ya da Juju evinin yerine güzel yapılmış ve daima temiz tutulan mescid, günde beş vakit okunan ezanla, Mekke'ye yönelik mihrabıyla, imamı ve cuma namazıyla, köyün merkezi hâline gelir. Her şeye gücü yeten, her yerde hazır ve nâzır bulunan, her şeyi bilen ve merhametlilerin en merhametlisi olan bir Allah'a ibadet etmek, yerlinin daha önceden tapması gerektiği şeklinde öğretilen her şey üzerine ölçüye gelmez bir üstünlük sağlar. İslâmî eserlerin yazıldığı Arapça muazzam verimliliği ve güzelliği haizdir; bir kez öğrenildi mi, kıtanın yarısının ortak dili hâline gelir ve edebiyata giriş vazifesi görür. Ayrıca, bir reisin keyfî isteklerini yazılı bir kanun ile değiştirir ki, bu değişim medeniyet alanında muazzam bir ilerleme sağlar. Üretim ve ticaret hayatı canlılık kazanır; körü körüne yapılan ticaret ya da Herodot'tan, Afrika'da en erken zamanlarda var olduğunu öğrendiğimiz hammaddelerin takası ve tüm kıyıda hâlâ başlıca değiş-tokuş aracı olarak kullanılan salyangoz kabuğu, barut, tütün ve rom değil de, oldukça beceri gerektiren imalât ve özenle organize edilen ticaret revaç bulur. Bunların ve İslâm'ın peşinden getirdiği daha yerleşik hükümetin tesiri altında zenci diyarında büyük şehirler ortaya çıkmıştır. Avrupalı seyyahların buralarla ilgili anlattıklarının yarısına itibar etmemek lâzım. Dinin tek başına bu kıyasıya refahın sebebi olduğunu

---

on and Character of Negroes in Africa", *Methodist Quarterly Review,* January 1869.

Dr. Blyden (s. 206-7) aşağıdaki kitapların Batı Afrika'daki Müslümanlar tarafından okunduğunu bahseder: Hariri'nin *Makâmât*'ı, Aristo ve Eflatun'dan Arapça'ya çevrilen metinler, Sokrates'ın Arapça tercümesi ve Amerikan İncil Cemiyeti tarafından basılan Arapça *Yeni Ahit* ve *Zebur* Batı Afrika'daki Müslümanların eserleri için bkz.: Becker, *Islam in Deutsch Ostafrika,* s. 18 vd.

iddia etmiyorum. Sadece onunla tam bir uyuşma hâlinde olduğunu ve onu gayrete getirdiğini söylüyorum. İklim şartları ve muhtelif başka etkenler, bu sonucun doğmasında müşterek tesire sahiptirler. Fakat şartların bile çok benzer olduğu putperest Afrika'nın onunla yarışacak neyi var? Şahıslar açısından bakıldığında İslâm'ın kendisine yeni teslim olan birisine, putperest ya da Hıristiyan vatandaşlarında çok nâdir bulunabilen gayret, vakar, kendine güven hissi ve kendine saygı kazandırdığı her kes tarafından kabul edilir."[153]

Yukarıda sözler, Afrika'nın büyük bir bölümünün Hıristiyan Avrupa –İngiltere, Fransa ve Almanya– hükümetleri arasında paylaşılmasından önce yazılmış, fakat İslâm medeniyetinin muhteşem niteliğinin zenci zihnindeki ağırlığı ya da Afrikalı fetiş tapıcıların din değiştirmesine yarayan etkilerden biri olarak vazife görmesi durmamıştır. Bunlar, Avrupa medeniyetiyle birdenbire karşılaşınca, medeniyet yolunda ilerlemek adına itici bir kuvvet kazanmışlardı, fakat kendileri ile yabancı yöneticileri arasındaki uçurumu kapatamayınca, İslâm'da ihtiyaçlarına cevap veren, arzu ve ihtiyaçlarını anlayan bir kültür buluyorlardı.[154] Bu sebeple, Avrupa hâkimiyetinin genişlemesi, Müslüman tebliğcilerin faaliyetlerine engel teşkil etmek şöyle dursun, İslâm'ın yayılmasına kayda değer derecede katkı sağlamıştır. Önceden ölüm-kalım savaşlarıyla ya da köle ticareti yapanların saldırılarıyla canından bezmiş olan ülkelere barışın getirilmesi, düzenli hükümet yöntemlerinin tesis edilmesi ve kara yolları ile demiryollarının yapılması ile iletişim imkânlarının artması, ticareti büyük ölçüde canlandırmış ve faal tebliğci olan Müslüman

153 R. Bosworth Smith, "Mohammedanism in Africa" (*The Nineteenth Century,* December 1887, s. 798-800).

154 Le Chatelier (3), s. 348.

tüccarın, tesirini önceden ayak basılmamış olan yerlere kadar ulaştırıp, bildik topraklardan daha fazla güvenle geçmesini mümkün kılmıştır. Dahası, köle ticaretinin önlenmesi, İslâm'ın putperest Afrika'da yayılmasının önündeki en büyük engellerden birisini ortadan kaldırmıştır. Çünkü, muhtemel kurbanlarının İslâm kardeşliği içerisine dahil edilmesi sûretiyle hareket alanlarının daraltılmaması, Arap ve diğer Müslüman köle tâcirlerinin menfaatine oluyordu.[155] Köle ticareti günlerinde tebliğ faaliyetlerinin sokulmadığı putperest kabilelerden şimdi İslâm'a insan kazanılmaktadır. Bu sonuca ulaşılmasında Avrupa hükümetlerinin, sivil yönetimdeki alt kademe mevkilerini doldurmak üzere Müslümanları istihdam etmeleri (bu durum eğitimli kimselerin sadece Müslümanlar arasından bulunabilmesindendir) ve devlet okullarında Müslüman öğretmenleri çalıştırarak ve ordularını Müslüman kabileler arasından askere aldıkları kimselerle kurarak, bu kimseleri putperest bölgelerin tamamına dağıtmaları büyük oranda katkı sağlamıştır. Bu şekilde, putperest Afrikalıların gözünde İslâm'ın itibarı artmış, Müslümanlar da bu durumu kendi dinlerinin faydasına kullanma konusunda hiç de ağır davranmamışlardır.[156]

İslâm'ın sadece silah zoruyla ilerleme kaydettiği ifadesinde ne kadar az doğruluk payı vardır.[157] Tam aksine, Afrika'nın Avrupalı güçler tarafından paylaşılarak şu anda kontrol altında bulunan Müslüman reislerin elinden kılıçlarını almaları, asırlarca süren İslâm hâkimiyetinin sağlayamadığı bir başarıyı temin edecek görünen bir propagandayı harekete geçirmiştir.

155 Forget, s. 95; Merensky, s. 156.

156 Westermann, s. 643; L. de Contenson, s. 244; Kumm, s. 122.

157 Merensky, İslâm'ın asırlarca orada bulunmanın ardından Afrika'nın tamamını hâkimiyet altına alamayışını inceler. (Merensky, s. 156).

ONİKİNCİ BÖLÜM

İslâm'ın Malay Takımadaları'nda Yayılması

Malay Takımadaları'nın son 600 yıllık tarihi, İslâm'ın tebliğ çabalarıyla yayılış tarihindeki en ilginç bölümlerden birini hizmetimize sunmaktadır. Bu dönemin tamamı boyunca Müslüman tebliğcilerin Doğu Hint adalarının en azından birinde ya da diğerinde sürekli faaliyetlerinin delillerini görmekteyiz. Başlangıçta her bir hâdisede bu tebliğcilerin faaliyetleri, ülke yöneticilerinin himayesi ya da desteğiyle değil, ancak ikna gücüyle yürütülmek zorundaydı ve bir çok durumda, özellikle İspanyollar tarafından ciddî muhalefet görüyorlardı. Ama bütün bu zorluklara rağmen ve değişkenlik arz eden başarıyla, bitmek tükenmek bilmez enerjiyle gayretlerine gayret kattılar; faaliyetlerini (özellikle içinde bulunduğumuz zamanda) kısmî ya da yetersiz olan yerlerde ikmal ettiler.

İslâm'ın Malay Takımadasına ilk olarak ne zaman sokulduğunun tam tarihini tespit etmek imkânsızdır. Bu tür tesirlerin mevcut bulunuşunun fark edilmesinden çok zaman önce, Hicretin ilk asırlarında Arap tâcirler tarafından getirilmiş olabilir. Çok erken zamanlardan itibaren Araplar tarafından Doğu ile gerçekleştirilen çaplı ticarete dair bilgi sahi-

bi olmamızdan dolayı, bu tahmin daha muhtemel olarak kabul edilmektedir. Milattan önce ikinci asırda Seylan ile yapılan ticaret tamamen onların elindeydi. Hıristiyanlık çağının yedinci asrının başlangıcında, Seylan üzerinden Çin ile yapılan ticaret, büyük bir ivme kazanmıştı ve sekizinci asrın ortalarında Kanton'da çok sayıda Arap tâcir bulunuyordu. Diğer taraftan onuncu asır ilâ on ikinci asırda Portekizliler gelinceye kadar, Doğu ile yapılan ticaretin tartışılmaz efendileri durumundaydılar.[1] Bu sebeple, başka yerde olduğu gibi, Malay Takımadasındaki adaların bazılarında çok erken dönemde ticarî yerleşimler kurmuş olduklarına dair kesinlik derecesinde tahminde bulunabiliriz; bu adalardan dokuzuncu asırdan evvel Arap coğrafyacıların eserlerinde bahsedilmemiş olsa da,[2] Miladi 674 tarihli Çin vakayinamesinde, sonraki kayıtlardan Sumatra'nın batı sahilindeki Arap yerleşim biriminin reisi olduğu tahmin edilen bir Arap şefi hakkında bilgi verilmektedir.[3]

Adalılarca benimsenen Müslüman kelâmının özgün yorumlarından yola çıkarak, tebliğcilerin, Malay Takımadasına, Hindistan'ın güneyinden gelmiş olabilecekleri hükmüne de varılabilir. Takımada Müslümanlarının çoğu, Şafiî mezhebine bağlıdır. Bu mezhep günümüzde Coromandel ve Malabar sahillerinde baskın durumdadır; İbn Batûta'nın buraları ziyaret ettiği on dördüncü asrın ortalarında da durum bu şekildeydi.[4] Dolayısıyla, komşu ülkelerin Hanefi mezhebine bağlı olduğunu hesaba kattığımızda, Şafiî öğretilerinin buralarda hâkim olmasını izah etmek, bu mezhebin buralara, ancak limanları Çin, Yemen ve İran'ın yanı sıra Cava'dan gelen

1 Niemann, s. 337.

2 Reinaud, *Géographie d'Aboulféda,* c. I, s. cccxxxix.

3 Groeneveldt, s. 14-15.

4 İbn Batûta, c. IV, s. 66, 80.

tâcirlerin uğrak yeri olan Malabar sahilinden[5] geldiğini kabul etmekle mümkündür. Hindistan'dan da, ya da İran'dan, Cava ve Sumatra'da izlerine hâlâ rastlanan Şiilik gelmiş olsa gerek. İbn Batûta'dan, Samudra'nın Müslüman Sultanının, Delhi sarayı ile iyi ilişkiler kurduğunu ve bu dindar hükümdarın özellikle beğendiği fıkıh âlimleri arasında, birisi Şiraz, diğeri İsfahan'dan gelen iki İranlının bulunduğunu öğrenmekteyiz.[6] Fakat bu vakitten uzun zaman önce, Hindistan'ın Müslüman eyaletleri ile Malay Takımadası arasındaki ticaret ellerinden geçmiş olan Deccan'lı tâcirler, bu adaların ticaret limanlarında büyük topluluklar halinde yerleşmişler ve yeni dinin tohumlarını ekmişlerdi.[7]

İslâm'ın bu bölgelerdeki en erken tarihî kayıtlarında bile bulduğumuz yerli Müslüman topluluk, varlığını, bu Arap ve Hint tâcirlerin irşad ve tebliğ gayretlerine borçludur. Ticarî merkezlerde yerleşip, o topraklardaki insanlarla evlendiler ve hânelerindeki bu inançsız hanımlar ve köleler, Müslüman cemaatin çekirdeğini teşkil ediyordu. Bu cemaatin mensupları güçlerini artırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Filipin adalarındaki bu tüccar tebliğciler tarafından benimsenen metodların aşağıdaki tasviri, Müslüman tâcirlerin selefi durumundaki birçok kuşağın uygulamalarının net bir resmini vermektedir: "Ülkeye dinlerini daha iyi tanıtmak için Müslümanlar, yerlilerin dillerini ve âdetlerinden bir çoğunu benimsediler, kadınlarıyla evlendiler, şahsî nüfuzlarını artırmak için köle satın aldılar ve nihayetinde devletin en ileri mevkilerini tutan reisler arasında kendilerine yer edindiler. Yerlilerden daha büyük bir beceri ve uyum içinde çalıştıkla-

5 Veth (3), c. I, s. 231; İbn Batûta, c. IV, s. 89.

6 İbn Batûta, c. IV, s. 230, 234.

7 Snouck Hurgronje (1), s. 8, 9.

rından dolayı güçlerine güç kattılar. Dahası, ellerinin altında çok sayıda köle bulunması sebebiyle, kendi aralarında bir tür konfederasyon oluşturdular ve bir ailede miras yolu ile intikal eden bir çeşit monarşi tesis ettiler. Böylesi bir konfederasyon onlara büyük güç vermesine rağmen, eski asilzâdelerle dostâne münasebetlerini sürdürmek ve yardımlarından vaz geçmedikleri alt sınıfların hürriyetlerini kazandırmak lüzumunu duyuyorlardı."[8] Malay Takımadasındaki farklı Müslüman yerleşim merkezlerinin tebliğ çalışmaları için siyasî ve sosyal zemin hazırlamaları bunun gibi bir yolla olmalı. İspanyalıların on altıncı asırda yaptığı gibi, işgalciler olarak gelmediler ve kılıcı din değiştirme vasıkası olarak kullanmadılar; yerli halkı ezmek ve baskı altında tutmak gibi kendilerine üstün ya da hâkim ırk imtiyazı iddiasında bulunmadılar. Yaptıkları tek şey, ticaret adamı gibi gelerek sahip oldukları üstün bilgi ve medeniyetlerini dinlerinin hizmetinde kullanmak olmuştu. Bu üstünlüklerini, kendilerini yüceltmek ya da servet yığmada bir araç olarak kullanmamışlardı.[9] Onların benimsediği yan vasıtalar diye bahsedebileceğimiz bu genel ifadeyle, muhtelif adalardaki irşad ve tebliğ çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde takip edelim.

Rivayetlere göre İslâm dini Sumatra'ya Arabistan'dan girmiştir. Fakat böyle bir görüşü teyid edecek tarihî delillere sahip değiliz; bütün deliller, Sumatra halkının yeni dine dair bilgileri Hint kaynaklarından almış olabileceklerini işaret etmektedir. Hindistan ve Malay Takımadası arasında asırlar boyu faal ticarî ilişkiler mevcut olmuştur ve Sumatra'ya ilk gelen misyonerler muhtemelen Hintli tâcirler olmuştur.[10]

8 Padre Gainza, ed. C. Semper, s. 67.

9 Crawfurd (2), c. II, s. 265.

10 Snouck Hurgronje, "L'Arabie et les Indes Néerlandaises", *Revue de l'Histoire des Religions,* c. LVII, s. 69 vd.

Ancak onların çalışmalarıyla ilgili tarihi bir kayıt bulunmamaktadır ve Malay vakayinameleri, Sumatra'nın kuzeybatısındaki Açe'ye ilk tebliğci olarak gelme şerefini Abdullah Ârif adında bir Araba hamletmektedir. Bu zatın adayı on ikinci asrın ortalarında ziyaret ettiği söylenmektedir; talebelerinden birisi olan Burhaneddîn'in, batı sahili boyunca Priaman'a kadar İslâm hakkındaki bilgileri ulaştırdığı bildirilmektedir.[11] Bu kayıt güvenilmez olmakla beraber, yine de bu dönemlerde bazı tebliğ faaliyetlerinin varlığına işaret etmektedir. Çünkü, Açe'ye dair Malay vakayinamesi, Müslüman hânedanın geleneğe göre kurucusu Yohan Şah'ın başa geçiş tarihi olarak 1205 yılını vermektedir. Onun Batı'dan gelen bir yabancı olduğu[12] ve bu kıyılara Hz. Peygamber'in dinini tebliğ etmek maksadıyla geldiği; bir çok kimseyi İslâm'a sevk ettiği, yerli bir kadınla evlendiği ve halkın onu yarı-Arapça, yarı-Sanskritçe "Sri Paduka Sultan" ünvanıyla adlandırdığı söylenmektedir. Bir süre yeni din, Müslüman tâcirlerin temas hâlinde olduğu limanlarla sınırlı kaldı ve iç kısımlara doğru ilerleyişi yavaş oldu, çünkü burada merkezi Menangkabau krallığında olan kuvvetli Hindu tesiri ile karşı karşıya bulunuyordu.

1292 yılında beş ayını Sumatra'nın kuzey kıyısında geçirmiş olan Marco Polo, bütün halkın putperest olduklarından bahseder. Bunlar arasında adanın kuzeydoğusundaki bulunan küçük Parlak krallığı müstesnadır ki, burada bile sadece şehirliler Müslüman'dır, çünkü "bilmelisiniz ki, bu krallık, Saracenler (Arap Müslümanlar) tarafından o kadar sık ziyaret edilmektedir ki, yerlileri Muhammed şeriatına çevirmişlerdir", fakat dağlıların hepsi putperest ve yamyam idiler.[13]

11 De Hollander, c. I, s. 581; Veth (I), s. 60.

12 *Chronique du Royaume d'Atcheh,* ed. Dulaurier, s. 7.

13 Marco Polo, c. II, s. 284.

Dahası, Malay vakayinamelerinden birisi, İslâm'ı ilk benimseyenin, 1507'den 1522'ye kadar hükümdarlık yapan Sultan Ali Mughayat'ın olduğu ve tebası tarafından örnek alındığından bahseder.[14] Fakat devletin ilk Müslüman hükümdarı olma şerefinin, büyük Açe'yi kurup hâkimiyetini komşu ülke üzerine genişleten devlet adamı olmasına ilave bir ihtişam olarak atfedilmiş olması ihtimal dışı değildir. Onun, tebasına Hz. Peygamber'in dini ile alâkalı ilk bilgiyi takdim etmekten daha ziyade, onların dinî hayatının canlanmasında ya da yeni hareketlilik kazanmasında etkili olduğu ifade edilmektedir. Zira İslâm, onun döneminden çok önce Sumatra'da sağlam bir zemin elde etmişti. Samudra şehri ile ilgili rivayetlere göre, Mekke Şerifi, Sumatra halkını irşad etmek üzere dâvetçiler göndermişti. Ekibin lideri, Şeyh İsmail adında bir zattı; Malabar'dan ayrıldıktan sonra, adadaki ilk temasları Pasuri (muhtemelen batı kıyısında biraz aşağılarda bulunuyordu) idi ve buradaki halk, onların anlattıkları ile İslâm'ı benimsemeye ikna olmuşlardı. Daha sonra kuzeye doğru Lambri'ye ilerlediler ve ardından kıyı boyunca ilerleyerek adanın diğer tarafına geçip, doğu kıyısına aşağı inerek hemen hemen Malakka'nın karşı tarafında bulunan Aru'ya ulaşmışlardır ve bu yerlerin her ikisinde de gayretleri benzeri bir başarıya ulaşmıştır. Aru'dayken, vazifelerinin özel gayesi imiş gibi görünen, adanın kuzey kıyısındaki Samudra şehri ile ilgili araştırma yapmışlar ve orasını geçmiş olduklarını anlamışlar. Bunun üzerine geri dönerek, Marco Polo'nun birkaç yıl öncesinden Müslüman bir cemaate rastlamış olduğu Parlak'a gelmişlerdir. Burada da dine yeni insanlar kazandırdıktan sonra yollarına devam ederek Samudra'ya ulaşmışlardır. Bu şehir ve aynı adla anılan ülke, İsmail Hoca tarafından İslâm'ı kabule ikna edilen ve Melikü's-Sâlih is-

14 Veth (I), s. 61

mini alan Mara Silu adında bir kimse tarafından kurulmuştu. Melikü's-Sâlih, Parlak hükümdarının kızı ile evlenmiş ve ondan iki oğlu olmuştu; her birisine bırakacak bir beylik olması için, yine kuzey kıyısında bulunan Müslüman Pasai şehrini ve Sultanlığını kurmuştu.[15]

İbn Batûta'nın 1345 yılında adayı ziyaret ettiği sırada Samudra'yı yönetir durumda bulduğu hükümdar Melikü'z-Zâhir, muhtemelen bu kardeşlerden büyük olandı. Bu hükümdar, bir Müslüman sultanlığının bütün hâlini yaşatmış ve topraklarını sahil boyunca günlerce süren mesafelere kadar genişletmişti; gayretli ve mutedil bir Müslümandı, fâkihlerle ve kelâmcılarla müzakereler düzenlemeye düşkündü, sarayı ediplerin, şairlerin ve ilim ehlinin uğrak yeri hâline gelmişti. İbn Batûta, İran'dan gelen iki fakihin ve sultan adına Delhi'ye elçi olarak giden bir asilzâdenin ismini verir ki, bu durum, Sumatra'nın Müslüman dünyanın birçok bölgesi ile irtibat hâlinde olduğunu göstermektedir. Melikü'z-Zâhir aynı zamanda büyük bir kumandan idi ve komşu ülkenin inançsızlarıyla, kendi hâkimiyetine boyun eğip cizye ödeyene kadar savaşmıştı.[16]

İslâm hiç şüphesiz bu sıralarda büyük bir ilerleme kaydetmişti ve sahil boyunda yerleştikten sonra iç kısımlara doğru ilerlemişti. İsmail hoca ve cemaatinin tebliğ çalışmaları pek verimli olmuştu. Adayı 1413 yılında ziyaret eden bir Çinli seyyah izlenimlerini belirtirken şunları söylemektedir: "Lambri şehrinde hepsi de Müslüman bin aile bulunmaktadır. Bunlar çok iyi insanlardır. Diğer taraftan Aru hükümdarı ve halkı da aynı dine bağlıdır."[17] İslâm'ın büyük Menang-

15 *Marco Polo,* ed. Sir Heny Yule, c. II, s. 294, 303.
16 İbn Batûta, c. IV, s. 230-236.
17 Groeneveldt, s. 94.

kabau ülkesinden taraftar bulması ya aynı asrın sonlarında ya da on beşinci asırda olmuştur. Menangkabau'nun sınırları, bir zamanlar bir kıyıdan diğerine ve ekvatorun hem kuzeyi hem de güneyinde olmak üzere genişlemişti.[18] Bu sırada gücü çok zayıflamasına rağmen, Hinduizmin eski bir kalesi olarak, yeni dinin ilerleyişinin önünde büyük engeller oluşturabilmişti. Bu gerçeğe rağmen, İslâm bu ülkenin tebası arasında, adanın iç kısımlarındaki halkın çoğunluğu arasında olduğundan daha sağlam bir zemin bulmuştu.[19] Adanın en merkezî yerindeki halkın, yabancı tesirlere daha açık diğer bir çok bölgenin ahalisine kıyasla çok daha fazla oranda din değiştirmiş olması dikkate değerdir. İçinde bulunduğumuz zaman itibarıyla, Batak ülkesinin halkı hâlâ çoğunluk itibarıyla inançsız durumdadır; fakat İslâm onlar arasında yer edinmeye başlamıştır, mesela Açe sınırlarında oturanlardan bazıları Müslüman komşuları tarafından dine döndürülmüşlerdir.[20] Ekvatordaki Rau ülkesinin dağlarında ikamet eden başkaları da aynı şekilde Müslüman olmuşlardır.[21] Doğu sahilinde Malaylar ile temas hâlindeki Bataklar arasında da pek sık ihtida vak'aları görülmektedir.[22]

Mutaassıp Padriler boş yere Bataklara İslâm'ı kılıç zoruyla kabul ettirmeye uğraşmışlar ve ülkelerini harabeye çevirip birçok kimseyi öldürmüşlerdir. Fakat o yoldaki çalışma-

18 Gücünün zirvesindeyken, batı sahilinde 2°K'den 2°G'ye ve doğu sahilinde 1°K'den 2°G'ye kadar genişlemişti, fakat on altıncı asırda doğu sahili üzerindeki hâkimiyetini kaybetmişti. (De Hollander, c. I, s. 3).

19 Marsden, s. 343.

20 J. H. Moor (Ek I).

21 Marsden, s. 355.

22 *Godsdienstige verschijnselen in toestanden in Oost-Indië* (Uit de Koloniale Verslagen van 1886-1887); Med. Ned. Zendelinggen, c. XXXII, s. 175-176 (1888). 1909 yılında 500.000 Batak'tan 300.000'i hâlâ inançsız, 125.000'i Müslüman ve 80.000'i Hıristiyandı. (R. du M.M., c. VIII, s. 183).

ları bir netice vermemiştir. Ancak Hollanda Hükümeti, Padri ayaklanmasını bastırıp Batak ülkesinin güney kısmını ilhak edince, İslâm barışçı yollarla yayılmaya başlamıştır. İslâm'ın yayılması esas olarak, yeni rejimin tamamı Müslüman Malay[23] olan yerli, ikinci dereceden mevki sahiplerinin şevkli gayretleri ile sağlanmış ve aynı zamanda ülkenin tamamını dolaşan tâcirlerin tesiriyle ve akabinde hacılar ile tanınmış hocaların irşad ve tebliğ çalışmaları ile de destek görmüştür. Kuzeyde Açeliler ve güneyde Malaylar olmak üzere iki mutaassıp Müslüman nüfus arasında sıkışıp kalmasına rağmen İslâm'ın aralarına girmemesi için asırlar boyu ısrarlı direnç gösteren Batakların, din değiştirmeleri için verilen barışçı gayretlere son yıllarda iştiyakla cevap vermeleri kayda değer bir hâdisedir. Bu durumun izahı, Hollanda işgaliyle kendilerine has millî karakterlerinin bozulması ve istilânın ülkelerini yabancı etkilere açık hâle getirmesinde bulunabilir. Çünkü öğretmeye çalıştıkları akıdeleri, Batakların var olagelen inançları ve kökleşmiş durumdaki hurafeleri ile telif etmeyi bilen yeni dinin temsilcilerinin ustaca yöntemlerinin yanı sıra, Batakların kültürel gelişmeleri için yeni bir dönem başlamış oluyordu.[24] 1897 yılında Bataklar arasında Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin tesis edilmiş olması İslâm tebliğine kayda değer ölçüde bir gayret kazandırmış gibi görünmektedir ve hatta Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri, onların başarısı için zemin bile hazırlamıştır. Ahalisinin tamamı vaftiz edilmiş olan iki Batak köyünün, kısa zaman sonra hep birden İslâm'a geçtiği ifade edimektedir.[25]

---

23 J. Warneck, *Die Religion der Batak,* s. 122 (Leipzig 1909).

24 G.R. Simon, *Die Propaganda des Halbmondes. Ein Beitrag zur Skizzierung des Islam unter den Batakken,* s. 425, 429-430. (*Allgemeine Missions-Zeitschrift*, c. XXVII, 1900).

25 R. du M.M., c. VIII, s. 183.

Orta Sumatra'da, halkın çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen, hâlâ büyük bir inançsız kitle vardır; Müslüman kesim, birkaç hacı ve hoca hâricinde, dinleri konusunda bilgisiz durumdadır. Çoğunluğu itibarıyla dinlerine iştiyakla bağlı olan Korintji halkı arasında bile, hâlâ putperest atalarının tanrılarına tapan belli kesimler bulunmaktadır.[26] Ancak dinî hayatın ihyasına yönelik gayretler sergilenmekte ve Müslüman dâvetçiler, özellikle batı sahili boyunca, inançsızlar arasından dinlerine yeni kimseleri kazanmaktadırlar.[27] Sipirok bölgesinde, aynı isimle anılan caminin bir hocası, çeyrek asırlık bir süre zarfında, orada bulunan ve çoğunluğu itibarıyla önceki kölelerin soyundan gelen Hıristiyanların haricindeki halkın tamamını İslâm'a döndürmüştür.[28] Yirminci asrın ilk on yılında oluşan daha sonraki dâvet hareketi, bu bölgedeki Hıristiyanların çoğunu İslâm'a kazanmayı başarmıştır; hatta bunlar arasında Hıristiyan misyonerlik faaliyetinin merkezinde yaşayan bazı kimseler bile olmuştur.[29]

İslâm'ın, Palembang'a 1440 yılında Raden Rahmet tarafından tanıtıldığı rivayet edilmektedir ve bu zatın dâvet faaliyeti ile alâkalı bilgi sonraki sayfalarda verilecektir. Fakat Hindu tesirleri burada sıkı bir şekilde kök salmış gibi görünmektedir; bu sebeple yeni dinin yayılması yavaş olmuştur. On dokuzuncu asra kadar bile Palembang Müslümanlarının, Araplarla günlük olarak irtibat hâlinde bulunan başkentliler hariç,[30] zahirî emirler dışında dinleri konusunda bilgi sahibi

26 A. L.van Hassalt, s. 55, 68.

27 Med. Ned. Zendelinggen, c. XXXII, s. 173. (*Koloniaal Verslag van 1911,* s. 26; 1912, s. 17).

28 *Uit de Koloniale Verslag van 1889*; Med. Ned. Zendelinggen, c. XXXIV, s. 168 (1890).

29 *Koloniale Verslag van 1910,* s. 30.

30 De Hollander, c. I, s. 703.

olmadıkları söylenirdi. Fakat yirminci asrın ilk on yılında dinî hayatın ihyası ve tebliğ faaliyetlerinde artış olacağı görünmektedir. Hollanda Hükümetinin Koloni Raporları, Palembang'ın muhtelif bölgelerindeki inançsız topluluklar arasında İslâm'ın sürekli yayılışına dikkat çekmektedir.[31]

İslâm, ilk kez Sumatra'nın güney uç kısmını oluşturan Lampong bölgelerine, Minak Kamala Bumi adında bir kabile reisi tarafından Cava'dan getirilmiştir. On beşinci asrın sonlarına doğru, Sunda Boğazından, Cava'nın batı sahilinde bulunan Bantam krallığına geçmiştir. Burası, onun geliş tarihinden birkaç yıl önce Müslüman dâvetçilerin öğrettiklerini kabul etmişlerdi; burada o da İslâm'ı benimsedi ve hac vazifesi için Mekke'ye gittikten sonra, yeni benimsemiş olduğu dinini vatandaşları arasında yaymaya başladı.[32] Bu din, Lamponglar arasında kayda değer ölçüde ilerleme göstermiştir; köylerin çoğunda cami bulunmaktadır, fakat eski bâtıl inançlar, iç kısımdaki bazı bölgelerde hâlâ varlığını devam ettirmektedir.[33]

On dokuzuncu asrın başlangıcında Sumatra'da başlayan dinî ihya hareketi aynı zamanda İslâm'ın tebliğini yaygınlaştırmada kendini göstermiştir. 1803 yılında üç Sumatralı hacı Mekke'den yurtlarına döndüler; kutsal şehirde bulundukları sırada, dinî hayatın ıslâhına yönelik Vahhabi hareketinden son derece etkilenmişlerdi. Aynı reformları vatandaşları arasında tanıtmak, onlarda daha saf ve daha gayretli dinî hayatı canlandırmak için can atıyorlardı. Bu minval üzere Vahhabi mezhebinin sıkı tevhid anlayışını anlat-

31 *Koloniale Verslag van 1904*, s. 80; *1905,* s. 46; *1909,* s. 47; *1910,* s. 33; *1911,* s. 29; *1912,* s. 21

32 Canne, s. 510.

33 Marsden, s. 301.

maya başladılar, evliyalara dua etmeyi, içkiyi, kumarı ve Kur'ân'ın emir ve yasaklarına aykırı olan diğer bütün hareketleri yasakladılar. Hem dindaşları arasından hem de inançsız kesimden birçok taraftar buldular. Daha sonra Bataklara karşı cihad bile ilan etmişlerdi, fakat ilkesiz ve ihtiraslı kimselerin elinde hareket, asıl özelliğini kaybederek vahşî ve kanlı istilâ savaşı hâline dönmüştü. 1821 yılında bu propagandacı Padriler, Hollanda Hükümetinin askerî güçleriyle çatışmaya girdiler. Bu çatışmalar, 1838 yılında son kalelerinin ellerinden alınıp güçlerinin dağıtılmasıyla nihayete ermişti.[34]

Malay Yarımadasının medenî halkı, soylarını Sumatra'dan, özellikle yukarıda bahsi geçen ve bir zamanlar adanın en güçlüsü olduğu söylenen meşhur krallık Menangkabau'dan olan göçlere dayandırmaktadırlar; Malay Yarımadasının güney bölümünün iç eyaletlerinin reislerinin bazılarının tayinleri hâlâ bu yerden yapılmaktadır. Sumatra'nın ortasından gelen bu sömürgelerin, Yarımadanın iç kısmına hangi dönemde yerleştikleri kesin olarak bilinmemekle beraber Singapur ve Yarımadanın güney ucu, on ikinci asrın ortasında bir koloniye sahip olmuş gibi görünmektedir ki, bunların torunlarıyla yaklaşık bir asır sonra Malakka kurulmuştu.[35] Malakka, doğu ticaret yolu üzerinde sahip olduğu üstün konumu sebebiyle kısa zaman içinde büyük ve bayındır bir şehir hâline geldi; İslâm'ın, buralara yerleşen Müslüman tâcirler tarafından tanıtıldığı konusunda pek şüphe yoktur.[36] Malakka ile ilgili Malay vakayinamesi, bu krallığın dinini değiştirmesini, 1276 yılında tahta geçen Sultan Muham-

34 Niemann, s. 356-359.

35 J. H. Moor, s. 255.

36 De Barros, Dec. ii, Liv. vi, başl. i, s. 15.

med Şah döneminde olduğunu iddia etmektedir. Sidi Abdülaziz idaresindeki bir geminin Cidde'den Malakka'ya gelmesinden birkaç yıl öncesinden itibaren iktidarda olduğu ve kralın yeni gelenler tarafından dinini değiştirip, ismini bırakarak içinde Hz. Peygamber'in ismi bulunan bir isim alması yönünde ikna edildiği söylenmektedir.[37] Fakat bu belgenin genel yapısı, güvenilirliğini aşırı derecede şüpheli hâle getiriyor.[38] Çünkü, olaydan gurur duyan ve tarihlerinde yeni bir sayfanın açılışı gözüyle bakan bir halk tarafından böylesine önemli bir hâdisenin tarihinin (Takımadanın diğer bir çok bölümünde olduğu gibi) tam olarak tutulma ihtimali de vardır. Portekizli bir tarihçi çok daha geç bir tarihi, yani 1384 yılını vermektedir; o sene Arabistan'dan bir Kadı'nın geldiğini, kralı dininden döndürüp, ona Hz. Peygamber'in ismini verdiğini ve Şah ismini de kendisinin eklediğini ifade etmektedir.[39]

Malay Takımadasının en kuzey devletlerinden biri olan Kedah vakayinamelerinde, İslâm'ın bu ülkeye Miladi 1501 senesi civarında tanıtıldığına dair ilginç bir kayıt vardır.[40] Bu (bazı olağanüstü olayları barındıran hâliyle) şöyle cereyan etmiştir: Şeyh Abdullah isminde ilim ehli bir Arap, Kedah'a gelince Racayı ziyaret ederek ülkenin dinini sormuş. Raca ile aralarında şöyle bir konuşma geçmiş: "Benim ve tebamın dini, bize eskilerden ulaşan dindir. Hepimiz putlara taparız." "Demek zât-ı âliniz İslâm'ı, Allah'ın Hz. Muham-

37 Aristide Marre, Malâka. *Histoire des rois malays de Malâka*. Traduit et extrait du Livre des Annals malayses, intitule en arabe Selâlet al Selâtyn, s. 8, Paris 1874.

38 Crawfurd (I), s. 241-242.

39 De Barros, Dec. iv. Liv. ii, başl. 1.

40 1516 yılında yazan Barbosa, Queda limanını uğrak hâline getiren çok sayıda Müslüman tâcirden bahseder. (Ramusio, c. I, s. 317).

med'e inzal buyurduğu Kur'ân'ı ve başka bütün dinlerin yerini alıp onları şeytanın mülkünde bırakışını duymamışsınız?" "O zaman eğer bu doğruysa sizden, bize bu yeni dini öğretip aydınlatmanızı istirham ediyorum."

Bu rica karşısında büyük bir şevke gelen Şeyh Abdullah Raca'yı kucaklamış ve ona İslâm dininin esaslarını öğretmiş. Raca, onun anlattıklarından kâni olunca, (çok fazla müptela olduğu) bütün cin şişelerini getirtmiş ve bizzet yere boşaltmış. Bundan sonra saraydaki bütün putları dışarı çıkarttırmış; altın, gümüş, balçık ve ağaç putların tamamı onun huzurunda istif edilmiş ve Şeyh Abdullah kılıcı ve baltasıyla hepsini parçalayarak yakmıştır. Şeyh, Raca'dan kale ve saraydaki bütün kadınları toplamasını talep etmiş. Hepsi de Racanın ve Şeyhin huzuruna geldikleri zaman, onlara İslâm'ın hükümlerini açıklamış. Şeyhin tavırları ağırbaşlı ve nazik, sözleri ise ikna edici ve yumuşakmış, öyle ki sarayda yaşayan herkesin kalbini kazanmış. Hemen sonra Raca, dört yaşlı vekilini çağırtmış ve onlar salona girdiklerinde Racanın yanında bir şeyhin oturduğunu görünce çok şaşırmışlar. Raca onlara Şeyhin geliş maksadını izah etmiş; bunun üzerine bu dört vekil, "Şeyh Abdullah bizi de irşad eder umarız" diyerek, Raca'nın peşinden gitmeye hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Şeyh bu sözleri duyunca dört vekili kucaklamış ve onların samimiyetlerini anlamak için, bütün halkı divan huzuruna çağırmalarını ve gelirlerken de taptıkları putlardan ne kadarı varsa yanlarında getirmelerinin emrolunmasını istemiş. Ricası yerine getirilmiş ve bütün herkes elindeki putları ortaya yığmış; o zaman hepsi tahrip edilerek yakılıp kül hâline getirilmiş; kimse sahte tanrılarının tahrip edilmesi karşısında elem ve keder duymamış ve herkes İslâm safına girmekten mutlu olmuş. Bundan sonra Şeyh Abdullah dört vekile "Hükümdarınızın adı ne?" diye sormuş, onlar da "Pra

Ong Mahawangsa" diye cevap verince, Şeyh "Hadi onu Müslüman dilinde bir isimle değiştirelim" demiş. Biraz müzakereden sonra Raca'nın adı, Kur'ân'da geçen bir kelimeye işaretle, Sultan Müzlef Şah olarak değiştirilmiş.[41]

Bundan sonra Raca önemli sayıda nüfusun olduğu yerlerde camiler yaptırmış ve her biri için en azından kırk dört kişilik bir cemaatin bulunmasını tavsiye etmiş; zira dinî vazifelerin yerine getirilebilmesi için cemaatin en az kırk dört kişi olması gerektiğine inanılıyordu. Böylece camiler inşa edildi ve insanları Cuma günleri namaza çağırmak için davullar çaldırılması kuralı kondu. Şeyh Abdullah bir süre daha halkı İslâm dini hususunda eğitmeye devam etti; Kedah civarından, sahil boyundan ve diğer bölgelerden gruplar hâlinde Şeyhin yanına geldiler ve onun öncülüğünde İslâm'ın usûl ve ibadetlerini tatbike başladılar.

Kedah halkının Şeyh Abdullah'ın sevkiyle ihtidalarının haberi Açe'ye ulaşmış ve bu ülkenin Sultanı ve Mekke'den gelmiş bulunan Şeyh Nureddîn adında bir Arap dâvetçi birkaç kitap ve bir mektup göndermiştir. Mektupta şöyle yazmaktaydı: "Bu mektup, Açe Sultanı ve Nureddîn'den, kardeşimiz Kedah Sultanı ile şu anda Kedah'ta bulunan Şeyh Abdullah Yemenî'yedir. İslâm dini kuvvetli temeller üzerine kurulabilsin ve halk, dinin emir ve hükümleri konusunda gereğince eğitilebilsinler diye size kitaplar gönderiyoruz." Raca ve Şeyh Abdullah tarafından bu mektuba cevaben ve hediyelere teşekkür mahiyetinde bir mektup gönderildi. Böylece Şeyh Abdullah gayretlerini daha da artırdı, umûmun faydası için bütün farklı köylerde ilave camiler yaptırdı ve halkı

41 "*Muzlef*" şekliyle geçmese de Şuara sûresinin (26) 90. âyetinde *"Ve uzlifeti'l cennetü l'il-müttekîn"* âyetine atıfta bulunulmaktadır: "(O gün) Cennet, takva sahiplerine yaklaştırılacaktır." [Şuara sûresi (26), 90].

dinin bütün kural ve amellerinde bilgilendirdi. Raca ve hanımı sürekli olarak Şeyhin yanında bulunuyor ve Kur'ân okumayı öğreniyorlardı. Hükümdar ailesi ayrıca ülkenin raca soyundan bir mahdûme bulup Şeyhle evlendirmek istiyordu. Fakat bu muhterem zat, Bağdat'a dönmek üzere olduğundan ve ancak yerine birisini yetiştirene kadar orada kalmak istediğinden, kızını onunla evlendirmeye istekli kimse bulunmuyordu. Bu sıralar sultanın üç oğlu vardı; isimlerini, Kur'ân-ı Kerîm'den aldığı kelimelerle Şeyh koymuştu; bunlar Raca Muazzam Şah, Raca Muhammed Şah ve Raca Süleyman Şah. Şeyh bunlara sabırlı olmayı, köleleriyle ve emri altında çalışan kimselerle münasebetlerinde çabuk öfkelenmemeyi ve fakir ve muhtaç da olsalar Allah'ın bütün kullarına karşı şefkat ve merhametle davranmalarını tavsiye etmişti.[42]

Şeyh Abdullah'ın çalışmalarının tam anlamıyla başarıya ulaştığı farz edilmemeli çünkü Açe vakayinamelerinden öğreniyoruz ki, Kedah'ı 1649 yılında almış olan bu ülke Sultanı, "dini daha sağlam bir şekilde tesis etmek ve inkârcının evlerini" ya da putların tapınaklarını yıkmak için ciddi tedbirler almıştır.[43] Yani putperestliğin kökünün tamamen kazınması bir buçuk asır sürmüştür.

Yarımadanın Malaylarının din değiştirmelerinin tarihi ile ilgili daha fazla ayrıntıya sahip değiliz, fakat bir çok yerde kendilerine dini ilk olarak tebliğ eden Arap dâvetçilerinin türbelerine bu insanlar tarafından hürmet gösterilmektedir.[44] Araplar ve Hindistan'ın doğu sahilindeki Müslümanlarla olan uzun süreli münasebetleri, dinlerini yaşama konusunda çok sıkı olmalarını sağlamıştır ve Takımadanın en ör-

42 Yarbay James Low, *Keddah Annals,* c. III, s. 474-477.
43 *A.g.e.,* c. III, s. 480.
44 Newbold, c. I, s. 252.Ä

nek Müslümanları olarak nam salmışlardır; aynı zamanda ülkelerindeki Hindularla, Budistlerle, Hıristiyanlarla ve putperestlerle daimi irtibatları açık ve serbest fikirli olmalarını sağlamıştır. Oruç ve hac konusunda çok titiz davranırlar. Halkın dine olan alakası aynı zamanda dünyevi refahları olarak kabul edilmektedir; bir köy kırktan fazla hâneye ulaştığında, orasının teşkilâtlandırılarak düzenli köy memurlarının gönderilmesi için yeterli büyüklüğe ulaştığı kabul edilir, bir halk vaizi bu memurlar arasına mutlaka dahil edilir ve resmî olarak bir cami kurulur.[45]

Malay devletlerinin Siyam'a (Tayland) sınır olduğu kuzeyde, İslâm, Siyam Budistleri üzerinde ciddi tesir meydana getirmiştir; İslâm'a döndürülenlere Samsamlar denmekte ve iki milletin dillerinin karışımından meydana gelen bir jargon dil kullanmaktadır.[46] Yarımadanın halâ vahşî kalan kabileleri arasından da dine kazandırılan kimseler olmuştur.[47]

Hindiçini'nde İslâm'ın yayılış tarihi net değildir; Arap ve İranlı tüccarlar, muhtemelen onuncu asırdan itibaren dinlerini liman kasabalarına tanıtmışlardır, fakat en önemli yayılma, on dördüncü asrın sonlarında başlayan Malayların hicreti ile olmuştur.[48]

Şimdi Cava'nın din değiştirme tarihini takip edebilmemiz için birkaç asır geriye gitmemiz gerekmektedir. İslâm inancının bu adada tebliğ edilmesi ve resmen yürürlüğe konması, hiç şüphesiz bütünüyle tek tek tüccarların ve küçük muhacir toplulukların liderlerinin uzun süreli gayretleri neticesinde gerçekleşmiştir. Çünkü Cava'da, yeni dinden yana tesir mey-

45 McNair, s. 226-229.
46 J.H. Moor, s. 242.
47 Newbold, c. II, s. 106, 396.
48 R. du M.M., c. II, s. 137-138 (1907).

dana getirip savaş yollu onu kabule zorlayacak herhangi bir Müslüman güç bulunmamaktaydı. Tam aksine Müslüman dâvetçiler, ülkenin hayat tarzına köklerini salmış ve Cavalıları, kültür ve ilerleme bakımından yüksek seviyelere taşımış, üstelik kendini Arabistan'dan gelen dine taban tabana zıt kurum ve kurallarda ifade eden Hindu medeniyeti ile irtibat hâline girmişlerdi. Günümüze kadar dahi İslâm şeriatı, Müslüman otoritenin genel olarak hâkim olduğu yerlerde bile, tam olarak tesis edilebilmiş değildir ve eski Malay geleneklerinin bağlıları ile Mekke'de bulunduktan sonra İslâm şeriatının tavizsiz bir şekilde uygulanması için memleketlerine iştiyakla dönen hacılar arasında hâlâ daimi bir çekişme mevcuttur. Netice itibarıyla din değiştirme ameliyesi çok yavaş mesafe kat etmiş olsa gerektir. Bu irşad ve tebliğ faaliyetinin tarihinin bir kısmının efsane ve geleneklerden ayırdedilebileceğini kesinliğe yakın bir şekilde söyleyebilmekle beraber, çoğu kısmı meçhûlümüzdür. İlk din tebliğcileriyle ilgili bilgiler vermesi beklenen Malay Vakayinamesinde, bir kaç neslin eseri olduğundan ve asırlarca sürdüğünden şüphe olmayan olaylar, birkaç yıllık zaman zarfına sığdırılmış bulunmaktadır; genellikle halk tarihlerinde rastlanıldığı gibi, bilinmeyen seleflerinin sabırlı gayretlerine ait olan şan ve şeref, birkaç tanınmış isme hamledilmiştir.[49] Dahası, bu tebliğcilerin çoğunun sessiz ve mütevazı çalışmaları, tabii olarak krallar ve prensler ile bunlarla yakın münasebetler içerisinde olanlar üzerinde yoğunlaşan tarihçilerin dikkatini çekecek durumda olmamıştır. Böylesine geniş bilgiye ulaşamamış olan bizler ise, bize kadar ulaşan bilgilerle gönül rızasıyla iktifa etmek zorunda kalıyoruz.

Bu sebeple sonraki sayfalarda, İslâm'ın bu adada tesis

49 Snouck Hurgronje (I), s. 9.

edilişinin kısa bir hikâyesinin, yerli kaynakta verildiği şekliyle sunulması uygun görülmektedir. Yerli kaynaklar, çelişkiler ve efsanelerle dolu olmakla beraber, bahsi geçen önemli şahsiyetlerin mezar taşlarındaki yazılar ile eski yerleşim birimlerinin kalıntıları tarafından tasdik edildiği için, hiç şüphesiz tarihi bir dayanağa sahip bulunmaktadır. Aşağıda anlatılacak olanlar, başka dayanaklardan mahrum olmakla beraber, esasında doğru olarak kabul edilebilirler; fakat yukarıda da bahsedildiği gibi, fertlerin irşad ve tebliğ çalışmalarına çok fazla ağırlık verdiği de göz ardı edilmemelidir.

İslâm'ın Cava'ya tebliği yönünde ilk teşebbüse, on ikinci asrın sonlarına doğru adanın bir yerlisi tarafından girişilmiştir. Adanın batı kısmındaki Pajajaran devletinin ilk hükümdarı öldüğünde iki oğul bırakmıştı. Büyük kardeş ticarete atılarak, devlet yönetimini küçük kardeşine bırakmış ve ticaret maksadıyla Hindistan'a gitmişti. Küçük kardeş ise 1190 yılında Prabu Munding Sari unvanıyla tahta çıktı. Yaptığı seyahatler esnasında bazı Arap tüccarlara rastlayan büyük kardeş, onların telkinleriyle Müslüman olarak Hacı Purva ismini aldı.

Memleketine döndüğünde, bir Arap dâvetçinin yardımıyla, kardeşini ve hanedanını İslâm'a getirmeye çalıştıysa da gayretleri netice vermeyince, hükümdarın ve inanmayan tebasının hayatına kastedeceği korkusuyla ormanlıklara kaçtı; bundan sonra akıbeti konusunda elimizde bilgi bulunmuyor.[50]

On dördüncü asrın ikinci yarısında, daha büyük tesirleri olan bir tebliğ hareketi, Mevlânâ Malik İbrahim adında bir zat tarafından yürütüldü. Bu zat, bazı dindaşlarıyla beraber Cava'nın batı sahiline çıkmış ve Mandura adasının karşısın-

50 Veth (3), c. I, s. 215; Raffles (ed. 1830) c. II, s. 103, 104, 183.

da bulunan Gresik kasabasının yakınlarına yerleşmişti. Peygamberin torunun oğlu Zeynelabidin'in soyundan geldiği ve Çermen Racasının yeğeni olduğu söylenmektedir.[51] Burada başarılı bir şekilde insanları dine döndürme işiyle meşgul olmuş ve etrafında küçük bir cemaat oluşturmuştu. Daha sonraları, kendisine yeğeni Çermen Racası da katıldı. Çermen Racası, Hindu Macapahit Krallığının Racasını dine döndürmek ve kızını onunla evlendirerek ittifak kurmak ümidine kapılmıştı. Oraya varınca oğlu Sâdık Muhammed'i, görüşme temin etmesi için Macapahit'e gönderdi, kendisi de bir cami inşası ve yerli halkı İslâm'a dâvetle meşgul oldu. İki hükümdarın bir araya gelip görüşmeleri gerçekleşmişse de, meydana gelen olumlu tesirin neticeleri alınamadan, Çermen Racası'nın halkı arasında baş gösteren bir hastalık, kızı, üç yeğeni ve maiyetinden bir çok kimsenin ölümüne sebep oldu. Bu felâket üzerine, Raca ülkesine geri döndü. Bu talihsizlikler Macapahit Racasının zihninde yeni dine karşı peşin hükümlerin oluşmasına yol açtı. Çünkü o, bu dinin, bağlılarını daha iyi koruması gerektiği kanaati taşıyordu; durum böyle olunca da bu hareket başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Ancak Mevlana İbrahim, yakınlarının ve dindaşlarının türbelerine[52] bakmak üzere geride kaldı ve yirmi bir yıl sonra 1419 tarihinde vefat edince Gresik'e defnedildi; burada Cava'ya ilk gelen İslâm elçisi sıfatıyla türbesine büyük hürmet beslenmektedir.

Mevlana İbrahim'in vefatından altı yıl önce, yani 1413 yılında Çin İmparatorunun Cava'ya gönderdiği elçinin yanında

51 Çermen Racalığı'nın yeri kesin olarak bilinmemektedir. Veth (3) c. I, s. 230'da onun Hindistan'da olabileceği tahmininde bulunuyorsa da, Rouffaer Sumatra'da olduğu konusunda deliller ileri sürmektedir (s. 115).

52 Biri üzerinde Arapça yazılı bir kitabenin bulunduğu bu türbelerin bugünkü durumu hakkında J. F. G. Brumund bilgi vermektedir (s. 185).

tercüman sıfatıyla bulunan Çinli bir Müslüman, *General Account of the Shores of the Ocean* adıyla yazdığı eserinde bu adada dindaşlarının bulunduğundan bahsetmektedir. Eserinde şöyle demektedir: "Bu memlekette üç türlü halk vardır. Birincisi, batıdan gelip buralara yerleşmiş olan Müslümanlar; giydikleri ve yedikleri temiz ve muntazamdır. İkincisi, memleketlerinden kaçarak buraya yerleşmiş olan Çinliler; bunların yedikleri ve kullandıkları da hoş ve çoğu İslâm dinini benimseyip hükümlerine göre yaşıyorlar. Üçüncüsü ise, çirkin ve kaba olan yerliler; saç-baş dağınık ve çıplak ayakla dolaşırlar. Budist kitaplarında ifrit ülkesi olarak tarif edilen ülkelerden birinde yaşadıkları için kendileri de çok samimi bir şekilde ifritlere inanırlar."[53]

Şimdi, Müslümanların yönetiminin adada hâkim duruma geldiği döneme yaklaşıyoruz ki, İslâm'ın adaya ilk girişinin üzerinden yaklaşık bir asır geçmiştir. Burada, elde edilen neticenin Araplar tarafından kışkırtılan herhangi bir taassup hareketinin sonucu olmaktan ziyade ülkenin yerlilerinin bizzat kendileri[54] tarafından gerçekleştirilen bir devrim olduğunu göstermek için tarihin ayrıntılarına biraz daha yakından bakmak gerekecektir. Yerliler, (ortak bir din bağından tabii olarak güç kazanmış olsalar da) hâkim gücü inançsız vatandaşlarının elinden cihad çağrısıyla değil, ama kendisine yapılan bir haksızlıktan dolayı intikam alacağı olan bir taht sevdalısının kışkırtmasıyla bu devrimi yapmışlardı.[55]

Adanın siyasî durumu şu şekilde izah edilebilir: En varlıklı ve medenî bakımdan en ileri olan orta ve doğu vilayetler, Hindu Macapahit krallığının hâkimiyetinde bulunuyordu. Daha batıda Cheribon ve ufak tefek müstakil beylikler

53 Groeneveldt, s. vii, 49-50.

54 Kern, s. 21.

55 Veth (3), c. I, s. 233-242; Raffles, c. II, s. 113-133.

vardı; en batıda bulunan bölgelerin tamamı da dahil olmak üzere, adanın geri kalanı Pajajaran Kralının tebası durumundaydı.

Macapahit Kralı, Siyam (Tayland) Körfezinin doğusunda, Kamboçya'da küçük bir devlet olan Champa[56] prensinin kızı ile evlenmişti. Kral en gözde cariyesini, karısının aşırı kıskançlığı yüzünden Sumatra'daki Palembang valisi olan oğlu Arya Damar'a gönderdi. Cariye burada bir erkek çocuğu dünyaya getirdi ve valinin kendi çocuklarından biriymiş gibi yetiştirildi. Çocuk, ileride görüleceği üzere annesine yapılan kötü muamelelerin intikamını, nice seneler sonra korkunç bir şekilde almıştır. Champa hükümdarının bir diğer kızı ise, oraya İslâm'ı tebliğ etmek için gelen bir Arap'la evlendi.[57] Bu beraberlikten, babası tarafından İslâm dini üzerine özenle yetiştirilen ve hâlâ Cavalılar tarafından ülkelerine gelen en önemli İslâm tebliğcisi olarak hürmetle anılan Raden Rahmet dünyaya geldi.[58]

56 Ancak Rouffaer, Champa denen bu yeri Kamboçya'da değil de Açe'nin kuzey sahilinde gösterir ve şimdiki Dujamba ile özdeşleştirir. (*Encyclopaedie van N.-I.,* c. IV, s. 206).

57 Champa'da hâlâ minare ve Müslüman türbelerin kalıntıları bulunmaktadır. (Bastian, c. I, s. 498, 499).

58 Bu şecere, bu akrabalık ilişkileri ile beraber metinde atıfta bulunulan diğerlerine açıklık getirecektir.

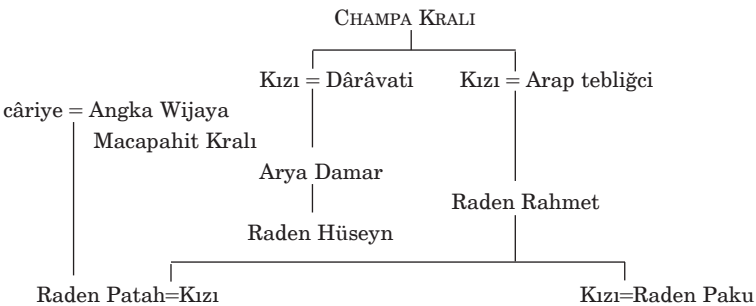

Yirmi yaşına girdiği zaman, anne-babası kendisini bir mektupla birlikte hediyelerle dayısı Macapahit Kralına gönderdi. Oraya giderken Arya Damar'ın misafiri olarak iki ay Palembang'da kaldı. Arya Damar'ı neredeyse Müslüman olmaya ikna ediyordu. Arya, eski bâtıl inançlarına kuvvetle bağlı olan halkının korkusundan dolayı İslâm'ı açıktan tasdik etmeye cesaret edememişti. Yoluna devam eden Raden Rahmet, Gresik'e geldi. Burada Şeyh Mevlana Cumadu'l-Kübra adında bir Arap tebliğci, onu Doğu Cava'nın vaad edilen İslâm elçisi olarak karşıladı, putperestliğin yıkılışının pek yakın olduğunu ve onun gayretlerinin, birçok kimsenin dine girmesiyle netice bulacağını haber verdi. Macapahit'te, Kral ve Chamba prensesi tarafından çok büyük bir nezaketle kabul edildi. Kral bizzat İslâm'a girmek istememekle beraber, Raden Rahmet'e o kadar iltifat ve saygı gösteriyordu ki, onu Gresik'in 3.000 ailenin yaşadığı Ampel'e vali yaptı ve inancını serbestçe yaşamasına izin verip, dinine insan kazanmasına müsaade etti. Burada bir müddet sonra emri altına verilenlerin çoğunu İslâm'a sevk etti.

Ampel şimdi, İslâm'ın Cava'daki ana merkezi hâline gelmişti ve dininin tebliği için çok iştiyaklı bir şekilde çalışan hükümdarın ünü her tarafa yayılmıştı. Bunun üzerine Mevlana İshak adında bir zat, onu irşad ve dâvette desteklemek üzere Ampel'e geldi ve adanın doğu ucunda bulunan Balambangan'da dini yaymakla vazifelendirildi. Burada, Kralın çok ağır hasta olan kızını tedavi etti ve minnettar kalan baba, kızını onunla evlendirdi. Bu kadın da büyük bir şevkle İslâm'ı benimsedi, babası da aynı şekilde bilgi almaya râzı oldu, fakat Mevlana, kızının tedavisi öncesi kraldan aldığı söze dayanarak, imanını açıktan ikrar etmesini talep edince, Kral öfkelenerek onu memleketinden kovdu ve kısa zaman sonra kızından doğacak çocuğunun da öldürülmesini emretti. Fa-

kat anne, bebeğini gizlice Gresik'e,[59] Müslüman bir dul kadına gönderdi. Bu kadın da bu erkek çocuğu bir anne şefkatiyle on iki yaşına gelinceye kadar büyütüp sonra Raden Rahmet'e emanet etti. Raden, çocuğun başından geçenleri öğrenince ona Raden Paku ismini vererek zaman içerisinde kızıyla evlendirdi. Raden Paku, sonradan Gresik'in güney batısında bulunan Giri'de bir cami yaptırdı ve burada binlerce insanın ihtidasını sağladı; ünü o kadar büyüdü ki, Raden Rahmet öldükten sonra, Macapahit Kralı, onu Ampel ve Gresik'in valisi yaptı.[60] Bu meyanda Gresik'te bazı tebliğ birimleri gönderildi. Raden Rahmet'in iki oğlu, kuzeydoğu sahilinin muhtelif bölgelerine yerleşerek gösterdikleri dini gayretleri ve bölgelerindeki ihtidalarla ün yaptılar. Raden Rahmet aynı zamanda Hoca Halife Hüseyin adında bir dâvetçiyi, komşu Madura adasına gönderdi; bu zat burada bir cami yaptırdı ve birçok kimseyi dine kazandırdı.

Şimdi Palembang valisi Arya Damar'a geri dönmemiz gerekiyor. O, çocuklarını kendisinin açıktan ikrar etmeye korktuğu dini üzerine yetiştirmiş gibi görünmektedir ve Raden Patah'ı yirmi yaşına gelince, kendisinden iki yaş küçük olan süt kardeşi Raden Hüseyin ile beraber Cava'ya göndermiştir ve onlar da Gresik'e çıkmışlardır. Kendisinin dışlandığının farkında olan ve annesinin görmüş olduğu zalimce muameleye öfkelenen Raden Patah, süt kardeşinin yanında Macapahit'e gitmemiş ve Raden Rahmet ile beraber Ampel'de kalmıştır. Raden Hüseyin ise yoluna devam ederek başşehre ulaşmış ve burada iyi karşılanıp bir bölgenin âmiri konumuna getirildikten sonra ise ordu kumandanlığına tayin edilmiştir.

---

59 Cavalıların büyük hürmet beslediği bu kadının mezarı bugün önemli bir ziyaretgâhtır. Bkz. Brumund, s. 186.

60 Veth (3), c. I, s. 235-236.

Bu sırada Raden Patah, Raden Rahmet'in kızıyla evlenerek, Gresik'in batısında geniş bir bataklık arazi ortasında Bintara diye bilinen büyük tabii bir sağlamlığa sahip bir mahalde yerleşim merkezi kurmuştu. Macapahit Kralı bu yeni yerleşim biriminden haber alır almaz, Raden Hüseyin'i kardeşini başkente gelerek biat etmeye râzı etmek üzere göndermişti. Raden Hüseyin, bu işte muvaffak olarak kardeşini alıp payitahta getirmişti. Sarayda hoş bir şekilde karşılanmış ve krala benzediği herkes tarafından fark edilince, Bintara'yı da içine alan bölgeye vali olarak tayin edilmişti. Hâlâ intikam ateşiyle yanan ve kendisini gayrimeşrû surette dünyaya getiren kralın hâkimiyetini yıkmaya kararlı olan Raden Patah, Ampel'e dönmüş ve Raden Rahmet'e planlarını açmıştı. Raden Rahmet onun garaz ve kinini yatıştırmak için büyük gayret göstermiş, ona, babası Macapahit Kralının elinden iyilikten başka bir şey görmediğini, onun temiz kalpli bir insan olduğunu hatırlatmış ve prensin bu kadar âdil ve bu kadar sevildiği bir zamanda, ona savaş açmanın ya da kötülükte bulunmanın dinen yasak olacağını hatırlatmış. Ancak, bu öğütlerle ikna olmayan (neticede görüneceği gibi) Raden Patah, Bintara'ya geri dönmüştür. Bintara'nın ise her geçen gün nüfusu artmakta ve gittikçe önem kazanmaktadır. Diğer taraftan civar bölgelerde çok sayıda insan İslâm'a döndürülmektedirler. Raden Patah, büyük bir cami inşa ettirdiği sırada Raden Rahmet'in ağır şekilde hastalandığı haberi geldi. Derhal Ampel'e koşturdu ve orada hastanın etrafının kendisini liderleri olarak gören İslâm dâvetçileri tarafından çevrilmiş olduğunu gördü. Onlar arasında Raden Rahmet'in yukarıda bahsi geçen iki oğlu, Giri'li Raden Paku ile ayrıca beş kişi bulunmaktaydı. Birkaç gün sonra Raden Rahmet son nefesini verdi ve böylece Raden Patah'ın intikam planlarının önündeki son engel de kalkmış oldu. Sekiz reis onunla bera-

ber Bintara'ya gittiler ve burada caminin tamamlanmasında yardımcı oldular.[61] Bu kişiler, Macapahit'e karşı teşebbüsünde ona destek vereceklerine söz verdiler. Bütün Müslüman beyler bu ittifaka katıldılar. Sadece Raden Hüseyin, raiyeti ile beraber efendisine sâdık kaldı ve isyancı dindaşlarıyla kader birliği yapmaya yanaşmadı.

Ayrıntılarına girme ihtiyacında olmadığımız uzun süreli bir mücadele yürütüldü ve 1478 yılında[62] yedi gün aralıksız devam eden şiddetli bir çarpışma sonunda Macapahit düştü. Böylece doğu Cava'daki Hindu üstünlüğü Müslüman iktidar ile ikame edilmiş oldu. Kısa bir müddet sonra, Raden Hüseyin, raiyeti ile beraber müstahkem bir yerde kuşatılarak teslim olmaya zorlandı ve Ampel'e getirildi. Burada kardeşi tarafından sevgiyle karşılandı. Hindu dinine sâdık kalan çok sayıda kimse 1481 yılında, şu anda bile Siva'ya tapınmanın hâkim bir din konumunda olduğu Bali adasına kaçtı.[63] Başkaları, Macapahit beylerinin liderliğinde küçük krallıklar oluşturmuş gibi görünmektedir bi bunlar büyük Hindu başşehri düştükten sonra bir süre daha inançsız kalmışlardır.

---

61 Bu cami hâlâ ayaktadır ve Cavalılar tarafından adalarındaki en kutsal mekânlardan biri olarak görülmektedir.

62 Bu tarihin çok erken olduğuna dair pek şüphe yok gibi görünüyor. Portekizli otoritelerin araştırılması, Macapahit'in kırk yıl sonrasına kadar düşmediği sonucunu getirmektedir.

63 Bali adası ahalisi, bugüne kadar Müslümanların ateşli tebliğ gayretlerine direnmişlerdir; gerçi zaman zaman ihtidalar olmuş ve 862.000 üzerindeki nüfusun 3.000'ini meydana getiren küçük bir Müslüman cemaati kurulmuştur. Adanın ticaret maksadıyla gelenler için elverişli konumda oluşu, çok sayıda yabancıyı sahillerine çekmiş ve bunlardan çoğu daha sonrada adaya yerleşmişlerdir. Bu yerleşimcilerden kimileri yerlilerden uzak dururken, kimileri onlarla evlilik ilişkileri içine girmiş ve netice itibarıyla nüfusun çoğunluğu arasına karışmıştır. Bu ikinci kısmın gayretleri sebebiyledir ki, İslâm çok yavaş ama emin adımlarla ilerleme kaydetmiştir

Müslüman reislerin idaresi altında bile, orta Cava halkı uzun süre inançsız olarak kaldı ve İslâm'ın, kuzey sahilinde bulunan ilk misyonerlik faaliyeti merkezlerinden güneye doğru ilerlemesi asırlar aldı; günümüze kadar bile eski Hindu dininin etkisi, orta Cava Müslüman toplumunun dini düşüncelerinde çarpıcı bir şekilde kendini göstermektedir. Adanın bu bölümünde Hinduizmin salmış olduğu derin köklerin kayda değer delillerinden birisi, 1768 yılına kadar Hindu hukuk kitaplarının, özellikle Manu hukukunun sahip olduğu otoritenin, daha çok İslâm mevzuatı ruhuna göre hazırlanmış olan hukuk kitaplarına meydan vermemiş olmasıdır.[64]

İslâm, adanın doğu kısımlarına, birkaç yıl sonra, muhtemelen bir sonraki asrın başlangıcında Çeribon'lu Hoca Nureddîn İbrahim'in tebliğ faaliyeti ile girmiştir. Cüzzamlı bir kadını tedavi etmekle büyük ün kazanmış ve neticede binlerce insan yeni dinin akidelerini öğrenmek üzere ona gelmişlerdir. Başlangıçta komşu reisler, harekete karşı durmaya çalışmışlar fakat muhalefet edişlerinin işe yaramadığını görünce, kendileri de bu dalgaya kapılmış ve bir çoğu İslâm dinine girmişlerdir.[65] Çeribon'lu Hoca Nureddîn İbrahim oğlu Mevlânâ Hasanüddîn'i, adanın en batıdaki vilayeti ve müşrik Pajajaran devletinin tâbisi durumunda olan Bantam'da İslâm dinini tebliğ etmek maksadıyla göndermiştir. Burada gayretleri kayda değer ölçüde başarıya ulaşmış ve ihtida edenler arasında sayıları 800'ü çilekeş kimseler bulunmuştur. Ülkenin bu bölümüne ait vakayinamelerde, bu genç beyin, İslâm'ı kılıç zoruyla değil, barışçı yollarla ikna ederek yaydığından özellikle bahsedilir.[66] Daha sonradan babası ile

64 *Encyclopaedie van N.-I.,* c. II, s. 523.
65 Veth (3), c. I, s. 245, 284.
66 Raffles, c. II, s. 316.

birlikte hac farizasını yerine getirmek için Mekke'ye gitmiş ve döndükten sonra, kılıcını hiçbir şekilde kınından çıkarmadan, tamamen gönül kazanma metodlarıyla dinine adam kazanarak gücünü Sumatra'nın komşu sahiline kadar genişletmiştir.[67]

Fakat İslâm'ın Cava'nın batısında ilerleyişi doğuda olduğundan çok daha yavaş görünmektedir; Siva'ya tapanlar ile Peygamberin ümmeti arasında uzun bir mücadele husule gelmiştir ve muhtemelen on altıncı asrın ortasına kadar, Cava tarihinin bir döneminde adanın batı kısmındaki beylikler üzerinde hükümran olan Hindu Pajajaran krallığı son bulmamış,[68] diğer taraftan daha küçük inançsız topluluklar çok daha sonraki dönemlere kadar ayakta kalmışlar[69] –ve hatta bazıları günümüze kadar bile yaşamışlardır. Bunlardan, Baduwiler diye adlandırılanların tarihi özel bir ilgiyi haizdir. Bunlar, eski dinin bağlılarının soyundan gelmektedirler ki, bunlar Pajajaran'ın düşmesinden sonra ormanlık bölgelere ve dağların kuytu yerlerine kaçarak atalarının dinini kesintisiz bir şekilde yaşamışlardır. Daha sonraki zamanlarda, Bantam'ın Müslüman Sultanının idaresine boyun eğince, bu putperest inanca bağlı kalanların sayısını artırmamak şartıyla, dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine izin verilmiştir.[70] İfadesi garip ama, Hollanda idaresi uzun zamandır Cava'da yerleştiği ve bu eski anlaşmaya uyma mecburiyeti olmamasına rağmen, bu kimseler hâlâ eski şartlara riayet etmektedirler. Sayılarını kati bir şekilde kırk hâne ile sınırlı tutarlar ve cemiyet bu sınırı geçtiği zaman bir ya da daha

67 Veth (3), c. I, s. 285-286.

68 Veth (3), c. I, s. 305, 318-319.

69 1596 yılında Cava'da bulunan bir seyyah, çok sayıda putperest nüfusa sahip iki ya da üç krallıktan bahseder. (Niemann, s. 342).

70 Raffles, c. II, s. 132-133.

fazla aile, iç halkadan ayrılarak civardaki köylerin birinde Müslüman nüfusun arasında ikamet etmek zorundadır.[71]

Fakat, Cava'nın batısında din değiştirme faaliyeti, adanın diğer bölümlerinden çok daha yavaş ilerlemesine rağmen, yine de, çoğunlukla Hinduizmin buradaki insanlar arasında adanın merkezindeki kadar kök salmamış olmasından dolayı, İslâm'ın yerini aldığı dinsizlik üzerindeki zaferi, hemen Macapahit Racalarının yönetimine giren bölgelerdekinden daha mutlak olmuştur. Burada İslâm şeriatı yaşayan bir güç durumundadır ve ülkeye Arabistan'dan getirilen medeniyet, yönetimle ve insanların hayatıyla içli dışlı olmuştur; ifade edildiği gibi, günümüzde dinini öğrenen ve Mekke'ye giderek hac farizasını yerine getirmiş olan batı Cava Müslümanları, kural olarak nüfusun en zeki ve müreffeh kısmını oluşturmaktadırlar.[72]

Cava nüfusunun büyük bir kısmının, adada Müslüman devletlerin kurulmasının ardından asırlar boyunca putperest olarak kaldıklarını daha önceden görmüştük. Günümüzde, bazı istisnalarıyla Cava nüfusunun tamamı Müslümandır. Birçok hurafe ve âdetin putperest atalarından günümüze kadar kalmasına rağmen, yine de insanlar, mütemadiyen İslâm'a uygun bir hayat tarzına yönelme içindedirler. Bu uzun süren din değiştirme faaliyeti suhuletle ve ağır ağır olmuştur ve bu adadaki Müslüman devletlerin gelişmesi, onun dinî olmaktan ziyade siyasî tarihine dayanmaktadır, zira dinin yayılması, prenslerden daha çok dâvetçilerin faaliyetiyle gerçekleştirilmiştir.

Cava Müslümanları Hindu yönetimi aleyhine planlar yapıp, güç kullanarak ülke yönetimini ellerine geçiriyorlarken,

---

71 Metzger, s. 279.

72 L.W.C. van den Berg (I), s. 35-36; C. Poensen, s. 3-8.

Takımadanın diğer bölgelerinde, irşad ve tebliğ faaliyetlerinde ağır fakat emin adımlarla başarı elde eden Müslüman dâvetçilerin vaazları ile tamamen suhuletli yapıda bir inkılâb hareketi devam ettirilmekteydi. Dikkatlerimizi önce Molukka adalarındaki tebliğ hareketinin tarihine çevirelim.

Karanfil ticareti, çok erken zamanlardan itibaren Molukkaları, Takımadanın batı yarısının adalıları ile irtibat haline getirmiş olsa gerek ve adaya ticaret yapmak maksadıyla gelen Müslüman Cavalılar ve Malaylar, dinlerini sahildeki yerliler arasında yaymışlardır.[73] Macellan'ın arkadaşları geri döndüklerinde, bu insanların, Molukkanlara inançlarını anlatmalarıyla ilgili ilginç bir hikâye rivayet etmişlerdir: "Bu adaların,[74] İspanyolların gelişinden birkaç yıl önceki emîrleri, ruhun ölümsüzlüğüne inanmaya başlamışlardı. Bunları bu inanca sevk eden, gördükleri güzel bir kuşun yere ve yer ile irtibatlı hiçbir şey üzerine konmamasıydı. Bu adalarda ticaretle uğraşan Müslümanlar, onlara bu güzel kuşun cennetten olduğunu, cennetin ise ölenlerin ruhlarının istirahat ettikleri yer olduğunu söylediler. Bunun üzerine oradaki emîrler, ruhların mekânı olan cennet ile ilgili harikulâde vaatlerde bulunan Müslümanların inancına katıldılar."[75]

---

73 De Barros, Dec. iii, Liv. v, cap. v, s. 579-580; Argensola, s. IIB.

74 Bu dönemde Molukkalar, çoğunluğu itibarıyla Ternate, Tidor, Gilolo ve Batjan adında dört bölge hükümdarının yönetimi altında bulunmaktaydı. Birincisi en güçlüsü idi: Sınırları Ternate'ya kadar ve küçük komşu adalara, Halemahera'nın bir bölümü, Celebes, Amboina ve Bunda adalarının büyük bir bölümüme uzanıyordu. Tidor Sultanı, Tidor ve bazı küçük komşu adalar, Halemahera'nın bir bölümüne, burası ile Yeni Gine arasında bulunan adalarla beraber Yeni Gine'nin batı sahili ve Ceram'ın bir bölümünde hüküm sürüyordu. Gilolo Sultanının sınırları, Halemahera'nın orta bölümü ile Ceram'ın kuzey sahilinin bir kısmına münhasır gibi görünmektedir; diğer taraftan Batjan Sultanı, Batjan ve Obi gruplarına hükmetmiştir. (De Hollander, c. I, s. 5).

75 *Massimiliano Transilvano* (Ramusio, c. I, s. 351 D.).

İslâm burada ilk olarak on beşinci asırda ilerleme kaydetmiş gibi görünmektedir. Tidor'un putperest krallarından biri, Şeyh Mansur adında bir Arap'ın telkinlerine teslim olup, tebasının bir çoğu ile birlikte İslâm'ı benimsemişlerdir. Kralın putperestken olan ismi Tjireli Lijatu, Cemaleddîn'e çevrilirken, en büyük oğluna Arap hocanın ismi verilip Mansur dendi.[76] Macellan'ın talihsiz ölümünden kısa zaman sonra 1521 yılında Tidor'a ulaşan İspanyol heyetini ağırlayan oğul Mansur idi. Bu heyetin tarihçisi olan Pigafetta, ondan Raia Sultan Mauzor ismiyle bahsetmekte, elli beş yaşın üzerinde olduğunu ve Müslümanların bu adalara yaklaşık elli yıl önce geldiklerini söylemektedir.[77]

İslâm, komşu Ternate adasında biraz daha erken tutunmuş gibi görünmektedir. Bu adaya, İspanyolların Tidor'a ulaştığı yıl gelen Portekizlilerin yerlilerden öğrendiklerine göre, İslâm buraya seksen yıl önce girmişti.[78]

Portekiz kayıtlarına[79] göre de Ternate Sultanı, Müslüman olan ilk Molukkan reisi idi. İslâm'ın bu adaya girişiyle ilgili anlatılan menkıbe, Datu Molla Hüseyin adında bir tâcirin halkın huzurunda Kur'ân okuyarak nasıl merak uyandırdığından bahsetmektedir; onlarsa kitapta yazılı olan harfleri taklit etmeye çalışmışlar, fakat okuyamamışlar, bu sebeple tâcire, kendileri okuyamazken, onun nasıl okuduğunu sormuşlar; o da cevabında, onu okumak için önce Allah'a ve Rasûlüne iman etmek gerektiğini söylemiş; bunun üzerine onun öğreteceklerini kabul etmeye gönüllü olduklarını ifade edip İslâm'a girmişler.[80] Bu adalardaki bağımsız idareciler ara-

76 P.J.B.C. Robide van der Aa.

77 Pigafetta, c. I, s. 365, 368.

78 J. de Barros, *Da Asia,* Dec. iii, Liv. v, başl. v, s. 580

79 De Barros, a.g.y.

80 Simon, s. 13.

sında en baştaki yeri işgal etmiş olan Ternate Sultanı'nın Müslüman olmak için 1495 yılında Cava'daki Gresik'e seyahat ettiği söylenmektedir.[81] Propaganda çalışmalarında, yeni dinin kaidelerini öğrenmek maksadıyla Amboina'da bulunan Hitu'dan Cava'ya gelen ve dönüşünde de İslâm'ı Amboina halkı arasında yayan Pati Putah denilen birisi tarafından desteklenmiştir.[82] Ancak İslâm, ilk başta yavaş ilerleme kaydetmiş ve eski inanç ve efsanelerine sıkı sıkıya bağlı bulunan adalıların ciddi muhalefeti ile karşılaşmış gibi görünmektedir. Öyle ki, eski putperestlik anlayışı bir müddet Kur'ân'ın düsturlarıyla kabaca karışmış bir şekilde devam etmiş ve insanların zihinleri sürekli tereddüt içersinde kalmıştır.[83] Portekiz istilâsı da İslâm'ın yayılışını olması gerekene göre yavaşlatmıştır. İnsanlara İslâm'ın hükümlerini öğretir vaziyette buldukları Kadıyı sürmüşler ve putperest topluluk arasında Hıristiyanlığı yaymışlar, kısa süreli olsa da, kayda değer başarı elde etmişlerdir.[84] Kısa süreli olmuştur çünkü, Molukkalar, on altıncı asrın ikinci yarısında Portekizlileri kendi iç sıkıntılarıyla meşgul olmalarını fırsat bilerek, Hıristiyanlara karşı şiddetli bir baskı başlatmışlardır. Hıristiyanların bir çoğu ölmüş ve bir çoğu da inançlarından vazgeçmişlerdir; böylelikle Hıristiyanlık, kazanmış olduğu zemini tamamen kaybetmiştir.[85] Bu zamandan sonra Hıristiyanların siyasî üstünlüklerine karşı olan muhalefet, batıdan artan sayılarla gelen Müslüman hocaların iyi karşılanmalarını sağlamıştır.[86] Hollandalılar, on yedinci asırda bu adalardan

81 Bokemeyer, s. 39.
82 Simon, s. 13.
83 Argensola, s. 3-4.
84 *A.g.e.,* s. 15 B.
85 *A.g.e.,* s. 97, 98.
86 Argensola, s. 155, 158.

İspanyolları ve Portekizlileri çıkararak, Molukka'da Hıristiyanlığın tamamen ortadan silinmesine sebep olmuşlar; Cizvit papazları da Ternate'de kalmış olan Hıristiyan halkın geri kalan kısmını Filipin adalarına nakletmişlerdir.[87]

Bir müddet din değiştiren kimseler sadece sahilde yaşayanlarla sınırlı kalmış olsa da, İslâm Molukkaların geri kalanına bu adalardan yayılmıştır.[88] Dine girenlerin çoğu, Malaylar arasından gelmekteydi. Malaylar, küçük adaların çoğunun nüfusunun tamamını oluşturuyorlar ve sahil bölgelerindeki büyük arazilerde ikamet ediyorlardı, iç kısımlarda ise Alfurlar ikamet etmekteydiler. Sonraki zamanlarda Alfurlar arasından da dine girenler olmuştu.[89] 1521 yılı gibi erken tarihte bile Halemahera adasının batısında, Gilolo'da Müslüman bir krallık vardı.[90] Son zamanlarda hâkim dinin lehine çıkarılan kanun ve düzenlemelerin mevcudiyeti, İslâm'ın Alfurlar arasında da yayılmasını bir dereceye kadar kolaylaştırmıştır. Mesela onlardan herhangi birisinin Müslüman bir kız ile gayri meşrû bir ilişkisi sabit olursa, onunla evlenip Müslüman olmak zorundadır; Müslümanlarla evlenen Alfur kadınları, kocalarının dinine girmek zorundadırlar; kanuna karşı işlenen bir suç, ihtida etmek şartıyla affedilebilir; reisler arasında bir boşluğun doldurulmasında, adayın açıkça hak sahibi olmasından ziyade, Müslüman olmaya arzusu bulunup bulunmadığına bakılır.[91]

Aynı şekilde, İslâm on altıncı yüzyılın başlangıcı kadar erken zamanlarda tutunmuş olmasına rağmen, büyük ölçüde

87 Onların torunları hâlâ Luzon adasındaki Cavité bölgesinde bulunmaktadırlar. Crawfurd (I), s. 85.

88 W.F. Andriessen, s. 222.

89 T. Forrest, s. 68.

90 Pigafetta (Ramusio, c. I, s. 366).

91 Campen, s. 346; *Koloniaal Verslag van 1910,* s. 56; 1911, s. 52.

sahil kısmına münhasır kalmıştır. Bu vakitlerde İslâm, 1478 yılındaki yıkılışına kadar Hindu Macapahit krallığının[92] haraca bağladığı ve güneyde yerleşmiş bir krallık olan Banjarmasin halkı tarafından benimsenmişti; onlar dine geçişlerini, Hindu Macapahit krallığı'nın harabeleri üzerinde yükselmiş olan Müslüman devletlerden birine borçludurlar.[93] Hikâyesi şöyledir: Banjarmasin halkı, bir isyanın bastırılmasında yardım talebinde bulunmuş ve yeni dini benimsemeleri şartıyla onlara yardım edilmiştir; bunun üzerine, Cava'dan bazı Müslümanlar gelerek isyanı bastırmışlar ve dine döndürme faaliyeti başlatmışlardır.[94] Kuzeybatı sahilinde, 1521 yılında buraya gelen İspanyollar, Brunei'de Müslüman bir kral bulmuşlardır.[95] Az bir zaman sonra 1550 yılında, İslâmiyet, Sumatra'da[96] bulunan Palembang'tan gelen Araplar tarafından, adanın batı kısmındaki Sukadana krallığına[97] sokulmuştur. Ülke yönetiminde bulunan kral, atalarının dinini terk etmeyi kabul etmemiş, fakat ölümünden (1590 yılında) önce geçen kırk yıllık zaman zarfında, yeni din kayda değer oranda ilerleme sağlamış görünmektedir. Bu kralın halefi, Müslüman olmuş ve İslâm'ın çok önceden yerleşmiş olduğu belli olan komşu bir adanın prensinin kızıyla evlenmiştir;[98] onun yönetimde olduğu süre zarfında adayı 1600 yılında zi-

92 Dulaurier, s. 528.

93 Demak, Cava'nın kuzey sahilinde, Borneo'nun güney tarafının karşısında.

94 Hagemann, s. 236-239.

95 Pigafetta (Ramusio, c. I, s. 363-364).

96 Dozy (1), s. 386.

97 Bu ülke, Hindu Macapahit krallığından gelen bir koloni tarafından kurulmuş (De Hollander, c. II, s. 67) ve tabiatıyla Cavalıların din değiştirmelerinin ardından İslâm'ın tesiri altına girmişlerdir.

98 Veth (2), c. I, s. 193.

yaret eden bir seyyah[99] Müslümanlığın sahil boyunca yaygın bir din olduğundan bahsetmiştir. Ancak seyyahın anlattığına göre, iç kısımlarda yaşayanların tamamı putperest idiler; bunların çoğu günümüze kadar öyle kalmışlardır. İslâm'ın Sukadana krallığında ilerleyişi, Müslüman dünyanın merkezinin dikkatini bu uzak bölgeye çeker gibi görünmüş ve bir sonraki hükümdarın döneminde Şeyh Şemseddîn adında bir zat Mekke'den buraya gelmişti. Beraberinde hediye olarak Kur'ân-ı Kerîm ile iri Yemen taşından mamûl bir yüzük getirmişti. Elindeki mektupta, dinin bu savunucusuna Sultan Muhammed Safiyyüddin nâmında şerefli bir ünvan takdim edilmiştir.[100]

On sekizinci asrın ikinci yarısında, Borneo'nun kuzeyinin iç kısımlarında ikamet eden ve İdaanlar denen bir kabilenin, sahildeki Müslümanlara, kendilerinin henüz sahip olmadıkları bir dine sahip olmalarından dolayı çok büyük saygı besledikleri söylenmektedir.[101] Borneo'daki İdaanlar hakkındaki bilgisini 1761'den 1764'e kadar kaldığı süre zarfında elde eden Dalrymple'in anlattığına göre, onlar "kendi cehaletleri konusunda pişmanlık içerisindedirler ve o hususta kendilerini beğenmemektedirler; zira Müslümanların evlerine gittiklerinde ya da gemilerine bindiklerinde, yaratıcılarını bilen üstün zeki insanlar diye Müslümanları kendilerinden üstün tutup hürmet gösterirler; Müslümanların yattıkları yerlerde ayakta dururlar ve çalıdan yapılmış olan aynı sepete ellerini sokmazlar. Son derece tevazu içinde kendi paylarını alırlar

99 Olivier de Noort. (*Histoire Generale des Voyages,* c. XIV, s. 225, The Hague 1756).

100 "Safiyyüddin", dini temiz anlamındadır; 1677 yılında vefat etti; babası Müslüman bir isim almış gibi görünmüyor, en azından putperest ismi olan Panembahan Giri-Kusuma olarak biliniyor. (Netscher, s. 14-15).

101 Thomas Forrest, s. 371

ve her alışlarında, başları eğik ve el hareketleriyle, O'nu bilenlere duydukları saygıdan dolayı, gözle görülmeyen Allah'a duydukları hürmeti gösterirler."[102] Bu insanlar o zamandan beri İslâm inancını benimsemiş görünmektedirler.[103] Bu durum, İslâm'ın, medeniyet ölçeğinde aşağı durumda olan kabileler üzerinde meydana getirdiği güçlü etkinin sayısız örneklerinden birisidir. Zaman zaman sayısız yerleşimcilerden, yani Çinlilere (ki onlar, yedinci asırdan beri buralarda yerleşim birimlerine sahiptirler)[104] ilaveten Araplar, Bugiler ve Malaylardan ve diğer ülkelerden adaya getirilmiş olan kölelerden dine katılan başka kimseler de olmuştur; öyle ki, bugün Borneo'da bulunan Müslümanlar ırkî bakımdan çok karışık bir topluluktur.[105] Bu yabancılardan çoğu, Borneo'ya ilk geldiklerinde putperesttiler ve hâkimiyetleri altına aldıkları veya iç kısımlara sürdükleri Dyaklardan daha üstün bir medeniyetten idiler. Dyaklar buralarda çoğunluk itibarıyla putperest olarak kalmışlar, ancak adanın batı kısmında Dyaklardan küçük gruplar zaman zaman İslâm'ı benimsemişlerdir.[106] Putperest Dyaklar, Hıristiyan misyonerlerin telkinlerinden daha ziyade Müslüman tebliğcilerin sözlerini kabule meyillidirler, hatta daha önce Hıristiyanlığa geçmiş olanların sonradan dönüp Müslüman oldukları da görülmüştür. Müslümanlar, hem putperest ve hem de Hıristiyan Dyaklar arasından insan kazanmak için büyük gayret göstermektedirler.[107]

Celebe adalarında, İslâm'ın benzer şekilde yavaş ilerleme-

102 *Essay towards an acourt of Sulu,* s. 557.
103 B. Panciera, s. 161.
104 J. Hageman, s. 224.
105 Veth (2), c. I, s. 179.
106 De Hollander, c. II, s. 61.
107 Coolsma, s. 556. *Koloniaal Verslag van 1911*, s. 38, 41; 1912, s. 30.

sine rastlamaktayız. İslâm, yükselişini sahil halkı arasında kazanmakta ve daha sonra yavaş yavaş iç kısımlara doğru yol almaktadır. Ancak, halkın sadece daha medeni olanları İslâm'ı benimsemişlerdir; bunlar da Macassarlar ve Bugiler olmak üzere başlıca iki gruba ayrılmaktadırlar. Bu iki grup yarımadanın güneybatısında yerleşmektedirler, ancak Bugiler, başka yarımadalardaki sahil nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Halkının neredeyse tamamı Müslüman olan güneybatı yarımadası haricinde, adanın iç kısmı hâlâ putperestttir ve çoğunlukla Alfurlar tarafından mesken tutulmaktadır. Alfurlar, medeniyet bakımından alt derecelerde olan bir ırktır ve aynı zamanda kuzey, doğu ve güneydoğu yarımadalarının halkının çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Bu adaların ilki olan Minahassa'nın en uç kısmında, büyük sayılar hâlinde Hıristiyanlığa geçmişlerdir. Portekizlilerin adanın bu kısmında iyice yerleşmesinden sonrasına kadar Müslümanlar buralara gelmemişlerdir ve onlar tarafından Roma Katolik mezhebine döndürülen Alfurlar, misyonerleri Minahassa'da çok büyük başarılar elde eden Hollandalılar tarafından Protestanlığa döndürülmüşlerdir. Fakat İslâm, adanın, gerek Hollanda Hükümeti tarafından doğrudan doğruya yönetilen, gerekse yerli reislerin idaresi altında bulunan farklı bölgelerindeki putperest Alfur kabileleri arasında yavaş yavaş mesafe almaktadır.[108]

Portekizliler 1540 yılında adaya ilk geldiklerinde, Macassar krallılığının başkenti Gowa'da sadece birkaç yabancı Müslüman bulmuşlardı ve yerliler hâlâ din değiştirmemişlerdi. İslâm'ın burada genel olarak kabul görmesi, on yedinci asrın başlarına kadar gerçekleşmemişti. Puta tapan bir halkın gönlünü kazanmak için Hıristiyan misyonerleriyle İslâm

108 *Med. Ned. Zendelinggen,* c. XXXII, s. 177; c. XXXIV, s. 170.

dâvetçilerinin birbirleriyle âdeta yarıştıklarını gösteren tarihî birkaç hâdiseden biri özellikle ilginçtir: "Portekizliler böylesine büyük bir ülkenin keşfini, büyük neticelerin elde edilmesine vasıta olabilecek hâllerden saymış ve alınması kolay olmayan fakat, diğer taraftan, müttefik olmaya layık ya da iyi kullanılınca faydasının görebilecekleri bu kimselerin gönlünü kazanmak maksadıyla tedbirler alınmıştı.

Bu halk çok daha cesurdu ve bunun yanı sıra Hintlilerin çoğundan daha makûldü; bu sebeple, Avrupalılarla temaslarının neticesinde, genel olarak, kendi dinlerinin akla uymayan ya da bir anlamı olmayan inançları barındırdığını sezmeye başlamışlardı. Molukka valisi Don Antonio Galvano'nun çalışmalarıyla Hıristiyanlaştırılan bazıları, yeni dini öğretilebilecek kadar eğitim almış değillerdi. Ancak bütün halk eski bâtıl inançlarını inkâr ederek hemen deist olmuşlardı. Bununla beraber, Malakka ve Açhin'e[109] adamlar göndererek, birisinden rahip, diğerinden ise Müslüman âlimler talep etmişler ve bunlardan ilk gelenin dinine girmeye karar vermişlerdi. Portekizliler o zamana kadar dinlerinde pek gayretli kabule edilirlerdi. Fakat Malakka Valisi Don Ruis Perera, bu hususta göstermiş olduğu kayıtsızlık sebebiyle talep edilen papazların gönderilmesinde ihmalkâr davranmıştır. Diğer taraftan inancında sağlam bir Müslüman olan Açe Kraliçesi, Celebes adası halkının arzusunu öğrenir öğrenmez bir gemiyi içindeki âlim ve imamlarla birlikte hemen göndermişti. Bu Müslüman tebliğciler dinlerini, halk arasında etkili bir şekilde yaymışlardı. Bundan bir müddet sonra Hıristiyan papazlar gelmişler ve İslâm şeriatı aleyhine konuşmuşlar, nâfile çabaları bir netice vermemişti: Celebes halkı artık seçimini yapmıştı, onları seçtikleri dinden çevirmenin imkâ-

109 Yani, Açe.

nı yoktu. Ancak adanın krallarından birisi önceden Hıristiyanlığı benimsemiş olduğundan dininden vaz geçmediği gibi tebasının çoğu da Hıristiyan kalmıştı. Buna rağmen Celebes halkının umumiyeti Müslüman olmaya devam etmişlerdir ve bu güne kadar da böyle gelmişler ve Hint adaları içerisinde İslâm'ın en gayretli bağlıları olmuşlardır."[110]

Bu ihtida hâdisesinin 1603 yılında olduğu söylenmektedir.[111] Modern külliyatta bundan sıklıkla bahsedilmiş olması hikâyenin sahihliği konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır.[112] Gowa'nın kuzeyine düşen ve burasıyla daima konfedere halde olmuş bulunan küçük Tallo beyliğinde, hâlâ Makassarlılara gelen Hatip Tungal adında en ünlü dâvetçilerden birisinin türbesi görülebilmektedir. Bu devletin hükümdarı, ihtidasından sonra yeni dinin en iştiyaklı savunucusu olduğunu ispat etmiş ve bu din, onun tesiri ile Makassar dilini konuşan kabilelerinin hemen tamamı tarafından benimsenmiştir. Hareketin neticesi pek de barışçı bir tarzda seyretmemiştir. Makassarlar, benimsedikleri yeni dinin heyecanına kapılarak, onu komşuları Bugilere zorla kabul ettirmek teşebbüsünde bulunmuşlardır. Gowa kralı, Boni kralına gerçek Allah'a iman ettiği takdirde kendisine her hususta eşit muamelede bulunulacağını teklif etmişti. Boni kralı, meseleyi halkına danıştığında onlar, "Henüz savaşa girmedik, dolayısıyla mağlup sayılmayız" demişlerdir. Savaşmayı denemiş-

110 John Harris, *Navigantium atque Itinerantium Biblioteheca,* c. I, s. 682, London 1764.

111 Crawfurd (I), s. 91. *The Encyclopaedie van N.-I.,* c. I, s. 216.

112 Fernandez Navarette, 1646 yılında Filipin Adalarına giden bir İspanyol rahibidir (*Collection of Voyages and Travels,* s. 236, London 1752; Tavernier, 1648 yılında Makassar'ı ziyaret etmiştir (*Travels in India,* s. 193, London 1678); Itinerarium Orientale R.P.F. Philippi à SSma. *Trinitate Carmelitae Discalceati ab ipso conscriptum,* s. 267, Lugduni 1649.

lerse de neticede mağlup olmuşlar. Bu minval üzere kral Müslüman olmuş ve kendi kararıyla, inancını tebasına, komşuları olan küçük devletlere zorla kabul ettirme teşebbüsünde bulunmuştur. İfadesi gariptir ama, halk yardım için Makassar kralına müracaat etmiş, o da Boni kralına aşağıdaki sorulara cevap talep eden elçiler göndermiştir: "Kral, yaptığı baskıları Hz. Peygamber'den gelen bir ilhamla mı yapmaktadır? –veya eski bir âdete mi ya da şahsî bir arzusuna mı uymaktadır? Eğer birinci sebepten dolayı ise, Gowa kralı bilgi talep etmektedir; eğer ikinciden dolayı ise, ona samimi olarak işbirliği teklifi sunmaktadır; eğer üçüncüden dolayı ise, Boni kralı bu işten vazgeçmelidir, zira baskı uygulamakta olduğu kimseler Gowa'nın dostudurlar. Boni kralı cevap vermemiş ve ülkeye büyük bir ordu sokan Makassarlar, onu peş peşe yapılan üç savaşta mağlup edip, ülkeden kaçmaya zorlamışlar ve Boni'yi vilayet seviyesine indirmişlerdir. Otuz yıllık tâbiiyet döneminden sonra, Boni halkı, Hollandalıların yardımıyla, Makassarlara karşı ayaklanmış ve önceki efendilerinin yerine Celebes kabilesinin liderliğini benimsemişlerdir.[113] İslâm, Bugiler arasında şüphesiz ağır ve tedricî sûrette yayılmış görünmektedir.[114] Fakat yeni dini bir kere benimseyince, din onları, Araplarda olduğu gibi harekete geçirmiş (gerçi bunlarda yeni harekete geçirilen enerji farklı yönlere dönmüştür)– ve onları şu anda oldukları hâle, yani birdenbire Takımadanın en cesur insanları, en girişimci tâcir-

113 Crawfurd, c. II, s. 385-389.

114 "Yeni din adına uzun zamandır alışılmışın dışında bir gayrette bulunulmuş gibi görünmüyor. Yenilikten nefret etme ve eski âdete en ısrarcı ve dindarca bağlanış, Celebes halkının, Doğu adalarının bütün diğer topluluklarından çok ayrı olduklarını göstermektedir. Bunlar en başta İslâm'ın yayılmasında en ciddi engelleri oluşturmuşlardır. Belki de uzunca bir süre yeni dini benimsemeyişlerinin sebebi buydu; bu da kadîmlik kisvesine bürününce olmuştu." Crawfurd (2), c. II, s. 387.

leri ve denizcileri hâline getirmiş gibi görünmektedir.[115] Ticaret gemileriyle takımadanın her tarafına, Yeni Gine sahilinden Singapur'a kadar gitmektedirler ve onlara ait olan ve kurulmasında Bugiler'in özellikle ön plana çıktığı çok sayıdaki yerleşim yeri, İslâm'ı, ahalisinin putperest olduğu birçok adaya tanıtmaktadır: Mesela onların kolonilerinden birisi, Flores'in güney sahilinin kayda değer bir kısmına kadar uzanan bir eyalette bulunmaktadır. Burada, önceden kısmen Roma Katoliklerinden oluşan yerli nüfusla kaynaşarak ahalinin tamamını İslâm'a sevk etmeyi başarmışlardır.[116]

Bugiler, ilk bulundukları ada olan Celebes'te de tebliğ faaliyetlerini ticarî teşebbüsleriyle birleştirmişlerdi ve kuzey yarımadadaki[117] Bolaang-Mongondou adındaki küçük krallıkta, içinde bulunduğumuz asırda, din değiştirmeleri on yedinci asrın sonundan itibaren başlayan Hıristiyan bir topluluğu İslâm'a kazanmayı başarmışlardır. Bolaang-Mongondou'nın ilk Hıristiyan kralı Jacobus Manopo (1689-1709) idi ve onun zamanında, Hollanda Doğu Hindistan Şirketinin tesiriyle ve Hollandalı din adamlarının misyonerliğiyle Hıristiyanlık hızla yayılmıştı.[118] Onun halefleri 1844 yılına kadar hep Hıristiyan idiler ve bu yılda yönetimde bulunan Raca Jacobus Manuel Manopo İslâmiyet'i benimsedi. Onun ihtidası, asrın başından itibaren faal durumda olan irşad ve tebliğ çalışmaları dizisinin neticesinde gerçekleşmişti. Bu dönemlerde bazı Müslüman tâcirlerin –Bugiler ve diğerleri– iştiyaklı gayretleri, güney Mongondou krallığının sahil kasabalarının

115 Crawfurd (1), s. 75; De Hollander, c. II, s. 212.

116 *A.g.e.,* c. II, s. 666; Riedel (2), s. 67.

117 Minahassa'nın doğusuna düşüp, 124° 45′ ve 123° 20′ boylamları arasında bulunur ve nüfusunun 35.000 ila 50.000 arasında değiştiği tahmin edilir. (De Hollander, c. II, s. 247).

118 Wilken (1), s. 42-44.

birinde bazı kimselerin İslâm'a kazanılmasını sağlamıştı. Bu kasabadan Hakim Bagus ve İmam Tuweko adında iki tâcir dâvetçi, dinlerini ülkenin geri kalan kısmının tamamına yaymak için işe koyulmuşlardı. Bazı köleler ve evlendikleri kadınlarla din değiştirme işinde bir başlangıç yaptılar ve bunlar tedricen arkadaşlarını ve akrabalarını yeni dini benimsemeye ikna ettiler. İslâmiyet, Mongondou'dan kuzey Bolaang krallığına yayıldı; burada 1830 yılında, iki ya da üç Müslüman yerleşimcinin dışında nüfusun tamamı ya Hıristiyan ya da putperest idi. Gayretli İslâm tebliğcileri Bugiler ve onları gayretlerinde destekleyen Araplar, çok geçmeden geniş çaplı bir başarı elde ettiler. Dinleri konusundaki bilgileri çok yetersiz ve imanları zayıf olan Hıristiyanlar, rakip itikadın saldırılarını karşılayacak tartışma silahları konusunda hazırlıklı değildiler; Hollanda Hükümeti tarafından hakir görülen, Kilise yetkililerince de neredeyse tamamen ihmal edilen bu insanlar, kimisi evlenerek aralarına yerleşen bu yabancılara arkadaş gözüyle bakmaya başladılar. Din değiştirme faaliyeti ilerledikçe, bu Bugilerin ve Arapların –ilk başlarda nâdir olan– ziyaretleri sıklaşmaya başladı ve onların ülkedeki tesirleri büyük oranda artış gösterdi; bu artış o kadar çok oldu ki, 1832 yılı civarında bir Arap, Hıristiyan kral Cornelius Manopo'nun kızı ile evlendi; reislerin bir çoğu ve aynı dönemlerde aralarında en güçlü olanlardan bazıları Hıristiyanlığı terk ederek İslâm'ı benimsediler. Bu şekilde Raca Jacobus Manuel Manopo'nun kendisi 1844 yılında Müslüman oluncaya kadar İslâmiyet, ülkesinde önemli mesafe kazanmış oldu; bu prens, Manado'daki Hollanda yetkililerine, ölümü Hıristiyan cemiyet için büyük bir kayıp olan Hıristiyan öğretmen Jacobus Bastiaan'a bir halef ataması için defalarca başvurmuş, fakat netice alamamıştı ve Manado'da ikamet edenlerden Hollanda Hükümetinin, Hıristiyan mı yoksa

Müslüman mı oldukları konusunda oldukça kayıtsız kaldığını öğrenince, açıktan açığa Müslüman olduğunu ilan etti ve tebasını aynı dine çekmek için her türlü imkâna başvurdu. Ertesi yıl meydana gelen korkunç bir deprem üzerine oradaki Araplardan birisi, "eğer halk süratle İslâm'ı kabul etmezse gelecek sene daha kuvvetli bir felaketle bütün Bolaang-Mongondou'nun yerle bir olacağı"nı keramet yollu halka bildirmişti. Bir çoğu korku ve telaşa kapılarak onun tavsiyesine uydular ve Raca ile soyluları, ağırdan alanlarla ilgilenme konusunda yürüttükleri metotlar her zaman yumuşak türden olmayan tebliğcilere ve Arap tâcirlere destek verdiler. Ancak nüfusun neredeyse yarısı hâlâ putperest olarak kalmıştır. Bununla beraber İslâm'ın onlar arasında yayılması yavaş fakat, devamlı ve emin adımlarla olmaktadır.[119]

Komşu Sambawa adası da aynı şekilde bu dinle ilgili olan bilgisini, muhtemelen 1540 ila 1550 yılları arasında Makassar'dan gelenlerin tebliğleri sayesinde Celebes'ten almıştır. Daha medenî durumdaki halkın tamamı gerçek iman sahibidirler ve dinî görevlerini yerine getirme konusunda komşu Müslüman halkların hepsinden çok daha sıkı davrandıkları söylenmektedir. Durumun böyle olması, çoğunlukla 1815 yılında Tambora Dağının korkunç bir şekilde püskürmesinin ardından Hacı Ali adında bir zat tarafından başlatılan uyanış hareketine dayanmaktadır. İnsanları dinlerinin emirlerini daha sıkı bir şekilde gözetmeleri ve daha dindar bir hayat sürmeleri konusunda harekete geçirilmeleri için, bu felaketten sonra çekilen korkunç sıkıntılardan istifade edilmiştir.[120] Günümüzde İslâm, bu adada hâlâ mühtediler kazanmaya devam etmektedir.[121]

119 Wilken (2), s. 276-279; *Koloniaal Verslag van 1910,* s. 52; 1911, s. 47.
120 Zollinger (2), s. 126, 169.
121 *Med. Ned. Zendelinggen,* c. XXXII, s. 177; c. XXXIV, s. 170.

Komşu Lombok adasının Sasakları da din değiştirmelerini, gerek Sambawa'dan boğazı geçerek ve gerekse doğrudan Celebes'ten gelerek burada büyük bir yerleşim birimini oluşturan Bugilerin tebliğlerine borçludurlar: Hangi açıdan bakılırsa bakılsın din değiştirme ameliyesi tamamen suhuletli bir halde gerçekleşmiş görünmektedir.[122] Lambok'un nüfusu, birbirinden uzak iki gruba ayrılmaktadır; Sasaklar ve Balinliler. Müslüman Sasaklardan müteşekkil olan birinci grup, adanın asıl sâkinleri olup sayı bakımından ikinci grubu hayli geride bırakmaktadırlar. Fakat on sekizinci asrın ortalarında, Balinlilerin hâkimiyeti altına girmişler ve kısa zaman sonra adalarının, akınlar hâlinde gelen Hindu komşularının istilasına uğradığını görmüşlerdir.[123] Balinlilerin yönetimi çok baskıcı idi ve –çok az başarı elde etmekle beraber– Müslüman tebalarını Hinduizme döndürme gayreti içerisinde olmuşlardır; Sasaklar beyhude bir şekilde kendilerine baskı uygulayanların esaretinden kurtulmaya çabalamışlar ve 1894'te yapılan seferin adaya huzur getirip Hollanda idaresi altında düzgün bir yönetim tesis etmesinden önce Hollanda Hükümetine birçok müracaatta bulunmuşlardır. Yeni hükümet beraberinde çok sayıda yerli Müslüman yetkili getirmiş ve bunlar da nüfuzlarını kendi dinlerinden yana kullanmışlardır. Bundan dolayıdır ki, Lombok'un Hollandalılar tarafından alınmasının neticelerinden birisinin, bu adada İslâm'a büyük bir hız kazandırması şeklinde olacağı umulmaktadır.[124]

Filipin adalarında, yerli halkın bağlılığını kazanma konu-

122 Zollinger (1), s. 527.

123 De Hollander (1882'de) sayıları 20,000 Balinese ve 380,000 Sasaklar olarak vermiştir.

124 *Encyclopaedie van N.-I.,* c. II, s. 432-434, 524; W. Cool, *With the Dutch in the East. An outline of the military operations in Lombok, 1894.*

sunda Hıristiyanlık ile İslâmiyet arasında bir mücadele olduğunu görüyoruz ki, bu durum bir bakıma Celebes'tekine benzemektedir, fakat daha sert ve sürekli olmakta ve İspanyollar ile Müslümanları, on dokuzuncu asra kadar bile gelen şiddetli ve kanlı bir çatışma içerisine sokmaktadır. İslâm'ın bu adalara ilk defa ne zaman geldiği kesin olarak bilinmemektedir.[125] Mindanao'nun geleneksel vakayinameleri, İslâm'ın, Malay Yarımadasındaki Johore'den, birkaç yandaşı ile beraber adaya yerleşen ve orada evlenen Şerif Kabungsuwan adında bir zat tarafından sokulduğunu göstermektedir. Onu karşılamaya gelen insanların İslâm'ı benimsemeye söz verinceye kadar karaya çıkmaya yanaşmadığı söylenmektedir. Tutulan ilk kayıtlardan, Kabungsuwan'ın karaya çıkışının ve Mindanao halkının din değiştirmelerinin ilk başta oldukça suhuletli bir şekilde gerçekleştiği izlenimi alınmaktadır; fakat gücünü kurduktan sonra, komşu reisleri ve kabileleri emri altına sokmaya başlamış ve bu kimseler de, otoritesine boyun eğdikleri için onun dinini kabul etmişlerdir.[126] 1521 yılında buraları keşfeden İspanyollar, doğu adalarının nüfusunu kaba ve basit putperestler olarak bulurken, Mindanao ve Sulu adalarının çok daha medeni Müslüman kabileler tarafından mesken tutulduğunu görmüşlerdir.[127] Müslüman kabileler, on dokuzuncu asrın bitimine doğru Hıristiyanların istilâ ve din değiştirme çabalarının büyük çoğunluğuna başarılı bir şekilde direnmişler ve bu durum o boyuta

125 1775 yılında yazan Kaptan Thomas Forrest, Arapların, Mindanao adasına 300 yıl önceden geldiklerini ve Mekkeli bir Şerif olan ilk Arap'ın türbesinin "mercan kayalıklarından kaba düzen bir yığın" olarak hâlâ göründüğünü ifade etmektedir (s. 201, 313).

126 N. N. Saleeby, *Studies in Moro History, Law and Religion,* s. 24-25, 53-55, Manila 1905.

127 Ramusio, c. I, s. 375 E.

ulaşmıştır ki, İspanyol misyonerler, onların din değiştirme gayretleri karşısında hiçbir zaman etkilenmeyecekleri yönünde ümitsizliğe düşmüşlerdi.[128] İslâm'ın Hıristiyanlıkla kıyaslandığında başarı elde etmesi, büyük ölçüde bu iki dinin yerlilere takdim edilişindeki farktan kaynaklanmaktadır. Hıristiyanlığın benimsenmesi, tüm siyasî özgürlüğün ve bağımsızlığın kaybolması anlamına gelmekte ve bu sebepten dolayı da kölelik alâmeti olarak kabul edilmektedir. İspanyollar tarafından dinlerinin propagandası için benimsenen metotların, onu başlangıcından itibaren sevimsiz hâle getireceği belliydi. Onların şiddet yanlısı ve müsamahasız oluşları, Müslüman tebliğcilerin uzlaştırıcı tavırlarına tamamen tezat teşkil etmektedir. Zira Müslüman tebliğciler, halkın dilini öğrenmekte, âdetlerini benimsemekte ve onlarla hısımlık ilişkileri kurarak, çoğunluğun arasına eriyip karışmaktadırlar. Ne ayrıcalıklı bir ırka has hakları olduğu iddiasını gütmekte ve ne de yerli halkı alt kast tabakası durumuna düşürmektedirler. Diğer taraftan İspanyollar, yerlilerin dili, alışkanlıkları ve tavırları konusunda bilgisizdirler. Aşırıya kaçışları ve her şeyden öte tamahkâr ve açgözlü oluşları, dinlerinden nefret edilmesini sağlamıştı. Diğer yandan, dinin propagandası, siyasî hegemonyanın vasıtası olarak tasarlanmıştı.[129] Bu sebeple, Hıristiyanlığın buralara sokulmasına yerli halkın gösterdiği muhalefeti anlamak zor değildir. Hıristiyanlık, gerçekten sadece, İspanyolların tam olarak boyun eğdirmeyi başarabildikleri küçük adalardaki ya da ahalisinin yeterince güçsüz olduğu kısımlardaki insanların dini olmuştur; yerli Hıristiyanlar, din değiştirdikten sonra, dinî vazife-

128 "Cartas de los PP. de la Compañia de Jesús de la Misión de Filipinas, 1879", *Montera y Vidal,* c. I, s. 21.

129 Crawfurd (2), c. II, s. 274-280.

lerini ceza korkusuyla yerine getirmeye zorlanmışlar ve tıpkı okul çocukları gibi muamele görmüşlerdir.[130] Amerika'nın Filipin adalarını işgaline kadar, Müslüman Mindanao krallığı, nefret ettikleri Hıristiyan hükümetinden kaçmak isteyenler için bir sığınak hâlindeydi;[131] 1878 yılından itibaren ismen İspanya mülkü olmasına rağmen Sulu adası da, Hıristiyanlığa muhalefet eden bir başka Müslüman merkezini oluşturuyor ve burada İspanyolca bilen firarîler bile bulunuyordu.[132]

Elimizde, İspanyolların gelişinden önce, Sulu adalarında oturanların ne zamandan beri Müslüman olduklarına dair kesin tarihî deliller bulunmamaktadır. Sulu vakayinameleri, adalardaki ilk İslâm tebliğcisinin, Şerif Kerim el-Mahdum adında biri olduğundan bahseder. On dördüncü asrın ortalarında Malaka'ya giden ve Sultan Muhammed Şah ile Malaka halkını İslâm'a döndüren bir Arap olduğu söylenmektedir. Doğuya doğru yolculuğuna devam ederek, 1380 yılı civarında Sulu'ya ulaşmış ve Sulu'nun eski başşehri Bwansa'ya yerleşmişti;[133] burada halk ona bir cami yaptı ve reislerin çoğu onun anlattıklarını kabul ettiler. Takımadalardaki her adaya gittiği ve bir çok yerde dine insan kazandığı ve mezarının Sibutu adasında olduğu söylenmektedir.[134] Bir sonraki tebliğcinin, yine Arap asıllı Ebu Bekir adında birinin olduğu, çalışmalarına Malaka'da başlayıp, Palembang ve Brunei'ye geçerek 1450 yılı civarında Sulu'ya ulaştığı söylenmektedir; buralarda camiler yapmış ve başarılı propagandalar yürütmüş-

130 *Relation des Isles Philippines, Faite par un Religieux,* s. 7 (Thevenot, c. I).

131 A. le Chatelier (2), s. 45.

132 Montero y Vidal, c. I, s. 86.

133 Jolo'nun 3 mil batısındaki ilk şehir.

134 N. M. Saleeby, *The History of Sulu,* s. 150, 158-159, Manila 1908.

tür. Bwansa'nın Müslüman kralı Raca Baginda, kızını ona vererek kendisine vâris yapmıştı. Ebu Bekir'in, mahallî âdetlerin el verdiği kadarıyla, Sulu hükümetini ve kanunlarını, sünni Müslüman temelleri üzerine oturttuğuna inanılmaktadır.[135] İslâm'ı kabul etmelerinin üzerinden uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, Sulu halkı inancını yaşamada pek gevşekti.[136] Gerçekten, talan maksatlı gerçekleştirdikleri seferler esnasında kapıp getirdikleri çok sayıda Hıristiyan esirin tesirinin çok büyük olduğu ve hatta "bundan çok önceden şehadetli Hıristiyanlar olurlardı, fakat böyle bir değişikliğin, papazların hâkim bir tesir meydana getirerek, kendi idarî güçlerini sarsacağını ve ihtiyatlı davranmayarak Hıristiyan telkinini kabul eden komşuların durumunda olduğu gibi İspanyol boyunduruğunun zorla dayatılacağından korkuluyordu" şeklinde iddialarda bile bulunulmuştu. Dahası, Sulu'da bir misyonerlik faaliyeti başlatmış olan İspanyol rahiplerin mütecaviz tutumları, halkın zihninde yabancı dine karşı bir soğukluk meydana getirmişti.[137]

Filipinlerde, Amerikan işgalinden sonra, İslâm'ın tesiri önemli ölçüde daraltılmış, Mindanao ile Sulu yarımadasının güney sahilinde bulunan Palawan ile sınırlı kalmıştır.[138] Fakat propagandasını kuzey adalarında yayma arayışı içinde olduğu ve Manila'da bile tebliğ faaliyetine başladığı ifade edilmektedir. Bazı şartların, özellikle Filipinlilerin, İspanyol rahiplere karşı silâha sarılmalarına yol açan suistimaller sebebiyle Hıristiyanlığa karşı peşin hükümlü olmalarının, İslâm'ın başarısını desteklediği belirtilmektedir.[139]

---

135 N. M. Saleeby, The History of Sulu, s. 150, 162-163.

136 J. H. Moor. *Appendix*, s. 37.

137 Dalrymple, s. 549.

138 R. du M. M., c. VII, s. 115-116 (1909).

139 *The Missionary Review of the World,* N.S., c. XIV, s. 877 (New York).

Önceden de bahsedildiği gibi, İslâm, en çok Malay Takımadalarının daha medeni ırkları tarafından kabul görmüş ve alt seviye ırklar arasında çok az tutunmuştu. Papua Yeni Gine'de ve kuzeybatısında bulunan Waigyu, Misool, Waigama ve Salawatti adaları bu şekildedirler. Bu adalar, Yeni Gine'nin kuzeybatısında bulunan Onin yarımadası ile birlikte on altıncı asırda, Molukkalıların hükümdarlarından birisi olan Batjan Sultanının[140] tebası durumundaydılar. Batjan'ın Müslüman idarecilerinin tesiri ile, bu adaların Papualı reisleri İslâm'ı benimsemişlerdi[141] ve iç kısımlarda yaşayan halkın büyük çoğunluğu bugüne kadar putperest olarak kalmalarına rağmen, sahillerde yaşayanlar, hiç şüphesiz Molukkalardan gelen yerleşimcilerin tesiri sebebiyle çoğunluk olarak Müslümandırlar.[142] Yeni Gine'de, Papuaların çok azı Müslüman olmuş gibi görünmektedirler. İslâm, batı sahilline (muhtemelen Onin yarımadasında) 1606 yılı kadar erken zamanlarda dinini yerli halk arasında tebliğ eden Müslüman tâcirler tarafından sokulmuştur.[143] Fakat o zamandan beri geçen asırlar esnasında çok az ilerleme kaydetmiş gibi görünmektedir[144] ve Papualılar, Müslüman olma konusunda, 1855 yılından beri aralarında çalışıp başarıya ulaşamayan Hıristiyan misyonerlerin anlattıklarına gösterdikleri kadar ilgisiz davranmışlardır. Komşu adalardaki Müslümanlar, İs-

140 Batjan'nın Müslüman olan ilk hükümdarı Zeynelâbidin adında biridir. Bu zat, Portekizlilerin, Molukka'ya ilk geldiği 1521 yılında görevi başındaydı.

141 *Robidé van der Aa,* s. 350, 352-353.

142 *A.g.e.,* s. 347. Waigyu ile Halemahera arasındaki Gebi adasının Papualılarının bazıları, Molukka'dan gelen Müslümanlar sayesinde din değiştirmişlerdir. (Crawfurd, *A Descriptive Dictionary of the Indian Islands and Adjacent Countries,* s. 143 (London, 1856).

143 *Robidé van der Aa,* s. 352.

144 *Voyage to New Guinca,* s. 68.

lâm'ı aralarında yayma gayretinde bulunamayacak kadar Papulalıları aşağı görmekle suçlanmışlardır.[145] Bununla beraber İmam Dikir (veya Zikir) adında bir tebliğcinin yaklaşık 1856 yılında Ceram'ın güneydoğusundaki adalardan birine geldiği ve İslâm'ı, Onin yarımadasının güneyindeki küçük Adi adasında tanıttığı ve vazifesini icra ettikten sonra, aralarına yerleştiği halkın verdiği rahatsızlıklara direndiği ve daha sonra memleketine geri döndüğü kaydedilmektedir.[146] Ceram ve Goram'dan gelen Müslüman tâcirlerin, yirminci asrın ilk on yılında putperestler arasından bazı kimseleri dinlerine döndürdükleri rapor edilmektedir.[147] Kei adalarındaki Papulıları dine döndürmek için benzer gayretler sarf edilmektedir. On dokuzuncu asrın ortasında bu adalarda, Banda adalarından hicret edenlerin soyundan gelenlerin dışında, neredeyse hiç Müslüman olmadığı söylenirdi; bir müddet öncesinde, Ceram'dan gelen tebliğciler, bazı kimseleri dine sevk etmeyi başarmışlarsa da Kur'ân'ın hükümlerine riayet sağlanamamıştı; halâ yenilmesi ve içilmesi yasak şeyleri kullanıyorlardı. Ancak dine bağlılıkta kadınların, erkeklerden daha sıkı oldukları söylenmekteydi; öyle ki, hanımları bu etin eve sokulmasına müsaade etmediklerinden, erkekler domuz eti yemek istediklerinde, bunu gizlice ve evin dışında yaparlardı.[148] Fakat 1887 yılında Kei adalarında yaşayanların dinî hayatlarında bir canlanma olduğu ve Müslümanların sayısında günden güne artış olduğu gözlenmişti. Madura, Cava ve Bali'den gelen tâcirler, İslâm'ın gayretli dâvetçileri olduklarını ispat etmişler, bazen tehdit ve şiddet,

145 *Robidé van der Aa*, s. 71.

146 *Robidé van der Aa,* s. 319.

147 *Koloniaal Verslag van 1906,* s. 70; 1911, s. 52.

148 *The Journal of the Inodian Archepelago,* c. VII, s. 64, 71 (Singapore 1853).

bazen de rüşvet vererek iddialarını zorla kabul ettirmek de dahil olmak üzere denenmedik yol bırakmamışlardı; kural olarak, dine yeni girenlerin 200 florin değerinde hediye aldıkları, reislere ise 1000 florin verildiği söylenmekteydi.[149] On dokuzuncu asrın bitiminde, Kei adalarında yaşayan toplam 23.000 kişinin yaklaşık 8000'inin Müslüman olduğu söyleniyordu.[150]

İslâm'ın Malay Takımadalarında batıdan doğuya yayılması ile yukarıda anlatılanlar, bu adalardaki İslâm tebliğ faaliyetinin çok az bir kısmını ihtiva etmektedir. Bu tarihteki bir çok bilgi tamamen kayıt dışı kalmıştır ve yerli vakayinameler ile Avrupalı seyyahlar, yetkililer ve misyonerlerin eserlerinden uzun uğraşlar sonucunda elde edilebilenler ise ya kısmî ya da tamamlanmamış bir durumdadır. Fakat son altı asır esnasında, İslâm inancının yayılması adına barışçı tebliğ gayretlerinin mevcudiyetini gösterecek kadar delil bulunmaktadır: bazen dinî davanın desteklenmesi adına kılıç gerçekten çekilmiş fakat bu tebliğ faaliyetinin ana özelliği, güç ve şiddetten daha ziyade irşad ve ikna olmuştur. Elde edilen olağanüstü başarı, çoğunlukla, dillerini öğrenerek ve tavırları ile âdetlerini benimseyerek yerlilerin kalbini kazanan ve sonra da, ilk olarak evlendikleri yerli kadınları ve iş dolayısıyla münasebet kurdukları kimseleri dinlerine döndürerek, dinlerinin bilgisini sükûnetle ve yavaş yavaş yayan tâcirlerin faaliyeti neticesinde gerçekleşmiştir. Kendilerini mağrur bir biçimde ayrı tutmak yerine, halk arasında eriyip kaybolmuşlar, bilgi ve medeniyet bakımından üstün durumda oluşlarını dinlerine insan kazanma faaliyetinde kullanmışlar ve dinlerinin hükümleri ile uygulamalarını, cezbet-

149 G.W.W.C. Baron von Hoëvell, s. 120; Krieger, s. 436.

150 *Encyclopaedie van N.-I.,* c. II, s. 210.

mek istedikleri kimselere uygun hâle getirmek için maharet sergilemişlerdi.[151] Gerçekten de, Buckle'ın onlar hakkında söylediği gibi, "Müslüman misyonerler çok basiretli kimseler"dir.[152]

Tâcirlerin yanı sıra, çok sayıda profesyonel diyebileceğimiz ilahiyatçılar, vaizler, fıkıhçılar ve hacılar bulunmaktadır. Son yıllarda hacılar, irşad ve tebliğ faaliyeti ile vatandaşları arasında daha iştiyaklı ve tutarlı hayatı canlandırmak ve putperest alışkanlıklar ve inançlardan geriye kalanları temizlemek adına özellikle faal davranmaktadırlar. Hac farizasını gerçekleştirmek üzere Takımadaların her tarafından Mekke'ye gidenlerin sayısında sürekli bir artış ve netice olarak da Müslüman tesir ve Müslüman düşüncede aynı oranda bir ilerleme yaşanmaktadır. On dokuzuncu asrın ortalarına kadar Hollanda hükümeti, hacıların önüne engeller çıkarmaya çalışmış ve pasaport almayan birisinin hac yapmasına müsaade edilmemesi yönünde bir karar almıştır. Pasaport almak isteyen birisinin[152] florin ödemesi gerekmekteydi. Bu hükme uymayan kimse, hacdan dönüşünde bu miktarın iki katı bir ceza ödemeye mahkûm edilirdi.[153] Durum böyle olunca 1852 yılında hacca gidenlerin sayısının yetmişe indiğini görmek şaşırtıcı gelmemektedir. Fakat bu hükmün kaldırıldığı yıl ve ondan sonra sürekli bir artış olmuştur.

On dokuzuncu asrın son on yılındaki ortalama hacı sayısı 7000 idi –yirminci asrın ilk on yılında ise 7300;[154] fakat sayılar yıldan yıla değişiklik arz etmektedir ve Hollanda hâki-

151 Crawfurd '2), s. 275, 307.

152 *Buckle's Miscellaneous and Posthumous Works,* ed. Helen Taylor, c. I, s. 594 (London 1872).

153 Neimann, s. 406-407.

154 C. Snouck Hurgronje, *De hadji-politiek der Indische Regeering,* s. 12.

miyetindeki Hint adalarından gidenler ile ilgili kayda geçen en büyük sayı 1910 yılında 14.234 olarak gerçekleşmiştir.[155]

Bu şekilde bir artış, hiç şüphesiz, çoğunlukla Mekke ile Malay Takımadaları arasında artan iletişim imkânları sayesinde olmuştur. Fakat Hıristiyan bir misyonerin gözlemlediği gibi, bu durum hiç şüphesiz, "özellikle sayıları hızlı artan hacılar, kemiyette kazandıklarını keyfiyette asla kaybetmemektedirler; tam aksine, onların arasında birçok kimse, İslâm'ın hükümlerine çok daha fazla vâkıf olup, öncekinden çok daha fazla mutaassıp ve kâfirlere karşı nefretle doldurulmuş vaziyettedirler."[156] Hollanda Hükümeti ve Hıristiyan misyonerlerin raporları, memleketlerine derhal reformcular ve tebliğciler olarak dönen hacıların tesiri ile gösterdikleri irşad ve tebliğ iştiyakına işaret etme konusunda uyuşmaktadırlar.[157] Sadece kutsal yerleri ziyaret edip gerekli vazifeleri yerine getirmekle iktifa eden hacılar ve dinî eğitimlerini tamamlamak için daha uzun süreli kalanların yanı sıra, kutsal şehirde sürekli olarak ikamet etme tercihinde bulunan Malaylardan şu anda Mekke'de büyük bir topluluk bulunmaktadır. Bunlar, anayurtlarında bulunan vatandaşlarıyla sürekli irtibat içerisindedirler ve Malay Takımadalarındaki Müslümanlığın, önceki dönemden kalma putperest âdet ve fikirlerden kaynaklanan kirlenmeden arınması için bu kimselerin gayretleri büyük oranda etkili olmaktadır. Malay Müslümanları tarafından konuşulan muhtelif dillerde çok sayıda kitap Mekke'de bastırılıp Takımadanın her tarafına götürülmektedir. Gerçekten de Mekke'nin bu adalardaki dinî hayat

155 R. du M.M., c. XV, s. 409, 412.

156 *Report of Centenary Conference on Protestant Missions,* c. I, s. 21; Niemann, s. 407.

157 *Med. Ned. Zendelinggen,* c. XXXII, XXXIV.

üzerinde Türkiye, Hindistan veya Buhara'dakinden daha fazla tesire sahip olduğu söylenmektedir.[158]

Bu bilgilerin göz önüne alınması neticesinde anlaşılabileceği gibi, Malay Takımadalarındaki tebliğ faaliyetlerinde son zamanlarda büyük bir uyanış olmaktadır ve gerek tâcir olarak gerek din hocası olarak geri dönen hacılar, putperest toplulukla irtibata geçtikleri her yerde İslâm tebliğciliği yapmaktadırlar. İşin dahası, dinî tarikatlar, teşkilâtlarını Malay Takımadalarına kadar genişletmişlerdir.[159] Bunların en yenisi olan Senusîler bile, en uzak adalarda[160] müritler bulmaktadır, zira Mekke'ye gittiklerinde isimlerini Arap isimleriyle değiştiren Malaylardan çoğunun benimsediği isim Senusî'dir ve bu da bir tesir alanı meydana getirmektedir.[161]

Hıristiyan misyonerleri Hollanda Hükümetini, İslâm'ın yayılması karşısında müsamahakâr olmakla suçlarlar. Gerçek böyle olsa bile Müslüman tebliğcilerin faaliyetinin, Müslümanlardan başka kimsenin pek konuşmadığı Malay dilinin, Cava haricinde Hollanda Hükümetinin resmi dili olarak benimsenmiş olması ile kolaylaştırıldığı kesindir. Ayrıca Hollandalı memurlara, her yerde ikinci derecede Müslüman yetkililer, siyasî temsilciler, kâtipler, tercümanlar ve tâcirlerden oluşan bir kalabalık eşlik ettiği için, bu kimseler gittikleri her yere İslâm'ı taşımışlardır. Hükümetle iş yapmak zorunda olan herkes Malay dilini öğrenmeye zorlanmıştır ve bu

158 C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, c. II, s. xv, 339-393 (The Hague 1888-1889); *Encyclopaedie van N.-I.*, c. II, s. 576-579.

159 Kadiriyye, Nakşibendiyye ve Samâniyye. C. Snouck Hurgronje, *De Sjattarijjah-secte.* s. 186. (*Med. Ned. Zendelinggen,* c. XXXII, 1888); Mekka, c. II, s. 372 vd.

160 J.G.F. Riedel, *De Sluik-en Kroesharige Rassen tusschen Selebes en Papua* (The Hague 1886).

161 C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, c. II, s. 323.

dili öğrenirken de aynı zamanda Müslüman olmamaları nâdirattandır. Bu şekilde en nüfuzlu kimseler İslâm'a girmişler ve geri kalanlar da kısa zaman sonra onları kendilerine örnek almışlardır.[162] Durum böyle olunca, şu an itibarıyla İslâm, puta tapıcılığı Malay Takımadalarından hızla çıkarıp atmaktadır.

162 Hauri, s. 313; *Encyclopaedie van N.-I.*, c. II, s. 524.

Sonuç

Günümüz Hıristiyan dünyası için misyonerlik faaliyeti denince akla, misyoner cemiyetleri, ücretli vazifeliler, yardım paraları, raporlar ve gazeteler gelmektedir. Belli bir düzeni ve sürekliliği olan bir teşkilâta dayanmadan yapılan misyonerlik teşebbüsleri anlamı olmayan söz hükmündedir. Hıristiyan Kilisesi örgütsel yapılanmasının başlangıcından bu yana, Hıristiyanlığın imansız saydığı insanlar arasında propagandasının yapılması için ödenek ayırmıştır. Çoğu durumlarda misyonerler, düzenli olarak tayin edilen rahipler ya da keşişler olmuş, dinî tarikatlar (Benediklerden bu yana) ve daha yakın zamanların misyoner toplulukları, özel ve yoğun bir ihtimamla kendilerini, başlangıcından itibaren Kilisenin başlıca vazifelerinden birisi olarak görülen Hıristiyanlık faaliyetinin bir bölümünü daha ileriye götürmeye adamışlardır. Fakat İslâm'da herhangi bir türde papazlığın ve din adamları organizasyonunun olmayışı, Müslümanların tebliğ gayretlerini, Hıristiyan misyonerlik tarihinde görülenden çok daha farklı şekillerde sergilemesine yol açmıştır; cemiyetleri, toplulukları[1] ve özel olarak eğitilmiş görevliler yoksa da çabaların sürekliliği vardır. Tek is-

1 Hıristiyan misyoner cemiyetleri modeline dayalı olan organizasyonlar, yirminci asırda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları ile ilgili bilgi Ek: III'te verilmektedir.

tisna, İslâm'ın yapılanması bakımından bir dereceye kadar Hıristiyan manastır rahipliğine benzeyen dinî dergâh-tarikatlarında bulunur. Fakat burada bile rahiplik idealinin olmayışı ve din hocasının, genel mü'minler topluluğundan ayrı tutulma anlayışı bulunmayışı ve dinî vecibelerin yerine getirilmesinde özel olarak kutsama veya yetkilendirme mecburiyeti görülmeyişi, iki sistem arasındaki temel farklılığın bâriz bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Dinin propagandasına özellikle tahsis edilen bir ruhban sınıfının olmayışı ile ortaya çıkabilecek zararlar, mü'min fert üzerine yüklenen mesuliyet duygusuyla telafi edilmektedir. Müslüman ile Allah'ı arasında bir aracı bulunamayacağından, kurtuluş mesuliyeti yalnızca şahsın kendi üzerinde bulunmaktadır: Netice itibariyle kural gereği, dini vecibeleri yerine getirmede daha sıkı ve dikkatli olmakta, dininin hüküm ve gereklerini öğrenmek için daha fazla emek harcamakta ve böylelikle dinî hükümlerin kendisi için taşıdığı önem konusunda derinden etkilenerek, inanmayanların huzurunda inancının tabii temsilcisi olması daha muhtemeldir. Müstakbel tebliğci, ne dinine dâvet edeceği kimseyi (Kilisenin bünyesinde yetkili bir papaz gibi) bir hocanın huzuruna götürmek zorundadır ne de "Korah günahını" işlemek endişesiyle din adamının sansüründen çekinir. Bu itibarla, "her Müslüman bir misyonerdir" ifadesi ne kadar mübalağalı görünürse görünsün, çokça söylendiği gibi,[2] gene de Müslüman bir misyoner olabilir ve inanmayanlarla münasebet içindeki dindar Müslümanlardan, Hz. Peygamber'in ağzından çıkan:

2 Snouck Hurgronje, *Revue de l'Histoire des Religions,* c. LVII, s. 66; Munzinger, s. 411; Snouck Hurgronje, *De betekeenis van den Islam voo zijne belijders in Oost-Indië,* s. 8 (Leiden 1883); Lüttke, *Der Islam und seine Völker,* s. 30 (Gütersloh 1878); *Julius richter,* s. 152; Merensky, s. 154.

"Rabbinin yoluna insanları hikmetle ve güzel öğütle dâvet et."[3] emrini çok az ihmal eden çıkar. Durum böyle olunca vakayinâmeler, profesyonel tebliğcilerin –bütün vaktini ve gayretini misyonerlik işine adamış olan din hocaları – yanı sıra, İslâm inancını yaymaya koyulmuş toplumun her kesiminden kadın ve erkek yönetici sınıftan[4] köylülere ve her türlü ticaret ile meslek grubuna ait kimselerin kaydını taşır. Müslüman tüccar Hıristiyan meslekdaşlarının aksine dinlerinin tebliğ işinde özellikle aktif olarak görev alırlar. Lahor'un dindar ve hayırsever cemiyeti tarafından yayınlanan dergide[5] Hintli tebliğcilerle ilgili yer alan bir listede, okullarda öğretmenlik yapanlar, Kanal ve Afyon Bakanlıklarında çalışan hükümet yetkilileri, tâcirler (deve arabası yapan birisi dahil), bir gazete müdürü, ciltçi ve bir matbaa işçisinin isimlerini görmekteyiz. Bu kimseler, günlük işlerini tamamladıktan sonra kendilerine kalan vakitlerini, Hint şehirlerinin sokaklarında ve pazarlarında dinlerini tebliğ etmeye ve dini inançlarını küçümseyip saldırdıkları Hıristiyanlar ve Hindular arasından mühtedi kazanma yollarını aramaya adamaktadırlar.

İslâm'ın tebliğinin sadece erkeklerin işi olmadığı, kadınların da bu dinî vazifede yer aldıkları ilgiye değerdir. Moğol hükümdarlardan bazıları din değiştirmelerini, Müslüman hanımlarının etkisine borçludurlar ve muhtemelen aynı durum Müslüman ülkelere akınlar düzenleyen bir çok putperest Türk için de geçerlidir. Çad Gölü'nün kuzeyine Tübülar ara-

3 Nahl sûresi, 125. âyet.

4 Fas Şerifi Mevlâî İsmail'in 1698 yılında Kral II. James'e yazdığı ve onu İslâm'a çağıran mektubu için bkz. *Revue de l'Histoire des Religions,* c. LVII, s. 174 vd.

5 *Encümen-i Himayat-i Islam kâ Mâhwari Risâle,* s. 5-13 (Lahore October 1889).

sında faaliyet göstermek üzere gelen Senusiyye dâvetçileri, kız okulları açmışlar ve (komşuları Berberiler arasında olduğu gibi) bu kimseleri dinlerine kazandırmak için kadınların onlar üzerindeki nüfuzundan istifade etmişlerdir.[6] Almanya'nın doğu Afrika'daki sömürgelerinde, demiryollarında ya da tarlalarda çalışmak üzere altı ay veya daha fazla süreyle köylerinden uzaklaşan putperest yerli erkekler, gittikleri yerdeki Müslüman kadınlarla evlenmek istemişler; bu kadınlar sünnet olmamış kâfir diye adlandırılan birisiyle yaklaşmaya râzı olmadıklarından, onların kocaları sünnet olmakta ve böylece Müslüman cemiyete girmeyi hak etmektedirler.[7] Son asrın ilk yarısında İslâm'ın Habeşistan'da ilerlemesinin, büyük ölçüde Müslüman kadınların gayretleri sebebiyle olduğu söylenmektedir; özellikle Hıristiyan hükümdarlarla evlenmeleri sebebiyle Hıristiyanlığa geçmiş gibi davranan hanımlar, çocuklarını İslâmî hükümlere göre yetiştirmişler ve dinlerinin ilerlemesi için mümkün olan her fırsatı değerlendirmişlerdir.[8] Habeşistan'ın batı sınırında, Borunlar diye bilinen putperest bir kabile vardır; bunların erkekleri, İngiltere ve Mısır adına Sudan'da hükümet süren ordunun zenci alayına gönüllü yazılırlardı. O alay Hartum'da bulunduğu sıralar, bu gönüllüler zenci askerlerin hanımları tarafından İslâm'a döndürülmüşlerdir.[9] Kazan'ın Tatar kadınlarının, İslâm'ın tebliğcileri olarak özellikle iştiyak gösterdikleri söylenmektedir.[10] Dine bağlılıklarını alenî olarak açıklamış olan kadınların, kadın olmaları sebebiyle, dinin erkek tebliğcileri arasına girmesine mani olunmamaktadır. Eğer

6 Duveyrier, s. 17.
7 Klamroth, s. 12.
8 Massaja, c. XI, s. 124-125.
9 Artin, s. 119.
10 R. du M.M., c. IX, s. 252 (1909).

bu tür mübarek kadınların varlığından haberdar olunmasaydı, Ali'nin soyundan gelip Kerbela'dan Lahor'a uçarak giden ve orada huşu içerisinde îfa ettikleri namaz ve oruçlarıyla Hinduizmden İslâm'a ilk mühtedileri kazandırdıkları[11] rivayet edilen kadınlarla ilgili kıssanın ortaya çıkması pek muhtemel olmazdı. Kahire'deki en çok itibar edilen türbelerden biri, Hasan'ın (Hz. Ali'nin şehit edilen oğlu) torunun torunu olan Nefise'ninkidir. Bu sâliha hanımın fıkıh ilmindeki derin bilgisi, aynı dönemde yaşayan büyük zat İmam Şafi'nin bile medih ve senasını kazanmıştı ve takvası ile zâhidâne yaşayışı, onu velilik derecesine yükseltmişti: Rivayete göre, bu zahide hanımın Mısır'da ikamet ettiği yıllarda zımmî bir komşusu vardı. Bu komşunun kızı, el ve ayakları tutmadığından sürekli sırt üstü yatmak zorundadır. Zavallı kızın anne-babası bir gün bir iş için evden ayrılmak zorunda kalırlar ve Müslüman komşularından, yokluklarında kızlarına mukayyet olmasını rica ederler; kalbi acıma ve şefkatle dolu olan Nefise, bu hizmeti üstlenir; hasta kızın anne-babası gidince, bu çaresiz kıza şifa için Allah'a gönülden yalvarır. Duasından sonra hasta kızın bacaklarına kuvvet gelir ve ayağa kalkar. Anne-baba eve döndüğünde kızlarının kapıda kendilerini karşıladığını görünce, minnettarlıklarını bu kerameti gösteren sâliha hanımın dinini kabul ederek gösterirler.[12]

Müslüman bir esir bile fırsatını bulunca kendisini esir edenlere ya da mahkûm arkadaşlarına dinini tebliğ etmekten geri durmayacaktır. İslâm'ın Doğu Avrupa'ya ilk olarak tanıtılması, esir alınan Müslüman bir fıkıh âliminin eseri olmuştur. Bu zat muhtemelen, on birinci asrın başlangıcında, Bizans imparatorluğu ile Müslüman komşuları arasında ya-

11 Gulâm Server, *Hazinetü'l-Asfiya,* c. II, s. 407-408.

12 Goldziher, c. II, s. 303-304.

pılan savaşların birinde esir düşmüş ve Peçeneklerin ülkesine getirilmişti.[13] Onlardan birçoğuna İslâm hakikatlerini arz etmiş ve onlar da dini samimiyetle kabul etmişlerdi; öyle ki, din bu insanlar arasında yayılmaya başlamıştı. Fakat İslâm'ı kabul etmeyen diğer Peçenekler, kendi cinslerinden bu mühtedilerin davranışına gücenmişler ve nihayetinde aralarında kavga çıkmıştı. Sayıca on iki bin kadar olan Müslüman Peçenek, kendilerinden iki kat daha fazla olan inançsızlara karşı zafer kazandılar. Mağlup olan kesimden geriye kalanlar da kendilerine galebe çalanların dinini benimsedi. On birinci asrın sonuna gelindiğinde, bütün millet Müslüman olmuş ve aralarından nice âlim ve fakih çıkmıştı.[14] İmparator Cihangir döneminde (1605-1628) Şeyh Ahmed Müceddit adında bir Sünni fakih vardı. Bu zat, özellikle Şii mezhebine karşı mücadeleleriyle tanınmıştı. Sarayda itibar gören Şiiler, asılsız bir suçlama ile onu hapse attırmayı başarmışlardı; hapiste kaldığı iki yıl zarfında, kendisi ile aynı hapishanede bulunan yüzlerce putperesti İslâm'a döndürdü.[15] Daha yakın zamanlarda, İngiliz Hükümeti tarafından, 1864 Vahhabi ayaklanmasına katıldığından dolayı ömür boyu sürgüne mahkûm edilip Andaman adalarına gönderilen Hintli bir mevlevi, ölümünden önce mahkûmlardan çoğunu İslâm'a sevk etmişti. Orta Afrika'da, Belçikalılar tarafından ölüm cezasına çarptırılan bir Arap reisi, kendisini teselli etmek için gönderilen Hıristiyan misyonerini, hayatının son dakikasına kadar İslâm'a sevk etmek için uğraşmıştır.[16]

---

13 Aşağı Tuna ve Don nehri arasındaki ülkeyi istila eden Pecenekler buraya dokuzuncu asrın sonunda Ural nehrinin kıyılarından göç etmişlerdi. (Karamsin, c. I, s. 180-181).

14 Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 1094), s. 467-468.

15 Gulâm Server, *Hazinetü'l-Asfiya,* c. I, s. 613.

16 D. Crawford, *Thinking Black,* s. 202 (London 1913).

Müslümanların tebliğ gayretlerinin bu şekilde olması ve yerli yersiz her zaman konuşmaya hazır olmalarıyla ilgili Doughty: "Onların, riyakârlıktan uzak konuşmaları sürekli olarak samimi ve adanmış bir hatırlama kabilinden dinleri hakkındadır"[17] demiştir. Şimdi onların başarısına katkıda bulunan âmillerden bazılarını gözden geçirelim:

Bunlar arasında en önemlisi, İslâm inancının, "Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed Allah'ın elçisidir" şeklindeki sâdeliğidir.[18] Dine giren kimseden istenilen, sadece bu iki sade esasa rıza göstermesidir. İslâm akaidi tarihinde, ruhanî meclislerin, inananların bütününe kapalı ya da açık tâbirlerle ifade edilen her hangi bir sembolü icbar ettiklerine dair bir teşebbüse rastlanamaz. Bu anlaşılması gayet basit inanç, hiçbir şekilde büyük bir dinî imtihan talebinde bulunmamakta, genel itibariyle özel fikrî zorluklar çıkarmamakta ve ortalama zekanın anlama kapasitesi içerisinde bulunmaktadır. Teolojik muğlaklıklarından uzak olması sebebiyle, kelâmî kavramlar konusunda en bilgisiz olanlar tarafından bile izah edilebilmektedir. Bir yarısı, insanlar tarafından neredeyse evrensel ilkeler olarak kabul edilen bir akaid hükmünü ilan etmekte; diğer yarısı ise, neredeyse eşit bir şekilde yaygın olan, insanın Allah ile ilişkisine dair bir teoriye dayalıdır, yani tarih boyunca, Allah zaman zaman Peygamberlerine gönderdiği vahiylerle yüce varlığını insanlara tanıtmaktadır. İslâm inancının akla dayalı yapısı ve bu hâliyle tebliğ gayretlerinde sunduğu üstünlükler, Profesör Montet'in hayranlığını ifade ettiği cümlelerle şöyle belirtilmiştir: "İslâm, etimolojik ve tarihî olarak en geniş anlamda değerlendirildi-

17 Doughty, c. II, s. 39.

18 Buna on yedinci asırda Maracci tarafından vurgu yapılmıştır. *Alcorani textus-translatus,* s. 9 (Patavii 1698).

ği şekliyle, özünde akılcı bir dindir. Dinî inançları aklın sağladığı prensipler üzerine dayandıran bir sistem olarak tanımlanan akılcılık ona tam olarak uymaktadır. (Hz.) Muhammed'in engin bir iman şevkine, ateşli bir imana sahip bulunduğu ve ashabından bir çok kimseye aktardığı üstün değerin, getirdiği reformu vahiy olarak ortaya koyduğu doğrudur. Fakat bu tür bir vahiy, ifade gücünün sadece bir şeklidir ve onun dini, aklî veriler temeline dayanan doktrinlerin bir araya gelişinin tüm işaretlerini haizdir. İnananlar için, İslâm inancı Allah'ın birliğine ve O'nun Peygamberinin misyonuna iman etmekle özetlenir ve onun doktrinlerini serinkanlılıkla tahlil edebilen bizler için ise, Allah'a ve âhirete inanmaktır. Dinî inancın en asgarisi ve dindar bir kimse için sıkı mantık temeline dayanan ifadeler olan bu iki dogma, Kur'ân'ın tüm doktrinel öğretisini özetlemektedir. Bu öğretinin sâdeliği ve anlaşılırlığı, kesinlikle dinde ve İslâm tebliğ faaliyetinde iş gören en aşikâr güçler arasında bulunmaktadır. Birçok doktrinin ve teolojik sistemin ve aynı zamanda evliyaya tapınma ile tesbih ve muska kullanımı gibi hurafelerin, Müslüman itikadının ana gövdesine aşılanmış gibi olduğu da inkâr edilemez. Fakat, Peygamberin öğretilerinin kelimenin her anlamıyla zengin gelişimine rağmen, Kur'ân, temel başlangıç noktası olarak yerini mütemadiyen muhafaza etmiştir ve Allah'ın birliği nassı, daima azamet, haşmet, değişmez bir ihlas ve İslâm halkasının dışında aşılması mümkün olmayan kesin inanç tonu ile ilân edilmiştir. Dinin temel nassına gösterilen bu sadakat, şehadet kelimesindeki esaslı sadelik ve onu tebliğ eden dâvetçilerin coşkulu inançlarının teşkil ettiği delil, İslâm'ın tebliğindeki gayretlerin elde ettiği başarıyı izah etmeye yetip de artar. Böylesine kesin, bütün teolojik karmaşıklıklardan böylesine arındırılmış ve netice itibarıyla sıradan idrak için böylesine anlaşılabilir bir inan-

cın, insanların vicdanlarına girebilme gücüne sahip olabileceği beklenebilecektir ve gerçekten de o muazzam güce haiz bulunmaktadır."[19]

Piskopos Lefroy, "İslâm'ın en iyi dönemlerinde ortaya koyduğu olağanüstü fetih ve ilerlemenin sırrının" Allah'ın Birliğinden ziyade, Allah'ın Varlığını tasdikte bulunduğunu düşünmektedir. "Allah birdir"den daha çok "Allah vardır" –O'nun mevcudiyeti, evrenin mutlak gerçeğidir– O'nun iradesi her şeyin üstündedir –O'nun hâkimiyeti mutlaktır– O'nun kudreti sınırsızdır … dünyada bu gerçeği korkutucu bir biçimde gölgeleyen bütün hengâme, karmaşa ve düzensizlikler, kesinlikle karşı konulamayan ve mutlak üstün olan nihaî bir iradenin bulunduğunu ve insanın, bu iradenin halifesi olduğunu kabul eden inanç; ve insanın O iradenin bir halifesi olması –eğer gerekirse, gerçekten çok basit ve temel yöntemlerle– O iradeye itaat edilmesini mecbur kılması – Hz. Muhammed'e sahip çıkanları birbirine raptederek böylesine yılmaz bir fetih lokomotifi meydana getiren bu inançtı; onlara askerî itaat ve disiplin ruhu ilham etmesinin yanı sıra, başka hiçbir sistemde emsaline ya da fazlasına rastlanamaz derecede ölümden korkmayı zül sayan bir anlayışı veren yine bu inançtı; Müslümanlar arasında hâlâ bir dereceye kadar faal durumda olan bu anlayış, karakterin bel kemiğini, irade kuvvetini ve sarsılmaz azmini oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra, en acı felaketler karşısında bile şikâyet etmeksizin gösterilen sabır ve teslimiyet, bu inanca candan bağlı olanları tavsif etmekte ve bezemektedir."[20]

Mühtediye, bu sâde itikadı kabul edip öğrendikten sonra

19 Edouard Montet, *La Propagande Chrétienne et ses Adversaires Musulmans,* s. 17-18 (Paris 1890).

20 *Mankind and the Church,* s. 283-284 (London 1907).

dininin beş esası konusunda bilgi verilmesi gerekir: (1) Kelime-i şehadet getirmek, (2) Beş vakit namaz kılmak, (3) Zekat vermek, (4) Ramazan ayında oruç tutmak, (5) Hac farizası için Mekke'ye gitmek.

Bu son vecibeye, Hz. Peygamber'in tektanrıcı tebligâtının ortasında putperestliğin garip bakiyesi olduğu gerekçesiyle çoğu zaman karşı çıkılmıştır, fakat ona göre bu görevin, dini ıslâh etmekle vazifeli olduğu Hz. İbrahim'den intikal ettiği unutulmamalıdır.[21] Bütün bunlardan ziyade, İslâm'ın tebliğ tarihinin en önemli hususiyetidir ki, dünyanın her tarafından gelen, her topluluktan ve dilden mü'minlerin, uzak memleketlerinde ibadet ederken yönelmiş oldukları o kutsal mekânda ibadet etmek üzere yıllık toplantısını vaazetmektedir. Hiçbir dinî deha düzeni, inanç bakımdan ortak hayata sahip bulunduklarını ve kardeş olduklarını inananların zihnine nakşetmek için bundan daha muvafık bir şey tasavvur edemezdi. Burada, ulvî bir ortak ibadet anlayışı ile, Afrika'nın batı sahilindeki zenci, uzak doğudan gelen Çinli ile bir araya gelmektedir; azamet ve zerafet sahibi Osmanlı, Malay Denizinin en uç kısmından gelen bir adalıda Müslüman kardeşini görmektedir. Aynı zamanda tüm İslâm dünyasındaki mü'minlerin kalpleri, kendi ülkelerinde *Iydü'l-Edha* veya (Türkiye ve Mısır'da dendiği şekliyle) Kurban Bayramını kutladıkları sırada, bu kutsal şehirdeki daha talihli kardeşlerini düşünerek sürur ile dolmaktadır. Müslümanların çoğu için, kutsal şehre yaptıkları ziyaret, onları "Allah yolunda mücadele" etmek için harekete geçiren tecrübe olmaktadır; bu itibarla önceki sayfalarda, hacıların tebliğ faaliyetinde aktif olarak yer almalarına sürekli atıfta bulunulmuştur.

Hac müessesesinin yanı sıra, zekat vermek de, Müslü-

21 Bakara sûresi, 125-126. âyetler.

man'a "Mü"minler birbirleriyle kardeştirler"[22] düsturunu mütemadiyen hatırlatan bir başka vazifedir. İnananların kardeş olması ilkesi, Müslüman toplumda dikkate şayan bir şekilde gerçekleştirilen dinî bir anlayıştır ve dine yeni giren bir kimse için nezaket gösterilerinde ifade bulmasında pek istisna görülmemektedir. Irkı, rengi ve nesebi ne olursa olsun, mü'minlerin kardeşliği içerisine kabul edilecek ve eşitlerin arasında, kendine eşit olarak yer bulacaktır.

Ancak, bazı Avrupalı yazarların iddia ettikleri gibi, inanmayan birisinin Müslümanın kölesi olması durumunda, onun İslâm'a girmesinin azat edilmesi anlamına geldiği doğru değildir, zira İslâm şeriatına göre, bir kölenin din değiştirmesi, önceki kölelik durumunu etkilememektedir.[23] Müslüman kölenin durumu, efendisinin karakterine göre, bir hayli değişir. Fakat birçok hâdisede görüldüğü gibi, özgürlük, din değiştiren kimsenin mükâfatı olmuştur. Doughty'nin, Arabistan'da rastlamış olduğu Yukarı Nil ülkelerinden gelen zencilerin durumunda fark ettiği gibi, kölelikte Allah'ın doğru yola hidayet edişini gören takva sahibi zihinler bile olmuştur. "Bu Afrikalılar, kendilerini köleleştirenlere karşı bir kırgınlık duymamaktadırlar … hatta bunlar arasında zâlim insan avcıları tarafından baba ocağından koparılıp alınanlar bile bulunmaktadır. Bedellerini ödeyen efendileri, onları hânelerine almışlardır. Erkekler sünnet edilirler –ve bu durum, uzun süren memleket hasreti çektikleri bir dönemde bile, onların ruhlarını azat eder –yaşadıkları talihsizlikte Allah onların yanında olmuştur; köle edilmeleri sayesinde kurtuluş dinine girdiklerinden dolayı 'bu O'nun lütfudur' diyebilenler

22 Hucurât sûresi, 10. âyet.

23 W. H. Macnaghten, *Principles and Precedents of Moohummudan Law,* s. 312 (Madras 1882).

olmaktadır. Bu yüzden burasının en iyi memleket olduğunu düşünmektedirler; burada Rabb'in özgür kullarıdır; burası daha medenî bir hayatın memleketidir; iki Mabedin toprağıdır; Muhammed'in diyarıdır. Bu sebepten dolayı, bedenlerinin bir zamanlar köleliğe satılmış olmasından dolayı Allah'a hakikaten şükrederler!"[24]

Çok etkileyici olan bir başka husus da, varlıkta ve darlıkta, günde beş vakit namaz emrinin olmasıdır. Montesquieu şöyle demiştir: "Hükümlerini yerine getirmek suretiyle amel olunmasını sıkı bir şekilde emreden bir din, o ameli az emreden dinlerden daha ziyade kendisine bağlılık hâsıl eder. Devamlı surette meşgul olunan şeylere daha sıkı bağlı kalınır."[25] Müslüman'ın dini, sürekli kendisiyle beraberdir ve günlük ibadette ağır başlı ve etkileyici uygulamalarıyla kendini gösterir; bu durum yalnızca ibadet edeni değil, onu seyretmekte olanı da tesir altına alır. 1298 yılında İslâm'ı kabul eden İskenderiyeli Yahudilerden Sa'id b. Hasan, bir camide kılınan Cuma namazının, kendisinin ihtidasında belirleyici bir faktör olduğundan bahseder. Şiddetli bir hastalık hâlinde bazı hayaller görmüş ve gaipten bir ses ona, Müslüman olduğunu ilan etmesini söylemiş. Şöyle anlatır: "Camiye girdiğim ve Müslümanların melekler gibi saflar hâlinde dizilmiş olduklarını gördüğüm zaman, içimden bir sesin 'peygamberler (Allah'ın lütfu ve selamı üzerlerine olsun) tarafından geleceği bildirilen bu topluluktur' dediğini duydum; ve vaiz siyah cübbesiyle ileri çıkınca … ve hutbeyi 'Muhakkak ki Allah adâleti, iyiliği ve akrabaya yardım etmeyi emreder; kötülüğü, hayâsızlığı, zulmü ve haksızlığı men eder. O, ders alasınız diye size nasihat eder."[26] diyerek bitirince beni bir huşû

24 *Arabia Deserta,* c. I, s. 554-555.

25 *De l'Esprit des Lois,* kit. xxv, böl. 2.

kapladı. Ve namaz başladığı zaman, hayretten ayaklarım yerden kesildi, zira Müslümanların safları bana, secdelerinde ve dizleri üzerinde oturuşlarında Allah Teala'nın, Kendisini göstermiş olduğu meleklerin safları gibi göründü ve içimden bir sesin 'Eğer Allah, asırlar boyunca İsrailoğullarıyla iki sefer konuştuysa, muhakkak ki bu toplulukla her namaz vaktinde konuşmaktadır' dediğini duydum ve Müslüman olarak yaratıldığıma kanaat getirdim."[27]

Eğer Renan bile, "Yüreğimden müteesir olmadan ve hatta diyebilirim ki, Müslüman bulunmadığıma teessüf etmeden bir camiye girdiğim vâki olmamıştır."[28] diyebiliyorsa, Müslüman bir tâcirin namazdaki hâlinin, defalarca secdeye kapanışının ve kendini vererek sessiz bir şekilde görünmeyen bir

26 Nahl sûresi, 90. âyet.

27 Goldziher, "Said b. Hasan d'Alexandrie" (*Revue des Etudes Juvies,* c. XXX, s. 17-18 (Paris 1895).

28 Ernest Renan, *L'Islamisme et la Science,* s. 19 (Paris 1883). Buna birçok gözlemci tarafından vurgu yapılmıştır, fakat önemli bir Hıristiyan piskoposun sözlerini iktibas etmek yeterli olacaktır. "Müslümanlarla ilk defa temas halinde bulunan kimsenin, dinlerinin bu yönünden etkilenmemesi diye bir şey olamaz. ... Kişi nerede olursa olsun, açık alanda, sokakta, tren istasyonunda ya da tarlada, en ufak bir riya ve gösteriş emaresi olmaksızın, sâkin ve mütevazı bir hâl ile, o anda meşgul olduğu her ne ise, onu bir kenara bırakarak, vakti giren namazını kılan bir insanı görmek artık sıradan bir durum hâline gelmiştir. Daha geniş bir açıdan bakacak olursak, Ramazan ayının son Cumasında Delhi'deki Büyük Caminin avlusunun, tamamı huşu içinde ve her hareketinde en derin hürmet ve tevazuu sergileyen namaz kılan 15.000 kişiyle dolup taştığını gören her kim olursa olsun, bu görüntü karşısında tesir altında kalmaması ya da böyle bir sistemi oluşturan gücü hayalinde canlandırmaması düşünülemez. Diğer taraftan her gün vakitli olarak okunan ezanlar; gün ışımaya başlamadan önce şafakla birlikte çınlaması, iş saatlerinin tüm gürültüsü ve koşuşturmacası arasında okunması ve yine akşam olurken, aynı mesaj ile yüklüdür." (Dr. G.A. Lefroy, *Mankind and the Church,* s. 287-288, London 1907).

mâbuda ibadet edişinin inançsız bir Afrikalıyı nasıl etkileyeceği hemencecik anlaşılabilecektir, zira o zaten alt medeniyet aşamasına genellikle tekabül eden o güçlü esrarlılık anlayışına gömülmüştür. Merak, tabii olarak öğrenme fikirini tahrik eder. Bu şekilde verilen İslâm bilgisi, araştırılmadan ihsan edilmiş bir hediye olduğu takdirde sırtını dönebilecek olan bir mühtediye, rahatlıkla dine geçme kapısı açacaktır. Ramazan ayındaki oruçla alâkalı olarak da şu husus özellikle belirtilmelidir: Oruç emri, İslâm'ın nefsani arzulara hitap ederek câzibe oluşturan bir din olduğu şeklindeki görüş aleyhinde güçlü bir delildir. Carlyle'nin dediği gibi, "Onun dini kolay bir din değil: Sıkı bir oruç, yıkanmalar, muğlak ibadet kaideleri, günde beş kez namaz ve içkiden uzak durma; bu din, kolaylığından dolayı başarıya ulaşmadı."

Bunlarla ve başka dinî emirlerle irtibatlı, fakat onlar tarafından engellenmeyen ve perdelenmeyen İslâm akideleri, mü'min kişinin hayatında daimi olarak dış tezahürler bulmakta ve böylelikle, onun günlük hayatındaki süregelen işlerle ayrılmaz bir şekilde birleşerek, Müslüman bireyi başka din mensuplarının çok ötesinde, dininin numuneyi imtisali ve muallimi hâline getirmektedir.[29] Böylesine kısa ve basit dille beyan edilen itikadı, akla fazla yüklenmemekte ve ibadetlerin kesin, olumlu ve öz oluşu, inanan kimseyi ne yapacağı konusunda şüphe içerisinde bırakmamaktadır. Bu vazifeler yapıldığı zaman da, şeriatın bütün gereklerini yerine getirmiş olmanın tatmini yaşanmaktadır. İslâm'ın insanların zihinleri üzerinde göstermiş olduğu gücü, büyük bir oranda akılcılık ve ubudiyyetin bu birlikteliğinde görebilmekteyiz. "Eğer kitleleri kazanacaksanız, gerçeği onlara kolaylaş-

29 "Sıradan bir Müslümanın dinine karşı duyduğu o mertçe iftihar görülebilir ve buna hayranlık duyulabilir." (Bishop Lefroy, *Mankind and the Church,* s. 289).

tırılmış şekilde net, kavranabilir, görülebilir ve anlaşılabilir kisvede vereceksiniz."[30]

İslâm'ın tebliğ başarısına katkıda bulunmuş, özel zamanlara ve ülkelere has, başka bir çok şart ilâve edilebilir. İslâm tebliğ faaliyetinin, büyük oranla tâcirlerin elinde olmasından edindiği üstünlüğü bunlar arasında zikredebiliriz; bu üstünlük, özellikle halkının yabancıya şüphe ile baktığı Afrika ve başka medenileşmemiş ülkelerde görülmektedir. Zira, tâcirin iyi bilinen ve zararsız olan meşguliyeti, bu tür şüphe hislerinden muaf tutulmasını sağlamaktadır. Diğer taraftan tâcirin insanları ve tavırları bilmesi ile ticarî becerikliliği, rahatlıkla kabul görmesini sağlar ve bir yabancının mevcut bulunduğu durumlarda tabii olarak zuhur edebilecek ihtiyatlı davranma hissini ortadan kaldırır. Misyonerlik gereği oralarda bulunan kimsenin karşısına çıkan engellerden uzakta bulunur tâcir. Çünkü her zaman için bir misyonerin netameli işler çevireceğinden şüphelenilir. Şüphe edenler arasında, tecrübesi ve zihniyet ufku sınırlı olup, sadece dinine adam kazanmak maksadıyla dünyalık meşgaleleri bir kenara bırakarak uzun bir yolculuğun tehlikelerini göze alan bir kimsenin olabileceğini anlaşılamaz bulan insanlar olduğu gibi, ücret karşılığı bu işi yapan misyonerlerin samimiyetinden şüphe eden daha medenî kimseler de bulunmaktadır.

İslâm'ın yabancı bir ülkede mühtedi kazanmak için yalvarırcasına bir konumda olmaktan ziyade hâkim bir milletin dini olarak ortaya çıkmasında şartlar çok farklı olmaktadır. Önceki sayfalarda bahsedildiği gibi, İslâmiyet, himaye karşılığında cizye ödeyen diğer din müntesiplerinin dinlerini yaşamaları için özgür bırakılmaları ve onlara müsamaha ile

30 A. Kuenen, *National Religions and Universal Religions,* s. 35 (London 1882).

yaklaşılmasını emretmektedir. İslâm tarihinin sayfaları bir çok zalimâne uygulamanın kanlarıyla boyanmış olmasına rağmen, yine de mesele bir bütün olarak ele alındığında, gayrimüslimler yakın zamanlara kadar Avrupa'da bulunamayacak türden bir müsamahayı Müslamen yönetimleri altında görmüşlerdir. Kur'ân'ın emirleri doğrultusunda kişileri din değiştirmeye zorlamak yasaklanmıştı: –"Dinde zorlama yoktur" (Bakara sûresi 256. âyet). "Eğer Rabbin (yeryüzünde herkesin mü'min olmasını) dileseydi, yeryüzünde herkes mü'min olurdu. Öyleyse sen, insanları iman etmeye mecbur mu tutacaksın? Allah'ın izni olmadan hiç kimse iman edemez." (Yûnus sûresi 99-100. âyetler). Asırlar boyunca İslâm hâkimiyetinde bulunan ülkelerde çok fazla sayıda Hıristiyan mezhep ve cemaatlerinin bulunuyor olması, yaşamış oldukları müsamahanın canlı şâhidi durumundadır. Bunların bazı zamanlarda mutaassıplar ile bağnazların elinden çekmiş oldukları zulümler, müesses müsamahasızlık anlayışına dayanmaktan ziyade bazı özel ve mahallî şartlardan kaynaklanmış olduğunu gösterir.[31]

Böyle baskı dönemlerinde, şartların getirdiği zorlama se-

31 Mesela Mütevekkil zamanında Sünni anlayışın tepkisi ile, yaygın itikada ters düşen her türlü sapmaya karşı başvurulan baskı: On üçüncü asrın sonlarında, İran ve Asya'nın diğer bölgelerinde Hıristiyanların, ilerleme kaydettikleri ve ilk Moğolların emri altındaki idareleri zamanında takındıkları mütehakkim ve aşağılayıcı tutumlarına karşı intikam hissiyle. (Makrizî, *A Short History of The Copts,* ed. S.C. Malan, c. I, Promiere Partie, s. 98, 106 adı). Assemani (c. III, böl. ii, s. c), Müslüman idaresi zamanında Hıristiyanlara yapılan zulümlerden bahseder. Haçlı seferleri sırasında Doğu'daki Hıristiyanların, çoğu zaman Batı'dan gelen istilâcı dindaşlarını desteklediklerinden işkillenilmiştir. Osmanlı'da, Yunan Bağımsızlık hareketinin Hıristiyan Avrupa'sında uyandırdığı dinî sempati, Hıristiyan tebanın durumunun, Müslüman hükümdara karşı sadakatsizliğinden ve düşmanlığından şüphelenilmemesi hâlinde olacağından, daha kötü hâle gelmesinde rol oynamıştır. De Gobineau,

bebiyle, inanmayan birçok kimse –en azından zâhiren bile olsa– Müslüman olmuştur. Bazı özel durumlarda, Kur'ân'ın dinine uymaya zorlanmış kimselerle ilgili bir çok örnek verilebilir. Fakat bu tür baskılar, gerek dinî olsun gerek sivil mahiyette olsun, tamamen İslâm şeriatının tasvibi olmaksızın gerçekleştirilmiştir. Kur'ân'da cebrî din değiştirmeyi yasaklayan ve dini yaymanın yegane meşrû yolu olarak tebliği emreden âyetlerden daha önce iktibaslar yapmıştık (Bkz. Giriş bölümü, s. 20-26). Aynı kaideler Müslüman ilim adamları tarafından da desteklenmiştir. Mutaassıp Muvahhidler idaresi altındayken İslâm dinine girmiş gibi yapan Moses Maimonides, Mısır'a kaçıp orada açıktan açığa Yahudi olduğunu beyan edince, İspanya'dan gelmiş bulunan Müslüman bir fıkıh âlimi, onu mürtedlikle suçlayıp en ağır cezaya çarptırılmasını talep etmişti; fakat dâvâ, ünlü kadılardan biri ve büyük Salâhaddin'in vekili olan el-Kadı el-Fâdıl Abdurrahim b. Ali[32] tarafından düşürülmüş; zorla İslâm'a döndürülmüş olan bir kimsenin, Müslüman kabul edilemeyeceği hükmünü vermişti.[33] Aynı şekilde, Gazan Han (1295-1304) iktidara gelişinin ilk zamanlarında tapınakları tahrip edilen Budist keşişlerin zaruret dolayısıyla Müslüman göründüklerini anlayınca, isteyen herkesin kendi vatandaşları arasında dinlerini serbestçe yaşayabilecekleri Tibet'e gitmelerine izin vermişti.[34] Tavernier de İsfahanlı bazı Yahudilerlerle ilgili benzer bir durumdan bahsetmektedir: Bu Yahudilere vali tarafından o kadar baskı yapılmıştı ki, "cebren ya da hile ile on-

İslâm'ın müsamahası ile ilgili bu meselede kendisini oldukça etkili bir şekilde ifade etmiştir. (A. de Gobineau, *Le Religions et les Philosophies dans l'Asie Centrale,* s. 24-25, Paris 1865).

32 Biyografisi için bkz. Ibn Hallikân, c. II, s. 111-115.

33 Barhebræus, *Abu'l-Faraj, Ta'rîkh Mukhtasar al-Duwal,* ed. A. Salihani s. 417-418, Beyrut 1890.

34 C. d'Ohsson, c. IV, s. 281.

ların ihtidalarını sağlamıştı; fakat hükümdar II. Şah Abbas (1642-1667), din değiştirmelerinin güç kullanılması dolayısıyla korkudan ileri gelmiş olduğunu anlayınca, asıl dinlerine dönmelerine ve emniyet içinde yaşamalarına müsaade etmişti."[35] İran'da 1478 yılında bulunan bir seyyahın anlattıkları,[36] kargaşalıkların olduğu o dönemlerde bile Müslüman bir valinin, aynı türden bağnazlık sebebiyle patlak veren bir hâdiseyi nasıl bastırdığını göstermektedir. Tebriz şehrinde zengin bir Ermeni tâcir dükkânının önünde oturuyorken, halk arasında veli imiş gibi telakki olunan bir hoca[37] yanına yaklaşır, kendisine Hıristiyanlığı bırakıp Müslüman olması için ısrarda bulunur; tüccar, kendi dininde kalma kararını açıkladıktan sonra derviş kılığındaki bu adama sadaka vererek başından savmak isteyince, adam istediğinin sadaka değil, onun din değiştirmesi olduğunu söyler. Nihayetinde, tâcirin ısrarlı bir şekilde reddedişi karşısında sinirlenerek, yanıbaşında duran birisinin kılıcını ansızın kaptığı gibi tâcirin başına öldürücü bir darbe indirir ve sonra kaçar. Şehrin valisi haberi duyunca, katilinin yakalanıp tutuklanmasını emreder. Suçlu huzuruna getirildiğinde, onu kendi elleriyle öldürüp cesedinin köpekler tarafından yenmesi için açıkta bırakılmasını emreder ve "Ne demek! İslâm dini bu şekilde mi yayılacak?" der. Gece olunca halktan bır takım kimseler, cesedi kaldırıp gömerler. Verdiği emrin hafife alınmasına öfkelenen Vali, o bölgeyi yağmalamaları için üç ya da dört saatliğine askerlerine bırakır ve sonradan da para cezası uygular; aynı zamanda öldürülen tâcirin oğlunu çağırıp ona izzeti ikramda bulunarak teselli eder ve gönlünü alır. Yaptığı baskılarla birçok Yahudi ve Hıristiyan'ın kendi dinlerini terk edip

35 Tavernier, *The Six Voyagess,* s. 160, London 1677.

36 *Viaggio di Iosafa Barbero Nella Persia* (Ramusio, c. II, s. 111).

37 Eğer gerçekten Azi'nin kasdettiği hoca ise.

Müslüman olmalarına sebep olan deli el-Hakim (990-1020) bile, daha sonradan gönülsüz olarak din değiştirenlerin, kendi dinlerine geri dönmelerine ve harabe haline gelmiş olan ibadethanelerini onarmalarına müsaade etmiştir.[38] Batıdaki Hıristiyan kardeşleri tarafından ihmal edilmiş olan Doğu Hıristiyanları, çoğunlukla silâhsız ve savunmasız idiler. İslâm hükümdarlarının her hangi birisi için, İspanyolların Endülüslü Müslümanlara ya da İngilizlerin dört asır kadar süreyle Yahudilere yaptığı gibi, Hıristiyan tebanın kökünün tamamen kazınması veya ülkelerinden kovulması çok kolay olurdu. Tıpkı, 1514 yılında Müslüman teba arasında dinî inanç birliğinin tesis edilmesi adına 40.000 Şii'yi öldürtmüş olan I. Selim'in ve 1646 yılında Sultan İbrahim'in, Hıristiyan tebanın köklerini kurutmaları yönündeki kararı uygulamaya koymak tamamen imkân dahilindeydi. Fakat, hükümdarlarını bu gibi zâlimce maksatlardan döndüren müftüler, böylelikle İslâm şeriatının ve Müslüman müsamahasının en güzel örneğini ergilemişlerdir.[39]

Yine de, on yedinci asırda Almanya'da bir hayli rağbet gören "cuius regio eius religio" prensibi[40] hiçbir Müslüman idareci tarafından benimsenmemiş olmasına rağmen, İslâm'ın

38 Makin, s. 260. Benzer şekilde, yaklaşık bir asır öncesinde, el-Muktedir (m. 908-932), Filistin Ramallah'ta, sebebinin ne olduğundan bahsedilmeyen bir ayaklanma sırasında Müslümanlar tarafından tahrip edilen bazı kiliselerin yeniden yapılması emrini vermiştir. (Eutychius, s. 82). Ebû Sâlih, Mısır'daki, gerek savaş esnasında (yani Guzz ve Kürtlerin 1164 yılındaki saldırıları esnasında) (s. 91,96,112,120) mutaassıplar tarafından harap edilen (s. 85-6, 182 ve Makrizî, Ek, s. 327-8 de iktibas etmiştir), gerekse virâne hâline gelen (s. 5, 87, 103-4) çok sayıda kilise ve manastırın yeniden inşâ edilişinden bahseder.

39 A. de la Jonquière, s. 203, 213, 312.

40 "Kimin toprağı, onun dini" şeklinde özetlenen, bölgeye kim hâkimse halk onun dininde olmalıdır, anlayışı. E. Charvériat, *Histoire de la Guerre de Trente Ans,* c. II, s. 615, 625 (Paris 1878).

devlet dini olmasının, kendisine bağlananların sayısını artırmada etkin rol oynamaktan da geri kalmadığı aşikâr bir durumdur. İnançları zayıf kimseleri madddî menfaat hesaplarıyla çok rahat bir şekilde etkilemek mümkün olup ihtiras ve menfaatçilik, din değiştirmede âmil olan daha ulvî etkenlerin yerini alabilirdi. St. Augustine, beşinci asırda benzer bir yakınmada bulunmuş ve bir çok kimsenin sırf maddî menfaat elde etmek düşüncesiyle Hıristiyan Kilisesine girdiklerini ifade etmiştir.[41]

Dahası, Arap imparatorluğunun en parlak dönemini yaşadığı yıllardaki ihtişam ve debdebesini gören barbar ve medenileşmemiş kabileler için, İslâm, Hıristiyanlığın kuzey Avrupa barbarlarına takdim edildiği zamanki kadar muhteşem görünmüş ve kuvvetli bir câzibe oluşturmuş olsa gerektir. Zira bu barbarlar, "zarif ve derin, mütehakkim ve azametli Hıristiyanlığı, krallar nezdinde değeri haiz ve bazen onların da üstünde imparatorlukta bulup ona koştular."[42]

Buna ilave olarak, İslâmî hayat ve düşünce ile günlük ilişki içinde bulunmanın ağır fakat sürekli etkisi de çok sık olmalıdır. Zira bu etki ile, on ikinci asırda Nasturî bir yazar, Hz. Peygamber ve ilk halifelerin ismini zikredeceği zaman hürmet ifade eden *aleyhisselâm* ve *radiyallahu anh* kelimelerini kullanmış olmalıdır.[43] Aynı şahıs, Halife Ömer b. Abdülaziz'den bahsederken de Allah'tan rahmet ve selâmet dilerdi.[44] Yakın zamanlara kadar İngiliz işgali altında bulunan

41 *In Ioannis Evangelium Tractatus,* c. XXV, § 10.

42 C. Merivale, *The Conversion of the Northern Nations,* s. 102 (London, 1866).

43 Mâri b. Süleymân, s. 62 (II, 4, 6, 13). On sekizinci asrın Marûnî bilginlerinden Yusuf Sem'ân es-Sem'ânî, Müslüman düşüncesine bu şekilde ayrıcalık tanınması karşısındaki endişesini ifade eder. (Assemani, c. III, bölm. i, s. 585).

Mısır'da tatbik edilen Kamu Eğitimi sisteminin Müslümanlara, Hıristiyan öğrenci arkadaşları üzerine baskın bir tesir gücü sağlama eğilimi kazandırdığından şikâyet etmektedirler. Bu sisteme göre, "Hıristiyan çocuklar, yer darlığı sebebiyle ayrı bir sınıfa konulamadıkları zaman, Müslüman arkadaşlarıyla oturtulup öğretilen Kur'ân'ı ve din derslerini dinlemeye mecbur tutuluyorlar."[45] Merhum Müfti Muhammed Abduh'un en faal takipçilerinden birisi, okul saatlerinde verilen din eğitimini dinlemenin tesiriyle İslâm'a giren Kıptî asıllı bir tıp öğrencisiydi.[46]

Fakat bu tür saiklerin nakledilmesi, bir dinden diğer dine dönenlerin tamamını yeterince izah etmez. İslâm tebliğ tarihinde tesiri çok daha bâriz bir dinî karaktere sahip olan başka faktörleri gözardı etmememiz gerekmektedir. Bunların arasında en önemli yeri tutan Müslümanların yaşadıkları takva hayatının tesiridir. İslâm'a, "her türlü fenalığın altında gizlendiği bir giysi" gibi bakma alışkanlığına sahip olan bir nesle garip gelse de, önceki dönemlerde Müslüman cemiyetteki yaşantıya şahit olan bir çok Hıristiyanın, orada sergilenen faziletlerden ziyadesiyle etkilendiği kesinlikle doğrudur. Eğer bu faziletler seyyahı ve yabancıyı etkileyebilmişse, Müslümanlarla günlük münasebet içinde bulunan bir inançsız üzerinde çekiciliğinin daha fazla olacağı şüphesizdir. Doğu'yu on üçüncü asrın sonunda gezmiş olan Dominikli misyoner Ricoldus de Monte Crucis, aralarında çalışmış olduğu Müslümanlara övgüler yağdırmaktadır.[47] Aynı şekilde Newburgh'lu William Petit, on ikinci asrın sonuna doğru Müslümanların Peygamberlerinin öğrettiklerinin bir sonucu olarak

44 Mâri b. Süleymân, s. 65 (l, 16).

45 *Methods of Mission Work among Moslems,* s. 62.

46 *A.g.e.,* s. 61-64.

47 Laurent, s. 131.

itidallerini ve Hıristiyanlara göre ahlâkî bakımdan üstünlüklerini övmektedir.[48]

Haçlı seferleriyle ilgili eserler, Müslüman faziletlerinin övgüsüyle doludur. Diğer taraftan, önceki bir bölümde işaret edildiği gibi, Osmanlı Türkleri, Avrupa'daki hâkimiyetlerinin ilk zamanlarında Hıristiyan ağızlardan çok takdir almışlardır.

Günümüzde (yukarıda bahsedilip hâlâ geçerli olanların ötesinde), Müslüman dünyada irşad faaliyetlerine yardım eden belli başlı iki faktör vardır. Bunlardan ilki, on sekizinci asrın sonundaki Vahhabi ıslahatına dayanan, dinî hayatın ihyası; bu yeni hareketin, siyasî anlamını Necd hudutları dışında kaybetmesinin üzerinden çok zaman geçmiş olmasına rağmen, dinî bakımdan canlanma olarak etkisi, bu güne kadar bile Afrika, Hindistan ve Malay Takımadalarında hissedilmekte ve İslâm dünyasında en güçlü tesirlerin arasında yerini alan sayısız hareketlerin doğmasına yol açmıştır. Müslümanların bugünkü tebliğ faaliyetlerinin çoğunun, yaygın olarak görülen bu yeniden canlanma ile ne kadar yakından ilgili olduğu önceki sayfalarda sunulmuştu: Uyandırdığı coşku, mevcut dinî kurumlara aşıladığı taze kan, ilahiyat çalışmalarına ve ibadet işlerine kazandırdığı ivme, İslâm'ın temelinde var olan irşad ve tebliğ ruhunun uyanık ve diri tutulmasına hizmet etmiştir.

Bu ıslahat hareketinin yanında, fakat tamamen farklı karakterde bir hareket daha vardır. Çünkü, farklılığın sadece bir hususundan bahsedecek olursak şayet; önceki, Avrupa medeniyetine kuvvetle karşı çıkarken sonraki, modern düşünce ile oldukça uyuşma içersinde olup, İslâm'ın buna

48 *Historia Rerum Anglicarum Willelmi Parvi de Newburgh,* ed. Hans Claude Hamilton, c. II, s. 158 (London 1856).

uyumlu olarak takdim edilmesini teklif etmektedir ki, buna, Müslüman dünyadaki tüm milletleri ortak bir bağ etrafında toplama çalışması içinde olan Pan-İslâm hareketi örnek olarak gösterilebilir. Diğeri gibi çok önemli olmamakla beraber, bu fikir eğilimi, yine de misyonerlik çalışmalarına kuvvetli bir saik kazandırmaktadır. Gerçek hayatta bütün mü'minlerin kardeş olduğu şeklindeki Müslüman idealini hayata geçirme gayreti, dinin tâli idealleri üzerinde etki bulmakta ve milletler arasında söylenip duran kapsayıcı birlik ve ortak hayat anlayışı, mü'minlerin kalplerinde canlılık meydana getirmekte ve gayri müslimlerin karşısında konuşma cesareti kazandırmaktadır.

Bu iki hareketin İslâm'ın tebliğ hayatı üzerinde daha ne gibi yeni tesirler meydana getireceğini ancak gelecek gösterecektir. Fakat günümüzdeki faaliyeti İslâm'ın canlılığının delilidir. Çoğu defa iddia edildiği gibi, İslâm'ın ruhî enerjisi, siyasî gücü ile doğru orantılı değildir.[49] Aksine, siyasî gücün ve maddî refahın kaybolması, tebliğ çalışmasının en gerçekçi saikleri durumundaki daha hoş manevî özelliklerin ön plana çıkmasına yaramaktadır. Müslümanlar, sıkıntılardan istifade edilmesini öğrenmiştir ve bu, refah seviyesi düşüklüğünün, dinin bitişi şeklinde algılanmasından çok uzak olduğu, Hıristiyan idaresinde uzun süre bulunan Müslüman ülkelerin irşad ve tebliğ faaliyetinde en aktif rolü üstlendikleri görülünce anlaşılmaktadır. Hint ve Malay Müslümanları, dinin yayılması yolunda, Türkiye ve Fas'ta aranmasının beyhûde olacağı türden bir gayret ve iştiyak sergilemektedirler.

49 Frederick Denison Maurice'ın, "Müslümanların ancak fetih yapmayı hedeflediği zaman kuvvet kazandığı ispatlanmıştır" sözü, bu dinle alâkalı en yaygın biçimde benimsenen fikirlerden birine açıklama getirmektedir. (*The Religions of the World,* s. 28, Cambridge 1892).

EKLER

EK: I

Hâşimî'den, Kindî'ye İslâm'a Dâvet Mektubu

–Aşağıda okuyacağınız yazı, el-Hâşimî'nin,
el-Kindî'yi İslâm'a çağırdığı mektubun tercümesidir–

Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla. Mektubuma, efendim ve peygamberlerin efendisi olan Allah'ın elçisi Muhammed'in (Allah'ın selâm ve rahmeti onun üzerine olsun) sünneti üzere, barış ve bereket selâmı ile başlıyorum. Zira, Peygamberimizin (s.a.v) hadislerini bize ulaştıran takva sahibi, sâdık ve emîn zatlar, onun davranışının bu şekilde olduğunu bize nakletmişlerdir. Kiminle sohbet ederse etsin, barış ve bereket selâmı ile başlar, zımmîlerle ümmîler ve Müslümanlarla müşrikler arasında hiçbir ayırım yapmaz ve 'Ben bütün insanlara kaba ve sert davranışlardan uzak kalıp müşfik ve anlayışlı davranmak üzere gönderildim' der ve İlâhî kelâmdan 'Muhakkak Allah, mü'minlere karşı şefkatli ve merhametlidir' âyetini okurmuş. Aynı şekilde, tanıma fırsatı bulduğum Halifelerimizin de incelikte, asalette, zerafette ve kerem göstermede Peygamber'in izinden gittiklerini ve bu konuda ayırım yapmayıp kimseyi kimseye tercih etmediklerini müşahade ettim. Bu sebeple ben de bu mükemmel yolu izleyip mektubuma barış ve bereket selâmı ile başlıyorum ki, mektubu gören kimse tarafından kınanmayayım.

Bu şekilde davranmama size karşı beslemiş olduğum mu-

habbet sebep olmuştur. Çünkü, efendim ve peygamberim Muhammed (Allah'ın selam ve rahmeti üzerine olsun) akrabalara sevgi beslemenin gerçek takva ve dindarlık olduğunu söylerdi. Bu sebeple size bu mektubu, Allah'ın Elçisi'ne (s.a.v) itaat etme maksadıyla yazıyorum. Bu mektubu yazma gayelerim arasında, hizmetlerinize karşı minnettarlığımızı göstermemiz gerektiği düşüncesiyle, bize sevgi, şefkat ve rağbet göstermeniz ile efendim ve yeğenim olan Mü'minlerin Kumandanının (Allah ona yardım etsin) size karşı duyduğu sevgi ve itimadı ve sizi övgüyle anmasıdır. Bu yüzden kendim, ailem ve anam babam için arzuladığım şeyleri, gerçekten samimi olarak sizin için de arzuluyor, kabul ve tasdik ettiğimiz ve Allah'ın bizim ve bütün yaratılmışlar için uygun gördüğü dini tavsiye ediyorum. Zira Allah, onun sayesinde bize, sonuç olarak O'na döndürüldüğümüz zaman büyük bir mükâfat ve cezadan muafiyet vaadetmektedir .... Bu sebeple kendim için ne kazanacaksam, sizin de kazanmanızı istemekteyim; yüksek ahlâkî yaşayışınızı, engin ilminizi, asîl mizacınızı, faziletli davranışızı, zarif özelliklerinizi ve dindaşlarınız üzerindeki geniş etkiyi gördüğüm için, şu anki dininize devam etmeyesiniz diye size şefkat beslemekteyim. Bu sebeple, Allah'ın bize sunduğu keremi, size takdim etmeye ve Allah'ın emri olan "Kitap ehliyle –onlardan zâlim olanlar hâriç– ancak en güzel üslûpla tartışın" (Ankebût, 46) âyetine riayetle, dinimizi güzel ve mülayemetli bir üslûb ile size anlatmaya kararlıyım. Dolayısıyla sizinle sadece iyi seçilmiş, güzel ve mutedil sözlerle tartışacağım; belki siz hakikate uyanır da, doğru yola dönersiniz ve Peygamberlerin sonuncusu ve Âdemoğullarının efendisi olan Peygamberimiz Muhammed'e (s.a.v) Allahu Teâlâ'nın indirdiği sözlerine meyledersiniz. Başarıya ulaşacağımdan ümidimi kesmiyorum, fakat dilediğini doğru yola ileten Allah'tan sizin adınıza ümit bes-

liyor, beni de bu sonuca ulaşmada vesile kılması için dua ediyorum. Allah, mükemmel Kitabında şöyle buyurur: "Allah katında din ancak İslâm'dır." (Âl-i İmrân, 19) ve "Kim İslâm'dan başka bir yol takip ederse, bilsin ki, onun o yolu kesinlikle kabul edilmeyecektir ve o, âhirette hüsrana uğrayacaktır" (Âl-i İmrân, 85) diyerek ilk söylediğini teyid etmektedir. Yine: "Ey iman edenler! Allah'tan hakkıyla korkun. Canınızı Müslüman olarak teslim edin!" (Âl-i İmrân, 102) şeklinde hitap ettiği zaman bu durumu kesin olarak teyid etmektedir.

Bildiğiniz gibi ben yılların eskittiği birisiyim ve başka dinlerin derinliklerini anlamaya çalışıp, onları tetkik ettim ve onların kitaplarından çoğunu, özellikle sizin kitaplarınızı inceledim. (Allah sizi inançsızlık cehaletinden kurtarsın ve kalbinizi imanın nuruna açsın!) *[Burada Eski ve Yeni Ahit'in belli başlı kitaplarını sıralar ve muhtelif Hıristiyan mezheplerini nasıl araştırdığını izah eder].* Zahitlikleri ve engin bilgileri ile ünlü bir çok keşiş ile tanıştım, bir çok kilise ve manastır gezdim ve ibadetlerine iştirak ettim … fevkalâde gayretlerini, diz çöküşlerini, secdeye varışlarını, yere yüz sürüşlerini, alınlarını değdirişlerini ve ibadetleri esnasında mütevazı tavırlarını, özellikle Pazar ve Cuma geceleri ve başka yortularında tüm gece ayakta durarak Allah'ı övüp takdis edişlerini ve O'nu ikrar edişlerini, tüm günü ibadetle Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun isimlerini sürekli tekrar ederek geçirdiklerini, Kutsal Hafta dedikleri inziva günlerinde giydikleri kaba bezden mamül kıyafetler içinde küller üzerinde yalın ayak duruşlarını, uzun uzun ağlayıp gözyaşı döküşlerini ve garip sesler çıkararak inleyişlerini gözlemledim. Onların kurbanlarını, o gün için ekmeği nasıl temiz sakladıklarını ve onu şarap dolu kupalarla Kudüs'teki meşhur mâbede çıkartırlarken büyük tevazu ile okudukları uzun dualarına şâhit

oldum. Keşişlerin altı oruçları –yani dördü daha büyük, ikisi daha küçük vs.– sırasındaki tefekkür hâllerini de gözlemledim. Aynı zamanda ilimleriyle, Hıristiyanlık dinine bağlılıklarıyla ve dünyadaki muazzam zühdleri ile nam kazanmış olan başpiskopos ve piskoposları ziyaret ettim; tarafsız olarak, gerçeği konuşarak, bütün çekişmeleri, bilgiçlik taslamayı, münakaşa ve sertlik mecburiyetini ve ırkî gururu bir tarafa bırakarak onlarla münazara ettim. Dindaşlarımız arasında bulunan bazı kaba, bilgisiz ve görgüsüz kimseler tarafından yapıldığı şekliyle, onların sözlerini kesmeden ve konuşma cesaretlerini kırmadan, fikirlerini savunmak ve zihinlerindekini söylemek için onlara fırsat sundum. Bu bahsettiğim dindaşlarımın izledikleri bir prensip, dayandıkları bir muhakeme ve kendilerini kabalıktan alıkoyacak dinî hissiyatları ya da edepleri yoktur; konuşmaları sadece göz korkutmak ve büyüklük taslayarak kavga etmekten ibaret olup, devletin kendilerinden olması dışında bilgi ya da fikre sahip değillerdir. Fakat ben onlarla [Hıristiyan din adamlarıyla] müzakereler tertip ettiğim zaman, mantıklarının, itikatlarının ve ulaştıkları neticenin gerektirdiği gibi konuşmalarını rica ettim; onlar da hiçbir türde aldatmacaya girmeksizin açıkça konuştular ve içlerindeki hissiyatları, dış görünüşleri gibi sade bir şekilde bana aktarılmış oldu. Bu sebeple size (Allah size daha doğru yolu göstersin!) böylesine uzun tasavvurdan, derinlemesine araştırma ve inceleme sonrasında yazıyorum, ta ki, kimse yazdıklarım konusunda bilgimden şüphe duymasın ve mektubun eline geçeceği herkes Hıristiyanlık dini konusunda tam bilgi sahibi olduğumu anlayabilsin.

Dolayısıyla, şimdi (Allah, lütuflarını size sağanaklar hâlinde indirsin!) dininiz ile ilgili bu bilgiyle ve (size) uzun süredir beslediğim muhabbet ile sizi, Allah'ın bana nasip ettiği dini kabul etmeye dâvet ediyorum. Böylelikle cenneti hak

edebileceğinizi ve cehennemden kurtulacağınızı hatırlatmak istiyorum. Bunun için yapacağınız şudur: Tek Allah'a ibadet edeceksiniz; O Birdir ve tektir, Ezelî ve Ebedîdir, doğmamıştır ve doğurmamıştır, eşi ve çocuğu yoktur, O'nun benzeri yoktur. Allah, kendisini bu sıfatlarla anlatmaktadır, zira O'nun yarattıklarından kimse O'nu Kendisinden daha iyi bilemez. Ben sizi bu sıfatları haiz olan tek Allah'a kulluğa dâvet ediyorum ve mektubumda Kendisini (O'nun adı Kendisine lâyık görülenlerden üstün ve yücedir!) isimlendirdiklerine hiçbir eklemede bulunmadım. Bu, sizin ve bizim atamız İbrahim'in (Allah'ın selam ve rahmeti onun üzerine olsun!) dinidir, zira o Hanif ve Müslüman idi.

Hem sizi, (Allah sizi muhafazasına alsın!) efendimin ve Âdemoğullarının efendisinin ve Allah tarafından tüm âlemler için seçilen ve peygamberlerin sonuncusu olan ve Allah tarafından bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilen Hz. Muhammed'in peygamberliğini şehadete ve tasdike dâvet ediyorum … "O Allah, müşrikler hoşlanmasalar da, dini her çeşit dinlere üstün ve galip gelsin diye, Rasûlünü hidâyet ve hak dinle gönderdi." (Tevbe, 33). Demek ki, şefkat, merhamet ve güzel sözlerle, hoş tavır ve nezaketle Doğudan ve Batıdan, karadan ve denizden, dağdan ve ovadan bütün insanları dâvet etmiştir. Derken bütün insanlar onun dâvetini kabul ettiler ve âlemlerin Rabb'i olan Allah tarafından, öğüt dinlemeye istekli olanlara elçi olarak gönderildiğine şehadet ettiler. Sözlerinin gerçek ve doğru oluşunu, maksadındaki samimiyetini, getirdiği açık iddiayı ve sade delili yani insanlar ve cinler tarafından benzerinin yapılamayacağı vasıftaki Allah'ın kitabını kabul ettiklerinde, hepsi de gönüllü olarak rıza gösterdiler. "De ki: 'Bütün insanlar ve cinler bir araya gelip birbirlerine yardım etseler ve bu Kur'ân'a benzer bir şey meydana getirmek için çalışsalar,

onu meydana getiremezler." (İsrâ, 88). Ve bu, onun vazifesi için yeterli bir delildir. İnsanları, Bir ve Tek olan Allah'a, Samed olan Allah'a kul olmaya dâvet etti ve hiçbir zorlama ve isteksizlik olmaksızın, tevazu ile onu tasdik edip, rehberliğinin ışığını benimsediler ve onun dinine girip ubudiyetini kabul ettiler ve onun adına hareketle, misyonunu yalanlayan, mesajını reddeden ve ona hakaret edenlere karşı zafer elde ettiler. Böylelikle Allah onları kasabalara yerleştirdi ve tüm milletleri onlara boyun eğdirdi, ancak onlara kulak verip dinlerini kabul eden ve imanlarına şehadet edenler müstesna; bu kimselerin kanları, malları ve itibarları garantiye alınmıştır ve alçaltıcı cizye ödemekten muaftırlar. *[Daha sonra İslâm'ın, günde beş vakit namaz, Ramazan ayında oruç ve Cihad gibi muhtelif emirlerini sıralar; öldükten sonra dirilme ve son mahkeme inancını ayrıntılı olarak anlatır ve Cennet nimetleriyle Cehennem azaplarından bahseder].* Böylelikle size öğüt vermiş oldum: Eğer bu dine inanır ve Allah'ın Kelâmından okunanları kabul ederseniz, verdiğim öğütten ve yazmış olduklarımdan istifade edersiniz. Şayet reddeder, küfür ve hatalarınızda devam ederseniz ve hakikat ile çelişirseniz bile, vazifemi yapmış olduğum için mükâfatımı alacağım. *[Daha sonra Müslümanın hak ve vazifelerini sıralar ve sonuçlandırır].* Bu mektubumda size yüce Allah'ın sözlerini okumuş oluyorum; bu sözler Hakkın sözleridir, O, vaadinden dönmez ve aldatmaz. Öyleyse Allah'ın hoşlanmadığı ve ceza getirecek olan küfür ve hataları bırakınız ve bundan böyle, kendinizin de kafa karıştırıcı olduğunu kabul ettiğiniz Baba, Oğul ve Kutsal Ruh sözlerini ağzınıza almayınız ve hüsrandan başka bir fayda getirmeyen haça tapma işini bırakınız, sizin ondan yüz çevirmenizi istiyorum; zira bu hâl, ilminizi ve ruh asaletinizi alçaltıyor. Çünkü yüce Allah şöyle buyuruyor: "Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını ba-

ğışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a ortak koşan, kuşkusuz, derin bir sapıklığa düşmüştür." (Nisâ, 116). Ve tekrar: "Şüphesiz, 'Meryem oğlu Mesih Allah'tır' diyenler küfre saptılar. Halbuki Mesih onlara: 'Ey İsrailoğulları! Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin. Kim Allah'a eş koşarsa, Allah ona cenneti haram kılmıştır ve onun varacağı yer cehennemdir. Böyle zâlimlerin yardımcısı da bulunmayacaktır.' demişti. 'Allah üçten biridir' diyenler de küfre düştüler. Oysa tek bir Allah'tan başka ilâh yoktur. Dediklerinden dönmezlerse, içlerinden kâfir olanlar için çetin bir azab vardır. Hâlâ tövbe edip Allah'tan bağışlanmalarını istemeyecekler mi? Allah bağışlayan ve merhamet edendir. Meryem oğlu Mesih ancak bir peygamberdir. Ondan önce de nice peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi de dürüst bir kadındı. Her ikisi de yemek yerdi." (Mâide, 72-75). Öyleyse bu hatalı yolu, böylesi bir dine uzunca ve inatla sarılmayı, size sürekli sıkıntı verip bedenen ve ruhen yıpratmaktan başka bir faydası olmayan bu külfetli ve yıpratıcı oruçları bırakınız. Bu dini benimseyiniz, bu doğru ve kolay yola giriniz. Bu öyle bir yoldur ki, Allah sevdikleri için seçip bütün dinlere inanan insanları bizzat Kendisi dâvet etmiştir, ta ki, onları hidayetiyle doğru yola ileterek Rahmetini ve Şefkatini gösterebilsin ve üzerlerine hesapsız lütuflar ihsan etsin.

Böylelikle size nasihat etmiş ve arkadaşlık ile samimi muhabbetimin borcunu ödemiş oldum. Zira sizi kendi yanıma çekerek ikimizin de aynı düşünce ve inançta olmasını arzu etmekteyim. Çünkü Rabbimin o mükemmel kitabında şöyle buyurduğunu gördüm: "Ehl-i kitaptan ve müşriklerden kâfir olanlar muhakkak cehennem ateşinde olacaklar ve orada ebedî kalacaklardır. Onlar, bütün yaratılmışların en kötüsüdürler. İman edip, sâlih amel işleyenler ise, yaratılmışların

en hayırlılarıdır. Onların Rableri katındaki mükâfatları, içinde ebedî kalacakları, altlarından ırmaklar akan, cennetlerdir. Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır. İşte bu (mükâfat), Rabbinden korkanlara mahsustur." (Beyyine, 6-8). "İnsanların ıslâhı ve hidâyeti için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmet şimdi sizsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inansaydı bu, kendileri için iyi olurdu. Elbette onlardan inananlar da vardır, ama birçoğu isyankârdır." (Âl-i İmrân, 110). Bu sebeple, yaratılmışların en kötüsü olan cehennem ehli arasından olursunuz korkusuyla, size merhamet duymaktayım ve Allah'ın lütfu ile, sizin mü'minlerden biri olmanızı ümid etmekteyim; o mü'minler ki, Allah onlardan râzıdır, onlar da O'ndan râzıdırlar ve mahlûkatın en şereflileridirler. İnsanoğlu için var olan dinlerin en iyisine dahil olacağınızı umuyorum. Eğer reddeder ve inadınızda, ihtilâfınızda ve cehaletinizde, küfrünüzde ve hatalarınızda ısrarcı olursanız ve eğer sözlerimi reddeder ve (hiç bir teşekkür ve mükâfat beklemeksizin) size sunduğum samimi tavsiyemi kabul etmezseniz –o zaman dininiz hakkında söylemek istediğiniz her şeyi, doğru olarak değerlendirdiğiniz ve güçlü delillerle kesinleştirdiğiniz her şeyi, hiçbir korku ve endişe duymaksızın, kısıtlama yapmadan ya da kanaatlerinizi gizlemeden yazınız; zira maksadım iddialarınızı sabırla dinlemek ve içlerinde ikna edici bulduklarıma boyun eğip kabul etmektir; reddetmeksizin ve korku duymaksızın gönülden tâbi olacağım; ta ki, sizin anlattıklarınız ile benimkileri mukayese edebileyim. Davanızı ortaya koymada serbestsiniz; korku dolayısıyla iddialarınızı tamamlayamadığınız ya da dilimi tuttum da iddialarımı serbestçe ifade edemedim şeklinde bir itirazda bulunmayınız. Dolayısıyla artık bütün iddialarınızı öne sürmede serbestsiniz; öyle ki, beni kibirlilik, haksızlık ya da ta-

rafgirlikle suçlamayınız; zira bunlar benden uzaktır.

Dolayısıyla istediğiniz her iddiayı öne sürünüz, canınızın istediğini söyleyiniz ve aklınızdan geçeni serbestçe ifade ediniz. Madem şimdi istediğiniz her şeyi söylemekte emniyette ve hürsünüz, o zaman ikimiz arasına tarafsızca hükmedecek, sadece doğruya meyilli olan ve nefsaniyetten uzak bir hakem tayin ediniz: ve o hakem mantık olacaktır, zira Allah bizi yaptığımız her iyi ve kötü işten sorumlu tutuyor. Burada sizi âdil bir şekilde muhatap aldım, size tam güven verdim ve mantığın lehime ya da aleyhime vereceği her ne karar olursa olsun kabul etmeye hazırım. Çünkü "Dinde zorlama yoktur." (Bakara, 256) ve ben sizi, dinimizi isteyerek ve gönül rızanızla kabul etmeniz için sadece dâvet ediyorum ve şimdiki inancınızın çirkinliklerini dikkatinize sunuyorum. Allah'ın rahmet, bereket ve selâmeti üzerinize olsun!

Bu belgenin, mükemmellikten uzak bir vaziyette bize ulaştığı ve Hıristiyan kâtipler elinde tahrife uğradığı konusunda pek şüphe yoktur: Son derece bâriz olan Kutsal Üçlü gibi Hıristiyanlığın doktrinleriyle ilgili tekziplerin hiçbirinin olmayışı ve bu tür saldırılarla ilgili atıfların el-Kindî'nin cevabında bulunması, bu tür parçaların, Hıristiyan okuyucuları kızdıracağı düşüncesiyle çıkartılmış olabileceğini göstermektedir.[1]

1 Benzer şekilde, Alvar ile Yahudiliğe geçen bir Hıristiyan "günahkâr" arasında gidip gelen ihtilaflı mektupların İspanyol editörü, XV. Epist'in ardından bir not ilave eder (*Migne, Patr. Lat.* c. CXXI, s. 483).

EK: II

Müslümanlar ile Diğer Din Mensupları Arasındaki Münazaralara Ait Külliyat

Müslümanlar teşkilâtlı bir propaganda sistemine, birlikte hareket eden cemiyetlere ya da misyonerlik faaliyeti yapan benzer temsilcilere sahip olmamakla beraber, inanmayanlara, özellikle Hıristiyan ve Yahudilere dinlerinin mantıklı olarak takdim edilmesinde bir eksiklik olmamıştır. Burada maksadımız, bunlarla ilgili olarak ayrıntılı bir tahlil sunmak değildir, ancak mevcudiyetine dikkat çekmektir. Bu, İslâm'ın yayılışının ağır basan özelliğinin kitle hâlinde din değiştirmeler olduğu ve İslâm dâvetçiliğinin propagandacı şemasında bireyin ikna edilmesinin hiçbir biçimde söz konusu olmadığı şeklindeki yaygın kanaatin ortadan kaldırılması adına önem arz etmektedir. İnanmayanlarla Müslümanların tartışmasının ilk örnekleri en başta bizzat Kur'ân'da bulunmaktadır. Fakat, miladî dokuzuncu asırdan itibaren İslâm Müdafaası adına uzun ilmî risaleler telif edilmiş ve günümüze kadar bilfiil devam etmiştir. Hıristiyan itikadını hedef alan bu tür eserlerin sayısı, İslâm'ı çürütmek için yazılan Hıristiyan kaynaklarından çok daha fazladır ve Müslüman düşünürlerin en yeteneklilerinden bazıları, kalemlerini bunların terkibinde kullanmışlardır; mesela Ebu Yusuf b. İshak el-Kindî (miladi 813-873), el-Mesûdî (ö. miladi 958), İbn Hazm (miladi 994-1064), el-Gazzâlî (ö. 1111) vs.

Bazı mühtedilerin, din değiştirmeleriyle ilgili savunma yazmalarını ve İslâm itikadını müdafaa etmelerini görmek de ilginç bir durumdur. Mesela on birinci asırda İbn Cazlah, on üçüncü asırda Yusuf el-Lübnanî ve Şeyh Ziyade b. Yahyâ, on beşinci asırda Abdullah b. Abdullah, on altıncı asırda Derviş Ali, on yedinci asırda Cambridge doğumlu bir İngiliz olan Ahmed b. Abdullah vs. Bu sonradan ismi zikredilenlerin tamamı din değiştirmeden önce Hıristiyan idiler. Sayı bakımından az olmakla birlikte, Yahudi mühtediler de İslâm'ın savunucuları arasında bulunmuşlardır. Hindistan'da, Hıristiyanlığa karşı yazılmış çok sayıda İslâmî eserin yanı sıra, Hinduizm'in aleyhine yazılmış muazzam sayıda eserler de vardır. Müslümanların öteki inançsız ülkelerde de aynı derecede faal olup olmadıkları konusunda bilgim yok.

Okuyucu, Müslümanların münazara külliyatı hakkında geniş bir bilgi dağarcığını aşağıdaki yazılarda bulacaktır: Moritz Steinschneider, *Polemische und apologetische Litteratur in arabischer Sprache, zwischen Muslimen, Christen und Juden.* (Leipzig, 1877); Ignaz Goldziher, "Über Muhammedanische Polemik gegen Ahl al-kitâb" (*Z.D.G.M.,* c. 32, s. 341 vd. 1878); Martin Schreiner, "Zur Geschichte der Polemik zwischen Juoen und Muhammedanern" (*Z.D.G.M.,* c. 42, s. 591 vd. 1888); W. A. Shedd, *Islam and the Oriental Churches,* s. 252-3; Carl Güterbock, *Der Islam in Lichte der Byzantinischen Polemik* (Berlin, 1912).

EK: III

İslâm Tebliğ Cemiyetleri

Tebliğin teşkilâtlı ve sistemli bir şekilde yürütülmesi için cemiyetlerin oluşturulması İslâm tebliğ tarihinde yeni bir gelişmedir –gerçekten de Hıristiyanlık misyonerliğinde de bir o kadar yeni olduğu gibi. Bu tür İslâm tebliğ cemiyetlerinin, Hıristiyan dünyasındaki benzer organizasyonların bilinçli olarak taklidi şeklinde yapılmış olduğu görülür ki, kendi başlarına İslâm'daki tebliğ ruhunun en belirgin özellikteki ifadeleri durumunda değillerdir. Batı dünyasında kayda değer ölçüde pek yok gibidir. On dokuzuncu asrın ikinci yarsından önce böyle bir cemiyetin oluşturulması için bir teşebbüste bulunulmamış ve bu yöndeki ilk gayretler de çok az başarı sağlamıştır. 1875 yılında H. M. Stanley, İngiliz Basınından, Uganda Kralı Mutesa'ya bir Hıristiyan misyoner ekibinin gönderilmesi konusunda ricada bulununca, bu ricaya gösterilen yaygın teveccüh, İslâm'ın bu ülkede tebliğ edilmesi için İstanbul'da bir tebliğ cemiyetinin kurulmasına sebep olmuş, fakat Uganda'ya bu güne kadar Müslüman davetçiler gönderilmemiştir. 1878 yılında Rus-Türk savaşının patlak vermesi, Türklerin böyle bir teşebbüs üzerindeki dikkatini başka yöne kaydırmıştır.[1] Organize misyonerlik faaliyeti tesis etme yönündeki bir başka başarısızlık, Mı-

1 Richter, s. 164-165.

sır'daki İngiliz idaresinin, Sudan'ın inançsız yerlilerinin yaşadığı bazı bölgelerde muhtelif Hıristiyan misyoner cemiyetleri için nüfuz alanları oluşturduğu zaman ortaya çıkmıştır. Kahireli bazı Müslümanlar, bölgenin bir kısmının İslâm müntesiplerine tahsis edilmesi gerektiğini ifade etmişler; bunun üzerine Hükümet bunlara, yapmaları gereken tek şeyin misyonerler göndermek olduğu ve Hıristiyan misyonerlere sağlanan imkânların aynen kendilerine de sağlanacağı yönünde bir cevap vermiş, fakat gerekli teşkilâtın bulunmaması dolayısıyla, meseleden vazgeçilmiştir.[2] 1910 yılında *el-Menar*'ın editörü Reşid Rızâ, amacı İslâm davetçileri ve müdafilerinin yetiştirileceği "Daru'd-da've ve'l-irşâd" adında bir kolej açmak için Kahire'de bir tebliğ cemiyeti kurdu. Bu kimseler, esas itibarıyla inançsız ve Hıristiyan ülkelere ve aynı zamanda da Müslümanların dinlerini terk etmeleri için teşebbüslerin bulunulduğu İslâm ülkelerine gönderileceklerdir.[3]

Fakat bu tür organizasyonların en büyük yayılma gösterdiği yer Hindistan olmuştur. Bunlardan en iyi organize olanlardan birisi belki de Lahor'daki Himâye-i İslâm Encümeni olmuştur. Fakat tebliğ çalışmaları, onun geniş faaliyet alanının sadece küçük bir bölümünü oluşturmaktadır ve bu sebeple tam anlamıyla bir misyonerlik cemiyeti olarak tanımlanamamaktadır. Acmer'deki Hâmi-i İslâm Encümeninin kurulmasındaki asıl amaç, Arya Samac mensuplarının İslâm aleyhine yönelttikleri itirazlara cevap vermekti. Bununla beraber amaçları arasına İslâm'ın tebliğini ve dine yeni girenlere gıda ve giyecek temin etmeyi de dahil etti.[4] İsminden

2 Artin, s. 35.

3 *The Moslem World,* c. I, s. 441; R. du M.M., c. XV, s. 374; c. XVIII, s. 216, 224.

4 *Rajputana Herald,* April 17, 1889.

de anlaşılacağı gibi, Vaaz-ı İslâm Encümeni, gayretlerini İslâm'ı tebliğ etmeye yoğunlaştırdı ve Mevlevî Bekâ Hüseyin Han Sekreter olduğu dönemde, dine yeni kazanılan kimselerin listelerini yayınladı –tıpkı Hindu paryaları irşad etmek amacındaki– Haydarabat (Dekkan)da kurulan "Encümen-i İslâm" ve "Encümen-i Tebliğ-i İslâm" gibi. Fakat bu iki cemiyetin varlığını sürdürüp sürdürmediği bilinmemektedir.[5] Yirminci asırda kurulan cemiyetler arasında, dâvetçi yetiştirmek ve İslâm'ın müdafaası ile ona yönelik yapılan saldırılara tekzip yazmak için risaleler yayınlamak maksadıyla kurulan Cavnpur'deki "İlahiyat Medresesi" ve benzer maksatlarla kurulan Pencap'ın Batalah bölgesindeki "Encümen-i İşâat ve Tâlim-i İslâm" vardır. Bu organizasyonların en büyüğü Delhi'deki "Encümen-i Hidayat el-İslâm"dır ve buna Hindistan'ın muhtelif bölgelerindeki kırk kadar başka cemiyet[6] bağlanmıştır. Bu Encümen, İslâm dininin esaslarını tebliğ etmek ve gayrimüslimlerle münazaralar düzenlemek için tebliğciler gönderir. Özellikle Arya Samac mensupları tarafından yöneltilen saldırıların tekzibine yönelik karşı cevap mahiyetinde eserler yayınlar.

5 *Mohammedan World of To-day,* s. 183. [Bu cemiyetlerle ilgili bilgiler en son 1913 tarihini taşımaktadır. (Yay.)].

6 Bunların bir listesi, *Annual Report for The Year 1328* H. adlı eserin 19. sayfasında verilmiştir.

KAYNAKLAR

A a, P. J. B. Robidé van der, *Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea, met Geschied- en Aardrijkskundige Toelichtingen* (The Hague, 1879).

Abd al-Razzâq al-Samarqandi, *Matla'al-sa'dayn wa majma' al-bahrayn* (India Office MS. No. 2704).

Abh. f. d. K. d. M. hrsg. v. d. D M G, *Abhandlungen fur die Kunde des Morgenlandes, herausgegeben von der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* (Leipzig).

Abu'l-Fidâ, *Geographic d'Aboulfeda,* çev. M. Reinaud (Paris, 1848).

Abu'l-Ghâzî, *Histoire des Mogols et des Tartares par Aboul-Ghazi Behadour Khan, çev. le Baron Desmaisons* (Petersburg, 1871-4).

Abu Sâlih, *The Churches and Monasteries of Egypt,* ed. ve çev. B. T. A. Evetts (Oxford, 1895).

Abu Shâmah, *Arabische Quellenbeitrage zur Geschichte der Kreuzziigeiibersetzt und herausgegeben von E. P. Goergens und R. Rohricht. Erster Band, Zur Geschichte Salah ad-din's* (Berlin, 1879).

Abu 'Ubayd al-Bakrî, *Fragments'de geographes et d'historiens Arabes et Persans inddits, relatifs aux'anciens peuples du Caucase et de la Russie meridicmale,* çev. C. Defremery. (J. A. ivme serie. c. xiii, 1849).

Abu Yûsuf, *Kitab al-Kharaj* (Cairo, A.M. 1302).

Adeney, W. F., *The Greek and Eastern Churches* (Edinburgh, 1908).

Ahmad b. Yahyâ b. al-Murtada, *Al-Mu'tazilah, being an. extract from the Kitab al-Milal wa'l-Nihal,* ed. T. W. Arnold (Leipzig, 1902).

Allégret, E., "L'Islamisme en Afrique" (*Revue Chretienne*, iii. ser., c. xiv (Paris, 1901).

Alvar, *Alvari Cordubensis Epistolae* (Migne, Patr. Lat. c. cxxi).

———, *Indiculus Luminosus* (id. ib).

Alvarez, *Viaggio nella Ethiopia al Prete lanni fatto par Don Francesco Alvarez Portughese (1520-27)* (Ramusio, c. I).

Amari, Michele, *Storia dei Musulmani di Sicilia* (Florence, 1854-72).

Amélineau, E., *Étude sur le Christianisme en Égypte au septieme siècle* (Pa-

ris, 1887).

Amrb. Mattai, Maris, *Amri et Slibae De Patriarchis Nestorianorum Commentaria,* ed. Henricus Gismondi-Pars Altera (Romae, 1896).

Anderson, John, "Chinese Mohammedans" (*Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland,* c. I, London,1872).

Andriessen, W. F., *De Islam in Nederlandsch Indië* (Vragen van den Dag. Amsterdam, 1889).

Arabfaqîh, *Histoire de la conquete de l'Abyssinie (XVI. siecle)* ed. Chihab eddid Ahmed ben 'Abd el-Qader surnomme Arab-Faqih. Arapça metin. Rene Basset (Paris, 1897-1909).

Argensola, B. Leonardo de, *Conquista de las Islas Malucas* (Madrid, 1609).

Artminjon, Pierre, *Étrangers et proteges dans l'empire ottoman* (Paris, 1903).

Artin, Yacoub Pasha, *England in the Sudan,* çev. George Robb (London, 1911).

Asboth, J. de, *An official tour through Bosnia and Herzegovina* (London, 1890)

Assemani, J. S., *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana* (Rome, 1719-28).

Azdî, *Futuh al-Sham by Muhammad ibn 'Abd Allah al-Azdî al-Basrî,* ed. W. N. Lees (Calcutta, 1854).

Bahâ al-Dîn, *Vita et res gestae Saladini, şerh. Bohadino filio Sjeddadi,* ed. A. Schultens (Lugduni Batavorum, 1732).

Balâdhurî, *Liber Expugnationis Regionum,* şerh. Imámo Ahmed ibn Jahja ibn Djábir al-Belddsorf, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1866).

Barbaro, *Viaggio di losafa Barbaro nella Persia* (Ramusio, c. II).

Barbier de Meynardt, A. C., *Un document turc sur la Circassie* (Centenaire de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes. Recueil de Memoires publie ed. les Professeurs de l'École. Paris, 1895).

Barbosa, Odoardo, *Libro di Odoardo Barbosa Portoghese dell' Indie Orientali, 1516* (Ramusio, c. I).

Barhebraeus, *Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum,* ed. J. B. Abbelooset T. J. Lamy (Louvain, 1872-77).

———, *Abu'l-Faraj, Ta'rîkh Mukhtasar al-Duwal,* ed. A. Sâlihânî (Beyrut, 1890).

———, *Gregorii Abulpharagii sive Bar-Hebraei Chronicon Syriacum,* ed. P. J. Bruns - G. G. Kirsch (Lipsiae, 1789).

Barros, J. de, *Da Asia* (Lisbon, 1777-8).

Basset, René, *Etudes sur l'Histoire d'Ethiopie* (Paris, 1882).

Bastian, A., *Die Völker des östlichen Asien* (Leipzig, 1866).

Baudier, Michel, *Histoire Generale de la Religion des Turcs* (Rouen, 1641).

Baudissin, W. W. Graf von, *Eulogius und Alvar. Ein Abschnitt spanischer Kirchengeschichte aus der Zeit der Maurenherrschaft* (Leipzig, 1872).

Baumgarten, Martin, *The travels of.* (A Collection of Voyages and Travels. London, 1752).

Becker, C. H., "Materialien zur Kenntnis des Islam in Deutsch-Ostafrika" (*Der Islam,* c. II. Strassburg, 1911).

———, "Papyri Schott-Reinhardt I., herausgegeben und erklart" (*Veroffentlichungen aus der Heidelberger Papyrus-Sammlung,* iii). (Heidelberg, 1906).

———, "Zur Geschichte des ostlichen Sudan" (*Der Islam,* c. I. Strassburg, 1910).

Beke, T. C., "Routes in Abyssinia" (*J. R. Ggr. Soc.,* c. XIV., 1844).

Belin, "Fetwa relatif a la condition des Zimmis et particulierement de, Chretiens, en pays musulmans, depuis l'etablissement de l'islamismes jusqu'au milieu du viiie siecle de l'hegire, traduit de l'arabe par M. Belin" (*J. A.,* IV. serie, c. XVIII, 1851).

Bell, H. I., *Greek Papyri in the British Museum. Catalogue, with Texts,* c. IV, The Aphrodito Papyri, ed. H. I. Bell. With an appendix of Coptic Papyri, edited by W. E. Crum (London, 1910).

Bellew, H. W., *The races of Afghanistan* (Calcutta, 1880).

Benedict of Peterborough, *Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis.* ed. William Stubbs (London, 18677.

Berg, L. W. C. van den, *De Mohamedaansche geestelijkeid en de geestelijke goederen op Java en Madoera.* (Ts. ind. t.- 1.- vk. c. xxvii., 1881).

———, *Le Hadhramout et les Colonies Arabes dans l'Archipel Indien* (Batavia, 18867.

Bijdr. t. d. t. I, en vlk, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie, uitgegeven door het Koniglijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie* ('s Gravenhage).

Bizzi, *Relatione della visita fatta da me, Marino Bizzi, Arcivescovo d'Antivari, nelle parti della Turchia, Antivari, Albania e Servia, alia Santita di Nostro Signore Papa Paolo Quinto. 1610* (Bibliotheca Barberina, Rome. Nr- Ixiii. 13).

Blau, "Chronik der Sultane von Bornu, bearbeitet von Otto Blau" (*ZDMG.,* c. 6, 1852).

Blochet, E., *Introduction a l'Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din* ("E. J. W. Gibb Memorial" ser. xii). (London, 1910).

Blount, "A voyage into the Levant; a brief relation of a journey lately perfor-

med by Master Henry Blount, Gentleman. 1634-36" *(A Collection of Voyages and Travels,* London, 1745).

Blunt, W. S., *The Future of Islam* (London, 1883).

Blyden, E. W., *Christianity, Islam and the Negro* Race (London, 1888).

Bobrovnikoff, S., "Moslems in Russia" (*The Moslem World,* c. I. London, 1911).

Bokemeyer, H., *Die Molukken* (Leipzig, 18887).

Bonaventura di S. Antonio, "Informatione di Fra Bonaventura di S. Antonio, Reformato di S. Francesco, Missrio d'Albania" (*Assisi, li 30 Luglio, 1652*) (Bibliotheca Chigiana, Rome. G. iii., 94).

Bonet-Maiiry, G., *L'Islamisine et le Christianisme en Afrique* (Paris, 1906).

Bouche, Pierre, *La Cote des Esclaves et le Dahomey* (Pans, 1885).

Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* (London, 1888).

———, *On the Knowledge possessed by the Ancient Chinese of the Arabs and Arabian Colonies* (London, 1871).

Broomhall, Marshall, *Islam in China* (London, 1910).

Brosset, M. F., *Histoire de la Georgie* (St. Petersburg, 1849-58).

Brumund, J. F. G., Bijdragen tot de kennis van het Hindoeisme op Java (*Verh. Bat. Gen. van K. en W. Deel* xxxiii. 1868).

Budge, E. A. Wallis, *The Egyptian Sudan, its history and monuments,* (London, 1907).

Burchard, "Burchardi de Monte Sion Descriptio Terrae Sanctae" (*Peregrinatores Medii Aevi Quatuor,* ed. J. C. M. Laurent, Lipsiae, 1864).

Burckhardt, J. L., *Travels in Nubia* (London, 1819).

———, *Travels in Syria and the Holy Land* (London, 1822).

Burton, Richard F., *Abeokuta and the Camaroon Mountains* (London, 1863).

———, *First Footprints in East Africa* (London, 1856).

Busbecq (Augier Ghislen de), *Omnia quae extant* (Amstelodami, 1660).

Businello, P., *Historische Nachrichten von der Regierungsart der Osmanischen Monarchic* (Leipzig, 1778).

Caetani (Leone, Principe di Teano), *Annali dell' Islam* (Milano, 1905).

Cahun, Leon, Introduction a l'histoire de l'Asie. *Turcs et Mongol*s (Paris, 1896).

Campen, C. F. H., Nalezingen op het opstel over de godsdienstbegrippen der Halemaherasche Alfoeren (Ts. ind, t.- 1.- vk. Deel xxviii, 1883).

Canne (H. D)., *Bijdrage tot de Geschiedenis der Lampongs.* (Ts. ind. t.-1.- vk. Deel xi, 1862).

Cantacuzenos, *Trattato di Theodoro Spandugino Cantacusino de' costumi de' Turchi* (Venice, 1573).

Chavannes, E., *Documents sur. les Tou-Kiue* (Turcs) *Occidentaux.* (Sbornik Trudov Orchonskoy Expedicii. VI. St. Petersburg, 1903).

Chiragh 'All, *Maulavi Cheragh Ali, A Critical Exposition of the Popular Jihad* (Bombay, 1885).

Chwolsohn, D., *Die Ssabier undder Ssabismus* (St. Petersburg, 1856).

Chytraeus, David, *Oratio de statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Ungaria, Boe'mia,* etc. (Wittebergae, 1580).

Clark, E. L., *The Races of European Turkey (New York, 1878).*

Comuleo, Instruttioni al Revdo Don Alessandro Comuleo Archiprete di S. Girolamo di Roma mandato da Papa Clemente Ottavo al Gran Duca di Moscovia, et altri Principi, et Potentati delle Parti Setten-trionali. Con una Relatione del Medesimo Comuleo fatta a S. Santitk sopra le cose del Turco (Bibliotheca Barberina, Rome Nr- Iviii. 33).

Contenson, L. de, *Chretiens et Musulmans* (Paris, 1901).

Coolsma, S, *De Zendingeeuw voor Nederlandsch Oost-Indie* (Utrecht, 1901).

Cornaro, F., *Creta Sacra, authore Flaminio Cornelio* (Venice, 1755).

Crawfurd,]ohn, *A Descriptive Dictionary of the Indian Islands and adjacent Countries* (London, 1856).

———, *History of the Indian Archipelago* (Edinburgh, 1820).

Creasy, Sir Edward S., *History of the Ottoman Turks* (London, 1878).

Crisio, *Summario della Relatione della Visita di Albania, fatta per ordine della Sac. Congne da Don Marco Crisio Sacerdote Albanese 1651* (Bibliotheca Chigiana, Rome. G. iii. 94).

Crusius, Martin, *Turcograecia* (Basileae, 1584).

Cüzcânî, *Minhaj-i-Siraj al-Juzjani, Tabaqat-i-Nasirl, ed. W. Nassau Lees* (Calcutta, 1864).

Dalrymple, A., "Essay towards an account of Sulu" (*Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia.* c. III, Singapore, 1849).

Dalian, E. T., *Descriptive Ethnology of Bengal* (Calcutta, 1872).

Delafosse, Maurice, *Les confreries musulmanes et le maraboutisme dans les pays du Senegal et du Niger* (Renseignements Coloniaux et Documents publics par le Comite de L'Afrique Frangaise et le Comite du Maroc. No. 4. Pads, 1911).

Depont, Octave ve Coppolarii, *Octave, Les confreries religieuses musulmanes* (Alger, 1897).

Devéria, Gabriel, *Origine de l'Islamisme en Chine* (Centenaire de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes. Recueil de Memoires public par les Professeurs de l'Ecole. Paris, 1895).

Dobschutz, E. von, *Die confessionellen Verhaltnisse in Edessa unter der Araberherrschaft* (Zeitschrift fur wissenschaftliche Theologie. 41.

Jahrgang, 1898).

Döllinger, J. J. T., *Mohammed's Religion nach ihrer inneren Entwicklung und ihrem Einflusse auf das Leben der Volker* (Munich, 1838).

Dorostamus, Athanasius, *Neueste Beschreibung derer Griechischen Christen in der Tiirckey, aufgesetzt von Jacob Elssner* (Berlin, 1737).

Doughty, Charles M., *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888).

Dousa, *Georgii Dousae de Itinere suo Constantinopolitano epistola* (Lugduni Batavorum, 1599)

Doutte, E., Notes sur L'Islam Maghribin (*Revue de l'Histoire des Religions,* XL, XLI. Paris, 1899, 1900).

Dozy, R. P. A., *Essai sur Phistoirede L'Islamisme* (Leyden, 1879).

———, *Histoiredes Musulmans d'Espagne* (Leyde, 1861).

———, *Recherches sur Phistoire et la litterature de l'Espagne pendant le moyen age,* 3. ed. (Leyden, 1881).

Driesch, G. C. von den, *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopei, welche . . . der Graf Damian Hugo von Virmondt rühmlichst verrichtet* (Nürnberg, 1723).

Dulauner, M. E., *Addition au memoire intituld Liste des pays qui relevaient de Pempire javanais de Madjapahit* (J. A. iv. serie, c. XIII, 1849)

Duveyrier, H., *La confrerie musulmane de Sidi Mohammed Ben 'All es-Senousi* (Paris, 1886).

East, D. J., *Western Africa* (London, 1844).

Elias of Nisibis - F. Baethgen, *Fragmente syrischer und arabischer Historiker* (Abh. f. d. K. d. M. hrsg. v. d. DMG. c. III, No. 3. 1884).

Elliot, Sir H. M., *The History of India, as told by its own historians. The Muhammadan Period.* ed. Prof. John Dowson (London, 1872-7).

Encyclopaedic van Nederlandsch-Indie, met medewerking van verschillende ambtenaren, geleerden en officieren, samengesteld door P. A. van der Lith en J. F. Snelleman (Leiden, 1899-1905).

Enhueber, J. B., *Dissertatio de haeresi Elipandi et Felicis* (Migne, Patr. Lat. c. CI).

Eruslanov, P., Magometanskaq propaganda sredi heremis= Ufimskon• guo◊rnπi (Moscow, 1895)

Eulogius, *Memoriale Sanctorum* (Migne, Patr. Lat., c. cxv).

Eutychius, *Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales,* ed. L. Cheikho, B. Carra de Vaux, H. Zayyat (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici, ser. iii, c. vi-vii, Paris, 1906-9).

Evans, A. J., *Through Bosnia and the Herzegovina* (London, 1876).

Farlati, Daniel, *Illyricum Sacrum* (Venice, 1769-1819).

Finlay, G., *A History of Greece, from its Conquest by the Romans to the pre-*

sent time (Oxford, 1877).

Firishtah, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India,* çev. Mahomed Kasim Ferishta - John Briggs (London, 1829).

Forget, D. A., *L'Islam et le Christianisme dans l'Afrique Centrale* (Paris, 1900).

Forrest, T., *A Voyage to New Guinea and the Moluccas* (London, 1779).

Fournel, Henri, *Les Berbers. Étude sur la conquête de l'Afrique par les Arabes* (Paris, 1875).

Frere, Sir Battle, *Eastern Africa as a field for Missionary Labour* (London, 1874).

———, *Indian Missions,* 3. ed. (London, 1874).

Gaetan, *Relatione di Ivan Gaetan del discoprimento dell' Isole Molucche.* (Ramusio, c. I).

Gairdner, W. H. T., *The Reproach of Islam* (London, 1909).

Garnett, L. M. J., *The Women of Turkey and their Folklore. The Jewish and Moslem Women* (London, 1891).

Gasztowtt, Thadee, *La Pologne et l'Islam* (Paris, 1907).

Gazetteer of the Bombay Presidency (Bombay, 1877-1904).

Gazetteer of the North-Western Provinces of India (Allahabad, 1874-84).

Gazetteer of the Province of Oudh (Lucknow, 1877).

Gazetteer of Rajputana (Calcutta, 1879).

Georgieviz, Bartholomaeus, *De Turcarum Moribus Epitome* (1598).

Georgirenes, Joseph, *A Description of the Present State of Samos, Nicaria, Patmos and Mount Athos* (London, 1678).

Gerlach, Stephan, Tage-Buch der von zween… Römischen Kaysern… an die… Ottommanische… Pforte… abgefertigten… Gesandtschaft (Frankfurt, 1674).

Gfrorer, A. F, *Byzantinische Geschichten,* hrgs. von J. B. Weiss. (Graz, 1872-7).

Ghulâm Sarwar, *Khazinat al-Asfiya* (Lahore, ty.).

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire.* (London, 1881).

Gmelin, M. F., *Christensclaverei und Renegatenthum unter den Volkern des Islam* (Berlin, 1873).

Gobineau, A. de, *Les Religions et les Philosophies dans l'Asie Centrale* (Paris, 18657).

———, *Trois Ans en Asie* (Paris, 1859).

Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien* (Halle, 1889-90).

Gottheil, R. J. H., *Dhimmis and Moslems in Egypt* (Old Testament and Semitic Studies in memory of William Rainey Harper, c. II, Chicago,

1908).

Grenard, J.-L. Dutreuil de Rhins. *Mission Scientifique dans La Haute Asie, 1890-1895.* II. Partie. "Le Turkestan et le Tibet, étude ethnographique et sociologique", III. Partie. "Histoire, Linguistique, Archeólogie, Géographic" (Paris, 1898).

Grenard, "La legende de Satok Boghra Khan et l'Histoire" (*Journal Asiatique,* ix. serie, c. xv, Paris, 1900).

Groeneveldt, W. P., *Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources* (Verh. Bat. Gen. van K. en W. Deel xxxix. 1880).

Grosier, J. B. G. A., *De la Chine, ou description generale de cet empire* (Paris, 1819).

Guignes, C. L. J. de, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols,* (Paris, 1756-8).

Hackett, J., *A History of the Orthodox Church of Cyprus* (London, 1901).

Hageman, J., *Bijdrage tot de Geschiedenis van Borneo* (Ts. ind. t.-1.- vk. Deel vi. 1856).

Hammer-Purgstall, Joseph von, *Geschichte des osmanischen Reiches.* (Pesth, 1827-35).

———, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staats-verwaltung.* (Wien, 1815).

———, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak.* (Pesth, 1840).

———, *Geschichte der Ilchanen.* (Darmstadt, 1842-3).

Haneberg (B)., *Das muslimische Kriegsrecht.* (Munich, 1871).

Hasselt (A. L. von), *Volksbeschrijving van Midden-Sumatra.* (Leiden, 1882).

Hauri, J., *Der Islam in seinem Einfluss auf das Leben seiner Bekenner* (Leiden, 1883).

Haywood, A. H. W., *Through Timbuctu and across the Great Sahara* (London, 1912).

Hefele, C. J., *Beitrage zur Kirchengeschichte, Archaologie und Liturgik* (Tubingen, 1864).

Helfferich, Adolf, *Der Westgothische Arianismus und die Spanische Ketzer-Geschichte* (Berlin, 1860).

Hertzberg, G. F., *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches* (Berlin, 1882-3).

Hidâyah, *The Hedaya, or Guide: A Commentary on the Mussulman Laws,* ed. Charles Hamilton (London, 1791).

Hilâl al-Sâbî, *Ta'rîkh al-Wuzarâ',* ed. H. F. Amedroz (Beirut, 1904).

Hill, Aaron, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire* (London, 1709).

Hoëvell, G. W. W. C. Baron von, *De Kei-eilanden* (Ts. ind. t.-l.-en vk. Deel xxxiii. 1890).

Hollander, J. J. de, *Handleiding bij de Beoefening der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indie* (Breda, 1884).

Hoveden, *Chronica Magistri Rogeri de Hovedene,* ed. William Stubbs. (London, 1868-71).

Howorth, Sir H. H., *History of the Mongols* (London, 1876-80).

Hurgronje, C. Snouck, *De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indie* (Leiden, 1883).

———, *De Sjattarijjah-secte* (Med. Ned. Zendelinggen,c. xxxii, 1888).

———, *Mekka* (The Hague, 1888-9).

Ibbetson, D. C. J., "The Musulmans of the Panjab" (*Indian Evangelical Review,* c. x, Calcutta, 1884).

İbn Ebi Usaybiye, *'Uyûn el-anbâ' fî tabaqâti't-etibbâ'* (Kahire, A. H. 1299).

İbn Ebî Zer', Roudh el-Kartas. *Histoire des Souverains du Maghreb,* Arapça'dan çev. A. Beaumier (Paris, 1860).

İbn el-Esîr, *Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur,* ed. C. J. Tornberg (Leiden, 1851-76).

İbn Battûta, *Voyages d'Ibn Batoutah,* texte arabe, accompagne d'une traduction par C. Defremery - B. R. Sanguinetti (Paris, 1853-8).

İbn Havkal, *Kitab al-masalik wa'l-mamalik,* ed. M. G. De Goeje (Bibliotheca Geographorum Arabicorum II, Leiden, 1873).

İbn Ishâk, *Das Leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishak, bearbeitet von Abd el-Malik Ibn Hischam,* hrsg. von F. Wiistenfeld (Gottingen, 1859).

İbn Haldûn, *Kitabu'l-İbar ve dîvânu'l-mübteda' ve'l haber fî eyyâmu'l-'Arab ve'l Berber* (Bûlâq, 1867).

İbn Hallikan, *Biographical Dictionary,* çev. Baron Mac Guckin de Slane (Paris, 1843-71).

İbn Sa'd, *et-Tabakât.* Biographien Muhammeds, seiner Gefahrten und der spateren Trager des Islams bis zum Jahre 230 der Flucht, hrsg. von £. Sachau, etc. (Leiden, 1904).

İbn Sa'd, *Die Schreiben Muhammads und die Gesandtschaften an ihn* (Skizzen und Vorarbeiten von J. Wellhausen, Viertes Heft, Berlin, 1889).

İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne,* ed. R. Dozy - M. J. de Goeje. (Leiden, 1866).

Informatione del Segretario de Propaganda Fide circa la missione d'Albania de fratri Riformati di S. Francesco (Bibliotheca Chigiana, Rome, G. iii. 94).

Innes, C. A., *Malabar and Anjengo,* ed. F. B. Evans (Madras District Gazet-

teers, Madras, 1908).

Isenberg, C. M., *Abessinien* (Bonn, 1844).

Ishok of Roingla, *Chronique de Michel le Grand, traduite sur la version armenienne du pretre Ischok par Victor Langlois* (Venise, 1868).

Isidori Pacensis, *Chronicon* (Migne, Patr. Lat., torn, xcyi).

Islam and Missions, being papers read at the second Missionary Conference on behalf of the Mohammedan World at Lucknow, January 23-28, 1911, ed. E. M. Wherry, S. M. Zwemer, C. G. Mylrea (New York, etc., 1911).

İstahrî, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Mamâlik,* ed. M.J.de Goeje (Bibliotheca Geographorum Arabicorum. I. Leiden, 1870).

J. A., Journal Asiatique (Paris).

J. A. S. B., Journal of the Asiatic Society of Bengal (Calcutta).

J. R. Ggr, Soc., Journal of the Royal Geographical Society (London).

Jacques de Vitry, Jacobi de Vitriaco Libri Duo. *Quorum prior Orientalis, sive Hierosolymitanas: Alter, Occidentalis Historiae nomine inscribitur.* Operâ D. Francisci Moschi editi. (Duaci, I597).

Jadrinzew, N., Sibiren, *Geographische, ethnographische und historische Studien,* bearbeited von Ed. Petri (Jena, 1886).

Jessup, H. H., *The Mohammedan Missionary Question* (Philadelphia, 1879).

John of Gorz, *Vita loannis Abbatis Gorziensis, auctore loanne Abbate S. Arnulfi* (Migne, Patr. Lat., c. cxxxvii).

John of Nikiu, *Chronique de Jean, Évêque de Nikiou.* ed. H. Zotenberg (Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliotheque Nationale. c. xxiv. Premiere Partie. Paris, 1883).

Joinville, Œuvres de Jean, *Sire de Joinville,* ed. N. de Wailly (Paris, 1867).

Joselian, Plato, *A Short History of the Georgian Church,* çev. S. C. Malan (London, 1.866).

Kanitz, F., D*ie fortschreitende Arnautisirung und Muhamedanisirung Alt-Serbiens* (Oesterreichische Monatsschrift fur den Orient. Vienna, March, 1888).

Karamsin, N. M., *Histoire de l'Empire cle Russiel* (Paris, 1819-26).

Keane, A. H., *Asia,* ed. Sir Richard Temple (London, 1882).

Kern, H., *Over den invloed der Indische, Arabische en Europeesche beschaving op de volken van den Indischen Archipel* (Leiden, 1883).

Khojâ Vritânt, *Sachedînâ Nânjîânî* (Ahmadâbâd, 1892).

Kitab al-Fihrist, herausgegeben von G. Flügel (Leipzig, 1871-2).

Klamroth, M., *Der Islam in Deutschostafrika* (Berlin, 1912).

Klaproth, J. von, *Aperc.u des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le xiii siècle* (J. A. seri. ii., c. XII, 1833).

Krehl, Ludolf, *Das Leben des Muhammed* (Leipzig, 1884).

Kremer, A. von, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Vienna, 1875).

———, *Culturgeschichtliche Streifziige auf dem Gebiete des Islams* (Leipzig, 1873).

———, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* (Leipzig, 1868).

———, *Notizen gesammelt auf einem Ausfluge nach Palmyra* (Sitzb. d. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Cl. c. v, 1850).

Krieger, Maximilian, *New Guinea* (Berlin, 1899).

Kritopoulos, Metrophanes, *Metrophanis Critopuli Confessio* (E. J. Kimmel: Monumenta Fidei Ecclesiae Orientalis. Pars. II). (Jenae, 1850).

Kumm, H. K. W., *Khont-hon-nofer, the Lands of Ethiopia.* (London, 1910).

Kyriakos, A. Diomedes, *Geschichte der orientalischen Kirchen von 1453-1898* (Leipzig, 1902).

La Jonquière, A. de, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1881).

La Saussaye, P. D. Chantepie de, *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Freiburg I. B., 1887-9).

Lammens, Henri, *Etudes sur le regne du Calife Omaiyade Mo'awia I.* (Université Saint-Joseph, Beyrouth (Syrie) Mé langes de la Facult é Orientale, I) (Beyrouth, 1906).

Lane, E. W., *The Manners and Customs of the Modern Egyptians,* 5. ed. (London, 1860).

Laurent, J. C. M., *Peregrinatores Medii Aevi Quatuor* (Lipsiae, 1864).

Lazar, Victor, *Die Sudrumanen der Turkei und der angrenzenden Länder* (Bukarest, 1910).

Le Chatelier, A., *Les Confréries Musulmanes du Hedjaz* (Paris, 1887).

———, L'Islam au xix. siecle (Paris, 1888).

———, *L'Islam dans I'Afrique Occidental* (Paris, 1899).

Le Quien, Michael, *Oriens Christianus* (Paris, 1740).

Lea, H. C., *The Moriscos of Spain: Their Conversion and Expulsion* (London, 1901). [*İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri,* Çev. Abdullah Davudoğlu, İnkılâb yayınları, İstanbul 2006].

Leaks, W. M., *Researches in Greece* (London, 1814).

Leo Africanus, *Delia Descrittione dell' Africa,* ed. Giovani Lioni Africano (Ramusio, c. I).

Leslie, Gaultier de, *L'Ambassade à la Porte Ottomane, ordonnée par Sa Majesté Impériale, Léopold I., executée par Gualtier de Leslie, Comte du S. Empire (1665-66).* (Rycaut, c.II).

Liefrinck, F. A., *Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali* (Ts. ind. t.-l.- vk. Deel xxxiii. 1890).

Littmann, Enno, "Bemerkungen über den Islam in Nordabessinien" (*Der Islam,* c. I, Strassburg, 1910).

Low, Col. James, "A Translation of the Keddah Annals" (*Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia. Singapore,* 1849).

Luca, Jean de, *Relations des Tartares* (Thevenot).

Ludolf de Suchem, Ludolphi, *Rectoris Ecclesiae Parochialis in Suchem, de Itinere Terrae Sanct'ae Liber,* herausgegeben von F. Deycks. (Stuttgart, 1851).

Lüttke, Moritz, *Aegyptens neue Zeit* (Leipzig, 1873).

———, *Der Islam und seine Volker* (Gütersloh, 1878).

Luitprandi, Pseudo, *Chronicon* (Migne, Patr. Lat. c. cxxxvi).

Lyall, Sir Alfred C., *Asiatic Studies* (London, 1882).

MSOS: Mittheilungen des Seminars fur Orientalische Sprachen. Berlin.

Macarius, (Antakya Patriği), *Travels of, from the Arabic of the Archdeacon Paul,* çev. F. C. Belfour (London, 1829-34).

Mackenzie, G. Muir - Irby, A. P., *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (London, 1867).

Mackenzie, K. R. H., *Schamyl and Circassia,* Chiefly from materials collected by Dr. Friedrich Wagner (London, 1854).

McNair, F., *Perak and the Malays* (London, 1878).

Mahbûb el-Menbicî, *Agapius Episcopus Mabbugensis, Historia Universalis,* ed. P. L. Cheikho. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici. Ser. iii., c. v. Beyrut, 1912).

Makîn, *Historia Saracenica,* arabice olim exarata a Georgio Elmacino et latine reddita opera Thomae Erpenii. (Lugduni Batavorum, 1625).

Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties of Spain, Ahmed ibn Mohammed Al-Makkarl,* çev. Pascual de Gayangos (London, 1840-43).

Makrizî, *A short history of the Copts,* Arapçadan çev. S. C. Malan (London, 1873).

———, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte,* çev. M. Quatremere (Paris, 1837-45).

Mârî b. Sülaymân, Maris, *Amri et Slibae De Patriarchis Nestorianorum Commentaria,* ed. Henricus Gismondi. Pars Prior (Romae, 1899).

Mars den, William, *History of Sumatra* (London, 18 n).

Marsigli, L. F., *Stato Militaredell' Imperio Ottomanno* (Amsterdam, 1732).

Mas Latrie, J. M. J. L. de, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan.* (Paris, 1852-61).

———, *Relations et commerce de l'Afrique septentrionale avec les nations chretiennes au moyen age* (Paris, 1886).

Massaja, Guglielmo, *I miei trentacinque anni di missione nell' Alta Etiopia* (Roma, 1885-93).

Massimiliano Tvansilvano, *Epistola di, della ammirabile et stupenda nauvigatione fatta per gli Spagnuoli lo anno MDXIX. attorno il mondo.* (Ramusio, torn, i).

Mesûdî, Les Prairies d'Or. *Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille* (Paris, 1861-77).

Med. Ned. Zendelinggen: Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap (Rotterdam).

Menavino, G. A., *Vita et Legge Turchesca* (Venice, 1573).

Menzel, Theodor, "Das Korps der Janitscharen" (*Beitrage zur Kenntnis des Orients. Band i. Jahrbuch der Münchner Orientalischen Gesellschaft,* 1902-3, Berlin).

Merensky, A., "Mohammedanismus und Christentum in Kampfe um die Negerlander Afrikas" (*Allgemeine Missions-Zeitschrift,* Band xxi. Giitersloh, 1894).

Methods of Mission Work among Moslems, Being those Papers read at the First Missionary Conference on behalf of the Mohammedon World held at Cairo April 4th-9th, 1906, and the discussions thereon, which by order of the Conference were not to be issued to the public, but were to be privately printed for the use of missionaries and the friends of missions (New York, etc., 1906).

Metzger, E., "Die Baduwisauf Java" (*Globus,* Band xliii. Braunschweig, 1883).

Meyer, P. C., "Erforschungsgeschichte und Staatenbildungen des Westsudan" (*Erganzungsheft,* No. 121 zu "Petermanns Mitteil-ungen") (Gotha, 1897).

Michael the Elder, *Chronique de Michael le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199),* ed. J. B. Chabot (Paris, 1899- 1901).

Migne, Pair. Gr., *Patrologia Graeca.* (Paris, 1857-66).

Migne Pair. Lat., *Patrologia Latina* (Paris, 1844-55).

Milman, H. H., *History of Latin Christianity* (London, 1872).

Mischlich und Lippert, "Beiträge zur Geschichte der. Haussastaaten von A. Mischlich. Mit Einleitung von Julius Lippert" (*MSOS,* VI. (1903), Abtheilung III).

Mission d'Ollone, Recherches sur les Musulmans Chinois par le commandant D'Ollone, le capitaine De Fleurelle, le capitaine Lepage, le lieutenant De Boyve. Haz. A. Vissiere. Notlar. E. Blochet (Paris, 1911).

Mohammedan World (The), *Mohammedan World of to-day, being papers read at the First Missionary Conference on behalf of the Mohammedan*

World held at Cairo, April 4-9, 1906 (New York, etc., 1906).

Monteroy Vidal, D. José, *Historiadela Pirateria Malayo-Mahometana en Mindanao,* Jolo y Borneo (Madrid, 1888).

Moor, J. H., *Notices of the Indian Archipelago* (Singapore, 1837).

Moore, Francis, *Travels in the Inland Parts of Africa* (The World displayed ; or a curious collection of voyages and travels. London, 1760).

Morgan, J., *Mahometism Explained* (London, 1723-5).

Morid, L. J., *Histoire de L'Ethiopie* (Paris, 1904).

Moslem World (The), a quarterly review of current events, literature, and thought among Mohammedans, and the progress of Christian Missions in Moslem lands (London, 1911).

Muller, August, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885-7-)

Muller, G. F., *Snmmlung Russischer Geschichte* (St. Petersburg, 1761).

Muhammad b. Osman el-Haşhaşî, *Voyage au pays des Senoussia, par le cheikh Mohammed ben Otsmane el-Hachaichi,* çev. V. Serres et Lasram (Paris, 1903).

Muhammad Haydar, *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlát.* English version, N. Elias-E.DenisonRoss (London, 1895)

Muir, Sir William, *The Caliphate; its rise, decline and fall* (London, 1891).

———, *Life of Mahomet* (London, 1858-61).

Munzinger, Werner, *Abessinien* (Petermann's Mittheilungen, Gotha, 1867).

Narshakhi, *Description de Boukhara par Mohammed Nerchakhy,* ed. Charles Schefer (Paris, 1892).

Neander, A., *General History of the Christian Religion and Church* (London, 1851-8).

———, *Memorials of Christian Life* (London, 1852).

Netscher, E, K*ronijk van Sambas en van Soekadana* (Ts. ind. t.- L- vk. Deel i. 1852).

Newbold, T. J., *Political and Statistical Account of the British Settlements in the Straits of Malacca* (London, 1839).

Nicholson, Reynold A., *A Literary History of the Arabs* (London, 1907).

Niemann, G. K., *Inleiding tot de kennis van den Islam* (Rotterdam, 1861).

Ohsson, C. d', *Histoire des Mongols* (The Hague, 1834-5).

Ohsson, M. d', *Tableau general de l'Empire Othoman* (Paris, 1820).

Olivier, L., *La Bosnie et l'Herzdgovine, ouvrage public sous la direction de Louis Olivier* (Paris, ty).

Oppel, A, "Die religiose Verhaltnisse von Afrika" (*Zeitschrift der Gesellschaft fur Erdkunde zu Berlin,* c. xxii, 1887).

Orderici Vitalis, *Historia Ecclesiastica* (Migne, Patr. Lat. c. clxxxviii).

Palmer, H. R., "The Kano Chronicle, translated with an introduction" (*Jour-*

nal of the Royal Anthropological Institute, c. xxxviii, 1908).

Palmieri, Aurelio, *Die Polemik des Islam. Aus dem Italienischen übersetzt von Prof. Valentin Holzer* (Salzburg, 1902).

Panciera, B., *I Musulmani* (Florence, 1877).

Pashley, Robert, *Travels in Crete* (London, 1837).

Paulitschke, Philipp, Harar. *Forschungsreise nach den Somal- und Gallalandern Ost-Afrikas* (Leipzig, 1888).

Pavy ; CEuvres de Mgr. L.- A.- A. Pavy, *Eveque d'Alger* (Paris, 1858).

Perceval, A. P. Caussin de, *Essai sur Phistoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant 1'epoque de Mahomet, et jusqu'a la reduction de toutes les tribus sous la loi musulmane* (Paris, 1847-8).

Perrot, Georges, *L'île de Crète* (Paris, 1867).

Phrantzes, Georgios, *Annales,* ed. B. G. Niebuhr. (Bonnae, 1838).

Pichler, A., *Geschichte der Protestantismus in der orientalischen Kirche im 17.* Jahrhundert, oder Der Patriarch Cyrillus Lucaris und seine Zeit (Munich, 1862).

Pigafetta, M. Antonio, *Viaggio atorno il mondo fatto et descritto per* (Ramusio, c. I).

Pitzipios, J. G., *L'Eglise Orientale* (Rome, 1855).

Plowden, W. C., *Travels in Abyssinia and the Galla Country* (London, 1868).

Poensen, C., B*rieven over den Islam uit de Binnenlanden van Java* (Leiden, 1886).

Polo, Marco, *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian, concerning the Kingdoms and Marvels of the East,* çev. Sir Henry Yule. Third ed., revised Henri Cordier (London, 1903).

Prutz, H., *Kulturgeschichte der Kreuzzüge* (Berlin, 1883).

R. du M.M., *Revue du Monde Musulman, publie par la Mission Scientifique du Maroc.* (Paris).

Rabbath, Antoine, *Documents inedits pour servir a l'Histoire du Christianisme en Orient*, c. I (Paris, 1905).

Radloff, W., *Aus Siberien* (Leipzig, 1884).

Raffles, Thomas Stamford, *The History of Java* (London, 1817).

Ramusio, G. B, *Navigation! et Viaggi* (Venice, 1559).

Reşidüddîn, *Jâmi' al-Tawarîkh. Tarikh-i Moubarek-i Ghazani, histoire des Mongols,* ed. E. Blochet (Gibb Memorial Series, c. xviii, London, 1911).

Raverty, *Tabakat-i-Nasiri: A general history of the Muhammadan Dynasties of Asia,* ed. Minhaj-ud-Dîn, Abu-'Umar-i-'Usman. (London, 1881).

Reade, W. Winwood, *African Sketch Book* (London, 1873).

Reclus, Eliseé, *Nouvelle Geographic Universelle* (Paris, 1876-91).

Reinaud, bkz. Ebû'l-Fidâ.

Renaudot, E., *Historia Patriarcharum Alexandrinorum Jacobitarum* (Paris, 1713).

Report of Centenary Conference on the Protestant Missions of the World, held in London, 1888, ed. Rev.J. J.Johnston (London, 1889).

Rev. col. int.: *Revue Coloniale Internationale* (Amsterdam).

Richter, J., "Die Propaganda des Islam als Wegbestreiterin der modernen Mission" (*Missionswissenschaftliche Studien.* Festschrift zum 70. Geburtstag des Herrn Prof. Dr. Gustav Warneck). (Berlin, 1904).

Riedel, J. G. F., *De Sluik-en Kroesharige Rassen tusschen Selebes en Papua* (The Hague, 1886).

———, "The Island of Flores or Pulan Bunga. The Tribes between Sika and Manggaraai" (*Rev. col. int.,* c. II, 1886).

Rinn, Louis, *Marabouts et Khouan* (Algiers, 1884).

Roscoe, John, *The Baganda* (London, 1911).

Ross, Alexander, *A Needful Caveat, or Admonition, for them who desire to know what Use may be made of, or if there be danger in Reading the Alcoran* (The Alcoran of Mahomet, translated put of Arabick into French, by Sieur de Ryer, ... and newly Englished, for the satisfaction of all that desire to look into the Turkish Vanities). (London, 1688).

Rouffaer, G. P., *Het tijdperk van godsdienstovergang (1400-1600) in den Maleischen Archipel* (Bijdr. t.d.t.l. en vlk., dl. 50). (1899).

Rubntck, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-55, as narrated by himself.* çev. William Woodville Rockhill. (Hakluyt Society. II. series. No. iv). (London, 1900).

Riippell, Eduard, *Reise in Abyssinien* (Frankfurt am Main, 1838).

Rycaut, Sir Paul, *Histoire de l'etat present de l'empire ottoman,* traduit de l'Anglais de Monsieur Ricaut, par M. Briot(Amsterdam, 1672).

Sachau, Eduard, *Uber den zweiten Chalifen Omar. Ein Charakter-bild aus der altesten Geschichte des Islams.* (Sitzungsberichte der Kb'niglichen Preussischen Akadernie der Wissenschaften. Berlin, 1902).

Sacy, Le Bon Silvestre de, *Expose de la Religion des Druzes* (Paris,

Sâlîbâ b. Yuhannâ, *Maris, Amri et Slibae De Patriarchis Nestorianorum Commentaria,* ed. Henricus Gismondi. Pars Altera (Romae, 1896).

Salmon, C. S., *British Policy in West Africa* (Contemporary Review, 1882).

Samson, *Samsonis Abbatis Cordubensis Apologeticus Liber* (Henrique Florez: Espana Sagrada, c. xi). (Madrid, 1747-74).

Sansovino, Francesco, *Historia Universale dell' Origineet Imperio de' Turchi* (Venice, 1573).

Seyyid Ali Ekber, *Trois chapitres du Khitay Nameh. Farsça metin çev. Charles Schefer* (Melanges Orientaux. Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes. II. serie, c. ix, Paris, 1883).

Schack, A. F. Graf von, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien* (Stuttgart, 1877).

Schefer, C., *Notice sur les relations des peuples musulmans avec les Chinois, depuis l'extension, de l'Islamisme jusqu'a la fin de XV. siecle* (Centenaire de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes, 1795-1895. Recueil de Memoires publics par les Professeurs de l'Ecole Paris, 1895).

Scheffler, Johannes, *Türcken-Schrifft: von den Ursachen der Türckischen Ueberziehung und der Zertretung des Volckes Gottes* (1664).

Schiltberger, Hans, *Reisebuch, herausgegeben von V. Langmantel* (Tubingen, 1885).

Semper, C., *Die Philippinen und ihre Bewohner* (Wiirzburg, 1869).

Severus, *Severus ben el Moqaffa', Historia Patriarcharum Alexandrinorum,* ed. C. F. Seybold. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici. 3. ser., c.. ix). (Beyrut, 1904).

Shedd, W. A., *Islam and the Oriental Churches* (Philadelphia, 1904).

Silbernagl, Isidor, *Verfassung und gegenwartiger Bestand samtlicher Kirchen des Orients. 2te Auflage.* (Regensburg, 1904).

Simon, G., *Islam und Christentum im Kampf um die Eroberung der animistischen Heidenwelt. Beobachtungen aus der Mohammedanermission in Niederlandisch-lndien.* (Berlin, 1910).

Sitz. d. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Cl., *Sitzungberichte der philosophisch historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* (Vienna).

Smith, Thomas, *Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks* (London, 1678).

Smith, W. J., *The Present Phases of the Mohammedan Question* (The Churchman. London, Jan., 1888).

Spons, Jacob, *Reisen durch Italien, Dalmatien, Griechenland und die Morgenlander* (Nürnberg, 1713).

Sprenger, A., *Das Leben und die Lehredes Mohammad* (Berlin, 1861).

Steinschneider, Moritz, *Polemische und apologetische Litteratur in arabischer Sprache, zwischen Muslimen, Christen und Juden* (Leipzig, 1877).

Stirling-Maxivell, Sir William, *Don John of Austria* (London, 1883).

Taberî, *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir At -Tabari,* ed. M. J. de Goeje et alii (Leiden, 1885-93).

Tarih-i Sudan, Tarih es-Soudan par Abderrahman ben Abdallah ben 'Imran

ben 'Amir es-Sa'di. Arapça metin, çev. O. Houdas (Paris, 1898).

Tavernier, J. B., *The six voyages* (London, 1677).

———, *Travels in India* (London, 1678).

———, *A New Relation of the Inner-Part of the Grand Seignor's Seraglio* (London, 1677).

Thevenot, M., *Relations de divers voyages curieux* (Paris, 1696).

Thiersant, P. Dabryde), *Le Mahometisme en Chine* (Paris, 1878).

Thomas of Marga, *The Book of Governors : The Historia Monastica of Thomas, Bishop of Marga A.D. 840,* edited by E. A. Wallis Budge. (London, 1893).

Thomson, Joseph, *Mohammedanism in Central Africa* (Contemporary Review, Dec., 1886).

———, "Note on the African Tribes of the British Empire" (*The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.* c. xvi. London, 1887).

Ticânî, Voyage du Scheikh et-Tidjani dans la regence de Tunis, pendant les annees 706, 707, et 708 de l'hegire (1306-1309), Arapça'dan çev. M. Alphonse Rousseau. (J. A. ivme serie, c. xx., 1852).

Tournefort, J. P., *A Voyage into the Levant* (London, 1741).

Ts. ind, t.-l.-vk., *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volken-kunde* (Batavia).

Turchicae Spurcitiae et Perfidiae Suggillatio et Confutatio (Paris. 1516).

'Ubeydullah, *Tuhfetü'l-Hind* (Dihli, A.H. 1309).

Usâme b. Munkız, *Kitab al- I'tibâr,* ed. H. Derenbourg. II. Partie: Texte arabe de l'autobiographie d'Ousama. (Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes. II. ser., c, xii (II. Partie). (Paris, 1886).

Vambery, Arminius, *Geschichte Bochara's* (Stuttgart, 1872).

———, *Sketches of Central Asia* (London, 1868).

Vasil'ev, V. P, OdviÆenπi magometanstva v; Kita˜. (St. Petersburg, 1867).

Veniero, *Descrittione dell' Imperio Turchesco del Revermo Monsre Maffeo Veniero, Arcivescovo di Corfu.* (R. D. Marci Bibliotheca, Venice. Classe vii., Cod. 882).

Verh. Bat. Gen. van K. en W., *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Batavia).

Veth, P. J., *Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland* (Leiden, 1873).

———, *Borneo's Wester-Afdeeling* (Zaltbommel, 1854).

———, *Java, geographisch, ethnologisch, historisch.* Tweede Druk bewerkt door J. F. Snelleman en J. F. Nier-meyer (Haarlem, 1896-1907).

Vivien de Saint-Martin, L., *Nouveau Dictionnaire de Géographic Universelle* (Paris, 1879-95).

WZKM: Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes.

Waitz, Theodor, *Anthropologie der Naturvolker* (Leipzig, 1860).

Wansleben, J. M., *Histoire de I'e'glise d'Alexandie* (Paris, 1677).

Wassâf, *Geschichte; persisch herausgegeben und deutsch iibersetzt von Hammer-Purgstall* (Vienna, 1856).

Weil, Gustav, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1846-51).

Wellhausen, J., *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin, 1885-99).

Westermann, D., "Islam in the West and Central Sudan" (*The International Review of Missions,* c. I, Edinburgh, 1912).

Wetzer und Welte's Kirchenlexjcon. *Zweite Auflage* (Freiburg im Breisgau, 1885).

Whishaw, B. – E. M., *Arabic Spain* (London, 1912).

Wilken, N. P. – Schwarz, J. A., "Gedachten over het-stichten einer zending in Bolaang-Mongondou" (*Med. Ned. Zendelinggen.* c. XI, 1867).

———, "Het Heidendom en de Islam in Bolaäng Mongondou" (*Med. Ned. Zendelinggen.* c. XI, 1867).

Wise, James, "The Muhammadans of Eastern Bengal" (*J.A.S.B.,* c. Ixiii., Part iii., 1894).

Wright, William, A *short History of Syriac Literature* (London, 1894).

Wiistenfeld, F., *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke* (Gottingen, 1882).

Yahyâ b. Âdem, *Le livre de l'Impot Foncier,* ed. Th. W. Juynboll (Leide, 1896).

Yâkût, *Mu'jam al-Buldan.* Jacut's Geographisches Worterbuch, herausgegeben von F. Wiistenfeld (Leipzig, 1866-73).

Yule, H., *Cathay and the Way thither* (London, 1866).

ZDMG: Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft (Leipzig).

Zeyneddîn, *Tuhfah al-mujahidîn. Historia dos Portugueses no Malabar por Zinadim.* ed. David Lopes (Lisboa, 1898).

Zenker, J. T., "Das chinesische Reich, nach dem tiirkischen Khatainame" (*Z.D.M.G.,* c. xv. Leipzig, 1861).

Zmaievich, *Notizie universali dello stato di Albania e dell' operate da Monsig.* Vincenzo Zmaievich, arcivescovo di Antivari, esaminate nelle Congregationi Generalidi Propaganda Fide di 3 Debr. 1703-12 Febr. 1704 (Bibliotheca Barberina, Rome, Nr L. 126).

Zollinger, H., "The Island of Lombok", *Journal of the Indian Archipelago,* c. V. (Singapore, 1851).

———, *Verslag van eene reis naar Bima en Soembawa.* (Verh. Bat. Gen. van K. en W. Deel xxiii. 1850).

Zwemer, S. M., *Islam: A Challenge to faith* (New York, 1908).

KARMA İNDEKS

A Guide to the Rites of the True Religion 400
Abaka Han 302
Abazalar 142
Abba Baghibo 448
Abbas 46
Abbâsî 78, 90, 100, 113, 145, 280, 289, 384, 460
Abdullah 357, 417
Abdullah Ârif 470
Abdullah b. Abdullah 554
Abdullah b. Mes'ûd 34
Abdullah b. Meymûn 280, 281, 282
Abdullah b. Yâsin 407, 408, 427
Abdurrahmân 386
Abdurrahman b. Avf 31
Abdurrahman es-Samirî 345
Abdurrezzak 347
Abdü'l-eşheloğulları 43, 44
Abdülaziz b. Mervan 98
Abdülaziz b. Musa 186
Abdülhamid 237
Abdülkadir 425
Abdülkadir Geylânî 356, 423, 352
Abdülmelik 94, 98, 117
Abeokuta 454
Abgar 98
Abo 422
Acemi Ocağı 205
Acmer 556
Acmir 365, 367
Acmir Hâmi-i İslâm Encümeni 371
Açe 470, 471, 474, 480, 481, 503
Açhin 503
Âd 40
Adal 160
Adal krallığı 158
Adel 450
Âdem 344, 357, 390
Ademci 356
Aden 440
Adi 78, 515
Adoptionizm 189
Adriyatik 198
Afganistan 288
Afganlar 287, 288
Afrika Prokonsüllüğü 171, 172
Agra 342
Ahıska 138
Ahmed b. Abdullah 554
Ahmed Grân 157, 160, 161, 165
Ahmed Şanurazah 351
Ahmed Teküdâr 313
Ahmedi Şeyhu 426
Ahriman 277
Ahtal 94
Ahuramazda 277
Aijjo 160
Akabe 46
Akabe Bîatı 43
Akdeniz 198
Akka 130

Akra 125
Alamut 282, 357
Alesso 251
Alexander II. 140
Alfonso 189
Alfurlar 498, 502
Ali b. Ebi Tâlib (IV. Halife) 31, 32, 357, 439, 525
Ali Paşa 240
Aliyye 279
Allnutt 13
Alman Doğu Afrikası 444
Almanya 173, 464, 524, 539
Altın Ordu 300, 301, 302, 314, 315
Altın Sahili 437, 461
Altıncı Tuleytula Konseyi 180
Altın Ordu Hânı 291
Alvar 194
Amaury de la Roche 131
Amboina 497
Amboyna 25
Amerikan işgali 513
Âmir 109
Âmir b. Şa'şaaoğulları 65
Âmiroğulları 58
Ampel 489, 490, 491
Amr 144
Amr b. el-Âs 143
Amr b. Mâlik 65
Amr b. Mürre 60
Anadolu 138, 199, 287
Anadolu Selçuklu 217
Ananda 300, 314
Anapa 142
Anbar 95
Andaman 526
Andros 351
Annam 382
Antakya 82, 92, 98, 115, 126
Antakya Patriği 212
Antakya Patrikliği 115
Antalya 126
Antivari 239, 241, 247, 250, 251, 252, 255
Antonio Cecchi 448
Apostolik kilisesi 181
Arabistan 173, 344, 345, 346, 348, 382, 432, 478, 494, 531
Aragon 189
Aragon Kralı 302
Arap 287, 351, 352, 353, 384, 386, 455, 466
Arap coğrafyacılar 355, 440
Arap seriyyesi 334
Arapça 283
Araplar 275, 314, 354, 383, 415, 499, 501
Arethusa 84
Argonlar 380
Argun 299, 306, 313
Armatoli 93
Arnavut 92
Arnavut Katolikleri 93
Arnavutlar 238, 239, 243, 261
Arnavutluk 205, 237, 238, 240, 244, 250, 256, 257
Arran 278
Arslan Han b. Kadir Han 286
Arsenius Tsernoieviç III. 261
Arsenius Jovanoviç IV. 261
Aru 471, 472
Arya Damar 487, 488, 489
Arya Samac 371, 556
Aryan 184, 238, 363
Assam 366
Asvan 422
Aşanti 437, 438
Atfih 147
Athanasius 94
Atlantik 458
Atlas Okyanusu 167
Atomva 326

Avatar 357
Avesta 277
Avustralya 20
Avusturya 265
Ayasofya 215, 319
Ayyâş b. Ebî Rabîa el-Mahzumî 64
Azak Denizi 141
Azerbaycan 123, 278

Ba'eda Meryem 158
Baba Fahreddîn 348, 349
Bâbıâlî 229
Baduwiler 493
Baele 432
Baganda 443
Baghirmi 417
Bağdat 19, 99, 122, 123, 136, 279, 289, 301, 352, 356, 441, 460
Bahaeddin Atabek 305
Bahavalpur 366
Bahmanid 352
Bahreyn Piskoposu 123
Bali 491, 515
Balinliler 509
Baltistan 380
Balutus 147
Bambara 415
Banda adaları 515
Bangalore 370
Bangolor 367
Banjarmasin 499
Bantam 492, 493
Banyas ailesi 340
Barak Han 295, 297, 315
Barba 335
Barberini 13
Barhebræus 124, 125
Basia 254
Basra 99, 441
Başkır 258, 327
Başkırlar 327
Bataklar 473, 474, 477
Batalah 557
Batjan Sultanı 514
Batu 291
Baybars 295, 302
Baydu Han 306, 307
Bâyezid 198, 202, 258
Baykal Gölü 293
Bedir savaşı 57
Beja 186
Belâzurî 354, 355
Belçikalılar 526
Belensiye 196
Belgaum 352, 353
Belh 280, 289
Belloolar 157
Benare 359
Benedikler 521
Bengal 343, 360, 361, 362, 373
Benué 434
Berâ b. Ma'rûr 46, 47
Berberâ 450
Berberî 169, 194, 405, 407, 410
Berberiler 406, 408, 409, 411, 415, 524
Berke Han 300, 301, 302
Bermekîler 280
Beth Garmai 123
Bhavani Mal 342
Bîhar 360
Bicapûr 352
Bilâl 34, 52
Bintara 490, 491
Biscascia 254
Bişnois 342
Bizans 73, 80, 81, 83, 99, 100, 105, 106, 108, 110, 119, 135, 136, 143, 149, 172, 201, 202, 203, 206, 216, 274, 525
Bizansiya 171
Bobovaç 265

Bodh Mal 342
Bodo 183
Boer 451
Bogomiller 264, 265, 267
Bohralar 358
Bolaang 507
Bolaang-Mongondou 506, 508
Bombay 357, 369, 371
Bombay Başkanlığı 358
Bondei 444
Boni 504, 505
Borku 432
Borneo 500
Bornu 416, 456
Bosna 19, 227, 237, 264, 265, 266
Bosna-Hersek 205
Bosnalı 268
Bosnalılar 267
Brethren of the Sword 25
Britanya 20
Brunei 499, 512
Bûcalar 157
Buckle 517
Buda 383
Bugiler 501, 502, 505, 506, 507
Buhara 283, 287, 289, 300, 323, 329, 330, 365, 387, 519
Buhtunnâsır 290
Bukam 99
Bulgaristan 198, 205, 218
Bulgarlar 318
Bundelhan 375
Burah 99
Burak Han 309
Burchard 134
Burckhardt 79
Buvâb muharebesi 75
Bûzan 310
Bülendşehr 335
Büveyhî 95
Büyük Mihail 82
Bwansa 512, 513

Cadala 410
Caetani 86, 103
Cagotlar 186
Calevacci 243
Calicut'lu Zamorin 346, 347
Calvin 219, 222
Cambridge 554
Cânî-Bek Han 391
Canon Taylor 104
Cape Koloni 404, 451, 452, 453
Capetown 20, 453
Carâs 312
Carl Güterbock 554
Carlyle 534
Catherine II. 324
Catmall 360
Cava 27, 467, 468, 476, 482, 484, 485, 489, 491, 492, 493, 494, 497, 499, 515, 519
Cavnpur 557
Cebrail 95
Ceinler 352
Celaleddîn Muhammed Şah 361
Celebe 501
Celebes 503, 504, 505, 506, 508, 509, 510
Cenevre 12, 218, 222
Cengiz Han 289, 291, 292, 293, 297, 329, 390, 391
Cenne (Jenne) 457
Cerâcime 92
Ceram 515
Cerid 178
Cerrah b. Abdullah 119
Ceyhun 384
Cezayir 175, 177, 425, 430
Champa 487
Chantong 397
Charlemagne 186, 190

Charles 302
Charles II. 229
Charles V. 178
Charles Robert 259
Cheribon 486
Cherumanlar 349
Chigi 13
Chittagong 361
Christian 25
Cibal 278
Cidde 100, 447, 478
Cihangir 526
Cithaeron 92
Cizvit 396
Cizvitler 161, 219, 281
Claremont 453
Clavis 284
Cnut 25
Congregatio de Propaganda Fide 240
Cornelius Manopo 507
Coromandel 467
Corydaleus 221
Council of Lyons 302
Cranganore 344
Cuci Han 291, 329, 391
Cuheyneoğulları 60
Cutç 356, 359, 360
Cüheyne 153
Cüzcânî 295, 298, 301, 309
Cyprian 99
Cyrene 169
Cyril II. 222
Cyril Lucaris 219, 221, 222
Cyril Rodos 222

Çad Gölü 414, 417, 523
Çağatay 291, 310, 312
Çağatay Hanlığı 309
Çağataylar 309
Çamaralar 377
Çattri 377
Çeremisler 327, 328
Çeribon 492
Çerkezler 141, 142
Çermen 485
Çin 19, 100, 286, 292, 293, 355, 382, 384, 385, 386, 387, 389, 391, 394, 395, 399, 400, 402, 403, 467, 485
Çin Seddi 458
Çuvaşlar 328, 329

Dağıstan 141
Dahanu 352, 353
Dahhak b. Sufyân 65
Dahomey 437, 438
daî 281
Dalrymple 500
Damel 454
Daniel 125
Daniel Petroviç 263
Danimarka 25
Danyal 99
Darfur 416, 417, 456
Daru'd-da've ve'l-irşâd 556
Darvar 353
Datu Molla Hüseyin 496
Davud 224, 390
De Goeje 86
Dean Milman 103
Deccan 468
Dekkan 333, 341, 343, 346, 352, 557
Delhi 295, 334, 340, 342, 359, 365, 468, 472, 557
Der Islam in Lichte der Byzantinischen Polemik 554
Derviş Ali 554
Derviş Bülbül Şah 379
Derviş Mansûr 141
Deuil'li Odo 126

Deval Şah Pir 360
Devsoğulları 61, 62
Devşirme Kanunu 205
Deylem 279, 280
Dımâm b. Sa'lebe 59, 60
Dımeşk 94, 96
Dimyat 131
Diocletian 146
Doğu Kilisesi 102, 108, 114, 115, 125, 218, 136
Don Antonio Galvano 503
Don Francisco d'Almeida 439
Don Ruis Perera 503
Dongola 422
Doughty 447, 527, 531
Du Halde 396
Dudekulalar 348
Durazzo 238, 248, 251
Dyaklar 501

Ebu Ali Kalender 366
Ebu Bekir 512, 513
Ebû Bekir (I. Halife) 31, 33, 71
Ebû Hanife 90, 258
Ebû Kays el-Eslet 45
Ebû Leheb 38
Ebû Musa b. Mus'ab 94
Ebû Müslim 123
Ebû Nuh el-Anbârî 94
Ebû Said Bahadır 391
Ebu Sayfeyn 100
Ebû Sircah 99
Ebu Şeyda 284
Ebû Tâlib 31, 32, 39
Ebû Ubeyde 83, 91
Ebû Yusuf 90
Ebu Yusuf b. İshak el-Kindî 553
Ebû'l-Berâ Âmir 58, 59
Ebu'l-Fidâ 450
Ebu'l-Gazi 300
Ebûl-Ferec b. el-Cezvî 108
Ebulhasan Mihyar 280
Edessa 94
Edirne 198, 216
Ege adaları 205
Ekber 338, 361, 379
Ekvator 444
Elvira 183
Emessa 83, 84
Emessa Kilisesi 83
Emevi 107
Emîr Nevruz 307
Emîr Timur Gürkan 391
Emîr Tûlik 311
Emir Singh 366
Emirhaniyye 423
Emozeydic 439, 440
Encümen-i Hidayat el-İslâm 557
Encümen-i İşâat ve Tâlim-i İslâm 557
Encümen-i Tebliğ-i İslâm 557
Encümen-i-İslâm 557
Endülüs 175, 194, 259
Engizisyon 194, 264
Ennedi 432
Erdel Kalvinistleri 212
Erkam 34, 35, 37
Ermeni 136, 137, 268, 538
Ermeni Kilisesi 136
Ermeni kralı 302
Ermeniler 237, 294
Ermenistan 134, 136, 293
Ervadi 348
Es'ad b. Zürâre 43
es-Seffâh 145
Esad Ali Han 361
Esad b. Abdullah 279
Eski Ahit 220
Eski Sırbistan 261
Eulogius 193
Eutychianlar 103
Evrengzîb 332, 340, 341, 361, 379

Evs 41, 42, 45
Ezher 424, 456

Fârisî 310, 343
Farisîler 278, 279
Fars 19, 137, 278, 280, 366, 385, 386
Farsça 283
Fas 19, 174, 175, 410, 411, 431, 432, 456, 543
Faslılar 416
Fatıma 37
Fatımî 100, 109, 414
Felemenk 451
Felix 190
Ferdinand 114, 180, 191
Fergana 122
Fernando el-Santo III. 19
Ferruh Ali 141, 142
Fez 424
Fırat 74, 75
Fîrûz 383
Fîrûz Şah 359
Fîrûz Şah Tuğluk 337
Fihl 83
Filipin adaları 468, 509, 512
Filipinler 513
Filistin 19, 73, 126, 131, 135, 149
Finli 327
Fizan 432
Flores 506
Fra Paolo Sarpi 270
Francis Pesci 13
Franklar 128, 201
Fransa 114, 131, 302, 464
Fransız 183, 186, 190, 225, 427, 430
Fransızlar 428
Fransiskenler 249
Frenkler 259
Frikya 126
Fulbe 411, 413, 415, 418, 420, 430, 434, 438
Fulindiye 428
Func 154
Func Sultanlığı 157
Funj 434
Fustat 99, 100
Futah Toro 454
Futah-Jallon 424, 426
Fülânî 420, 455
Fürer von Haimendorf 133

Gaharvar 339
Gakarlar 337
Galla 162, 432, 442, 446, 447, 448, 449
Gallalılar 166, 450
Gambia 418
Gana 410, 411, 412, 416
Ganj nehri 360
Gassanoğulları 74, 80
Gaur 360
Gazan 307, 308
Gâzân Han 391, 537
Gazan Mahmûd 306
Gazneli Mahmud 286, 288, 332, 334, 335
Gazzâlî 553
General Account of the Shores of the Ocean 486
Gennadios 199
George 123, 251
George Amiroutzes 217
George Brankoviç 258, 260
George Kastriota 238
Geranea 92
Gerganos 222
Gırgaon 372
Gırnata 19, 175, 196, 197
Gıyaseddin 309
Gilolo 498

Gine 413, 435, 437
Giri 490
Girit 237, 268, 273
Giritliler 269, 270, 271, 272
Giyük 293, 298, 299
Gober 420
Gorakpur 342
Goram 515
Gotik 181, 182
Gotik Aryanizmi 183
Gottfried 25
Gowa 502, 504, 505
Gregory II. 173
Gregory VII. 174
Gresik 485, 488, 489, 490, 497
Grodno 20
Gucerât 343, 346, 357, 358, 359, 360
Guinea 430
Gulam Muhammed 342
Gûr 288
Gurgaon 340
Gürcistan 138, 139, 141, 293
Gürcü 139
Gürcü Kilisesi 136, 137
Gürcüler 137, 140

H. M. Stanley 555
Habâb 163
Habeşistan 35, 43, 52, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 166, 440, 446, 524
Habur Piskoposu 125
Hâce Hunmir Hüseynî 353
Hâce Muîniddîn el-Çistî 27, 365
Hacı Muhammed 367
Hacı Ömer 426, 428, 429
Hacı Purva 484
Hacu 374
Haçlılar 302
Hâdî 120
Hadramut 450
Hadrianus 41
Hadya 159
Hafs b. el-Velîd 145
Hakim 27, 539
Hakim Bagus 507
Halaçlar 337
Halep 77, 258
Halid 72
Hâlid b. Velîd 77, 78
Halid b. Velid 288
Halil 131
Hâmi-i İslâm Encümeni 556
Hamza 33
Han-Fo-Yun 395, 396
Hanbeli 97
Hanbelig 300
Hanefi mezhebi 467
Hansrac 356
Hapsburg 212
Haragpur 361
Harar 432
Hardatta 335
Hâris 63
Harran Kilisesi 83
Hartum 524
Hârun er-Reşîd 95, 99, 110, 120, 460, 410
Harvas 358
Harzem 284
Hasan b. Ali 279
Hasan Kebirüddîn 366
Haşim Pîr Gucerâtî 353
Hâşimoğulları 32, 33, 38
hatemennebi 53
Hatice (Hz.) 30
Hatip Tungal 504
Hausa 413, 414, 415, 420, 430, 435, 437, 438
Hayber 447
Haydar Ali 332, 341, 349

Haydarabat 367, 557
Hayton 293
Hazar Denizi 279, 319
Hazarlar 319
Hazrec 40, 41
Hazreç 42, 46
Hebtes 167
Herakliyus 50, 75, 80, 81, 82, 83, 84, 91, 101, 275
Herat 288, 289
Herodot 463
Hersek 256
Hîre 78
Hidra 93
Hieropolis 84
Hili Maravi 345
Himâye-i İslâm Encümeni 556
Himyer 63
Hindiçini 482
Hindistan 27, 332, 334, 340, 343, 348, 349, 355, 357, 365, 373, 378, 383, 519
Hindu 376
Hint 466, 468, 469
Hintli 453
Hire 91
Hişam 284, 384
Hittîn savaşı 129
Hive 284, 323
Ho-nan-fu 384
Hoca Cemaleddîn 310, 311
Hoca Ebunnasr Sâmânî 285
Hoca Halife Hüseyin 489
Hoca mezhebi 357, 358
Hoca Nureddîn İbrahim 492
Hochow 401
Hokand 323
Hollanda 218, 219, 474, 476, 477, 493, 502, 506, 509, 517, 519
Hollandalılar 451
Horasan 117, 119, 124, 278, 279, 287, 307, 347, 355, 380, 384, 391
Horatius 13, 75
Hotan 313
Hottentotlar 451
Hsuan Tsung 384
Hudeybiye 63
Hui Hui 383
Hung-wu 388
Hunyadi Yanoş 258, 260
Huzaaoğulları 76
Hülâgû Han 293, 301, 302, 391
Hürmüz 440
Hüseyin 111
Hüseyin b. Ali 277
Hüsrev II. 101, 275
Hz. İbrahim 54, 390, 530
Hz. İsa 81, 102, 134, 145, 146, 155, 156, 184, 214, 224
Hz. Muhammed 21, 22, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 53, 55, 57, 58, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 73, 76, 147, 298, 303, 391, 411, 418, 439, 453
Hz. Musa 64, 319, 390, 406, 460
Hz. Nuh 39

Ignatius 123
Ignaz Goldziher 554
Innocent IV. 293
Irak 95, 99, 117, 278, 379, 391
Isaac 192
Isabella 114, 180, 191
Ishoyabh III. 117

İbn Batûta 308, 337, 346, 388, 412, 467, 468, 472
İbn Cazlah 554
İbn Haldûn 178
İbn Hanbel 108

İbn Havkal 450
İbn Hazm 88, 467, 553
İbn Sa'd 58
İbn Sâlim 155
İbn Sâlim el-Asvânî 154
İbn Tümart 409
İbnu'l-Esîr 290
İbrahim II. Âdil Şah 353
İdaanlar 500
İddah 421
İdris b. Abdullah 410
İdrisî 157
İfe 420
İjebu 421
İlhanlı 299
İlhanlılar 291, 295, 302, 306, 309
İlik-Han 285, 286
Ilorin 420
İlya 85
İmam Dikir 515
İmam Mâlik 90
İmam Mehdi 282
İmam Şafi 525
İmam Şah 360
İmam Tuweko 507
İncil 181, 193, 224, 323
İngiliz 209, 214, 219, 342, 420, 540, 555
İngilizce 451
İngiltere 20, 114, 218, 464, 524
İpek 262
İran 50, 71, 72, 73, 74, 92, 95, 102, 139, 140, 280, 283, 291, 346, 348, 365, 381, 439, 440, 467, 468, 472, 538
İrem 40
İrtiş ırmağı 330
İsadora 186
İsfahan 140
İsfiniya 279
İshak Veli 313
İskender I. 138
İskender Bey 238
İskenderiye 149, 152, 207
Islam and the Oriental Churches 554
İsmail b. Abdullah 406
İsmail Hoca 471, 472
İsmailîler 280, 282, 357
İsmailiye 280
İsmailoğulları 83
İspanya 19, 114, 149, 173, 175, 180, 183, 186, 190, 194, 195, 197, 410
İspanyol 511, 513
İspanyollar 495
İstanbul 93, 138, 142, 198, 199, 207, 219, 221, 225, 262, 268
İstanbul Patriği 222, 228
İtalya 41, 173, 213, 250, 256
İtalyan 453
İtalyanlar 166
Iydü'l-Edha 530
İzmir' 225
İznik (Nicea) 204
İznik Konsili 147

Jacobus Manopo 506
Jacques de Vitry 125
Jaghabub 431, 433
Jagnevo 262
James 302
James Kennedy 13
Japonya 20
Jâvej 163, 164
Jenne (Cenne) 411, 412
John 150
John XXII. 264, 317
John Calvin 218
John Comnenes 217
Johore 510
Joseph 120

Joseph Maria Bonaldo 252
Juju 462
Jukun 434, 435
Justinianus 80
Jüstinyen 105, 171

Kaadir 123
Kâbe 33, 34, 38, 48, 49, 62
Kabil 288, 355
Kabiller 176, 177
Kaderiyye 108
Kadı el-Fâdıl Abdurrahim b. Ali 537
Kadıköy (Kalkedon) Konsili 144
Kadirî 422
Kadirîler 424
Kadirîyye 175, 415, 423, 424, 425, 426, 430
Kadisiye 74
Kafa 166, 167
Kafkaslar 391
Kafkasya 141, 142
Kâhine 405
Kahire 97, 99, 132, 133, 301, 397, 413, 424, 456, 525, 556
Kalkedon (Kadıköy) 81, 83, 98
Kalmuklar 292
Kalvinci 222
Kalvinciler 222
Kalvinizm 219, 220, 221, 222
Kalvinleştirilme 219
Kamboçya 382, 487
Kan-su 300, 392, 396, 401, 402
Kanbis 358
Kandeş 368
Kandiye 268
Kanem 414
Kanka 424
Kano 413, 414, 457
Kanton 383, 385, 467
Kaptan Burton 454
Kara Deniz 141
Kara-Hülâgû 309
Karadağ 263
Karahitaylar 287
Karahitler 293
Karak 79
Karakul 328
Karakurum 286
Kartaca 168, 171, 172, 174, 222
Kartaca Konsülü 170
Karthli Katolikası 139
Kartli 140
Kasım 270
Kastiliyye 178
Kastilya-Leon Kralı 19
Kastriot 238
Kaşgar 285, 310, 311, 313, 394
Katalonya 189
Katolik kiliseleri 83
Katsena 414
Kavno 20
Kayrevan 424, 456
Kayseri 205
Kazaklar 212, 313
Kazan 323, 326, 330, 524
Kazan Hanlığı 323
Kedah 478, 480, 481
Kei adaları 515
Keldânîler 115, 188
Kencanfu 392
Kerbela 111, 525
Kerim b. Şehriyar 279
Keşmir 355, 378, 379, 380
Khwang-Se 395
Kıptî 97, 100, 106, 133, 144
Kıptî Kilisesi 147, 151
Kıptîler 148, 149
Kırgız 313, 323, 331
Kırgızlar 322, 330
Kırım 141, 321, 391
Kırım savaşı 240

Kızıldeniz 60, 158, 160, 422, 450
K'ien Lung 394, 395
Kiev 320
Kilâboğulları 65
Kilimanjaro 445
Kiloa 440
Kirman 118, 278
Kitabü'l-Harâc 90
Kitsvar Racası 379
Kocch 374
Konfüçyüs 399
Konkan 352
Konnohlar 435
Konstantin 202
Konstantiniye 12, 105, 124, 138, 198, 199, 202, 203, 217, 259, 302
Konya Sultanı 198
Korah günahı 522
Kordofan 414, 417, 422
Korint Kıstak 92
Korintji 475
Koris 358
Korisler 377
Kosova 257
Kosova savaşı 260, 263
Köprü savaşı 75
Kral Roderic 186
Kranganore 345
Kroia 248
Kubilay Han 291, 292, 297, 299, 306, 387
Kuc 343
Kudüs 48, 84, 85, 126, 128, 129, 130, 220, 221, 290
Kudüs Patriği 84
Kudüs Patrikliği 115
Kûfe 79
Kuilan 345
Kunburu 412
Kureyş 32, 33, 36, 37, 41, 46, 72
Kureyşliler 38
Kurguz 299
Kurtuba 19, 192
Kusayr 422
Kutbeddin İbak 336
Kutbuddin 305
Kuteybe b. Müslim 283, 384
Kuzey Amerika 20
Küçük Kaynarca anlaşması 141
Küçüm Han 329, 330
Kwangtung 382, 397

Laccadive 351
Ladah 380
Lagos 438
Lahor 523, 525, 556
Lahor Himâye-i İslâm Encümeni 371
Lalhani Patanları 339
Lambri 471, 472
Lamponglar 476
Lamtuna 408, 410
Lasah 439
Lassiti 269
Lat 60
Lateran Konseyi 172
Latin 126, 132, 134, 270
Latin kilisesi 216
Latince 187, 188, 418
Latinler 241, 242, 294
Layard 79
Lefroy 338, 529
Legalar 449
Leger 218, 222
Leh 380
Lehliler 213
Leipzig Üniversitesi 133
Leo III. 119, 190
Leo IX. 174
Leo Africanus 413
Leopold I. 229

Leskoviki 256
Letonya 25
Lhasa 380
Liberya 435
Libya 431
Libyanlar 169
Limnu 448
Lipsius 133
Litvanya 20, 321
Litvanyalı 322
Ljurs 263
Lohana 356
Lokoja 434
Lombardiyalı 126
Lombok 509
Louis 183, 186
Louis VII. 126
Louis XIV. 114
Lucaris 222
Lûdîler 336
Ludolf de Suchem 131
Luksar 152
Lübnan Dağı 125, 237
Lüteryanlar 218

Macapahit 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 494, 499
Macar 259
Macaristan 205, 212, 258, 260, 261, 265
Macaristan Başkırları 259
Macarius 213
Macassar 502
Macassarlar 502
Macellan 495, 496
Machauli Racası 342
Madagaskar 453
Madayi 346
Madura 489, 515
Magadakso 439, 440
Mağrib 410
Mağribîler 169, 197
Maharaca Ranbir Singh 380
Mahdum-i-Cahaniyan 366
Mahmûd Bîgara 360
Makassar 504, 508
Makassarlar 505
Makassarlılar 504
Makedonya 198
Makrizî 154
Malabar 341, 342, 344, 346, 467, 468, 471
Malaga 191
Malaka 512
Malakka 471, 477, 478, 503
Malay 432, 451, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 473, 474, 477, 482, 483, 495, 510, 514, 516, 518, 519, 520, 530, 542, 543
Malaylar 498, 501
Maldiv 351
Mâlê 351
Malik Abdi.illatif 360
Malik b. Dinar 344, 345, 346
Malik b. el-Velid 95
Malik b. Habib 344, 345
Malli 412
Manu 392
Mandingo 415, 424, 427, 436, 455
Mandingolar 411, 413, 435, 438, 456
Mandura 484
Mani 122
Manihist 267
Manikpu 348
Manila 513
Mänsa 167
Mansur 109, 113, 384
Mansura 354
Manu 492
Mappillalar 343, 345, 346, 350
Mar Elias 98

Mar Jonan 115
Mara Silu 472
Marco Bizzi 242, 243, 244, 245, 246
Marco Crisio 250
Marco Polo 387, 470, 471
Martin Schreiner 554
Maruni Kilisesi 116
Maruniler 125
Maseggia 157
Massaja 449
Massawa 159, 163
Maveraünnehir 122, 283, 391
Max Müller 17
Mazaga 157
Mecusiler 279
Medine 21, 24, 40, 42, 52, 55, 57, 58, 59, 60, 61,62, 63,65, 71, 73, 353, 365, 382, 383
Medinetünnebi 48
Megaris 92
Meglen 228
Mehdî 77, 99, 113, 120, 166, 423
Mehdi Purana 282
Mehmed II. 237, 265
Mehmed IV. 223
Meinhard 25
Mekke 23,34, 35, 36,38, 39, 45, 47, 49, 51, 54, 57, 61, 62, 63, 67, 418, 426, 453, 462, 471, 476, 483, 493, 494, 500, 517, 518, 519
Melikü's·Salih 471, 472
Melikü'z-Zahir 472
Melkâiler 115
Melle 412, 416
Memlûk Sultanı 295, 301
Memlûk Sultanları 109
Me'mûn 99, 113, 121, 122, 288, 460
Menangkabau 472, 477
Menar 556
Mendi 436
Menelik 166, 167, 450
Mengü Han 292, 293, 294
Meratlar 373
Meroe 157
Merv 117, 120
Mervan 27
Meryem 156, 164, 216, 243, 247, 266
Meryem'in oglu Mesih 52
Mescid-i Aksa 128
Mesih 41
Mesih inanışı 183
Mesruh 63
Mesûdî 553
Metrophanes Kritopoulos 207
Mevat 372
Mevlana Hasanüddin 492
Mevlana İbrahim 27, 485
Mevlana İshak 488
Mevlana Malik İbrahim 484
Mevlevi Beka Hüseyin Han 367, 556
Mevlevi Hasan Ali 367
Mevlevi Ubeydullah 369
Mezopotamya 76, 432
Mısır 19, 50, 72, 81, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 109, 131, 133, 134, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 157, 165, 167, 171, 173, 185, 270, 302, 303, 305, 315, 404, 414, 423, 431, 432, 524, 525, 530, 537, 541, 555
Michael VIII. 136
Mimar Sinan 205
Minahassa 502
Minak Kamala Bumi 476
Mindanao 510, 512, 513
Minden 131
Ming 388

Minnetülislâm Sebha 350
Mir Şemseddin 379
Mirditiler 257
Mirzapur 339
Misool 514
Mission d'Ollone 398
Mogadişû 439
Mogol 280, 289, 291, 293, 294, 295, 296, 299, 300, 302, 306, 309, 314, 320, 338, 375, 379, 386, 388, 523
Mogolistan 312
Mogollar 19, 116, 137, 198
Molla Ali 358
Molukka 495, 498, 503
Molukkalar 497, 514
Molukkan 496
Molukkanlar 495
Mongondou 506, 507
Monofizit 84, 125
Monofizitler 81
Monoteletik 82
Monoteletizm 81, 171
Montesquieu 532
Montet 527
Montferrat Markisi 268
Moor 171
Moor kabilesi 170
Mora 198, 201, 205
Morisko 194
Moriskolar 196
Moritanya 170, 171
Moritz Steinschneider 554
Moses Maimonides 537
Motraye 225
Mozaraplar 187, 189
Mu'tasım 94, 152, 278, 284, 354
Muaviye 93, 145
Muhammed 155
Muhammed I. 193
Muhammed II. 199
Muhammed Ali 423
Muhammed b. Abdülkerim b. Muhammed el-Mâcilî 414
Muhammed b. Kasım 353
Muhammed Bahtiyar Hilci 360
Muhammed Gûri 287, 337
Muhammed Han 303, 312, 313
Muhammed Hüdabende 308
Muhammed Osman 423
Muhammed Osman el-Emîr Ganî 422
Muhammed Sâlim 342
Mukattam 99
Muktedir 95, 112, 113, 318
Mukkuvanlar 349
Mukurre 155
Multan 353, 354, 355
Multanlı Bahâülhak 364
Mumba Mulyaka 351
Mungo Park 454, 462
Munzinger 447
Murâbit 194, 411, 415
Murâbıtlar 407, 410
Murabıtûn 409
Murad II. 198, 203, 205
Mus'ab b. Umeyr 35, 43
Musardu 424
Muskat 442
Musul 94
Mû'temid 95
Mutesa 555
Mûtezile 107, 108
Muvahhidler 409, 537
Mübarek Şah 309
Müktedir 109
Müstezî 100
Mütevekkil 27, 98, 109, 111, 113
Mû'tezid 95
Müti Muhammed Abduh 541
Müftü Wa-Ahonad 401
Müllller 18

Müntehabu't-Tevarih 300
Mürcie 108
Mürşid Kuli Han 361
Müsenna 75
Müslim-dam 411
müsta'ribler 187
Mütesa 443

Nabukadnezar 290
Nagore 348
Nakşibendî 314
Nan-kin 387
Nanda b. Bâbiniyye 356
Nâsır 154
Nâsır b. Kalavun 154 Nasir f;'ah 349
Nâsırabad 368
Nâsırülhak Ebu Muhammed 279
Nasik 353, 368
Nasr b. Harlin 95
Nasturi 84, 95, 99, 100, 101, 102, 115, 123, 293, 313,540
Nasturî Kilisesi 111, 114
Nasturî Patriği 117
Nasturî Piskoposu 123
Nasturîler 103, 116, 275, 294
Nayarlar 342, 350
Need 59, 542
Nefise (Seyidetü'n) 525
Nemirogulları 75, 76
Neophytus I. 222
Nestorius 101
Nevbahar Ateş Tapınağı 280
Nicephorus 110
Nicholas 303, 308
Nicodemus Meteras 221
Nigritia 434
Niğbolu Savaşı 258
Nijer 410,411, 415, 426, 433
Nijer nehri 421, 424, 430, 434
Nijerya 420, 421, 460
Nijeryalı 459
Nil nehri 146, 147, 152, 153, 155, 157, 422, 441, 531
Nisibis 99
Noanta 228
Nogaylar 315
Norveç 26
Nuaym b. Abdi Külâl 63
Nûbe 153, 154, 155, 157, 404, 414, 434
Nûbe Kilisesi 152
Nûbeliler 152, 155,422
Numidianlar 169
Numidya 171, 173
Nûr Sâtagar 357, 358
Nureddin 357
Nureddin el-Harizmî 298
Nyasa 446
Nyasa Gölü 445

Ob nehirleri 330
Observantlar 249
Olaf Trygvesson 26
Olcaytu 308
Olcaytu Han 391
Olga 320
Onin 514, 515
Opolje 262
Ordo Fratrum Militire Christi 25 Orhan Gazi 204, 205
Orkana 309
Ortodoks Dogu Kiliseleri 125, 213
Ortodoks Kilisesi 81, 101, 115, 170, 200, 218, 219, 220, 246, 324, 325, 326, 327
Ortodoks Rum Kilisesi 242
Ortodokslar 103
Osman b. Affân (III. Halife) 31, 144, 383
Osmanlı 198, 201, 204, 205, 210, 211, 212, 225, 227, 228, 245,

257, 530, 542
Osmanlı Maarif Nezareti 451
Oudh 339, 377
Ogedey 291, 293, 299

Öküz nehri 286
Ölü Deniz 79
Ömer b. Abdülaziz 97, 118, 145, 283, 353, 406, 540
Ömer b. Hattab (II. Halife) 36, 85, 76, 79, 86, 87, 91, 99, 117
Ömer b. Yusuf 95
Ömer Şemseddin 387
Öbek Han 315, 318, 391
Özbek kabileleri 316

Padriler 473, 477
Pajajaran 484, 487, 493
Pakpattanh Baba Feridüddin 364
Palembang 475, 476, 487, 489, 499, 512
Paleogi 217
Paleologos 202
Pan-islam 543
Panthay 402
Papua Yeni Gine 514
Papulılar 515
Parlak 470, 471, 472
Parthenius I. 222
Parthenius II. 222
Pasai 472
Pasuri 471
Pati Putah 497
Patiala 369
Paul Goethals 13
Pavluscu 217
Pavlusyan 136
Peçenekler 526
Pekin 300, 392, 394
Pelasgic 238
Pencap 333, 337, 366, 367, 557
Pençik Kanunu 205
Penukonda 348, 349
Pers 274, 275, 276, 277, 278, 288, 295, 299, 302, 306, 383
Pers Başpiskoposu Cebrail 123
Persler 278
Philip III. 196
Philoxenos 123
Pholey 419
Pholeyler 418
Pîr Mahâbir Hamdayat 352
Pîr Sadreddln 356, 357
Pîranalı İmam Şah 359
Pigafetta 496
Plowden 163
Podor 426
Pogoniani 256
Polemische und apologetische Litteratur in arabischer Sprache, zwischen Muslimen, Christen und Juden 554
Polonyalı 213, 322
Polonyalılar 213
Ponnani 350
Poona 367
Portekiz 442, 497
Portekizli 156, 161, 162, 453, 478, 496, 498, 502, 503
Pra Ong Mahawangsa 479
Prabu Munding Sari 484
Presbiteryan misyonerleri 368
Prester John 159, 293
Prizren 262
Protestan 115
Protestan Kiliseleri 218
Provence 180
Prusyahlar 25
Pullati 249
Purchena 191

râ'is 335

Raca Baginda 513
Raca Qandrasen 336
Raca Jacobus Manuel Manopo 506, 507
Raca Kans 360
Raca Muazzam Şah 481
Raca Muhammed Şah 481
Raca Stileyman Şah 481
Racputana 365, 375
Raden Hüseyin 490, 491
Raden Paku 489
Raden Patah 490
Raden Rahmet 475, 487, 488, 489, 490
Raia Sultan Mauzor 496
Rainaud 126
Raşididdîn 307, 311
Rau 473
Ravuttanlar 347
Raymund III. 129
Reformasyon 221
Renan 533
Reşid Rıza 556
Rev-Ardeşir Piskoposu 117
ribat 409
Richard I. 130
Ricoldus de Monte Crucis 541
Righteous Martyrs 147
Robertson Smith 13
Roma 71, 80, 82, 84, 99, 115, 161, 168, 169, 170, 173, 231, 256, 259, 260, 274, 294
Roma İmparatorluğu 19
Roma Katolik Arnavutları 261
Roma Katolik Kilisesi 116
Roma Katolikleri 247, 264
Romalılar 169, 171, 204
Romanya 93
Rönesans 180
Ru'as b. Kilâboğulları 65
Rubrucklu William 294
Rum 84, 93, 137, 184
Rum Kilisesi 136, 137, 199, 204, 216, 218, 219, 220, 221, 225, 227, 260, 319, 320
Rumca 272
Rumeli 205
Rumlar 126, 127, 149, 200, 201, 203, 206, 208, 211, 294
Rus 141, 202, 315, 324, 325, 330, 402
Rus Ceza Hukuku 325
Rus Çarı 140
Rus Kilisesi 115
Ruslar 213, 320, 328
Rusya 19, 292, 316, 318, 323
Rükneddin Baybars 301
Rüppell 163
Rüstem 74

Sa'd b. Bekroğulları 59
Sa'd b. Ebi Vakkâs 31
Sa'd b. Mu'âz 43, 44
Sa'id b. Hasan 532
Sâdık Muhammed 485
Sadreddin 379
Safevîi 288
Sahra 177, 407, 409, 410, 423, 424, 431, 432
Said 37
Saifa Ar'âd 158
Sakiyetü'l-hamra 175
Salawatti 514
Salmuye 94
Sâmân 279
Sâmâni 279, 285
Sambawa 508, 509
Samori 427, 429
Samudra 468, 471, 472
Samudu 427
Sanhaca 407, 410
Sanskritçe 470

Sappa 249
Saracen 129, 470
saray 315, 391
Saraybosna 227
Sasaklar 509
Sasani 274, 275, 277
Sâsâni 383
Satuk Buğra Han 285, 286
Savo-Teheno 166
Scheffler 209
Scodra 251, 252
Scutari 93, 247, 250
Sebük Tigin 288
Segu 457
Selahaddin 129, 130, 150
Selanik 228
Selçuklu Türkleri 136, 198, 287
Selçuklular 19, 135
Selim I. 539
Selman 52
Semalu 99
Semendria Srrpları 260
Semerkand 283, 284, 289, 295, 296, 389
Semmalar 356
Senegal 408, 410, 415, 424, 426, 430, 438
Senegambia 427, 430, 432, 435
Sennaar 423, 434
Senûsiler 432, 519
Senûsiyye 432, 524
Septimania 190
Sergius 99
Seringapatam 342
Sermada 98
Sevilla/İşbiliye 184
Seylan 344, 355, 382, 467
Seyyid Acall 387
Seyyid Ahmed b. İdris 422
Seyyid Ahmed Kebir 366
Seyyid Ali Ekber 392
Seyyid Ali Hemedânî 379
Seyyid Celaleddin 365
Seyyid Eşrefüddin 295
Seyyid İbrahim Şahid 348
Seyyid Muhammed b. Seyyid Ali 353
Seyyid Muhammed Gisûdarâz 352
Seyyid Nâsır Şah 348
Seyyid Ömer Aydrûs Başeban 353
Seyyid Sadreddin 366
Seyyid Safder Ali 368
Seyyid Süleyman 397, 401
Seyyid Şah Feridüddin 379
Seyyid Yusufiddin 356
Sfakia 269
Sirbistan 205, 237, 257, 258
Sırbistan Patrikligi 262
Sırp 267
Sırp Kilisesi 262
Si-ngan-fu 384, 387
Sibirya 19, 329, 330
Sibutu Adası 512
Sicilya 131
Sicilya Kralı 302
Sicistan 278, 365
Sidda Râc 358
Sidi Abdülaziz 478
Sidi Muhammed b. Ali es-Senûsi 430
Sierra Leone 19, 435, 436
Silezia Protestanları 212
Silhat 366
Simeon 117
Sina Dağı 80
Sind 333, 334, 343, 353, 354, 356, 378
Sindan 354
Sindidu 428
Singapur 477, 506
Sinnâr 154, 157, 160
Sipirok 475

Siraf 382
Sistan kralı 348
Siva 491, 493
Siyam 482, 487
Skender Beg 238
Skipetar 239
Slavca 262
Slavlar 259
Sohumkale 139
Sokota 420
Somali 432, 442, 446, 450
Somaliler 442
Songay 410, 411
Songaylar 416
Sophronius 221
Spurius Lartius 75
Sri Paduka Sultan 470
St. Albans 129
St. Ansgar 25
St. Anthony 147
St. Augustine 11, 168, 540
St. Boniface 173
St. Cyprian 168
St. Denis Manastırı 126
St. Elias 243
St. Francis Xavier 25
St. Isadore 184
St. John 94, 98, 119
St. John Kilisesi 96
St. Liudger 25
St. Louis 26, 131, 294, 302
St. Macarius 151
St. Willehad 25
St. Yuhanna 107
Stanley 443
Stara Serbis 261
Stephen 257, 258
Stevenius Germanus Hamelensis 133
Su Tsung 384
Su-ching 381
Sudan 404,408, 410, 411, 412, 413, 414, 416, 418, 423, 424, 425, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 462, 524, 555
Sughd 278
Sukadana 499
Sultan Ali Mughayat 471
Sultan İbrahim 539
Sultan İskender 379
Sultan Muhammed 202
Sultan Muhammed Safiyyüddin 500
Sultan Muhammed Şah 477
Sultan Müzlef Şah 480
Sultan Zafer 359
Sulu 512, 513
Sulu Adaları 510, 512
Sumatra 19, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 476, 477, 487, 493, 499
Sunda Boğazı 476
Sundarci 356
Surinam 20
Suriye 19, 71, 72, 74, 80, 81, 84, 91, 126, 128, 149, 185, 301, 382
Suriye Katolik Patriği 115
Suheyb 47, 48
Süleyman 417
Swahili 444, 445
Synesius 169
Sze-chwan 381

Şafii mezhebi 467
Şah Abbas I. 237
Şah Abbas IL 538
Şah el-Hamid 348
Şah Muhammed Sadık Sermest Hüseynî 353
Şahbanu 278
Şahruh Bahadır 389
Şam 84, 107, 295

Şaman 291, 292, 315, 322
Şamanist 323
Şamanizm 291
Şanarlar 374
Şehrigân 102
Şehristâni 279
Şehu Osman Dan Fodio 418, 419, 420
Şeref b. Mâlik 345
Şerif Kabungsuwan 510
Şerif Rıza 280
Şeyh Abdullah 478, 479, 480, 481
Şeyh Abdullah Yemenî 480
Şeyh Ahmed Müceddit 526
Şeyh Celâleddin 366
Şeyh Celâleddin Tebrizî 363
Şeyh İbrahim Ebû Zerbey 450
Şeyh İsmail 471
Şeyh Mansur 496
Şeyh Mevlana Cumadu'l-Kübra 488
Şeyh Nureddin 480
Şeyh Şemseddin 500
Şeyh Şeref b. Malik 344
Şeyh Yusuf Şemseddin 351
Şeyh Ziyade b. Yahya 554
Şihabeddin Sühreverdi 364
Şihab 237
Şii 358, 440, 539
Şii mezhebi 379, 526
Şiilik 468
Şiraz 468
Şirazlı Sultan Hasan 440
Şoa 167

T'ang 382, 385, 386
Taberistan 279
Tac Muhammed 356
Tağlibogulları 76
Taif 39, 63
Takles 167
Talha 31
Talifu 388
Tallo 504
Tambora Dağı 508
Tanganika Gölü 445
Tangut 300
Tapınak Şovalyeleri 128, 129, 131
Tank 405
Tarmaşirin Han 309, 310, 314
Tatar 293, 524
Tatar Hanlığı 323
Tataristan 399
Tatarlar 101, 303, 320, 321, 324, 325, 326, 328
Tavernier 137, 139, 140, 537
Tayland 482, 487
Tayoğulları 75
Tebriz 351
Teküdâr 302, 306
Temâryâm 167
Terai 376
Ternate 496, 497, 498
Tertullian 168
Teselya 198
Tewodros 164
Theodisclus 184
Theodore 123
Theodore Ebû Kurra 120
Theodoric 25
Thomas Smith 207, 224
Thorismund 170
Tibesti Tedaları 432
Tibet 286, 378, 380, 381, 537
Tibet Lamaları 292
Ticani 420
Ticaniyye 423, 425, 426, 427, 429
Tidor 496
Tiflis 140
Tigre 163
Tikrit 99, 123
Tilok Chand 339
Timbo 424

Timbuktu 412, 423
Timotheus 99, 120
Timur 138, 258, 334, 379
Timur Han 299, 300
Timurlu Şah Ruh Bahadır 347
Tinnevelli 374
Tîpû Sultan 27, 332, 341, 342, 349
Tiyanlar 349
Tjireli Lijatu 496
Tlemsen 414
Tobolsk 323
Toledo 189, 190
Tosklar 256
Tournefort 209, 226, 227
Trablus 424, 431, 456
Trablusgarp 170, 172
Trablusşam Kontu 129
Trabzon 217
Trakya 198
Trebinje 256
Triçinopoli 348, 349
Tsarevitch Konstantin 140
Tsarevitch Rüstem 140
Tu 432
Tuat 423
Tufel 62
Tufel b. Amr 62
Tuğluk Timur Han 310, 311
Tuğluklar 336
Tuleytula 193
Tuluy 291
Tuna 198
Tuna Nehri 260
Tunjar 416
Tunus 178, 416
Turfan 286
Tübülar 523
Turcken-Schrifft 214
Türk 92, 93, 137, 142, 208, 209, 212, 227, 231, 244, 386, 394, 401, 523
Türkistan 285, 287, 323, 355, 381
Türkiye 211, 214, 223, 233, 519, 530, 543
Türkler 92, 116, 126, 127, 130, 133, 134, 138, 140, 198, 199, 200, 201, 203, 207, 210, 214, 215, 223, 228, 249, 260, 265, 267, 555

Ubihistan 141
Uç, 366
Uganda 443, 555
Ugo Balzani 13
Umara Kaba 415
Umman 441, 442
Uniat Yâkubîleri 115
Urgel 190
Urus Han 391
Urve b, Mes'ûd 63
Usambra 445
Useyfan 355
Uzeyr 64
Uzza 60

Ümeyye 113
Ümit Burnu 451
Ümmet-i Zeyd 439
Ürdün 83
Üsame b. Munkiz 128
Üseyd b. Hudayr 43, 44

Vaaz-ı İslâm Encümeni 556
Vadai 456
Vadigo 444
Vahhabi 417, 476, 542
Vahhabilik 418
Vaişnav 357
Valencia 196
Valentyn 25
Vandallar 170, 171
Varna 258

Vâsile b. Eskâ 65
Velîd 98, 384
Veliler Dagi 450
Venedik 249, 251, 252, 255, 269
Venedikliler 201, 245, 252, 268, 271
Vestafalya Şövalyeleri 131
Viken 26
Viladimir 318, 319, 320
Vilno 20
Vişnu 342, 357
Viyana 198
Volga 315, 318
Vollo-Galla 446
Votiaklar 327

W. A. Shedd 554
Wabi irmagi 449
Wadai 416, 417, 433
Wahtang VI. 14
Waigarna 514
Waigyu 514
Walata 423
William Petit 541
Witeberg 133
Wittenberg 218

Yahya b. İbrahim 407
Yakub b. Leys 288
Yakubi 101, 124, 125, 149, 152, 158
Yakubi Başpiskoposu 123
Yakubi Kilisesi 98, 148
Yakubi Patrigi 82, 98, 115
Yakubi Piskoposu 123
Yâkubiler 101, 103, 143, 146, 165, 275
Yakut 258
Yaolar 446
Yemen 50, 61, 63, 357, 467, 500
Yeni Ahit 220
Yeni Gine 19, 506, 514
Yeniçeri Ocağı 204
Yeniçeriler 133
Yerkent 313
Yesrib 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47
Yezdanbaht 122
Yezdgird 278, 383
Yogi 365
Yohan Şah 470
Yohannes 165, 166, 167
Yoruba 420, 421
Yule-log 263
Yunan 105, 180
Yunanca 218
Yung Qen 392
Yunnan 381, 387, 388, 397, 402
Yusuf b. Taşfin 411
Yusuf el-Lübnanî 554

Zâ 411
Zafir 345
Zâhir 100
Zekeriya 99
Zenc Ülkesi 440, 441
Zengibar 19
Zenzibar 440
Zerdüşt 95, 274, 275, 277
Zerdüştler 280
Zerdüştlük 276, 279
Zeyd 31, 439
Zeyd b. Ali 439
Zeyd'in halkı 439
Zeydiyye 439
Zeyneddin 345
Zeynelabidin 485
Zmaievich 250
Zmaieviç 252, 253, 255, 256
Zungaria 394
Zübeyr b. Avvâm 31